

T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

**TÜRKİYE'DE AMERİKALI PROTESTAN
MİSYONERLERİN FAALİYETLERİ
ÇERÇEVESİNDE ANKARA, İSTANOS VE
MURATÇA İSTASYONLARI (1862-1885)**

DOKTORA

Muhsin ÖNAL

BURSA - 2019

T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

**TÜRKİYE’DE AMERİKALI PROTESTAN
MİSYONERLERİN FAALİYETLERİ
ÇERÇEVESİNDE ANKARA, İSTANOS VE
MURATÇA İSTASYONLARI (1862-1885)**

DOKTORA

Muhsin ÖNAL

**Danışman:
Zeynep DÖRTOK ABACI**

BURSA - 2019

T. C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Tarih Anabilim Dalı, Yakınçağ Bilim Dalı'nda 711242002 numaralı Muhsin ÖNAL'ın hazırladığı "TÜRKİYE'DE AMERİKALI PROTESTAN MİSYONERLERİN FAALİYETLERİ ÇERÇEVESİNDE ANKARA, İSTANOS VE MURATÇA İSTASYONLARI (1862-1885)" konulu (~~Yüksek Lisans / Doktora Tezi / Sanatta Yeterlik Tezi / Çalışması~~) ile ilgili tez savunma sınavı, 01/10/2019 günü 13:30-15:30 saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin/çalışmasının.....^{BASARILI}..... (başarılı / ~~başarısız~~) olduğuna .....^{oybirliği}.....(oybirliği / oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Üye (Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu
Başkanı)

Doç.Dr. Zeynep DÖRTOK ABACI

Üye

Prof.Dr. Cafer ÇİFTÇİ

Uludağ Üniversitesi
Üye
Prof.Dr. Ali İhsan KARATAŞ

Uludağ Üniversitesi
Üye
Prof.Dr. Yusuf OĞUZOĞLU

Uludağ Üniversitesi
Üye
Prof.Dr. Ahmet ŞİMŞEK

Düzce Üniversitesi

İstanbul Üniversitesi

01/10/2019

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS/DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 27/08/2019

Tez Başlığı/Konusu: TÜRKİYE'DE AMERİKALI PROTESTAN MİSYONERLERİN FAALİYETLERİ ÇERÇEVESİNDE ANKARA, İSTANOS VE MURATÇA İSTASYONLARI (1862-1885).

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak Sayfası, b) Giriş, c) Ana Bölümler d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam .....344.....sayfalık kısmına ilişkin, ...27...../.....08..../2019 tarihinde şahsım tarafından .....Turnitin.....adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 7'dir.

Uygulanan filtremeler:

- 1- Kaynakça hariç
- 2- Alıntılar hariç/dâhil
- 3- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç.

Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

27/08/2019

Adı Soyadı: Muhsin ÖNAL

Öğrenci No: 711242002

Anabilim Dalı: Tarih

Programı: Yakın Çağ Tarihi

Statüsü: Yüksek Lisans Doktora

DANIŞMAN

Doç. Dr. Zeynep Dörtok Abacı

* Turnitin programına Bursa Uludağ Üniversitesi Kütüphane web sayfasından ulaşılabilir.

Yemin Metni

Yüksek Lisans / Doktora tezi olarak sunduğum "Türkiye'de Amerikalı Protestan Misyonerlerin Faaliyetleri Çerçevesinde Ankara, İstanos ve Muratça İstasyonları (1862-1885)" başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntılarının kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

Tarih ve İmza
17.10.2019

Adı Soyadı: Muhsin ÖNAL
Öğrenci No: 711242002
Anabilim Dalı: Tarih
Programı: Yakın Çağ Tarihi
Statüsü: Yüksek Lisans Doktora

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı	: Muhsin ÖNAL
Üniversite	: Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
Ana Bilim Dalı	: Tarih
Bilim Dalı	: Yakınçağ Tarihi
Tezin Niteliği	: Doktora Tezi
Sayfa Sayısı	: XIV+423
Mezuniyet Tarihi	: 01/10/2019
Tez Danışmanı	: Doç. Dr. Zeynep DÖRTOK ABACI

TÜRKİYE'DE AMERİKALI PROTESTAN MİSYONERLERİN FAALİYETLERİ ÇERÇEVESİNDE ANKARA, İSTANOS VE MURATÇA İSTASYONLARI (1862-1885)

Osmanlı Devletinin dağılma ve çöküş sürecinde Türkiye topraklarına ulaşan Amerikalı Protestan misyonerlerin ülkenin içinde bulunduğu duruma ciddi manada olumsuz etkileri olmuştur. Bilhassa da 1862-1885 yıllarını kapsayan süreçte bu etki kendisini daha fazla hissettirmiştir. Zira bahsi geçen dönem Amerikan misyonerliğinin olgunluk evresine tekabül etmektedir. Bu araştırmada, Ankara, İstanos ve Muratça istasyonları temel alınarak Anadolu'da uzun bir süre misyonerlik faaliyeti yürüten Board mensuplarının bölgedeki faaliyetleri incelenmektedir.

Misyonerler bahsedilen istasyonlarda farklı yöntem ve vasıtaları kullanarak var olma mücadelesi vermişlerdir. Öncelikle faaliyet yürütecekleri bölgeye keşif ziyaretleri düzenlemişlerdir. Çünkü tanımak ve tanınmak başarılı olmanın ilk anahtarıdır. Bu konuda misyonerlerin rehberi '*Küçük Asya*' şeklinde tabir edilen Türkiye coğrafyasını, karış karış arşınlayan seyyahlar olmuştur. Gezinlerin açtığı yoldan ilerleyen misyonerler, faaliyet yürütecekleri bölgeyi iyice tanıdıktan sonra istasyon olarak adlandırdıkları bu yerleşim birimlerinde okul, kilise, yetimhane gibi kurumlar açarak dini propagandaya girişmişlerdir. Ayrıca kitap ve dergi satışlarıyla bu propagandayı desteklemişlerdir. Araştırmaya konu olan istasyonlarda da benzer bir seyir izlenmiştir.

Misyonerlerin davalarını sürdürdükleri süreçte başları sıkıştığında başvuru mercileri ise İngilizler olmuştur. Büyük Britanya Hükümeti, ABD'li Protestanların önlerine çıkan engelleri aşmaları için hiçbir fedakârlıktan kaçınmamıştır. Bu durum Board Teşkilatı mensubu misyonerlerce gerçekleştirilen misyon faaliyetlerinin salt dini bir eksenle ilerlemediğini aynı zamanda politik bir veçheye de sahip olduğunu ortaya koyan çok önemli bir örnektir.

Sonuç itibarıyla ABD'de merkezli Board Teşkilatına mensup misyonerlerin Türkiye coğrafyasının üç farklı istasyonunda yürüttükleri faaliyetleri konu edinen bu çalışma büyük oranda bahsi geçen örgütün arşiv kayıtları ve bölgeye keşif ziyareti düzenleyen Protestan seyyahların günlükleri temel alınarak hazırlanmıştır. Çalışmanın kapsamına giren istasyonlardaki faaliyetler karşılaştırma ve sentez yöntemleri kullanarak incelenmiştir. Varılan netice ise Muratça istasyonu dışında misyonerlerin ciddi bir başarı kaydedemedikleridir.

Anahtar Sözcükler:

Sömürgecilik, Misyonerlik, Protestan, Evangelizm, Ankara, İstanos, Muratça

ABSTRACT

Name and Surname : Muhsin ÖNAL
University: : Bursa Uludag University
Institution: : Social Science Institution
Field: : History
Branch: : Modern History
Degree Awarded: : PHD
Page Number: : XIV+423
Degree Date: : 01/10/2019
Supervisor: : Assoc. Prof. Dr. Zeynep DÖRTOK ABACI

ANKARA, ISTANOS, AND MURATCA STATIONS IN THE SCOPE OF AMERICAN PROTESTANT MISSIONARIES' ACTIVITIES IN TURKEY (1862-1885)

In the process of the dissolution and collapse of the Ottoman Empire, American Protestant missionaries who reached the territory of Turkey had serious negative effects on the situation in the country. Especially during the period between 1862 and 1885, this effect made itself felt more. Because the aforementioned period corresponds to the maturity stage of American missionary work. In this research, the activities of the Board members who carried out missionary activities in Anatolia for a long time based on Ankara, Istanos and Muratca stations were examined.

Missionaries struggled to exist by using different methods and means at these mentioned stations. First of all, they organized discovery visits to the region where they would operate. Because getting to know and being recognized is the first key to being successful. The missionaries' guide in this regard were the travellers who strode through the geography of Turkey which was expressed as '*Asia Minor*' inch by inch. The missionaries, who followed the road opened by the travellers, after knowing the region where they would operate, began to engage in religious propaganda by opening institutions such as schools, churches, orphanages in these settlements, which they named as stations. They also supported this propaganda through sales of books and magazines. A similar progression was followed at the stations that were the subject of the research.

When the missionaries were in trouble in the course of their proceedings, the designated authority to apply was England. The Great Britain Government spared no sacrifice to overcome the obstacles that the USA Protestants faced with. This is a very important example which reveals that the mission activities carried out by the member missionaries of the Board Organization did not proceed on a purely religious axis but also had a political aspect.

As a result, the activities in three different stations of the geography of Turkey of the Missionaries of the Board organization based in the USA are based largely on the archival records of the mentioned organization and the diaries of the Protestant travellers who organized an exploratory visit to the region. Activities at the stations covered by the study were studied by using comparison and synthesis methods. The conclusion is that the missionaries did not achieve any serious success except Muratca station.

Key Words:

Colonialism, Missionary, Protestant, Evangelism, Ankara, Istanos, Muratca

ÖNSÖZ

Amerikan Board Teşkilatına mensup misyonerlerin 19. yüzyılda Türkiye coğrafyasının Anadolu kısmındaki üç istasyonda yürüttükleri faaliyetleri konu edinen bu çalışma büyük oranda birincil kaynaklar temel alınarak hazırlanmıştır. Çalışmada bahsi geçen teşkilatın arşiv kayıtları araştırmanın kapsamını oluşturan Ankara, İstanos ve Muratça bölgeleri özelinde incelenmiştir. Ayrıca misyonerlik faaliyetlerinin dini olduğu kadar, politik, sosyal, kültürel, geleneksel ve fikirsel yönleri de bulunduğu gerçeğinden hareketle o dönemde Anadolu'yu keşif sahası olarak gören Protestan gezginlerin günlüklerinden de yararlanılmıştır. Bu iki unsur çalışmayı ehemmiyetli ve değerli kılmıştır. Ayrıca daha önce, bahsedilen bölgelerdeki Protestan misyonerliği ile alakalı herhangi bir çalışmanın olmaması mevcut araştırmayı değerli ve önemli kılan ikinci unsurdur. Bunun yanı sıra çalışmanın sıhhat ve güvenirliliğini arttırmak adına gerekli durumlarda ve imkânlar nispetinde Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı'ndaki arşiv kayıtlarına da müracaat edilmiştir. Yine araştırmayı destekleyecek gerek yerli gerekse de yabancı ikincil kaynaklar da bir diğer başvuru malzemesi olarak değerlendirilmiştir.

Çalışma süresince sürekli beni cesaretlendiren ve karşılaştığım her türlü güçlükte yanımda olan ve önümü açan tez danışmanım Zeynep DÖRTOK ABACI'ya; tez izleme komitemin değerli üyeleri Prof. Dr. Cafer ÇİFTÇİ'ye ve Prof. Dr. Ali İhsan KARATAŞ'a; bugün mevcut doktora tezimin ortaya çıkmasında ciddi desteklerini gördüğüm ve okula her uğradığımda mutlaka kendilerinden istifade ettiğim Prof. Dr. Nurcan ABACI'ya ve Doç. Dr. Hasan Basri ÖCALAN'a; yüz yüze değil ama sık sık telefonla görüştüğüm değerli kanaatlerinden istifade ettiğim Prof. Dr. Yusuf OĞUZOĞLU'na hassaten teşekkürü bir borç bilirim.

Ayrıca bu çalışmanın ortaya çıkmasına katkı sağlayan ve araştırmanın Board arşiv kayıtlarının önemli bir kısmının temininde desteklerini gördüğüm İstanbul Arnavutköy'de bulunan ABD Başkonsolosluğu himayesindeki Misyon Arşivleri Dairesi çalışanlarına, İstanbul Kâğıthane'deki Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı çalışanlarına, yine ABD seyahatim esnasında ziyaret etme imkânı bulduğum Boston'daki Congregational Library and Archives çalışanlarına; aynı kentte bulunan Harvard Üniversitesi çalışanlarına; New York Columbia Üniversitesi'ndeki Butler Kütüphanesi müdiresi Dr. Rebecca M. NIETO'ya ve aynı üniversitenin Missionary Research Library çalışanlarına; New York Üniversitesi kütüphane koordinatörlerinden Guy BURAK'a ve üniversitenin bünyesinde faaliyet gösteren The Middle Eastern and Islamic Studies Librarian Collection ve Elmer Holmes Bobst çalışanlarına; yine New York'taki General Theological Seminary ve Union Theological Seminary'de görev yapan memurlara; New York Halk Kütüphanesi ve Morgan Kütüphanesi çalışanlarına; Washington Kongre Kütüphanesinin çalışanlarına sonsuz şükranlarımı sunuyorum.

Diğer taraftan ABD seyahatim sırasında değerli vakitlerini ayırıp benimle görüşme nezaketini gösteren Columbia Üniversitesinde görevli akademisyenlerden Prof. Dr. Eric FONER ve Doç. Dr. Gale KENNY'ye ayrıca New York Üniversitesi öğretim üyelerinden Profesör Dr. Adam H. BECKER'a ve muhakkak ki bu gezinin iktisadi boyutu açısından ciddi desteklerini gördüğüm ve hem madden hem de manen sürekli yanımda olan ve hâlihazırda ABD'de ikamet eden kardeş bildiğim dostum Kamuran TEKTAŞ'a özellikle teşekkür ediyorum.

Son olarak bu çalışmanın gizli kahramanlarından olan ve yazım esnasında kritik yönlendirmeleriyle bana destek çıkan babam Metin ÖNAL MENGÜŞOĞLU'na, annem Necla ÖNAL ve kız kardeşim Betül ÖNAL'a iş arkadaşım Fatih BAYEZİT'e, bu

süreçte yanı başımdan hiç ayrılmayan ve dört gözle çalışmamın tamamlanmasını bekleyen kızım Vera ÖNAL ve oğlum Metin ÖNAL'a ve hiç şüphesiz doktora çalışması boyunca hanemin reisliği vazifesini sabırla üstlenip bir dediğimi iki etmeyen sevgili eşim Mübeyra ÖNAL'a ve burada adlarını zikretmeyi unuttuğum tüm sevenlerime müteşekkirim.

Bursa, 2019

Muhsin ÖNAL

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	
YÜKSEK LİSANS/DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU	
YEMİN METNİ.....	
ÖZET.....	v
ABSTRACT	vi
ÖNSÖZ.....	vii
İÇİNDEKİLER.....	ix
KISALTMALAR	xiii
GİRİŞ	1
Araştırmanın Amaç Ve Önemi	1
Araştırmanın Kapsam Ve Sınırları.....	5
Araştırmanın Kaynakları Ve Mevcut Literatür.....	10
Araştırmanın Yöntemi Ve Hipotezler	20

BİRİNCİ BÖLÜM

ANADOLU'DA ABD MİSYONERLİĞİNE GİDEN YOL VE MİSYONERLİK SÖMÜRGEÇİLİK İLİŞKİSİ

1.HİRİSTİYANLIK TARİHİNDE MİSYONERLİK ANLAYIŞI VE SÖMÜRGEÇİLİK BAĞLAMINDA MİSYON FAALİYETLERİ.....	23
1.1. Misyon, Misyoner Ve Misyonerlik Kavramları.....	23
1.2. Misyonerliğin Tarihsel Kökenleri Ve Hıristiyan Misyonerliğinin Gerekçeleri... ..	26
1.3. Hıristiyanlık Açısından Hz. İsa Ve Pavlus Misyonerliği.....	32
1.4. Sömürge Ve Sömürgecilik Kavramları Çerçevesinde Misyonerlik Faaliyetleri..	37
2.YENİ BİR İMPARATORLUK İNŞASI, BİR ULUSU TANIMLAMAK: ON DOKUZUNCU YÜZYILIN EŞİĞİNDE AMERİKAN YAYILMACILIĞININ RETORİĞİ	42
2.1. Usta-Çırak İlişkisi Bağlamında İlk Dönem ABD Misyonerliğinin Etnografyası	42
2.2. ABD Misyonerliğinde Yeni Bir Paradigma: Seküler Misyonerlik Veya Amerikan Board Modeli	47
2.3. Teolojik Uyanış: Küçük Asya'nın Yeni Misafirleri.....	60

2.4. Yeniden Doğuş: Evangelist Teşkilatlanma Ve Karşı Tedbirler	66
2.5. Anadolu İzlenimleri	76
2.6. Toprak Ve Tohum: Protestan Misyonerlerin Anadolu Örgütlenmesi	89
3.ONDOKUZUNCU YÜZYILDA ANKARA NÜFUSUNUN DEMOGRAFİK VE ETNİK ANALİZİ	93
3.1. Müslüman Ve Azınlık Unsurlar Bağlamında Şehirdeki Nüfusun Dağılımı	93
3.2. Ankara'da Demografik Unsurların Etnik Ve Dini Yapısı	97
3.2.1. Müslüman Nüfus	97
3.2.2. Rum Nüfus	100
3.2.3. Ermeni Nüfus	102
3.2.3.1. Tarihsel Süreç İçerisinde Ermeniler Ve Protestan Misyonerleri Ermenilere İten Ana Gerekçeler	102
3.2.3.2. Ankara Ermenileri	105

İKİNCİ BÖLÜM

ANKARA'NIN TARİHSEL GELİŞİMİ VE ABD'Lİ MİSYONERLERİN KENTE ULAŞMA SERÜVENLERİ

1. ANKÜRA'DAN ANKARA'YA	109
1.1. Galatya'dan Ankara'ya Misyoner Kehaneti	109
1.2. Küçük Asyanın Büyük Belleği	120
1.3. Ondokuzuncu Yüzyılda Bozkırda Doğan Güneş	133
1.4. Büyülenmiş Bir Kentin Gafil Çocukları	151
2. BAŞKENTTEN BAŞKA KENTE EVANGELİZM RÜZGÂRI	157
2.1. Ankara'da Oryantalist Bir Keşif Çabası	157
2.2. Galatya Misyoner Kalbinin Neresindedir	164
2.3. Heterodoks Bir Hıristiyan Misyoner: Sanford Richardson	173

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ANKARA'DA PROTESTAN MİSYONERLİĞİ VE ANGLO-AMERİKAN RÜYASI

1. MİSYONER VE SEYYAH GÖZÜYLE ANKARA	177

1.1. Vâiz Yardımcıdan Üstündür	177
1.1.1. Misyoner Ulağı Abkar Hailozyan	178
1.1.2. Sempatiden Sevgiye; İroniden Gerçeğe: Ermeni Tüccar Ve Amatör Bahçıvan	182
1.2. Sözde Merkezden Gerçek İstasyona.....	186
1.3. Misyonerlerin Kent Algısı	190
1.3.1. Ankara'da Vakur Bir Misyoner: Sanford Richardson.....	194
1.3.2. Yeni Bir İmge, Farklı Bir İmaj: ABD'li Misyonerlerin Faaliyetleri Bağlamında Protestan Seyyah Notları	203
1.3.2.1. John Macdonald Kinneir	203
1.3.2.2. Kıtık Ve Açlık	206
1.3.2.3. Henry C. Barkley	208
1.3.2.4. Walter Hawley	210
1.3.2.5. Fred Burnaby	211
1.3.3. Anafordan Konfora: Yeniden Haritalandırma Veya William J. Hamilton'un Evangelizm Rüyası	216
1.3.4. Misyoner Benjamin Schneider'ın Ankara Notları	219
1.3.5. Protestanın Türk İle İmtihanı	222
2. RESMİ MÜNASEBETLER VE MİSYON FAALİYETLERİ	225
2.1. Ya Devlet Başa Ya Kuzgun Leşe	225
2.1.1. Yerel Yöneticilerle Evangelizm Taraftarları Arasındaki Münasebetler	225
2.1.2. Misyoner Gözüyle Ankara'nın Hüviyet Cüzdanı: Anglo-Amerikan İttifakı	230
2.1.3. Evangelizmin Türk Korkusu.....	236
2.2. ANKARA'DA MİSYON FAALİYETLERİ	237
2.2.1. Protestan Cemaat.....	237
2.2.2. Kitap Satışları	241
2.2.3. Güzel Haber Avedaper	244
2.2.4. Din Ve Eğitim Alanındaki Faaliyetler	245

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
EVANGELİST PARADİGMA: DIŞ-MERKEZ KAVRAMI BAĞLAMINDA
İSTANOS VE MURATÇA İSTASYONLARI

1.FARKLI BİR TEŞEBBÜS, BAMBAŞKA BİR HAREKET: ABD'Lİ MİSYONERLER İSTANOS'DA.....	248
1.1. Protestan Misyonerliği Açısından Dış İstasyon Kavramı.....	248
1.2. Evangelizmin Yenikent Rüyası.....	251
1.3. Ümit Protestanın Yitiğidir.....	254
1.3.1. Gezgin Ziyaretçiler: İstanos'dan Bu Yan Kimin Yurdudur?.....	254
1.3.2. Misyonerler Kasabaya Ayak Basıyor.....	259
1.4. İstanos'da Misyoner Çılgılığı.....	267
1.5. Hizmetkâr Beklentisi.....	276
1.6. Okul Ve Kilise Özlemi.....	283
2. MİSYONERLİK ÇAĞININ AYDINLIK YÜZÜ MURATÇA.....	288
2.1. Ankara'nın Gölgesinde Işıldayan Bir Kasaba.....	288
2.2. Muratça'da Misyon Faaliyetleri.....	298
2.3. Davanın Hasadı: Evangelist Kilise.....	312
2.4. Zulme Susamam Zalimi Affedemem.....	325
SONUÇ.....	335
KAYNAKLAR.....	346
EKLER.....	384
ÖZGEÇMİŞ.....	421
TEZ ÇOĞALTMA VE ELEKTRONİK YAYIMLAMA İZİN FORMU.....	423

KISALTMALAR

Kısaltma	Bibliyografik Bilgi
ABCFM	The American Board Of Commissioners For Foreign Missions
ABD	Amerika Birleşik Devletleri
A.DVN.MHM	Sadâret Divân Mühimme Evrâkı
AE.SAMD.III	Âli Emiri Ahmed III
a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale
a.g.t.	Adı geçen tez
A.MKT.	Sadâret Mektûbi Kalemî Evrâkı
A.MKT.DV.	Sadâret Mektûbi Kalemî Deâvî Evrâkı
A.MKT.MHM.	Sadâret Mektûbi Mühimme Kalemî Evrâkı
A.MKT.NZD.	Sadâret Mektûbi Kalemî Nezâret ve Devâir Evrâkı
A.MKT.UM	Sadâret Mektûbi Kalemî Umûm Vilâyât Evrâkı
a.yer	Aynı yer
b.a.	Eserin bütününe atıf
BEO	Bâbiâli Evrâk Odası
bkz.	Bakınız
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
BR	The Boston Recorder
C.	Cilt
C.ADL.	Cevdet Adliye
C.ML.	Cevdet Mâliye
çev.	Çeviren
DH.MKT.	Dâhiliye Nezâreti Mektûbi Kalemî Evrâkı
DH.ŞFR.	Dâhiliye Nezâreti Şifre Evrâkı
DH.TMIK.	Dâhiliye Nezâreti Tesrî-i Muâmelât ve Islâhât Komisyonu
DH.UMVM.	Dâhiliye Nezâreti Umûr-ı Mahalliyye ve Vilâyât Müdürlüğü Evrâkı
ed.	Editör
HR.İD.	Hâriciye Nezâreti İdare Evrâkı
HR.MKT.	Hâriciye Nezâreti Mektûbi Kalemî Evrâkı
HR.TO.	Hâriciye Nezâreti Tercüme Odası Evrâkı
İ.DH.	İrâde Dâhiliye
İ.HR.	İrâde Hâriciye
MF. MKT.	Maârif Mektûbi Kalemî
MH	The Missionary Herald
ML.VRD.TMT.	Mâliye Vâridât Muhâsebesi Temettuât Defterleri
MV	Meclis-i Vükelâ Mazbataları
MVL	Meclis-i Vâlâ Evrâkı
No	Sayı
OTAM	Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi

PABCFM	Papers of The American Board Of Commissioners For Foreign Missions
PMH	The Panoplist and Missionary Herald
S.	Sayı
s.	Sayfa
ss.	Sayfadan sayfaya
ŞD.	Şûrâ-yı Devlet Evrâkı
TC	Türkiye Cumhuriyeti
t.y.	Basım tarihi yok
Y.A.HUS.	Yıldız Sadâret Husûsî Maruzat Evrâkı
Y.A.RES.	Yıldız Sadâret Resmi Maruzat Evrâkı
Y.EE.KP.	Yıldız Sadrazam Kâmil Paşa Evrâkı
Y.MTV.	Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrâkı
Y.PRK.BŞK.	Yıldız Perakende Evrâkı Başkitâbet Dâiresi Maruzatı
Y.PRK.EŞA.	Yıldız Perakende Evrâkı Elçilik Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik
Y.PRK.HR.	Yıldız Perakende Evrâkı Hâriciye Nezâreti Maruzatı
Y.PRK.M.	Yıldız Perakende Evrâkı Evrâkı Müteferrik
Y.PRK.TKM.	Yıldız Perakende Evrâkı Tahrîrât-ı Ecnebiyye ve Mâbeyn Mütercimliği
Y.PRK.UM.	Yıldız Perakende Evrâkı Umûmî
y.y.	Basım yeri yok

GİRİŞ

ARAŞTIRMANIN AMAÇ VE ÖNEMİ

Osmanlı Devletinin gerileme ve çöküş sürecini ciddi manada hissetmeye başladığı bir asır olan 19. yüzyılda ABD’li Protestan misyonerlerin Anadolu’nun belirli merkezlerinde yürüttükleri faaliyetler, devletin dağılmasına önemli oranda etki etmiştir. Misyonerlik, ülkede yaşayan ve Anadolu coğrafyasının yerlisi kabul edilen azınlık unsurların bilhassa da Hıristiyan olanların, milli bir kimlik üretip, ulusalcı değerleri öne çıkarmalarında, harici bir sâik olarak değerlendirilmektedir. Dolayısıyla azınlık cemaatlerin ayrılıkçı bir yaklaşım ve tutum içerisine girmeleri neticesinde yaşanan sıkıntıların tamamı, yakınçağ Osmanlı tarihi araştırmalarının temel ve en esaslı problemlerinden birisi olarak kabul görmektedir.

Aslında geçmişi çok eskilere dayanan ve bir yönüyle ‘Haç’ ile ‘Hilal’in kavgası, diğer bir yönüyle de mezhepler arası çekişme ve nüfuz mücadelesi olarak yorumlanabilecek misyonerlik faaliyetlerinin Garp dünyası tarafından ‘Küçük Asya’ şeklinde tabir edilen Anadolu coğrafyasında etkili ve kalıcı sonuçlar ürettiği aşikârdır. Bununla birlikte adeta ‘yeniden haritalandırma’ yahut ‘öze dönüş’ telakkisiyle hareket eden misyonerlerin tahrip edici tesirleri sadece dini boyutla sınırlı kalmamış, hedef olarak seçilen bölgenin kültürel, sosyal, geleneksel, fikirsel, iktisadi ve politik unsurlarını da derinden etkilemiştir.

Anadolu’da nüfuz mücadelesine giren Batılı Hıristiyan devletlerin her birisinin başka bir mezhebi himâye etmeye ve o mezhep mensuplarının her türden problemiyle ilgilenmeye gayret gösterdiği göz önüne alındığında misyonerliğin salt ‘uhrevi’ meselelere kafa yoran bir hareket olmanın çok ötesinde bir anlam taşıdığı rahatlıkla anlaşılmaktadır. Misal vermek gerekirse ‘Küçük Asya’da Katoliklerin hamisi Fransa iken, Rusya Ortodokslarla yakından ilgilenmiş, İngiltere ve sonradan da Amerika Birleşik Devletleri (ABD), Protestanları sahiplenme politikası gütmüştür. Avrupa’nın güçlü devletlerinin ve hiç şüphesiz ‘Yeni Dünya Devleti’ ABD’nin maksatlarını gerçekleştirme konusunda aracı rolü üstlenenler ise ekseriyetle misyonerlerdir. Bu kimseler bilhassa da 19. yüzyılda, ülkede Hıristiyan azınlık unsurlar arasında ayrıştırıcı bir algı tesis edilmesi ve onlara kimlik kazandırma konusunda öncü kuvvetler gibi çalışmışlar ve Osmanlı Devletinin yıkılma sürecinde hızlandırıcı bir rol üstlenmişlerdir. Dolayısıyla başta Osmanlı Devleti olmak üzere sonradan Türkiye Cumhuriyetini de

derinden etkileyen Ermeni meselesinin zuhur etmesinde ve Batılı devletler tarafından politik bir malzeme olarak kullanılmasında da misyonerlerin ciddi tesiri bulunduğunu düşünmekte herhangi bir beis yoktur. Başka bir deyişle Osmanlı Devletini bir ateş topu gibi yangın alanına çeviren karışıklıkların tamamında doğrudan yahut dolaylı olarak misyonerlerin bilhassa da ABD'den gelen Protestan misyonerlerin ciddi payı bulunduğunu düşünmek mümkündür.

Bahsi geçen bu hususlar gerçekleştirilecek tez çalışmasının önemini arttırmakta ve gerekliliğini ortaya koymaktadır. Ayrıca bu bağlamda değerlendirildiğinde misyonerlerin özellikle de ABD'den gelenlerin Anadolu coğrafyasında bulunmalarını izah etmek kolaylaşacaktır. Nitekim 19. yüzyılda Osmanlı Devleti önemli bir kavşak noktasında bulunmaktadır. Ayrıca etrafını saran coğrafi bölgelerin tamamına merkez üs olma vazifesini üstlenmiştir. Misyonerlerin tabiriyle “Türkiye, Asya'nın kilidini açacak anahtarı bağrında saklamaktadır.”¹ Burada Türkiye'den kasıt İmparatorluk olarak addedilen Osmanlı'nın tamamıdır ve bu topraklarda ivedilikle denetim sağlanmalıdır.

Diğer taraftan ABD'li misyonerler tarafından kaleme alınan arşiv kayıtlarında Anadolu, ‘*İncil Ülkesi*’dir. Çünkü Türkiye'nin sahip olduğu toprakların tamamı kendisine İncil'de yer bulmaktadır. Başka bir ifadeyle Hıristiyanların kutsal kitabı, Anadolu'da mevcut yerleşim birimlerinin tamamından bahsetmekte ve onlara belirli bir ‘*kutsiyet*’ atfetmektedir.² Dolayısıyla bu topraklar Hıristiyanlar açısından gözden çıkarılamaz. Bu yönüyle değerlendirildiğinde ABD menşeli misyonerlik faaliyetlerinin büyük ölçüde dini bir veçhede evrildiği ve Protestanlaştırma iştiağının önemli bir parçasını teşkil ettiği düşünülebilir. Bu bir tür ‘*öze dönüş*’ hareketidir. Daha doğrusu misyonerlik faaliyetleri ‘*heretik*’ addedilen Müslümanlar ile ‘*yoldan çıkıp sapkınlaşmış sözde Hıristiyanlar*’ın kurtarılması yönünde bir ‘*yeniden doğuş*’ mücadelesi olarak yorumlanmalıdır. Bu dönüşüm ve değişim ancak Hıristiyanlığın prensipleri ve Hz. İsa'nın sahih öğretisinin Protestan misyonerler vasıtasıyla Anadolu'ya nüfuz ettirilmesi ile mümkün olabilecektir.

Hıristiyanlığı dünyaya, araştırma kapsamında değerlendirildiğinde ise ‘*İncil Ülkesi*’ne vaaz etme iddiasıyla yola çıkan Protestanların teolojik olarak davranışlarını meşru kılan, ellerini güçlendiren husus ise İncil'de şu şekilde kendisine yer

¹ Samuel C. Bartlett, *Historical Sketch of the American Board in Turkey*, Boston: Board Press, 1878, s. 1.

² William E. Strong, *The Story of the American Board: An Account of the First Hundred Years of the American Board of Commissioners for Foreign Missions*, Boston: The Pilgrim Press, 1910, s. 80.

bulmaktadır: “Şimdi sizler gidin ve bütün milletlere tebliğ edin, onları Baba ve Oğul ve Ruhülkudüs ismiyle vaftiz eyleyin, size emrettiğim her şeyi tutmalarını onlara öğretin.”³ Bu ayet önemli bir başlangıca işaret ederek takip edilmesi gereken güzergâhı belirlemektedir.

Öte yandan 19. yüzyıl itibariyle siyaset arenasında etkili olmaya başlayan ABD'nin Avrupa'daki politik gelişmelere uzak kalma yönündeki temayülü onu, doğuyu batıya kavuşturan '*hasta adam*' üzerindeki büyük çıkar beklentilerini hayata geçirmekten alıkoymamalıdır. Aslında pek çok Batılı devlet gibi ABD de Osmanlı Devleti topraklarına göz dikmiş ancak bu yöndeki hevesi uyum, barış ve uzlaşma prensipleri üzerine bina edilen kendi ilkesi Monroe Doktrini ile çelişmiştir. Bu nedenle ABD, Protestan misyonerliğini kullanarak Anadolu ve Ortadoğu'daki beklentilerini sağlama yoluna gitmeyi uygun görmüştür. Bu, dini, siyasi, kültürel, toplumsal ve iktisadi dinamikleri bünyesinde barındıran bir tür '*gizli saldırganlık*' politikasıdır. Dolayısıyla bugün sadece bölgesinde değil, dünyanın tamamında egemen konumda bulunan bir ülke ile Türkiye ilişkilerini yorumlamak, sentez etmek ve anlayabilmek için misyonerlerin faaliyetlerine vâkıf olmak ve onları tanımak hayli elzemdir. Daha da mühimi Osmanlı Devletinin içinde bulunduğu sıkıntılı süreç ve devletin otoritesini zedeleyecek yönde atılan adımlar özelde misyonerler genelde ise ABD'nin Anadolu coğrafyasına yönelik '*gizli saldırganlık*' politikasını daha sağlam temeller üzerine oturtmasını sağlamıştır.

Tüm bu gelişmeler yaşanırken Bâbîâli en başından itibaren ABD'nin '*gizli saldırganlık*' diye tabir edilebilecek politik duruşuna duyarsız kalmayı yeğlemiş ve misyonerleri misafir gibi ağırlamakla birlikte siyasi muhatap kabul etmemiştir. Bunun yerine kısmi tedbirler almak gibi bir yöntem izlenmiş ve kalıcı çözümler üretmek konusunda ya ihmalkâr davranılmış ya da geç kalınmıştır. Bu ve benzeri durumlarda yani işler sarpa sarıp çıkmaza girdiğinde başka bir deyişle merkezi hükümet ya da yerel yöneticilerin müdahaleleriyle karşılaşıldığında ABD'li misyonerlerin başvuru mercii kendi ülkeleri değil o dönemde ABD'nin hamisi rolündeki İngiltere olmuştur. İngiltere, Anadolu'da ABD'li misyonerlere kol kanat germiş ve bu sayede karşılaşılan tüm güçlükler Osmanlı Devleti'nin kendisine muhatap kabul ettiği Avrupa'nın önemli güçlerinden birisinin kılavuzluğunda çözülmüştür. İyi ve etkili bir toplum mühendisliği

---

³ Matta, 28/19.

becerisine sahip olan ABD, kendi eliyle gerçekleştirmediği politik manevraları önemli ölçüde Avrupalı güçler yoluyla bilhassa da İngiltere vasıtasıyla hayata geçirme çabası gütmüş ve önemli oranda da başarılı olmuştur. Aslında bu çok doğru bir tercihtir. Zira 19. yüzyıl itibariyle tarih sahnesinde yer almaya başlayan ve sadece Osmanlı değil aynı zamanda döneminin küçük ölçekli devletleri tarafından bile muhatap kabul edilemeyecek bir ‘Yeni Dünya’ ülkesinin siyasi arenada etkin bir biçimde yer alamayacağı aşikârdır. Bunun farkında olan ve rasyonel bir tavır alan ABD sırtını genelde Batı dünyasının özelde ise Avrupa’nın etkin ve nüfuzlu güçlerinden birisi olarak kabul gören İngiltere’ye dayamıştır. Kuşkusuz bu destek karşılıksız kalmayacaktır. Zira İngiltere’nin ABD’nin hamisi rolüne bürünmesinin önemli gerekçeleri bulunmaktadır.

Öte yandan ‘gizli saldırganlık’ üzerine kurulu bir anlayışla yayılmacı yani sömürgeci bir çizgide evrilmeye başlayan ABD’nin sahip olduğu bu politik dürtü adeta İngiltere’nin izlediği politikanın kötü bir taklidi gibidir. Yegâne fark ise ABD’nin bu siyaseti Monroe Doktrini gerekçesiyle el altından yürütmesi; İngiltere’nin ise açık bir biçimde sürdürmesidir. Daha önce de ifade edildiği üzere bahsi geçen doktrin kısaca ABD’nin yalnızlaşma belgesi olarak tanımlanabilir. Zira bu bildiri Birleşik Devletlerin dünya arenasında yer almak ve nüfuz kazanabilmek için tarafsız bir politika güdeceği iddiası ve hedefi ile ortaya atılmıştır. Bu doktrine göre ABD’nin gayesi öncelikle ülkenin güvenliğidir. Ayrıca ayakları üzerinde duran, kendi kendine yetebilen güçlü bir devlet oluşturmanın yolu da güvenlik konusunda uygun önlemleri almaktan geçmektedir. ABD bu doktrin gerekçesi ile emellerine ulaşabilmek için yukarıda da ifade edildiği üzere ‘gizli saldırganlık’ politikasıyla yayılmacılığını sürdürmek zorundadır. İşte misyonerler de bu noktada sahneye sürülmüştür. Görünüşte çok masum gerekçelerle yani dini sâiklerle dünyanın dört bir yanına yayılan ABD’li misyonerlerin asıl amacı varsayılandan çok farklıdır. Misyonerlerin bu derece kritik bir görevi icra etmeleri ve adeta ABD’nin misyon elçileriymişçesine hareket etmeleri araştırmanın ehemmiyetini arttırmakta ve onu önemli kılmaktadır.

Elçilik vazifesi misyonerliğin siyasi, sosyal, iktisadi, kültürel ve psikolojik unsurları bünyesinde barındırdığı gerçeğini ortaya koymaktadır. Tez çalışmasında bu unsurlar akılda tutularak Amerika’dan Anadolu’ya gelen ve Türkiye coğrafyasını karış karış arşınlayan misyonerlerin dini hususlar haricinde, eğitim, dil, kültür, basın yayın,

siyaset ve sosyo politik sahadaki faaliyetlerine de değinilerek misyonerliğe yeni bir bakış açısı kazandırılmaya çalışılacaktır. Protestanlığın aslında toplumsal bir hareket olduğu misyonerlerin ise faaliyet yürütülen topraklarda aynı zamanda sosyal dönüşüm için mücadele ettikleri gerçeği gözler önüne serilecektir. Öte yandan onların zihin algılarının bir başka deyişle fikir, sanat, iktisat, milliyet, kültür gibi normlar itibariyle yaşadıkları çağda nasıl bir anlayışa sahip oldukları ortaya konmaya çalışılarak daha geniş bir perspektif sunulacaktır.

Bu bağlamda değerlendirildiğinde oldukça masum gözükten ideallerle ve dünya üzerinde teolojik dönüşüm hevesi neticesinde bireysel çabalarla zuhur eden misyonerlik faaliyetlerinin zamanla ABD'nin siyasi emellerine hizmet eden birer vasıta rolüne büründükleri ortadadır. Bu aynı zamanda kökleri emperyalizm ve sömürgeciliğe kadar uzanan bir harekettir. Zira misyonerler ülkelerinin bayraktarlığını yaparak siyasi, sosyal, kültürel, ticari, ekonomik manada elçiliğini yürütmüşlerdir. Dolayısıyla araştırmanın diğer bir amacı da dini sâiklerle başlayan misyonerlik faaliyetlerinin ABD'ye mensup misyonerler özelinde nasıl evirildiğini ve siyasi bir veçhe kazandığını ortaya koymaktır.

Netice itibariyle bu çalışma Amerikalı misyonerlerin Anadolu'daki misyonerlik faaliyetlerini yukarıda zikredilen hedefleri gözeterek, Ankara, İstanbul ve Muratça istasyonlarını merkeze alıp büyük oranda onların kendi kaynaklarından yararlanarak okuyucuya sunmayı hedeflemektedir.

ARAŞTIRMANIN KAPSAM VE SINIRLARI

Tez çalışması genelde 19. yüzyılı, özelde ise 1862-1885 yılları arasında kapsamaktadır. Bu tarihler bilinçli tercih edilmiştir. Zira misyonerlerin araştırma sahasına giren bölgelerde en yoğun faaliyet yürüttükleri süreç bu döneme tekabül etmektedir. Bununla birlikte başta Ankara olmak üzere Anadolu'nun muhtelif bölgelerinde farklı mezheplere mensup misyonerlik teşkilatları etkin olmuşlardır. Bilhassa da Katolik Fransa'ya mensup örgütlerin Osmanlı Devleti sınırları dâhilinde güçlü bir biçimde varlıklarını hissettirdikleri bilinmektedir. Lâkin araştırmanın kapsamına sadece ABD vatandaşı Protestan misyonerler alınarak konu anlamında sınırlandırılmaya gidilmiştir. Öyle ki, 19. yüzyılda ABD'de faaliyet gösteren Protestan örgütlerin sayısı altı binin üzerindedir. Tez çalışmasında bu örgütlerden en dikkat çeken ve en başarılı olanına yer verilmiştir. Dünyanın dört bir yanına dağılıp Protestanlığın

prensip ve öğretilerini yayma idealiyle hareket eden ve kendisinden en çok bahsedilen Amerikan Board Teşkilatı araştırmanın temelini teşkil eden örgüttür.

Coğrafi manada da bir sınırlandırılmaya gidilmiş ve araştırma, ABD'nin dünya üzerinde nüfuz edinme mücadelesi verirken vasıta olarak kullandığı Protestan misyonerlerin Anadolu'da faaliyette buldukları üç istasyonu temel alarak hazırlanmıştır. Zira Board mensuplarının faaliyet yürüttükleri tüm yerleşim birimlerini çalışmaya konu etmek mümkün değildir.

Bu istasyonlardan ilki Ankara'dır. Bilindiği üzere Ankara bugün Türkiye Cumhuriyeti'nin başkentidir ve antik çağlardan günümüze uzanan bir tarihsel geçmişe sahip olduğundan sürekli göz önündedir. Bu bölgede gerçekleştirilecek araştırmanın türü ve içeriği ne olursa olsun ciddi boyutta dikkat çekecektir. Hele bir de bu çalışma misyonerlik tarihi üzerinden gerçekleştirilirse daha da büyük bir önem arz edecektir. Böylesine bir araştırmanın sahaya önemli katkı sağlayacağı aşikârdır. Dolayısıyla da Ankara bilinçli bir tercih sonucu tez çalışmasının kapsamına dâhil edilmiştir.

Araştırmanın ele aldığı ikinci istasyon İstanos, Ankara'nın hemen kuzeyinde yer alan, bugünkü adı Yenikent'tir, bir yerleşim birimi olarak Ankara'nın gölgesindedir ve kentle ciddi manada ilişki içerisindedir. İstanos'da vazifelendirilen Board mensuplarının tamamı Ankara'dan gönderilmiş ve kasabada faaliyet yürüten misyoner ve yerli yardımcıları tuttıkları kayıtları Ankara üzerinden merkez istasyonlara ve Boston'daki genel merkeze ulaştırmışlardır. Dolayısıyla İstanos olmadan Ankara üzerine yapılacak bir misyonerlik çalışması eksik kalacaktır.

Üçüncü ve son istasyon ise Muratça'dır. Burası Ankara ile ilgili misyoner evraklarında kendisine en fazla yer bulan ikinci istasyondur. Bugün Bilecik vilâyetinin İnhisar kazasına bağlı bir köy konumundaki Muratça'nın Protestan misyonerliği bağlamında değerlendirildiğinde Bursa ile irtibatlı olduğu ve bahsi geçen kente bağlı bir dış istasyon şeklinde konumlandığı görülmektedir. Öte yandan kasabanın gerek misyoner ve vâizler, gerekse de gezgin kitapçıların Ankara'ya yönelik ziyaretleri esnasında uğrak yerlerinden birisi olması Board arşiv kayıtlarında bu dış istasyonun ekseriyetle Ankara ile ilişkilendirilmesine yol açmıştır. Başka bir deyişle misyoner evraklarında Ankara bahsi açıldığı takdirde genellikle Muratça'ya da değinilmektedir.

Bununla birlikte Protestan misyonerlerin hedefleri doğrultusunda değerlendirildiğinde kasabayı öne çıkaran ve civar yerleşim birimlerinden farklı kılan

asıl unsur ise bölgede yakalanan kısmi başarıdır. Gerçekten de dönemi içerisinde değerlendirildiğine nüfusu ağırlıklı olarak Ermenilerden müteşekkil Muratça'nın diğer Güney Batı ve Orta Anadolu istasyonlarıyla mukayese edildiğinde öne çıkan bir yerleşim birimi olarak dikkatleri çektiği görülmektedir. Küçük bir kasaba hüviyetinde olmasına rağmen bilhassa da kurumsallaşma konusunda elde edilen tatminkâr sonuçlar nicel manada cemaate katılımlar da göz önüne alındığında hayli anlam kazanmakta ve kasabayı değerli bir istasyon konumuna yükseltmektedir. Tüm bu gelişmeler göz önüne alındığında Ankara'yı temel alan tez çalışmasında kendisiyle irtibatlandırılacak iki önemli kasabaya yer vermek araştırmaya bütünsellik katacaktır.

Tez çalışması giriş bölümü hariç toplam dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde genel hatlarıyla misyonerlik ile sömürgecilik arasındaki ilişkiler tespit edilmiş ve misyonerlerin gerek Anadolu gerekse de dünya coğrafyasının farklı bölgelerinde yürüttükleri faaliyetlerin aslında ABD'nin sözcülüğüne soyunmaktan öteye geçmediğine vurgu yapılmıştır. Çünkü misyonerler, ABD'nin yarı-resmi temsilcileri gibi çalışıp toplumlara yön verme ve kuruluş tarihinden itibaren yayılmacı bir siyaset güden '*Yeni Dünya Devleti*'nin organizatörlüğünü üstlenmişlerdir. Bu bölümde genel olarak kendisinden bahsedilen bir diğer husus da ABD'li evangelistleri Anadolu'ya taşıyan etkenlerdir. Onların hangi vasıtaları kullanarak ve ne maksatla '*Küçük Asya*' ya seyahat tertip ettikleri detaylarıyla izah edilmiştir.

Bu bölümde ele alınan bir diğer konu da, ABD'nin yeni bir ulus olarak inşa edilme süreci ve 19. yüzyılın eşliğindeki yayılma hedefleridir. Bu kısımda öncelikle ABD-İngiltere etkileşimine değinilmektedir. Ardından ABD misyonerliğinin bir tür seküler misyonerlik hareketi olduğuna vurgu yapılmakta ve bu durum ABD'nin en etkin misyonerlik teşkilatı olan Amerikan Board Örgütü ile örneklenmektedir. Üçüncü alt başlık misyonerlerin '*Küçük Asya*' seyahatleri üzerine tasarlanmıştır. Zira ABD'nin misyonerler aracılığıyla dünyaya hükmetme yönündeki politikasının önemli bir ayağını da '*Küçük Asya*'da var olma hedefi teşkil etmektedir.

Tez çalışmasının ikinci bölümünde genel hatlarıyla öncelikle Ankara'nın tarihsel değer ve önemine vurgu yapılmakta, bugün Cumhuriyet Türkiye'sinin başkentliğini yapan bu kent, varsayılanın ve sanılanın aksine çok eski dönemlerden beri önemli bir merkez olarak dikkatleri çektiği ifade edilmektedir. Bu bölümde, antik çağlarda Batı dünyası tarafından '*Küçük Asya*' olarak tabir edilen topraklarda Galatya medeniyetinin

baş şehirligine kadar yükselmiş bir kent için sıradan bir yerleşim merkezi yakıştırmasının münasip olamayacağına değinilmektedir. Aynı zamanda kente yönelik seyyah merakı hakkında bilgilendirme yapılmaktadır. Ayrıca gezginler tarafından tertip edilen ziyaretlerin en az ABD’li misyonerlerinkiler kadar dikkat çekici olduğu ve her iki grubun faaliyetlerinin birbirlerini tamamladığı üzerinde durulmaktadır. Bu kısımdaki bir diğer bahis de Hıristiyanlık ve bilhassa da misyonerlik davası açısından oldukça ehemmiyet arz eden bir isim olan Pavlus’un kente atfettiği değer ve önemle alakalıdır.

İkinci bölümün ikinci kısmında ise öncelikle misyoner ve gezginlerin Ankara ile ilgili kanaatlerine değinilmektedir. Onları Ankara’ya çeken unsurların neler olduğu sorgulanmakta ve bu konuda bir dizi çıkarımda bulunulmaktadır. Ardından misyonerler nezdinde kentin taşıdığı değer ve öneme vurgu yapılmaktadır. Bu kısmın son bilgilendirmesi ise Ankara’da ciddi faaliyetler yürütmüş bir misyoner olan Sanford Richardson ile ilgilidir.

Tezin ikinci bölümünün büyük oranda Ankara’nın tarihsel gelişimi ve misyonerlerin kente ulaşma serüvenleri hakkında olduğu söylenebilir. Kentin gerek seyyahlar gerekse de misyonerler açısından tercih nedenleri ve şehre yönelik yaklaşım ve çıkarımları bu bölümün temel dinamiklerini teşkil etmektedir.

‘Ankara’da Protestan Misyonerliği ve Anglo-Amerikan Rüyası’ ana başlıklı üçüncü bölüm Ankara ile alakalı misyonerlik faaliyetlerini gerek misyoner evrakları gerekse de gezgin notlarına dayanarak detaylı bir biçimde aktarmaktadır. Bu bağlamda değerlendirildiğinde tezin en temel kısmının bu bölüm olduğu varsayılabilir.

Bununla birlikte üçüncü bölüm iki ana alt başlığa bölünmüştür. İlki ‘Misyoner ve Seyyah Gözüyle Ankara’ başlıklıdır. Burada öncelikle misyoner, vâiz ve yerli yardımcı tabirleriyle ilgili bilgilendirme yapılmış, Ankara’da misyonerlik davasının elçilik vazifesini yürüten Abkar Hailozyan’dan bahsedilmiştir. Ayrıca misyoner gözüyle değerlendirildiğinde Ankara’nın neden bir merkez istasyon olarak tanınması gerektiğine vurgu yapılmıştır.

Üçüncü bölümün ikinci temel alt başlığı ‘Resmi Münasebetler ve Misyon Faaliyetleri’ adını taşımaktadır. Bu alt başlık da kendi içerisinde farklı kısımlara ayrılmıştır. İlk kısım Ankara’daki yerel yöneticilerle evangelizm taraftarı Protestan misyonerler arasındaki münasebetlerle alakalıdır. Bu kısmın bir diğer konusu da misyonerlerin gözüyle Ankara’daki Anglo-Amerikan ittifakıdır. Board mensupları bunu

adeta kimlik meselesi gibi görmüş ve kendilerini başta Ankara olmak üzere Anadolu'nun farklı muhitlerinde tanımlayan, hatta mevcudiyetlerini mümkün kılan asli unsurun İngilizler olduğunu her fırsatta beyan etmişlerdir. Bu yöndeki örnekler hem misyoner evraklarında hem de gezgin notlarında kendisine fazlasıyla yer bulmuştur. Bu kısım da bahis konusu edilen bir diğer husus da evangelistlerin Türklere karşı mesafeli duruşları, ön yargıları ve kısmen de korkularıdır.

Bu kısımda ayrıca Ankara'daki resmi misyon faaliyetlerinden de söz edilmektedir. Bu bağlamda değerlendirildiğinde öncelikle kentteki Protestan cemaatinin nicel ve nitel gelişiminden bahsedilmiş, ardından insanlığı evangelizm davasına çağırarak için elzem kabul edilen kitap ve dergi satışlarına vurgu yapılmış, son olarak da din ve eğitim alanındaki faaliyetlere değinilmiştir.

Tez çalışmasının dördüncü ve son bölümü ise Ankara ile ilişkilendirilebilecek iki dış istasyonla ilgilidir. '*Evangelist Paradigma: Dış Merkez Kavramı Bağlamında İstanos ve Muratça İstasyonları*' ana başlığını taşıyan bu bölüm iki farklı temel alt başlığa bölünmüştür. Birinci kısım İstanos ile alakalı iken, ikinci kısımda Muratça dış istasyonundaki misyonerlik faaliyetlerine değinilmektedir.

Birinci kısımda öncelikle dış istasyon kavramı ve bu kavramın misyonerler açısından neyi çağırıldığı izah edilmeye çalışılmıştır. Dış istasyon kavramının izahından sonra birinci kısımda tamamıyla misyoner evraklarına dayalı olarak İstanos kazasıyla alakalı bilgilendirme yapılmıştır. Bu bölümde de ilk olarak kasabayı ziyaret eden gezginlere değinilerek Protestanların nazarında İstanos'un aslında bir Ermeni yurdu olduğu gerçeği aktarılmaya çalışılmıştır. Bu kimselerin kasabanın sosyal, kültürel, coğrafi ve demografik koşullarıyla ilgili çıkarımlarından bahsedilmiş ve misyonerlerin bölgeyi kuşatması için her türlü psikolojik alt yapının tesis edilmeye çalışıldığı ifade edilmiştir. Ardından bölgede gerek misyonerlere gerekse de Protestan cemaati mensuplarına yönelik zulüm ve baskı faaliyetlerinden bahsedilmiştir. Yerli yardımcı ihtiyacı ve bu sorunun giderilmesi için gösterilen çabalar bu kısmın bir diğer konusudur.

İstanos bahsinin son başlığı '*Okul ve Kilise Özlemi*' adını taşımaktadır. Ancak İstanos ile ilgili Board arşiv kayıtlarında müesseseleşme konusunda tatminkâr bilgilerin mevcut olmadığı tespit edilmiştir. Bir başka deyişle misyoner evraklarında kilise, okul,

yetimhane ve hastane gibi kurumların tesisi, kitap ve dergi satışları gibi hususlarda detaylı bilgiler bulunmamaktadır.

Tez çalışmasının dördüncü bölümünün ikinci kısmı Muratça dış istasyonu ile ilgilidir ve ‘*Misyonerlik Çağının Aydınlik Yüzü Muratça*’ başlığını taşımaktadır. Bu isim özellikle tercih edilmiştir. Zira misyonerlik faaliyetleri bağlamında değerlendirildiğinde bahsi geçen istasyonun Anadolu’daki pek çok yerleşim biriminin aksine evangelistleri tatmin edecek sonuçlar alınan bir kasaba olarak öne çıktığı görülmüştür. Bir sonraki bölümde ise bölgeyi zirveye taşıyan ve kasabada evangelizm davası adına şahit olunan en önemli başarıya Muratça Protestan Kilisesine yer ver verilmiştir.

Tez çalışmasının dördüncü bölümünün son alt başlığı ise yakalanan başarı neticesinde Muratça’da zuhur eden zulüm ve baskı faaliyetleridir. Evangelizm davasını sekteye uğratan çabaların tamamı bu kısımda yer almaktadır. Bu baskının kimlerden kaynaklandığı ne oranda tahrip edici etkiler bıraktığı, alınan önlemler, üretilmeye çalışılan çareler vb. hususlar detaylı bir biçimde izah edilmiş ve gerek dördüncü bölüm gerekse de tez çalışması tamamlanmıştır.

ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI VE MEVCUT LİTERATÜR

ABD’li Protestan misyonerlerin Anadolu’daki üç farklı istasyonda gerçekleştirmiş oldukları faaliyetleri kapsamına alan araştırmanın kaynakları beş farklı başlık altında değerlendirilebilir. Bunlardan ilki misyonerlerin bağlı bulunduğu teşkilat olan Amerikan Board örgütünün arşiv kayıtlarıdır. Board belgeleri ise kendi içerisinde üçe ayrılmaktadır. Bunlar sırasıyla görev yapılan kentlere dair kaleme alınmış yıllık istasyon raporları, misyonerlerin şahsi değerlendirmelerini yaptıkları ve belki de dünyanın en sistematik misyonerlik kayıtları olarak dikkat çeken ayrıca Board teşkilatının yasal yayın zeminini oluşturan *Missionary Herald* dergisinde yayınlanan mektuplar ve gerek bu mektuplara gerekse de istasyonlarda tutulan yıllık raporlara dayanılarak üretilen Board Örgütü tutanaklarıdır.

Adından da anlaşılacağı üzere yıllık istasyon raporları merkez ve dış istasyonları kapsamına alan ve sene içerisinde hedef bölgede gerçekleştirilen her türlü resmi faaliyeti Boston’daki genel merkeze ileten kayıtlardır. Bahse konu olan bölgelerde vuku bulan resmi faaliyetlerin tamamı bu yıllıklar vasıtasıyla Boston’a bildirilmektedir. Okul, kilise, yetimhane, hastane gibi kurumsal teşkilatlanmalar, yerli halktan gelen bağışlar,

öğrenci sayısı, cemaate yıl içerisinde katılım gösterenler gibi istatistiki malumatlar, her türden sayısal veri ve maddi, manevi atılımlar, yaşanan sıkıntılar ve inkırazlar bu raporlar kanalıyla genel merkeze duyurulmaktadır. Bununla birlikte belgelerin bizzat Board mensuplarının el yazısıyla kaleme alınmaları yani matbaa ürünü olmamaları sağlıklı bir biçimde tetkik edilmelerini zorlaştırmaktadır. Belgeler hususunda bir diğer sıkıntı da yaklaşık iki yüz yıllık bu evrakların uğradıkları tahribattır. Muhafaza etme konusunda yaşanan güçlükler ve yazıya döküldükleri zamandan bugüne çok uzun bir sürenin geçmiş olması bu kayıtların ciddi manada zarar görmeleri sonucunu doğurmuştur.

Board arşiv kayıtlarının ikincisi yine sahada görev yapan misyonerlerce kaleme alınmış mektuplardır. Bunlar düzenli ve disiplinli bir şekilde mutad aralıklarla yazılmışlardır. Protestan misyonerliğinin en önemli basılı yayınlarından birisi olan *Missionary Herald* dergisinde yayınlanmaları nedeniyle matbu karakter arz etmeleri ise daha rahat okunup sentez edilebilmelerine katkı sağlamaktadır. Bu mektuplar salt resmi faaliyetleri değil aynı zamanda bölgedeki içtimai hayat, sosyal ve siyasal gelişmeler, iktisadi durum, kültürel değerler ve en önemlisi dini yaşantı gibi önemli unsurları da barındırmaları yönüyle oldukça dikkat çekicidir.

Board kayıtlarının sonuncusu ise bizzat Boston'da genel merkez tarafından yayınlanan resmi yıllıklardır. Bunlar, dünyanın dört bir yanından gönderilen mektup ve senelik raporları tasnif ederek üretilmişlerdir. En önemli istasyondan, en uzak ve ehemmiyetsiz görünen dış merkezlere kadar misyonerlerin hedef belirledikleri tüm yerleşim birimleriyle alakalı malumatlar bu yıllıklarda yer almakta ve kamuoyuyla paylaşılmaktadır. Bunların bir nevi resmi bülten oldukları düşünülebilir. Dolayısıyla umumiyetle olumlu manada kat edilen mesafeyi gösteren faaliyetleri içerirler ve menfi hususlara pek yer vermezler.

Bu noktada bahsedilen belgelerin teminiyle alakalı da bilgilendirme yapmakta yarar vardır. Arşiv kayıtlarının elde edildiği ilk merkez İstanbul'daki ABD Başkonsolosluğudur. Şahsi girişimler ve müracaatlar neticesinde güç de olsa konsolosluğun himayesinde olan ama Arnavutköy'de bulunan *Misyon Arşivleri Dairesi*'ni üç kez ziyaret edebilme imkânı yakalanmıştır. Ayrıca tez çalışması kapsamında kaynak tarama ve araştırması yapmak için yaklaşık kırk günlük bir süre için ABD'ye gidilmiş ve ülkenin farklı kütüphanelerinde incelemelerde bulunulmuştur. Bu

saha gezisinin önemli bir kısmı da hâlihazırda Boston'da bulunan *Congregational Library and Archives*'de geçirilmiştir. Burası dünyanın farklı coğrafyalarında misyonerlik faaliyetleri yürüten Board Teşkilatı mensuplarına ait evrakları barındıran bir kütüphanedir. Burada yapılan araştırmalar neticesinde tez çalışmasının kapsamına giren bir dizi arşiv belgesi tespit edilmiş ve bunların temini yoluna gidilmiştir.

Arşiv kayıtları bağlamında değerlendirildiğinde araştırmanın teşkil edilmesinde kullanılan ikinci kaynak bütünü *T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı*'nın İstanbul Kâğıthane'deki *Osmanlı Arşivleri* birimidir. Burada yapılan taramalar neticesinde tez çalışmasını ilgilendiren kaynakların tespiti yapılmış ve imkânlar nispetinde temin edilen belgelerle konuya ikinci bir bakış açısı kazandırılmaya çalışılmıştır. Bu evraklar aynı zamanda misyonerlere ait belgelerin sıhhati ve güvenilirliğini test etmek için de önemli tecrübeler sunmuştur. Çalışmanın nesnel bir boyut kazanması ve tek taraflı bir bakış açısına mahkûm edilmesi bu sayede engellenmiştir. Arşiv Başkanlığında özellikle *Bâbîâli Evrâk Odası*, *Cevdet Tasnifi*, *Dâhiliye Nezâreti Tasnifi*, *Hâriciye Nezâreti Tasnifi*, *İrâdeler Tasnifi*, *Sadâret Tasnifi* ve *Yıldız Tasnifi* kısımlarında araştırmayı doğrudan yahut dolaylı olarak ilgilendiren evraklar tespit edilmiş ve bunların temini yoluna gidilmiştir.

Araştırmada faydalanılan bir diğer kaynak bütünü ise bilhassa da Protestan olan Batılı gezginlerin seyahatnâmeleridir. ABD Kütüphanelerinde gerçekleştirilen araştırmalar sonucu elde edilen kaynakların en önemli kısmını şehir çalışmaları olarak addedilebilecek bu seyyah kitapları teşkil etmektedir. Bunların arasında Anadolu'ya yönelik seyahatler tertip etmiş gezginlere ait hatıratlarla birlikte bizzat misyonerlerin kaleme aldığı eserler de bulunmaktadır. Bu çalışmalar genel itibariyle '*Küçük Asya*' olarak tabir edilen Anadolu'daki toplumsal, kültürel, sosyolojik, psikolojik, tarihsel, politik ve siyasal hayata dair ciddi bulgular içermektedir. Bunun yanı sıra kitaplarda tez çalışmasının kapsamına giren Ankara ve İstanos bölgeleriyle ilgili de önemli çıkarımlarda bulunmaktadır.

19. yüzyıl boyunca Anadolu'daki azınlık nüfusun toplumsal koşulları ve yaşam biçimleriyle ilgili bilgilendirmenin de yapıldığı bu eserlerin kısmen önyargılı ve tarafgir bir bakış açısı ile oluşturulma ihtimalleri yadsınmamalıdır. Ancak kapsamına daha çok Amerikan Board arşivini alan tez çalışmasının desteklenebilmesi için bu seyahatnâme ve günlüklerden yararlanılması kaçınılmazdır.

Diğer taraftan seyahatnâmeleri kaleme alan seyyahlar, misyonerlerden daha fazla sosyal hayatın içindedirler ve Osmanlı Toplumunu tanımak için tüm halk gruplarıyla bir arada yaşamışlardır. Toplumun sosyal yapısını detaylı olarak incelemişlerdir. Nikâh akitleri, cenaze törenleri, festivaller, dini ritüeller, yeme içme kültürü, iktisadi teamüller gibi tüm detaylarla ilgilenmişler ve yazılarında bu ayrıntıları aktarmışlardır. Ayrıca kendilerini topluma benimseterek toplumdaki dışlanmayı da engellemek istemişlerdir. Seyyahlar inceleme maksatlı geziler tertip ettikleri için ilk iş olarak saha taraması yaptıklarından sosyal hayatın içinde yer almışlardır. Tez çalışmasının temelini teşkil eden istasyon olan Ankara'ya gelen bu seyyahlar genellikle şehrin stratejik öneme hâiz kurum ve bölgeleri, tarihsel değerleri, coğrafi konumu, demografik yapısı, kültürel ve sosyal normları ile alakalı detaylı bilgiler aktarmışlardır. Kısacası buldukları bölgenin her türden zenginliğini incelemiş ve değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Ayrıca dindaşları oldukları için sıklıkla bölgede faaliyet icra eden misyonerlerle irtibat halindedirler ve onlara tavsiyeleriyle destek çıkmışlardır. Dolayısıyla eldeki mevcut seyahatnâmeler tez kapsamına giren bölgelerde Board mensuplarının sosyal hayatın içinde nasıl yer aldıklarını saptama açısından da fayda sağlamışlardır.

Araştırmanın dördüncü kaynak bütünü ise ikincil eserler diye nitelendirebileceğimiz ve gerek ABD'li ve Avrupalı gerekse de Türk akademisyen ve araştırmacılar tarafından kaleme alınan kitap, makale yahut tez çalışmalarınıdır. İkincil kaynakların bir kısmı Türkiye'den temin edilmişken geriye kalan bir kısım ise bizzat ABD seyahati esnasında elde edilmiştir. Bu noktada ABD gezisinin ikincil kaynakların tespitine ve teminine yönelik katkısına değinmekte yarar vardır.

Seyahatten önce ilk olarak bu gezi süresince ziyaret edilecek şehirler belirlenmiş sonrasında bu kentlerde bulunan kütüphane, müze ve araştırma merkezlerinin hangileri olabileceği konusunda gerekli tespitler yapılmıştır. Ardından bu şehirlerde bulunan üniversitelerde görevli akademisyenlerden tez konusu kapsamında çalışmalar yürüten kimselerin kimler olduğu konusunda araştırmalar gerçekleştirilmiştir.

Bu gezi şahsi imkânlar ve ABD ülkesi New York şehrinde mukim bir şahsın iktisadi desteği ile gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla da şehir seçimlerinde ikinci hususa dikkat edilmiştir. Bununla birlikte bu seçim aynı zamanda gerekli araştırmaları kapsayacak belgelere sahip bölgeler de göz önüne alınarak tasarlanmıştır. Zira New

York, ABD'nin en büyük ve en önemli eyaleti olması itibarıyla dikkatleri çekmektedir.

New York'taki okulların iki tanesi özellikle ön plana çıkmaktadır. Bunlar New York ve Columbia Üniversiteleridir ki bu üniversitelerden ikincisi ABD'nin en iyi altıncı kütüphanesine sahip olan eğitim kurumudur. Okulun günümüzde yirmi iki adet kütüphanesi bulunmaktadır. Bunlardan en büyüğü ve en önemlisi *Butler Kütüphanesi*'dir. ABD gezisi planlanırken adı zikredilen üniversitenin kütüphanesi ile çeşitli yazışmalar gerçekleştirilip yasal izinler alınmıştır. Kütüphane müdürü Dr. Rebecca M. Nieto'nun yönlendirme ve tavsiyesi ile üniversitenin bünyesinde faaliyet yürüten *Missionary Research Library* ile temas kurulmuş ve oradan edinilebilecek kaynaklar tespit edilmiştir. Ek olarak tez çalışmasında kullanılacak muhtemel ikincil kaynaklar da taranmış ve bunların buldukları kütüphane binaları belirlenmiştir. Benzer şekilde üniversitede görevli öğretim üyelerinden misyonerlik, Ortadoğu, Osmanlı-ABD ilişkileri üzerine çalışmalar yürütenler tek tek tespit edilmiş ve onlardan ziyaret süresi içerisinde herhangi bir zaman dilimi için randevu talep edilmiştir.

New York şehri sınırları içerisinde ziyaret planına dâhil edilen bir diğer eğitim kurumu ise New York Üniversitesi olmuştur. Benzer şekilde bu üniversitenin de kütüphane birimiyle yazışmalar gerçekleştirilmiş ve gerekli izinler alınmıştır. Daha çok sanat alanında bölümler barındıran üniversitenin kütüphane koordinatörlerinden Guy Burak'ın yönlendirmesi ile *Ortadoğu ve İslâmi Çalışmalar Koleksiyonu (The Middle Eastern and Islamic Studies Librarian Collection)* ile irtibat kurulmuş ve bu kütüphaneden özellikle ikincil kaynaklar yönünden faydalanılabileceği fark edilmiştir. Diğer taraftan kütüphane de gerçekleştirilen katalog taraması sonucunda üniversite kütüphanesinin *Elmer Holmes Bobst* kısmında da tez çalışmamıza yön verebilecek önemli eserlerin bulunduğu saptanarak bu kısım da ziyaret edilmiştir. Yine bu üniversitede görev yapan ve gerek misyonerlik gerekse de 19. yüzyıl Osmanlı tarihi sahasına yakın çalışmalar yürüten kimselerle mail yoluyla irtibat kurulmuştur.

Ayrıca şehirde sadece ilahiyat alanında eğitim veren *General Theological Seminary* ve *Union Theological Seminary* adlarıyla iki adet yüksek okul bulunmaktadır. Gezi öncesinde her iki yüksek okulla da gerekli yazışmalar gerçekleştirilmiş ve bu kurumlar ziyaret edilmiştir. Yüksek okullar özellikle teoloji konusunda barındırdıkları kütüphaneleriyle dikkatleri çekmektedir. Bu kütüphanelerden daha çok Hıristiyanlık ve

din felsefesi, Protestanlık ve Protestanlaştırma kültürü, evangelizm, misyonerlik ve misyonerlerin yürüttüğü faaliyetlerin felsefi arka planı konularında yararlanılmıştır.

New York şehir sınırları içerisinde ziyaret edilen diğer önemli kütüphaneler ise sırasıyla *New York Public Library* yani *New York Halk Kütüphanesi* ve *Morgan Kütüphanesi*'dir. Morgan'ın en önemli özelliği çok nadir kitapları bir başka deyişle koleksiyon eserleri barındırmasıdır. Dolayısıyla burası tez çalışmasına kaynaklık edecek baskısı tükenmiş bazı eserlere de ev sahipliği yapmaktadır. Bu yönüyle kütüphaneden faydalanılmıştır.

ABD gezisi sırasında ziyaret edilen bir diğer şehir de Washington DC olmuştur. Burada *Kongre Kütüphanesi*'nde çalışmalar yürütülmüştür. Bu kütüphane sahip olduğu arşiv belgeleri ve ikincil kaynaklarla araştırmanın şekillenmesinde hayli önemli rol oynamıştır. Böylesine zengin kaynaklara sahip olan bu kütüphanede toplam beş gün çalışabilme imkânı bulunmuştur.

ABD gezisi sırasında ziyaret edilen bir diğer şehir de Boston olmuştur. Kentte mutlak surette görülmesi gereken iki önemli kütüphane bulunmaktadır. Bunlardan ilki merkezi Boston'da bulunan ve Anadolu'daki Amerikan Protestan misyonerliğine yön veren en önemli teşkilat olan American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) örgütü ile ilintili önemli bir teoloji kütüphanesi olan *Congregational Library and Archives*'dir. Diğeri ise 1638'de kurulmuş olan *Harvard Üniversitesi Kütüphanesi*'dir. Her iki kütüphane de ziyaret edilmiş ve bilhassa da Board arşivlerinin temini konusunda kendilerinden faydalanılmıştır.

Amerika Birleşik Devletlerine tertip edilen seyahat sonucu incelenme imkânı bulunan kaynaklar tez çalışmasına yön verebilecek çok farklı bilgi ve malzeme içermektedir. Kaynak bütünün en önemli özelliği ise özgünlüğüdür. Bir başka deyişle daha önce Türkçe'de kullanılmamış önemli eserler ABD'de kütüphanelerinden gerek JPEG gerekse de PDF dosyası olarak harddiske kaydedilmiş ve tez çalışmasında kullanılmak üzere Türkiye'ye getirilmiştir. Kaynak eserlerin belirli bir kısmı Hristiyanlık, Protestanlık, evangelizm, misyon, misyoner ve misyonerlik kavramlarıyla ilgilidir. İnceleme kapsamına aldığımız kitapların bir diğer önemli kısmı ise daha önce de ifade edildiği üzere misyonerlik ve bu misyonerlik faaliyetlerine yön veren en önemli teşkilat olan Amerikan Board örgütü (American Board of Commissioners for Foreign Missions) ile alakalıdır. ABD Kütüphanelerinde gerçekleştirilen araştırmalar sonucu

elde edilen kaynakların üçüncü ve en önemli kısmını ise yukarıda detaylı bir biçimde kendilerinden bahsedilen şehir çalışmaları oluşturmaktadır.

Diğer taraftan gezi süresince ikisi Columbia bir tanesi ise New York Üniversitelerinde görevli üç akademisyenle görüşme imkânı yakalanmıştır. Bu görüşmeler de tez çalışmasına yön veren beşinci kaynak bütünü olarak değerlendirilebilir. Columbia Üniversitesinde görevli akademisyenlerden ilki Doç. Dr. Gale Kenny'dir. Bayan Kenny yüksek lisans ve doktora eğitimini yine ABD'de Rice Üniversitesi'nde tamamlamış daha çok Amerika Birleşik Devletleri ve Atlantik Dünyasında din, ırk, cinsiyet kavramları üzerine çalışmalar yürüten bir akademisyendir. Misyonerlik sahasında onu ön plana çıkararak eser ise kadın Protestan misyonerler üzerine kaleme aldığı makalelerdir. Hâlihazırda kendisi benzer konuda bir kitap çalışması da yürütmektedir.

Sıkı bir Protestan olan Kenny'nin ülkesine ve evangelizm davasına yönelik hayranlığı dikkatlerden kaçmamıştır. Tıpkı 19. yüzyıl misyonerleri gibi o da dünyanın kurtuluşunun Protestanlaştırma fikrinde yattığına inanmaktadır. Bu alanda tez çalışmasının muharririnin çalışmaları dikkatini çekmiş ve kendisine Bursa'daki misyonerlik faaliyetleri ile alakalı kitaptan hediye edilmiştir.

Bilindiği üzere Protestanlaştırma hareketi sadece Anadolu topraklarında gerçekleşmemiştir. ABD'li evangelistler ellerinin uzanabildiği her noktaya çıkarma yapmışlar ve misyonerlik faaliyetleri yürütmüşlerdir. Bayan Kenny'de bu alandaki ilgisini daha çok Afrika topraklarına yöneltmiştir. Bir başka deyişle Anadolu'daki çalışmalardan pek haberdar değildir. Afrika'daki çabaları ise '*insanileştirme ve modernize etme*' kavramlarıyla izah etmektedir. Ona göre evangelist misyonerler Afrika'yı '*medenî*' kılma maksadıyla o bölgelere ulaşmış ve insanlara hizmet etmek için hiçbir fedakârlıktan kaçınmamışlardır. Bu bir medeniyet ve insani yardım hareketidir. Amaç dinsel dönüşümden ziyade toplumsal inkişafı sağlamaktır. Kendi ifadesiyle Afrika'nın gerçek dostları ne Müslümanlar ne de başkaları değil misyonerlerdir. Gerek siyahların eğitiminde gerekse de insani manada duyarlı bir toplum inşa etmede Afrika'ya ayak basan Protestan misyonerlerin katkısı çok fazladır. Ona göre günümüz dünyasında demokrasinin egemen kılınması için de liberal Amerikan toplumu fikrinin yaygınlaştırılması ve dört bir yana ulaşması gerekmektedir. Kısacası kendisi içinde

yaşadığı ülkenin politikalarını mutlak doğru kabul etmekte ve Müslümanlara karşı görece mesafeli bir duruş sergilemektedir.

Columbia Üniversitesi'nde görevli olan ve görüşme imkânı yakalanan ikinci akademisyen ise Prof. Dr. Eric Foner'dir. Kendisi gerçekleştirilen görüşmenin hemen sonrasında emekliliğe ayrılacağını beyan etmiştir. Foner, daha çok Amerikan İç Savaşı, kölelik ve 19. yüzyıl Amerikan tarihi üzerine çalışmalar yürüten bir akademisyendir. Aynı zamanda ABD genelinde tarih alanında faaliyetler yürüten üç önemli profesyonel ve resmi kuruluşun başkanlığı görevini sürdürmektedir. Bunlar sırasıyla Amerikan Tarihçileri Örgütü, Amerikan Tarih Kurumu ve Amerikan Tarihçileri Derneği'dir. Foner, Columbia Üniversitesince Amerikan tarihi ve diplomasisi hakkında öne çıkan çalışmalar için verilen Bancroft Ödülü ile yine aynı üniversite tarafından sosyal ilimler yahut sanat alanında öne çıkan eser yahut kimselere verilen Pulitzer Ödülüne aynı yıl içerisinde sahip olmuştur.

Onun ifadesiyle ABD, misyonerlerin dünyanın dört bir yanında gerçekleştirdikleri faaliyetler sonucunda radikal bir dönüşüm gerçekleştirmiş ve kendini dünyaya kabul ettirir hale gelmiştir. Foner, misyonerleri 'tebliğciler' olarak nitelendirmektedir. Misyonerlerin ABD-Osmanlı ilişkilerinin seyrinde oldukça önemli bir rol üstlendiklerine inanmaktadır. Ona göre diplomasiyi başaramadığını evangelistler başarmıştır. Bunda en önemli etken ise Protestanlık taraftarlarının elitist bir sınıfa ait olmamaları ve halkın arasına karışarak tıpkı onlar gibi bir yaşam sürmeleridir. Halk nazarında kabul gördükçe devlet erkânının da bu psikolojiyi edinmesi kolaylaşmaktadır. Foner'in çalışmaları misyonerlik faaliyetlerinden ziyade ABD'nin dünya sahnesinde yer alma uğraşlarıyla ilgilidir. Ancak ABD'nin dünya politikalarında kendisine rol edinme çabaları 19. yüzyıla tekabül ettiğinden ve yine misyonerlik faaliyetlerinin de doruk noktası aynı yüzyıl olduğu için kendisi dolaylı bir biçimde de olsa misyonerlik davasıyla da ilgilenmiştir.

Sonuç itibariyle Foner de tıpkı Kenny gibi evangelizm hareketinin dünyaya kurtuluş vadeden hayırlı bir kalkışma olduğuna inanmakta ve bu çabaların sadece dini bir aydınlanma olarak yorumlanamayacağını aynı zamanda ABD felsefesinin yeryüzünü kuşatma projesi olarak değerlendirilmesi gerektiğini söylemektedir.

ABD seyahati içerisinde kendisiyle görüşme imkânı yakalanan son akademisyen ise New York Üniversitesi öğretim üyelerinden Profesör Adam H. Becker'dir. Daha çok

Yahudi-Hıristiyan ilişkileri ve İran tarihi üzerine çalışmalar yürüten Becker'in bir diğer ilgi alanı ise 19. yüzyıl misyonerlik faaliyetleridir. Yakın zamanda kaleme aldığı ve Amerikalı evangelik misyonerlerle Asur bölgesindeki yerli Hıristiyan cemaati arasındaki ilişkileri konu edinen '*Revival and Awakening: American Evangelical Missionaries and the Origins of Assyrian Nationalism*' adlı eseri misyonerlik alanında ortaya koyduğu en belirgin çalışmadır.

Becker'in ifadesiyle Amerikalıların çoğu Ortadoğu'da din ve milliyetçilik arasındaki ilişkiyi anlayamamaktadır. Ona göre bu iki olgunun global küre, bir başka deyişle daha geniş bir dünya ile temas sonucu ortaya çıktığından çok bölgesel olduğu varsayımı çok büyük bir yanılgıdır. Hâlbuki Becker'e göre, Amerikalılar misyonerleri vasıtasıyla Ortadoğu'nun en ilginç ve az bilinen gruplarından biri olan Asurlular arasında ulusal ve modern bir dini kimliğin geliştirilmesinde önemli bir rol oynamışlardır. Becker, Asur Hıristiyanlarının tarihini detaylandırırken aynı zamanda da Amerikalı misyonerlerin onlar üzerinde bıraktığı etkiyi ve onlara sunduğu olanakları izah etmeye çalışarak modern küresel temas sonucu eski bir kimliğin yeniden canlandırılması arasındaki temel bağlantıya vurgu yapmaya çalışmıştır.

Becker, Amerikan evangelistlerin 1830'larda İran'a geldiklerini söylemektedir. İran'ın Kajar bölgesi ve Osmanlı Devleti sınırları arasındaki bölgede faal olan Nesturi Kilisesine mensup ve Aramice konuşan bir Hıristiyan toplulukla birlikte hareket eden misyonerler altmış yıllık çalışmaları sonucunda bölgeye yeni bir ulusal kimlik kazandırmayı başarmışlardır. Kısacası Becker, misyonerliğin bir '*kimliklendirme*' çabası olduğuna inanmaktadır. Bu '*kimliklendirme*' aynı zamanda milliyetçilik propagandasına yol açmış ve modern çağda din, milliyetçilik ve etnik kimlik sorunlarını ortaya çıkarmıştır.

Bu noktada mevcut literatür bağlamında tez çalışmasıyla ilişkilendirilebilecek ve bu sahada ortaya konan bazı ciddi ve nitelikli çalışmalara da değinmekte yarar vardır. Yabancı araştırmacılardan Samuel C. Bartlett'in '*Historical Sketch of the Missions of the American Board in Turkey*', Rufus Anderson'un '*Memorial Volume of the First Fifty Years of the American Board of Commissioners for Foreign Missions*', James L. Barton'un '*Daybreak in Turkey*', Harrison Gray Otis Dwight'ın '*Christianity in Turkey: A Narrative of the Protestant Reformation in the Armenian Church*', David Breder Eddy'nin '*What Next in Turkey*', Joseph K. Greene'in '*Leavening the Levant*', Cyrus

Hamlin'in *'Among the Turks'*, Witt Mason'un *'Outlines of Missionary History'*, Stephan Neill'in *'A History of Christian Missions'*, Harvey Newcomb'un *'Cyclopedia of Missions: Containing a Comprehensive View of Missionary Operations Throughout the World'*, Andrew P. Peabody'nin *'American Board of Commissioners for Foreign Missions'*, Jackson Phillips Clifton'un *'Protestant America and the Pagan World: The First Half Century of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, 1810-1860'*, Julius Richter'in *'A History of Protestant Missions in the Near East'*, William E. Strong'un *'The Story of the American Board: An Account of the First Hundred Years of the American Board of Commissioners for Foreign Missions'*, adlı çalışmaları genel olarak sahaya sundukları katkılar ve bilhassa da Amerikan Board Teşkilatına mensup misyonerlerin faaliyetleri bağlamında hayli değerlidirler.

Diğer taraftan bu alanda Türkiyeli bir kısım araştırmacının kaleme aldığı bazı ciddi ve nitelikli çalışmalar da mevcuttur. Bunların en önemlileri Uygur Kocabaşoğlu'nun *'Anadolu'daki Amerika'*, Erdal Açıkses'in *'Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri'*, Dilşen İnce Erdoğan'ın *'Amerikan Misyonerlerinin Faaliyetleri ve Van Ermeni İsyanı'*, İlknur Polat Haydaroğlu'nun *'Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar'*, Erol Kırşehirlioğlu'nun *'Türkiye'de Misyoner Faaliyetleri'* gibi çalışmalarıdır.

Son olarak Ankara özelinde kentin tarihiyle alakalı bilhassa da 19. yüzyıla vurgu yapan bir dizi önemli eserin adını da burada zikretmekte yarar vardır. Şüphesiz bu eserlerden en önemlisi Avram Galanti tarafından kaleme alınan *'Ankara Tarihi'*dir. Ayrıca Özer Ergenç'in *'XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya'*, Seyyah Kandemir'in *'Türkiye Seyahatnâmesi: Ankara Vilâyeti'*, Nurettin Can Gülekli'nin *'Ankara: Tarih-Arkeoloji'*, Afif Erzen'in *'İlkçağda Ankara'*, Semavi Eyice'nin *'Ankara'nın Eski Bir Resmi'*, Mehmet Tunçer'in *'Ankara Şehri Merkez Gelişimi'* ve muhakkak ki Rifat Özdemir'in *'XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara'* adlı çalışmaları oldukça önem arz etmektedir. Lâkin bu eserlerin hiç birisinde Ankara'daki Protestan misyonerlerin faaliyetlerine yer verilmemiş olması bu konuda önemli bir boşluğun bulunduğunu gözler önüne sermiş ve mevcut tez çalışmasının ehemmiyetini arttırmıştır.

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ VE HİPOTEZLER

Türkçede hâlihazırda mevcut misyonerlik çalışmalarının önemli bir kısmı çoğunlukla sadece Osmanlı arşiv belgelerine dayalı olarak gerçekleştirilmiştir. Bu durum üretilen metinleri tek taraflı ve mukayese imkânı vermeyen bir yaklaşıma hapsetmiştir. Hâlbuki tarih araştırmalarında karşılıklı kaynak kullanımı en elzem hususlardan birisidir. Zira olay hakkında bilgi veren ve onu doğru bir biçimde anlayıp yorumlamayı sağlayacak belge ve bulguların tamamı kaynak bütünü oluşturmaktadır.

Tez çalışması yürütülürken öncelikle tarama işlemi gerçekleştirilmiş ve konuyla alakalı birincil kaynaklar toplanmıştır. Ardından bu birincil kaynakları destekleyebileceği varsayılan her türden evrak, metin ve belgeye göz atılmış gerek İngilizce gerekse de Türkçe ikincil kaynaklar sentez edilmiştir.

Bu çalışma bir tarih araştırması olduğundan ulaşılabilen belge ve kaynaklar karşılaştırmalı inceleme yöntemi kullanılarak değerlendirilmiştir. Araştırmanın kapsamına giren bölgelerdeki ortak yönler ve farklılıklar göz önüne alınarak tarafsız bir bakış açısıyla mantıksal bir çerçeve çizilmiş ve tezin iskeleti oluşturulmuştur. Her bir bölgede misyonerlerin kimi zaman benzer kimi zaman ise farklı unsurlara önem verdikleri tespit edilmiş başlıklar arşiv kayıtları temel alınarak belirlenmiştir.

Kaynak temininden sonra inceleme ve tetkik yöntemiyle bunlardan elde edilecek bilgiler tespit edilmiş ve sınıflandırma yapılmıştır. Bir başka ifadeyle bilgiler gruplanmış her birinin hangi bölümde ve ne oranda kullanılacaklarına karar verilmiştir. Bu aynı zamanda yazım planının çıkarılması demektir. Kuşkusuz sınıflandırma yaparken tarihsel süreç temel alınmış, kronolojiye dikkat edilmiştir. Tasnif için kimi zaman karşılıklı inceleme yöntemi tercih edilmiştir. Bu sayede bölgeler arasındaki farklılık ve benzerlikler ortaya çıkarılmış ve daha çok ne tür hususlara ehemmiyet verildiğinin ve vurgu yapıldığının tespiti kolaylaşmıştır.

Yazım sürecinde tarafsız bir bakış açısı oluşturulmasına dikkat edilmiştir. Belgelerin sıhhat ve güvenilirliğini arttırmak adına sadece Board arşiv kayıtları değil aynı zamanda Batılı gezginlerin seyahatnâmeleri ve Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı kayıtları da dikkate alınmıştır. Gerekli durumlarda araştırmayı zengin ve daha nitelikli kılacağı varsayılan sahasının önemli ikincil kaynaklarından da faydalanılmıştır. Bunun yanı sıra eserde sade, akıcı ve anlaşılır bir üslup kullanılmaya çalışılmıştır. Ayrıca metni daha değerli kılmak adına yazım safhasında dinsel, coğrafi,

sosyolojik, ekonomik, ticari, kültürel etkenler ile iklim, tabiat olayları, yeryüzü şekilleri, ele alınan toplumun yapısı, üretim şekilleri, yollar, bilim, sanat, inanç, edebiyat gibi unsurların tamamı göz önüne alınmıştır.

Diğer taraftan olaylar, meydana geldikleri zamanın şartlarına göre değerlendirilmiştir. İyi bilinmeyen bir olay benzeşme yöntemi kullanarak izah edilmemiştir. Bir başka ifadeyle benzer olayların aynı sonuçları üreteceği iddiası doğru kabul edilmemiştir. Tarafsızlık temel prensip olarak kabul edilmiştir. Nesnel değerlendirmeler yapmaya özen gösterilmiştir. Misyonerliğin salt dini bir hareket olmadığı aynı zamanda Anadolu'daki toplumsal ve siyasal gelişmelere etki ettiği gerçeği dikkate alınmıştır. Netice itibarıyla misyonerlik faaliyetlerinin yol açtığı siyasi, askeri ve sosyal sonuçlar ve bu sonuçların Osmanlı Devleti'ne etkileri göz önüne alınmış, objektif bir değerlendirme yapılmaya çalışılmıştır.

Boston'da 1810 yılında kurulmuş olan Amerikan Board Teşkilatının Batı dünyası tarafından '*Küçük Asya*' şeklinde tabir edilen topraklarda yürüttükleri faaliyetlerin boyutlarını üç farklı yerleşim birimi üzerinden incelemeyi amaçlayan tez çalışmasının hipotezleri ise şunlardır:

- ABD merkezli Protestan misyonerliği salt din eksenli bir hareket midir yoksa siyasi, sosyal, kültürel, toplumsal ve iktisadi boyutlar da taşımakta mıdır?
- Board Teşkilatı tarafından yürütülen misyonerlik faaliyetleri ABD'nin emperyalist ve sömürgeci politik duruşuna ne derece katkı sağlamıştır?
- Protestan misyonerliği bugün dünya politikasına yön veren evangelizm olgusunun temel dinamiğini ne oranda teşkil etmiştir?
- ABD'den yola çıkan ve başta Anadolu olmak üzere dünyanın dört bir yanında faaliyet yürüten Board Teşkilatı misyonerlerinin Büyük Britanya ile olan irtibatları nelerdir? Bir başka ifadeyle ABD merkezli Protestan misyonerliğinin itici ve tayin edici gücü gerçekten İngiltere midir?
- Yüzyıllarca ve bilhassa da 19. asırda Anadolu'yu karış karış arşınlayan Protestan seyyahların Board mensubu misyonerlere ilham oldukları ve onlara ışık tuttıkları yönünde bir kanaat edinmek doğru mudur?
- Board mensuplarının Osmanlı Devleti topraklarını ziyaret etme konusunda ana gayelerinden birisinin de Ortadoğu'da tutsak edildiği varsayılan İsrailoğullarının

mahkûmiyetine son vermek ve Yahudilerin geri dönüş projesinde rol almak yönünde savlar öne sürmek ne derece doğrudur?

- Amerikan Board Teşkilatı mensupları ne tür vasıtaları kullanarak Anadolu'da misyonerlik faaliyetleri yürütmüşlerdir?
- Board mensuplarının başta Ankara olmak üzere İstanbul ve Muratça istasyonlarını tercih etmekteki ana sâikleri ne olmuştur?
- Board mensupları Ankara, İstanbul ve Muratça istasyonlarında ne tür misyonerlik unsurları kullanarak faaliyet yürütmüşlerdir?
- Board mensupları Ankara, İstanbul ve Muratça istasyonlarda ne derece başarı elde etmişlerdir?
- Misyonerler bahsi geçen istasyonlarda faaliyet yürütürken ana hedef kitlesi olarak neden ağırlıklı bir biçimde Ermenilere meyletmişlerdir?
- Misyonerlerin Ankara, İstanbul ve Muratça istasyonlarındaki çalışmaları süresince en büyük hasımlarının Katolikler olmasının temel gerekçeleri nelerdir?
- Ankara, İstanbul ve Muratça'da misyonerlik faaliyetleri yürüten ABD'li Protestanların Müslümanlarla olan irtibatları ne düzeydedir?
- Misyoner ve Protestan seyyahların Ankara, İstanbul ve Muratça istasyonlarına dönük izlenimleri nelerdir? Toplumsal hayat, sosyal ve psikolojik gelişmeler, din, siyaset, ekonomi, kültürel değerler ve normlar, gelenekler vb. unsurlara dönük bakış açıları nasıl şekillenmiştir?
- Tez çalışmasının kapsamına giren bölgelerde gerek nicel gerekse de nitel manada başarı yakalanmış mıdır? Diğer taraftan Protestan misyonerlerin zahirde sayısal manada çoğalmak gibi bir amaç güttükleri ama asıl maksadın ABD'nin siyasi, sosyal ve kültürel değerlerini Anadolu coğrafyasına zerk etmek olduğu bilgisi ne derece ne doğrudur?

Çalışma boyunca bu araştırma soruları ve hipotezlere cevap aranmış, Board misyonerliğinin Ankara, İstanbul ve Muratça istasyonlarındaki etkileri sorgulanmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

ANADOLU'DA ABD MİSYONERLİĞİNE GİDEN YOL VE MİSYONERLİK SÖMÜRGEÇİLİK İLİŞKİSİ

1. HIRİSTİYANLIK TARİHİNDE MİSYONERLİK ANLAYIŞI VE SÖMÜRGEÇİLİK BAĞLAMINDA MİSYON FAALİYETLERİ

1.1. MİSYON, MİSYONER VE MİSYONERLİK KAVRAMLARI

Misyon, misyoner ve misyonerlik kavramları terimsel olarak Hıristiyanlıkla eşdeğer bir geçmişe sahiptir. Bir başka deyişle misyonerlikle ilgili her türden sözcüğü Hıristiyanlık inancından bağımsız değerlendirmek bu ve benzeri ifadeleri bağlamından koparmak anlamına gelecektir.

Misyon, kelime kökü itibariyle Latince'dir ve bir şahıs, grup yahut zümreyi herhangi bir amaç yahut hedef doğrultusunda vazifelendirmek anlamına gelmektedir.⁴ Hıristiyanlar misyon kavramını tanımlarken İncil'de geçen şu ifadeyi kendilerine temel almışlardır: "Baba beni gönderdiği gibi ben de sizi gönderiyorum."⁵ Buradaki göndermek ifadesi orijinal yani Latince metinlerde *mittere* şeklinde kullanılmakta ve bu tabir de gerek İngilizceye gerekse de Türkçeye misyon şeklinde tercüme edilmektedir.⁶ Bununla birlikte biraz önce zikredilen ayet, misyonun esas itibariyle Tanrısal bir vazifelendirme olduğunu da gözler önüne sermektedir. Bu görev Tanrı'nın misyonunu yani *misso Dei*'yi ifade eder. Bu, dünyayı kurtaracak bir sorumluluk alma biçimidir. Tanrı, İsa'yı vazifelendirmiş; İsa ise Rabbinden aldığı bu görevi cemaatine tevdi etmiştir.⁷ Bu görevlendirme şek ve şüphesiz bir adanmışlığı gerektirmektedir. Bu öylesine bir bağlılıktır ki misyon sahibi kişi veya grup tüm zaman ve enerjisini bu vazifeyi yerine getirmek için harcamak durumundadır.⁸ Diğer taraftan bu kavram, 19. yüzyılda yani misyonerlik faaliyetlerinin dünyanın dört bir yanına yayıldığı ve toplumları kasıp kavurduğu bir dönemde yeni bir terminolojik evrim geçirmiş, Kıta

⁴ Önder Renkli Yıldırım, "Mission", *Super Pocket Dictionary*, İstanbul: Yds Publishing, 2017, s. 653.

⁵ Yuhanna, 20/21.

⁶ Süleyman Turan, *Misyon'dan Misyoloji'ye: Misyoloji'nin Hıristiyan Misyon Anlayışına Katkıları*, (Doktora Tezi), Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010, s. 10.

⁷ Chang Young Kim, *A Histographic Study of the Missiological Contribution of the American Presbyterian Missions and its Correlation to the Missions of the Korean Presbyterian Church*, (Doktora Tezi), Mississippi: Reformed Theological Seminary, 2006, s. 9.

⁸ Elaine Higgleton, "Mission", *Chambers Essential English Dictionary*, Cambridge: Chambers Harrap Publishers, 1995, s. 601.

Avrupası ve hiç şüphesiz ABD'nin politik, iktisadi, kültürel ve emperyalist eğilimlerini izah eden bir anlama kavuşmuştur. 'Neo-sömürgecilik' olarak tarif edilebilecek bu yeni siyaset biçimi bundan böyle kendi kendine yeten, öz yönetim ve denetim sahibi misyonerlerin eliyle Batılı güçlerin bilhassa da ABD'nin yayılmacı siyasetinin anahtarına dönüşecektir.⁹

Misyon kelimesinden türeyen ve kabaca ifade etmek gerekirse bizzat Hıristiyanlaştırma faaliyetlerini yürüten kimse anlamına gelen misyoner kelimesi de, sözlüklerde benzer şekliyle açıklanmış ve yabancı topluluklara Hıristiyanlığı anlatmak ve onları bu konuda ikna etmek için dış dünyaya gönderilen temsilci olarak tanımlanmıştır.¹⁰ Buradaki dış dünya ifadesi önemlidir. Zira misyonerler başlangıçta faaliyetlerini Kuzey Amerika topraklarında yaşayan yerliler üzerine yoğunlaştırmışken, 19. yüzyıl itibariyle misyoner teşkilatlarının kurulması bu temayülü değiştirmiştir. Bu teşkilatlanmayla birlikte önceleri 'dışarı' diye bir hedef ve kavram yok iken bundan böyle iç ve dış dünya diye iki farklı evren ortaya çıkmıştır.¹¹ Diğer taraftan yabancı unsurlarla kurulan iletişim, misyonerlerin moda tabir ve davranış biçimlerine de etki etmiştir. Bu veçhile misyonerler, yeni bir kimlik inşa ederek farklı bir dil üretmişlerdir.¹² Burada kastedilen misyonerlerin buldukları ortama ayak uydurmaları ve misyon faaliyeti yürüttükleri coğrafyanın kültür, inanç, alışkanlık, gelenek, adet ve törelerinden ister istemez etkilenecek buna uygun yeni bir tarz ortaya koymalarıdır. Bu tavır misyonerlere meşruiyet kazandırma konusunda ilk adımdır.

Görünüşte inançsızlık ile iman etme arasındaki sınırı tayin etmeyi ve insanlara Hıristiyanlığı aşlamayı hedefleyen misyonerlerin ortaya koydukları faaliyetleri şahsileştirmeyip, Kilise veya Hıristiyan cemaatine bağlamaktansa bizzat Tanrı'nın eliyle yürütülen bir proje olarak sunmaları da meşru kılma çabalarının ikinci adımı olsa

---

⁹ Douglas P. Tiessen, *A Historical Ethnographic Document Analysis of an Invitational Partnership: A Case Study of the Evangelical Christian Missionary Union and the Christian and Missionary Alliance*, (Doktora Tezi), Mississippi: Reformed Theological Seminary, 2004, s. 16.

¹⁰ Stephen Bullon, "Missionary", *Longman Dictionary of Contemporary English*, Essex, Pearson Education Limited, 2009, ss. 1117-1118.

¹¹ Richard Steadman Mauney, *The Development of Missionary Hymnody in the United States of America in the Nineteenth Century*, (Doktora Tezi), Texas: Southwestern Baptist Theological Seminary, 1993, ss.4-5.

¹² David Golding, *Superstitions of the Heathen: Foreign Missions and the Fashioning of American Exceptionalism, 1800-1861*, (Doktora Tezi), Claremont: Claremont Graduate University, 2016, s. v.

gerektir.¹³ Hâlbuki misyonerlerin dini maksatlardan ziyade ABD'nin emperyalist ve yayılmacı politikalarına hizmet ettikleri ortadadır. Bu bağlamda değerlendirildiğinde her misyoner bir devlet görevlisidir ve bu kimselerin hizmet ettiği örgütler beynelmilel bir kimliğe sahip olmaktan çok milli bir duruş sergileyerek ABD'nin ileri karakolları vazifesini yürütmüşlerdir.¹⁴

Misyonerlik ise misyonerlerin sahip olduğu misyonu dünyaya duyurmaları ve buna sempati duyanları kazanma yönündeki çabalarının bütününe verilen addır.¹⁵ Misyonerliğin özü her ne kadar din gibi gözükse de kullandığı vasıtaların sağlık ve eğitim kurumları, görsel ve basılı yayın vb. seküler bir yapı arz etmesi onu materyalist bir yapıya büründürmüştür. Başka bir ifadeyle misyonerlik manevi bir zırhın ardına gizlenmiş maddi yani dünyayı öncelleyen bir harekettir.¹⁶ Misyonerlik faaliyetleri yürütenler sadece Hıristiyanlığa yeni taraftarlar kazandırma uğraşısı vermemiş aynı zamanda ABD'ye sempati besleyen, ona tabi olma potansiyeline sahip bir tür 'neo-yurttaş' tipi yaratma mücadelesi de vermişlerdir. Bunu yaparken toplumların sahip olduğu tüm değerler yok sayılmış, zahirde farklılıklara saygı, sevgi ve hoşgörü besleniyormuş algısı oluşturulmuş ancak pratikte tam bir inanç ve kültür dezenformasyonu tatbik edilmiştir.¹⁷

Sonuç itibariyle, ABD'nin öncelikle ulusal bir kimlik kazanma, ardından yeni bir imparatorluk inşa etme ve daha da mühimi emperyalist eğilimlerini hayata geçirip dünya siyasetine hükmetme yönündeki hareket kabiliyeti üzerinde önemli bir işleve sahip olan misyonerlik faaliyetleri basit kavramsal tanımlamaların ve görünüşte taşıdığı anlamın çok daha ötesinde bir mana ihtiva etmektedir.

---

¹³ Timothy Allen Jacobson, *Nurturing Spiritual Formation Among Missionaries*, (Doktora Tezi), Otterburne: Providence Theological Seminary, 2006, s. 86.

¹⁴ Özgür Yıldız, *Misyonerlik ve Amerikan Board Teşkilatı*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2009, s. 22.

¹⁵ Behiye Meral Kayalıoğlu, *Günümüz Türkiye Akademisinde Hıristiyan Misyonerliği Algısı*, (Yüksek Lisans Tezi), Yalova: Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015, s. 42.

¹⁶ Uygur Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika*, 3.b., Ankara: İmge Kitabevi, 2000, ss. 14-15.

¹⁷ Mustafa Çabuk, *1875-1925 Yılları Arasında Adana, Antakya, Antep, Maraş ve Mersin Bölgelerinde Misyonerlik Faaliyetleri ve Ermeni Olayları*, (Doktora Tezi), Kahramanmaraş: Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013, ss. 6-8.

1.2. MİSYONERLİĞİN TARİHSEL KÖKENLERİ VE HİRİSTİYAN MİSYONERLİĞİNİN GEREKÇELERİ

Hıristiyanlığın özünü teşkil eden ve kesinlikle akidevi bir olgu olarak İsa taraftarlarının din algısını şekillendiren, bir başka ifadeyle onları hizaya sokan misyonerlik faaliyetlerinin muharref İncillere göre Hz. İsa ile başladığı ve onun öğretisini prensip edinen Pavlus tarafından geliştirilip günümüze kadar ulaştığı düşünülmektedir.

Bununla birlikte dördüncü yüzyılla birlikte Hıristiyanlığın resmi bir devlet dini haline dönüştürülmesi misyonerlik faaliyetlerinin ivmesini arttırmış ve yayılım sahasını genişletmiştir. O güne kadar şifahi şekilde kendilerini ifade etmeye çalışan misyonerler artık devlet gücünü de arkalarına alarak yazılı metinlerle formüle edilen bir hareket kabiliyetine kavuşmuşlardır.¹⁸ Bu husus aynı zamanda kilisenin siyasi bir rol üstlenmesine de kapı aralamış ve devlet üzerinde egemenlik kurmaya başlamasının yolunu açmıştır.

Devlet üzerinde hâkimiyet kuran kilisenin, paralel olarak toplumsal manada da kabul görmesi, din adamlarının etkisini arttırmış ve misyonerlik olgusunu gerek devletin gerekse de halkın değişmez prensibi haline dönüştürmüştür. Herhangi bir meslek edinmek yahut içinde bulunduğu çağın karmaşasından kurtulmak isteyen herkes kiliseyi sığınak kabul etme eğilimi göstermiştir. Kilisenin altın çağını yaşadığı bu süreçte, dönemin önemli yazarları, lordları, zengin aristokratları ve hatta üst düzey yöneticileri ruhban sınıfının himayesi altına girerek nüfuz elde etme yarışına katılmışlardır. Elbette ki gerçekten iman ettiği için kiliseye dâhil olanlar da mevcuttur. Bu kimseler Hıristiyanlığa her yönden intisap etmişlerdir ve dünyevi olanı ellerinin tersiyle itip manastır hayatının cazibesine kapılmışlardır.¹⁹

Kuşkusuz tüm bu gelişmelerin kazananı kilise olmuştur. Her kesim ve anlayıştan müritler edinme şansını yakalayan ruhban sınıfı, misyonerlik faaliyetleri konusunda zengin bir malzemeye dünyayı kasıp kavurmaya başlamıştır. Zenginler ekonomik güçlerini, devlet yöneticileri nüfuzlarını, toplumun diğer kesimleri ise beden, zekâ ve manevi vasıflarını kullanarak Hıristiyanlaştırma savaşına destek çıkmışlardır. Bununla

---

¹⁸ Kürşad Demirci, “Misyonerlik Metotlarındaki Değişimler”, 43. Tartışmalı İlmi Toplantılar Dizisi: Türkiye’de Misyonerlik Faaliyetleri, ed. Ömer Faruk Harman, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2004, s. 84.

¹⁹ Henri Pirenne, *Hz Muhammed ve Şarلمان: İslâm Fetihleri ve Ortaçağ Batı Uygurlığı*, çev. Muhsin Önal Mengüşoğlu, İstanbul: Pınar Yayınları, 2012, ss. 167-168.

birlikte ilk dönem Hıristiyan misyonerliği dini, toplumsal ve siyasi yayılımını mezhepler üzerinden gerçekleştirmiştir. Başta Katolikler olmak üzere Lutherçiler ve Kalvinistlerin başı çektiği mezhep misyonerliği, her ne kadar aynı amaca hizmet ediyor gibi gözükseler de farklı dini anlayış ve yapıların birbirleriyle çekişmesi ve taraftar kazanma mücadelesi doğrultusunda ilerlemiştir.²⁰ Zamanla bu bölünme daha da artmış Batılı devletlerin rehberliğinde ve himayesinde birçok misyonerlik teşkilatı zuhur etmeye başlamıştır.

Öte yandan misyonerlik faaliyetleri denildiğinde öne çıkan ve dikkat çeken üç önemli ülke Fransa, İngiltere ve ABD'dir. Fransa, Katolik misyonerliğinin öncülüğünü üstlenmişken, İngiltere ve ABD Protestanlaştırma hareketinin hamisi rolündedir.²¹ Bu diğer batılı ülkelerin bu alanda söz sahibi olmadıkları anlamına gelmemektedir. Almanya, Rusya, İtalya ve hatta Türkiye özelinde düşünüldüğünde Yunanistan gibi devletlerin de misyonerlik faaliyetleri yürüttükleri bilinmektedir. Fakat hiçbirisi dünya üzerinde ABD, İngiltere ve Fransa kadar kalıcı etkiler bırakamamıştır.²² Sadece ABD'de 1810-1860 yılları arasında yaklaşık iki bin tane misyonerlik teşkilatının kurulması ve bu örgütlerin Kuzey Amerika'dan Batı Afrika'ya, Batı Afrika'dan Türkiye'ye ve Türkiye'den Hindistan'a kadar dünyanın çok farklı bölgelerinde ve oldukça geniş sahalarda misyon faaliyetleri yürütmeleri meselenin boyutlarını ve ABD'nin bu konuda üstlendiği rolü gözler önüne sermektedir.²³

Misyonerlik tarihinin beş safhaya bölünerek²⁴ modern manada misyon faaliyetlerinin 1793 senesinde Birleşik Krallık vatandaşı William Carey tarafından başladığına dair iddialar ise İngiltere'nin sahip olduğu nüfuzu gözler önüne sermektedir.²⁵ Carey'in Hindistan'a ulaşması ile yepyeni bir sayfa açılmış ve önceleri ağırlıklı olarak Katolik Fransa'nın güdümündeki misyonerlik faaliyetleri farklı bir

---

²⁰ Robert J. Clines, *Confessional Politics and Religious Identity in the Early Jesuit Missions to the Ottoman Empire*, (Doktora Tezi), New York: Syracuse University, 2014, s. 3.

²¹ Tuncer Günay, *Misyoner Örgütleri ve Misyoner Faaliyetleri*, Ankara: Ankara Ticaret Odası, 2004, ss. 146-148.

²² Muhsin Önal, *Yeni Dünyadan Eski Dünyaya 19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Misyonerlik Faaliyetleri (Bursa Örneği)*, İstanbul: Okur Kitaplığı, 2012, ss. 39-44.

²³ Eric De Witt Altice, *Foreign Missions and the Politics of Evangelical Culture: Civilization, Race and Evangelism 1810-1860*, (Doktora Tezi), Los Angeles: University of California, 2004, s. 1.

²⁴ Numan Demirel, *Antalya'da Misyonerlik Faaliyetleri*, (Yüksek Lisans Tezi), Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011, s. 8.

²⁵ De Witt Mason, *Outlines of Missionary History*, New York: George H. Doran Company, 1916, s. 321.

çizgiye evrilmiş, İngilizce konuşan devletlerin ki burada kastedilen Birleşik Krallık ve ABD'dir, etkisinde yeni bir dünya oluşmaya başlamıştır.²⁶

Diğer taraftan bugüne kadar üretilen misyoner çalışmalarının önemli bir kısmı yaşanan hadiseleri sadece din eksenli izah etmeye yoğunlaşarak bu faaliyetin kültürel, iktisadi ve sosyal yönlerini görmezden gelmiştir. Oysa misyonerlik dini faaliyetlerin çok ötesinde bir amaca hizmet etmektedir. Bu yönde gösterilen çabaları öncelikle sömürgecilikle irtibatlandırmak gerekmektedir. Öte yandan misyonerler anayurtlarının bayraktarlığını yapan ajanlar olarak kendi devletlerine hizmetlerde bulunmuş ve faaliyet yürüttükleri coğrafyada mevcut kurum ve oluşumlar başta olmak üzere her türlü toplumsal unsuru ülkelerine taşıyan bir misyon üstlenmişlerdir. Bu, özellikle Amerikan misyonerliği için daha da geçerli bir durumdur.

Elbette ki misyonerliğin dini maksatlar güttüğü ve Hıristiyanlığa iman etmiş yeni altın nesiller yetiştirme idealini ve fikrini hep gündemde tuttuğu gerçeği de yadsınamaz.²⁷ Hatta kültürel ve geleneksel anlamda düşünüldüğünde misyonerlik faaliyetlerinin Hıristiyanlığı dünyaya yaymak, Tanrı'nın mutlak egemenliğini yani Baba-Oğul-Kutsal Ruh telakkisini 'kâfirlere' aşlamak, inançsızları yola getirmek ve tüm bu hedeflere ulaşmak için Hıristiyanlığa ait kilise, okul, yetimhane vb. kurumları yaygınlaştırmak dışında amaç gütmeye iddia edilmektedir.²⁸ Bu öylesine bir hedeftir ki, bir misyoner gerektiğinde başarıya ulaşmak için, davasına kulluk edecek ve Tanrı'nın buyruklarını eksiksiz yerine getirecek köleler bularak, onları Kilise ve Kutsal Kitabın merhameti için cennetin sırlarını keşfedecek bireyler olarak yetiştirmelidir.²⁹

Ne var ki bu açıklamaların hiçbirisi misyonerlik faaliyetlerinin zamanla dini maksatların ötesinde hedefler gütmeye başladığı gerçeğini değiştirmemektedir. Ticari, siyasi, ilmi ve bilimsel faktörler daha da mühimi müteakip bölümlerde de detaylandırılacağı üzere sömürgecilik gibi gerekçeler misyonerlerin mensubu oldukları

---

²⁶ Stephan Neill, *A History of Christian Missions*, London: Penguin Books, 1991, s. 261.

²⁷ Esra Danacıoğlu, "Osmanlı İmparatorluğunda Amerikan Board Okulları ve Ermeniler", *İzmir, D.E.Ü.E.F. Dergisi*, C. III, S. 9-10 (1999-2000), s. 132.

²⁸ David J. Bosch, *Transforming Mission: Paradigm Shifts in Theology of Mission*, 2.b., Maryknoll: Orbis Books, 1993, s. 1.

²⁹ Charles King Whipple, *Slavery and the American Board of Commissioners for Foreign Missions*, New York: American Anti-Slavery Society, 1859, ss. 3-8.

devletlerce kullanılmalarına ve ülkelerinin ajanlarıymışçasına hareket etmelerine vesile olmuştur.³⁰

Devletlerin genellikle gelişme sürecine girdikleri bir dönemde, başka bir ifadeyle iç meselelerini çözüp konjonktürel olarak dünyaya açılma siyaseti izlemeye başladıkları bir evrede, misyonerlere müracaat etmeleri, bu hareketin ne derece resmi politikalarla eş değer görülmesi gerektiği kanaatini güçlendirmektedir. Mesela Fransa hemen ihtilal sonrasında Hıristiyan olmayan dünya ile köprüler inşa etme yoluna gitmiş bunu yaparken de Katolisizmi perde olarak kullanmıştır.³¹

Benzer şekilde ABD'nin misyonerlik faaliyetlerine yönelmesi de devletin kuruluş evresini tamamlayıp dünya pazarında yer edinme mücadelesi verdiği sürece denk gelmektedir. 4 Temmuz 1776 tarihinde resmi manada kabul görmeye başlamış ve kendisini ispat edip dünyaya tanıtmaya sevdasında olan bir devletin, yaklaşık otuz yıllık bir sürenin ardından yüzlerle hatta binlerle ifade edilen sayıda misyoner teşkilatına sahip olması başka neyle nasıl açıklanabilir? Öte yandan 19. yüzyılın hemen başında birçok Hıristiyan Amerikalının herhangi bir evangelik cemaate mensubiyeti de gerek kilisenin popülaritesinin gerekse de Protestan hareketin coğrafi ve politik sınırları aşacak bir kabiliyete sahip olduğunun belirtisi değil midir?³²

Evangelizm ifadesi Yunanca 'euangelizomai' kelimesinden türemiş olup iyi ve kutsal haberler getirmek, insanları müjdelemek gibi anlamlara gelmektedir.³³ Bu kavramın İncil'deki karşılığı ise şu şekildedir: "Kardeşlerim size bildirdiğim, sizin de kabul edip bağlı kaldığımız müjdeyi hatırlatmak istiyorum. Size müjdelediğim söze sınıksız sarılırsanız, bunun aracılığıyla kurtulursunuz. Aksi halde boşuna iman etmiş olursunuz."³⁴ Kavram zamanla belirli bir amaç ve hedef doğrultusunda Hıristiyanlığı yayma mücadelesi şeklinde bir anlam kazanmış ve Protestan misyonerlerin gerçekleştirdikleri faaliyetlerin bütününe karşılık gelecek şekilde tanımlanmıştır. Evangelistler genel itibarıyla Hıristiyan olmalarına karşın tıpkı Yahudiler gibi

³⁰ Mikail Kolutek, *Fransa'nın Doğu Akdeniz Havzasındaki Misyonerlik Faaliyetleri*, (Yüksek Lisans Tezi), Hatay: Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011, ss. 8-12.

³¹ Remzi Kılıç, "Misyonerlik ve Türkiye'ye Misyoner Faaliyetleri", *TÜBAR*, Bahar 2006, <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/156865>, ss. 334-336. (19.08.2018).

³² Ashley E. Moreshead, *The Seed of the Missionary Spirit: Foreign Missions, Print Culture, and Evangelical Identity in the Early American Republic*, (Doktora Tezi), Dover: University of Delaware, 2015, s. 14.

³³ Jeremy Bouma, *What is Evangelism*, 2018, <https://zondervanacademic.com/blog/evangelism/> (19.10.2018).

³⁴ 1 Korintliler, 15/1-2.

kendilerini merkezde sayarak diğer mezhep ve din mensuplarını ‘heretik’ olmakla suçlamışlardır. Dünya onlarıdır ve kendileri dışındakilerin tamamı ancak hizmetkâr olarak onlara uşaklık etmekle mükelleftirler.³⁵

Bu, öylesine bir hareketlenmedir ki, Osmanlı Devleti özelinde düşünüldüğünde, Protestan evangelist misyonerlerin devletin çöküşünde Yakın Doğu’yu hizaya getirmeye çalışan Amerikalı diplomatlardan daha fazla tesirleri bulunduğu bile ifade edilebilir.³⁶ Gerçi misyonerlerin ABD’nin misyonunu üstlendikleri hiçbir surette aşikâr bir biçimde beyan edilmemiştir. Ne var ki bu kimselerin, buldukları coğrafyada yayılma imkânı bulup, nüfuz alanlarını genişlettikçe Birleşik Devletler ile muhatap oldukları ülkeler arasında diplomatik ilişkiler geliştirmenin vasıtası kabul edildikleri vurgulanmaktadır. Protestanlıkla birlikte ABD’nin değerlerine de sıkı sıkıya bağlı misyonerlerin tuttıkları raporlar, kaleme aldıkları mektuplar hatta ürettikleri mecmua ve kitapların tamamı karar alıcıların ve devlet otoritelerinin ağzından yazılmış gibidir. Onlar dönemleri itibariyle ABD’nin eşsiz değerleri olarak kabul gören eşitlik, demokrasi, hukukun üstünlüğü, özgürlük gibi kulağa hoş gelen ama tek taraflı ve ancak ‘Yeni Dünya Devleti’nin çıkarları doğrultusunda olursa etkin bir işleve sahip devredilmez hakları deniz aşırı ülkelere taşımışlardır.³⁷

Öte yandan din ve siyaset ekseninde düşünüldüğünde misyonerlerin dış politikaya yönelik tesirlerini beş farklı başlıkta toplamak mümkündür. Bunlar sırasıyla, müzakere ve anlaşmalara etki etmek adına kor diplomatların çalışmalarına doğrudan katılım göstermek, ev sahibi ülkelerde bilhassa da azınlık unsurlar üzerinde kavmiyetçilik duygusunu körüklemek, muhatap alınan ülkeler hakkında istihbaratta bulunmak, olumlu veya olumsuz her türden malumatı ABD yönetimine aktarmak ve başta Kongre olmak üzere kanun yapıcıların nüfuz ve tesirini dünyaya tanıtmak adına misyonerlik adı altında lobicilik faaliyetlerinde bulunmak şeklinde özetlenebilir.³⁸

ABD’nin dış devletlerle olan münasebetlerinde böylesine bir tutum izlemesi ve doğrudan münasebet kurmak yerine dolaylı yöntemleri tercih etmesindeki ana sâik 2

---

³⁵ William Daniel Donahoo, *The Missionary Expression of American Evangelical Social Beliefs*, (Doktora Tezi), Maryland: John Hopkins University, 1977, b.a.

³⁶ Joseph Leon Grabill, *Missionaries amid Conflict: Their Influence upon American Relations with the Near East, 1914-1927*, (Doktora Tezi), Bloomington: Indiana University, 1965, s. 1.

³⁷ Elizabeth W. Shelton, *Faith, Freedom, and Flag: The Influence of American Missionaries in Turkey on Foreign Affairs, 1830-1880*, (Doktora Tezi), Washington DC, Georgetown University, 2011, ss. 8-9.

³⁸ Alan Geyer, *Piety and Politics: American Protestantism in the World Arena*, Richmond: John Knox Press, 1963, s. 78.

Aralık 1823 tarihli Monroe Doktrini'dir. Bahsi geçen doktrinin prensiplerine tabi olmayı düstur edinmiş, başka bir deyişle kendisini yalnızlığa iten ve yegâne amacının tarafsızlık ile ülke güvenliği olduğunu açıklayan bir devletin başlangıçta elçilik düzeyinde dış dünya ile irtibat kurması çelişki arz edeceği için misyonerlere müracaat daha münasip bulunmuştur.³⁹ ABD'nin 'gizli saldırganlık' diye tabir edilebilecek bu politik duruşu 'Eski Dünya Devletleri'nce pek de algılanmamış ve yeterince eğitilmiş, ülkelerinin maddi manevi değerleriyle donatılmış ve bu değerleri koruyup gözetilen din elçileri tarafından ustalıklı kullanılmıştır.

Bu noktada misyonerlerin hedef noktası olarak tespit ettikleri bölgelerde gerçekleştirdikleri faaliyetlere de kabaca değinmekte yarar vardır. Görünüşte Hıristiyanlığı yaymak idealiyle yola çıkan evangelizm taraftarlarının strateji belirlerken içine buldukları dönem, sahip oldukları koşullar ve faaliyet yürüttükleri ülkenin şartlarına göre hareket ettikleri bilinmektedir. Uygulanacak metotların karar mercii ise Üst Yönetim Kurulları (Prudential Committees)⁴⁰ olmuştur. Uyum sağlamak ve onlardanmış gibi görünmek ana prensiptir. Etkili olmak ve muteber kabul edilmek için hedef seçilen cemaat ya da toplum içerisinde hayat sürmek gerekmektedir. Ayrıca toplumsal değerlere, kültürel normlara, adet ve alışkanlıklara daha da mühimi dini ritüel ve pratiklere saygı göstermek elzemdir.⁴¹

Misyonerler, mesajlarını anlaşılır kılmak ve etkili bir biçimde aktarabilmek için önem arz eden hususları şu şekilde sıralamışlardır: Tavrı ve yaklaşımlarda isabet, doğru

---

³⁹ Devrim Ümit, *The American Protestant Missionary Network in Ottoman Turkey, Political and Cultural Reflections of the Encounter, 1876-1914*, (Doktora Tezi), New York: Columbia University, 2008, ss. 32-33.

⁴⁰ Misyonerlik teşkilatlanmasının beyni yahut ana kumanda merkezi olarak kabul gören üst yönetim kurulu bir başkan ve başkan yardımcısının rehberliğinde toplanan on iki üyeli bir oluşumdur. Bu üyelerin altı tanesi din adamları, geriye kalan altı tanesi ise papaz yahut rahip sınıfından olmayan kimseler arasından seçilirdi. Kurul üyeleri misyonerlerle doğrudan irtibat kurmazlardı. Aracılık rolünü üstlenmek için üç sekreter görevlendirilmişti. Ayrıca misyonerlerin kaleme aldığı mektup, rapor vb. yazılı metinleri redaksiyona tabi tutan bir görevli ile mali işlerden sorumlu bir haznedar da kurulun olmazsa olmazlarındandı. Din adamları dışındaki kurul üyelerinin atamaları merkezi yönetim veya yerel yöneticilerin tasarrufundaydı. Sadece bu husus bile devlet mekanizmasının misyonerlik teşkilatları üzerinde ne derece nüfuz sahibi olduğu ve etkin bir biçimde strateji ürettiğini ispat etmektedir. Bunun yanı sıra kurullar her ne kadar bağışlarla ayakta durduklarını iddia etseler de onları besleyen en önemli kaynaklardan birisi de devlet yardımlarıydı. Bu durum da misyonerliğin bir devlet stratejisi olduğu ve ABD'nin yayımlacı politikalarının en önemli sacayaklarından birisini oluşturduğunu göstermektedir. Ayrıca detaylı bilgi için bkz. Henry Otis Dwight, Allen Tupper, and Edwin Munsell Bliss, *The Encyclopedia of Missions: Descriptive, Historical, Biographical, Statistical*, 2nd ed., New York and London: Funk and Wagnalls Company, 1910, s. 26-28; Charles King Whipple, *Relation of the American Board of Commissioners for Foreign Missions to Slavery*, Boston: R. P. Wallcut, 1861, b.a.

⁴¹ Osman Cilacı, *Hıristiyanlık Propagandası ve Misyonerlik Faaliyetleri*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2005, ss. 35-36.

stratejinin tespiti ve taktiksel uyum, hedef belirlemek ve amaca ulaşmak için kullanılacak yöntemleri en sahih biçimde tayin etmek...⁴² Bu bağlamda düşünüldüğünde onlar vur kaç taktiği uygulamayı tercih etmişlerdir denebilir. Doğrudan saldırmak yerine gizliden propaganda faaliyetleri yürütmeyi yeğlemişler, hoşgörü ve tahammül zırhına bürünerek muhataplarını tesir altına almaya çalışmışlardır. Tıpkı Anadolu topraklarında uzun süre misyonerlik faaliyetleri yürüten Mc. Donald'ın da ifade ettiği gibi:

“Ülkenizin refah, huzur ve kalkınması, inandığımız değerlerin dünyaya egemen olması için harekete geçen siz hakikat taraftarları, muhatap aldığımız cemaatlerle savaşmayın, onlara hücum edip düşmanlıklarını kazanmayın. Fakat ürettiğiniz yeni fikirlerle, sahip olduğunuz birikim ve basiretle ve en önemlisi büyük bir sabır ve sebatla onların inançlarını köklerinden çürütmeye çalışın. Unutmayınız ki sağlam ve akla uygun deliller üretirseniz, Tanrı'nın inayet ve lütfuyla hiçbir güç karşınızda duramaz, hiçbir engel size karşı koyamaz.”⁴³

1.3. HİRİSTİYANLIK AÇISINDAN HZ. İSA VE PAVLUS MİSYONERLİĞİ

Hıristiyanlık ideolojik olarak değerlerinin yayılmasını önceleyen, inanç ve akidelerinin dünya sistemi üzerinde hüküm sürmesini isteyen bir teolojik anlayışa sahiptir. Dolayısıyla bu dinin mensupları her ne surette olursa olsun muhataplarını ikna etme mücadelesi vermiş ve inançlarına taraftar kazanmayı ehemmiyetli bir vazife adeta kutsal bir dava addetmişlerdir. Kuşkusuz böylesine önemli bir sorumluluğun tatbiki için de bir dizi fedakârlıkta bulunmak ve gerektiği takdirde bazı tavizler vermek mubah sayılmıştır.

Semavi dinlerin kavram ve meselelere yönelik yaklaşımının ne olduğunu anlama konusundaki en yetkin kaynaklar elbette ki sahip oldukları kutsal kitaplar ve onu yaymakla vazifelendirilmiş peygamberleridir. Bu gerçeğe bağlı olarak da Hıristiyanlar dinlerinin dünya üzerinde taraftar kazanmasındaki en etkin ve hayati rolü Hz İsa'ya tevdi etmişler ve bu durum Hıristiyanlığın kutsal kitabı İncil'de de sıklıkla zikredilmiştir: “Ey bütün yorgunlar ve yükü ağır olanlar! Bana gelin, ben size huzur veririm. Ben, yumuşak huylu ve alçak gönüllüyüm. Boyunduruğuma girin ve benden öğrenin, böylece canlarınız huzur bulur. Boyunduruğum kolay taşınır, vereceğim yük de

⁴² Şinasi Gündüz, *Misyonerlik*, 2.b., Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006, s. 109.

⁴³ Hendrik Kraemer, *The Christian Message in a Non-Christian World*, London: Edinburgh House Press, 1938, s. 218.

hafiftir.”⁴⁴ Bu ayetten de anlaşıldığı üzere Hıristiyanlık ilahi hükümlerini peygamber de olsa bir insana emanet etmiştir. Bir başka deyişle onu Tanrılaştırmıştır. Zira Hıristiyanların Hz. İsa’ya yakıştırdıkları sıfatlardan birisi de Rab’dır.⁴⁵ Kuşkusuz bu ifade sınırsız yetki ve mutlak otoriteyi çağrıştırmaktadır. Hz İsa havarileriyle bir araya geldiği son akşam yemeğinde: “Siz beni Öğretmen ve Rab diye çağırıyorsunuz. Doğru söylüyorsunuz, öyleyim”⁴⁶ diyerek kendisine yakıştırılanı kabul etmiştir. Nihai manada kurtuluşa ermek için insan emrinde olmak ağır bir yükür. Hâlbuki Allah’a kul olmak ve müjdeyi ondan beklemek her anlamda daha rahatlatıcı ve huzur verici bir durumdur.

Diğer taraftan Tanrı olarak sıfatlandırılmış bir elçinin buyruklarına uyma konusunda büyük bir ehemmiyet ve titizlik gösteren Hıristiyan cemaatinin Hz İsa tarafından tebliğ edilen bir dine taraftar kazandırma arzusu acaba meşruiyetini şu emirden mi almaktadır: “Gökte ve yeryüzünde bütün yetki bana verildi. Bu nedenle gidin ve bütün ulusları öğrencilerim (şakirtlerim) olarak yetiştirin. Onları Baba, Oğul ve Kutsal Ruh adıyla vaftiz edin. Size buyurduğum her şeyi onlara öğretin. İşte ben, dünyanın sonuna dek her an sizinle birlikteyim.”⁴⁷ Kuşkusuz Hıristiyanlığa dünya özlemi kazandıran ve misyonerliğe kapı aralayan bu satırlar Tanrı buyruğu olarak kabul görmüştür.

Bununla birlikte Hz. İsa’nın cemaatine yönelik bu talimatı Hıristiyanlığın her bir üyesini doğal misyoner kabul ettiği gerçeğini de gözler önüne sermektedir. O, bir başka ayette şu ifadeleri kullanarak adeta misyonerliğin metodolojisini de çizmiştir: “Ardımdan gelin, sizleri insan tutan balıkçılar yapacağım.”⁴⁸ Bu ifade, Hz. İsa taraftarlarına inandıkları tüm değerleri, iman akidelerini başkalarına empoze ederken adeta avcılığı bir yöntem olarak kullanabilecekleri hususunda yol göstermektedir. Misyonerliğin ana omurgasını teşkil eden bu tavır Hıristiyan misyonerlerin ilham kaynağı olmuştur. Ayrıca misyonerliğin emir telakki edilmesine ve amaca ulaşmak için her türlü yolun mubah sayılmasına katkıda bulunmuştur.

Öte yandan Hıristiyanların kutsal kitabı olarak kabul edilen İncil’de misyonerliğin nasıl tatbik edileceğine dair başka iz ve işaretler de mevcuttur. Hz. İsa

---

⁴⁴ Matta, 12/28-30.

⁴⁵ Mehmet Aydın, *Hıristiyan Kaynaklarına Göre Hıristiyanlık*, 2.b., Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005, s. 44.

⁴⁶ Yuhanna, 13/13.

⁴⁷ Matta, 28/18-20.

⁴⁸ Matta, 4/19.

Hristiyanlık öğretisini ‘*kâfir dünyaya*’ aşılacak için dünyanın farklı coğrafyalarına dağılacak havarilerine şu şekilde seslenmektedir: “İşte kurtların arasına koyunlar gibi gönderiyorum sizi. Yılan gibi akıllı, güvercin gibi saf olun.”⁴⁹ Bu ayetle her ne kadar misyonerlerin avcılık rolü sona ermiş ve kendileri av pozisyonuna indirgenmiş gibi gözükseler de aslında durum görünenden çok farklıdır. Zira yukarıdaki ayetle birlikte değerlendirildiğinde amaçlanan şey gerektiğinde avcı gerektiğinde ise av olmayı bilmektir. Farklı toplumlar için farklı politikalar güdülecek ve davanın neferlerine gerektiğinde farklı roller biçilebilecektir. Bu şekilde davranarak başarının arttırılacağı ve Hristiyanlığa daha fazla taraftar kazandırılacağı düşünülmektedir.

Buraya kadar ifade edilenlerden de anlaşılacağı gibi Hristiyan misyonerliğinin sınırları, yöntemi ve tatbik edeceği metotlar Hz. İsa tarafından tespit ve tayin edilmiştir. Bununla birlikte misyonerlik faaliyetlerinin sistematize edilmesi ve bir dünya meselesi haline dönüşmesi ise Aziz Pavlus döneminde gerçekleşmiştir.⁵⁰ Her ne kadar kendisi ve misyon anlayışı hakkında yeterli çalışma olmasa da Pavlus, ilk Hristiyan misyoner kabul edilmektedir.⁵¹ Bu bağlamda değerlendirildiğinde Pavlus ve öğretisine göz atmadan Hristiyan misyonerliği hakkında yeterli derecede fikir sahibi olmak mümkün değildir.

Resullerin İşleri Kitabı Pavlus’un doğum yeri çocukluğu ve aldığı eğitim hakkında fikir sunmaktadır: “Pavlus şöyle devam etti: Ben Yahudiyim. Kilikya’nın Tarsus kentinde doğdum ve burada, Kudüs’te Gamalyel’in dizinin dibinde büyüdüm. Burada atalarımızın yasasıyla ilgili sıkı bir eğitimden geçtim.”⁵² Ayette bahsi geçen Gamalyel o dönemde Kudüs’teki haham okulunun müdürüdür. Kendisinin Yahudilik konusunda oldukça iyi eğitim aldığına ve duyarlı bir teolog olduğuna inanılmaktadır.⁵³ Diğer taraftan Gamalyel’in aslında iyi bir Hristiyan olduğu ancak şartlar gereği inançlarını gizlediğine dair rivayetler de bulunmaktadır.⁵⁴ Hayatının gençlik yıllarını Yahudi kaynaklarından beslenerek ve bir Musevi olarak geçiren Pavlus’un

---

⁴⁹ Matta, 10/16.

⁵⁰ Martin E. Sheldon, *The Apostle Paul’s Theology of Good Works; With Special Emphasis on 1 Timothy 6:17-19*, (Doktora Tezi), Louisville: Kentucky Southeastern Baptist Theological Seminary, 2012, s. 10.

⁵¹ Clarence Wing-Ming Lau, *Paraenesis and Theological Argument in Paul: Gal 6:6-10 A Puzzling and Yet Illuminating Case*, (Doktora Tezi), Toronto: Wycliffe College and the University of Toronto, 2005, s. 26.

⁵² Resullerin İşleri, 22/2-3.

⁵³ Suat Yıldırım, *Mevcut Kaynaklara Göre Hristiyanlık*, İzmir: Çağlayan Matbaası, 2005, ss. 59-60.

⁵⁴ Asha K. Moorthy, *A Seal of Faith: Rereading Paul on Circumcision, Torah, and the Gentiles*, (Doktora Tezi), New York: Columbia University, 2014, s. 67.

Hristiyanlığa geçişi Şam'a gerçekleştirdiği bir yolculuk sırasında olmuştur.⁵⁵ Yolculuk esnasında Hz. İsa kendisine gözükmüş ve ona şahsını tanıtarak ilk misyon vazifesini yüklemiştir.⁵⁶

Bu noktada Pavlus'un Hristiyan misyonerliği konusundaki kanaatlerine ve uyguladığı metotlara da değinmekte yarar vardır. Öncelikle şunu ifade etmek gerekir ki onun vazifesi mevcut olanı geliştirip zenginleştirmektir. Bir başka deyişle Pavlus, Hz. İsa'nın kendisine yüklediği misyonu kabul ederek koşullar ne olursa olsun insan kazanmayı ve Hristiyanlığa iman etmiş yeni bir nesil oluşturmayı gaye edinmiştir.⁵⁷ Pavlus, teslise yani Baba, Oğul ve Kutsal Ruh üçlemesine dayanan Hristiyanlık öğretisini anlatmak ve insanları ikna etmek maksadıyla farklı coğrafyalara seyahatler tertip etmiştir.⁵⁸ Pavlus'un gerçekleştirdiği bu yolculukları anlatan ve bu seyahatlerle ilgili farklı şahıs yahut topluluklara yolladığı mektuplar, İncil metninin önemli bir kısmını teşkil etmektedir. Bu mektuplar aynı zamanda onun Hristiyanlığa yeni neferler kazandırırken uyguladığı yöntem ve tekniklerden de bahsetmektedir. Bununla birlikte bahsi geçen metotların İncili hayat felsefesi kabul etmiş Hristiyan çevreler, bilhassa da mealci bir anlayışa sahip olan ve kutsal kitap ile Hz. İsa'nın sahih öğretisi dışında kalan tüm örf, gelenek ve alışkanlıkların sorgulanabileceğine iman etmiş Protestan ve diğer evangelik cemaatler için bağlayıcı unsurlar olarak kabul gördüğü bilinmektedir.⁵⁹

Pavlus amacına ulaşmak için hiçbir fedakârlıktan kaçınmamış olduğundan farklı bir ruh haline bürünmek, gizli tutmak ve saklamak gibi yöntemlere sıklıkla müracaat etmiştir. Gerektiğinde bir Yahudi gibi davranmış, kimi zaman ise eski hukukun (Yahudi geleneği) yürürlükten kaldırdığını dile getirerek buna tabi olan kişilerin günaha gireceğini iddia etmiştir.⁶⁰ Pavlus'un bu anlayışı Korintlilere Birinci Mektubunda detaylı bir biçimde açıklanmakta ve kendisinin insan kazanmak için her türlü role bürünebileceği ihtiyaç duyulduğu takdirde zayıflarla zayıf, güçlülerle güçlü olabileceği

---

⁵⁵ Eduart Caka, *Bir Mistik Olarak Pavlus*, (Doktora Tezi), Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014, s. 4.

⁵⁶ Resullerin İşleri, 9/3-6.

⁵⁷ Stephen Lionel Chambers, *Paul, His Converts, and Mission in First Corinthians*, (Doktora Tezi), Toronto: University of St. Michael's College School of Theology, 2004, s. 3.

⁵⁸ Ali Ulvi Özbey, Ali Coşkun, "Pavlus Hristiyanlığından Protestan Evanjelizmine Misyonerlik Süreci", *Bartın: Yönetim, Ekonomi, Edebiyatı İslâmi ve Politik Bilimler Dergisi*, C. II, S. 2 (2017), ss. 149-150.

⁵⁹ Şinasi Gündüz, Mahmut Aydın, *Misyonerlik, Hristiyan Misyonerler, Yöntemleri ve Türkiye'ye Yönelik Faaliyetleri*, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2002, s. 27.

⁶⁰ Bilal Doğan, *Hristiyanlıkta Asli Günah Doktrini (Pavlus-Pelagius Örneği)*, (Doktora Tezi), Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008, s. 56.

itiraf edilmektedir. Ayrıca nihai hedef insanları Hıristiyanlığa tabi kılmaktır bunun için de herkesle her şey olunabilecektir.⁶¹ Benzer ifadeler başka bir ayette daha yer almakta ve Pavlus, kendi yararı için değil ama kurtulsunlar diye birçok kimsenin yararını gözeterek herkesi her yönden hoşnut etmeye çalıştığını söylemektedir.⁶² Pavlus misyonerliğini aşikâr bir biçimde gözler önüne seren bir diğer ayet ise şu şekildedir: “Her şey serbest ama her şey yararlı değildir. Her şey serbest ama her şey yapıcı değildir. Herkes kendi yararını değil, başkalarının yararını gözetin.”⁶³ Aziz Pavlus bu sözleriyle pragmatist bir bakış ortaya koymuştur. Bu ifadeden de anlaşıldığı üzere yegâne hedef nicel manada artış göstermek ve Hıristiyan cemaatine yeni neferler kazandırmaktır. İnsanları ikna etmek ve inandırmak için her türlü yumuşak geçiş ve müsamaha caiz görülmüştür.

İncil’de Pavlus’un teorik olarak ortaya koyduğu misyon anlayışını gündelik hayatında da tatbik ettiğine dair misaller bulmak mümkündür. Örnek vermek gerekirse Pavlus, tertip edeceği seyahatlerden birisinde kendisine eşlik etmesi için yanında götürmek istediği Musevi bir genç olan Timoteyus’u Yahudilerle bir arada bulunduğu için sünnet ettirmekte hiçbir mahzur görmemiştir.⁶⁴ Hâlbuki onun ifadesiyle sünnet eski bir Yahudi geleneğidir ve şiddetle karşı durulması gereken bir eylemdir.⁶⁵ Ona göre sünnet bir tür arınmadır ve bu arınma öncelikle kalp ve ruhun temizlenmesiyle gerçekleşecektir. Maddi manada ifa edilen sünnetin manevi karşılığı olmadığı takdirde hiçbir anlamı yoktur.⁶⁶

Bir başka örnekte Yahudi geleneklerine uygun olarak gerçekleştirilen arınma törenleriyle ilgilidir. Her fırsatta bu ve benzeri ritüellerin gereksizliğinden dem vuran Pavlus, sırf Musevi cemaati üyeleri istiyor diye Kudüs’te düzenlenen bir törende yer almış ve duada bulunmuştur.⁶⁷

Olduğu gibi görünmektense olması gerektiği gibi davranmayı şiar edinmiş bir anlayışla misyonerlik faaliyetlerinde bulunan Pavlus’un halefi kabul edilecek Amerikalı misyonerlerin yaklaşımı da burada zikredilen tavır ve davranışlardan pek farklı değildir.

---

⁶¹ 1. Korintliler, 9/19-23.

⁶² 1. Korintliler, 10/33.

⁶³ 1. Korintliler, 10/23-24.

⁶⁴ Resullerin İşleri, 16/3.

⁶⁵ Thomas R. Schreiner, *Circumcision: An Entrée into “Newness” in Pauline Thought*, (Doktora Tezi), Los Angeles: Pasadena Fuller Theological Seminary, 1983, b.a.

⁶⁶ Romalılara Mektubu, 2/25-29.

⁶⁷ Resullerin İşleri, 21/20-26.

Onlar da misyonerlik vazifesiyle gönderildikleri topraklarda buldukları ortamın yabancıları oldukları gerçeğini hiçbir zaman akıllarından çıkarmamış ve yerli halkın sempatisini kazanacak bir hayat tarzını sürdürmeyi yeğlemişlerdir.⁶⁸ Pavlus'un misyon anlayışının oldukça dinamik, entelektüel ve can alıcı olduğu iddiasında bulunan bir anlayışa yakışan da zaten budur.⁶⁹

1.4. SÖMÜRGE VE SÖMÜRGEÇİLİK KAVRAMLARI ÇERÇEVESİNDE MİSYONERLİK FAALİYETLERİ

Sözlük anlamı itibarıyla bir ülke yahut bölgenin politik olarak daha güçlü bir devlet veya zümre tarafından kontrol altında tutulması anlamına gelen sömürge kavramının⁷⁰ Rönesans çağına kadar uzanan bir tarihi vardır.⁷¹ Bu kavramı doğuran ana sâik, Avrupa'nın ve çok sonraları ABD ve Kanada'yı da içine alacak Batı coğrafyasının mevcut olan ne varsa tamamını kendine ait görmesidir. Öyle ki dünyanın merkezi Avrupa'dır⁷² ve her şey buradan doğmuştur. Avrupa daima 'içeri'yi çağrıştırırken, harici bölgelerinin tamamı 'dışarı' imâ etmektedir.⁷³ Bu, egosantrik bir ruh halinin psiko-politik etmenlerle beslenerek benmerkezci bir anlayışa bürünmesidir. Bağımlılık ve sadakati önceleyen egemen yani sömüren güç, avına ulaşmak ve onu kolaylıkla yem haline dönüştürmek için kendisine hizmette kusur etmeyecek elçiler bulmak zorundadır. Bu kimi zaman bir din adamı, bazen bir cemaat ve genellikle de devlet yöneticisi olabilmektedir. Fakat en avantajlı kısmi yardımcıları bulmak yerine sömürülen tarafı tam manasıyla efendisinin politik duruşuna teslim etmektir.⁷⁴

⁶⁸ Erdal Açıkses, "An Assessment of the Missionary Activities in the Ottoman Empire: Examples from Two Centres", *The Great Ottoman Turkish Civilization*, ed. Kemal Çiçek, Ankara: 2000, s. 585.

⁶⁹ Richard Lafayette Holmes, *Paul's Conception of Christ*, (Doktora Tezi), New Orleans: Baptist Bible Institute, 1929, s. 33.

⁷⁰ Paul Procter, "Colony" *Cambridge International Dictionary of English*, London: Cambridge University Press, 1995, s. 258.

⁷¹ Raimondo Luraghi, *Sömürgecilik Tarihi*, 3.b., çev. Aydın Emeç, İstanbul: e yayınları, 2016, s. 13.

⁷² Sömürgecilik bağlamında değerlendirildiğinde Avrupa kelimesinin taşıdığı anlam oldukça kapsayıcı olmaktadır. Buna göre ABD, Kanada gibi Avrupa kültürü etkisindeki coğrafyalarda bu başlıkta değerlendirilmelidir.

⁷³ J. M. Blaut, *Sömürgeciliğin Dünya Modeli: Coğrafi Yayılmacılık ve Avrupa-Merkezci Tarih*, 2. b., çev., Serbun Behçet, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2015, s. 11.

⁷⁴ Antonio Y. Vázquez-Arroyo, "Critical Theory, Colonialism, and the Historicity of Thought", *Newark, Wiley Constellations*, C. 25, No. 1, (2018), s. 61.

Sömürgecilik ise sömürge bir devletin başka bir ülke tarafından işgale uğrayıp, her anlamda istila edilmesidir.⁷⁵ Bu öylesine bir boyun eğiştir ki er ya da geç, ezilen ezenin hammaddesine dönüşüp yok olmaya mahkûmdur. Bu mahkûmiyete zemin oluşturabilmek için alınması gereken tedbirler önceden tasarlanmalı ve bu dizayn büyük bir ustalıklarla piyasaya sürülmelidir. Elbette bu kurguyu hayata geçirecek oyuncuların seçimi, onların yetiştirilmesi ve kendilerine biçilen rolü hakkıyla ifa etmeleri için ikinci cephesini oluşturmaktadır. Onlar ne kadar ikna edici davranırlarsa başarılı olma olasılığı da o kadar yükselecektir. Öncelikle yapılması gereken modernliğin ve mutlak manada kurtuluşun yapı taşlarının Avrupa’da teşekkül ettiği algısını aşılmasıdır. Avrupa dışında ne varsa vahşi, despot ve çöküş halinde olarak tanımlanmalıdır.⁷⁶ Yine sömürünün üstünü örtme, onu görmezden gelmeye yönelik bir gayret içerisine girilmeli ve sömürmeyi ifşa yönündeki çabalar yok sayılmalıdır.⁷⁷ Bu ‘*kayboluş*’un yerine devreye sokulacak husus ise ‘*kurtuluş*’ olacaktır. Despot ve vahşi idarecilerin tahakkümü altında ezilen, sömürülen halkların kurtuluşu... Bu ironi tutarsa sömürme eylemi gerçekleşmeye başlayacak ve adeta tecavüzcüsüne âşık yeni toplumlar yaratılacaktır. Bu sayede kendi birikimlerini yüceltip başkalarına ait ne varsa onları sonuna kadar tüketen ve her türden sermayeyi ithal eden zahirde modern, gerçekte köhne imparatorluklar teşkil edilecektir.⁷⁸

Bununla birlikte dünya devletlerinin emperyalist güç olma yolunda adeta hızlı bir koşuya tabi tutuldukları 19. yüzyılda, endüstriyel gelişimleri de göz önüne alınca sömürge edinme konusundaki hassasiyetler adeta zirve noktasına ulaşmıştır. Artan hammadde ihtiyacı Batılı devletleri bir başka ifadeyle ‘*beyaz adam*’ı doğunun karanlık topraklarına ve ‘*siyah derili*’ insanlarına yönelmek zorunda bırakmıştır.⁷⁹ Bu bağlamda değerlendirildiğinde ‘*beyaz adam*’ sadece talan ve sömürde bulunmamış aynı zamanda muhatap olduğu halkları sınıf ve zümre ayırımına tabi tutmaksızın kendi değer yargıları ve yaşam tecrübeleriyle donatmak istemiştir.⁸⁰

---

⁷⁵ Michael Yellow Bird, “Cowboys and Indians: Toys of Genocide, Icons of American Colonialism”, *Minnesota: Wicazo Sa Review*, C. 19, No. 2, (2004), s. 33.

⁷⁶ Blaut, a.g.e., s. 16.

⁷⁷ Fikret Başkaya, *Sömürgecilik, Emperyalizm, Küreselleşme*, Ankara: Öteki Yayınevi, 2015, s. 16.

⁷⁸ Eduardo Galeano, *Latin Amerika'nın Kesik Damarları*, çev. Roza Hakmen, Attila Tokatlı, İstanbul: Sel Yayıncılık, 2015, ss. 285-289.

⁷⁹ Hayri Yıldırım, *Sömürgeci Batının Barbarlık Tarihi-1*, İstanbul: Kum Saati Yayınları, 2012, s. 297.

⁸⁰ Terry Eagleton, Fredric Jameson, Edward W. Said, *Milliyetçilik, Sömürgecilik ve Yazın*, çev., Ş. Kaya, İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 1993, s. 49.

Bu bilgiler ışığında değerlendirildiğinde bahsi geçen yüzyılda tarih sahnesinde yer etme mücadelesi vermeye başlayan ABD'nin, yine aynı dönemde dünyanın farklı bölgelerine Protestanlığı yahut evangelist prensipleri yaymak amacıyla misyonerler gönderme arzusunun altında yatan ana sâik muhtemeldir ki Amerikan Temsilciler Meclisi üyelerinden Edward Everett'in şu sözleriyle anlam kazanmaktadır: "Ayakta kalmak istiyorsak genişlemeli ve sahip olduğumuz ne varsa tamamını dünyaya ihraç etmeliyiz. Aksi takdirde tarihin güneşi izleyerek kaçınılmaz olarak batıya ilerlediği bir dönemde ülkemiz dünya medeniyetinin yeni merkezi olma şansını yitirecektir."⁸¹ İşte 'Yeni Dünya' devletini, Yeni Dünya düzeninin başat aktörü yapacak ve sömürgeciliğin yahut emperyalist dünya algısının ABD'li misyonerlerin gerek ahlaki yansımalarında gerekse de değer yargılarında sosyal bir gerçeklik olarak yer etmesine sağlayacak sözler bu satırlarda gizlidir.⁸²

Diğer taraftan 19. yüzyılda Birleşik Devletler hem devlet hem de imparatorluk özelliklerine hâiz bir yapı arz ediyordu. Her iki terim de iktidarın örgütlenip sürdürülmesini tanımlamaktaydı. Devlet tabiri daha çok içsel düzen, imparatorluk kavramı ise dış dünyaya yönelik izdüşüm ve tasarılar için kullanılıyordu. Daha doğru bir ifadeyle bahsi geçen dönemde ABD, bir 'İmparatorluk Cumhuriyeti'ydi.⁸³ Oldukça kompleks ve anlaşılması güç bir siyasi yapılanma ile tasarlanmış ABD'nin dış dünya ile olan temaslarını yani imparatorluk özelliklerini hayata geçirme konusundaki öncül örneği ise İngiltere'ydü. Üzerinde güneş batmayan bir devlet geleneğine sahip, dünyayı sömürme konusunda oldukça etkili ve güçlü vasıtalar kullanma ehliyetine hâiz bir devletin evladı olarak ABD'ye düşen de her konuda olduğu gibi sömürgecilik hususunda da ustası İngiltere'yi taklit etmekte.

İngiltere'nin Osmanlı Devletine dönük ilgisi kraliçe I. Elizabeth (1533-1603) dönemine kadar uzanmaktaydı. O dönemde yayılma siyaseti güden İngiltere gerek diplomatik teamül gerekse de ticari vasıtalar yoluyla Osmanlı Devleti ile münasebet

---

⁸¹ William Appleman Williams, *The Tragedy of American Diplomacy*, New York: Delta Publications, 2009, s. 20.

⁸² Kevin Norman York-Simmons, *A Critique of Christians Development as Resolution to the Crisis in U.S. Protestant Foreign Missions*, (Doktora Tezi), Tennessee: Faculty of the Graduate School of Vanderbilt University, 2009, s. 26.

⁸³ Gray H. Whaley, "Oregon, Illahee, and the Empire Republic: A Case Study of American Colonialism, 1843-1858", *Oxford, Western Historical Quarterly*, C. 36, No., 2, (2005), s. 158.

kurmayı başarmıştı.⁸⁴ 17. yüzyıl ile birlikte ise ikili münasebetlerin seyrinde değişimler yaşanmaya başlamıştı. İngiltere artık seyyahlar vasıtasıyla da Osmanlı Devleti toprakları hakkında malumat sahibi olmaya çalışıyordu. Bu alanda öne çıkan ilk isim Samuel Purchas idi.⁸⁵ Ardından ilişkilere farklı bir boyut daha kazandırılmış ve misyonerler vasıtasıyla ‘*Küçük Asya*’da ‘*din tüccarlığı*’na soyunulmuştu.⁸⁶

Tarih sahnesinde yer almaya başladığı günden son altmış yıla kadar olan süreç içerisinde başka bir ifadeyle yaklaşık iki asırlık bir dönem boyunca Baba, Oğul ve Kutsal Ruhtan sonra zaman zaman inkitâya uğrasa da adeta ABD’nin dördüncü Tanrısı hüviyetindeki İngiltere’nin izlediği bu politika, ‘*Yeni Dünya*’ devletinin de şiarı olacaktı. Ne var ki Osmanlı Devleti ile irtibat kurma konusundaki politik hamlelerinde başarısız olan ABD, çok daha hızlı ve kısa bir süre içerisinde misyonerlere sarılacak ve gezginler aşamasını da göz ardı edip evangelizm zırhının arkasına gizlenerek ‘*Küçük Asya*’daki emperyalist hedefleri için kendisine yol yapacaktı. Amerika’nın yerlileri üzerindeki kolonizasyon faaliyetlerini ivedilikle tamamlayan bir devletten de ancak bu beklenebilirdi. İç yıkım tamamlanmış, değerler tahrip edilmiş ve dönüşüm sağlanmıştı.⁸⁷ Başka bir deyişle staj sona ermişti. Bundan böyle yeryüzünün efendiliğine talip olunabilirdi.

ABD’nin Protestanlar vasıtasıyla tatbik edeceği yayılma stratejisine ürettiği isim de oldukça manidardı. Onlar bu hareketi ‘*dürüstlük, hak ve adalet yürüyüşü*’ olarak tanımlamışlardı.⁸⁸ Edward Lee Tuveson bu yaklaşımın gerekçesini izah ederken Amerikalıların dünya üzerinde düzeni tesis edecek yegâne ‘*kurtarıcı ulus*’ olduğuna vurgu yapmaktadır. Onun ifadesiyle Birleşik Devletler, sahip olduğu kültürel normlar ve dini değerler açısından elinde mevcut olanın en iyisini cehalet, yoksulluk ve batıl

---

⁸⁴ Brandon H. Beck, *The English Image of the Ottoman Empire, 1580-1710*, (Doktora Tezi), New York: Rochester University, 1976, s. 171.

⁸⁵ Samuel Purchas, *Hakluytes Posthumus or Purchas his Pilgrimes*, Glasgow: J. Mac Lehosse and Sons, 1905, s. 25.

⁸⁶ Ronald Marvin Devore, *British Military Consuls in Asia Minor 1878-1882*, (Doktora Tezi), Indiana: Indiana University, 1973, s. 43.

⁸⁷ Joan W. Moore, “Colonialism: The Case of the Mexican Americans”, *Oxford: Social Problems*, C. 17, No. 4 (1970), s. 464.

⁸⁸ Mariano Casuga Apilado, *Revolution, Colonialism and Mission: A Study of the Role of Protestant Churches in the United States’ Rule of the Philippines, 1898-1928*, (Doktora Tezi), Tennessee: Faculty of the Graduate School of Vanderbilt University, 1976, s. 109.

inançlar anaforunda boğulmaya mahkûm karanlık coğrafyalara taşıyarak büyük bir sorumluluk almaktaydı. Kısacası bu bir ‘iyilik ve fedakârlık’ hareketiydi.⁸⁹

Misyonerlik faaliyetlerine bu ve benzeri çıkarımlarla meşruiyet kazandıran ABD’nin evangelist hareket vasıtasıyla nasıl bir sömürgeleştirme siyaseti takip ettiğini idrak edebilmek için bazı önemli hususlara dikkat etmekte yarar vardır. Öncelikle bu hareket yerli kültürlerin yok edilmesinde başat aktör olmuştur. Zira yerlilik ve toplumsal direnç sömürgeciliğin önündeki en büyük engellerdir. Sahip olunan değerleri tahrip etmek toplumsal normların önüne set çekmek, örf, adet, alışkanlık ve gelenek adına ne varsa hepsinin mahvına çalışmak gibi yok edici ve tüketici faaliyetler misyonerlerin üzerinde özellikle hassasiyetle durdukları hususlardır. Kuşkusuz bu durum ABD’nin mevcut olanın yerine yenisini kurgulaması konusunda da elini güçlendirmektedir.⁹⁰

İkinci olarak misyonerler buldukları bölgeyle alakalı olarak en ince ayrıntısına kadar bilgi toplamış ve bunları kayıt altına almışlardır. Bununla da yetinilmeyerek edinilen malumat gerekli mercilerle paylaşılmıştır. Kuşkusuz faaliyet yürütülen bölgelerdeki tahkik ve tetkikler sömürgele edinme uğraşısı içerisindeki ABD’nin işini kolaylaştırmıştır. Misyonerler adeta öncü kuvvetler olarak misyon bölgelerine gönderilmişler ve bu sayede mensubu oldukları devletin aydınlatma fişekleri olmuşlardır. Önünü görebilen ve nasıl hareket etmesi gerektiğinin farkında olan bir devletin hedefine ulaşması ve emperyalist emelleri uğruna mücadele vermesi daha kolaydır. Bu bir tür ‘avlama sanatıdır’ ve ABD tarafından ustalıkla kullanılmıştır.⁹¹

Bir diğer husus da 19. yüzyıl ile birlikte hâsıl olan endüstriyel hammadde ihtiyacı neticesinde jeopolitik ve jeostratejik bakımdan önemli bir konumda bulunan Osmanlı Devletine, batılı güçlerin ve elbette ki ABD’nin göz dikmesidir. Osmanlı Devletinin gerileme sürecinde olması onu açık hedef haline getirmiş ve garp dünyasının emperyalist politikaları için elverişli bir ülke konumuna indirgemıştır. İşte misyonerler de tam bu noktada sahneye sürülmüş ve bu kimseler, yegâne hedefi Osmanlı Devleti topraklarını parçalamak olan ‘Şark Meselesi’nin önemli figürleri haline gelmişlerdir.

---

⁸⁹ Edward Lee Tuveson, *Redeemer Nation: The Idea of America’s Millennial Role*, Chicago: The University of Chicago Press, 1968, s. 97.

⁹⁰ Ayşe Aksu, *Osmanlı’da İki Amerikalı Misyoner: Levi Parsons ve Pliny Fisk’in Anadolu ve Kudüs Seyahat Raporları*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014, s. 38.

⁹¹ Şaban Teoman Duralı, *Çağdaş Küresel Medeniyet Anlamı-Gelişimi-Konumu*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2000, s. 157.

Zira ‘Şark Meselesi’nde başarılı olabilmek için Hıristiyan azınlığa ulus bilinci aşlamak ve bu sayede onları isyana teşvik etmek önemlidir. Böylelikle azınlıklar Osmanlı Devletinden koparılacak ve kaos ortamı oluşturulacaktır. Bu amaca ulaşabilmek için ise misyonerler kullanılacaktır.⁹²

Netice itibariyle içinde bulunduğu koşullar Osmanlı Devletini av, büyüyüp genişleme sevdasındaki ABD’yi ise avcı kılmıştır. Yeni bir dünya tasarlamak ve ona yön vermek isteyen Birleşik Devletlerin bundan sonraki hedefi Anadolu topraklarına nüfuz etmek ve bahsi geçen bölgede önemli üsler kurmaktır. Bu vazifeyi ise adeta ABD’nin soluk borusu gibi hareket eden misyonerler yerine getirecektir.

2. YENİ BİR İMPARATORLUK İNŞASI, BİR ULUSU TANIMLAMAK: ON DOKUZUNCU YÜZYILIN EŞİĞİNDE AMERİKAN YAYILMACILIĞININ RETORİĞİ

2.1. USTA-ÇIRAK İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA İLK DÖNEM ABD MİSYONERLİĞİNİN ETNOGRAFYASI

18. yüzyılın son çeyreğinde tarih sahnesine çıkan ABD’nin oldukça hızlı bir gelişim kaydederek dünya siyasetinde söz sahibi egemen güçlerden birisi haline dönüşmesinde kuşkusuz en büyük pay sahibi Avrupa’daki baş müttefiki ve ustası İngiltere’dir. Doğal olarak kendisine bu derece sahip çıkan ve sürekli onu kollayıp gözetken bir ortakla hareket etmek çırak rolündeki ABD’nin politik duruşuna da etki etmiş ve onu Birleşik Krallığın kaba ve basit bir taklitçisi konumuna indirgemıştır. Hiç şüphesiz bu durum misyonerlik faaliyetleri için de geçerlidir. Bir başka ifadeyle ABD’li misyonerlerin etkin bir biçimde faaliyet yürüttükleri tüm çalışma sahalarında, onlara kılavuzluk yapanlar İngiliz meslektaşları olmuştur. Dolayısıyla Büyük Britanya’daki yabancılara dönük misyonerlik mücadelesi deniz aşırı ülkelerde misyon faaliyetleri yürüten Amerikan Kiliselerine derinden tesir etmiş ve onlara yön vermiştir.⁹³

Öte yandan Birleşik Krallığın resmi manada Osmanlı Devleti ile olan ilk irtibatı 16. yüzyılın hemen başında VII. Henry döneminde Akdeniz ve Yakındoğu ticaretinde söz sahibi olmak için kurulan *Levant Company* vasıtasıyla olmuştur. Dönemin İngiliz

---

⁹² Ayten Sezer, “Osmanlı Döneminde Misyonerlik Faaliyetleri”, Ankara: *Yeni Türkiye*, C. II, No. 38 (2001), s. 949.

⁹³ Joseph Tracy, *History of the American Board of Commissioners for Foreign Missions*, 2nd. ed. New York: M. W. Dodd, 1842, b.a.

tüccarları emperyalist eğilimler taşıyan ve farklı coğrafyalarda sömürgecilik yarışına giren diğer Avrupalı devletlerin tacirleriyle kıyasıya rekabet içerisine girerek bakir sahalara açılmaya başlamışlardır. Bu ilgi ve yakınlaşma VIII. Henry zamanında da devam etmiş ve İngiltere, tüccarları vasıtasıyla Osmanlı Devleti topraklarından kalay, kurşun, tavşan derisi, pamuklu ve yünlü elbise ile değerli taş ve mücevherler karşılığında kök boya, şap, anason, kükürt, tarçın, pamuk, incir, çivit, deri, yün, zeytin, portakal, ipek ve Hindistan cevizi ithal etmiştir.⁹⁴

Bu bağlamda değerlendirildiğinde Britanya açısından Osmanlı coğrafyasında kalıcı bir İngiliz imajı oluşturma hedefiyle bir noktaya kadar bilinçsizce ama esas itibariyle sistemli ve aşamalı bir gelişme kaydedilmiştir. Başta Yakındoğu ve Akdeniz olmak üzere Anadolu'ya sızma hareketi gerçekleştiren İngilizlerin ticaret yoluyla kurdukları ilk temastan yaklaşık yüzyıl sonra İngiltere-Osmanlı Devleti ilişkileri olgunluk evresine girmiş ve zirve noktasını yakalamıştır.⁹⁵ Elbette ki bu gelişmelerin tamamı ABD'nin de işine yaramış ve 'Yeni Dünya Devleti', Birleşik Krallığın da gölgesine sığınarak her ne kadar çöküş sürecinde olsa da hâlâ döneminin en parlak ve etkileyici politik güçlerinden birisiyle ilişki kurma fırsatı bulmuştur.⁹⁶

Siyasi ve ticari hamleler konusunda İngiltere'nin peyki gibi davranan ABD'nin misyonerlik faaliyetleri hususunda da uslu bir çırak olarak ustasıyla paralel hareket etmesi şaşırtıcı değildir. Avrupa'dan bilhassa da Birleşik Krallıktan 'Yeni Dünya'ya gerçekleşen göç dalgası da göz önüne alındığında misyonerlik olgusu ve fikrinin ABD'de ne derece kolay kabul gördüğü anlaşılacaktır. Özellikle 17. yüzyılın başı itibariyle Katolik İspanya, Portekiz ve Fransızların kıtaya gerçekleştirdikleri göçlerle birlikte ABD'nin ilk misyonerlik teşkilatları da ortaya çıkmaya başlamıştır. Görüldüğü üzere Amerika'nın ilk misyonerleri Katoliklerdir. Ne var ki İngiltere'ye adeta göbekten bağlı bir devletin tercihte bulunurken biraz vefa biraz da çıkar ilişkilerini göz önüne alarak Katolisizm akımından ziyade Protestan Britanya'ya meyletmesi yeni kıtanın Katolik ev sahiplerini üzecektir.⁹⁷

---

⁹⁴ Zachary W. Schulz, *The English in the Levant: Commerce, Diplomacy, and the English Nation in the Ottoman Empire, 1672-1691*, (Doktora Tezi), Indiana: Purdue University, 2018, s. 29.

⁹⁵ Beck, a.g.t., s. 140.

⁹⁶ Nurdan Şafak, *Osmanlı-Amerikan İlişkileri*, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2003, ss. 36-37.

⁹⁷ Ayşe Aksu, "Buzdağının Ötesi: Amerikan Board'un Kuruluşunda (1810-1825) ve İlk Faaliyetlerinde İngiliz Misyonerlerin Katkıları", *İstanbul: Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi*, S. 13 (2008), s. 297.

Bununla birlikte İngiliz dini örgütünü tasvir eden ve onu tanımlamak için kullanılan Anglikan Kilisesinin dünyaya egemen olma ideali de oldukça bildik gerekçelere dayanmaktadır.⁹⁸ Tıpkı kendisinden yaklaşık iki yüz yıl sonra ABD'nin de başvuracağı bu yöntem genelde Hıristiyanlık özelde ise Protestanlığı yaymak bahanesiyle yeni ileri karakollar elde etme mücadelesidir. Öte yandan İngiltere'de ilk misyoner teşkilatlarının kuruluş hikâyesi 17. yüzyıla kadar uzanmaktadır.⁹⁹ Bu teşkilatlardan ismi öne çıkanlar Hıristiyanlığı Teşvik ve Tasdik Cemiyeti, İncili Yaşatma ve Yayma Cemaati ile Kilise Misyonerleri Topluluğu'dur.¹⁰⁰

Bahsi geçen misyoner örgütlerinden özellikle ikincisi ABD'nin misyon tarihi içerisinde de önemli bir yer işgal etmektedir. Zira başta bu teşkilat ve kısmen de diğerleri 18. yüzyılın hemen başında Kızılderililere yönelik Protestanlaştırma faaliyetleriyle isimlerini duyurmaya başlamış ve acemilik dönemlerini Amerikan kolonilerinde tamamlamışlardır.¹⁰¹ Diğer taraftan ABD'de kurulan ilk dönem misyonerlik teşkilatlarının da asıl hedefinin Kızılderilileri Hıristiyanlaştırmak yahut Protestanlaştırmak olduğu göz önüne alındığında çırağın ustasına tabiiyetinin bir kez daha husul ettiği görülmektedir.¹⁰²

Öte yandan ABD menşeli misyonerlik örgütleri açısından 1810 çok önemli bir tarihe işaret etmektedir. Zira bahsi geçen sene, '*American Board of Commissioners for Foreign Missions*' Türkçedeki ismiyle Amerikan Board Teşkilatı kurulmuş ve Birleşik Devletlerdeki kiliseler ilk kez Kuzey Amerika haricindeki bölgelerde misyonerlik faaliyetleri yürütmeye başlamışlardır. Bu noktada Board'un tesisine kadar geçen sürede öne çıkan isimlere kısaca değinmekte yarar vardır.

Yegâne hedefi ABD'de yaşayan yerlileri yani Kızılderilileri Protestanlığa iman eden bir cemaate dönüştürmek olan ilk dönem misyonerlerinden ismi en çok zikredilene John Eliot'tur. Eliot, Fransız Protestan Reformcu Jean Calvin'in öğretilerinden

---

⁹⁸ Mark Chapman, *Anglicanism: A Very Short Introduction*, Oxford: Oxford University Press, 2006, s. 4.

⁹⁹ Resul Çatalbaş, "Anglikan (İngiliz) Misyoner Teşkilatlar", *Yozgat: Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 2, S. 2 (2012), s. 123.

¹⁰⁰ John William Charles Wand, *Anglicanism in History and Today*, Londra: Weidenfeld and Nicolson, 1961, ss. 168-169.

¹⁰¹ Resul Çatalbaş, *Anglikan Kilisesi ve Günümüz İngiltere'sinde Yeri*, (Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011, ss. 160-161.

¹⁰² K. Tsianina Lomawaima, "American Indian Education: by Indians versus for Indians", *A Companion to American Indian History*, ed. Philip J. Deloria and Neal Salisbury, Massachusetts: Blackwell Publishers Inc, 2002, ss. 422-441.

esinlenerek ortaya çıkmış Püritenlik inancı¹⁰³ mensubu bir papazdır.¹⁰⁴ Diğer bir önemli isim ise yine Püritenlik inancının bir kolunu teşkil eden Kongregasyonalizm akımı¹⁰⁵ taraftarı Cotton Mather'dir. Mather de tıpkı Eliot gibi Luther'in ortaya attığı evangelizm fikrini ABD'nin asli unsuru olan yerli nüfusa aşlamak arzusu ile hareket etmekteydi. Aslında o dünya çapında bir misyonerlik idealine de sahipti. Kaleme aldığı tüm çalışmalarda ve verdiği vaazların tamamında ABD ile sınırlı bir Protestanlık fikrinin meyve vermeyen bir ağaç gibi verimsiz ve etkisiz olacağını ifade etmekteydi. Ancak kendisi bu yöndeki iştiağını hayata geçirememişti.¹⁰⁶

Bu iki isim haricinde öne çıkan bir diğer kişi de David Brainerd'dir. Birleşik Devletler vatandaşı birçok misyoner gibi o da 1720'li yıllarda ABD'nin kuzeydoğusunda bulunan New England'da başlayan 'Büyük Uyanış'¹⁰⁷ hareketinden

---

¹⁰³ Püritenizm, 16. yüzyılda İngiltere'de başlayan dinsel bir harekettir. Amacı Roma Katolikliği diye adlandırılan mezhep inancının kalıntılarını ciddi bir reform sonucu yeniden teşkil edilen İngiliz Kilisesinden temizlemektir. Radikal bir anlayışa sahip olması ve gelenekselliğe ciddi bir karşı duruş sergilemesi nedeniyle bu harekete mensup olanlara kibirli ve gururlu anlamlarına gelen Püritan adı verilmiştir. Onlar, İngiltere Kilisesini kendi yaşam tarzları ve inandığı değerler uğruna yeniden dizayn etme arzusu taşımışlardır. Ayrıca İngiliz İç Savaşına ve Kuzey Amerika'nın kolonizasyonuna katkıda bulunmuşlardır. ABD'de kurdukları koloniler toplumun nasıl örgütlenmesi gerektiğine dair fikirlerini yansıtmaktadır. Bıraktıkları miras ABD'nin sahip olduğu imaj, toplumsal yapı ve kurumlarda hâlâ hayatiyetini sürdürmektedir. Zira Püritenlik sadece sosyal bir hareket değil aynı zamanda bir yaşam felsefesi olarak da kabul görmüştür. Dolayısıyla Amerikan yaşamı üzerindeki etkileri çok geniş ve silinmez olmuştur. Bkz. John K. Manos, "Puritanism", *Salem Press Encyclopedia*, New Jersey: Salem Press, 2015, b.a.

¹⁰⁴ Charles L. Chaney, *The Birth of Missions in America*, California: William Carey Library, 1976, ss. 101-102.

¹⁰⁵ Kongregasyonalizm, 16 ve 17. yüzyılda İngiltere'de ortaya çıkan bir harekettir. Protestanlığın alt bir kolu olan bu akımın taraftarları tüm kiliselerin bağımsız ve özerk bir biçimde iç işlerinde serbestçe hareket etmelerini savunmuşlardır. Ayrıca devletin müdahalesine karşı bir duruş sergileyip dini özgürlük ve sivil haklar için mücadele etmişlerdir. Bu tutum, birçoğunun teolojik ve sosyal liberalizmi benimsemesine ve ekümenik harekete katılmasına neden olmuştur. Bkz., Daniel T. Jenkins, "Congregationalism", <https://www.britannica.com/topic/Congregationalism>, (20.10.2018).

¹⁰⁶ Robert Pierce Beaver, *Pioneers in Mission: The Early Missionary Ordination Sermons, Charges, and Instructions. A Source Book on the Rise of American Missions to the Heathen*, Michigan: W. B. Eerdmans Publishing Company, 1966, s. 24.

¹⁰⁷ Büyük Uyanış Hareketi İngiltere etkisindeki Amerikan kolonilerinde özellikle 1720 ile 1740 yılları arasında dinsel canlanma ile birlikte ortaya çıkmıştır. Bu akım 17. yüzyılın sonları ve 18. yüzyılın başlarında Batı Avrupa'yı kasıp kavuran dini fermentin bir parçasıydı. Hareket Kıta Avrupası'ndaki Protestan ve Katolikler ile İngiltere'de John Wesley'in önderliğindeki Evangelistlerce sofuluk ve dingincilik olarak kabul görüyordu. İnsanların şeytan tarafından aldatıldığı maddi haz ve kişisel çıkarların her şeyin önüne geçtiği yönündeki vehim ve korkular bu dinsel tepkiyi doğurmuştu. Wesley dışında bu hareket için önem arz eden diğer iki önemli isim ise Wesley'in adeta sağ kolu kabul edilen George Whitefield ile Kongregasyonalist Kilisesi mensubu Jonathan Edwards'dır. Büyük Uyanış sonucunda ortaya çıkan marjinal Protestan akımlar ve yeniden diriliş fikri, ABD'nin bugünkü mevcut politikasını da derinden etkilemektedir. Bahsi geçen hareket her ne kadar din adamlarının toplum üzerindeki tesirini zayıflatmış gibi gözükse de, tarikat, dini cemaat ve radikal mezheplerin sayıca çoğalması sonucunu doğurmuş, evangelizm anlayışını adeta ABD'nin resmi din telakkisi haline getirmiştir. Bkz. Edwin Scott Gaustad, *The Great Awakening in New England*, Seattle: Quadrangle Books, 1968, b.a.; Encyclopaedia Britannica, Great Awakening: American Religious Movement, <https://www.britannica.com/event/Great-Awakening>

etkilenmişti. Brainerd İskoçya merkezli faaliyet yürüten Hristiyanlık Bilgisini Yayma Cemiyeti'nin bir mensubu olarak tıpkı diğer misyonerler gibi propaganda faaliyetlerini ağırlıklı olarak New York'daki Kızılderililer üzerinde yoğunlaştırmıştı. Öte yandan New Jersey, Pennsylvania ve Boston'da da bulunarak Protestanlığa taraftar kazandırmaya çalışmıştı.¹⁰⁸

Bahsi geçen ilk dönemde ABD sınırları dâhilinde bazı misyonerlik teşkilatları da mevcuttu. Bunlardan öne çıkan üç tanesi New York Misyoner Teşkilatı, Massachusetts Misyonerlik Örgütü ve Connecticut Misyonerlik Cemaatidir. İlki 1796, diğerleri ise 1798 senesinde kurulmuştur. Lâkin bu örgütler fazla etkin olamamışlardır. Faaliyetleri Kızılderililere Protestanlığı telkin etmek, vaazlar vermek ve birkaç basit dergi yayınlamanın ötesine geçmemiştir. Belki de en büyük başarıları yaklaşık on bin dolar bağış toplayarak Hindistan'ın Serampore eyaletinde faaliyet yürüten İngiliz Baptist Misyonu üyelerine göndermek olmuştur.¹⁰⁹ Aslında bu teşkilatların büyük bir umutla Kıta Avrupa'sından ABD'ye gelen göçmenlerle, Afro-Amerikalı nüfusa yönelik faaliyetler yürütme gibi gayeleri de olmuş ancak bu hususta tatminkâr sonuçlar elde edememişlerdir.¹¹⁰

Görüldüğü üzere 1810 yılına kadar ABD'de misyonerlik faaliyetleri teşkilat ve örgütlerden ziyade şahıslar üzerinden yürütülmüştür. Kuşkusuz bireysel hareket eden bu kimselerin de mensup oldukları bazı organizasyonlar mevcuttur. Ne var ki bunların tamamının merkezi teşkilatları ülke dışındadır. Ağırlıklı olarak İngiltere'den kontrol edilen ABD'li misyonerlerin henüz resmi bir organizasyonun çatısı altında toplanmamış olmaları devlet tarafından kumanda edilmelerini de imkânsız kılmıştır. Bir başka ifadeyle ABD'nin ilk dönem misyonerliği politik ve resmi söylemden uzak, dini kaygıları ön planda tutan bir takım fedakâr (!) evangelist Protestan'ın çabaları ile yürütülmektedir. Bahsi geçen misyonerler mümkün olan her yöntemi kullanarak İncil'in prensiplerini şek ve şüphe duymadan lokal olarak vaaz etme telaşı gütmüşlerdir. Bunu yaparken farklı noktalara kiliseler inşa ederek, Kitâb-ı Mukaddes dağıtımına önem

---

Awakening (22.10.2018); USA Embassy Ankara, Amerikan Tarihinin Ana Hatları, <http://www.usemb-ankara.org.tr/ABDAnaHatlar/Tarih.htm> (22.10.2018).

¹⁰⁸ Beaver, a.g.e., ss. 13-15.

¹⁰⁹ Rao Humpherys Lindsay, *Nineteenth Century American Schools in the Levant: A Study of Purposes*, (Doktora Tezi), Michigan: University of Michigan, 1964, s. 10.

¹¹⁰ Charles A. Maxfield, *The 'Reflex Influence' of Missions: The Domestic Operations of the American Board of Commissioners for Foreign Missions: 1810-1850*, (Doktora Tezi), Virginia: Union Theological Seminary, 1995, ss. 61-62.

vermişlerdir. Hitap edilecek ve muhatap alınacak kitlenin birikimi, geçmişten getirdiği inanç, prensip, alışkanlık ve adetler ehemmiyet arz ettiği için bunlara vakıf olmak adına bu hususlarla ilgili derinlikli bir çalışma gerçekleştirmek zaruridir. Daha da önemlisi ivedilikle yerel yardımcıları yetiştirmek gerekmektedir. Böylelikle faaliyet yürütülecek coğrafi bölgenin psikolojik, sosyal ve kültürel dinamiklerini bilen, ona göre tavır alıp hareket edebilecek müritlere sahip olunabilecek ve Protestanlaştırma hareketi ivme kazanacaktır.¹¹¹

Sonuç itibariyle hiçbir gerekçe ya da husus ilk dönem Amerikan misyonerliğini yerel ve bölgesel bir akım olmanın ötesine taşıyamamıştır. Yeni yeni ayakları üzerinde durmaya başlayan bir ülkenin kendisine hizmetkâr kılacağı misyonerleri keşfetmesi elbette ki zaman almış ve ABD, elindeki bu hazinenin farkına varmak için 1800'lü yılları beklemek zorunda kalmıştır.

2.2. ABD MİSYONERLİĞİNDE YENİ BİR PARADİGMA: SEKÜLER MİSYONERLİK VEYA AMERİKAN BOARD MODELİ

Yeni Dünyanın efendisi '*Yeni Dünya Devleti*' ABD'nin, yeryüzüne başkaldırısının teolojik kurgusunu teşkil edecek Protestanlık mezhebinin formal manada ilk temsilcisi Amerikan Board Teşkilatı, 27 Haziran 1810 tarihinde kurulduğunda kuşkusuz ülkesinin kaderine ne derece tesir edeceğinden habersizdi. Bahsi geçen tarihte Tabernacle Kilisesi pastörü Peder Samuel Worcester ve Newburyport vâizi Dr.Samuel Spring Salem'den Andover'e bu '*kutlu ve hayırlı*' vazifeyi yerine getirmek için gelmişlerdi.¹¹² Ne var ki bu oluşumun gizli mimarı 1806 yılında Williams Kolejine kayıt yaptıran Samuel J. Mills idi. Mills'in kendisini bu davaya adanmasında en büyük etken olan annesi, çocukluğundan itibaren oğlunu misyoner olması için yetiştirdiğini hatta Tanrı'nın bu onurlu görevi ona takdis ettiğine inandığını beyan ederek genç adamın sadakatini ve bu uğurda her şeyi feda edebileceğini gözler önüne sermekteydi.¹¹³

---

¹¹¹ Cemal Yetkiner, *American Missionaries, Armenian Community, and the Making of Protestantism in the Ottoman Empire, 1820-1860*, (Doktora Tezi), New York: The City University of New York, 2010, s. 45.

¹¹² Strong, a.g.e., s. 3.

¹¹³ Andrew P. Peabody, *American Board of Commissioners for Foreign Missions*, 5th ed. Boston: Board Press, 1862, ss. 3-4.

Davasına ölümü göze alabilecek kadar bağlı ve sadık olan Mills'in kendisine destek çıkıp yardımcı olabilecek kimseleri aramak için çok uzaklara gitmesine gerek yoktu. 1806 senesinin bahar aylarında teoloji alanında eğitim vermek ve din adamı yetiştirmek üzere kurulan Andover Ruhban Okulu, genç misyonerin umut kapısı olmuştu. Aslında bu okul misyonerlik idealleriyle kurulmamıştı. Amaç, Birleşik Devletlerde dönemin yükselen değeri Protestanlığa daha doğrusu evangelizme iman etmiş din adamları yetiştirmektir.¹¹⁴ Ne var ki Mills'in sahneye çıkması bu ideallerin daha büyük bir hedefe yönelmesini sağlamıştı. Kendisi, Andover'den etrafına topladığı öğrencilerle, mutad olarak dünyanın içine düştüğü ruhsal bunalım ve manevi çöküntüyü konuşarak, alınabilecek tedbirler ve çözüm önerileri konusunda fikir teatisinde bulunmaya başlamıştı. Bu sayede yeryüzünü huzura kavuşturup, refah ve mutluluk getirecek manifestonun, bir kurtuluş reçetesinin ana kodları tespit edilmişti.¹¹⁵

Genç bir öğrencinin büyük bir heves ve iştiaak ile başlattığı çalışmalar 7 Eylül 1808 tarihinde ilk meyvesini vermiş ve Board örgütünün nüvesini teşkil edecek olan 'Dava Arkadaşları' yani 'The Brethren' teşkilatı kurulmuştur. Mills dışında bu organizasyonun üyeleri James Richards (1784-1822), Gordon Hall (1784-1826), Ezra Fisk (1785-1833), John Seward (1784-1873) ve Luther Rice'dır (1783-1846). Bu örgüt, gizli faaliyetler yürütecek, 'kâfirleri' yola getirme mücadelesi verecek ve edindiği tüm bilgi ve izlenimleri gerektiğinde yerel yöneticiler kanalıyla devlet kurumlarıyla paylaşacaktır.¹¹⁶

Son husus, 'The Brethren' cemaatinin kendisini güvence altına alarak resmi bir nitelik kazanması için üretilmiş gibi gözükse de aslında ABD'nin gizli ajandasını ortaya koymakta ve Protestanlaştırma faaliyetleri yürüten teşkilatların istihbarat örgütü gibi kullanılmalarına müsaade etmektedir. Kuşkusuz bu prensiplerin belirlenmesinde Birleşik Devletler yönetiminin payı büyüktür. Daha da mühimi ileride ABD'ye sağlayacağı avantaj ve imkânların nereye varacağı da rahatlıkla kestirilebilmektedir. Devlet dilediği takdirde dünyanın dört bir yanına dağılan din bezirgânlarını birer muhbir

---

¹¹⁴ Gorun Shrikian, *Armenians Under the Ottoman Empire and The American Mission's Influence on Their Intellectual and Social Renaissance*, (Doktora Tezi), Chicago: Lutheran School of Theology at Chicago, 1977, s. 105.

¹¹⁵ Donald Philip Corr, *"The Field is the World": Proclaiming, Translating, and Serving by the American Board of Commissioners for Foreign Missions 1810-1840*, (Doktora Tezi), California: Fuller Theological Seminary, 1993, s. 7.

¹¹⁶ Calvin Montague Clark, "The Brethren: A Chapter in the History of American Missions", Massachusetts, Andover Theological Seminary, Box: 1, Folder: 21, (1895).

gibi kullanabilecek, gerektiğinde onların kanalıyla muhatap alınan coğrafyalardaki politik, sosyal, kültürel, iktisadi, tarihi ve coğrafi gelişmeler hakkında fikir edinebilecektir. Resmi kanalları kullanarak ve diplomatik ilişkiler kurarak elde edilemeyecek birçok malumat bu sayede ele geçirilebilecektir.

Bununla birlikte örgüt üyeleri zihinlerde şüphe kalmaması ve gülünç duruma düşmemek adına, teşkilatın mahremiyeti ve gizliliği üzerine ant içmişlerdir. Ezra Fisk, bu durumun ne derece meşru gerekçelere dayandığını izah etmek için şu sözleri sarf etmiştir:

“Bahsettiğim gizliliğin sebepleri şunlardı: Girişimin başarısızlığa uğraması sonucunda kamuoyu nazarında itibarımızın zedelenmesi dolayısıyla şiddetli muhalefetle karşılaşılması, uzun vadeli hedefimiz olan yabancı misyonlar tesis etme fikrinin geçici bir heves ve heyecandan kaynaklandığı zannına kapılıp faaliyetlerin inkıtaat uğramasına ve nihayetinde dış dünyaya açılmasının gerekliliği konularının gündeme gelmesine neden olabilirdi. İşte tüm bu hususlar bizi el altından gizli kapaklı hareket etmek zorunda bırakacaktır. Sonradan ümitsizliğe düşüp hayal kırıklığına uğramaktansa baştan tedbir almak her zaman daha iyidir.”¹¹⁷

Board örgütünün omurgasını teşkil eden ‘*The Brethren*’ teşkilatının yaklaşık iki yıllık başarılı faaliyetleri Profesör Moses Stuart’ın Boston’daki evinde 27 Haziran 1810 tarihinde tertip edilen ‘*ağırbaşlı, sakin, entelektüel ve biraz da adanmışlık*’ ihtiva eden toplantı ile sona erecekti. Bu buluşmanın onur konukları yukarıda isimleri zikredilen Peder Samuel Worcester ve Newburyport vâizi Dr.Samuel Spring idi. Misafirler arasında kuşkusuz Samuel Mills, Andover Ruhban Okulundan bazı profesörler ve bölgenin ileri gelenleri de bulunmaktaydı.¹¹⁸ Bu toplantıyla ABD’nin sayısız beynelmilel misyoner topluluklarından, kuruluş tarihi ve örgütlenme bakımından ilk, kalıcı ve nüfuz edici faaliyetler yürütme açısından da en başarılısı olan Amerikan Board Teşkilatı kuruldu.¹¹⁹ Ancak örgütün kuruluşunun resmi manada kabul görebilmesi için merkezi Massachusetts’de bulunan Kongregasyonel Kiliseler Birliği tarafından da tanınması gerekiyordu. Dolayısıyla Board kurucuları hazırladıkları taslak metni 29 Haziran 1810 tarihinde bu Birliğe onaylatmış ve teşkilat bu sayede tarih sahnesinde yer

¹¹⁷ Richard Donald Pierce, *A History of the Society of Inquiry at Andover Theological Seminary: 1811-1920*, (Doktora Tezi), Massachusetts: Andover Theological School, 1938, s. 15.

¹¹⁸ Shrikian, a.g.t., s. 106.

¹¹⁹ Harvey Newcomb, *Cyclopedia of Missions: Containing a Comprehensive View of Missionary Operations Throughout the World*, New York: Charles Scribner, 1856, s. 106.

almaya hak kazanmıştır. Bununla birlikte örgüt teolojik yapılanmasını ancak 1810 yılının Eylül ayında tamamlamış ve 1812 yılına kadar misyon faaliyetlerine başlayamamıştır.¹²⁰

Amerikan Board Teşkilatının kendisinden önceki ABD menşeli cemaatlerle ortak yönü İngiltere'yi hami yahut usta kabul etmesiyle onlardan ayırıcı vasfı ise dış dünya ile temas kurmasıdır. Ancak bu hususta da İngilizlere yönelik bir öykünme vardır. Şöyle ki Board mensupları da İngiliz misyonerlik örgütlerinin yolundan giderek yurtdışı misyonerliğinin stajını Hindistan'da gerçekleştirmişlerdir. Ne var ki Gandhi 1930 yılında o meşhur 'Tuz Yürüyüşü'nü başlattığında, ABD'li evangelist Protestanların Hindistan macerası yüzyıldan fazla bir süredir devam etmekteydi. Üstelik 'Yeni Dünya'nın ihtiraslı evlatları Britanyalılara nazaran çok daha etkin ve güçlü bir biçimde yerli halkı tesirleri altına almışlardı.¹²¹

ABD'li misyonerler ilk kez Hindistan'a ayak bastıklarında takvim yaprakları 19 Şubat 1812 tarihini gösteriyordu. Salem'den kalkan geminin yolcuları Adoniram Judson (1788-1850), Samuel Newell (1784-1821) ve eşleriydi.¹²² Bazı kaynaklar iki misyonere Samuel Nott (1788-1869), Gordon Hall (1784-1826) ve Luther Rice'in (1783-1836) da eşlik ettiğini ayrıca Judson'un Hindistan yerine Myanmar'a, Newell'in ise Sri Lanka'ya gittiğini iddia etmektedir. Bununla birlikte diğer üç misyonerin gemisi bölgedeki İngiliz yetkililerin yardım ve desteğiyle Bombay'a demir atmış ve Hindistan'daki ilk Amerikan misyonu kurulmuştur.¹²³

Bu serüven bildik bir hikâyeyi yeniden ifşa etmektedir. Tek başına ayakları üzerinde duramayan 'Yeni Dünya'nın hırslı ve ihtiraslı evlatları bir kez daha Britanya Krallığının gölgesine sığınmış ve bu krallık adeta kollarını açıp müşfik bir baba gibi ele avuca sığmaz afacanlıktaki evlatlarını kucaklamıştır. Daha da mühimi bu ilk grup misyoner, Hindistan'da yalnızca evangelizm davasının kök salması için mücadele etmemiş aynı zamanda yeni bir kültür ve medeniyetin kodlarını bu bölgelere taşıma çabası da gütmüşlerdir. Bunu yaparken kesinlikle politik hususlara duyarlı kalmamış

---

¹²⁰ Rufus Anderson, *Memorial Volume of the First Fifty Years of the American Board of Commissioners for Foreign Missions*, 4th ed., Boston: Board Press, 1861, ss. 44-45.

¹²¹ Susan Haskel Khan, *The India Mission Field in American History, 1919-1947*, (Doktora Tezi), Berkeley: University of California, 2006, s. 1.

¹²² Samuel C. Bartlett, *Historical Sketch of the Missions of the American Board in India and Ceylon*, Boston: Board Press, 1876, s. 3.

¹²³ Anilkumar Belvadi, *American Missions and Sunday Schools in Victorian India*, (Doktora Tezi), Missouri: Washington University, 2005, s. 42.

kendilerine talimat verildiği şekliyle siyasi manada içinde buldukları coğrafyaya nüfuz etme, bilgi toplama, toplanan bilgileri kayıt altına alma, merkezi ve yerel yönetim ile temas kurma gibi vazifeleri hassasiyetle yerine getirmişlerdir.¹²⁴ Bunun yanı sıra Board mensuplarının kültürel birikimlerine duydukları güven, onlara rahat hareket etme imkânı sağlamıştır. Ayrıca onları bu coğrafyaya sürükleyen ve her fırsatta desteklerini ileten siyasi iradenin gücünü de arkalarına alan ABD’li misyonerler kısa sürede misafirliklerini ev sahipliğine dönüştürmüşlerdir.¹²⁵

Hindistan’da acemiliğini atan, zengin bir kültür ve geleneğe sahip Uzakdoğu ülkelerine doğru kapıları sonuna dek aralayan evangelistlerin, yeni hedefi İran ve Osmanlı Devleti toprakları idi. Nitekim taşıdıkları heyecan ve iştihak attıkları ilk adımdan yaklaşık yedi yıl sonra yönlerini Ortadoğu’ya çevirmelerini sağlamıştı. Bu yöneliş ülkelerini yeryüzünün efendisi kılma ve dünyayı sil baştan dizayn edip, tasarlama konusunda da Birleşik Devletlere biçilen rolün ipuçlarını taşımaktaydı. Ortadoğu’ya açılmak, ucu bucağı kestirilemeyen bir projenin en önemli sacayaklarından birisini teşkil ediyordu. Ülküsü ve yegâne hedefi evangelist bir dünya düzeninin tesisine dayanan Protestanlaştırma faaliyetleri artık Tanrı’nın egemenliğini yeryüzüne hâkim kılmak iddiası ve bahanesiyle Osmanlı Devleti topraklarına sirayet ediyordu.

Bu kutlu vazifeyi yerine getirecek misyonerler ise Pliny Fisk ve Levi Parsons’dı. Her ikisinin de amacı bölgede güçlü bir Amerikan imajı oluşturmaktı. Sürekli bu hedef doğrultusunda hareket eden Fisk ve Parsons zamanla Protestanlığı daha doğrusu evangelizmi merkeze alan bir Amerikancılık ideolojisinin Ortadoğu’ya sirayet etmesinde ciddi başarı sağlayacaklardı.¹²⁶

18 Temmuz 1792 tarihinde Massachusetts’de dünyaya gelen Levi Parsons birçok örnekte de görüldüğü üzere ailesi tarafından kardeşleri arasından seçilerek daha beşikteyken vâiz olmaya aday bir evlat tarzında yetiştirilmeye başlanmıştı. Annesi bu tercihin Tanrı’nın lütfu ve ilhamı olduğunu ifade ederek evladına duyduğu itimat ve saygıyı dile getirmekteydi. Parsons da şahsına duyulan bu güveni boşa çıkarmayarak 1810 yılında kendisini manevi anlamda inkişaf ettirecek Middlebury Kolejine

---

¹²⁴ ABCFM, *First Ten Annual Reports with Other Documents*, Boston: Board Press, 1834, pp. 23-24; Tracy, a.g.e., s. 34.

¹²⁵ Mary Schaller Blaufuss, *Goals of the American Madura Mission: A Study of Changing Mission Goals in the American Board of Commissioners for Foreign Missions During the Nineteenth Century*, (Doktora Tezi), New Jersey: Princeton Theological Seminary, 2000, s. 53.

¹²⁶ Hilton Obenzinger, “Holy Land Narrative and American Covenant: Levi Parsons, Pliny Fisk and the Palestine Mission” *Indiana: Religion & Literature*, C. 35, No. 2/3, 2003, s. 242.

kaydolmuştu.¹²⁷ Misyoner, öğrenciliğinin ilk gününden 31 Ekim 1819 tarihinde Filistin'e hareketinden hemen önce Boston Park Street Kilisesindeki vaazına kadar geçen yaklaşık dokuz yıllık süreyi yeryüzünün karanlıkta kalmış köşelerinin nasıl aydınlatılabileceğini tasavvur etmekle geçirmişti.¹²⁸

Filistin'i yani Osmanlı Devleti topraklarını ziyaret eden ikinci misyoner olan Pliny Fisk ise Vermont eyaleti sınırları dâhilindeki Shelburne'de 24 Haziran 1792 tarihinde dünyaya gelmiştir. Kendi ifadesiyle hayatının ilk on altı yılı Tanrı'ya isyan etmekle geçmiş, dindar bir aileye mensup olmasına rağmen günahların girdabında perişan bir hayat sürmüştür. Ne zaman ki Peder Theophilus Packard ile tanışmış işte o an beyninde şimşekler çakmaya başlamıştır.¹²⁹ İsyankâr bir ruh haline sahip olması, septik bir duruş sergilemesi, geleneksel kalıpların dışında bir din telakkisine meyletmesini sağlamış ve onu evangelist kılmıştır.¹³⁰ Tıpkı refiki Parsons gibi Fisk'de ABD'nin Board Teşkilatı vasıtasıyla kendisine yüklediği o kutsal vazifeyi yerine getirmek için hareket etmeden önce yoldaşıyla aynı tarihte Boston'da veda vaazı için kürsüye çıkmıştır. Lâkin onun vedası farklı bir mekânda Old South Kilisesi'nde gerçekleşmiştir.¹³¹

Büyük hedef ve ideallerle yola çıkan her iki misyonerin de yukarıda adları zikredilen kiliselerde gerçekleştirdikleri veda vaazları misyonerlik faaliyetlerinin gizli kodlarıyla alakalı ciddi ipuçları sunmaktadır. Öncelikle Board Örgütünün Ortadoğu'da yani Osmanlı coğrafyasında ilk hedef olarak Filistin'i daha doğrusu Kudüs'ü seçmesi kesinlikle tesadüf değildir. Teşkilat mensuplarını Kudüs'e götüren ana sâik, sahipsiz kalmış Yahudilerin acılarına derman olmak ve kendilerine vaat edilen topraklara geri dönmelerini sağlamak yönündeki güçlü iştihakı hayata geçirmek içindir. Ayrıca Amerika ve İsrail arasında Tanrı'nın inayetiyle kurulmuş o sıkı ve sağlam bağı daha da güçlendirmek ve 'Kutsal Toprak'ları gerçek ve mutlak sahibine yani İsrailoğullarına

---

¹²⁷ Daniel O. Morton, *Memoir of Rev. Levi Parsons, First Missionary to Palestine from the United States*, 2nd. ed., Boston: Cooke & Co., 1830, ss. 7-9.

¹²⁸ Levi Parsons, "Mission to Palestine", *Religious Intelligence: Report of the Prudential Committee, Missionary Herald*, C. XVI, 1820, s. 265.

¹²⁹ Alvan Bond, *Memoir of the Rev. Pliny Fisk: Late Missionary to Palestine*, Boston: Crocker and Brewster, 1828, ss. 13-18.

¹³⁰ John Hubers, *A Reasonable Mission in an Unreasonable World: The Encounter of the Rev. Pliny Fisk, First American Missionary to the Middle East, with the Ottoman Religious Other*, (Doktora Tezi), Illinois: The Lutheran School of Theology at Chicago, 2013, s. 24.

¹³¹ Pliny Fisk, *A Sermon, Preached in the Old South Church Boston, Sabbath Evening, Oct. 31, 1819 Just Before The Departure of the Palestine Mission*, Boston: Published by Samuel T. Armstrong, U. Crocker, 1819, s. 41.

geri vermek şereflenme arzusu her misyonerin rüyalarını süslemektedir.¹³² Zira Tanrı İsrail'i en güzel hazinelerinden birisi olarak kendisine saklamıştır. Dolayısıyla bu toprakları aydınlatacak kandilleri yakanlar Tanrı katında mükâfatlandırılacaklardır.¹³³

Bununla birlikte 'Geri Dönüş' miti ABD'ye yönelik ilk göçmen akımından itibaren Amerika'ya özgü bir kültürel dinamiktir. Fisk ve Parsons'un Filistin'e hareketinden çok daha önceki yıllarda Yahudilere itibar ve şereflerini iade etmek, onları içinde buldukları zulüm ve baskı ortamından kurtarmak yönünde yoğun tartışmalara tanıklık edilmiş ve bu husus adeta bir 'Amerikan saplantısı'na dönüşmüştür.¹³⁴ Bu öylesine bir takındır ki, 1881 yılında, yani ilk hareketten yaklaşık altmış yıl sonra ve hemen 'Yahudi Kolonizasyonu'nun¹³⁵ arifesinde, Amerikan Board'un Suriye-Filistin Misyonunda bin beş yüz kırk iki evangelist Protestan misyoner görev yapmaktadır.¹³⁶ Board'un 19. yüzyıl boyunca aynı anda bu kadar misyoner görevlendirdiği ikinci bir misyon bölgesi yoktur.¹³⁷

Yahudilerin ıstırapı ve yaşadıkları esaret her iki misyonerin veda vaazlarının da ana temasını teşkil etmekteydi. Mesela Parsons konuşmasına Tevrat'tan ayetlerle başlamış İsraililerin uzun süre kral, önder, kurban, dikili taş, efod, aile putu olmadan yaşadıklarına vurgu yaparak sonrasında dönüp Rab olan Tanrılarını, kralları Davut'u arayacaklarını söylemiştir.¹³⁸ İşte onları bu arayışa motive edecek ve Tanrı'nın iyiliğine yönlendirecek kimseler de kuşkusuz evangelist misyonerler olacaktır. Hiç şüphe yok ki genç misyoner bu varsayımda bulunurken sadece kendisine pay çıkarmamış aynı zamanda efendisi Pavlus'un şu sözlerinden de destek almıştır: "Onlara de ki, Egemen

---

¹³² Eli Mizrahi, *Two Americans Within the Gates, The Story of Levi Parsons and Pliny Fisk in Jerusalem*, Maryland: The McDougal Publishing Co., 1993, s. 23.

¹³³ Rong-Hua Jefferson Lin, *Paul: Deviant or Reformer of Judaism? A Study of Jewish and Christian Identity in Asia Minor*, (Doktora Tezi), Texas: Southwestern Baptist Theological Seminary, 2000, s. 48.

¹³⁴ Obenzinger, a.g.m., s. 244.

¹³⁵ Yahudi Kolonizasyonu ağırlıklı olarak Avrupa'dan göç eden Yahudi yerleşimcilerin Filistin'de İsrail adında bir Yahudi devletini tesis etme yönündeki girişimleri için kullanılan genel bir ifadedir. Bu sayede İsrailoğulları rehinden kurtarılacak, Musevilerin tamamı bir araya toplanacak ve o kutlu vazife yani Yahudilerin 'Geri Dönüş Projesi' tamamlanacaktır. Her ne kadar İsrail'in resmi kuruluş tarihi 14 Mayıs 1948 olsa da yazarın 1881 yılını kolonizasyonun arifesi gibi görmesi ilk Yahudi Kongresinin İsviçre'nin Basel kentinde 29 Ağustos 1897'de toplanmış olmasındandır. Yahudi Kolonizasyonu ve kongre için bkz. Faye A. Sayegh, *Zionist Colonialism in Palestine*, Beirut: Research Center Palestine Liberation Organization, 1965, b.a.

¹³⁶ Abdul Latif Tibawi, *American Interests in Syria, 1800-1901 (A Study of Educational, Literary and Religious Work)*, Oxford: Clarendon Press, 1966, s. 303.

¹³⁷ Clifton Jackson Phillips, *Protestant America and the Pagan World: The First Half Century of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, 1810-1860*, Cambridge: East Asian Research Center, 1969, s. 269.

¹³⁸ Hoşea, 3/4.

Rab şöyle diyor: İsrailileri gittikleri ulusların içinden alacağım. Onları her yerden toplayıp ülkelerine geri getireceğim.”¹³⁹ Onu ve yine Board mensuplarını cesaretlendiren bir diğer ayette ise Filistin’in İsrailoğullarının ebedi istirahatgâhı olduğu şu şekilde vurgulanmıştır: “Kulum Yakup’a verdiğim, atalarımızın yaşadığı ülkeye (Filistin) yerleşecekler. Kendileri, çocukları, çocuklarının çocukları sonsuza dek orada yaşayacaklar. Kulum Davut da sonsuza dek onların önderi olacak.”¹⁴⁰ Bu ayet açık bir biçimde ifade etmektedir ki Yahudi inancına göre Filistin Musevilerin ana yurdudur ve kesinlikle öyle kalmalıdır. Anlaşıldığı kadarıyla evangelist misyonerlerde Tanrı’nın ve onun aziz elçisi Pavlus’un sınırlarını çizdiği Yahudi topraklarına dair vasiyeti İsrailoğullarından devralmış ve bu doğrultuda mücadele vermeye ant içmişlerdir.

Parsons, o kutlu vazifeyi yerine getirmenin ve Yahudilerin muhteşem ‘*Geri Dönüş*’ünü sağlamanın yöntemini de çizerek mutlu sona ulaşabilmek için mutlaka Osmanlı İmparatorluğunun ortadan kaldırılması ve tarih sayfalarına hapsedilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Şayet bu gerçekleşirse her Yahudi evladının atalarından miras kalan ve karşı konulamaz bir hevesle bağlandığı vaat edilmiş topraklarda yaşama arzusu yerine getirilmiş olacaktır. Misyoner bu hususta daha da ileri giderek Yahudilerin Hıristiyanlığa iman etmelerinin bile bu isteği söndüremeyeceğini ifade etmektedir.¹⁴¹

Ne var ki Yahudilerin anayurtlarını yeniden mesken edinmeleri ancak ve ancak Hıristiyanlıkla da şereflendirilmeleriyle mana kazanacaktır. Bunun bilincindeki Parsons, Museviler arasında ciddi uyanışlar baş gösterdiğini ifade ederek onların eskisi kadar inatçı olmadığını ve kalplerinin önemli oranda yumuşadığını ifade etmektedir. Onun ifadesiyle Rusya’da kadîm Yahudi aileleri İsa’nın dinini kucaklamakta, dokuz yüz aile için Yeni Ahit talep edilmektedir. Benzer şekilde Akdeniz ve çevresinde de ciddi değişimler yaşanmaktadır. Ayrıca Polonya’da da kısa bir zaman zarfında otuzdan fazla Yahudi vaftiz edilerek kiliseye intisap etmiştir. Üstelik bunların arasında hayli varlıklı ve nüfuzlu kimseler de bulunmaktadır.¹⁴²

---

¹³⁹ Hezekiel, 37/21.

¹⁴⁰ Hezekiel, 37/25.

¹⁴¹ Levi Parsons, *A Sermon Preached in Park-Street Church Boston, Sabbath, Oct. 31, 1819, Just Before the Departure of the Palestine Mission*, Boston, Published by Samuel T. Armstrong, U. Crocker, 1819, s. 12.

¹⁴² a.g.e., s. 14.

Parsons konuşmasında Filistin bölgesinde yavaş yavaş tan yerinin ağarmaya başladığını ve şafak vaktinin geldiğini ifade ederek Hıristiyan dünyanın (burada kastedilen evangelistlerin dünyasıdır) silkinmesi ve derin uykusundan uyanması gerektiğini söylemiştir.¹⁴³ Genç misyonerin vaazını sonlandırırken seçtiği ayetler de oldukça manidardır: “Ey Yeruşalim, seni unutursam, sağ elim kurusun. Seni anmaz, Yeruşalim’i en büyük sevincimden üstün tutmazsam, dilim damağıma yapışsın.”¹⁴⁴ Ayetlerin devamında Yeruşalim düştüğünde Edomlular’ın sevinç naraları attığından bahsedilmekte ve bu hazin sonun intikamını alacak kimselerin sonsuza dek Tanrı’nın takdirini kazanacakları belirtilmektedir.¹⁴⁵

Parsons’un tercihinde müteakip ayetlerin ne derece etkili olduğu bilinmemekle birlikte, Tanrı’nın kerem ve lütfuna mazhar olmayı her şeyden çok istediği konusunda şüphe yoktur. Diğer taraftan Boston’daki Park Kilisesini sonsuza dek kutlu kılacak bu vaaz önemli bir gerçeği de ifşa etmektedir. Bu, başta Filistin olmak üzere Osmanlı coğrafyasına yönelik misyonerlik faaliyetlerinin aslında yeni bir dünya tasarlamak ve Ortadoğu’yu yeniden dizayn edip, haritalandıracak bir projenin önemli bir parçası olduğu gerçeğidir. Bahsi geçen Yeni Dünyanın ‘*Yeni Dünya Devleti*’ ABD tarafından şekillendirileceği beklentisi de işin ironik tarafıdır.

Pliny Fisk’de tıpkı yoldaşı Parsons gibi vaazını daha dikkat çekici kılmak ve Filistin yolculuğunu meşru bir zemine oturtmak adına sözlerine Yeni Ahit’ten bir ayetle başlamıştır: “Şimdi de Ruh’a boyun eğerek Kudüs’e gidiyorum. Orada başıma neler geleceğini bilmiyorum.”¹⁴⁶ Misyoner konuşmasında bu bölgede yerine getirilecek hizmetlerin İsa taraftarlarına ve Kiliseye büyük hayırlar getireceğine sıklıkla vurgu yapmıştır. Ayrıca Osmanlı coğrafyasına yönelik faaliyetlerin bu noktadan başlatılmasını gerektiren hususları sıralayarak hareket zamanının gelip geçmekte olduğunu itiraf etmektedir. Onun ifadesiyle bu topraklar Hıristiyan dünyasının tamamı için kutsal kabul edilmektedir. Dolayısıyla bu bölgede kurulacak bir hâkimiyet ABD’yi sadece Osmanlı Devletinin efendisi yapmayacak aynı zamanda İncil devletlerinin tamamının gözünde yüceltecektir.¹⁴⁷

---

¹⁴³ Parsons, a.g.e., s. 16.

¹⁴⁴ Mezmurlar, 137/5-6.

¹⁴⁵ Mezmurlar, 137/7-9.

¹⁴⁶ Resullerin İşleri, 20/22.

¹⁴⁷ Fisk, a.g.e., s. 24.

Fisk, başta Kudüs olmak üzere Osmanlı coğrafyasına yönelik misyonerlik faaliyetlerinin önemine vurgu yaparken Peygamber hayatlarından da örnekler vermektedir. Nitekim Hz. İbrahim bu bölgedeki dağların birisinde inancını ilan etmiştir. Yine Yakup Peygamber Tanrı'yla burada güreşe tutuşmuştur. Ayrıca Hz. Davud ve Hz. Süleyman'ın hayat buldukları ve insanları hakikate davet ettikleri coğrafya da burasıdır. Hepsinden daha önemlisi İsrailoğullarının bitmek bilmez eza ve işkencelerin ardından kurtuluşa erdikleri toprakların da burası olmasıdır.¹⁴⁸

Misyoner neden Osmanlı Devletini haritadan silip İslâm'ın izlerini yok etmeleri gerektiğini söylerken hiç şüphesiz ki Hz. İsa'ya ayrı bir bahis açmıştır. Zira Hz. İsa'da bu topraklarda dünyaya gelmiş, bu bölgedeki nehirlerden birisinin suyuyla vaftiz edilmiştir. Elçiliğini bu coğrafyada sürdürmüş, insanlara öğretmiş vaazlar vermiş, tedavisi imkânsız gözükken hastalıklara derman olmuştur. Dolayısıyla Hz. İsa'nın doğumu, hayatı elçiliği ve ihanete uğrayarak ölüme sürüklenişi hadiselerinin hepsine şahitlik eden bu topraklar Hristiyan yurduna dönüştürülmelidir.¹⁴⁹

Her iki vaazın da gerek ABD ve Board Teşkilatı gerekse de Osmanlı coğrafyasına yönelik misyonerlik faaliyetleri için söylediği çok şey vardır. Öncelikle şunu ifade etmek gerekir ki Parsons konuşmasını daha çok yeni bir dünya düzeni ihtiyacı üzerine oturtmuş ve Ortadoğu'nun mevcut halinin evangelizme zarar verdiğiine vurgu yapmıştır. Misyonerin söyleminden bölgede kurulacak bir Yahudi devletinin ABD'nin Ortadoğu'ya nüfuz etmesi ve politik manada güç kazanması için ne kadar elzem olduğuna dair ipuçlarını yakalamak mümkündür. Bu da ancak bahsi geçen topraklardaki Osmanlı Devletinin varlığına son vermekle gerçekleşebilir. Dolayısıyla Ortadoğu'ya yönelik misyonerlik faaliyetleri aslında yeni bir toplum mühendisliği projesidir. Obenzinger'in ifadesiyle Amerikan'ın manevi hazza ermesi ancak ve ancak Yahudilerin özgürleştirilmesi ile olabilecektir. Yazar bu konuda daha da ileri giderek bu durumun Amerikan milliyetçiliğinin güçlü bir metaforu niteliği gösterdiğini iddia etmiştir.¹⁵⁰ Daha doğrusu ABD'nin ilk dönem yerleşimcileri nasıl kıta Avrupası'ndan Okyanus ötesine huzur, medeniyet ve refah getirmişlerse, benzer şekilde Musevi cemaati de Kudüs'ü özgürleştirip bölgede İslâm'ın hükümranlılığına son verecektir.¹⁵¹

---

¹⁴⁸ Fisk, a.g.e., s. 25.

¹⁴⁹ a. yer

¹⁵⁰ Obenzinger, a.g.m., s. 251.

¹⁵¹ a. yer

Parsons'un vaazı bu bağlamda değerlendirildiğinde misyonerlik olgusunun bilhassa da Osmanlı Devletine dönük evangelist hareketin düşünülün ve iddia edilenin aksine dini teamüllerden ziyade politik bir veçhede şekillendiğini göstermektedir. Başka bir deyişle bu hareket seküler bir yapı arz etmektedir. Misyonerin vaazı ise teolojik bir kurguya sahip bu seküler hareketin maddi boyutunu açığa çıkarmaktadır. Maddidir çünkü politiktir. Siyasi dinamikleri harekete geçirmek ve 'Yeni Dünya' düzenini tasarlamak amacıyla gerçekleştirilmiştir. Ne gariptir ki sekülerizmin şeytan icadı olduğunu iddia eden ve seküler hayatın yanında yer alan her türlü unsura şiddetle karşı koyduğunu varsayan Protestanlık¹⁵² bu noktada kendisiyle çelişmiş ve kazdığı kuyuya düşmüştür.

Misyoner Fisk ise konuşmasını daha çok teolojik bir zemin üzerine oturtarak Board misyonerliğinin manevi sekülerizm kısmına vurgu yapmaktadır. Onun vaazı Kudüs'e yönelik hareketin dini anlamda meşruiyetini temellendirmek için gerçekleştirilmiştir. Misyoner farklı peygamberlerden örnekler vererek bu coğrafyanın bir Hıristiyan, daha doğrusu Protestan yurdu olduğunu ispat etme yoluna gitmiştir. Ayrıca Hz. İsa'nın da bu bölgede doğup büyüdüğü gerçeğini ortaya koyarak tezini sağlamlaştırmıştır.

Bununla birlikte Board misyonerliğinin dinsel sekülerizmi, savunduğu değerler ve iddialarından kaynaklanmaktadır. Zira Protestanlığın kendi kurgusunun gerek Katolik gerekse de Ortodoks anlayıştan çok farklı unsurlar taşıdığı ve Hıristiyanlık açısından değerlendirildiğinde merkezde oldukları var sayılan bu iki mezhebe göre heterodoks ve seküler kabul edildiği aşikârdır. Protestanlığın bayraktarlığını yapan Jan Huss, Martin Luther gibi düşünürlere yönelik muhalefet de bu durumu açıkça ortaya koymaktadır. Protestanlar geleneksel kural ve kalıpları yıkma hassasiyetle yola çıkmışlardır. Yani bu hareket reformisttir ve reformun prensiplerinin tekrardan arındırılarak kurumsallaşmasını ve farklı durumlara adapte edilmesini amaçlar.¹⁵³ Diğer taraftan Protestanlık temelde mealci bir harekettir. Bir başka deyişle Hıristiyanlığın ana kaynağı olarak kabul gören İncil ve Hz. İsa'nın sahih sayılabilecek sözleri dışındakileri gelenek sayar ve mümkün olduğunca onlardan uzak durur. Bu mezhep taraftarlarına

---

¹⁵² H. Şule Albayrak, "Tarihi ve Sosyal Bir Realite Olarak Amerika Birleşik Devletleri'nde Gelişen Protestan Fundamentalizmi", *İstanbul, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 42, S. 1 (2012), s. 126-127.

¹⁵³ Ali Erbaş, *Hıristiyanlıkta Reform ve Protestanlık Tarihi*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2015, ss. 59-62.

göre mutlak gerçeklik İncil’de ve bir noktaya kadar da Hz. İsa’nın sözlerinde gizlidir. Bu iki kaynak dışındakiler tamamen sorgulanmalı ve bu sorgulama İncil’e dayandırılarak yapılmalıdır. Bu öylesine radikal bir çıkıştır ki Hıristiyanlık inancının yegâne peygamberi olarak kabul edilen Hz. İsa’nın bile söylemleri kutsal kitapta karşılık bulmadığı takdirde reddedilmelidir. Kurulu din düzenine yönelik eleştirilerle ilintili bu sekülerleşme, Protestanlığın temel prensibi kabul edilmektedir.¹⁵⁴ Tüm bu hususlar merkezde yer alan ve Hıristiyanlığı daha çok geleneksel değerleri yaşamak üzerine kurgulayan diğer iki temel mezhep mensuplarının hazmedebileceği şeyler değildir. Ve gerek Anadolu’da gerekse de dünyanın farklı bölgelerindeki misyonerlik kavgası, farklı din mensuplarını Hıristiyanlaştırmaktan çok, aynı dini yaşayan farklı mezhep gruplarının zihnini çelmek içindir. Dolayısıyla Amerika’dan dünyayı fethetmek arzusuyla yola çıkan ve ‘*sapkınlaşıp batağa saplanmışlara*’ İncilin öğretisi ve prensiplerini benimsetme işiyaki taşıyan Protestan elçilerin profan kabul ettikleri sadece diğer din mensupları değil aynı zamanda Katolik ve Ortodokslardır. Zaten Anadolu’da cereyan eden misyonerlik mücadelesinin Müslüman Protestan çekişmesinden ziyade Katolik-Protestan yahut Protestan-Ortodoks kavgasına dayandığı müteakip bölümlerde gözler önüne serilecektir.

Board Teşkilat Nizamnamesinde örgütün amacı, Hıristiyan olmayanlara, okul, kilise, basın-yayın vasıtalarını kullanarak vâiz, rahip ve farklı din adamlarının desteğiyle İncili öğretmek ve onlara evangelik hakikatleri anlatmak şeklinde ifade edilmektedir.¹⁵⁵ Zahirde böyle bir amaç güdülmüş olabilir. Ne var ki buraya kadar anlatılanların da izah ettiği gibi gerçek, görünenden çok farklıdır.

Kuruluş evresinde kendisini Ortadoğu’daki Yahudileri özgürlüğüne kavuşturmak gayesiyle sınırlandıran örgüt bu ideali ortaya koyarken de tıpkı başka misallerde de görüldüğü üzere ilham kaynağı İngiltere’yi örnek almıştır.¹⁵⁶ Böylesine bir proje daha önce ABD’deki hiçbir misyonerlik teşkilatının gündemine gelmemiştir. Yani bu menşei İngiltere olan bir Board modelidir ve henüz denenmemiştir ve yukarıda da gerekçeleri izah edildiği şekliyle sekülerdir. Üstelik bu tecrübe misyonerlik kılıfı altında bizzat Birleşik Devletler tarafından tatbik edilecektir. Jedidiah Morse’un

---

¹⁵⁴ Hakan Olgun, *Sekülerliğin Teolojik Kurgusu Protestanlık*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2006, ss. 242-249.

¹⁵⁵ ABCFM, *Constitutions, Laws and Regulations of the American Board of Commissioners for Foreign Missions*, Boston: Crocker & Brewster, 1839, s. 6.

¹⁵⁶ Aksu, a.g.e., s. 34.

ifadesiyle bu aynı zamanda ABD için bir minnet borcudur. Zira bir zamanlar Yahudi cemaati Hristiyan olmayanlara itaat ve hizmet etmiş, putperestlerin İsa'nın dinine dönmesi konusunda Hristiyanlara yardımcı olmuştur. Dolayısıyla İsrailoğullarının evangelistlerle işbirliğine gitmeleri, hatta mümkünse davaya kazandırılmaları ve kendilerine vaat edilmiş topraklara geri dönmeleri, İslâm için ciddi tehdit oluşturacak, Hristiyanlığı ise huzura kavuşturacaktır.¹⁵⁷

Bu bağlamda değerlendirildiğinde iki genç misyonerin Filistin seyahatlerinin bizzat ABD tarafından desteklendiği ve Amerikan kamuoyunda büyük heyecana sebep olduğu sonucuna varılabilecektir. Ayrıca bugün özelde Filistin genelde ise Ortadoğu'da cereyan eden hadiselerle karşı Amerikan bakışı, olayları tahlil ederken başta ABD olmak üzere, Hristiyan dünyanın nesnel ölçütlerin dışındaki yorum ve değerlendirmeleri, büyük oranda bu tarihsel geçmişin belirlediği şuuraltı ile şekillenmiş olsa gerektir.

Kuşkusuz dünyaya adalet dağıtma, toplumsal inkişafı tesis etme ve evangelizmi insanlık tarihinin en vazgeçilmez unsuru olarak zihinlere kazıma iddiasındaki köktenci bir hareketin hele bir de '*Protestanlığa iman etmiş Hristiyan bir dünya teşkil etme*' gibi bir hedefi olduğu varsayıldığında¹⁵⁸ salt Yahudiler için politika ürettiği yönünde bir çıkarımda bulunmak çok doğru olmayacaktır. Elbette ki teşkilatın ilk hedef noktalarından olan Filistin önemli bir merkezdir ve Yahudilere de abartılı bir ehemmiyet atfedilmiştir. Ne var ki örgüt çok daha fazlasını amaçlamaktadır. Ortadoğu ve Osmanlı Devleti bağlamında düşünüldüğünde '*Haç*' ile '*Hilal*'in savaşı çok kısa bir süre içerisinde Anadolu topraklarına da sıçrayacak, Board mensupları '*Küçük Asya'nın yaramaz çocukları*'nı¹⁵⁹ kandırmak için hiçbir fedakârlıktan kaçınmayacaklardır. Üstelik Türkiye'yi Asya'nın şifresi kabul eden bir yapının¹⁶⁰ bu mümbit toprakları Tanrı'nın rahmet ve lütfundan yoksun bırakması da mümkün değildir.

---

¹⁵⁷ Jedidiah Morse, *Signs of the Times: A Sermon Preached Before the Society for Propagating the Gospel Among The Indians and Others in North America at Their Anniversary, Nov. 1, 1810*, Boston: Board Press, 1810, s. 18.

¹⁵⁸ Kaley M. Carpenter, *A Worldly Errand: James L. Barton's American Mission to the Near East*, (Doktora Tezi), New Jersey: Princeton Theological Seminary, 2009, s. 93.

¹⁵⁹ Brian Yothers, *The Romance of the Holy Land in American Travel Writing, 1790-1876*, Aldershot: Ashgate Publishing, 2007, s. 41.

¹⁶⁰ Samuel C. Bartlett, *Historical Sketch of the Missions of the American Board in Turkey*, s. 1.

2.3. TEOLOJİK UYANIŞ: KÜÇÜK ASYA’NIN YENİ MİSAFİRLERİ

1818 yılının sonbaharında Board Teşkilatının Üst Yönetim Kurulu, iki genç maceraperest misyonerin ‘*Batı Asya*’nın en önemli karargâhı konumundaki Filistin’de bir üs kurmak üzere vazifelendirildiklerini duyurduğunda¹⁶¹ Birleşik Devletler kamuoyu çoktan bu kutlu vazifenin hayırlı sonuçlar üretmesi için dualar etmeye başlamıştı. Yahudilerin o şanlı ve büyük ‘*Geri Dönüş*’ mucizesini hayata geçirmek, Ortadoğu coğrafyasına yeniden şekil vermek ve İslâm’ın bahsi geçen topraklardaki hükümranlığına son vermek adına yola düşecek Pliny Fisk ve Levi Parsons’un Filistin’e atanmalarının yarattığı heyecan Boston’da yayınlanan bir gazeteye şu şekilde yansımıştı: “Karanlık çağlardan sonra yeniden güneş doğacak, İncil mucizesi ile aydınlanacak Filistin sahilleri çok kısa sürede Tanrı’nın ihsan ve inayetine kavuşacaktır.”¹⁶²

Bununla birlikte Board Teşkilatı açısından düşünüldüğünde bu yolculuk aynı zamanda Anadolu toprakları için de yeni fırsatların hâsıl olmasına imkân sağlayacaktı. Bir başka deyişle Fisk ve Parsons’un seyahati en başından beri örgütün gizli hedefleri arasında yer alan Osmanlı Devleti sınırları dâhilindeki ‘*Küçük Asya*’ya nüfuz etme¹⁶³ projesine kapı aralayacaktı. Teşkilatın Üst Yönetim Kurulu tarafından kaleme alınan 1819 tarihli bir rapor açık bir biçimde bu gayeyi izhar etmekteydi:

“Filistin, Suriye, **Küçük Asya**, Ermenistan, Gürcistan ve İran... Bugün bu topraklar Müslüman yöneticilerin istibdadındadır. Hâlbuki bahsi geçen ülkelerde lafzen de olsa kendisini Yahudi ve Hristiyan addeden binlerce insan yaşamaktadır. Ama bütünüyle karışmış bu nüfus korkunç bir cehalet ve bozulma durumundadır. İlahi bilginin vasıtalarından yoksun, boş hayallere dalmış ve güçlü sanrıların kuşattığı bu toplulukları ivedilikle o derin uykularından uyandırıp onları Tanrı’nın merhametiyle kuşatmalıyız.”¹⁶⁴

Yukarıdaki satırlarda da ifade edildiği üzere ABD’nin misyonerler aracılığıyla dünyaya hükmetme yönündeki politikasının önemli bir ayağını da ‘*Küçük Asya*’da var olma hedefi teşkil etmektedir. Zira Asya ile Avrupa arasında köprü vazifesi gören bu

¹⁶¹ “Mission to Jerusalem”, *The Panoplist and Missionary Herald*, C. XV, Feb., 1819, s. 92.

¹⁶² “Poetry: Mission to Jerusalem”, *The Boston Recorder*, C. Nov., 1818, s. 192.

¹⁶³ Mehmet Ali Doğan, *American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) and “Nominal Christians”: Elias Riggs (1810-1901) and American Missionary Activities in the Ottoman Empire*, (Doktora Tezi), Utah: The University of Utah Department of Languages and Literature, 2013, s. 33.

¹⁶⁴ ABCFM, *First Ten Annual Reports with Other Documents*, s. 230.

coğrafya yani ‘*Küçük Asya*’, tarihin ilk devirlerinden itibaren doğu ile batı arasındaki kavgaanın da ana merkezi olmuştur. Bu savaş bir süre sonra doğuya hükmetmeye başlayan İslâm’ın, Hıristiyan Batı tarafından yok edilmesi yönündeki bir mücadeleye dönüşmüştür.¹⁶⁵ Ne var ki bu konudaki adımları salt siyasi gerekçelerle sınırlandırmak ve toprak istilası şeklinde değerlendirmek doğru değildir. Çünkü ‘*Küçük Asya*’ olarak tabir edilen Anadolu coğrafyasının ABD politikaları ve misyonerlik faaliyetleri kadar Hıristiyanlık tarihinin geçmişi açısından da önem arz ettiği bilinmektedir.

Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki ‘*Asya*’ ifadesi terminolojik olarak ilk defa modern anlamda tarih biliminin kurucusu kabul edilen Herodot tarafından ortaya atılmıştır. Herodot aynı zamanda ‘*Asya*’nın Doğu Avrupa’dan bugünkü Pers topraklarına kadar uzanan bölgeyi kapsadığına işaret etmektedir. ‘*Küçük Asya*’ tabirinin ise ilk olarak kimler tarafından kullanıldığı bilinmemekle birlikte bugünkü Anadolu topraklarını kastedecek şekilde Avrupalı kavimlerce ortaya atıldığı iddia edilmektedir. Bölgenin bugünkü mevcut ismi yani Anadolu’nun mimarı Türklerdir. Osmanlı Devleti bölgeyi fethettikten sonra ‘*Küçük Asya*’ ‘*Anadolu*’ya dönüşmüştür.¹⁶⁶

Diğer taraftan Osmanlı Devleti ve Türk-İslâm toplumunun bölgedeki faaliyetlerini kolonizasyon ve istila faaliyeti gibi gören Batılı toplumların en önemli iddiası, Anadolu’nun çok eski tarihlerden beri Hıristiyan yurdu olduğudur. Dolayısıyla bahsi geçen coğrafya özgün haline dönmeli başka bir deyişle eski günlerine kavuşmalıdır. İşte misyonerleri bu bölgeye götüren/getiren ana sâiklerden bir tanesi de budur. Böylelikle gûnahtan kaleler inşa etmiş ve boğazına kadar küfre bulanmış bir milletin çocukları İncil’in ışıltısı ile aydınlanacaktır.¹⁶⁷

Misyonerlerin deyimiyle bölgedeki Osmanlı varlığı kırk milyon insanı bir sürü mantığıyla gütmekten başka bir işe yaramamaktadır. Üstelik bu sürünün üyeleri ırk ve din ayırımına tabi tutularak yüreklerine serpilmiş kin ve nefret tohumlarıyla her gün birbirlerinden daha fazla uzaklaşmaktadır. Birkaç sahil kenti dışında eğitimli kimseye rastlanmamakta bilhassa kadınlar bilinçli bir şekilde cahil bırakılmaktadır. Üstelik okumak, yazmak gibi iradi eylemlere yönelik bir teveccüh de yoktur. Barbarlık ve despotizm İstanbul’da mukim halife sultanın en önemli sıfatlarıdır. Eksik olan şey ise

¹⁶⁵ W. M. Ramsay, *The Historical Geography of Asia Minor*, London: William Clowes and Sons, 1890, s. 23.

¹⁶⁶ J. A. Cramer, *A Geographical and Historical Description of Asia Minor*, Vol., 1, Oxford: Oxford University Press, 1832, ss. 1-3.

¹⁶⁷ Morton, a.g.e., s. 43.

Anadolu'yu baştan sona Tanrı'nın hakikatleri ve İsa sevgisi ile aydınlatacak aynı zamanda da bu sürüyü doğruyu bulmaya meylettirecek çobanların varlığıdır.¹⁶⁸ Kuşkusuz böylesine ihtiyaç sahibi bir bölgede yer almak ve Anadolu'yu İslâm yurdu olmaktan kurtarıp 'İncil Ülkesi' haline dönüştürmek, ABD'ye Hıristiyan dünyası içerisinde de saygınlık ve statü kazandıracaktır. Bu sayede politik arenada söz sahibi olma imkânı elde edecek Birleşik Devletlerin ismi tarihe yön veren devletler listesine kalın harflerle yazılacaktır.

Board Teşkilatı mensubu misyonerlerin, Anadolu coğrafyasının gerçek sahiplerinin Hıristiyanlar olduğu yönündeki iddialarını desteklemek için başvurdukları bir diğer kaynak ise Aziz Pavlus'tur. Daha önce de ifade edildiği üzere Pavlus Hıristiyanlık ve kuşkusuz Protestanlığa iman etmiş evangelist misyonerler için neredeyse İsa Mesih kadar değerli ve önemli bir şahsiyettir ve kendisi Anadolu topraklarında dünyaya gelmiştir. Tarsuslu bir Yahudi ailesinin çocuğu olan Pavlus inandığı dava adına yani Hıristiyanlığı yayma uğruna Anadolu'yu karış karış dolaşmış ve misyonerlerin tabiriyle insanları 'mutlak olana yani hakikate' davet etmiştir. O, tam bir Anadolu sevdalısıdır. Aynı zamanda da Hıristiyanlık tarihinin ilk misyoneridir.¹⁶⁹

Hıristiyanlık davası için çok önemli bir vazife olarak kabul gören misyon tebliğinin ABD'li misyonerlerce de tatbik edilmesi ve bu uğurda 'Küçük Asya'ya yani Anadolu'ya ayrı bir önem atfedilmesi de işte bu gerekçelerle izah edilebilir. Yani bu, bir tür Pavlus geleneğidir. İslâmi terminolojiyle değerlendirildiğinde ise bir nevi Pavlus sünnetidir. Dolayısıyla Hıristiyan âleminde mutlak manada Hıristiyanlık yurdu olan 'Küçük Asya'nın yeniden dünya sahnesine çıkarılarak gözleri kör olmuş İsa taraftarlarının zihnine çakılması¹⁷⁰ yönünde gizli bir savaş verildiği söylenebilir. Tamamen Hıristiyan bir toplum inşa etmeye yönelik bu savaşın ahlaki değerleri alt üst ettiği, başkalarına hayat hakkı tanımadığı ve kendinden olmayana asla prim vermediği aşikârdır.¹⁷¹

Misyonerlik vazifesini adeta bir Haçlı Seferi gibi değerlendiren ve gerek Filistin ve Kudüs gerekse de Anadolu üzerinden Osmanlı Devletini kuşatıp tarihe yeniden yön

¹⁶⁸ Strong, a.g.e., s. 81.

¹⁶⁹ Caroline A. J. Skeel, *Travel in the First Century After Christ with Special Reference to Asia Minor*, Cambridge: Cambridge University Press, 1901, ss. 132-138; Frederick George, Smith, *Missionary Journey through Bible Lands*, Indiana: Gospel Trumpet Company, 1915, ss. 359-365.

¹⁷⁰ Burada kastedilen kör kimseler yüzyıllardır Anadolu'da yaşayan ama hakikatten uzak bir hayat sürüp, yozlaşmış hatta İslâmi değerlerden ciddi oranda etkilenmiş Ermeni ve Rumlardır.

¹⁷¹ Herman N. Ridderbos, *Paul: An Outline of His Theology*, London: Westminster Press, 1961, s. 299.

vermek isteyen ABD'nin gönüllü elçiliğini 'Küçük Asya' ya taşıyanlar da yine Pliny Fisk ve Levi Parsons olmuştur. İki maceraperest misyonerin, 1819 yılının Kasım ayında Boston'dan başlayan yolculuklarının ilk durağı İzmir'dir. Fisk ve Parsons'un kente ulaştıkları tarih 15 Ocak 1820'dir.¹⁷² Kuşkusuz bu ziyaretin farklı amaçları vardır. Öncelikle şunu ifade etmek gerekir ki bahsi geçen dönemde Osmanlı Devletine yönelik deniz seyahatleri genellikle İzmir'de neticelenmektedir. İzmir o dönemde Batı ile Doğu arasında köprü vazifesi gören bir şehirdir. Gerek tüccarlar gerekse de yabancı seyyahlar ve doğal olarak misyonerler Anadolu'nun farklı bölgelerine İzmir üzerinden ulaşmaktadır.¹⁷³ Ayrıca o dönemde kentte yaklaşık yüz elli bin kişi yaşamaktadır ve bu nüfusun önemli bir kısmını Ermeni, Rum ve Frenk vatandaşlar oluşturmaktadır.

Ermeniler ve Rumlar daha çok İzmir'in doğusunda mukim iken, Türkler güney, Avrupalılar ise kuzey kısmını tercih etmişlerdir.¹⁷⁴ Makedonyalı Büyük İskender ile hayat bulan, ardından Doğu Roma İmparatorluğunun egemenliğine giren ve sonrasında adeta bir Rum yurdu olan İzmir'in, 1424 senesinde II. Murat tarafından İslâmlaştırılması kentin dokusunu çok da bozmamıştır.¹⁷⁵

Elbette İzmir'i cazip kılan başka hususlar da vardır. Kenti çepçevre saran heybetli dağlar ve zümrüt gibi ormanlar, engin deniz ve uçsuz bucaksız sahil ve kıyıları ile İzmir adeta İtalyan ve Yunan adalarını andıran bir görünüme sahiptir. Bu öylesine bir benzerliktir ki kentin 'Küçük Asya'nın bir parçası hatta İslâm yurdu olduğuna inanmak güçtür.¹⁷⁶ Denizden kent manzarası olağanüstü derecede etkileyicidir. Şehir, adeta kendisini kuşatan tepelerin oluşturduğu bir amfi-tiyatronun sahnesi gibi izleyicilerinin dikkatini cezbetmektedir. Bu haliyle insan kendisini Napoli'de zannedebilir.¹⁷⁷ Diğer taraftan tehlikede olduğunu varsayan ve bir yerlere sığınma ihtiyacı duyan ecnebilerin en önemli buluşma noktası da İzmir'dir.¹⁷⁸ Yani İzmir sadece ABD'liler için değil

---

¹⁷² Gülbadi Alan, "Protestan Amerikan Misyonerleri, Anadolu'daki Rumlar ve Pontus Meselesi", Kayseri, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C. 1, S.10 (2001), s. 183.

¹⁷³ James Morier, *A Second Journey Through Persia, Armenia, And Asia Minor, to Constantinople, Between the Years 1810 and 1816*, London: Paternoster-Bow, 1818, s. 275.

¹⁷⁴ Nassau W. Senior, *A Journal Kept in Turkey and Greece*, London: Longman, Brown, Green, Longmans and Roberts, 1859, ss. 188-193.

¹⁷⁵ Richard Chandler, *Travels in Asia Minor and Greece: On Account of a Tour Made at the Expense of the Society of Dilettanti*, C. 1, London: Joseph Booker, 1817, ss. 65-69.

¹⁷⁶ Charles Fellows, *A Journal Written During an Excursion in Asia Minor*, London: John Murray, Albemarle, 1839, ss. 1-2.

¹⁷⁷ C. B. Elliott, *Travels in the Three Great Empires of Austria, Russia, and Turkey*, C. 2, London: Richard Bentley, 1838, ss. 32-33.

¹⁷⁸ Cyrus Hamlin, *Among the Turks*, New York: American Tract Society, 1877, b.a.

başta İngiltere olmak üzere diğer tüm Batılı devletlerin vatandaşları için de Anadolu'daki ilk durak noktası konumundadır. Kent limanına yanaşan gemiler yolcularını 'Küçük Asya'nın farklı bölgelerine İzmir'den uğurlamaktadır.¹⁷⁹

Öte yandan Parsons ve Fisk'den önce İzmir'e ulaşma imkânı yakalamış ABD vatandaşları da vardır. Bu kimseler daha çok İngiltere'nin himayesinde Osmanlı Devleti ile ticaret yapmak üzere bölgeye gelmişlerdir. Himaye önemlidir zira ilk ziyaretler ABD'nin resmi kuruluş tarihi olan 4 Temmuz 1776'dan önce gerçekleşmiştir. Ayrıca İzmir'i ticari maksatlar için ziyaret eden ABD'li ilk tüccar Boston şehrinden William Le Perkins'tir. Perkins, kenti ilk kez 1773 yılında ziyaret etmiş¹⁸⁰ kendi adıyla kurduğu şirket vasıtasıyla İzmir limanına kalas ve farklı ahşap malzemeleri, kahve ve baharat gibi ürünler getirip karşılığında ülkesine incir, zambak, halı ve afyon taşımıştır.¹⁸¹ Müteakip yıllarda ticaret hacmi genişlemiş ve iki ülke arasındaki iletişim de güçlenmiştir. Bununla birlikte ABD-Osmanlı Devleti ilişkileri bağlamında değerlendirildiğinde kritik tarih 1786 senesidir. Zira bu tarihten önce 'Küçük Asya' limanlarını bilhassa da İzmir'i ziyaret eden gemilerin tamamı her ne kadar ABD adına iş yapsalar da İngiliz bandıralıdır. Dolayısıyla herhangi bir durumda muhatap devlet İngiltere olmaktadır.¹⁸² Bahsi geçen tarihten sonra ise durum değişmiş her ne kadar ustanın yani İngiltere'nin himayesi devam etse de bizzat ABD adına ticaret yapan gemiler İzmir limanına demir atmaya başlamıştır. Bununla birlikte Amerikan bandıralı ve İngiltere'den bağımsız hareket eden ilk gemi İzmir'e ancak 1797 senesinde ulaşabilmiştir.¹⁸³ Bu gelişmeler ışığında değerlendirildiğinde iki ülke arasındaki ticari münasebetler her yıl daha da ivme kazanmış ve 1809 yılı itibariyle İzmir'de toplam yirmi dört ABD bandıralı gemi ticaret yapma imkânı elde etmiştir.¹⁸⁴

ABD ile Osmanlı Devleti arasındaki ikili münasebetler sadece ticari hamlelerle gerçekleşmemiştir. Şöyle ki ABD kurulduğu andan itibaren çok farklı unsurları

---

¹⁷⁹ William Cochran, *Pen and Pencil in Asia Minor or Notes from the Levant*, New York: Scribner and Welford, 1888, s. 42.

¹⁸⁰ S. E. Morrison, "Forcing the Dardanelles in 1810: With Some Account of the Early Levant Trade of Massachusetts", Cambridge: *The New England Quarterly*, C. 1, No. 2, (1928), s. 209.

¹⁸¹ Çağrı Erhan, *Türk-Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri*, Ankara: İmge Kitabevi, 2001, s. 72.

¹⁸² A. Üner Turgay, "Ottoman-American Trade During the Nineteenth Century", *İstanbul: The Journal of Ottoman Studies*, C. 3, No. 3, (1982), s. 193.

¹⁸³ Erdal Açıkşes, *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2003, s. 29.

¹⁸⁴ Harry N. Howard, "The Bicentennial in American-Turkish Relations", *Washington: Middle East Journal*, C. 30, No. 3, (1976), s. 292.

kullanarak yaşadığı tüm sorunlara rağmen hâlihazırda döneminin en güçlü ve etkin devletlerinden birisi olan Osmanlı Devleti ile irtibata geçmeye çalışmıştır. Bunu sadece misyonerler yoluyla yahut ticari atılımlar gerçekleştirerek değil aynı zamanda resmi kanallar vasıtasıyla da fiiliyata geçirmek istemiştir. Bu nedenle 1802 senesinde William Stewart'ı konsolos olarak İzmir'e tayin etmiştir. Ne var ki Stewart Bâbı Âli tarafından muhatap kabul edilmemiştir. Dolayısıyla Stewart'ın İzmir macerası çok kısa sürmüştür. Kendisi görevini İsveç ve Danimarka konsolosu olarak vazifelendirilmiş bir İngiliz vatandaşına bırakarak 1803 Kasımında İzmir'i terk etmiştir.¹⁸⁵

Tüm bu hususlar göz önüne alındığında 19. yüzyılın ilk yarısında ABD açısından Osmanlı coğrafyasına nüfuz etme konusunda en etkili ve verimli sonuçları üretenler misyonerler olmuştur. ABD, resmi anlamda ilişkilerin tesisi için en elzem unsurlardan birisi olan konsolos atamaları hususunda 1830 yılına kadar beklemek zorunda kalmış iken¹⁸⁶ bu tarihten yaklaşık on yıl önce gerek Ortadoğu gerekse de Anadolu'daki Board misyonerliği için kilit rol üstelenecek iki maceraperest misyoner Pliny Fisk ve Levi Parsons çoktan İzmir'de hayat sürmeye başlamışlardır. Parsons ve Fisk yalnızca Ortadoğu için değil aynı zamanda Anadolu'daki Protestan evangelist misyonerlik faaliyetleri için de öncü olma vazifesini üstlenmişlerdir.¹⁸⁷ İki misyoner yaklaşık bir yıl İzmir'de konaklamış modern Rumca öğrenerek bölgedeki kiliselerde incelemelerde bulunmuşlardır.¹⁸⁸ Onların açtığı yol ve keşif çalışmaları Board Teşkilatına cesaret vermiş ve '*Küçük Asya*'nın mümbit topraklarına yönelik çalışmalar hız kazanmıştır.

Siyasi gücün, otorite ve idari mekanizmaların yeniden tasarlandığı, yeni bir dünya düzeninin kurulmaya başlandığı 19. yüzyılda dönemin küresel politikaları göz önüne alındığında ABD'nin Osmanlı Devleti topraklarındaki çıkarlarının üç temel olgu üzerine bina edildiği söylenebilir. Bunlar sırasıyla: ticari-ekonomik, stratejik-politik ve seküler misyonerlik yönündeki menfaatlerdir.¹⁸⁹ Buraya kadar ifade edilenlerden de anlaşılacağı üzere Birleşik Devletlerin çıkar ve ideallerini hayata geçirirken en önemli

¹⁸⁵ Orhan Köprülü, "Türk Amerikan Münasebetleri", Ankara: Belleten, C. LI, S. 200, (1987), s. 930.

¹⁸⁶ Yavuz Güler, "Osmanlı Devleti Dönemi Türk-Amerikan İlişkileri" (1795-1914), Kırşehir: Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi, C. 6, S. 1, (2005), s. 232.

¹⁸⁷ Mithat Aydın, "Amerikan Protestan Misyonerlerin Ermeniler Arasındaki Faaliyetleri ve Bunun Osmanlı-Amerikan İlişkilerine Etkisi", Ankara: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM), C. 25, S. 19, 2006, ss. 81-82.

¹⁸⁸ James L. Barton, *Daybreak in Turkey*, Boston: The Pilgrim Press, 1908, s. 120.

¹⁸⁹ Howard, a.g.m., ss. 291-292.

kozu evangelist misyonerlerdir. Ticari ve politik manada beklediği oranda başarı yakalayamayan ABD, Anadolu coğrafyasında yer edinmek için sırtını Board Teşkilatına dayayacak ve neredeyse yarım yüzyıl boyunca bölgedeki varlığını misyonerler vasıtasıyla devam ettirip güçlendirmeye çalışacaktır.

2.4. YENİDEN DOĞUŞ: EVANGELİST TEŞKİLATLANMA VE KARŞI TEDBİRLER

Türkiye topraklarına ulaşan misyonerlerin İzmir tecrübesi, evangelist projenin Anadolu'daki kaderini tayin etme konusundaki imkân ve fırsatların neler olabileceği yönündeki ipuçlarını da sunuyordu. Kadîm Anadolu Kiliselerini yeniden canlandırmak ve onlara yeni bir çehre kazandırmak, Hıristiyanlığa iman ettiğini iddia eden ancak İslâm'ın kaba bir taklidinden öteye geçmeyen bir inanç formunu savunan sözde İsa taraftarlarını şaha kaldırmak, Board mensuplarının boynunun borcuydu. Kuşkusuz bu hedefe ulaşmak kolay değildi. Zira evangelist misyonerlerin Protestanlaştırma konusunda attıkları her adım, onları kat ettikleri mesafe kadar Müslümanlardan uzaklaştırıyordu.¹⁹⁰ Lâkin hiçbir engel yahut endişe Hıristiyanlığın doğduğu toprakların İslâm halifesinin elinde çürümesini veya Hıristiyanlığın eski ve kokuşmuş halinin bu bölgeyi dezenformasyona uğratmasını hazmettirmeyecekti.¹⁹¹

1823 yılında Fisks ve Parsons'un çabaları sonucunda büyük ümitlerle teşkil edilen Filistin istasyonu beklenen başarının elde edilememesi neticesinde 1827 yılında faaliyetlerine son vermek zorunda kalmıştı. Yine sırasıyla 1825'de Beyrut'ta kurulan, 1828'de ise İzmir'de tesis edilmesi tasarlanan istasyonlar da misyonerleri sükûtu hayale uğratmış ve bahsi geçen kentlerde vuku bulan resmi faaliyetler çok kısa bir süre içerisinde sonlandırılmıştı. Bundan böyle her iki bölgede de Protestanlaştırma girişimleri uzun bir süre gayriresmi yöntemlerle yeraltından yürütülecekti.¹⁹²

Önemli ve kalıcı beklentiler elde etme hevesiyle Ortadoğu'ya yönelen evangelistlerin ilk teşebbüslerinin olumsuz neticelenmesi hedef tespit ve tayinindeki yanlışlarından kaynaklanıyordu. Onlar, öncelikle Müslümanlara yönelmişlerdi. Ne var

---

¹⁹⁰ Julius Richter, *A History of Protestant Missions in the Near East*, New York: Fleming H. Revell Company, 1910, ss. 76-77.

¹⁹¹ Helen McCready Kearney, *American Images of the Middle East, 1824-1924: A Century of Antipathy*, (Doktora Tezi), New York: The University of Rochester, 1975, s. 32.

¹⁹² Leland J. Gordon, *American Relations with Turkey, 1830-1930: An Economic Interpretation*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1932, s. 221.

ki İslâm inananlarını din değiştirmeden şiddetle men ediyordu. Osmanlı hükümeti, fetva kurullarının kendisine tanıdığı önemli bir yetkiyi kullanarak Protestanlık başta olmak üzere İslâm dışı inanç ve dinlere teveccüh gösterecek Müslüman tebaasını ölümle cezalandıracağını aşikâr bir biçimde ilan etmekteydi. Diğer taraftan İslâm'ın Hıristiyanlıktan sonra ortaya çıkması onu Müslümanların gözünde eksiksiz ve kusursuz kılmaktaydı. Bu bağlamda değerlendirildiğinde, hiçbir Müslüman, eksik ve kusurlu gördüğü, İlahi öğretilerden sapmış bir dine bağlanmayacaktı.¹⁹³

Evangelist İncil taraftarlarının ‘*yeniden doğuş*’ hikâyesi de işte bu noktada başlamaktaydı. Orta Asya'nın yüksek platolarından yola çıkan, İslâm'ı din olarak kabul eden ardından da pek çok badire atlatarak Anadolu'yu yurt tutan ‘*bozkırın haşin ve kaba çocukları*’ nı yani Türkleri¹⁹⁴ ikna edemeyeceklerini anlayan evangelistlerin yeni hedefi azınlık nüfus olacaktı. Öncelikle Yahudi ve Rumlara yönelik faaliyetler yürütülecek bu yöndeki ilk teşebbüslerin ardından rota değişecek ve Gregoryen Ermenilerin Protestanlığa kazandırılmasına ağırlık verilecekti.¹⁹⁵

Bununla birlikte, 1831 yılında İstanbul'a ayak basarak Anadolu'daki misyonerlik faaliyetlerini başlatan¹⁹⁶ aynı zamanda da Ermeni misyonunun kurucusu kabul edilen William Goodell¹⁹⁷ Osmanlı Devleti topraklarında sessiz, derinden ve insanları incitmeden nelerin başarılabilceğine tanıklık ettiğini söylerken¹⁹⁸ evangelist misyonerlik faaliyetlerinin yöntem ve stratejisini de tayin ediyordu. Goodell, payitahtın merkezine ulaşır ulaşmaz Ermeni Patriği ile temas kurmuş ve projelerini onunla paylaşarak özellikle okullaşma konusunda destek talep etmişti. Patriğin samimi ve sıcak tavırları onu cesaretlendirmiş ve geleceğe dair ümitlerini de arttırmıştı.¹⁹⁹ Muhtemeldir ki bu görüşme aynı zamanda Board Teşkilatının ‘*Küçük Asya*’daki gerçek muhataplarının kimler olabileceği konusunda da ciddi ipuçları sunmuştu.

---

¹⁹³ Alan Bursley Shaw, *American Policy and Attitudes Towards Turkey, 1922-27*, (Doktora Tezi), Washington D.C., The American University, 1968, s. 12.

¹⁹⁴ ABCFM, *Condensed Sketch of the Missions of the American Board in Asiatic Turkey*, Boston: Board Press, 1910, s. 7.

¹⁹⁵ Marion A. Nossner, *Educational Policies of the American Board of Commissioners for Foreign Missions in Turkey, 1823-1923*, (Doktora Tezi), Illinois: Chicago University, 1929, s. 17.

¹⁹⁶ Edward Dorr Griffin Prime, *Forty Years in the Turkish Empire or Memoirs of Rev. William Goodell*, New York: Robert Carter and His Brothers, 1876, s. 112.

¹⁹⁷ Barton, a.g.e., s. 157.

¹⁹⁸ Prime, a.g.e., s. 175.

¹⁹⁹ Harrison Gray Otis Dwight, *Christianity in Turkey: A Narrative of the Protestant Reformation in the Armenian Church*, London: James Nisbet and Co., 1854, ss. 32-33.

Anadolu'daki misyonerlik faaliyetleri Goodell'in gayret ve olumlu izlenimleri neticesinde hayat bulmuş sırasıyla H.G.O. Dwight, William G. Schauffler, Elias Riggs, Cyrus Hamlin ve George Wood'un İstanbul'a ulaşmalarıyla da ciddiyet kazanmıştır. Bu misyonerlere 1834 yılında Benjamin Schneider'da dâhil olmuştur. Lâkin onun rotası farklıdır. Schneider İstanbul'da fazla vakit kaybetmeden Bursa'ya geçmiştir. Burada adı zikredilmeye değer bir diğer misyoner de Doğu Türkiye Misyonunu faaliyete geçiren George W. Dunmore'dur.²⁰⁰ İlk dönem misyonerleri evangelizmin prensip ve yöntemlerini Anadolu'ya empoze etme konusunda en etkili vasitanın basın yayın alanında ürünler ortaya koymak olduğunu çok erken dönemlerde fark etmişlerdir. Buna bağlı olarak da 1822 gibi çok erken bir tarihte Malta'da bir matbaa kurarak dini eserler basmaya başlamış ve bu eserleri 'Küçük Asya'nın dört bir tarafına dağıtmışlardır. Matbaa her ne kadar ABD'li misyonerlerin kontrolünde gibi gözükse de asıl sahip yine çırağının yanında yer alan İngiltere'dir ve bahsi geçen matbaanın meşruiyetini temin ve tesis etmek ustaya düşmüştür.²⁰¹ Matbaanın doğrudan Board Teşkilatı mensuplarına devredildiği tarih 1830'dur. Evangelistlerin kendi kontrolleri altına aldıkları matbaa 1833 yılında İzmir'e nakledilmiş, bu nakilden yirmi yıl sonra ise İstanbul'a taşınmıştır.²⁰²

Misyonerlerin bu alanda yakaladıkları başarı takdire şâyandır. Zira 1836 senesinde Board teşkilatı mensupları tarafından İstanbul, Bursa ve İzmir'de oluşturulan misyon kitaplıklarında yalnızca bin üç yüz altmış sekiz cilt eser mevcut iken²⁰³, 19. yüzyılın son çeyreğinde önceden tasavvuru zor bir seviye yakalanmıştır. Sadece İncil metinleri göz önüne alındığında bile ulaşılan rakamlar dikkat çekicidir. Bahsi geçen dönemde Hıristiyanlığın kutsal kitabının imparatorluk sınırları dâhilinde konuşulan tüm dillere çevrildiği ve her yıl on binlerce kopyasının satıldığı ifade edilmektedir. Bu rakamın sayfa olarak karşılığı yaklaşık yirmi milyondur. Diğer yazılı materyaller hesaba katıldığında bu rakam kırk milyona ulaşmaktadır.²⁰⁴

²⁰⁰ Joseph K. Greene, *Leavening the Levant*, Boston: The Pilgrim Press, 1916, s. 67.

²⁰¹ Necdet Sevinç, *Osmanlı'dan Günümüze Misyoner Faaliyetleri*, 7. b., İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları, 2009, s. 98; Mason, a.g.e., s. 152; Lindsay, a.g.t., s. 86.

²⁰² Edwin E. Bliss, "The Missions of the American Board in Asiatic Turkey (1831-1887)", A Condensed Sketch: *Missionary Herald*, C. LXXXIV, 1888; Halûk Çağlayaner, "19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Misyoner Faaliyetleri", İstanbul: Türkiye Aile Hekimliği Dergisi, C. 13, S. 2 (2009), s. 106; Kocabaşoğlu, a.g.e., s. 39; Anderson, a.g.e., ss. 73-76.

²⁰³ Kocabaşoğlu, a.g.e., s. 40.

²⁰⁴ James S. Dennis, *Islam and Christian Missions*, New York: Funk & Wagnalls, 1889, s. 17.

Kuşkusuz kamu güvenliği açısından değerlendirildiğinde Osmanlı Devleti cemaatler arasındaki dengeleri gözetmek ve bu konuda yeterli hassasiyeti göstermek adına böylesine büyük ve etkili bir silaha sahip olan misyonerlerin neşrettikleri yayımların kontrolü için bazı tedbirler almıştır. Belki de bu önlemlerden en mühimi üzerinde ‘*Maarif Nezâretinin, ruhsatıyla basılmıştır*’ ibaresi bulunmayan materyallerin dağıtımına getirilen yasaktır. Bir başka deyişle sadece bu ibareyi taşıyan ve fihristte adı geçen kitapların neşrine müsaade edilmekte, diğerlerinin dolaşımına izin verilmemektedir.²⁰⁵ Bu yöndeki çabaların bir dereceye kadar etkili olduğu kabul edilse de sayfa sayısı milyonlarla ifade edilen bir yayının ağırlığının tam manasıyla kontrol edildiği ve denetim altında tutulabildiğine dair iddialar gerçeği yansıtmamaktadır.

Her şeye rağmen Bâbîâli'nin getirdiği kısıtlamalar genel itibariyle denetimi tesis etmek içindir. Bu bir tür kontrollü serbestlik uygulamasıdır ve gün geçtikçe kan kaybeden çok uluslu bir devletin bu anlamda tedbirler alması doğal karşılanmalıdır. Denetimsizliğin sorgulandığı ve ortadan kaldırılmaya çalışıldığını gösteren bir diğer hadise de Protestan cemiyetlerine mensup bazı kitapçıların küçük kasaba ve köylerde paralı parasız kitap satarak ahalinin kafasını karıştırdıklarının haber alınması²⁰⁶ neticesinde hâsil olmuştur. Bu kimseler hakkında ne muamele yapılacağı sorulması üzerine, Protestan kitapçıların köyleri dolaşarak paralı veya parasız kitap dağıtmalarının ve neşrine izin verilen kitapların dükkân ve hususi yerler haricinde köylerde satılmalarının men edilmesine karar verilmiştir.²⁰⁷ Tek başına bu örnek bile Board yayımlarına yönelik sıkı bir kontrol mekanizmasının işletilmeye çalışıldığını ortaya koymaktadır. Benzer şekilde bu kararın hemen ardından yayınlanan başka bir tahrirle Protestan mezhebine dair kitapların köylerde herhangi bir denetime tabi tutulmaksızın satılmasına kesinlikle müsaade edilmemesine yönelik ikinci bir karar daha yayınlanmıştır.²⁰⁸

Kurallara uyulduğu takdirde kitap satışı konusunda herhangi bir kısıtlamanın söz konusu olmadığını gösteren örnekler de mevcuttur. Amerikan Protestan cemaatinin memleket dâhilinde seyyar bayileri vasıtasıyla dini kitaplar ve İncil satmalarına kurallara uymaları şartıyla izin verildiğinden, Kastamonu'da seyyar İncil bayisi İlyâ

---

²⁰⁵ BOA, DH., MKT., Dosya No: 61/ Gömlek No: 33, 22.11.1310.

²⁰⁶ BOA, DH., MKT., Dosya No: 1847/ Gömlek No: 116, 29.11.1308.

²⁰⁷ BOA, DH., MKT., Dosya No: 1903/ Gömlek No: 37, 17.05.1309.

²⁰⁸ BOA, DH., MKT., Dosya No: 1925/ Gömlek No: 27, 23.07.1309.

oğlu Nikoli'nin vilâyet dâhilinde usulüne uygun satış yapmasına engel olunmaması, bu şekilde İngiliz Kütüb-i Mezhebiyye Cemiyeti'nin de Yanya dâhilinde dini kitap satabileceği yönündeki karar²⁰⁹ bunun en bariz göstergesidir.

Osmanlı Devlet yöneticileri yayınlarla alakalı zaman zaman kısmi tedbirler de almışlardır. Ülkedeki insicamı bozacak, huzur kaçıırıp, fitne ve fesada yol açacak yayınlara ülkeye ithaline de müsaade edilmemiştir. Misal vermek gerekirse yapılan tetkikler sonucunda Amerika'nın Boston şehrinde Misyoner Odoin Bellis tarafından neşredilen '*Hükümet-i Seniyye Ermenilerin Duçar Oldukları Mezalim*' adlı kitap ve '*Haçik*' gazetesinin muzır neşriyat olarak kabul görmeleri kararına varılmış ve ülkeye ithaline müsaade edilmeyeceği yönünde kanaat bildirilmiştir.²¹⁰

Devlet yöneticilerinin bu ve benzeri yasakları kışkırtıcı faaliyette bulunan kimselere uyguladıklarını gösteren bir diğer örnek de İstanbul'da kitap satan Protestan cemaatine mensup bir kitapçının satışlarını gerçekleştirirken açıktan açığa halkı din değişikliğine davet ettiği için yaptığı işten men edilmesidir.²¹¹

Bir diğer örnek de Amerikan misyonerleri tarafından gönderilen kitap ve haritalara Trabzon gümrüğünde el konulmasıdır. Yerel yöneticilerin talimatıyla İstanbul'dan Trabzon'a gönderilen bu yazılı malzemeler muzır neşriyat kapsamında değerlendirilmiş ve gümrükten şehre girişlerine müsaade edilmemiştir.²¹²

Kimi zaman tersi örneklere de rastlanabilmektedir. Mesela Hudâvendigâr eyaletinde Tevrat, İncil gibi kitaplar satarken Bandırma müdürü ve nâibi tarafından engellendiği bildirilen Protestan milletinden Kitapçı Begos'un sattığı kitaplar tahkik edilmiş ve satılmalarında her hangi bir mahzur görülmediği için de yayınlara tamamı gezgin kitapçıya iade edilmiştir.²¹³

Buna benzer bir örnekte Ankara'da yaşanmıştır. Kentte Protestan İncili satan kitapçılara engel olunduğu yönündeki şikâyetler üzerine böylesine bir yasağın hükümetçe uygun görülmediği ve her türlü serbestliğin sağlanarak gerekli önlemlerin alınması yönündeki tahrir Ankara'ya gönderilmiştir.²¹⁴

²⁰⁹ BOA, DH., MKT., Dosya No: 948/ Gömlek No: 42, 15.02.1323.

²¹⁰ BOA, MF., MKT., Dosya No: 321/ Gömlek No: 35, 08.01.1314.

²¹¹ BOA, BEO., Dosya No: 2448/ Gömlek No: 183576, 07.09.1322.

²¹² BOA, HR., TO., Dosya No: 64/ Gömlek No: 13, 12.06.1301.

²¹³ BOA, HR., MKT., Dosya No: 183/ Gömlek No: 72, 02.08.1273.

²¹⁴ BOA, BEO., Dosya No: 2454/ Gömlek No: 184030, 18.09.1322.

Bu tip tedbirler kimi zaman şahıslara yönelik de uygulanabilmektedir. Örneğin bir keresinde dünyanın dört bir tarafına dağılmış misyonerlerin her türden tuttıkları kayıtları ihtiva eden ‘*Missionary Herald*’ (MH) gazetesi nâşir ve muharriri misyoner Hrant’ın ülkeye girişine yasak konulmuştur. Ancak bu men cezasının sahil ve sınırlardaki vilâyetlere tebliği geciktirilmiş söz konusu şahsın sefâret-i seniyyelerce takip edilerek o vilâyetlere gideceği anlaşıldığında gerekenin yapılmasına karar verilmiştir.²¹⁵

Protestanlığı ‘*heretik*’ kabul eden ve onları din dışı faaliyetler yürüten bir grup olarak gören Gregoryen Ermeni cemaatine mensup bazı kimseler de zaman zaman misyonerleri zora sokacak faaliyetler yürüterek onların nüfuzlarını kırma çabası gütmüşlerdir. Misal vermek gerekirse bir keresinde Ermeni Patriği ve Millet Meclisi, Protestan milletinden bazı kişilerin kitap satmak bahanesiyle karyeleri dolaşarak çeşitli tahrikât ve iğfalâtta bulduklarını beyan etmiş ayrıca bu durumun men’i için yazılı taleplerini gerekli mercilere iletmiştir.²¹⁶

Böylesine durumlara şahit olduğunda ABD’li misyonerler genellikle tepkisiz kalmayarak yaşanan olumsuz hadisenin düzeltilmesi için gerekli müracaatları gerçekleştirmişlerdir. Mesela İstanbul’da misyonerler tarafından Ermeni lisanı üzerine basılan kitap ve evrakın teftişi hizmetinde bulunan Gregoryen bir Ermeni memur, Protestanlar için yazılan kitap vs. şeylere karşı tavır takınmış ve bunun bir suiistimal olduğu iddiasında bulunan misyonerlerde bu durumu önlemek için bir Protestan memurun da teftiş hizmetinde görevlendirilmesi yolunda talepte bulunmuşlardır. Talep incelenmiş ve netice itibariyle Protestanların lehine karar alınmıştır.²¹⁷

İki farklı cemaate mensup kimseler arasında anlaşmazlık çıktığında genellikle nihai kararı yöneticiler vermiştir. Kütahya’da yaşanan bir hadise bu durumu çok güzel izah etmektedir. Kente giden Protestan mezhebenden bir zimmî burada üç Ermeni vatandaşına mezkûr mezheple alakalı kitaplar dağıtmış bu durum şehirde mukim Ermenilerin bir kısmı tarafından şikâyet sebebi olmuştur. Kütahya muhassılı konuyla alakalı bir tahrirat yayınlamış, dönemin Hudâvendigâr Müşiri Mustafa Bey ise

---

²¹⁵ BOA, HR., TO., Dosya No: 211/ Gömlek No: 40, 01.05.1316.

²¹⁶ BOA, HR., MKT., Dosya No: 197/ Gömlek No: 63, 21.11.1273.

²¹⁷ BOA, HR., MKT., Dosya No: 304/ Gömlek No: 22, 12.02.1276.

kitapların takdiminin uygun görüldüğünü beyan eden bir ruhsatnameyi kente göndermiştir.²¹⁸

Elbette ki propaganda sadece yazılı metinlerin dağıtılması yoluyla gerçekleştirilemeyecektir. En başından beri bunun bilincindeki Board mensuplarının eğitim öğretim faaliyetleri daha doğru bir ifadeyle okullaşma konusunda da ciddi hamleleri olmuştur. Osmanlı Devleti topraklarında misyonerler tarafından faaliyete geçirilen ilk eğitim kurumu 1824 yılının Nisan ayında Beyrut'ta öğrencilerine kapılarını açmıştır. Isaac Bird, William Goodell ve her iki misyonerin eşlerinin öğretmenliğindeki okulun ilk etapta altı öğrencisi bulunmaktadır. Misyonerler müstakil bir okul açmak yerine evlerinin bir odasını sınıfa çevirerek eğitim öğretimi başlatmışlardır.²¹⁹ Öğrencilerin tamamı misyonerlere yardım eden yerli yardımcılardan çocuklarıdır. Bu husus evangelistlerin davalarına ne derece ehemmiyet gösterdiklerinin en önemli işaretlerindedir. Zira onlar işlerini şansa bırakmayarak sorumlulukları altına aldıkları kimselerin her türlü ihtiyacını üstlenme yoluna gitmişlerdir. Diğer taraftan yerli yardımcılar bu okula sadece evlatlarını göndererek değil aynı zamanda nakdi yardımda bulunarak da destek çıkmışlardır.²²⁰ Okulda hedeflenen yüksek standartlarda eğitim vererek misyonerlik davasına sadık, becerikli, pratik ve etkileyici Protestan bireyler yetiştirmektedir.²²¹ Misyonerlerin kurduğu ikinci okulda yine Beyrut'tadır. Burası sadece erkekler içindir ve öğrenci sayısı on ikidir. 1827 senesine kadar bölgede on üç okul teşkil edilmiş altı yüz kadar öğrenci bu okullara kaydedilmiştir.²²²

Anadolu'daki okullaşma faaliyetlerinin ilk merkezi ise İstanbul'dur. Goodell, kente ulaşır ulaşmaz çalışmalara başlamış ve bir yıl içerisinde İstanbul ve çevresinde öğrencilerinin önemli bir kısmı Rum cemaatine mensup, toplam on iki okul açılmıştır. Okullarda eğitim alan yaklaşık iki bin öğrencinin sadece yüz tanesi kızdır. Burada da hedef aynıdır: "Protestan misyonerliğine hizmet edecek Tanrı'nın davasına yakışır sadık müritler yetiştirmek..."²²³

---

²¹⁸ BOA, A., MKT., Dosya No: 133/ Gömlek No: 75, 09.07.1264.

²¹⁹ Lindsay, a.g.t., s. 89.

²²⁰ Neşe Coşkun, "XIX. Yüzyılda ABCFM'nin Osmanlı Topraklarındaki Eğitim Uygulamaları", Bitlis: Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C. 6, S. 2 (2017), s. 88.

²²¹ John Everton Choules, Thomas Smith, *The Origin and History of Missions*, 9th ed., Vol. 2, New York: Robert Carter, 1848, s. 290.

²²² Lindsay, a.g.t., s. 90.

²²³ Nossler, a.g.t., s. 19.

Amerikan misyonerliğinin Türkiye coğrafyasında en güçlü olduğu ve Anadolu topraklarının Batı, Doğu ve Merkezi Türkiye şeklinde üçe bölündüğü²²⁴ bir dönemde Osmanlı Devleti sınırları dâhilinde sadece yedi bağımsız misyoner okulunun bulunması diğer taraftan 1880 yılına ulaşıldığında ise bu rakamın üç yüze ulaşması otuz yılda kat edilen mesafeyi göstermesi bakımından manidardır.²²⁵

Diğer taraftan okullaşma konusunda rakamsal manada istikrarlı bir artışın sözü konusu olduğunu gözler önüne seren bir diğer husus da Board Teşkilatının yavaş yavaş fiili misyonerliği terk etmeye başladığı ve Anadolu'daki faaliyetlerine son verme yoluna gittiği 20. yüzyılın ilk çeyreğinde Osmanlı Devleti sınırları dâhilinde dört yüz yirmi altı okulda yaklaşık yirmi beş bin öğrenciye hizmet verilebiliyor olmasıdır.²²⁶

Her ne kadar nicel manada çok fazla bir yaygınlığa sahip olmasa da, Amerikan mekteplerinin toplumsal manada yol açtığı sorunları fark eden Bâbiâli geç de olsa yine kamu güvenliği adına ve dengeleri gözetmek için bu okulların özellikle Ermeni talebeler üzerinde bıraktığı kötü tesirlere karşı bir dizi tedbir alınması gerektiği yönünde bir kanaate varmıştır.²²⁷ Bu bağlamda değerlendirildiğinde gerek okulların azınlıklar, bilhassa da Ermeniler üzerindeki etki ve nüfuzunu anlayabilmek gerekse de tedbir maksatlı atılan adımlar hususunda kanaat oluşturabilmek için Osmanlı Devleti tarafından yayınlanan bir ferman hayli dikkat çekicidir. Buna göre Amerikan misyonerlerinin idaresindeki kolejlerden mezun Ermeniler, kendi mekteplerinde görev alamayacaklardır. Bu fermanla okullarda öğretmenlik yapacakların denetimi ile ilgili de sıkı tedbirler uygulanacağına dair bilgiler mevcuttur. Şöyle ki bundan böyle gayrimüslim öğretmenlerin şehâdetnâmelerinin incelenmesi konusunda daha fazla titizlik gösterilecek ve bu şehâdetnâmeler Maarif-i Umumiye Nezâretince onaylanmadan hiç kimse göreve başlayamayacaktır.²²⁸ Bu yönde atılan bir diğer adım da “Ruhsat-ı Resmîye olmaksızın küşâd olunacak misyoner mekteplerinin men’ine ve ecâneb tarafından te’sis olunan gayrimüslim mekteplerine Müslüman çocukların devam etmelerine meydan verilmemesi”ne²²⁹ dair karardır.

²²⁴ ABCFM, *Condensed Sketch of the Missions of the American Board in Asiatic Turkey*, ss. 17-19.

²²⁵ Emrah Şahin, *Responding to American Missionary Expansion: An Examination of Ottoman Imperial Statecraft 1880-1910*, (Doktora Tezi), Montréal: McGill University, 2011, s. 48.

²²⁶ Şuhnaz Yılmaz, *From Strangers to Allies: Turkish-American Relations*, (Doktora Tezi), New Jersey: Princeton University, 2000, s. 33.

²²⁷ BOA, DH., TMIK., Dosya No: 5 Gömlek No: 38, 15.12.1313.

²²⁸ BOA, MV., Dosya No: 115/ Gömlek No: 4, 04.01.1325.

²²⁹ BOA, Y., EE., KP., Dosya No: 8/ Gömlek No: 798, 28.08.1316.

Osmanlı Devleti bürokrasisi açısından değerlendirildiğinde alınan bu tedbirlerin tamamı yerel manada düzenin sarsılmasını engellemek, Hıristiyan cemaatlerin sahip olduğu insicama zarar vermemek, kamu kuruluşlarında çalışan bürokrat ve memurların hatta Müslüman tebaanın misyonerler tarafından kandırılarak isyana teşvik edilmelerini önlemek içindir.²³⁰ Geçmişteki prestij ve gücünü kaybetmeye başlayan bir devletin kendisini muhafaza altına alabilmesi ve dış dünya ile olan irtibatını daha sağlıklı yürütüp kontrolü elden bırakmaması adına bir takım kısıtlamalara gitmesi çok da anlaşılmayacak bir husus değildir.

Board mensuplarının evangelist teşkilatlanma hususunda bir diğer propaganda aracı ise dini teşekküllerdir. İbadethanelerin teşkili, bunlara üye kazandırmak ve bunların devamlılığını sağlamak mühimdir. Zira Protestanlığa kazandırılan her bir üyenin buluşma noktası kiliseler olacaktır. Her türlü çalışma ve dini faaliyet bu kurumlar vasıtasıyla yürütülecektir. Özellikle yerel cemaatlerin bir arada tutulması, onlara dayanışma ve işbirliği yapma konusunda bilinç aşılması ve Protestanlığa iman eden yeni nesillerin teşekkülü için yeterli sayıda ibadethane inşa edilmesi çok elzem bir husustur.²³¹ Bu kiliselerde görev yapacak din adamlarının seçimini de genellikle teşkilat gerçekleştirmiştir.²³² Ancak bir müddet Board mensuplarınca denetim altında tutulan ibadethaneler, kendi kendilerine yeter hale gelip, ayakları üzerinde durmaya başlayıp belirli sayıda üyeye sahip olunca devir teslim işlemleri gerçekleşmekte ve kontrol yerli papaz ve rahiplere bırakılmaktadır.²³³

Anadolu'da ilk Protestan Kilisesi 1846 yılında İstanbul'da kurulmuştur. Bu kilisenin hemen ardından İzmit, Adapazarı ve Trabzon'da da birer ibadethane açılmıştır.²³⁴ 1846 senesinin sonu itibarıyla bu dört kilisenin toplam üye sayısı yüz kırktır. Bahsi geçen dönemde Protestan cemaatinin en az bin üyesi bulunmaktadır.²³⁵ Yaklaşık on yıllık sürenin ardından 1855 yılına ulaşıldığında 'Küçük Asya' topraklarındaki evangelist kilise sayısı yirmi dörde ulaşmış, kendisini Protestan

---

²³⁰ Şahin, a.g.t., s. 216.

²³¹ Ann Marie Wilson, *Taking Liberties Abroad: Americans and International Humanitarian Advocacy, 1821-1914*, (Doktora Tezi), Massachusetts: Harvard University, 2010, s. 18.

²³² Özgür Yıldız, "ABCFM (Amerikan Board) Arşivlerinin Osmanlı-Amerikan İlişkileri Bağlamında Değerlendirilmesi", *İzmir: Tarih Okulu Dergisi*, S. XXVII (2016), s. 528.

²³³ Önal, a.g.e., ss. 284-303.

²³⁴ Vartan Artinian, *The Armenian Constitutional System in the Ottoman Empire 1839-1863*, İstanbul: y.y., t.y., s. 42.

²³⁵ Leon Arpee, *A History of Armenian Christianity*, New York: Armenian Missionary Association of America, 1946, s. 269.

addedenlerin sayısı ise üç bin beş yüz otuz sekize ulaşmıştır.²³⁶ Kuşkusuz bu rakam aldatıcıdır. Zira bu sayı resmi olarak kiliseye kayıtlı olan üyelerin toplamını ifade etmektedir. Hâlbuki o dönemde Anadolu'da Protestanlığı kendisine mezhep kabul etmiş ancak diğer cemaat üyeleri tarafından dışlanma hatta aforoz edilme vb. gerekçelerden ötürü inandığı değerleri saklayan pek çok kimse bulunmaktadır.

1870 yılında kilise sayısı yirmi bire, kiliseye üye sayısı ise bin yüz seksen ikiye düşmüştür.²³⁷ Protestan misyon tarihi için çok geç sayılabilecek bir dönemde 1915 senesinde ise bu rakamlar sırasıyla yüz altmış üç ve otuz iki bin beş yüz yirmi beştir.²³⁸

Bununla birlikte, Osmanlı Devlet yöneticileri tıpkı basın yayın faaliyetleri ve okullaşma da olduğu gibi kiliseler konusunda da kanun ve nizamlara uyulduğu takdirde Protestanlara ses çıkarmamışlardır. Ruhsatlı/izinli olan dini müesseselerin varlığına göz yumulmuş ve evangelizm taraftarları bu koşullar altında faaliyetlerini hiçbir güçlük yaşamadan sürdürmüşlerdir. Tersi durumlarla karşılaşıldığında ise devlet müdahalesi gecikmemiş ve bu tip ibadethanelerin varlığı sonlandırılmıştır.

Örnek vermek gerekirse Hudâvendigâr vilâyetinde Protestan misyonerlerin evlerini kiliseye çevirerek ibadet ettikleri hatta hanelerine çan asarak cemaat üyelerini ayine davet ettiklerine dair çıkan söylentilerin gerçekliği doğrulanınca evler boşaltılmış ve misyonerler uyarılmıştır.²³⁹ Bir diğer olay da İstanbul'da yaşanmıştır. Feriköy'de ruhsatlı olarak inşa edilmekte iken binanın şekil ve diğer özelliklerinin kanuna uygun olmaması nedeniyle tatil edilen Gürcü Katolik Kilisesinin eksikliklerinin tamamlanmasına izin verildiği ancak Gedikpaşa'da Protestanlara mensup bazı şahıslarca ruhsatsız olarak kilise şeklinde yapılmaya başlanan yere inşaat izni verilmediği beyan edilmektedir.²⁴⁰ Yine Nablus'ta bulunan iki Protestan kilisesinden birincisinin ruhsatsız olması ve İslâm aleyhine neşriyat yapması; ikincisinin de ruhsatsız ve İslâm mahallesinde olması sebebiyle kapatılmaları²⁴¹ izinler konusundaki hassasiyeti göstermektedir. Çorum sancağına bağlı Sungurlu kasabasında da benzer bir hadise

---

²³⁶ *Reports of ABCFM*, 1856, s. 92.

²³⁷ *Reports of ABCFM*, 1870, s. 19.

²³⁸ *Reports of ABCFM*, 1915, s. 112.

²³⁹ *BOA, HR. TO.*, Dosya No: 148/ Gömlek No: 24, t.y.

²⁴⁰ *BOA, DH. MKT.*, Dosya No: 416/ Gömlek No: 25, 29.02.1313.

²⁴¹ *BOA, İ., DH.*, Dosya No: 1295/ Gömlek No: 102456, 12.01.1309.

yaşanmış Başpınar mahallesindeki Protestan Kilisesine ruhsatsız şekilde yapılan ek bina yıktırılmış kiliseye ise ruhsatlı olduğundan dokunulmamıştır.²⁴²

Sonuç itibariyle basın-yayın, eğitim öğretim faaliyetleri ve dini teşekküller konusundaki istatistiki bilgiler göz önüne alındığında Board teşkilatının yaklaşık yüz yıllık '*Küçük Asya*' serüveni boyunca beklenenden daha az başarı sağladığı söylenebilir. Ne var ki daha önce de ifade edildiği üzere, evangelizm taraftarlarının Anadolu'da bulunmalarının yegâne nedeni de zaten bu değildir. Onlar dini anlamda nüfuz kazanmak ve hizmetlerde bulunmak kadar, ABD'nin varlığını, kültürel, siyasal, sosyo- psikolojik dinamiklerini görev yaptıkları bölgelere taşıyıp aşlamak arzusundaydılar ve muhtemeldir ki bu yönüyle daha fazla başarı kaydetmişlerdir.

2.5. ANADOLU İZLENİMLERİ

Bugünden bakarak, büyük hedef ve beklentilerle Anadolu macerasını başlatan misyonerlerin '*Küçük Asya*'ya veda ederken ne hissettiklerini anlamak ve kat ettikleri mesafeden ne derece tatmin olduklarının farkına varmak güçtür. 19. yüzyıl boyunca Osmanlı coğrafyasının Türkiye kısmındaki her bir karış toprağa nüfuz etmek ve başta Hristiyan azınlıklar olmak üzere toplumun tüm kesimleri üzerinde hâkimiyet kurmak isteyen evangelistlerin, tecrübe ettikleri her hadiseyi, his ve duygularını en ince ayrıntısına kadar kayıt altına aldıkları ve bu konuda oldukça sistemli ve etkileyici bir arşiv kaynağına sahip oldukları bilinmektedir. Yeni yüzyıla birlikte bu yöndeki pratik uygulama değişmiş ve misyonerler adeta bölgedeki kaderlerini tayin ediyormuşçasına bir ruh haline bürünerek süregelen alışkanlıklarını terk etmeye başlamışlardır. Dolayısıyla veda sahnelerini hayal etmek, bu konuda senaryolar üretmek afaki bilgilerle mümkündür.

Bununla birlikte tersi istikamette düşünüldüğünde yani başlangıçtan sona doğru hareket edildiğinde ise ortaya bambaşka bir manzara çıkmaktadır. Misyoner ve seyyahların Anadolu'ya dair ilk izlenimleri bu bölgeye yönelik hedeflerini yansıtır niteliktedir. İlk günler aynı zamanda misyoner ve gezginlerin yoğun siyasi, sosyal, iktisadi, kültürel ve psikolojik çıkarımlarda buldukları döneme işaret etmektedir. Dolayısıyla Amerika ve kısmen de İngiltere'den kalkıp Anadolu'ya gelen ve Türkiye coğrafyasını karış karış arşınlayan evangelistlerin din, eğitim, dil, kültür, basın yayın,

---

²⁴² BOA, ŞD., Dosya No: 1343/ Gömlek No: 4, 14.06.1312.

siyaset ve sosyo-politik sahadaki faaliyetlerini anlayabilmek aynı zamanda içinde buldukları toplum hakkındaki kanaatlerini ortaya koymak gerekir. Bu, bir başka gerçeği daha ortaya çıkaracak ve onların zihniyetlerini yani fikir, sanat, iktisat, milliyet, gelenek ve görenek gibi normlar itibariyle yaşadıkları çağda nasıl bir anlayışa sahip olduklarını gözler önüne serecektir.

Tamamıyla mensubu oldukları ülkenin çıkar ve inanç değerleri uğruna gerçekleşen seyahatlerin güvenli bir biçimde sürdürülmesi, yerli halkla, bilhassa da azınlık unsurlarla irtibata geçilebilmesi, bölgedeki zenginliklerin fakına varılabilmesi ve bunların detaylı bir biçimde incelenebilmesi için Amerikalı misyonerler ve gezginler buldukları kentlerde öncelikle toplumsal dokuyu teneffüs edip bir hareket planı çizme yoluna gitmişlerdir. Zira tesir edebilmek için halkın sosyal ve psikolojik yapısını, kültürünü, ekonomik düzeyini bilmek ve ona göre hareket etmek çok önemlidir. Protestan misyonerliğinin temel dürtüsü empati kurmaktır. Aksi takdirde başarı sağlanamayacağı ve herhangi bir sonuç üretilmeyeceğine inanılmaktadır. Bununla birlikte egemen unsurlarla diyalog kurmak hatta yeri geldiğinde onlara masum bir portre çizerek zararsız faaliyetlerde bulunulduğuna dair ikna edici bir söylem üretmek çok önemlidir. Zira bu durum misyonerlere serbestçe hareket etme imkânı sağlayacaktır.

Kuşkusuz ilk kural ziyaret edilen ülkenin hukuki ve siyasi normları, gelenek, örf ve adetleri hakkında bilgi edinmektir. Zira bu sayede daha rahat ve güvenli bir biçimde seyahat edilebilecektir. ‘*Küçük Asya*’da yolculukların genellikle at sırtında gerçekleştirildiği ve günde ortalama yirmi, yirmi beş mil yol kat edildiği göz önüne alındığında mevcut yapıya adaptasyonun önemli daha rahat kavranacaktır.²⁴³ Ayrıca seyahatler için bölgeyi tanıyan güvenilir bir mihmândar o günün tabiriyle bir ‘*katırcı*’ bulmak işleri daha da kolaylaştıracaktır. Zira geceleri dağ başlarında konaklamak zorunda kalılabilmekte yahut yakın köylerden erzak, yakacak vs. gibi ihtiyaçların temini gerekebilmektedir. Yolculuk müddetince herhangi bir sıkıntı baş gösterdiğinde yerli halk ile temas kuracak kimse de bu ‘*katırcı*’dır. Lâkin misyoner ve seyyahlar kimi zaman yanlarında gündelik ihtiyaçlarında kendilerine yardımcı olabilecek hizmetkârlar ile bölgedeki insanlarla irtibatı sağlayacak az da olsa İngilizce bilen Rum yahut Ermeni

---

²⁴³ John Murray, *A Handbook for Travellers in the Ionian Islands, Greece, Turkey, Asia Minor, and Constantinople*, London: John Murray, 1845, ss. 13-14.

rehberler de bulundurmuşlardır.²⁴⁴ Elbette ki bu rehberin Müslüman olması ki burada Müslümanlıktan kasıt aslında Türk olmaktır, atılan her adımı daha da meşru kılacaktır. Fakat Müslüman bir rehber bulmak zordur. Zira Müslümanların bir Hıristiyan'a kılavuzluk yapması hele bir de onun uşağıymış gibi hizmet etmesi kabul edilebilir bir durum değildir.²⁴⁵

İkinci husus bölgenin demografik yapısını anlamaktır. Nitekim faaliyet yürütülecek yapı ve cemaatlerin etki ve nüfuzunu bilmek, nüfusa olan oranlarını müşahade etmek daha rahat hareket etme imkânı sağlayacaktır. Misyoner kayıtlarına göre 19. yüzyılda Osmanlı Devletinin nüfusu otuz iki milyondan biraz fazladır. Lâkin resmi bir nüfus sayımının yapılamaması net rakam vermeyi güçleştirmektedir. Türkler askere alınma korkusu, azınlıklar ise kelle vergisi ödeme endişesi taşıdıkları için sağlıklı bir nüfus tahriri gerçekleştirilememiştir.²⁴⁶

Hararetili ve uzun yolculukların ardından faaliyet yürütecekleri bölgeye ulaşan misyoner ve seyyahların umumiyetle ilk hedefleri bölge yöneticileriyle temas kurmaktır. Bu önemli bir ritüeldir ve mutlak surette yerine getirilmelidir. Genellikle İstanbul'da eğitim alan ve 'Pasha' olarak çağırılan il valilerinin otoriter ve sert bir mizaca sahip olmaları kimi zaman seyyah ve misyonerlerin işini zorlaştırmaktadır.²⁴⁷ Misyonerlerin nazarında siyaset ve din kavramlarının iç içe girdiği girift bir yapı arz eden Osmanlı Devlet sisteminde sultan her şeyin başı ve mutlak otoritenin temsilcisidir. O gücünü İslâm Peygamberi Hz. Muhammed'in öğretilerine dayandırır. Dolayısıyla attığı her adım kutsal, söylediği her söz kanun hükmünde kabul görmektedir. Paşalar da sultandan aldıkları yetkiyi kullanarak hareket ettikleri için onların da söyledikleri her söz emir telakki edilmektedir.²⁴⁸ Ne var ki evangelist bir misyoner yahut gezginin gözüyle bir vali selefının yaptığı şeyleri yok etmekten başka bir şeyle uğraşmaz. Ayrıca görev süresini kestiremediği için mümkün olduğunca hızlı bir biçimde servetine servet katmaya çalışır. Kesinlikle vatansever değildir ve onurlu bir biçimde halkına hizmet

---

²⁴⁴ John Murray, *A Handbook for Travellers in Turkey Describing Constantinople, European Turkey, Asia Minor, Armenia, And Mesopotamia*, 3rd. ed., London: John Murray, 1854, ss. 17-18.

²⁴⁵ Murray, *A Handbook for Travellers in the Ionian Islands, Greece, Turkey, Asia Minor, and Constantinople*, s. 153.

²⁴⁶ Florence A Fensham, Mary I. Lyman, H.B. Humphrey, *A Modern Crusade in the Turkish Empire*, Chicago: Woman's Board of Missions, 1908, s. 12.

²⁴⁷ F. A. Neale, *Eight Years in Syria, Palastine, and Asia Minor*, C. 1, London: Colburn and Co. Publishers, 1851, s. 187.

²⁴⁸ Sadık Shahid, *Islam, Turkey and Armenia and How They Happened*, St. Louis: C. B. Woodward Company, 1898, s. 120.

yerine yağma ve talan faaliyetlerine girişip tebaasına zulmeder.²⁴⁹ Evangelistlerin böylesine abartılı yorumlarda bulunmaları ve karamsar bir tablo çizmeleri kuşkusuz mevcudiyetlerini meşru kılmak içindir. Onlar attıkları her adımın insanları doğruya ve Tanrı'nın mutlak hakikatlerine ulaştıracağına iman etmişlerdir. İslâm'ı tahrif edilmiş bir din, Osmanlı'yı ise itibar ve değerini kaybetmiş bir devlet olarak gören ve bölgede köklü bir sistem değişikliğinin yapılabilmesi için mücadele eden bir zihni yapının, yerine oturacağı esasında koltuğunu işgal edeceği kimseleri karalamasından daha doğal bir şey yoktur. Zira mevcut olan onun rakibidir ve derhal yok edilmesi gerekmektedir.

Yerel yöneticilerle irtibat sağlandıktan sonra sıra konaklamaya gelir. Şayet kısa süreli bir ziyaret gerçekleştirilecekse hanları tercih etmek daha uygun ve makul görülmektedir. Zira hanlar hem güvenilir hem de temizdir. Ancak uzun süreli barınma için hanlarda konaklamak pahalı bir alternatiftir ve herhangi bir özel mülkiyetten oda kiralama yoluna gidilmektedir. Ancak ailece seyahat ediliyorsa ve bulunulan bölgede iki üç aydan fazla kalınacaksa en az iki odalı bir ev kiralamak daha doğru bir yöntemdir. Yine Müslümanlara ait bir mülkte oturmak hem meşruiyeti arttıracak hem de Müslüman ev sahibinin hami rolüne bürünmesini sağlayacaktır. Bu, Müslüman kılavuzlar bulmaktan daha kolay ulaşılabilecek bir hedeftir. Bazı durumlarda manastırlar da barınmak olarak tercih edilebilmektedir. Şayet misyoner veya seyyahların şansları yaver giderse bölge yöneticisine konuk olabilme imkânı da vardır. İşte bu en çok tercih edilmesi gerektirir.²⁵⁰

Paşaların evine konuk olmak onların gönlünü hoş etmeyi de gerektirmektedir. Misyoner ve elbette ki seyyahlar her an tatlı sürprizler (!) yapmaya hazırlardır. Bunun için yanlarında muteber gördükleri, işlerine yarayabileceğini düşündükleri kimselere tevdi etmek üzere hediye kabilinden farklı objeler taşırlar. Bu adeta bir kural, kesinlikle ihmal edilmemesi gereken bir düstur ya da prensip gibi işlemektedir. Hediyeler arasında en dikkat çekenleri ve en yaygın olanları revolver, kılıç kemeri, silah tozu yani barut, her türden çatal ve bıçak, arma, rozet, kadın terliği, işlemeli mendildir.²⁵¹

Bu hadise ev sahipleri açısından değerlendirildiğinde yöneticilerin en çok hoşuna giden hediyeler revolver ve saattir. Halktan kimseler için ise hediye

²⁴⁹ J. Lewis Farley, *Turks and Christians: A Solution of the Eastern Question*, London: Simpkin, Marshall & Co. Publishers, 1876, s. 38.

²⁵⁰ Murray, *A Handbook for Travellers in the Ionian Islands, Greece, Turkey, Asia Minor, and Constantinople*, ss. 153-154.

²⁵¹ a.g.e., s. 155.

değerinden ziyade tedarik konusundaki güçlük önem arz eder. Mesela Bâbiâli mensupları için bakır bir kap, köylüler için barut, kâtip ve muharrirler için ise sade ve düz bir kâğıt daha fazla anlam taşımaktadır.²⁵²

Misyoner ve gezginlerin gerçekleştirdiği bu ziyaretler gerek konaklanan ev gerekse de hane halkı ve aile hayatı ile alakalı da zengin çıkarımlarda bulunmalarını sağlamaktadır. Kayıtlarda ifade edildiği gibi zengin yahut yoksul olsun Türklere ait evlerde mutlaka ön bir avlu ve bahçe bulunmaktadır.²⁵³ Çok farklı ağaç türlerinin süslediği bahçelerde özellikle yazın bir akasyanın gölgesinde ferahlamak, dalından envai çeşitte meyve koparıp yemek önemli bir alışkanlık ve zevktir. Bu ağaçların bir diğer özelliği de mahremiyet konusunda ciddi hassasiyet taşıyan Müslüman ailelerin dış dünya ile olan irtibatını kısmen de olsa kesmeleridir.²⁵⁴

Hane içerisinde kadınlara ait bölüm ‘*harem*’ diye adlandırılmakta ve buraya birinci dereceden akrabalar yani evdeki hanımlarla evlenmesi İslâm dini açısından mümkün olmayan baba, erkek kardeş, erkek evlat, dede, amca ve dayı, erkek torun dışında herhangi bir kimsenin girmesi ‘*caiz*’ kabul edilmemektedir. Bahsi geçen kişilerin girişi de aslında gizli bir izne tabidir. Şöyle ki haremdeki kadınların bu duruma müsaade etmesi gerekmektedir. Ayrıca evde yabancı bir erkek bulunması durumunda on iki yaşından büyük hanımların tamamının ister bu kişiyle karşılaşsınlar ki bu karşılaşma ancak kazara gerçekleşebilirdi, ister karşılaşmasınlar yüzlerini peçe ile örtmesi bir zorunluluktur. Zaten yabancı erkeklerin de dış kapıyı tokmaklarken mutlaka “*peçeni ört*” şeklinde seslenmesi gerekmektedir. Evin reisi olan erkek kimi zaman yuvasından ayrılırken kapıyı kilitleyip anahtarını yanında götürebilmektedir. Bu tip bir ‘*sınırlı mahkûmiyet*’ Müslüman bir aile için çok doğal karşılanmalıdır.²⁵⁵ Diğer taraftan belki de bir Batılıyı Müslüman hanesinde en çok zorlayan husus ayakkabıları kapı önünde çıkarma zaruriyetidir. Müslüman hanesine dışarıda gezilen bir pabuç ile girmek mümkün değildir. Yine ‘*fes*’ adı verilen şapka kıyafetin bir parçasıdır. Batılılar evlerine girerken şapkalarını çıkarırken Doğulu bir Türk ‘*fes*’ini her daim başında

---

²⁵² Murray, a. yer

²⁵³ Lucy M. J. Garnett, *The Women of Turkey and Their Folk-lore*, London: David Nutt, 270-271 Strand, W. C., 1890, s. 419.

²⁵⁴ Lucy M. J. Garnett, *Home Life in Turkey*, New York: The Mac Millan Company, 1909, s. 258.

²⁵⁵ Shahid, a.g.e., s. 146.

taşımaktadır.²⁵⁶ Misyonerlerin ifadesiyle Doğulu insanın şapkasını sürekli başında taşımasının önemli bir nedeni tıraş olduktan sonra kafasının aldığı garip şekilden dolayı komik duruma düşmesi ve bunun uyandırdığı mahcubiyettir. Bir insanın her zaman tıraşa ihtiyacı yoktur ama sürekli 'fes'ini başında tutarak gülünç duruma düşme ihtimali ortadan kaldırılmaktadır. Ayakları çıplak evde dolaşmak ise masa kullanma alışkanlığının olmamasından kaynaklanmaktadır. Nitekim Müslüman bir Türk bulduğu her yere çökmekte ve koltuk yahut kanepede oturmaktansa yere çömelmeyi tercih etmektedir. Bu durumda kıyafetlerin kirlenmesini engellemek ise ancak ayakkabıları kapının önünde çıkarmakla mümkündür.²⁵⁷

Misyoner ve seyyahların tezat ve çelişkili durumlarda ve kendilerine garip gelen hususlarda olayları yorumlarken getirdikleri izahatlar hadiseleri daha da anlaşılabilir hale sokuyordu. Şapka ve ayakkabı konusundaki çıkarımlar bunun en bariz göstergelerindendi. Evangelistlerin yaptıkları açıklamaları ne derece inandırıcı bulduklarını anlamak güçtür. Bu gerekçeleri sunarkenki ciddiyetlerinin farkına varmak da mümkün değildir. Ancak tüm bu izahatların gizli bir kibrin ve küçümseyici bir bakış açısının dışı vurumu olduğu aşikârdır. Onlar, hoşlarına gitmeyen ve farklı gördükleri her konuda buna benzer bir tavır takınarak saygı duymak yerine yok saymak ya da aşağılamak yöntemini tercih etmişlerdir.

Her türden detayı en ince ayrıntısına kadar tahlil eden ve bunları kayıt altına alan evangelistlerin kaleme aldıkları çalışmalarda meskenlerin fiziki yapısı ile alakalı da bilgiler mevcuttur. Buna göre evler genellikle ahşaptır ve iki katlıdır. Mutfak umumiyetle alt katta bulunmaktadır. Şayet evde mukim bir uşak yahut hizmetkâr varsa ona ait müştemilat kısmı da avluda veya hemen alt kata bitişik bir yerde bulunmaktadır. Üst kısma çıkmak için en az sekiz on basamaklı bir merdiveni tırmanmak gerekmektedir. İkinci kat daha çok hane halkı için düzenlenmiştir. Misafirleri ağırlamak için kullanılacak salon kısmı alt katta bulunmaktadır. Üst katta da, ortada geniş bir hol ve bu hole açılan farklı sayılarda oda mevcuttur. Odalar ekseriyetle 'divan' diye tabir edilen ve kimi zaman yatak olarak da kullanılabilen gerek dekor amaçlı gerekse de

---

²⁵⁶ Henry Otis Dwight, *Constantinople and Its Problems*, London: Oliphant, Anderson & Ferrier, 1901, s. 159.

²⁵⁷ a.g.e., s. 160.

yaslanmak için kullanılan kanepelerdeki kolsuz ve aralıksız oturma gruplarıyla tezyin edilmişlerdir.²⁵⁸

Misyoner ve seyyahların en çok dikkatini çeken hususlardan birisi de Türk mutfağıydı. Zira Anadolu insanının bilhassa da Türklerin bu konuda rakipsiz olduğu bilinmekteydi. Dolayısıyla Batı dünyasından ‘*Küçük Asya*’ya yönelik seyahatlerin neredeyse tamamında leziz ve nefis Türk yemeklerine özel bir önem atfediliyordu. Kayıtlardan öğrenildiği kadarıyla evlerin mutfak kısmı hayli genişti. Nitekim mutfak hayatı hanımların en vazgeçilmezlerinden idi. Genellikle evde oturmak durumunda kalan Müslüman kadınlar günün önemli bir kısmını mutfakta geçiriyorlardı. Zengin yahut fakir olsun kadınlar için güzel yemekler yapmak, eşlerine bu anlamda tatmin edici bir hizmet sunmak önemli bir görev addediliyor ve bu yönde başarılı olan hanımların Tanrı katında da lütuflandırılacaklarına inanılıyordu. Mutfak genellikle harem kısmındaydı. Kimi zengin ailelerin sadece yemek pişirmek için görevli uşakları da vardı. Ama her ne olursa olsun evin hanımı işin içerisindeydi ve bizzat mutfağın kontrolünü sağlıyordu.²⁵⁹

Türkler genellikle iki öğün yemek yiyorlardı. Bunlardan ilki olan ‘*kahvaltı*’ sabah değişen saatlerde yapılıyordu. İkincisi olan ‘*akşam yemeği*’ ise daha çok gün batımı için tasarlanmıştı.²⁶⁰ Müslüman Türk kadını için ev, hane her şey idi. Zamanının önemli bir kısmını yuvasında geçirmek durumunda kalan kadınların evlerinin reisi olmaları gerekiyordu. Onlar, hane içerisindeki düzen ve intizamdan ayrıca çocukların bakımından sorumluydular. Bir diğer vazifeleri de daha önce de ifade edildiği üzere mutfağın kontrolüydü.²⁶¹

Akşam yemeğinde öncelikle çorba ikram ediliyordu. Ağır ve keskin bir et kokusu taşıyan çorbalar envai çeşitte olabiliyordu. ‘*Pilav*’ ve ‘*hoşaf*’ neredeyse her yemeğin olmazsa olmazlarından idi. Şayet evde bir misafir varsa yemeklerin en leziz ve en yağlı kısımları onların tabağında yer alıyordu. Ev sahipleri misafir yemeğini bitirmeden kesinlikle sofradan kalkmıyorlardı. Konuğun doyumu ve memnuniyeti her

---

²⁵⁸ Caroline Paine, *Tent and Harem: Notes of an Oriental Trip*, New York: D. Appleton and Company, 1859, ss. 17-18.

²⁵⁹ Stanley Lane Poole, *The People of Turkey: Twenty Years' Residence Among Bulgarians, Greeks, Albanians, Turks and Armenians*, C. II, London: John Murray, 1878, ss. 30-31

²⁶⁰ a.yer

²⁶¹ L. S. Crawford, *Turkey: A Course of Twelve Lessons*, Boston: Board Press, 1899, ss. 12-13.

şeyden değerliydi. Yemeğin bitiminde ‘ibrik’ veya ‘leğen’lerde eller yıkıyor ardından kahve faslına geçiliyordu.²⁶²

Misyoner ve seyyahların mutfak ve yemek kültürü konusundaki bu çıkarımları gıpta ile karışık bir küçümsemeyi de beraberinde getiriyordu. Böylesine düzenli ve titiz bir yemek alışkanlığı kıskanılacak bir husustu. Her gün bıkip usanmadan aynı şeyleri tekrar etmek ve bunu adeta bir ritüel haline dönüştürmek kolay başarılabilir bir durum değildi. Hele bir de mutfak kültürü konusunda hayli zayıf ve aceleci bir anlayışa sahip olan Batı dünyasının bu derece zengin bir geleneği doğru bir bakış açısıyla tahlil etmesi mümkün değildi. İşte küçümseyici yorumlarda bu konudaki eksiklikten kaynaklanıyordu.

Buraya kadar anlatılanlar misyonerlerin, buldukları bölgede mevcudiyetlerini meşru kılmak ve emniyet altına almak için serdettikleri çabanın en bariz göstergeleriydi. Bundan sonra sıra kendilerini mukim kılacak bir başka deyişle yerlileştirecek ve bölge sakini haline dönüştürecek adımlar atmaya gelmişti. Ve elbette var olmak için harcamak gerekiyordu. Harcamak için ise parayı tanımak ve ona sahip olmak şarttı. Misyoner evrakları ve gezgin notlarında değerli maden veya kâğıt parçasıyla alakalı da pek çok bilgi verilmektedir. Mesela ‘beşlik’ diye tabir edilen ve sultanın sıkı kontrolü ile üretimi sağlanabilen sikkenin bir ‘şilin’den daha değersiz olmasının verdiği mutluluğu anlatan satırlar dikkatlerden kaçmamaktadır.²⁶³ Yine altının fiyatının hızla arttığı dolayısıyla da karaborsacılığın yaygınlaştığına dair yapılan izahlar Osmanlı Devleti’nin o dönemde içine düştüğü bunalımın en bariz göstergeleridir.

Altının piyasalardan çekilmesi ile ithalatta ‘beşlik’ ve hatta ‘20 para’nın kullanılmaya başlanması Osmanlı Devleti’ni batılı güçler karşısında zayıf kılmış, devletin alım gücü azalmıştır. Kuşkusuz bu durum karşısında giderek daha da zenginleşmeye başlayan misyoner ve seyyahlar hallerinden memnun bir biçimde hayatlarına devam etmişlerdir.²⁶⁴

Kayıtlarda kendisine yer bulan bir diğer önemli konu da pazar ve çarşı hayatıdır. Türk pazarları genellikle yüksek kubbeli ve tonozlu dehliz veya kapalı mekânların içerisine sıkıştırılmıştı. Revaklı bir avlusu da bulunan bu taş yapıların içerisine ışık

---

²⁶² Poole, a.g.e., ss. 33-34.

²⁶³ Murray, *A Handbook for Travellers in the Ionian Islands, Greece, Turkey, Asia Minor, and Constantinople*, ss. 155-157.

²⁶⁴ a.yer

girebilmesi için küçük pencereler açılmıştı. Çarşı içerisinde dükkânlar art arda sıralanmış olarak müşterilerini beklerlerdi. Alışveriş yapın yahut yapmasınlar müşterilere tütün veya kahve ikram etmek adettendi.²⁶⁵ Tüccarların haklarını koruyan ve sorunlarına çözüm üreten esnaf birlikleri veya loncalar mevcuttu. Hatta bunların bir kısmına Hıristiyan vatandaşlar da dâhil olabiliyordu. Misyonerlerin ifadesiyle genel itibariyle ‘nizamsız ve düzensiz bir yapı arz eden’, Osmanlı Devlet geleneği içerisinde sistematik bir işleyişe sahip ve yaptırımını güçlü kanun ve tüzüklerle devamlılığı sağlanan loncaların mekanik yapısı, Batılı ziyaretçilerini kendisine hayran bırakıyordu.²⁶⁶ Çarşı ve pazarlarda benzer ürün satan dükkânlar genellikle bir araya toplanmıştı. Silah ve av malzemesi ticareti yapan işyerleri ile kuyumcular, çarşılarda en çok dikkat çeken alışveriş merkezleriydi. Mücevherciler iktisadi anlamda zengin olmakla birlikte mal çeşitliliği bakımından tatminkâr değillerdi. Manifaturacılık ise dikkat çeken bir diğer iş kolu idi. Kadın ve erkekler için farklı dükkânlar vardı. Ekseriyetle kadınların alışveriş yaptığı mağazalara erkeklerin girmesi hoş karşılanmazdı.²⁶⁷

Kılıçtan çok fikre değer verdiğini iddia eden ve kendilerini modern zamanların şövalyeleri olarak tanımlayan²⁶⁸ misyonerlerin bu derece dikkatli gözlem ve tahlillerde bulunmaları boşa değildir. Kayıt altına almak ve bu kayıtları zamanı geldiğinde ortaya döküp yeni stratejiler belirlemek genelde ABD’nin özelde de talebeleri olan evangelistlerin temel şiarıdır. Düşmanını iyi tanımak ve onun düzenini yıkarak, kaos oluşturmaya çalışmak birinci vazifedir. İkinci vazife ise kıyas etmektir. Bu mukayese ABD’nin sahip olduklarıyla, Osmanlı Devletinde şahit olunanlar arasında gerçekleşecektir. Ardından ‘Yeni Dünya’dan ithal edilecek değerlerin mevcut bulunanlardan daha etkili ve kullanışlı olduğu konusunda ikna etme sürecine geçilecektir.

Misyoner ve gezginlerin Türklerin karakter yapısı ile alakalı gözlemlerini de kayıt altına aldıkları dikkatlerden kaçmamaktadır. ‘Küçük Asya’daki Müslümanların yaklaşım ve tutumları öylesine içten ve samimidir ki büyük önyargılarla Anadolu’ya gelen misyonerler bu durumu göz ardı edememişlerdir. Onlar, dürüstlüğü, kibarlığın,

---

²⁶⁵ J. Griffiths, *Travels in Europe, Asia Minor, and Arabia*, London: T. Cadell and W. Davies, 1805, s. 84.

²⁶⁶ Stanley Lane Poole, *The People of Turkey: Twenty Years’ Residence Among Bulgarians, Greeks, Albanians, Turks and Armenians*, C. I, London: John Murray, 1878, s. 92.

²⁶⁷ Elliott, a.g.e., ss. 387-390.

²⁶⁸ George H. Hepworth, *Through Armenia on Horseback*, New York: E. P. Dutton & Company, 1808, s. 292.

sıcakkanlı ve samimi davranışlar sergilemenin daha da mühimi yabancılara gösterilen saygı ve misafirperverliğin büyüüne kapılarak yerli halka methiyeler düzmüşlerdir. Müslümanların dindarlığı ve dini hayatın her alanı kuşattığı gerçeği çok etkileyicidir. İnanç değerlerinin sadece ahlaki normları belirlemediğini aynı zamanda sivil hukuk yasalarına da şekil verdiğini ifade eden evangelistler, toplumsal hayatın her alanını, her saat ve her dakikayı, ticari ve sosyal münasebetleri belirleyen yegâne unsurun dini olgular olduğu gerçeği karşısında dehşete kapılmışlardır.²⁶⁹ Bu dehşet, kıskançlık, imrenme ve endişe duyma gibi girift duyguları içermektedir. Protestanlık inancını yaymak maksadıyla ABD gibi uzak bir coğrafyadan yola çıkıp Anadolu'ya gelen evangelistlerin Müslümanlara yönelik inançlarını yok eden en önemli husus belki de bu satırlarda gizlidir.

Bu değerlendirmeleri yaparken onların zihninde şimşekler çaktıran bir diğer unsur da muhtemelen kıyas etmek olmuştur. Ana vatanlarındaki yerli halkın toplumsal değerleri ve din algısı ile '*Küçük Asya*'nın, her ne kadar kendileri tarafından kabul edilmese de, asıl sahiplerinin yaşadığı hayatı kıyas etmek... Evrensel bir din anlayışına sahip olan Müslümanların ibadetlerini herhangi bir mekânla sınırlandırmamaları; sokakta, devlet dairesinde, dükkânda yahut da camide rahatlıkla namaz kılabilmeleri; gösterişten uzak olarak, büyük bir sadelikle ve din adamlarının kılavuzluğuna ihtiyaç duymaksızın da '*Tanrı*'ya yönelebilmeleri, Protestan misyonerliğinin en azından bu coğrafyada '*İslâm taraftarları*' karşısında mağlup olacağını habercisi kabul edilmiştir.²⁷⁰ Belki de misyonerleri Müslümanlardan uzak tutan ve daha çok Ermeni ve Rumlara yönelten ana sâik de budur. 1845 yılında misyoner Joseph Greene tarafından kaleme alınan şu sözler adeta itiraf niteliğindedir: "Acaba Hıristiyan Avrupa, sahte Peygamberin sadık takipçilerinin iman ve kudretinin karşısında şiddetli bir azarı hak etmiyor mu? Bizler de Müslümanlar gibi inançlarımıza sıkı sıkıya bağlı kalabilseydik yeryüzü cennetten bir parça haline dönüşmez miydi?"²⁷¹

Bununla birlikte onlar kısmen de olsa mağlubiyeti çok önceden kabul etmişlerdi. Nitekim '*Küçük Asya*'yı hedef olarak seçen misyonerler Anadolu seyahatine çıkmadan önce bölgenin yerlisi olan Müslüman nüfusa arzu ettikleri oranda nüfuz

---

²⁶⁹ Murray, *A Handbook for Travellers in the Ionian Islands, Greece, Turkey, Asia Minor, and Constantinople*, ss. 157-158.

²⁷⁰ a. yer

²⁷¹ Henry J. Van-Lennep, *Bible Lands: Their Modern Customs and Manners*, New York: Harper & Brothers Publishers, 1875, s. 743.

edemeyeceklerinin farkındaydılar. Zaten böyle bir iddia ile de yola koyulmamışlardı. Kuşkusuz Türkler arasında popüler olmak ve onların güvenini kazanmak mühimdi. Ancak asıl gaye azınlıklara bilhassa da Ermenilere yönelik faaliyetler yürütmektir. Dolayısıyla evangelistlerin adeta bir nakış ustası gibi işledikleri ve her türden malumatı kayıt altına aldıkları raporlarında ve yine seyahatnâmelerde gerek Ermeni gerekse de Rum nüfusla alakalı da önemli bilgiler mevcuttur.

Öncelik kuşkusuz Ermenilere verilmişti. Zira misyonerler en başından beri bu cemaate daha rahat nüfuz edebileceklerini fark etmişlerdi. Zira ABD’li bir misyonerin gözüyle Ermeniler dünyanın en akıllı insanlarıydılar. Bunun en önemli gerekçesi Osmanlı Devleti topraklarındaki cemaatler arasında milli ve manevi değerlerine en çok sadakat gösteren, dilini ve ulusal kültürünü korumaya en müsait topluluğun Ermeniler olmasıydı. Onların Türklerden nefret etmeleri de bir diğer önemli husustu.²⁷²

Board Teşkilatının Anadolu’daki ilk misyonerlerinden H.G.O. Dwight Ermenilere yönelik temayülün gizli kodlarını şu şekilde ifşa etmektedir:

“Osmanlı Devleti sınırları dâhilindeki muteber tüccarların neredeyse tamamı Ermeni’dir. Bankerlerin önemli bir kısmı da bu cemaate mensuptur. Daha da mühimi bu topraklarda belirli bir beceri ve uzmanlık gerektiren ne kadar sanat varsa tamamına yön verenler de yine Ermenilerdir. Onlar adeta Doğu’nun Anglosaksonları olarak kalplerde yer etmişlerdir. İşin özü Ermenileri evangelizme kazandırmak Anadolu’ya hükmetmek ve bu coğrafyayı avuçlarımızın içerisinde tutmak demektir.”²⁷³

Ermenileri misyonerlerin gözünde önemli ve değerli kılan bir diğer husus da nüfuslarıdır. Seyyahların iddiasıyla 1840’lı yıllarda Anadolu’daki toplam Ermeni nüfusu iki milyon dört yüz bindir.²⁷⁴ Bir başka kaynakta ise bu rakamın üç milyonu bulduğu ifade edilmektedir.²⁷⁵ Böylesine önemli bir güce egemen olmak ve onları Protestanlık davasına kazandırmak hiç şüphesiz ki misyonerlerin ‘*Küçük Asya*’daki mevcudiyetlerini meşru kılacak ve onları bölgenin kısmi ev sahibi haline dönüştürecekti.

²⁷² James Creagh, *Armenians, Koords, and Turks*, C. I, London: Samuel Tinsley & Co., 1880, ss. 267-277.

²⁷³ M. C. Gabrielian, *The Armenians or the People of Ararat*, Philadelphia: Allen, Lane & Scott, 1892, s. 86.

²⁷⁴ M. G. Rolin Jaequemyns, *Armenia, The Armenians, and the Treaties*, London: John Heywood, 1891, s. 7.

²⁷⁵ H. F. B. Lynch, *Armenia: Travels and Studies*, C. II, New York: Longmans, Green and Co., 1901, s. 428.

Misyonerleri bu şekilde düşünmeye yani Ermenilere teveccüh göstermeye sevk eden başka unsurlar var mıdır bilinmemekle birlikte, bahsi geçen cemaat mensuplarının vasıfları evangelistlerin iştahını kabartıyordu. Kuşkusuz böylesine hazır bir topluluğu Protestanlığa kazandırmak ve ayırıştırmak çok kolay olacaktı.

Bununla birlikte Ermenilerin Protestanlığa kazandırılma mücadelesinde misyonerleri en çok zorlayan husus diğer mezhep mensuplarının bilhassa da Katoliklerin muhalefeti idi. 19. yüzyılda özellikle İstanbul'da ve kuşkusuz Anadolu'nun muhtelif bölgelerinde Katolikler de ciddi boyutta misyonerlik faaliyeti yürütmekteydiler. Daha çok Katolisizmin Cizvit koluna bağlı bu misyonerler kendilerinden sonra 'Küçük Asya'ya ulaşan evangelistlerin uğraşlarını boşa çıkarmak ve onları hayal kırıklığına uğratmak için ellerinden geleni yapmışlardır.²⁷⁶ Hatta bu yöndeki çekişme ve münakaşalar öyle boyutlara varmıştır ki, 1836 senesinde Katolik ve Rum patriği, Ermeni patriği üzerinde baskı kurarak misyonerlerin faaliyetlerine sınırlama getirmek istemiştir. Baskılar kısmen sonuç vermiş ve Ermeniler belirli bir süre Protestanların ağından kurtarılmıştır.²⁷⁷ Ne var ki hiçbir şey ABD'li misyonerlerin Ermeniler üzerinde nüfuz kurmasına engel olamamıştır.

Evangelist misyonerlerin 'Küçük Asya'daki ikinci hedef kitlesi Rum cemaatidir. Misyoner kayıtlarında Osmanlı Devleti genelinde 'Grek' yani Rum nüfusun dört buçuk milyondan fazla olduğu ifade edilmektedir.²⁷⁸ Osmanlı Devlet yöneticileri açısından değerlendirildiğinde Rumların üstlendikleri misyon ve vazifeler oldukça dikkat çekicidir. Bu cemaat, Ermenilere nazaran daha fazla oranda resmi kurumlarla münasebet kurmuş ve sultan başta olmak üzere Bâbiâli'de vazifeli üst düzey bürokratların tercüme vb. işlerini yürütmüşlerdir. Bu husus onları ayrıcalıklı kılmış, ayrıca diplomasi ve dış ilişkiler konusunda da etkin olmalarını sağlamıştır.²⁷⁹

Bununla birlikte Rumların Katolik inancına duydukları ilgi onları etkileme konusunda misyonerlerin işini güçleştirmiştir. Genellikle Katolik olan ebeveynlerin çocukları da doğal olarak bu temayüle göre yetişmektedir. Bu adeta taassup derecesinde

---

²⁷⁶ Muhsin Önal, "Amerikan Board Kayıtlarına Göre Bursa'da Papaz Dövüşü: Amerikalı Misyonerlerle Yerli Ruhban Sınıfının İktidar Mücadelesi (1832-1860)", *Bursa, Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 25, S. 25 (2013), b.a.

²⁷⁷ Ohan Gaidzakian, *Illustrated Armenia and the Armenians*, 2nd. ed., Boston: B. H. Aznive, 1898, ss. 157-158.

²⁷⁸ Richard Davey, *The Sultan and His Subjects*, C. II, New York: E.P. Dutton & Co., 1897, s. 106.

²⁷⁹ İlan Karmi, *The Tanzimat and the non-Muslims: 1839-1878. The implications of the reforms in 19th century Ottoman Empire on the legal, political, economic and social status of non-Muslims*, (Doktora Tezi), Madison: The University of Wisconsin, 1986, s. 15.

bir mezhep fanatılığıdır ve çok küçük yaşlarda zihinlere işlenmektedir. Nitekim aileler evlatlarının ibadetleri konusunda oldukça hassas davranmakta, çocuklar neredeyse her sabah ve akşam ayinlere iştirak etmektedir. Sonuç itibariyle de ortaya dinamik olmayan hatta oldukça da statik denilebilecek bireylerden müteşekkil bir cemaat çıkmaktadır.²⁸⁰

Dinsel bütünlük ve yakınlık aynı zamanda bir arada hareket etme ruhunu da güçlendirmiş bu durum da çözülmeyi güçleştirmiştir. Geleneksel Rum inancına göre her evin bir azizi bulunmaktadır. Azizler evleri gözlemekte, onları kötülüklerden arındırmakta ve bunun karşılığında da her aile kendisini koruyan bu yüce ruha adanan festivaller tertip etmektedir. Bu festivaller aynı zamanda cemaat üyeleri arasında dayanışmayı arttırmakta ve onları güçlü bağlarla birbirine bağlamaktadır. Farklı seremoni ve ritüellerin tertip edildiği bu törenlerde en dikkat çekici alışkanlık yoksulların doyurulması ve ihtiyaçlıların gereksinimlerinin karşılanmasıdır.²⁸¹

Buraya kadar anlatılanların ışığında değerlendirildiğinde evangelist misyonerlerin 'Küçük Asya' özelinde yürütecekleri misyonerlik faaliyetlerinde ana omurgayı teşkil edecek cemaat Ermenilerdir. Türkler çok farklı bir kutupta yer alacak ve dinsel manada kesinlikle kendilerinden daha aşağı gördükleri ve İslâm'ın kaba bir taklidinden öteye geçmeyen Hıristiyanlık inancına meyletmeyeceklerdi. Üstelik onlar Allah tarafından indirilen en son dinin mensubuydular. Gelenek, örf, adet ve anlayış bakımından da Hıristiyanlardan çok farklı bir yerde duruyorlardı. Dolayısıyla en yüce ve kutlu olan onlarınki idi. Rumlar ise dayanışma ve bir arada hareket etme kültürü bakımından oldukça güçlü bir yapı arz ediyorlardı. Bu nedenle onlara da kısmen etki edilebilecekti. Geriye ise Ermeniler kalmıştı.

Genel itibariyle yeni bir dünya tasarlamak ve ABD'nin yeryüzündeki çıkarlarına destek çıkıp adeta ajanlık yaparak edinebildikleri her türden bilgi ve veriyi ülkelerine taşımak için yola çıkan misyonerlerin Osmanlı Devleti üzerindeki emelleri ise kuşkusuz Ortadoğu coğrafyasını yeniden tasarlayıp kendi menfaatleri doğrultusunda haritalandırmak olacaktı. Anadolu özelinde düşünüldüğünde ise bu senaryonun başrol oyunculuğu Ermenilere tevdi edilecekti.

---

²⁸⁰ Petros Mengous, *Narrative of a Greek Soldier*, New York: Elliott and Palmer, 1830, s. 24.

²⁸¹ Henry Fanshawe Tozer, *Researches in the Highlands of Turkey*, C. II, London: John Murray, 1869, s. 173.

2.6. TOPRAK VE TOHUM: PROTESTAN MİSYONERLERİN ANADOLU ÖRGÜTLENMESİ

Misyonerler resmi manada teşkilatlanmayı düşündükleri bölgelerin tamamında öncelikle keşif faaliyetlerinde bulunmuş, bölgenin nabzını tutarak kendilerini tanıtır kılmış ve evangelizm davasının meşruiyetinin tesisi için bir nevi ‘sondaç’ faaliyeti yürütmüşlerdir.²⁸² Elverişli koşulların sağlandığına kani olur olmaz da örgütlenme yolunda ilk adımları atmaya başlayarak varlıklarını hedef bölgeye nüfuz ettirmişlerdir. Kuşkusuz bu husus Küçük Asya için de geçerlidir. Evangelizm, insanların ruhunu dönüştüren, onlara bambaşka bir inanç aşıl原因 bir ‘yeniden doğuş projesidir.’²⁸³ Dolayısıyla misyonerler teşkilatlanma konusunda adım atabilmek için umumiyetle belirli şifre ve kodlar üzerinden iletişime geçmeyi tercih etmişlerdir. Bu hem davanın hem de Board mensuplarının ve evangelizme gönül veren yerli cemaat üyelerinin güvenlik ve huzuru için oldukça elzem bir durumdur. Zira ABD’li misyonerler öncülleri Britanyalılar gibi emsalsiz özelliklere hâiz seçilmiş kullardır ve mesajlarını herhangi bir tehlide maruz kalmadan yaymaları davalarının gelişim seyri açısından çok mühimdir.²⁸⁴

Bahsi geçen şifre ve kodlar ise ağırlıklı olarak toprak, tohum, ekin, hasat gibi insanoğlunun var oluş ve hayatı sürdürüş hikâyesinde önemli rol oynayan unsurlarla ilişkilendirilmiştir. Misyoner evraklarının pek çoğunda hakikat tohumlarının ‘Küçük Asya’ topraklarına serpildiği ve bunun neticesinde kimi bölgelerde hasat vaktinin geldiği ve şayet ekinler toplanmazsa sararıp solacakları yönünde ifadeler yer almaktadır.²⁸⁵ Evangelistler böylesine bir tercihte bulunurken beşeriyetin hammaddesinin toprağa dayandığı varsayımını mı temel almışlardır bilinmemekle birlikte kelimeleri seçmekte titizlik gösterdikleri çok net ve aşikârdır.

Pliny Fisk ve Levi Parsons’un 1818 yılında Filistin’e atanmalarıyla başlayan,²⁸⁶ bu hadiseden tam sekiz yıl sonra misyoner Brewer ve Gridley’in Batı Anadolu’nun önemli ve stratejik sahil kenti İzmir’e ulaşmalarıyla rotasını tayin eden²⁸⁷ ve yine 9

²⁸² Kocabaşoğlu, a.g.e., s. 24.

²⁸³ Hertzal Fishman, *American Protestantism and the State of Israel: 1937-1967*, (Doktora Tezi), New York: New York University Institute of Hebrew Studies, 1971, s. 22.

²⁸⁴ Suzanne Elizabeth Moranian, *The American Missionaries and the Armenian Question: 1915-1927*, (Doktora Tezi), Madison: The University of Wisconsin, 1994, s. 52.

²⁸⁵ Bu konuda daha detaylı bilgi için bkz., *Reports of ABCFM 1862-1885; Papers of the American Board of Commissioners for Foreign Missions 1862-1885 (PABCFM); The Missionary Herald 1862-1885*.

²⁸⁶ John Barrett, *International Politics, American Protestant Missions and the Middle East*, (Doktora Tezi), Texas: Baylor University Institute of Church-State Studies, 2012, s. 34.

²⁸⁷ Bartlett, *Historical Sketch of the Missions of the American Board in Turkey*, s. 1.

Haziran 1831 tarihinde William Goodell'in, dönemin payitahtına ayak basmasıyla da Anadolu'da nüfuzunu hissettiren Board hareketi toprağa ekilen tohumların hasadını yapıp mahsulü kaldırmanın eşiğine gelmiştir.²⁸⁸

İstanbul'da teşkilatlanmak mühimdir. Bu aynı zamanda payitahta sızmak bir başka ifadeyle Osmanlı Devletinin yürek merkezine nüfuz etmek demektir. 1831 senesi itibariyle başkent in topraklarına tohumlarını saçan misyonerlerin bundan sonraki hedefleri Anadolu'nun muhtelif bölgeleri olacaktır.²⁸⁹ Nitekim Goodell'in 5 Haziran 1832 tarihinde İstanbul'a kalıcı şekilde yerleşmesinin ardından 1833 yılında İzmir ve 1834 senesinde sırasıyla Bursa ve Trabzon istasyonları kurulmuştur.²⁹⁰ Öte yandan 1835 yılında yeni bir gelişme yaşanmış ve Anadolu topraklarına yeterince tohum saçtığını düşünen Board mensupları hasat vaktinin yakınlaştığını düşünerek Osmanlı Devletini üç farklı misyon sahasına bölmüşlerdir. Bunlar sırasıyla Küçük Asya, Filistin ve İstanbul olarak adlandırılmışlardır.²⁹¹ 1839 yılında ise Anadolu'nun doğu kısmındaki ilk teşkilatlanma gerçekleşmiş ve Erzurum istasyonu kurulmuştur.²⁹²

Ankara'nın misyoner evraklarında ilk kez zikredildiği 1862 yılından tam yirmi sene önce yani 1842 yılında '*Küçük Asya*'da beş farklı istasyonda on altı misyoner, on dört yardımcı kadın misyoner, on dört yerli yardımcı olmak üzere toplam kırk dört hizmetkâr evangelizm davasının propagandasını yürütmektedir.²⁹³

1846 yılında İstanbul, İzmir, Bursa, Trabzon ve Erzurum istasyonlarına yeni bir merkez daha eklenmiştir ki o da İzmit'tir. Bahsi geçen bu altı istasyonda toplam on sekiz misyoner görev yapmaktadır. Bu yerleşim birimlerinde aynı zamanda bir hekim, on sekiz yardımcı kadın misyoner ve on altı yerli yardımcı istihdam edilmiştir.²⁹⁴

1848 senesinde payitaht, İstanbul ve Bebek istasyonları olmak üzere ikiye bölünmüş ayrıca Board merkez istasyon listesine Halep eklenmiştir. Dolayısıyla istasyon sayısı yediye yükselmiştir. Bunun yanısıra aynı yıl Board arşivleri yeni bir

---

²⁸⁸ Cemal Yetkiner, "İstanbul'da Bir Cemaatin Doğuşu: William Goodell ve Amerikan Protestan Misyonu", *İstanbul: Akademik Orta Doğu*, C. 3, S. 1 (2008), s. 146.

²⁸⁹ İdris Yücel, *Kendi Belgeleri Işığında Amerikan Board'ın Osmanlı Ülkesindeki Teşkilatlanması*, (Yüksek Lisans Tezi), Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005, s. 13.

²⁹⁰ Dwight, *Christianity in Turkey: A Narrative of the Protestant Reformation in the Armenian Church*, ss. 44-45.

²⁹¹ Cenk Demir, *Amerikan Board'un İzmir'deki Faaliyetleri ve İzmir Uluslararası Kolej*, (Doktora Tezi), Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014, s. 14.

²⁹² Murathan Keha, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Misyonerlik ve Erzurum'daki Faaliyetleri", *Erzurum: Ekev Akademi Dergisi*, C. 18, S. 58 (2014), s. 85.

²⁹³ *Reports of ABCFM*, 1842, s. 102.

²⁹⁴ *Reports of ABCFM*, 1846, s. 95.

kavramla tanışmıştır ki bu, müteakip bölümlerde kendisinden daha detaylı bir biçimde bahsedilecek dış istasyon tabiridir. Bahsi geçen sene, isimleri zikredilmemekle birlikte üç tane dış istasyon kurulduğu tespit edilmiştir. Ayrıca yedi merkez istasyonda görevli misyoner sayısı on dokuzdur. Yine bir hekim, on iki yardımcı kadın misyoner ve iki tanesi vâiz olmak üzere yirmi bir yerli yardımcı bu istasyonlarda hizmet etmektedir.²⁹⁵

Bu gelişmelerden iki yıl sonra yani 1850 senesinde ise istasyon sayısında herhangi bir değişiklik olmamakla birlikte Halep yerine Antep'te bir istasyon kurulmuş ve Halep'teki faaliyetler buraya kaydırılmıştır. Dış istasyon sayısı ise ikidir. Bunlar da Adapazarı ve İzmit'tir. Dolayısıyla bahsi geçen tarihte toplam yedi istasyon ve iki dış istasyonda on dokuz misyoner, yirmi yardımcı kadın misyoner, altı yerli vâiz ve on altı yerli yardımcı görev yapmaktadır.²⁹⁶ Kadın misyonerlerin sayısındaki artış hanımlara yönelik faaliyetlerin arttırıldığı ve daha fazla önemsendiği gerçeği ile izah edilebilir. Yine vâizlerin çoğalmasında bölgede evangelizm davasının niteliğinin iyi bir konuma yükseldiği ve eğitilmiş hatiplere duyulan ihtiyacın arttığı yönünde bir ihtimali akla getirmektedir.

Beş yıllık bir sürenin ardından yani 1855 senesinde başka bir ifadeyle Ankara'nın istasyona dönüştürüldüğü tarihten yedi yıl önce istasyon sayısı on dörde çıkmıştır. Bu artış yaşanırken bazı merkez istasyonlar kapatılmış, bunlardan bir kısmı dış istasyona dönüştürülmüş ve şüphesiz bir dizi yeni yerleşim birimi de Board istasyon listesine ilave edilmiştir. Bahsi geçen tarihte en önemli dönüşüm İstanbul'da yaşanmıştır. Nitekim kent Bebek, Pera, Kumkapı ve Hasköy istasyonları çatısı altında dörde bölünmüştür. Bunun yanı sıra Board mensuplarınca 'Küçük Asya'da teşkil edilen üçüncü istasyon olarak dikkatleri çeken Bursa arşiv kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla artık bir dış istasyondur. Bunun yanı sıra mevcut istasyonlara Maraş, Kayseri, Sivas, Tokat, Merzifon ve Arapkir'de eklenmiştir.²⁹⁷

1857 ve 1860 yıllarında Board mensubu misyonerlerin 'Küçük Asya' teşkilatlanmalarında sırasıyla iki önemli gelişme yaşanmıştır. Bunlardan ilki Anadolu topraklarının Kuzey ve Güney Ermenistan şeklinde ikiye bölünmesidir. Bu hadiseden üç yıl sonra yani 1860 senesinde ise Ankara, İstanos ve Muratça istasyonlarının da dâhil

---

²⁹⁵ "Armenians and Jews", Survey of the Missions of the Board, *Missionary Herald*, C. XLIV, 1848, ss. 3-4.

²⁹⁶ "Armenians", Survey of the Missions of the Board, *Missionary Herald*, C. XLVI, 1850, s. 6.

²⁹⁷ "Armenians", Survey of the Missions of the Board, *Missionary Herald*, C. LI, 1855, s. 4.

olduğu Kuzey Ermenistan bölgesi, Harput'ta tertip edilen yıllık olağan Board mensupları kongresinde üç kısma ayrılmıştır ki bunlar: Doğu, Batı ve Merkezi Türkiye bölgeleridir.²⁹⁸

Bu bağlamda değerlendirildiğinde 1857 yılında Anadolu'daki Board teşkilatlanması toplam on üç merkez ve otuz dış istasyonda faaliyet yürüten önemli ve güçlü bir örgüt yapısına sahip olmuştur.²⁹⁹ Çalışanlar üzerinden bir değerlendirme yapıldığında da rakamlar Osmanlı Devleti sınırları dâhilindeki evangelizm davasının kesinlikle hafife alınmaması gereken bir hareket olduğunu ortaya koymaktadır. Zira bahsi geçen tarihte teşkilatın '*Küçük Asya*' örgütlenmesinde görev yapan misyoner sayısı yirmi sekizdir. Ayn zamanda bir hekim, yirmi dokuz yardımcı kadın misyoner, on altı vâiz ve doksan bir yerli yardımcı Protestanlaştırma faaliyetlerinin yürütücülük vazifesini üstlenmişlerdir.³⁰⁰ Rakamlar evangelizm davasının Anadolu coğrafyasındaki etki ve gücünü göstermesi açısından önemlidir. Bilhassa da yerli yardımcı sayısındaki artış bölge sakinlerine nüfuz edildiğini ve halktan ciddi manada destek alındığını ortaya koymaktadır.

Coğrafi manada üçe bölünmenin yaşandığı 1860 senesinde ise Kuzey Ermeni misyonunun Batı Türkiye bölgesinde on üç merkez ve kırk beş dış istasyon bulunmaktadır.³⁰¹ Görevli sayısı ise son derece ciddi rakamlara ulaşmıştır. Buna göre bahsi geçen bölgede otuz beş misyoner, iki hekim, hesap işlerinden sorumlu bir muhasip, otuz altı yardımcı kadın misyoner, yirmi beş yerli vâiz, otuz dört yerli öğretmen ve elli beş yerli yardımcı görev yapmaktadır.³⁰²

Bu rakamlar gerek nakit akışı ve gerekse de okullaşma konusunda ne derece önemli adımlar atıldığını ortaya koymaktadır. Zira bölgede profesyonel bir muhasip görevlendirilmiştir. Bu durum iktisadi manada ciddi manada bir hareketlenme olduğunu göstermektedir. Muhtemeldir ki cemaate katılımlar arttıkça maddi bağışlar çoğalmaktadır ve Board mensupları çareyi Anadolu'ya bir sayman atanmasında bulmuşlardır. Diğer taraftan otuz dört öğretmenin mevcudiyeti hem maddi bağışların miktarına işaret etmekte zira okul açmak için bu gereklidir, hem de okullaşma anlamında önemli adımlar atıldığını göstermektedir.

---

²⁹⁸ Strong, a.g.e., s. 200.

²⁹⁹ "Armenians", Survey of the Missions of the Board, *Missionary Herald*, C. LIV, 1858, ss. 3-4.

³⁰⁰ *Reports of ABCFM*, 1858, s. 58.

³⁰¹ "Northern Armenians", Survey of the Missions of the Board, *Missionary Herald*, C. LVI, 1860, s. 4.

³⁰² *Reports of ABCFM*, 1860, p. 47.

Tez çalışmasının ana eksenini oluşturan Ankara dış istasyonunun kurulduğu tarihte, yani 1862 senesinde de benzer bir ivme sergilenmiş ve Board Teşkilatı her ne kadar nicel manada ufak bir düşüş yaşasa da hızını kaybetmeden Anadolu'ya nüfuz etme yönündeki istikrarlı ilerleyişini sürdürmüştür. Bahsi geçen tarihte Ankara'nın da dâhil olduğu Kuzey Ermeni misyonunun Batı Türkiye bölgesinde toplam dokuz merkez istasyon bulunmaktadır. Dış istasyon sayısı ise otuz üçtür ki bunlardan birisi de Ankara'dır.³⁰³ Görevli sayısı ise sırasıyla şu şekildedir: yirmi bir misyoner, bir hekim, yirmi dört yardımcı kadın misyoner, on beş yerli vâiz, otuz beş öğretmen ve yirmi yedi yerli yardımcı...³⁰⁴

Netice itibariyle Ankara'nın bir dış istasyon olarak Board Teşkilat listesine eklendiği 1862 tarihi itibariyle evangelizm davasının Osmanlı Devleti sınırları dâhilinde dikkat çekici bir boyuta ulaştığı görülmektedir. Kendinden emin bir şekilde Protestanlaştırma faaliyetleri yürüten ABD'li misyonerlerin başta Ankara ve sonrasında İstanbul ve Muratça istasyonlarında da hedefleri aynı doğrultuda olacak ve evangelizm taraftarları, davalarının bu yerleşim birimlerine de sirayet edebilmesi için hiçbir fedakârlıktan kaçınmayacaklardır.

3. ONDOKUZUNCU YÜZYILDA ANKARA NÜFUSUNUN DEMOGRAFİK VE ETNİK ANALİZİ

3.1. MÜSLÜMAN VE AZINLIK UNSURLAR BAĞLAMINDA ŞEHİRDEKİ NÜFUSUN DAĞILIMI

Resmi anlamda Ankara'nın bir yerleşim birimi olarak nüfusuyla alakalı ilk bilgiler 16. yüzyılda ortaya konmaya başlanmıştır. Bahsi geçen tarih ve sonrasında kentin gerek demografik yapısı gerekse de etnik dağılımı konusunda çok sayıda kaynağa ulaşmak mümkündür.³⁰⁵ Bu doğrultuda değerlendirildiğinde 1522 tarihli nüfus tahririne göre kentte iki bin Müslüman, yaklaşık yüz yirmi Hıristiyan ve otuz civarında Yahudi hanesi bulunmaktadır. İki bin yüz elli hanelik bu rakamın nicel manadaki karşılığı ise on bin ila on iki bin arasındaki bir nüfusa tekabül etmektedir. Diğer taraftan

³⁰³ "Western Turkey", Survey of the Missions of the Board, *Missionary Herald*, C. LIX, 1863, s. 3.

³⁰⁴ *Reports of ABCFM*, 1862, s. 70.

³⁰⁵ Akın Atauz, "Kale ve Sur: Ankara Kal'ası", *Şehrin Zulası Ankara Kalesi*, ed. Güven Tunç, İstanbul: 2004, s. 121.

hanelerin sadece iki yüz kadarı kale içerisindeydi. Diğerleri ise kalenin dışındadır.³⁰⁶ Öte yandan kentin 19. yüzyıla kadar olan süreçteki nüfusu bir dizi iniş çıkışlarla birlikte istikrarlı bir seyir izlemiş ve yirmi binli rakamlara doğru bir artış kaydedilmiştir. Bu doğrultuda değerlendirildiğinde bahsi geçen süreç içerisinde kent nüfusu hakkında abartılı yorumlarda bulunan yegâne kişi Fransız seyyah Joseph Pitton de Tournefort olmuştur. Onun iddiasına göre 1701 yılında şehrin nüfusu kırk beş bin civarındadır ve bu nüfusun kırk bin kadarını Müslümanlar teşkil etmektedir.³⁰⁷ Kentte ayrıca dört beş bin kadar Ermeni ve altı yüz civarında Rum yaşamaktadır.³⁰⁸ Genel kanaat ise 18. yüzyılda Ankara nüfusunun yirmi bin civarında olduğu yönündedir. Nitekim Rifat Özdemir 1786 yılı itibariyle şehirde yaklaşık yirmi iki bin kişinin mukim olduğunu ifade etmektedir.³⁰⁹ Bu rakamın cemaatler açısından dağılımı ile alakalı ise herhangi bir bilgi söz konusu değildir.

Ankara'nın misyonerlik çağı olarak kabul edilebilecek yüzyılında yani 19. asırda ise demografik yapıyla alakalı bilgiler daha sağlam ve kesin sonuçlar arz etmektedir. Nitekim 1830 yılında Osmanlı Devletinin ilk resmi nüfus sayımı gerçekleştirilmiş ve daha net neticeler üretme imkânı hâsıl olmuştur. Bu nüfusun sayımının verilerine geçmeden önce yine aynı asırda şehri ziyaret eden gezgin ve misyonerlerin kent nüfusu ile alakalı kanaatlerine de değinmekte yarar vardır.

Yüzyılın ilk çeyreğinde Ankara'yı ziyaret etme imkânı yakalamış olan İngiliz seyyah John Macdonald Kinneir, kent nüfusunun yirmi binden daha fazla olmadığını ifade etmiştir. Gezginin iddiasına göre bu rakamın sadece üçte biri gayrimüslimdir ve azınlık nüfusun ekseriyetini ise Katolik Ermeniler teşkil etmektedir.³¹⁰ Fransız seyyah Charles Texier ise 1834 yılı itibariyle kentte yirmi sekiz bin kişinin mukim olduğunu iddia etmektedir.³¹¹ Seyyah kanaatini belirtirken demografik yapıyı oluşturan unsurların oransal dağılımına herhangi bir vurgu yapmamıştır.

---

³⁰⁶ Mehmet Besim Darkot, "Ankara", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı ve İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1991, C. 1, s. 444.

³⁰⁷ Avram Galanti, *Ankara Tarihi I-II*, İstanbul: Çağlar Yayınları, 1950, s. 139.

³⁰⁸ Mahmut Şakiroğlu, "Seyahatnâmelerde Ankara", *Ankara'dan Uçan Kuşlar... Türk ve Dünya Yazınında Ankara (Seçki-III)*, s. 69.

³⁰⁹ Rifat Özdemir, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1986, s. 122.

³¹⁰ John Macdonald Kinneir, *A Journey Through Asia Minor, Armenian and Koordistan in the Years 1813 and 1814*, London: John Murray, 1818, s. 64.

³¹¹ Zeliha Etöz, *19. Yüzyıl Ankara'sında Sosyal ve Kültürel Yaşam* (Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998, ss. 72-73.

Benzer şekilde kenti ziyaret eden bir diğerk İngiliz gezgin William Francis Ainsworth ise toplam nüfusun on beş binden az bir şey fazla olduğunu ifade etmektedir. Onun iddiasına göre Ankara'da on bin Müslüman, beş bin Hıristiyan ve iki yüz Yahudi yaşamaktadır.³¹² Ankara'nın demografik yapısıyla alakalı bilgi veren bir diğerk gezgin ise Fransız Georges Perrot'tur. Kendisi 19. yüzyılın ikinci yarısında bölgeyi ziyaret etme imkânı yakalamıştır. Perrot, 1830 sayım verileri ile mukayese edildiğinde abartılı ama aynı zamanda da detaylı olduğu varsayılabilir bir kanaatte bulunarak şehirde yirmi beş bin kadar Türk, on bir, on iki bin civarında Katolik Ermeni, dört bin Gregoryen Ermeni, üç bin Rum ve yaklaşık bin Yahudi'nin yaşadığını iddia etmiştir.³¹³

Kuşkusuz Ankara'nın nüfusu konusunda seyyahlar dışında fikir beyan edenler de olmuştur. Avram Galanti bu hususta en detaylı ve tatmin edici bilgileri sunan kişidir. Onun ifadesiyle 1848 yılı itibariyle şehirde yirmi üç bin dört yüz yetmiş kişi yaşamaktaydı. Bu nüfusun altı bin üç yüz doksanı Türklere müteşekkildi. Ermeni Katolikler üç bin beş yüz yetmiş üç kişiden mürekkepti. Gregoryen Ermenilerin nüfusu ise beş yüz altmış dördtü. Ankara'da ayrıca bin kırk beş Rum ve yüz altmış üç Yahudi hayat sürmekteydi. Galanti ayrıca 1863 yılında nüfusun yirmi sekiz bine yükseldiğini ifade etmiş ancak kentteki cemaatlerin nicel yapısı konusunda bilgi vermemiştir. Yine ona göre yüzyılın son çeyreğinde nicel manada ciddi bir artış söz konusu olmuş 1877'de nüfus otuz sekiz bin yüz elliye yükselmiştir.³¹⁴

Ankara'nın demografik yapısıyla ilgili bütün bu sayısal veriler göz önüne alındığında 19. yüzyıl bağlamında değerlendirildiğinde kent nüfusuna dair herhangi bir bilgi kıtlığının söz konusu olmadığı rahatlıkla fark edilmektedir. Ne var ki bu verilerin tamamı '*etnografik*' bir yapı arz etmekte yani kültürel, dinsel ve kişisel değerlerden etkilenecek ortaya konmaktadır. Dolayısıyla bahse konu nicel bilgilerin bir dereceye kadar önem arz ettikleri aşikârdır.³¹⁵ Diğerk taraftan 1830 yılında Osmanlı Devletinin genelinde bizzat Bâbiâli tarafından bir nüfus sayımının gerçekleştirilmiş olması bu konudaki farklı bilgi ve verilerin sıhhatinin sorgulanması açısından ciddi önem arz etmektedir. Bu, Osmanlı Devletinin resmi anlamdaki ilk nüfus sayımıdır. Yapılan bu

---

³¹² William Francis Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea, and Armenia*, London: John W. Parker, 1842, s. 132.

³¹³ Semavi Eyice, *Ankara'nın Eski Bir Resmi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1972, s. 86.

³¹⁴ Galanti, a.g.e., ss. 189-190.

³¹⁵ Kemal H. Karpat, *Ottoman Population 1830-1914: Demographic and Social Characteristics*, Madison: The University of Wisconsin Press, 1985, s. 4.

çalışmanın neticesinde kentte altı bin yüz sekiz Müslüman, beş bin elli reaya ve yüz otuz beş Yahudi bulunmaktadır. Her ne kadar kadınların sayılmamış olması kesin bir sonuca varmayı güçleştirse de onların sayısının da erkekler kadar olduğu varsayıldığında Ankara’da 1830 yılı itibariyle yaklaşık yirmi iki bin beş yüz kişinin yaşadığı sonucuna ulaşılabilir.³¹⁶

Bütün bu bilgiler ışığında değerlendirildiğinde Ankara’nın 19. yüzyılına ait nüfus bilgileri şu şekilde tablolaştırılabilir.

Tablo 1: 19. Yüzyılda Ankara Kenti için Nüfus Tahminleri³¹⁷

Yıl	Kaynak	Toplam Nüfus	Müslim	Ermeni	Yahudi	Rum	Açıklama
1818	J.M. Kinneir	20.000					1/3 gayrimüslim
1830 Sayımı	Sadık Bey		6.108	5.050	135		Erkek nüfus
1830	Özdemir	28.343					
1830	Çadırcı	23.000					
1834	Texier	28.000					
1835	Hamilton	11.000	9.000	1.800	300		
1835	Ainsworth	15.200					
1837	Poujoulat	24.200	20.000	3.000	500	700	
1848	Galanti	23.470	6.390	4.137	163	1.045	Erkek nüfus
1859	Mordmann	25-30.000	8.200	2.900	80	800	Hane sayısı
1863	La Grand Encyclopedia	28.000					
1864	Perrot	44.000	25.000	15.000	1.000	3.000	
1880	V. Cuinet	27.822	17.992	7.853	412	1.565	
1881	Erdal	25.585	17.218	8.367			
1882	Mamboury	32.000					
1890	Nauman	25.300					
1895	Von der Goltz	25.000					

³¹⁶ Musa Çadırcı, A. Latif Armağan, Sedat Bingöl, Bekir Koç, *1830 Sayımında Ankara*, Ankara: Belya AŞ, 2000, s. 18

³¹⁷ Atauz, a.g.m., s. 199.

Tabloda da ifade edildiği üzere kent nüfusuyla alakalı olarak genel kanaat yirmi binli rakamlar yönündedir. Ayrıca yüzyıl boyunca demografik yapıda ciddi bir değişiklik söz konusu olmamış hem toplam nüfus hem de cemaatler bazında istikrar korunmuştur. Rakamsal açıdan net bir tavır sergilenememesinin yahut belirli oranlarda farklılıklar bulunmasının ana nedeni ise hiç şüphesiz ki nüfus tespitlerinde duyumlar yahut kişisel tercihlerin yani kulaktan dolma bilgilerin tesirinde kalınmış olmasıdır. Bu noktada Ankara'nın demografik yapısını oluşturan unsurların hangileri olduğuna değinmekte yarar vardır. Zira cemaatler hakkındaki bilgilendirme aynı zamanda misyonerlerin Ankara'daki tercih nedenleri konusunda da önemli ipuçları sunacaktır.

3.2. ANKARA'DA DEMOGRAFİK UNSURLARIN ETNİK VE DİNİ YAPISI

Bugün Türkiye Cumhuriyetinin başkenti olan ve büyük oranda türdeş bir nüfus yapısı arz eden Ankara'nın geçmiş dönemlerde Osmanlı Devletinin siyasi ve sosyal dokusuna uygun bir biçimde farklı etnik unsurları bünyesinde barındırdığı bilinmektedir. Çok eski dönemlerden itibaren birarada yaşama kültürünü benimsemiş ve buna uygun bir intizam ile hareket eden Ankaralıların elini güçlendiren en önemli unsur kentin güçlü bir ticari faaliyet ağına sahip olmasıdır. Zira Ankara bilhassa da 19. yüzyılda yabancı tüccar ve seyyahlar, farklı ülke temsilcileri ve yine bir kısım Müslüman öğrenci ve gezgin tarafından sıklıkla ziyaret edilmektedir.³¹⁸ Dış dünyaya açık bir toplumsal formasyona sahip kentin barındırdığı nüfusun da farklı etnik unsur ve cemaatlerden müteşekkil bir yapı arz etmesi bu doğal sürecin sonucu olsa gerektir. Bu bölümde Ankara nüfusunu oluşturan unsurların kısa bir tahlili yapılacak ve misyonerleri bölgede bilhassa da Ermenilere iten nedenler araştırılacaktır.

3.2.1. Müslüman Nüfus

1830 nüfus sayım verilerine göre Ankara şehir merkezindeki mevcut doksan bir mahallenin yetmiş dört tanesinde Müslümanlar meskündür. Yine bu tarihte en büyük Müslüman Mahallesi iki yüz elli beş erkek nüfus ile Kattanin'dir.³¹⁹ Sadece bu husus bile Ankara'nın aslında bir Müslüman beldesi olduğunu ortaya koymaktadır. Bununla

---

³¹⁸ Atauz, a.g.m., s. 128.

³¹⁹ Şennur Şenel, "XIX. Yüzyılda Ankara'nın Sosyal ve İktisadi Durumu Üzerine Değerlendirme", *Tarihte Ankara: Uluslararası Sempozyumu Bildiriler*, C. I, ed. Yılmaz Kurt, Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Bölümü, 2012, s. 494.

birlikte şehrin iktisadi yapılanmasının en temel dinamiklerinden birisi olan tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin Müslümanlar tarafından gerçekleştirildiği bilinmektedir.³²⁰ Öte yandan her ne kadar büyük ticari faaliyetler ve iş kolları Hristiyan reayanın elinde idiye de fırıncılık, kasaplık, manav işletmeciliği, tütün ve kömür ticareti gibi küçük esnaflık ve perakendecilik yapan Müslümanlar da mevcuttur.³²¹ Müslümanların 19. yüzyılın ilk yarısında hangi iş kollarında faaliyet yürüttüklerini göstermesi açısından aşağıdaki tabloya göz atmakta yarar vardır.

Tablo 2: Ankara’da 1830 Yılında Yapılan Nüfus Sayımı Sonuçlarına Göre Müslüman Çalışanların Mesleklere Dağılımı³²²

Meslek Grubu	Çalışanların Sayısı	Toplam Sayı
Devlet Görevlileri (idari ve Yargı)		154
Üst Kademe Yöneticiler	3	
Memurlar	38	
Hizmetliler (bekçi, aşçı vb.)	19	
Askerler	94	
Din, eğitim, sağlık görevlileri		74
Müftü	1	
İmam	26	
Şeyh, Seyyid, Derviş	31	
Müderris, Hoca, Molla	15	
Hekim	1	
Esnaf ve Zanaatkârlar		530
Han, Hamam, Değirmen sahipleri	11	
Dükkân ve İşlik sahipleri	497	
Yapıcı, Taşçı, Deveci vb.	22	

³²⁰ Zeliha Etöz, “19. Yüzyıl Ankara’sında Mahalleler ve Gündelik Yaşam”, *Sanki Viran Ankara*, ed. Funda Şenol Cantek, İstanbul: 2006, s.20.

³²¹ Erdal Yavuz, “1830’dan 1930’a Ankara’da Günlük Yaşam”, *Tarih İçinde Ankara II, Aralık 1988 Seminer Bildirileri*, ed. Yıldırım Yavuz, Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları, 2001, s. 196.

³²² Sevgi Aktüre, “1830’dan 1930’a Ankara’da Günlük Yaşam”, *Tarih İçinde Ankara II Aralık 1988 Seminer Bildirileri*, ed. Yıldırım Yavuz, Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları, 2001, s. 35.

Büyük Tüccar	—	

Kent sınırları dâhilinde kendi halinde, gösterişten uzak, mütevazı bir yaşam biçimini tercih eden Müslümanların hayat tarzını ve düzenini din belirliyordu. İşyerleri sabah ezanından sonra cami cemaatinin dağılmasıyla birlikte açılıyor ve yatsı ezanından hemen önce kapanıyordu. İbadetleri toplu halde gerçekleştirmek ana düsturlardandı. Yine dini bayramlar, sünnet törenleri ve evlilik merasimleri şehir hayatının değişmez unsurlarıydı. Geleneksel bir düzende işleyen bu törenler festival havasında kutlanmakta ve dayanışma ruhunu arttırmaktaydı.³²³

Bu birliktelik gündelik yaşam yani mahalle hayatı için de geçerli bir durumdu. Nitekim yukarıda da ifade edildiği üzere umumiyetle mahalleler dini ve etnik kökene göre yapılandırılmışlardı. Herkes birbirini tanımakta ve adeta büyük bir ailenin mensuplarıymış gibi hayat sürdürülmekteydi. Mahalleler dışarıdan müdahalelere açık değillerdi. Göç olgusuna çok fazla şahit olunmadığı için ‘yabancı’ şeklinde tanımlanabilecek kimselerin yerleşimi neticesinde mahallerinin başlangıçtaki kimlik ve ruhunun değişimine pek rastlanmıyordu. Üstelik birbirine komşu olanların çoğu akrabaydı. Dolayısıyla mesken değiştirecek ailelerin tercih edecekleri yeni mahalleleri özelinde ‘mensubiyet’ esasına dikkat ediliyordu. Mensubiyet yeni yerleşim bölgesi ve çevresinde akrabalık bulunup bulunmadığı gerçeği göz önüne alınarak belirleniyordu. Mahallelerin dış dünyaya bu derece kapalı olmasının bir diğer nedeni de ev ve işyerlerinin genellikle ayrı bölgelerde bulunmasıydı.³²⁴

Bütün bu hususlar sadece Müslümanların dayanışma ve birarada yaşama bilincini ortaya koymuyor aynı zamanda ABD’den yola çıkıp Anadolu’da ciddi bir dönüşüm için mücadele verecek Protestan misyonerlerin işini de zora sokuyordu. Başlangıçta Müslüman nüfus üzerinde de bazı hedefleri bulunan evangelistler şahit oldukları karşısında geri adım atmak durumunda kalmışlardı. ABD’li misyonerleri Müslümanlara yönelik faaliyetler yürütmekten alıkoyan başka hususlar da mevcuttu. Zira İslâm mensuplarının din değiştirmesini şiddetle men etmekte buna rağmen inanç prensiplerini yok sayıp din değiştirenlerinin katlini vacip görmekteydi. Yine

³²³ François Georgeon, “Keçi Kılından Kalpağa: Osmanlı İmparatorluğunun Son Yüzyılında Ankara’nın Gelişimi”, *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, ed. Paul Dumont, François Georgeon, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999, s. 104.

³²⁴ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*, çev. Elif Kılıç, 2.b, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014, ss. 165-166.

Hristiyanlık genel manada İslâm dinine rakip olabilecek bir iddiaya da sahip olamazdı. Nitekim Müslümanlar Allah tarafından yeryüzüne indirilen son dinin mensubuydular ve kendilerinden önce hükmünü yitirmiş bir inanca intisap etmeyi akıllarından bile geçiremezlerdi. Yine onlar ‘*Küçük Asya*’nın evsahipleri olarak güçlü konumda bulunmaktaydılar. Kendilerinden daha ‘*aciz*’ ve ‘*zavallı*’ gördükleri kimselerin Müslümanlara söyleyebilecek çok fazla sözü yoktu.³²⁵

Müslümanların bir cemaat olarak sahip oldukları değerler ve inandıkları dinin kendilerine sunduğu imkânlar neticesinde sükûtu hayale uğrayan misyonerler için geriye Rumlar ve Ermeniler kalmıştı. Müteakip bölümlerde her iki cemaatin kısmen Anadolu, genel itibarıyla ise Ankara özelindeki cemaatsel yapılanmalarına ve etnik duruşlarına yer verilerek misyonerleri bilhassa da Ermenilere iten hususlar irdelenmeye çalışılacaktır.

3.2.2. Rum Nüfus

Faaliyet yürüttükleri bölgenin imkân ve koşullarını göz önüne alarak hareket etmeyi ana prensip edinmiş olan misyonerlerin Ankara’da Rumlar üzerinde ciddi bir nüfuz kuramadıkları aşikârdır. Zira Rumlar Protestan misyonerlerden çok daha önce örgütlü bir yapıya dâhil olmuşlar Yunan ve Rum Ortodoks Kiliselerinin desteğini sağlamışlardır.³²⁶ Zira Türkiye’deki Ortodoks misyonerliği faaliyetlerinin temel dinamiğini Rumlar teşkil etmektedir. Bu faaliyetler üç ana başlık altında incelenebilir. Bunlardan ilki kendisine kutsiyet atfedilen ve önemli bir dini yapı arz eden Fener Rum Patrikhanesi’nin Rumlar üzerinden siyasi sonuçlar üretebilecek hamleler gerçekleştirmesidir. İkinci ise yine merkezine Rumları alan bir hareket olarak Karadeniz bölgesinde Yunan tezlerini deşleyerek Pontusçuluk faaliyetleri yürütmektir. Sonuncu husus ise aslında ilk iki başlığı destekleyecek bir anlam ifade etmektedir. Şöyleki Ortodoks din adamları müstakil bir cemaat olarak etkilerine aldıkları Rum nüfusun talep ve beklentilerini arttıracak tahrik edici bir tutum sergileyerek bu karışıklıktan fayda devşirme mücadelesi vermişlerdir.³²⁷ Bu hususlar Ortodoks misyonerlerin Ermeniler

³²⁵ Önal, a.g.e., s. 52.

³²⁶ Mehmet Alparslan Küçük, “Anadolu’da Protestan Ermeni Milletinin Oluşumu”, *Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 50, S. 2 (2009), s. 154.

³²⁷ Ahmet Hikmet Eroğlu “Türkiye’de Ortodoks Misyonerliği”, *Türkiye’de Misyonerlik Faaliyetleri, İSAV Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi (17-18 Nisan 2004)*, ed. Ömer Faruk Harman, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005, s. 139.

üzerinde emelleri olmadığı sonucunu doğurmamaktadır. Lâkin ana hedef kitlesi Rumlar olmuş ve çalışmalar daha çok bahsi geçen cemaat üzerinden yürütülmüştür.

Ankara özelinde düşünüldüğünde de durum çok farklı değildir. Öncelikle şunu ifade etmek gerekir ki kentte mukim Rum azınlık nüfus hakkında gerek Board misyon arşivlerinde gerekse de seyahatnamelerde çok fazla bilgi mevcut değildir. Benzer bir husus kısmen Osmanlı arşiv kayıtları için de geçerlidir denilebilir. Muhtemelen küçük bir cemaat yapısı arz etmeleri ve nicel manada çok güçlü olmamaları bu hususu doğuran ana etkindir.³²⁸ Nitekim Ankara'da yaşayan Rumların bilhassa da 19. yüzyıl göz önüne alındığında nüfus anlamında Ermenilerle mukayese edilemeyecek kadar az oldukları kaynaklarda açıkça ifade edilmektedir. Bu konuda en yüksek rakam Georges Perrot'tan gelmiştir ki o bile iki cemaati karşılaştırdığı zaman aradaki farkın en az beş kat olduğunu ifade etmektedir. Nitekim seyyahın iddiasına göre kentte sadece üç bin Rum yaşamakta iken Ermeni sayısı on beş binin üzerindedir.³²⁹

Benzer bir durum ibadethaneler konusunda da kendisini göstermektedir. Zira kentte 19. yüzyılda yedi Ermeni Kilisesine karşın sadece iki tane Rum ibadethanesi bulunmaktadır. Yine manastırlar açısından da belirgin bir fark söz konusudur. Nitekim Ermeniler üç manastıra sahip iken Rumların manastır sayısı sadece birdir.³³⁰ Diğer taraftan Hıristiyanlık tarihi açısından değerlendirildiğine Rum nüfusun kentteki zayıf varlığı Ankara'yı Rumlar nezdinde ehemmiyetsiz kılmamıştır. Aksine Ankara İstanbul'daki patriğe bağlı on iki büyük metropolitenden birisidir. Dolayısıyla şehir de bir de Rum başpiskopos görevlendirilmiştir.³³¹ Sadece 19. yüzyılda şehirde farklı dönemlerde on bir piskopos vazife yürütmüştür.³³²

Rumları Ankara'da ön plana çıkaran yegâne husus ise belki de ticari hayatta yakalamış oldukları başarıydı. 17 ve 18. yüzyıllarda yabancı tüccarların yön verdiği kentteki ticari faaliyetlerin bahsi geçen asırlarda özellikle Fransız, İngiliz ve Hollandalıların elinde olduğu bilinmektedir. Özellikle tiftiğin önemli bir iş sahası ve gelir kaynağı olduğu varsayıldığında bu ilgiyi anlamlandırmak kolaylaşmaktadır. Lâkin 18. yüzyıl sonu itibariyle ecnebi tüccarların ilgisi yavaş yavaş başka bölgelere doğru kaymaya başlamıştır. Bu boşluğu iyi değerlendirenler ise 1800'lerin son çeyreğinde

---

³²⁸ Atauz, a.g.m., s. 147.

³²⁹ Eyice, a.g.e., s. 86.

³³⁰ Galanti, a.g.e., s.254.

³³¹ Atauz, a.g.m., s. 147.

³³² Galanti, a.g.e., ss. 243-244.

Kayseri'den Ankara'ya gelip yerleşen Rumlar olmuştur. Rum cemaati elde ettiği kaynakları tekelleştirmeye çalışmış ve aracı rol üstlenerek Ankara'daki mevcut kaynakların Batı'ya pazarlanmasında başat aktör olmuştur. Bir kısım Ermeni tüccarında özellikle bölgeye Protestanlığın nüfuz etmesi ile birlikte İngilizler'in desteğiyle Rumlarla rekabet etmeye çalıştıkları görülmektedir. Ancak bu etki sınırlı bir düzeyde kalmıştır.³³³

Kuvvetle muhtemel Rumların Protestan misyonerlerin faaliyetlerine yeterli teveccühü göstermemelerinde bu hususun da etkisi önemlidir. Zira Rumlar kentin zengin grubunu teşkil ediyorlardı. Sınıfsal kademelenmede üst grupta bulunmaları ve sahip oldukları zenginliği kaybetme endişesi onları ABD'li misyonerlerden uzaklaştırmış olmalıdır. Bir cemaat olarak bütünlük arz etmenin yanı sıra iktisadi manada da yeterince avantajlı bir konuma sahip olmak Rum azınlıkların Protestanlığa ilgi göstermelerini engellemiş ve evangelistleri sükûtu hayale uğratmıştır. Geriye sığınılabilecek tek bir yapı kalmıştır ki o da Ermeni cemaatidir.

3.2.3. Ermeni Nüfus

3.2.3.1. Tarihsel Süreç İçerisinde Ermeniler Ve Protestan Misyonerleri Ermenilere İten Ana Gerekçeler

Protestan misyonerliği bağlamında değerlendirildiğinde Board mensuplarının Anadolu'da ve hiç şüphesiz Ankara'da en etkili ve kalıcı başarıları elde ettikleri cemaat Ermenilerdir. Evangelistleri Ermenilere iten nedenleri araştırmadan önce bahsi geçen cemaatin tarihsel gelişimi ve Hıristiyanlığa intisap etme sürecine kısaca göz atmakta yarar vardır. İlk olarak şunu ifade etmek gerekir ki umumiyetle Ermeni tarihi araştırmacıları bu cemaatin geçmişini insanlık tarihi ile eşdeğer görmektedirler. Onların ifadesiyle Ermeni ırkı yeryüzünde varolan ilk etnik unsurlardandır.³³⁴ Diğer taraftan genel kanaat Ermenilerin bugün mevcut sınırlarına yakın bir bölgede zuhur ettikleri ve devletlerini kurdukları yönündedir. Bu bağlamda değerlendirildiğinde Ermeni yurdunun Kuzey Gürcistan'dan başlayıp Kafkas Dağları üzerinden bugünkü Diyarbakır'a kadar uzanan bir coğrafi lokasyona yayıldığı iddia edilmektedir. Bu sınırları Fırat Nehrinin batısından Hazar Denizine kadar uzatan tarihçiler de bulunmaktadır.³³⁵

³³³ Georgeon, a.g.m., ss. 104-105.

³³⁴ Creagh, a.g.e., ss. 3-4.

³³⁵ Tillmann C. Trowbridge, *Armenia and the Armenians*, y.y.: Nabu Press, 1874, s. 1.

Ermenilerin Hıristiyan olmadan önce Zerdüşt olduklarına inanılmaktadır.³³⁶ Diğer taraftan Ermeniler, resmi anlamda 3. yüzyılın sonu ile 4. yüzyılın hemen başında Hıristiyanlığa intisap etmişlerdir.³³⁷ Bahsi geçen süreçte Ermeni kralı Abgar'dır.³³⁸ Kendisi Hıristiyanlığı tercih ettikten sonra Sasani hükümdarlarının tepkisini çekmiş ve ciddi bir baskıya maruz kalmıştır.³³⁹ Yaşananlar karşısında çaresiz kalan Ermeniler Roma'ya sığınmışlar ve Roma uzun süre Ermeni cemaatini himaye eden devlet olarak öne çıkmıştır.³⁴⁰ İnanç değerlerini diğerlerinden daha kadim ve muteber gören Ermeniler Hıristiyan dünyası içerisinde zuhur eden ihtilaf ve ayrışmaların neticesinde kendilerini 'Gregoryen' olarak addetmişler ve adeta bağımsız bir mezhep gibi hareket etmeye başlamışlardır. Bu ifadelendirme Ermenistan bölgesinde Hıristiyanlık davasının öncü savunucusu Gregoire'nin ismine atfen gerçekleştirilmiştir.³⁴¹

Ermenilerin dini inançlarını yaşama ve genel manada huzura kavuşup istikrarı yakalayabilmeleri için Türklerin Anadolu'ya sirayet etmesini beklemeleri gerekmiştir. Her ne kadar sonraki yüzyıllarda Müslüman Türk nüfus ile yıldızları hiç barışmayacak olsa da Gregoryen Ermeniler Fatih Sultan Mehmet'in 1461 yılında İstanbul Ermeni Patrikhanesini kurmasıyla geniş haklar elde etmişlerdir. Bu, aynı zamanda Ermenilerin bağımsız bir 'millet' olarak tanınmaları anlamına da gelmektedir. Osmanlı Devleti gibi döneminin en etkin ve nüfuzlu devletinin himayesinde bulunan Gregoryen Ermeniler bu sayede sosyal, kültürel ve bilhassa da dini anlamda her türlü hakka haiz bir biçimde yaşamlarını idame ettirme fırsatı yakalamışlardır. Diğer taraftan Roma'nın mezhep taassubuyla hareket ederek farklı Hıristiyan unsurlara Katolik inancını kabul ettirme çabası da bu anlamda Bâbiâlinin elini güçlendirmiş ve Ermenileri Katolisizmden en azından bir dönem uzak tutmuştur.³⁴² Ne var ki elde ettiği kapitülasyonlarla eli ciddi manada güçlenen ve Osmanlı sınırları dâhilinde nüfuz elde eden Fransa'nın misyonerler vasıtasıyla Ermenilerin önemli bir kısmını papa taraftarı yapması için çok fazla beklemeye gerek kalmayacaktır. Nitekim 1604 yılında Fransa ile Osmanlı Devleti

³³⁶ Davut Kılıç, *Osmanlı Ermenileri Üzerine Araştırmalar 1*, Elazığ: Manas Yayıncılık, 2007, s. 7.

³³⁷ Seyit Sertçelik, *Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorunu, Ortaya Çıkış Süreci 1678-1914*, 8.b., Ankara: Srt Yayınları, 2018, s. 11.

³³⁸ Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1988, s. 31.

³³⁹ James Issaverdens, *Armenia and the Armenians*, Venice: Armenian Monastery St. Lazaro, C. II, 1875, s. 2.

³⁴⁰ Kılıç, a.g.e., s. 8.

³⁴¹ Şaban Kuzgun, "Misyonerlik ve Hıristiyan Misyonerliğinin Doğuşu" *Kayseri, Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 1, S. 1, (1983), s. 69.

³⁴² Kılıç, a.g.e., s. 92.

arasında gerçekleşen bir mutabakat neticesinde Fransa'ya Katolikler üzerinde himaye hakkı tanınmıştır. Buna bağlı olarak da güçlü bir Avrupa devletinin koruması altında bulunma cazibesi Ermenilerin önemli bir kısmının Katolikliğe intisap etmesine zemin hazırlamıştır.³⁴³

Ciddi çalkantılar ve sarsıntılar neticesinde 19. yüzyıla ulaşan Ermenileri, ABD'li misyonerlere muhatap kılan ana sâik de aslında bahsi geçen cemaatin tarihsel süreç boyunca ciddi manada istikrara kavuşmamış olmasıyla ilintilidir. Zira tam manasıyla bir cemaat bilincine sahip olmamaları, farklı mezhepler arasında gelgitler yaşamaları ve Anadolu'daki iskânları konusunda da Rumlara nazaran daha dağınık ve savruk bir yapı arz etmeleri Ermenileri Protestan misyonerlerin ana muhatapları kılmıştır. Zira birlikte hareket etme duygusundan yoksun olmak, yerli ve milli bir gelenek ile güçlü dinsel bağların oluşmasına mani olmuştur. Bu, aynı zamanda sosyal bağların da zayıf kalmasına neden olmaktadır. Ermenilerin eğitim seviyelerinin Rumlarla mukayese edildiğinde çok daha düşük olduğu hatta okuma yazma konusunda bile belirgin sıkıntıların bulunduğu gerçeği de göz önüne alındığında evangelistlerin işi bir hayli kolaylaşmaktadır.³⁴⁴

Ermenilerin zaviyesinden değerlendirildiğinde de misyonerlerin böylesine bir yaklaşımla hareket etmelerinin ne derece isabetli olduğu rahatlıkla anlaşılmaktadır. Nitekim ABD'li evangelistler her fırsatta Ermeni cemaatinin 'Tanrının hakikatlerine' yani Protestanlığın öğretisi ve prensiplerine en hazır topluluk olduğunu dile getirmişlerdir. Board mensupları tarafından kaleme alınan 1859 yılına ait bir raporda yer alan şu satırlar bu durumu izhar etmektedir:

"Küçük Asya'nın neredeyse her bir karış toprağında Tanrı'nın hakikatleri ve Hz. İsa'nın öğretisi ve prensipleriyle doğrudan temas kuranlar Ermenilerdir. Bugüne kadar gerçekleştirdiğimiz faaliyetler neticesinde bu coğrafyada yirmi sekiz tane kilise kurma lütfuna erdik. İbadethanelerimize teveccüh gösterenlerin de umumiyetle Ermeniler olması sizce bir tesadüf müdür? Varsayalım ki bu bir tesadüf... Peki! Kuzey ve Güney şeklinde ikiye böldüğümüz Küçük Asya topraklarında cemaatimize mensup olan altı bin dava dostunun önemli bir kısmının Ermeni kanı taşımasını nasıl izah edeceğiz? Tüm bu

³⁴³ Recep Şahin, *Tarih Boyunca Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1988, ss. 91-95.

³⁴⁴ Muhsin Önal, a.g.e., s. 53.

*yaşananlar da ortaya koymaktadır ki Ermeniler adeta Tanrının mazharına erme konusunda önceden hazırlık yapmışlardır.*³⁴⁵

ABD misyonerliğinin öncü isimlerinden Samuel C. Bartlett'de benzer bir bakış açısıyla Ermeni kilisesinin uğradığı inkıza ve yaşadığı çalkantılara rağmen Hıristiyanlığa sadakat noktasında samimiyetinden bir şey kaybetmediğini vurgulayarak Ermenilere duyduğu güveni ortaya koymaktadır. Onun ifadesiyle övgüye fazlasıyla mazhar bu cemaatin Tanrı'nın hakikatlerine ve Hz. İsa'nın öğretilerine gösterdiği ilgi ve saygı takdire şayandır. Ermenileri diğer unsurlardan ayıran bir diğer önemli husus ise ahlaki değerler konusundaki duyarlılıklarıdır.³⁴⁶

Bütün bu hususlar göz önüne alındığında ABD'li misyonerlerin Anadolu'da, Ermenileri ana hedef kitlesi olarak görmelerinin gerekçeleri rahatlıkla anlaşılmaktadır. Hiç şüphesiz benzer bir durum Ankara için de söz konusu olacaktır. Müteakip bölümde Ankara'daki Ermeni nüfusa değinilecek ve evangelistlerin kent özelinde bahsi geçen cemaat üzerinde ne derece nüfuz kurabildikleri izah edilmeye çalışılacaktır.

3.2.3.2. Ankara Ermenileri

Ankara'nın barındırdığı gayrimüslim nüfus göz önüne alındığında pek çok Anadolu kentinden önde olduğu bilinmektedir. Diğer taraftan azınlık nüfus özelinde değerlendirildiğinde bu durum daha da fazla mana kazanmaktadır. Zira kentte Müslümanlardan sonra en kalabalık grup Ermeni cemaatidir.³⁴⁷ Bununla birlikte Ankara'da mukim Ermeni azınlık nüfusa dair ilk bilgiler 16. yüzyılın sonlarına aittir. İddiaya göre Anadolu'nun doğusunda yerleşik olan Ermeni nüfusun bir kısmı farklı gerekçelerle Ankara'ya göç etmiştir.³⁴⁸

Ankara'daki Ermenileri diğer şehirlerde yerleşik cemaat mensuplarından ayıran en önemli hususlardan bir tanesi de umumiyetle Katolik olmalarıdır. Yani Ankara sadece barındırdığı Ermeni nüfusun fazlalığı açısından değil aynı zamanda cemaat üyelerinin Ermeniliğin temel mezhebi olan Gregoryenlikten ziyade Katolikliği benimsemeleri yönüyle de ilginç bir örneklem sunmaktadır. Ankara Ermenilerinin

---

³⁴⁵ *Reports of ABCFM*, 1859, s. 54.

³⁴⁶ Bartlett, a.g.e., s. 2.

³⁴⁷ Birsen Edanur Yıldırım, *Ankara Sancağının Tarihi Coğrafya Bakımından Yerleşme ve Nüfusu* (Yüksek Lisans Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006, s. 180.

³⁴⁸ Atauz, a.g.m., s. 137.

papalık mezhebine intisap etmelerinde 18. yüzyılda kente misyonerlik faaliyetleri için gelen bir grup Katoliğin etkisi olduğu bilinmektedir. Bu vesileyle papa taraftarı olan birkaç nüfuzlu ailenin sayesinde Katolisizm inancı şehirdeki Gregoryen Ermenileri etkisi altına almış ve ciddi bir değişim süreci başlamıştır. Hiç şüphesiz bu durum sadece hadiseyi ‘latinleşme’ olarak gören Gregoryenleri değil aynı zamanda kentte 19. yüzyıl itibariyle Protestanlaşım faaliyetleri yürütmeye başlayacak olan ABD’li evangelist misyonerleri de ciddi manada rahatsız edecektir.³⁴⁹ Bu noktada 19. yüzyılın farklı dönemlerinde kentteki Ermeni nüfusun mezhepsel manadaki dağılımlarıyla alakalı olarak aşağıdaki tabloya göz atmakta yarar vardır.

Tablo 3: 19. yüzyıl Ankara Ermeni Nüfusunun Mezheplere Göre Dağılımı³⁵⁰

Mezhep	1848 (erkek)	%'lik oran	1859 (hane)	%'lik oran	1880 (kişi)	%'lik oran
Ermeni Gregoryen	564	13.63	300	10.34	2.702	34.40
Ermeni Katolik	3.573	86.36	2.600	89.65	5.042	64.20
Ermeni Protestan	—	—	—	—	109	1.38
Toplam	4.137	100.00	2.900	100.00	7.853	100.00

Yukarıdaki tablodan da anlaşıldığı kadarıyla 19. yüzyılda Ankara’da Ermeni nüfusun varlığı herhangi bir inkıta uğramadan devam etmiştir. Bununla birlikte Katolik unsurun etkisi ve nüfuzu kendisini rakamlara da fazlasıyla sirayet ettirmiştir. Müteakip bölümlerde de ifade edileceği üzere özellikle kent merkezinde evangelistleri misyon faaliyetleri konusunda sıkıntıya sevk edecek en önemli husus da zaten bu olacaktır. Katolik cemaatin gücü karşısında umumiyetle çaresiz kalacak olan ABD’li misyonerler papa taraftarlarına lanet okuyacaklardır. Yine genel nüfusa bakıldığı zaman 1848 yılı ile 1859 senesi mukayese edildiğinde Ermenilerin sayısında on bir yıl neticesinde önemli

³⁴⁹ Etöz, a.g.t., s. 73.

³⁵⁰ Atauz, a.g.m., s. 138.

miktarda bir azalışın söz konusu olduğu varsayılabilir. Zira 1848 senesinde sadece erkek nüfus göz önüne alınmıştır. Her bir ailenin ortalama dört kişiden oluştuğu fikrinden yola çıkarak hareket edildiğinde 1848 yılı için kentte toplamda yaklaşık on altı bin beş yüz Ermeninin yaşadığı sonucuna ulaşılabilecektir. Hâlbuki 1859 senesinde kişi bazında bu rakamın karşılığı sadece on bir bin altı yüz civarındadır. Rakamlardan anlaşıldığı kadarıyla 1880 yılına kadar olan süreçte de bu azalış devam etmiştir. Bu düşüşün nedenini göçlere bağlayanlar olduğu gibi Ankara’da Ermeni nüfusun artış hızının yavaşlamasına dayandıranlar da bulunmaktadır. Ne var ki bu konuda kesin bir kanaat söz konusu değildir.³⁵¹

Protestan Ermenilerin sadece 1880 yılına ait tabloda kendilerine yer bulmaları ise ABD’li misyonerlerin Ankara ile tanışma seneleriyle doğrudan ilintilidir. Zira müteakip bölümlerde de ayrıntılarıyla değinileceği üzere Board mensuplarının Ankara’ya ulaşmaları için 1862 yılını beklemek gerekecektir. Zira Board arşiv kayıtlarına göre ilk Protestan misyoner 1862 senesinde kente adım atmıştır. Bahsi geçen tarihte Ankara’yı ziyaret eden ilk misyoner Joseph K. Greene’dir.³⁵² Bir diğer husus da verilen rakamla ilgilidir. Nitekim tarihin hiçbir döneminde kent merkezinde Protestan Ermenilerin niceliği konusunda yüzlü rakamlara ulaşamamıştır. Muhtemelen yüz dokuz rakamı Ankara sancağına bağlı tüm kasaba ve köyler göz önüne alınarak ortaya atılmıştır.

Bu noktada Ermeni nüfusun Ankara kent merkezindeki yerleşim dağılımına ve hayat koşulları ile yaşam biçimlerine de değinmekte yarar vardır. Öncelikle şunu ifade etmek gerekir ki 19. yüzyılda şehir merkezinde yüz yedi mahalle bulunmaktadır. Bunlardan elli yedisi Müslümanlardan müteşekkil iken yirmi yedi mahallede gayrimüslimler ikamet etmektedir. Geriye kalan yirmi üç mahalle ise karışıktır.³⁵³ Diğer taraftan bunların hangilerinde Ermenilerin yaşadığı konusunda kesin bir bilgi bulunmamakla birlikte Mihriyar, Kirişçiyan, Keyyâlin ve Makramacı mahallelerinin tamamıyla Ermenilere ait olduğu varsayılmaktadır.³⁵⁴

19. yüzyılda Ankara’da mukim Ermenilerin gündelik hayatının, inanç prensipleri ve ibadetler, nişan ve evlilik merasimleri ile kısmen giyim kuşam alışkanlıkları hariç

³⁵¹ Atauz, a.g.m., s. 139.

³⁵² Joseph K. Greene, “Outstations”, *Western Turkey-Station Reports, Missionary Herald*, C. LIX, 1863, s. 270.

³⁵³ Şenel, a.g.m., s. 494.

³⁵⁴ Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara: Ankara Enstitüsü Vakfı Yayınları, 1995, s. 57.

tutulduğunda Müslüman nüfustan farklı bir veçhede ilerlemediği rahatlıkla gözlemlenebilmektedir. Aile örgütlenmesinden günlük ev işlerine, konut mimarisinden tarımsal faaliyetlere kadar pek çok hususta Müslümanlar ile Ermenileri birbirinden ayırmak mümkün değildir.³⁵⁵ Bununla birlikte Ermeniler’de tıpkı diğer Hıristiyan azınlık unsur olan Rumlar gibi kentteki ticari hayata yön verecek meslek gruplarında söz sahibiydiler. Sarraflık başta olmak üzere³⁵⁶ gerek toptan gerekse de perakende ticaret, faizcilik, aşar ve vergi toplama, mermercilik, taş ustalığı, inşaat işleri, terzilik, ayakkabıcılık gibi meslek gruplarının tamamında Ermenilerin ciddi etkisi söz konusuydu.³⁵⁷

Sonuç itibariyle Ankara koşulları ve barındırdığı nüfus açısından değerlendirildiğinde Orta Anadolu’nun önemli bir kenti olarak ön plana çıkmaktadır. Bu özellikleri kuşkusuz ABD’den yola çıkıp dünyaya mutlak manada ‘*kurtuluş ve hakikati*’ vadeden Protestan misyonerlerin de dikkatini çekmiştir. Ne var ki onlar beklentilerini karşılayabilecek bir başarı elde edemediğinden ülkelerine geri dönmek zorunda kalacaklardır. Mütekip bölümde öncelikle Ankara’nın misyonerler açısından değerine vurgu yapılacak sonrasında ise evangelistleri kente taşıyan unsurlar ve gerçekleştirilen faaliyetlere değinilecektir.

---

³⁵⁵ Susie Hoogasian Villa, Mary Kilbourne Matossian, *Armenian Village Life Before 1914*, Detroit: Wayne State University Press, 1982, b.a.

³⁵⁶ Galip Eken, “19. Yüzyılda Ankaralı Sarraf Esnafına Dair Bazı Bilgiler”, *Tarihte Ankara: Uluslararası Sempozyum Bildiriler*, C. I, a.g.e., ss. 187-188.

³⁵⁷ M. Murat Baskıcı, “XIX. Yüzyıl Sonu ve XX. Yüzyıl Başlarında Ankara’nın İktisadi Durumu”, *Tarihte Ankara: Uluslararası Sempozyum Bildiriler*; C. I, a.g.e., s. 202.

İKİNCİ BÖLÜM

ANKARA’NIN TARİHSEL GELİŞİMİ VE ABD’Lİ MİSYONERLERİN KENTE ULAŞMA SERÜVENLERİ

1. ANKÜRA’DAN ANKARA’YA

1.1. GALATYA’DAN ANKARA’YA MİSYONER KEHANETİ

20. yüzyılın ikinci çeyreği itibariyle Türkiye Cumhuriyeti Devletinin başkenti ve önemli hazinelerinden birisi olma özelliği kazanan Ankara’nın stratejik önemi ve barındırdığı kaynak ve zenginlikler, Board Teşkilatı mensubu evangelist misyonerlerce çok daha erken bir tarihte, 19. yüzyılın ikinci yarısında keşfedilmiştir. Bu bağlamda değerlendirildiğinde misyonerlerin Ankara’yla tanışma serüvenlerinin ve kente attikleri değerin en az Türk yöneticiler ve yerli halklar kadar gerçekçi olduğu ve önem arz ettiği söylenebilir. Misyonerlerin bu yöndeki ilgisini bir öngörü daha gizemli bir ifadeyle bir kehanet olarak yorumlamak mümkün olabileceği gibi bu durumun sadece bir tesadüf üzerine gerçekleştiğini düşünmek de ihtimal dâhilindedir. Ancak iyi bir sentez ve dikkatli bir gözlem yeteneğine sahip olan Board teşkilatı mensubu evangelistlerin tercihte bulunurken basiret gösterdikleri ve ilerleyen zamanlarda Türkiye topraklarının gözbebeği hatta can damarı haline dönüşecek Ankara’ya bilinçli bir tercih sonucu ayak bastıklarını düşünmek çok da isabetsiz olmayacaktır. Ne var ki misyonerleri ABD’den yola çıkıp Ankara’ya taşıyan sâikleri tartışmaya başlamadan önce şehrin tarihsel geçmişi ve taşıdığı vasıflar hakkında malumat vermekte yarar vardır. Zira bu ve benzeri hususlar evangelistlerin bahsi geçen kente ulaşma maksatları konusunda önemli ipuçları sunmaktadır.

Öncelikle şunu ifade etmek gerekir ki, Ankara’nın mazisi konusunda çok ciddi tartışmalar olmakla birlikte ağırlıklı görüş şehrin suni bir gelişim çizgisi içinde evrildiği ve yeni bir kent modeli sunduğu yönündedir. Bu husus bir bakıma haklılık payı taşımakla birlikte son zamanlarda kent ve çevresinde gerçekleştirilen arkeolojik kazılar ve araştırmalar, Ankara’nın çok eski dönemlerden, hatta kısmen tarih öncesi çağlardan itibaren yerleşime açık bir bölge olarak mevcudiyetini ortaya koyduğunu göstermektedir.³⁵⁸ Kısacası Ankara, eski dönemlerden itibaren içerisine yerleşilen bir

---

³⁵⁸ Korkmaz Âlemdar, “Seyahatnâmelerde Ankara”, *Ankara’dan Uçan Kuşlar... Türk ve Dünya Yazınında Ankara (Seçki-III)*, ed. A. Esat Bozyiğit, Ankara: 2002, s. 3.

kenttir. Ankara'nın uzun soluklu bir şehir olarak hayatini sürdürmesinin en önemli gerekçelerinden birisinin oldukça doğru ve stratejik öneme hâiz bir noktaya dikilmiş ve sağlam surlarla çevrili kalesi olduğu yönündeki iddialar bugün bile geçerliliğini korumaktadır.³⁵⁹ Bununla birlikte şehrin Anadolu'daki mevcut yerleşim birimleri içerisinde oldukça köklü bir geçmişe sahip olduğunu gösteren başka işaretler de mevcuttur. Nitekim Ankara, etrafı verimli arazilerle çevrili bir havzaya sahiptir. Şehir, Orta Anadolu'da önemli bir kavşak noktası üzerinde ve Çubuk Ovası'na yakın bir konumda kurulmuştur. Ayrıca hemen yanı başında bulunan ve Hüseyin Gazi Dağından doğan Hatip Çayı, su konusunda herhangi bir sorun yaşanmamasını sağlamaktadır.³⁶⁰ Kentin sert ve haşın bir arazi yapısı vardır. Yüksek bir dağ kitlesinin yamaçlarına inşa edilmiş, etrafı kayalıklarla çevrilmiş bir kalenin içine hapsolmuş bu şehrin savunma konusunda sıkıntı yaşamaması pek mümkün görünmemektedir. Tüm bu hususlar hâlihazırda Türkiye Cumhuriyetinin başkenti olan Ankara'nın, Anadolu coğrafyasındaki en eski ve en önemli kentlerden birisi olduğunun ipuçlarını sunmaktadır.³⁶¹ Sadece bu özellikler bile Ankara şehrinin Board mensubu misyonerler tarafından önemsenmesi ve bir istasyon olarak Orta Anadolu'da boy göstermesi için yeterlidir. Zira stratejik önem, avantajlı coğrafi konum, zengin ve bereketli su kaynakları ve toprakların mevcudiyeti bir bölgeye nüfuz etmek isteyen her devlet ve sistemin arzu edeceği temel unsurlardır.

Kentin bu özellikleri sadece misyonerlerin değil Anadolu'ya farklı zamanlarda seyahatler tertip eden gezginlerin de dikkatini çekmiştir. Nitekim 19. yüzyılda Ankara'yı ziyaret etmiş İngiliz seyyah William Francis Ainsworth şehrin en alçak kesiminin bile üç bin feet³⁶² yüksekliğe ulaştığını söylemektedir. Onun ifadesiyle geçit vermez bir dizi sıradağın içerisine gizlenmiş Ankara, kenti ele geçirmek isteyen usta ve mahir komutanlara bile müsaade etmeyecek ve böylesine bir teşebbüste komutanların hepsine mezar olacaktır. Gezginin dikkat çektiği bir diğer husus da iklim koşullarıdır. Ainsworth, Ocak ayında Ankara'da sıcaklığın eksi ortalamalarda seyrettiğini en yüksek beş, en düşük ise eksi yirmi yedi derece olduğunu hatta o kış şehirde pek çok sokak köpeğinin donarak öldüğünü beyan etmektedir. Gezgin ayrıca Ankara'da sık sık geceye

---

³⁵⁹ Atauz, a.g.m., s. 61.

³⁶⁰ Şeref Erdoğan, *Ankara'nın Tarihi Semt İsimleri ve Öyküleri*, 2.b., Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002, s. 52.

³⁶¹ Sargon Erdem, "Ankara (İslâm Öncesi Ankara)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı ve İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1991, C. 3, s. 201.

³⁶² Bir feet yaklaşık 0.304 metredir.

kalıp yolunu kaybeden şaşkın tüccar ve seyyahların vilâyete ayak basmadan nasıl donarak hayatlarını kaybettiklerine dair hikâyeler dinlediğini söylemektedir.³⁶³ Bir başka İngiliz seyyah Henry Van Lennep ise kentin üç bin üç yüz otuz dört feet yüksekliğe sahip olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca Ankara, Sivas ve Yozgat'tan sadece bin yüz feet kadar alçaktır.³⁶⁴ Kuşkusuz böylesine kadîm ve köklü bir geçmişe sahip ve aynı zamanda da stratejik öneme hâiz bir şehrin parçası olmak mühimdir ve daha önce de ifade edildiği üzere misyonerleri kente taşıyan en temel unsurlardan birisi bu olsa gerektir. John Macdonald Kinneir ise bir başka noktaya temas etmiş ve Ankara pašalığının daha yaygın bir tabirle sancağının yüz mil uzunluğunda ve altmış mil genişliğinde olduğunu ifade etmiştir.³⁶⁵ Bu, dönemi içerisinde değerlendirildiğinde oldukça önemsenmesi gereken bir coğrafi yayılımdır ve temel gayesi davasının nüfuz alanını genişletip nicel manada çoğalmak olan evangelist hareketin arayıp da bulamayacağı bir şeydir.

Diğer taraftan Ankara'yı tarihsel manada öne çıkarıp kadîm bir yerleşim birimi olarak dünyaya tanıtan, aynı zamanda da onun ilk çağlardan beri sürekli iskân görmesini sağlayan hususlardan en mühimi, belki de askeri manada ve ticaret ile haberleşme alanında önemli bir kavşak noktasında ve 'Küçük Asya'nın tam göbeğinde bulunmasıdır. Mezopotamya'dan başlayıp Batı Anadolu'ya uzanan 'Kral Yolu'nun üzerine konuşlanmış olan kent merkezinin bu özelliği, Ankara'nın tahmin edilenin aksine çok eski bir yerleşim yeri olduğunu gözler önüne sermektedir.³⁶⁶ Bununla birlikte kentin tam olarak ne zaman inşa edildiğiyle alakalı net bir bilgi mevcut değildir. Bir iddiaya göre bölgedeki ilk kalıntılar MÖ 3000 yıllarına aittir. Şehrin en eski kısmını teşkil eden kalenin Hititler tarafından askeri garnizon olarak kullanıldığı ifade edilmektedir. Hatta bahsi geçen topluluğun politik açıdan tarih sahnesinde yer alması konusunda bu kalenin oldukça önemli bir işleve sahip olduğu düşünülmektedir.³⁶⁷

Kentin Frig ve Hititlere kadar uzanan geçmişi sadece Türkiyeli araştırmacıların gündemini işgal etmemiş, aynı zamanda Anadolu'yu ziyaret eden ABD'li seyyahların

---

³⁶³ Ainsworth, a.g.e., ss. 123-124.

³⁶⁴ Henry J. Van Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, V. II, London: John Murray, 1870, ss.183-184.

³⁶⁵ Kinneir, a.g.e., s. 75.

³⁶⁶ Ankara Büyükşehir Belediyesi, *Bir Zamanlar Ankara*, 3.b., Ankara: Belya AŞ., t.y., s. 12.

³⁶⁷ Elif Mihçioğlu Bilgi, *The Physical Evolution of the Historic City of Ankara Between 1839 and 1944: A Morphological Analysis*, (Doktora Tezi), Ankara: Middle East Technological University, 2010, s. 32.

satırlarına da yansımıştır. 20. yüzyılın ilk çeyreğinde Ankara'ya ulaşan Walter A. Hawley vilâyetle alakalı izlenimlerini okuyucularına şu şekilde aktarmaktadır:

“Engin ve dümdüz bir ovanın verimli toprakları üzerine saçılmış köyleri kat ederek ulaştığımız, yüksek kayaların eteğine kurulmuş, kerpiç evlerle tezyin edilmiş o güzelim kent Ankara, sahip olduğun değerlerin aksine barındırdığın halkların cehaleti seni ölüme terk ediyor. Kör kuyuların girdabında boğulmuş bu insanlar acaba bu topraklarda daha önce zengin ve köklü medeniyetler kurmuş, sonrasında ise nesli kurumuş Hitit ve Frigler ile Galatlı savaşçıların mirasını taşıyabilecekler mi?”³⁶⁸

Seyyah sözlerine devamla Ankara'nın ne zaman kurulduğuna dair kesin bir bilgi bulunmadığını beyan ederek bildik bir iddiayı tekrar etmiş ve kentin Hititlerden bile daha eski olduğunu söylemiştir.³⁶⁹ Seyyahın ifadeleri oldukça manidardır ve adeta misyonerlere davet niteliğindedir. Zira Hawley'in zaviyesinden bakıldığında yerli halk zavallıdır ve bilinçli yahut bilinçsiz olarak kurtarılmayı beklemektedir. Bu noktada misyoner kehaneti bir kez daha devreye girmiştir. Zira Board mensupları gezginin kenti ziyaretinden çok daha önceki dönemlerde Ankara'ya ulaşmışlardır. Ne var ki seyyah bu kehanetin başarıyla süslenemediğini itiraf etmektedir.

Bununla birlikte diğer bir kanaate göre ise şehir iddia edilenlerin aksine çok daha eski tarihlerde önemli bir yerleşim birimidir. Zira Ankara ve çevresinde yapılan araştırma ve kazılar, bölgede Paleolitik çağa ait çakmaktaşı ve andezitten yapılmış avlanmak için kullanılabilecek kesici aletler bulunduğunu ortaya koymuştur.³⁷⁰ Bu neredeyse insanlık tarihiyle eşdeğer bir döneme işaret etmektedir ve şayet bu iddia doğru ise Ankara dünyanın en eski kentlerinden birisi olmaya adaydır. Zira Paleolitik Çağ 2,5 milyon yıl öncesine kadar uzanan bir süreci kapsamaktadır.³⁷¹ Diğer taraftan Ankara'nın tarihsel geçmişi ve dönüşümüyle ilgili ortaya atılan iddiaların reel bir zemine oturması ve bu konuda daha kesin yorumlar yapılabilmesi için Frigler dönemine göz atmak gerekmektedir. Zira Ankara üzerine çalışmalar yürüten tarihçilerin önemli bir kısmının ittifak ettiği bir husus vardır ki o da, kentin resmi tarihinin Friglere

---

³⁶⁸ Walter A. Hawley, *Asia Minor*, New York: John Lane Company, 1918, s. 284.

³⁶⁹ a. yer

³⁷⁰ Abdulkerim Erdoğan, Gökçe Günel, Ali Kılıcı, *Tarih İçinde Ankara*, 2.b., C. I, Ankara: Ankara Büyükşehir Belediyesi, 2008, s. 11.

³⁷¹ İlhan Erdem, “İlhanlılar Döneminde Ankara”, *Tarihte Ankara: Uluslararası Sempozyumu Bildiriler*, C. I, a.g.e., s. 132.

dayandıdır.³⁷² Genel kanaat ise Ankara'nın Frig Kralı Gordiyos'un oğlu Midas tarafından kurulduğudur.³⁷³ Frigler'in Anadolu ile tanışmaları M.Ö. 12. yüzyılda Sakarya üzerinden gerçekleşmiştir. Onları Orta Anadolu'ya taşıyan husus da Hitit kavminin 'Deniz Kavimleri' ya da 'Ege Göçleri' şeklinde tanımlanan istilaya bağlı olarak kaybettiği savaşlar neticesinde bahsi geçen bölgeyi terk etmesidir.³⁷⁴

Üç asır boyunca Ankara'ya hükmeden Frigler'den sonra kente sırasıyla Lidyalılar ve Persler hâkim olmuşlardır.³⁷⁵ Yaklaşık sekiz yüz yıllık bir sürece yayılan bu dönemde de Ankara, gücünü ve etkisini korumuştur. Hâlihazırda şehir, Batı dünyasını, keşfedilmeyi bekleyen bakir doğu topraklarına bağlayan, 'Kral Yolu'nun içerisinden geçtiği bir yerleşim birimi olarak önemini muhafaza etmektedir.³⁷⁶ Bu bağlamda değerlendirildiğinde misyonerlerin Ankara'yı önemli bir üs bölgesi olarak tespit ve tayin etme konusunda ne kadar doğru bir tercihte buldukları bir kez daha ortaya çıkmaktadır. Zira onları 'Küçük Asya'nın bu mümbit topraklarına taşıyan hususun da bir tür keşif olduğu bilinmektedir. Evangelist misyonerler Şarkın kalbini kazanıp bölgenin maddi ve manevi tüm zenginliklerini sömürmek amacıyla Osmanlı Devleti topraklarına gelmişlerdir. Zamanın birinde en önemli ticaret yollarının kesiştiği bir kavşak noktası üzerine kurulan Ankara'da bulunmak da bu hedefin önemli bir parçasını teşkil edecektir.

Lidyalılar ve Pers İmparatorluğu döneminde durağan ve sakin bir tarihsel çizgide evrilen Ankara'nın kaderine yeni bir dokunuş için Galatların Anadolu'ya ulaşmalarını beklemek gerekecektir. Bu önemli bir milattır. Ankara ve çevresinin dâhil olduğu Orta Anadolu'nun, özellikle Batılılar tarafından 'Galatya' şeklinde adlandırılması da göz önüne alındığında bahsi geçen topluluğun bölgeye damgasını ne derece vurduğu daha rahat anlaşılacaktır. Galatlar Hz. İsa'nın doğumundan iki yüz yetmiş yıl önce 'Küçük Asya' ile tanışmışlardır.³⁷⁷ Öncelikle Karadeniz'e ulaşmışlar burada Pontus Rumlarıyla işbirliği yaparak Mısırlıların mağlup etmiş ve Ankara'ya kadar

³⁷² Nurettin Can Güleklî, *Ankara: Tarih Arkeoloji*, Ankara: Doğu Matbaası, 1948, s. 34.

³⁷³ Mehmet Kemal, *Türkiye'nin Kalbi Ankara*, İstanbul: Çağdaş Yayınları, 1983, s. 9.

³⁷⁴ Ankara Enstitüsü Vakfı, *Ankara: Başkentin Tarihi, Arkeolojisi ve Mimarisi*, Ankara: Nurol Matbaacılık, 2004, s. 2.

³⁷⁵ Sevil Bülbül, Fulden Nuray Küçükergin, "Ankara, from the Past to the Future", *Researches on Science and Art in 21st Century Turkey*, ed. Hasan Arapgirlioğlu, Atilla Atık, Robert L. Elliott, Edward Turgeon, C. I, Ankara: Gece Publishing, 2017, s. 1189.

³⁷⁶ Sevgi Aktüre, "16. Yüzyıl Öncesi Ankara'sı Üzerine Bilinenler", *Tarih İçinde Ankara*, ed. Aysıl Tükel Yavuz, Ankara: TBMM Basımevi, 2000, s. 5.

³⁷⁷ Kinneir, a.g.e., s. 49.

ilerlemişlerdir.³⁷⁸ Galatları Ankara'ya taşıyan husus da tıpkı sâbık örneklerde olduğu gibi şehrin stratejik konumu ve ticari bir kavşak noktasında bulunmasıdır. Bahsi geçen dönemde ulaşım olanaklarının kısıtlı olması ve kaynaklara erişim konusunda yaşanan sıkıntılar kentlerin banliyölerini değerli kılmış iktidarı ve gücü elinde tutan yönetici erkin nüfuz alanını lokasyonu güçlü bölgelere kaydırmasını gerekli kılmıştır. Ankara'da bu yönüyle Galatların ilgisini çekmiştir.³⁷⁹

Hiç şüphesiz Board mensubu misyonerlerin Ankara'ya nüfuz etme konusunda iştahlarını kabartan en önemli hadiselerden birisi de kentin uzun süre Galatlar tarafından idare edilmesidir. Zira bu öylesine bir topluluktur ki Hıristiyan misyonerliğinin belki de en önemli figürü olan Pavlus bile onlar için kalem oynatmış ve İncil'de yer alan '*Galatyalılara Mektup*' bahsinin tamamını onlara adamıştır. Dolayısıyla kendisine kutsal kitapta yer verilen bir topluluğun uzun bir süre hüküm sürdüğü hatta ismini bahsettiği bir bölgeye hâkim olmak kuşkusuz Hıristiyanlığa iman etmiş herkesin hele bir de misyoner ise vazgeçilmez tutkusu olacaktır.

Diğer taraftan Ankara'nın Hıristiyan yurduna dönüşmesi için Romalıların kenti Galatlar'dan almasını beklemek gerekmiştir. Bu devir teslim MÖ 25 yılında gerçekleşmiştir. Hiç şüphesiz o dönemde Roma İmparatorluğu henüz Hıristiyanlığı resmi din olarak kabul etmiş değildir. Ne var ki Ankara'nın Hıristiyanların eline geçmesi yönündeki ilk adım bu sayede atılmıştır. Ankara'nın resmi olarak ilk kez bir devlet başkentine dönüştürülmesi de bu dönemde gerçekleşmiştir.³⁸⁰ Bu husus şehre farklı bir misyon ve anlam kazandırmıştır. Ankara bundan böyle herhangi bir inkıta uğramadan sürekli gelişecek ve Anadolu'nun en bakımlı ve güzel kentlerinden birisi olarak hayatini sürdürecektir.³⁸¹

Roma İmparatorluğunun Hıristiyanlığa intisap etmesinden sonra MS 314 yılında kentte bir kiliseler birliği toplantısı tertip edilmiş ve Ankara'ya tarihsel değerine ilaveten kutsiyet de atfedilmiştir. Bu toplantıya on sekiz piskopos katılmış ve bu buluşma sonucunda yirmi beş maddelik bir karar metni imzalanmıştır. Bu maddeler arasında kiliselerin onarım yetkisinin bölge piskoposlarına devrinden, usulsüz

³⁷⁸ Beki L. Bahar, *Efsaneden Tarihe Ankara Yahudileri*, İstanbul: Pan Yayıncılık, 2003, s. 20.

³⁷⁹ Suavi Aydın, Kudret Emiroğlu, Ömer Türkoğlu, Ergi D. Özsoy, *Küçük Asya'nın Bin Yüzü: Ankara*, Ankara: Dost Yayınevi, 2005, s. 63.

³⁸⁰ Mehmet Özel, *Ankara*, Ankara: Türk Matbaacılık Sanayii AŞ., 1995, s. 15.

³⁸¹ Suavi Aydın, "Ankara Ankara Güzel Ankara!", Ankara, Kebikeç: İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi, C. 5, S. 9, (2000), s. 67.

davranışlar sergileyen rahiplere yönelik itiraz hakkına kadar pek çok husus bulunmaktadır.³⁸² Bu toplantı neticesinde tam manasıyla Hıristiyanlığın etkisi altına giren Ankara, bundan böyle dindarlığı ve Katolik prensiplere bağlılığıyla da meşhur olacaktır. Nitekim kentte mukim piskoposlar dönemin kilise siyasetinde etkin rol üstlenecekler ve Ankara'yı, 4. yüzyılda güçlü ve nüfuzlu bir merkezi kilise anlayışından yoksun kalmış Hıristiyan dünyasının Orta Anadolu'daki en önemli istasyonlarından birisi haline getireceklerdir.³⁸³ Görüldüğü kadarıyla bahsi geçen dönem içerisinde kentin yıldızı iyice parlamış ve nüfusu yüz bin sınırına dayanmıştır. Roma devrinde Ankara, idari, ticari ve askeri fonksiyonları açısından ortalama bir yerleşim biriminin çok daha üzerinde bir gelişim kaydetmiş ve olağanüstü bir populusyona ulaşmıştır.³⁸⁴ Bununla birlikte 395 yılında Roma İmparatorluğu bölününce kent, Doğu Roma yani Bizans sınırları içerisinde kalmıştır.³⁸⁵

Kenti misyonerler nazarında zirveye taşıyan asıl sâik de budur. Zira Ankara Romalıların Hıristiyanlığa intisap etmesiyle 'şerefli' bir beldeye dönüşmüştür. Üstelik bu şeref Ankara'nın başkent kabul edilmesi ile ikiye katlanmış sonrasında tertip edilen kiliseler birliği toplantısı neticesinde elde ettiği kutsiyetle ise taçlanmıştır. Hıristiyan dünyası için böylesine önemli hasletlere sahip bir kente hükmetmek ise büyük bir onur ve vazifedir. Hiç şüphesiz Board mensupları da bu görevi ifa etmek için canla başla çalışacaklardır.

Öte yandan Ankara'nın İslâmlaşma süreci de gelgitli olmuştur. Kent, farklı zamanlarda Bizans İmparatorluğu ile Müslüman devletler arasında el değiştirmiştir. Bu değiş-tokuş 1304 yılına kadar devam etmiş ve bahsi geçen tarihte şehir İlhanlıların eline geçerek Müslüman yurdu haline dönüşmüştür.³⁸⁶ Ankara'nın bu dönemiyle ilgili çok fazla malumat sahibi olunamamaktadır. Zira 14. yüzyıl gezginleri şehre uğrama gereği duymamışlardır. Tarihin neredeyse her safhasında önemli ve stratejik bir yerleşim birimi olarak öne çıkan Ankara'ya yönelik seyahatler tertip edilmemesini anlamlandırmak güçtür. Muhtemeldir ki şehir bu dönemde ziyaret edilmiş ancak tutulan kayıtlara ulaşılammıştır. Bununla birlikte kentin bahsi geçen asırda ahşap evlerle

³⁸² Galanti, a.g.e., s. 39.

³⁸³ Turhan Kaçar, "IV. Yüzyıl Kilise Politikaları Ve Ancyra'lı Piskoposlar", *Tarihte Ankara: Uluslararası Sempozyumu Bildiriler*, C. II, a.g.e., s. 600.

³⁸⁴ Bülbül, Küçükergin, a.g.m., s. 1189.

³⁸⁵ Nejat Akgün, *Burası Ankara*, Ankara: Ankara Kulübü Yayınları, 1996, s. 22-23.

³⁸⁶ Abdülkerim Özaydın, "Ankara (İslâmi Dönem)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı ve İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1991, C. 3, ss. 203-204.

tezyin edildiği ayrıca ticaret hayatı zengin, üretim odaklı bir anlayışla idare edildiğine dair çıkarımlarda bulunmaktadır. Diğer bir husus da nüfusun yapısıyla ilgilidir. O dönemde Ankara’da Müslümanların yanı sıra Yahudi, Rum ve Ermeniler bir arada yaşamaktadır.³⁸⁷

Ankara’yı misyonerlik çağına taşıyacak ve daha da mühimi şehrin bugünkü ev sahiplerinin fethine mazhar kılacak hadise 1354 yılında vuku bulmuştur. Bahsi geçen tarihte Ankara, Osmanlı Devletinin eline geçmiştir.³⁸⁸ Orhan Gazi’nin oğlu Süleyman Bey tarafından fethedilen kent, bundan böyle tipik bir Osmanlı şehri olarak hayatini sürdürecektir.³⁸⁹ Kuruluş sürecine denk gelen bu dönemde şehrin ele geçirilir geçirilmez Anadolu Beylerbeyliğinin merkez sancağı haline dönüştürülmesi Osmanlı Devletinin Ankara’ya atfettiği önemi göstermektedir.³⁹⁰

Bununla birlikte, Ankara’nın bu dönemde gerek kale içinde gerekse de kale dışında farklı mahallelerden müteşekkil bir kent görünümü arz ettiği bilinmektedir. 16. yüzyıl itibariyle surların içerisine sıkışmış mahalle sayısı altı iken bunlardan beş tanesinde Müslüman sonuncusunda ise gayrimüslim nüfus yoğunluktadır.³⁹¹ Sur dışında ise mahalle sayısı seksen birdir. Bunlardan altmış üç tanesi Müslümanlara aittir. On üçünde Müslümanlar ile Hıristiyanlar bir arada yaşamakta, üç tanesinde sadece Hıristiyanlar, birinde ise Yahudiler ikamet etmektedir.³⁹² Mahalle Osmanlı kenti için en önemli ve başat yerleşim bölgesi olarak kabul gördüğünden etnik unsurlara göre bir dağılım söz konusudur ve azınlık Hıristiyan nüfus ile Müslümanların mümkün olduğunca bir arada bulunmamaları hususuna dikkat edilmiştir.³⁹³ Bu durum Ankara kenti için de geçerlidir. Şehirdeki gayrimüslim nüfus farklı mahallelere dağılmıştır.

---

³⁸⁷ İlhan Erdem, a.g.e., s. 136.

³⁸⁸ Defne Dursun, Ufuk Poyraz, “Ankara”, *Türk Dünyası Başkentleri*, ed. Murat Yılmaz, A. Çolpan Kavuncu, Ankara: 2014, s. 33.

³⁸⁹ Rifat Özdemir, “Ankara (Osmanlılar Devri)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı ve İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1991, C. 3, s. 204.

³⁹⁰ Uğur Altuğ, “Ankara Örneğinde Tahrir Defterlerinin Şehir Tarihi Araştırmalarındaki Yeri ve Önemi Üzerine”, *4. Milletlerarası Şehir Tarihi Yazarları Kongresi*, ed. Mustafa Orçan, Musa Kâzım Arıcan, Muhammed Enes Kala, Mehmet Tuğrul, İstanbul: İlbey Matbaa, 2017, s. 240.

³⁹¹ Emine Erdoğan, *Ankara’nın Bütüncül Tarihi Çerçevesinde Ankara Tahrir Defterlerinin Analizi*, (Doktora Tezi), Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004, s. 89.

³⁹² Emine Erdoğan, “Tahrir Defterlerine Göre Ankara Şehri Yerleşmeleri”, *Ankara, Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 6, S. 1 (2005), s. 251-255.

³⁹³ G. E. Von Grunebaum, “Islam: Essays in the Nature and Growth of a Cultural Tradition”, *Menasha, Wisconsin, American Anthropologist*, C. 57, No. 2 (1955), s. 147.

Ancak bu dağılım belirli bir intizama göre gerçekleşmiştir. Buna göre Rumlar, Yahudiler ve Ermeniler etnik durumları göz önüne alınarak bir arada yaşamışlardır.³⁹⁴

Ankara'nın bir sonraki asırda aldığı hâl de önceki dönemlerden farklı bir durum arz etmemektedir. Kent, 17. yüzyılda da Müslümanlar ve gayrimüslim azınlıkların bir arada yaşadığı tipik bir Anadolu şehridir. Nüfus, yaklaşık on sekiz bindir. Bu oldukça önemli ve dikkat çekici bir rakamdır. Zira bahsi geçen dönemde Avrupa'da bile benzer nüfusa sahip şehir sayısı sadece yirmi civarındadır.³⁹⁵ Tüccarlar meslek gruplarına göre farklı han ve bedestenlere toplanmışlardır. Yani her iş kolu için başka bir mekân belirlenmiştir.³⁹⁶ Bu mekânların hayat verdiği çarşılar ise her ne kadar bir İslâm beldesinde bulunulsa da, camiden ziyade bedesten dikkate alınarak şekillendirilmiştir.³⁹⁷ Diğer taraftan çarşı-pazar hayatı, art arda bir tespilin taneleri gibi sıralanmış dükkânlar, esnaf ve müşteriler, kendilerine tayin edilen kaderi ve rolü oynarken farklı kasaba ve köylerden gelen günöbirlikçiler bu manzarayı daha da renklendirmişlerdir. Kahvehanelerde verilen molalar, gündelik sohbetler kamusal ve sosyal hayatın konularının ötesine taşmamaktadır.³⁹⁸

Öte yandan bir sonraki yüzyılın belirgin özelliği Ankara'da daha erken tezahür etmiş, ticaret de alınan yol ve zenginleşme yeni iş sahalarını doğurmuş ve kent hızlı bir biçimde göç almaya başlamıştır.³⁹⁹ Zira Orta Anadolu'nun göbeğinde yer alması ve stratejik açıdan dikkat çeken ticaret yollarının kavşak noktasını teşkil etmesi Ankara'yı cazip bir yerleşim birimi haline getirmiştir. Ankara önemli bir ticaret ve sanayi kenti olma yolunda ciddi bir ivme yakalamıştır.⁴⁰⁰ Dönemin şairlerinden Üsküdarlı Abdüllatif Razi'nin kentle alakalı olarak kaleme aldığı şiirlerde Ankara'yı mamur bir belde olarak

---

³⁹⁴ Ergenç, a.g.e., s. 145.

³⁹⁵ Mehmet Ali Kılıçbay, "Sof Şehri Ankara", *Ankara'nın Taştır Yolu... Türk Yazınında Ankara (Seçki-II)*, ed. A. Esat Bozyiğit, Ankara: 2001, s. 357.

³⁹⁶ Özer Ergenç, "XVII. Yüzyılın Başlarında Ankara'nın Yerleşim Durumu Üzerine Bazı Bilgiler", *İstanbul, Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 1, (1980), s. 95.

³⁹⁷ Ahmet Köç, "Osmanlı Klasik Dönem Şehirciliğinde Çarşı Merkezinin Teşekkülünde Bedestenin Rolü: Ankara Örneği", *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, C. 18, S. 4, (1989), s. 7.

³⁹⁸ Hülya Taş, *XVII. Yüzyılda Ankara*, (Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004, ss. 220-221.

³⁹⁹ Rifat Özdemir, "Ankara Esnaf Teşkilatı (1785-1840)", *Samsun, On Dokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 1, S. 1, (1986), s. 156.

⁴⁰⁰ Hülya Taş, "İhtisâb Mukâta'ası Verilerinin Şehir Ekonomisi Açısından Anlamı: Ankara Örneği", *Bursa, Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 2, S. 13, (2007), s. 411.

zikretmesi ve şehre methiyeler dizmesi de⁴⁰¹ bölgenin sahip olduğu zengin kültürel birikim ve sosyal gelişimin önemli göstergelerindedir.

Ticari hayatta yaşanan pozitif eğilim ve şehrin yakaladığı heyecan ve endüstriyel gelişim kentin en önemli üretim kaynağı olan sofun tarihsel evrimine de yansımıştır. Ankara çok eski tarihlerden itibaren tiftikli kumaş üretiminde öne çıkmış bir kenttir. Sofun hammaddesinin elde edildiği ve şehrin adıyla anılan keçilerin Ankara'ya ilk kez 12 veya 13. yüzyılda, Selçuklular döneminde göçebe Türk kabileleri tarafından Orta Asya'dan getirildiği rivayet edilmektedir.⁴⁰² Bir başka iddia ise tiftik keçilerinin ana vatanının başka bir Anadolu kenti olan Bursa olduğu fakat 15 ve 16. yüzyıllarda Ankara'nın yıldızının parlamaya başlaması ve tekstil üretiminde öne çıkması ile birlikte bu alandaki endüstriyel üretimin yeni merkezine taşındığı yönündedir.⁴⁰³ Sonuç itibariyle hangi varsayım doğru olursa olsun Ankara'da 16. yüzyılda sof üreticisi esnaf sayısı otuz dört iken 18. yüzyılda bu rakam yetmiş ikiye yükselmiştir.⁴⁰⁴ Bu gelişmenin olumlu sonuçları için ise yaklaşık bir asır daha beklemek gerekecektir. Nitekim kentte üretilen tiftik ve kumaşlar 1862 yılında Avrupa'nın en prestijli fuarında, Londra'da sergilenmiştir. Daha da mühimi Türk mallarına gösterilen ilgidir. Fuarın gözdesi olan Türk mamullerinin yegâne rakibi Rus ürünleri olmuştur.⁴⁰⁵

Ankara'nın bu konudaki şöhreti öylesine bilindik ve etkileyicidir ki seyyah Barkley bu hususu dile getirirken “Newcastle için kömür ne anlam ifade ediyorsa, Ankara için de keçi odur”⁴⁰⁶ diyerek tiftiğin kente kattığı değere vurgu yapmaktadır. Gezgin sözlerine devamla, Ankara'da yaşayan herkesin doğrudan yahut dolaylı biçimde tiftikle bir arada yaşadığını, şehirdeki konuşmaların neredeyse üçte ikisinin bu mevzuyla alakası bulunduğunu beyan etmektedir.⁴⁰⁷ Bir diğer gezgin Ainsworth, kentin bu konudaki şöhretini iklim koşullarına borçlu olduğunu söylemektedir. Yazları hayli kurak ve sıcak, kışları ise şiddetli soğuk ve kar yağışlı bir iklim kuşağında yer alan

⁴⁰¹ Mustafa Erdoğan, “18. Asırda Ankara'nın Tarihini Yazan Şair Razi ve Ankara'ya Bakışı”, 4. Milletlerarası Şehir Yazarları Kongresi, s. 409.

⁴⁰² Gary Leiser, “Travellers' Accounts of Mohair Production in Ankara from the Fifteenth through the Nineteenth Century”, *Washington DC., Textile Museum Journal*, C. 1, S. 32-33, (1994), s. 5.

⁴⁰³ Suraiya Faroqi, “Mohair Manufacture and Mohair Workshops in Seventeenth Century Ankara”, *İstanbul, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 41, S. 1-4, 1982-3), s. 212.

⁴⁰⁴ Rifat Özdemir, “Ankara'da Sof ve Şal Üretimi (1770-1850)”, *Tarihte Ankara: Uluslararası Sempozyum Bildiriler*, C. II, s. 729.

⁴⁰⁵ John L. Hayes, *The Ankara Goat*, Boston: A. A. Kingman Press, 1868, s. 10.

⁴⁰⁶ Henry C. Barkley, *A Ride Through Asia Minor and Armenia*, London: John Murray, 1891, s. 107.

⁴⁰⁷ a. yer

Ankara'nın sahip olduğu bu özellik sadece keçi ve diğer küçükbaş hayvanların değil kedi, köpek vb. sokak hayvanlarının gelişimini de olumlu yönde etkilemektedir.⁴⁰⁸

Henry Van Lennep ise Ankara keçisinin, türünün diğer örneklerine göre kısa bacaklı ama daha tombul ve gösterişli olduğunu ifade etmiştir. Bu hayvanların yünü öylesine bol ve yoğundur ki vaktinde kesilmediği takdirde taşınamaz bir ağırlığa ulaşabilmekte ve keçiler adeta yünden bir top haline dönüşebilmektedir. Onların bir diğer özelliği de kayalara tırmanmayıp dağlık bölgelerden ziyade düzlüklerde ve geniş arazilerde otlanmayı tercih etmeleridir.⁴⁰⁹

Diğer taraftan Ankara'nın düzenli ve istikrarlı yükselişi bir sonraki yüzyılda yani 18. asırda da devam etmiştir. Misyonerlik çağının arifesinde kentin kendine özgü ekonomik değerleri ve barındırdığı azınlık nüfus, yabancıların bilhassa da 'Küçük Asya'yı kendilerine yurt edinmek isteyen Kıta Avrupası ülkelerinin ve özellikle de İngiltere'nin dikkatinden kaçmamıştır. Batı'daki endüstriyel atılımların ve hızlı sanayileşmenin neticesinde ortaya çıkan hammadde ihtiyacının tedariki konusunda hedef merkezlerden birisine dönüşen Osmanlı Devletinin, yoğun bir biçimde dış baskıya maruz kalması ve zenginliklerini Garp dünyasına kaptırması sonucunda yaşanan sıkıntılar Ankara'da da derinden hissedilmiştir. Batılı devletler alınan tüm tedbirlere rağmen ihtiyaç duyduğu her ne varsa Osmanlı kentlerinden temin etme yoluna gitmiştir. Buna bağlı olarak da Ankaralı tüccarlar hammadde gereksinimlerini karşılayamamışlar ve kentteki üretim çarkları bir müddet durmuştur.⁴¹⁰

Ticari anlamda bu sıkıntıların baş göstermiş olması her ne kadar dezavantajlı bir durummuş gibi gözükse de, esas itibariyle bir kez daha şehrin prestij ve değerini gözler önüne sermektedir. Zira yaşanan gelişmeler, Ankara'nın gerek yerli gerekse de yabancı yöneticiler ve tüccarların ehemmiyet verdiği bir kent olduğu gerçeğini ortaya koymaktadır. Bu hususu doğrulayan bir diğer gelişme de Ankara şehir merkezinin iyiden iyiye kale dışına taşması ve biraz da coğrafi koşulların zorlamasıyla Batı'ya doğru genişlemesidir. Bundan böyle kale içi kentin yönetim merkezi haline dönüşecek ve politik unsurların oturduğu bölge olarak ön plana çıkacaktır.⁴¹¹

---

⁴⁰⁸ Ainsworth, a.g.e., s. 134.

⁴⁰⁹ Lennep, a.g.e., ss. 171-172.

⁴¹⁰ İbrahim Güler, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Esnaf ve Zanaatkârları ve Sorunları Üzerine Gözlemler", *Muğla, Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 1, S. 2, (2000), s. 136.

⁴¹¹ Suraiya Faroqhi, *Orta Halli Osmanlılar*, çev. Hamit Çalışkan, 2. b., İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014, ss. 44-45.

Kentte yaşanan genişleme bir önceki yüzyıla nazaran üç yeni mahallenin daha şehre eklenmesine yol açmıştır. Diğer taraftan 18. yüzyılda Ankara’da mukim gayrimüslim sayısı yaklaşık beş bin altı yüzdür. Toplamda seksen sekiz mahalleden dört tanesi tamamen Ermenilere ait iken, iki tanesinde ise Rumlar ikamet etmektedir. Bu bilgiler ışığında değerlendirildiğinde müteakip asırda ABD’li misyonerlerin en büyük destekçileri olarak öne çıkacak Ermenilerin Ankara’da yaklaşık iki yüz hanelik bir nüfusunun bulunduğu tahmin edilmektedir.⁴¹²

Tüm bu hususlar göz önüne alındığında Ankara, stratejik konumu, doğal zenginlikleri, endüstriyel gelişimi ve hammadde rezervleri ile ön plana çıktığından çok kısa bir süre içerisinde misyonerlerin de dikkatini çekecek ve ABD’li evangelistler, Ankara’yı bir Protestan yurduna dönüştürmek için var güçleriyle mücadele edeceklerdir. Üstelik bu kehanetten daha öte bir hissiyat olup adeta ‘*kutsal*’ bir vazifedir. Zira 1304 yılına kadar Hıristiyan Bizans İmparatorluğu ile Müslüman devletler arasında el değiştiren kentin bahsi geçen tarihte tamamen İslâm yurduna dönüşmesi neticesinde hâsıl olan bir güdünün yani intikam duygusunun sürekli zihinleri meşgul etmesi ile alakalı bir durumdur. Bu ‘*kutlu vazifeyi*’ yerine getirmeyi en çok arzu edenler de hiç şüphesiz misyonerler olacaktır.

1.2. KÜÇÜK ASYANIN BÜYÜK BELLEĞİ

Bir kentin zihinsel, kültürel, toplumsal, sosyal, psikolojik ve tarihsel belleğini oluşturan en önemli sâiklerden birisi de seyahatnâmelerdir. Zaman zaman taraflı ve abartılı olmalarına rağmen gezgin notları, üzerinde çalışma yürütülen bölgenin geçmişini tasavvur etmeyi ve geleceğine dair bazı ipuçlarını yakalamayı okuyucuya sağlayan önemli kaynaklardandır. Zira ticari, ilmi, dini, politik ve hatta hayali menfaat ve beklentilerini tatmin etmek amacıyla dünyayı karış karış arşınlayan gezginlerin böylesine geniş bir perspektiften bakarak beklentileriyle var olanı mukayese edip tahlillerde bulunmaları; bunun da ötesinde inançları, değer yargıları, sahip oldukları kültürel normlar, örf, alışkanlık ve adetleri de göz önüne alarak getirdikleri yorumlar

---

⁴¹² Jülide Akyüz, *Ankara’nın Bütüncül Tarihi Çerçevesinde XVIII. Yüzyılda Ankara (Şer’iye Sicillerinin Sayısal ve Muhteva Analizi Denemesi)*, (Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003, ss. 69-85.

sadece ziyaret ettikleri topraklarla ilgili değil aynı zamanda ana vatanları hakkında da fikir edinilmesine katkı sunmaktadır.⁴¹³

Diğer taraftan seyyahların yaşadıkları dönem için de önemli bilgi ve haber kaynağı oldukları gerçeği göz ardı edilmemelidir. Hedefleri gezmek ve gezerken de malumat toplamak ve hatta bunları kayıt altına almak olan gezginlerin etkileyici bir gözlem ve yorumlama yeteneğine sahip olmaları münasebet kurdukları kimselerin nazarında adeta birer muhbir veya ulak gibi algılanmaları sonucunu doğurmuştur. Nitekim 19. yüzyılda Anadolu'yu baştan sona dolaşma imkânı yakalamış İngiliz seyyah Fred Burnaby, uğradığı her köy ve kasabada adeta postacı gibi karşılandığını ve insanların sadece İngiltere'yle ilgili değil kendi ülkeleriyle alakalı da merak uyandırıcı sorularına muhatap olduğunu beyan etmektedir. Hatta bir keresinde kaymakamın evinde misafir bulunduğu Ankara'nın İstanos kazasında Türk ve Ermeni ileri gelenlerinin toplandığı bir sohbet halkasında Türkiye ve Anadolu topraklarına dair pek çok soruya cevap vermek zorunda kaldığını söylemektedir. Sorular ekseriyetle en çok cezbeden ve en çok dikkat çeken kent yani İstanbul hakkındadır. Halkın taşıdığı bu merak ve heyecan gezgini hayrete düşürmüştür. O, bu durumu Anadolu'nun geri kalmışlığına ve halkın gazete dâhil hiçbir haber kaynağına ulaşamamasına dayandırmıştır.⁴¹⁴ Bu örnekten de anlaşıldığı üzere gezginler sadece günümüz dünyası için değil yaşadıkları dönem için de önemli bilgi kaynaklarıdır. Daha da önemlisi bu kimseler kimi zaman dolaştıkları ülkelerin vatandaşlarına kendi ülkeleri hakkında bile bilgilendirme yapabilmişlerdir.

Kuşkusuz bu yönde yapılan araştırmaların bazı tehditler içerdiği de gözden kaçırılmamalıdır. Öncelikle kişisel izlenimlere dayanmaları tarafsızlık prensibine gölge düşürebilmektedir. Zira insanların duygu ve düşünceleri, inanç ve kanaatleri kimi zaman hakikatte var olanla çelişebilmekte ve ortaya bambaşka bir manzara çıkabilmektedir. Diğer taraftan seyahatnâmelere ulaşma zorluğu ve büyük oranda ecnebilerin gözlemlerine dayandığı için yabancı bir dille üretilmeleri ikinci bir güçlük olarak

---

⁴¹³ Christopher John Charles Thacker, *Attitudes of European Travellers in the Levant (1696-1811)*, (Doktora Tezi), Indiana: Indiana University, 1963, b.a.

⁴¹⁴ Captain Fred Burnaby, *On Horseback Through Asia Minor*, V. 1, London: Sampson Low, Marston, Searle & Rivington, 1877, s. 110.

araştırmacıların önünde durmaktadır. Özellikle erişilebilirlik bu konuda çalışmalar yürüten kimselerin en büyük şikâyetidir.⁴¹⁵

Diğer taraftan daha önce de ifade edildiği üzere tüm bu dezavantajlı durumlar göz önüne alınmak kaydıyla, bir şehri anlamak, onun üzerine yorum yapmak ve onu titiz bir gözlem yeteneği ile tahlil etmek için şayet mevcutsa o kent hakkında üretilmiş seyahatnâmelere başvurmak ve onların yorumlarını da dikkate almak hayli mühimdir.⁴¹⁶ Hele bir de ABD'den kalkıp Anadolu'ya gelen evangelist misyonerlerin etkinlikleri üzerine hazırlanan, Batılı misyonerlerin '*Küçük Asya*' topraklarında yürüttükleri faaliyetleri yorumlamaya dayalı bir araştırmada bu husus daha fazla önem kazanmaktadır. Siyasi maksatlardan ziyade gezgin sevgisi ve merakı ile dünyayı dolaşıp, farklı coğrafyaları yorumlamak amacı güden seyyahların kanaatlerinin, ne oranda dini ve politik hedeflerle avcılık rolüne bürünmüş misyonerlerle örtüştüğünü tespit ve tayin etmek hem araştırmanın değerini arttıracak hem de onu daha güvenilir bir mecraya sokacaktır. Ayrıca Ankara bağlamında düşünüldüğünde bu husus Şark ile Garbın savaşında kentin taşıdığı rol ve ehemmiyetin idrak edilmesine de imkân tanıyacaktır.⁴¹⁷ Sonuç itibariyle Ankara bu anlamda önemli imkânlar sunan ve üzerine özellikle de yabancılar tarafından pek çok seyahatnâme kaleme alınmış bir yerleşim birimidir. Zaten bu durum bile tek başına Türkiye'nin mevcut başkentini önemli addetmeye ve misyonerlerin yörüngesine sokmaya yetmiştir.

Başka bir husus da Ankara'daki gayrimüslim nüfusun sosyal ve toplumsal hayatıyla alakalı bilgilerin genel itibariyle sınırlı sayıda kaynağa dayanmasıdır. 19. yüzyılda Anadolu'yu kasıp kavuran misyonerlerin gözlemleri hariç tutulursa kentteki Hıristiyan ve Yahudi azınlıklar hususunda en geniş malumat gezgin notlarından elde edilmektedir. Bu notlara ilaveten Avram Galanti'nin '*Ankara Tarihi*' adlı eseri ve gündelik hayata dair öz ve basit malumatlar vermesi açısından birkaç farklı ansiklopediye de müracaat edilebilir.⁴¹⁸ Dolayısıyla Ankara hususunda her ne kadar güvenilirlikleri tartışılsa da en geniş ve kalıcı kaynak bütünü oluşturması açısından seyahatnâmeler önemli bir boşluğu doldurmaktadır.

---

⁴¹⁵ Âlemdar, a.g.e., s. 3.

⁴¹⁶ Eyice, a.g.e., ss. 67-68.

⁴¹⁷ Korkmaz Âlemdar, "Seyahatnâmelerde Ankara", *Tarih İçinde Ankara*, s. 97.

⁴¹⁸ Atauz, a.g.m., s. 135.

Batılı seyyahların aidiyetleriyle de önem arz eden bir diğer husustur. Gezginlerin önemli bir kısmı Kıta Avrupa'sındandır. En önemli nüfusu ise İngilizler teşkil etmektedir. Dolayısıyla çırağın ustasına bağımlılığı burada da nüksetmektedir. Muhtemeldir ki ABD'den Anadolu topraklarına yeni bir kurtuluş için hareket eden ve Ortadoğu'ya esenlik getirme sevdası taşıyan misyonerlerin öncü kâşifleri de bu seyyahlar olmuştur. Onların aşladığı ilham, evangelistleri fazlasıyla heyecanlandırmıştır. ABD'li misyonerlerin asli kılavuzları bahsi geçen seyyahlardır denebilir.⁴¹⁹ Bu açıdan tez çalışmasının araştırma kapsamına giren bölgelerle ilgili gezi notlarına bakmanın elzem olduğu daha rahat anlaşılacaktır. Ankara şehrine ait gezgin notları da bu bağlamda değerlendirilecektir.

Batılı maceraperestlerin Anadolu seyahatlerinin başlangıç tarihi 12. yüzyıldır.⁴²⁰ Bir sonraki yüzyılda ise bu merak ciddi bir ivme kazanmış Marco Polo gibi önemli seyyahlar dünyanın farklı bölgelerini arşınlamaya başlamışlardır. Ne var ki Polo'nun, yaklaşık yirmi beş yıllık Orta Asya seyahati sonucunda⁴²¹ dilinden dökülen: "Size ne söyleyebilirim?"⁴²² Şeklindeki sözcükler Ankara araştırmacıları için çok fazla bir mana ifade etmemektedir. Ancak bu sözler önemli bir hakikatin ipuçlarını taşımaktadır. Zira bahsi geçen dönemde hedef 'Küçük Asya'ya nüfuz etmekten ziyade Uzak Doğu'ya ulaşmaktır. Zira Moğollar ve Çinlilerin yaşantısı oldukça dikkat çekici ve cezbedicidir.⁴²³ Bu ilgi ve heyecan, Katolik misyoner ve kâşif Martinus Martini 26 Mart 1640 tarihinde Lizbon limanından Çin'e doğru yola çıktığında çoktan doruk noktasına ulaşmıştır.⁴²⁴ Hatta kendisi 1655 yılında Amsterdam'da basılan o meşhur haritayı, 'Novus Atlas Sinensis'i de bu gezi sırasında tamamen Çin kaynaklarına dayanarak çizmiştir.⁴²⁵

---

⁴¹⁹ Lauren Elizabeth Hamlen, "Be a Missionary Everyday": *Evangelical Missionary Stories and the Mission Field at Home*, (Doktora Tezi), South Carolina: Clemson University, 2017, s. 17.

⁴²⁰ Âlemdar, "Seyahatnâmelerde Ankara", *Ankara'dan Uçan Kuşlar... Türk ve Dünya Yazınında Ankara (Seçki-III)*, s. 8.

⁴²¹ David Jacoby, "Marco Polo, His Close Relatives, and His Travel Account: Some New Insights", *London, Mediterranean Historical Review*, C. 21, No. 2, (2006), s. 207.

⁴²² W. J. Childs, *Across Asia Minor on Foot*, London: William Blackwood and Sons, 1918, s. 33.

⁴²³ Korkmaz Âlemdar, "Seyahatnâmelerde Ankara", *Ankara'dan Uçan Kuşlar... Türk ve Dünya Yazınında Ankara (Seçki-III)*, s. 8.

⁴²⁴ B. Szcześniak, "A Note on the Studies of Longitudes Made by Martini, A. Kircher, and J. N. Delisle from the Observations of Travellers to the Far East", *Imago Mundi*, V. 15, (1960), s. 89.

⁴²⁵ Geoffrey C. Gunn, *First Globalization: The Eurasian Exchange, 1500-1800*, Oxford: Rowman & LittleField Publishers, 2003, s. 121.

Seyyahların Ankara ile tanışma hikâyesi ise 16. yüzyıla dayanmaktadır ve bu ilk buluşma diplomatik bir teamül sonucu gerçekleşmiştir. Papalık tarafından diplomat olarak vazifelendirilen muharrir ve aynı zamanda da botanik uzmanı Ogier Ghiselin de Busbecq 1554 senesinde önce İstanbul'a gelmiş,⁴²⁶ Kanuni Sultan Süleyman ile Amasya'da görüşebilme imkânı yakalamış ardından kısa bir Anadolu seyahatine çıkmıştır.⁴²⁷ Busbecq'in Ankara ile ilgili izlenimleri iştah kabartıcıdır. Şehrin endüstriyel manada ciddi bir gelişim gösterdiğine, sof ticaretinde kazandığı başarıya ve bu ticarettten elde edilen gelirin Ankara'ya ekonomik anlamda ciddi bir zenginlik kattığına dair çıkarımlarda bulunan⁴²⁸ seyyahın ifadesiyle tiftik bu kentin ruhudur.⁴²⁹ Lâkin istikbali böylesine parlak bir merkezin hâlihazırda Müslüman yurdu olması seyyahın hazmedemediği bir husustur. Zira Busbecq Ankara'nın mevcut durumunu örtmek adına, şehrin aslında Galatlar'a ait olduğunu ve Galatların Hıristiyanlıkla şereflendikten sonra hem Ankara'ya hem de bölgeye huzur getirdiklerine vurgu yaparak o günlere duyduğu özlemi dışa vurmuştur.⁴³⁰ Elbette ki seyyah bu yöndeki arzusunu dile getirirken kendisinden yaklaşık üç asır sonra bu toprakları arşınlayacak olan ABD'li misyonerlerden habersizdir. Ancak gerek kanaatleri gerekse de hayalleri açısından evangelistlere cesaret aşıladığı ve ilham verdiği aşikârdır.

Aynı yüzyılda Ankara'yı ziyaret eden bir diğer diplomat ise William Harborne'dır. Asıl mesleği tüccarlık olan Harborne, Türkiye'ye atanmış ilk İngiliz elçisidir. Sabrı ve üstün müzakere yeteneği sayesinde ticarete yakaladığı başarı ve aşılmaz sorunları çözme kabiliyeti, onu İngiltere gibi bir ülkenin Osmanlı Devleti ile olan münasebetlerinin resmi temsilcisi haline dönüştürmüştür.⁴³¹ 1583 senesinde İstanbul'a ayak basan Harborne, 1590 yılındaki ölümüne kadar ülkesi için hizmetlerde bulunmuştur.⁴³² İlk İngiliz elçisinin dönemin Osmanlı padişahı III. Murad ile ilgili

---

⁴²⁶ Abdullah Çetin, Hasan Genç, "16. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nde Botanik Araştırmaları", *Ankara, Dört Öge*, C. 3, S. 5, (2014), s. 85.

⁴²⁷ Yusuf Yıldız, "Ogier Ghiselin de Busbecq'in Osmanlı Devleti'ndeki Araştırmaları", *Elazığ, The Journal of Academic Social Science Studies*, C. 2, S. 66, (2018), s. 500.

⁴²⁸ H. Sinan Sülüner, "Yabancı Seyyahların Gözlemleriyle Roma ve Bizans Döneminde Ankara", *Ankara, Ankara Araştırmaları Dergisi*, C. 2, S. 1, (2014), s. 12.

⁴²⁹ Charles Thornton Forster, F. H. Blackburne Daniell, *The Life and Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq*, V. 1, London: C. Kegan & Co., 1881, s. 137.

⁴³⁰ a.g.e., s. 142.

⁴³¹ Arthur Leon Horniker, "William Harborne and the Beginning of Anglo-Turkish Diplomatic and Commercial Relations", *Chicago, The Journal of Modern History*, C. 14, No. 3, (1942), s. 289.

⁴³² Turgut Subaşı, "Abdülmeccit Dönemi Osmanlı İngiliz İlişkileri", *Osmanlı Diplomasi Tarihi Kurumları ve Tatbiki*, ed. Mehmet Alaaddin Yalçınkaya, Uğur Kurtaran, Ankara: 2018, s. 181.

çıkarmaları uzlaşmacı ve işbilir bir kimse olduğunu göstermektedir. Bakış açısı İngilizlerin yayılmacı politikasının özeti gibidir. Onun ifadesiyle sultan sıcak ve samimi bir portre çizmektedir ve dostane ilişkiler kurma konusunda iyimser bir ruh hali taşımaktadır.⁴³³ Diğer taraftan Harborne’u Ankara’ya taşıyan nedenleri tahmin etmek de çok güç değildir. Bu ziyaret aynı zamanda kentin Batılıların gözündeki imajını ve zenginliği de ortaya koymaktadır. Diplomat Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında artan ticaret hacminin ana nedeni olan Ankara tiftiği ve sofunu yerinde incelemek istemiştir. Onun ifadesiyle yeterli çaba ve emek sarf edildiği takdirde İngiltere’nin ihtiyaç duyduğu yünlü ürünlerin tamamı Ankara’dan sağlanabilecektir.⁴³⁴ Sadece bu husus bile çok eski tarihlerden itibaren Türkiye Cumhuriyetinin mevcut başkentinin yayılmacı bir politika güden Kıta Avrupası devletlerinin kısılcacında yer aldığını göstermektedir. Kentin taşıdığı değer 16. yüzyıla kadar uzanmaktadır ve o dönemde henüz pek çok Anadolu şehrinin adı bile zikredilmezken Ankara’nın nâmı Avrupa’nın tamamına yayılmıştır.

Bahsi geçen asırda Ankara’yı ziyaret eden bir diğer seyyah ise Alman Hans Dernschwam’dır.⁴³⁵ Dernschwam da tıpkı diğer birçok gezgin gibi Anadolu ile İzmir ve İstanbul vasıtası ile tanışmıştır. Seyyah, 1553 senesinde İstanbul’a ulaşmış ve bu tarihten iki yıl sonra ise ‘*Küçük Asya*’ seyahatini başlatmıştır.⁴³⁶ Alman seyyahın en dikkat çekici özelliği koyu bir Papa taraftarı olmasıdır. Genelde Türkiye, özelde ise Ankara’daki Müslüman nüfusun Hristiyanlaşması konusunda fazla ümitvar olmadığını ifade ederken aslında bu topraklarda bulunma konusundaki gizli emellerini de ifşa etmektedir.⁴³⁷ Şehirdeki tiftik ve sof üretimi konusunda oldukça ayrıntılı bilgiler aktaran gezginin mektuplarında sıklıkla kente Angora yerine Engürü şeklinde seslendiğini ifade etmesi bu husustan duyduğu rahatsızlık ve üzüntüden kaynaklanıyor olsa

---

⁴³³ Ufuk Ege Uygur, “Rönesans Dönemi İngiliz ve İtalyan Kayıt, Dua ve Seyahatnâmelerinde Türk İmajına Epistemolojik Bakış”, *Bitlis, Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 7, S. 1, (2018), s. 5.

⁴³⁴ David French, “A Sixteen Century English Merchant in Ankara”, *Ankara, Anatolian Studies*, C. 22, No. 1, (1972), ss. 241-242.

⁴³⁵ Mehmet Tunçer, *Ankara (Angora) Şehri Merkez Gelişimi (14-20. Yüzyıl)*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001, s. 97.

⁴³⁶ Sevim Karabela Şermet, “Hans Dernschwam’ın İstanbul ve Anadolu’ya Seyahat Günlüğünde Amasya’da Osmanlı Kültürel Dokusu ve İnsan Algısı”, *Bartın Üniversitesi Çeşmi Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E-Dergisi*, C. 4, S. 2, (2017), s. 65.

⁴³⁷ Hans Dernschwam, *İstanbul ve Anadolu’ya Seyahat Günlüğü*, çev. Yaşar Önen, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992, s. 114.

gerektir.⁴³⁸ Seyyahın, Türk halkı hakkındaki küçümseyici tavrı satırlarına fazlasıyla yansımıştır. Dernschwam, sürekli insanların başıboşluğundan ve cehaletinden bahsederken dini değerlerle de alay etmekten kaçınmamıştır. Ona göre Müslümanların oruç tutmasının nedeni yoksulluktur. Yiyecek bir şey bulamamak insanları perhize zorlamaktadır. Camide namaz kılmak ise erkeklere özgü bir husustur. Zira kadınlar erkeklerin saldırgan tutum sergileyebilecekleri ve kendilerine sataşabilecekleri endişesiyle ibadetlerini evlerinde gerçekleştirmeye mahkûmdur.⁴³⁹ Ne var ki onun gözünde Türk kadını da aşağılanmayı fazlasıyla hak etmektedir. Nitekim Müslüman hanımları dışarı çıkarmak gündelik hayatı daha da çekilmez hale getirecektir.⁴⁴⁰ Alman seyyahın şahit olduğu tüm bu olumsuzluklara karşı ürettiği çözüm de basittir: ‘*Avrupalılaştırmak.*’ Dernschwam’a göre Türkler Şarkın alışkanlıklarını terk edip Garbın davranış normlarını benimsedikçe hem hayatları düzene girecek hem de daha mutlu olacaklardır.⁴⁴¹ Alman gezginin genelde Türkiye, özelde ise Ankara üzerine yaptığı bu çıkarımların kendisinden yaklaşık üç yüz yıl sonra Anadolu’yu mesken edinecek evangelist misyonerlere ilham verdiği aşikârdır. Zira seyyahın kaleme aldığı satırlar adeta gelecekte ‘*Küçük Asya*’ halklarına kurtuluş reçetesi sunmak için bu toprakları ziyaret edecek misyonerlere davet niteliğindedir.

Batılı gezginlerin Ankara macerası 17. yüzyılda ciddi bir kesintiye uğramış ve şehir sadece bir seyyah tarafından ziyaret edilmiştir. O da Polonyalı Tıbir Simeon’dur.⁴⁴² Kendisi o dönemde ‘*Küçük Asya*’nın içinde bulunduğu kaos ve düzensizliğin Ankara’yı da tesiri altına aldığını ifade ederek Celali isyanlarının yıkıcı etkilerinden bahsetmiştir.⁴⁴³ Bu bilgi doğru olsa gerektir. Zira başka kaynaklarda da isyanlar neticesinde kentten önemli bir nüfusun göç ettiği, salgın hastalıklar ve kıtlığın

---

⁴³⁸ Ş. Nezh Kuleyin, “Hans Denshwarn, 1494-1568”, *Seyyahların Gözüyle Ankara*, ed. Arif Şayık, Ankara: Ankara Kalkınma Ajansı, 2017, ss. 33-35.

⁴³⁹ Firdevs Çetin, “XVI. Asır Alman Seyyahlarında Osmanlı (Türk) Toplumunu ve İnsanına Dair Bilgisizlik ve Tarihi Önyargıların İzleri”, *Kırıkkale, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 1, S. 1, (2011), ss. 42-43.

⁴⁴⁰ Gülrû Bayraktar, *Hans Dernschwam’ın “İstanbul ve Anadolu’ya Seyahat Günlüğü” İle Evliya Çelebi’nin “Viyana Notları”nda İmgeler ve Önyargılar*, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011, s. 39.

⁴⁴¹ Ayalp Talun İnce, “Hans Dernschwam’ın İstanbul ve Anadolu’ya Seyahat Günlüğündeki Türk İmajı Üzerine Bir İnceleme”, *Ankara, Türkbilig*, C. 15, S. 1, 2008, s. 119.

⁴⁴² Tunçer, a.g.e., s. 97.

⁴⁴³ Korkmaz Alemdar, “Seyahatnâmelerde Ankara”, *Tarih İçinde Ankara*, s. 98.

baş gösterdiği ifade edilmektedir.⁴⁴⁴ Öte yandan Simeon'un ifadesiyle Ankara'da iki yüz hane Ermeni nüfus bulunmaktadır. Bu önemsenmesi gereken bir rakamdır ve şehrin Hristiyanlaşması için ümit vaat eden bir durumdur. Ne var ki Celali başkaldırısı mevcut düzeni bozmuş ve kiliseler ciddi manada zarara uğramıştır. Diğer taraftan her kilisede en az iki tane papazın görev yapması mutluluk verici bir husustur.⁴⁴⁵ Onu mutlu eden ve şaşırtan bir başka husus ise kentteki Polonyalıların varlığıdır.⁴⁴⁶ Bu durum onu fazlasıyla sevindirmiş ve Ankara seyahatinin uzamasına yol açmıştır.⁴⁴⁷ Simeon da tıpkı diğer gezginler gibi Ankara'daki Hristiyan nüfusa özellikle dikkat çekmiş ve onların belirli bir cemaat kültüründen yoksun hareket etmelerinin üzüntüsüne vurgu yapmıştır. Burada da bildik bir beklenti ve heves vardır ve onun bu arzusu kendisinden yaklaşık iki asır sonra ABD'li misyonerler tarafından hayata geçirilmeye çalışılacaktır.

18. yüzyılda ise şehir dört farklı seyyah tarafından ziyaret edilmiştir. Bunlardan üçü Fransız biri ise İngiliz'dir. Fransız seyyahlar hemen yüzyılın başında ikişer yıl arayla kente gelmişlerdir. İngiliz olan ise Ankara'ya 1740 yılında uğramıştır.⁴⁴⁸ Bahsi geçen Fransız gezginlerden ilki Joseph Pitton de Tournefort'dur. Kendisi dönemin Fransız kralı XIV. Louis adına hizmetler yürüten bir kimsedir ve kraliyet sarayının botanikçisidir.⁴⁴⁹ Anadolu'yu ziyaret etme maksadı da bu alanda faaliyetler yürütmek ve bitki türlerini incelemektir.⁴⁵⁰ Öte yandan Ankara'ya 22 Ekim 1701 tarihinde ulaşan seyyahın kentle alakalı ilk izlenimleri hayli olumludur. Tournefort '*Küçük Asya*' bölgesinde kendisini Ankara kadar etkileyen ikinci bir belde görmediğini ifade ederek şehre olan hayranlığını dile getirmiştir. Üzücü olan ise böylesine enfes bir yerleşim biriminin Müslümanların elinde çürüyor olmasıdır. Gezgin bu noktada hayallere dalarak Ankara'nın bir Fransız kentine dönüştüğünü tasavvur etmiştir. Ona göre kurtuluşun

---

⁴⁴⁴ Muhammed Ceyhan, "Celali İsyanlarının Ankara Vakıf Gayrimenkulleri Üzerinde Yarattığı Tahribatın Tespiti (Şer'iyye Sicillerinin Işığında)" *Tarihte Ankara: Uluslararası Sempozyumu Bildiriler*, C. I, a.g.e., s. 363.

⁴⁴⁵ Davut Kılıç, "Polonyalı Simeon'un Gözüyle Osmanlı Ermenilerinin Dini-Sosyal Hayatı ve Türk-Ermeni Münasebetleri (1608-1619)", *İstanbul, Türk Yurdu*, C. 33, S. 310 (2013), s. 116.

⁴⁴⁶ Korkmaz Âlemdar, "Seyahatnâmelerde Ankara", *Ankara Ankara*, ed. Enis Batur, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1994, s. 262.

⁴⁴⁷ Hrand Andreasyan, "Ermeni Seyyah Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi (1608-1619)", *İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 10 S. 1, (1953), s. 276.

⁴⁴⁸ Tunçer, a.g.e., s. 97.

⁴⁴⁹ Hâcer Kılıçaslan, "Tournefort Seyahatnâmesi: Şark'ta Sağlık ve Hastalık", *Osmanlı'da Şehir, Vakıf ve Sosyal Hayat*, ed. Kerim İlker Bulunur, Fatih Bozkurt, Mahmut Cihat İzgi, Sakarya: Osamer, 2017, s. 419.

⁴⁵⁰ Yusuf Dönmez, "Türkiye Bitki Coğrafyası Çalışmaları", *İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Coğrafya Dergisi*, C. 1, S. 29, 2014, s. 2.

reçetesi de zaten budur ve biran önce bu şehri aydınlığa kavuşturmak gerekmektedir.⁴⁵¹ Seyyah, zihninde tasarladığı özgürlük mücadelesinin baş aktörlerinin bölgedeki azınlık nüfus olacağını tahmin ederek tıpkı diğer birçok gezgin gibi Hıristiyan cemaatlere özel ihtimam göstermiştir. Bilhassa da Ermeniler hakkında çok detaylı kayıtlar tutmuştur. Onun ifadesiyle kentte beş bin Ermeni yaşamaktadır ve bu cemaat geçmişteki huzur ve sükûnunu aramaktadır.⁴⁵² Elbette ki kendi insanına bile rahat yüzü göstermeyen özellikle de kadınlara her türlü çirkin muameleyi reva gören Müslümanların⁴⁵³ böylesine bir tasası yoktur ve bu kimseler Ermenileri huzura kavuşturamayacaklardır. Ankara ile ilgili seyahat notlarında bu ve benzeri ifadeleri sıklıkla tekrar eden Tournefort'un sözleri adeta misyonerlere davet niteliğindedir. ABD'li evangelistlerin 'Küçük Asya' seyahatleri öncesinde Fransız gezginin çıkarımlarından ilham aldıklarını düşünmekte hiçbir beis yoktur.

Kenti bu yüzyılda ziyaret eden ikinci Fransız seyyah Aubry de la Motraye'dir. Motraye 1703 yılında şehre ulaşmıştır. Onun Türklere bakışı biraz farklıdır. Bu hususta kentin ileri gelenlerinden birinin evinde konuk olmasının ne derece etkisi olduğu bilinmemekle birlikte Rum nüfus ile Müslümanları karşılaştırdığı satırlarda ikinci grup lehine çıkarımlarda bulunarak Greklerin cehalet ve kabalığına vurgu yapması dikkat çekicidir.⁴⁵⁴ Rumların sayıca az olmalarına rağmen bir tanesi kale içerisinde ve bakımsız olmak üzere üç tane kiliseleri vardır. Ermeniler ise daha şanslıdır. Onlara ait ibadethane sayısı beş ya da altıdır. Ermeniler daha çok ticaretle iştigal ettikleri için zengin ve nüfuz sahibidirler.⁴⁵⁵

Bu noktada yeri gelmişken bahsi geçen yüzyılda Ankara'daki Hıristiyan ibadethanelerinin niceliği ve niteliği konusunda Osmanlı Devleti arşiv belgelerine de göz atmakta yarar vardır. Kayıtlarda o dönemde Ankara'da Ermenilere ait kilise sayısının yedi olduğu ve bunlardan bir tanesinin şehir dışında yer aldığı beyan edilmektedir. Şehir dışındaki ibadethane manastır seviyesindedir. Belgelerden

---

⁴⁵¹ Joseph Pitton de Tournefort, *A Voyage into the Levant*, C. 3, London: D. Midwinter, 1741, ss. 281-291.

⁴⁵² Joseph de Tournefort, *Tournefort Seyahatnâmesi*, çev. Ali Berktaş, Teoman Tunçdoğan, ed. Stefanos Yerasimos, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2005, ss. 41-42.

⁴⁵³ Neslihan Koç Keskin, "17. Yüzyıl Osmanlı ve Amerikan Toplumlarında Zinanın İntikamı", *Acta Turcica*, C. 3, S. 5, <http://www.acarindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423866415.pdf>, 2011, ss. 164-165, (13.11.2018).

⁴⁵⁴ Eyice, a.g.e., s. 75.

⁴⁵⁵ Aubry de la Motraye, *Travels through Europe, Asia and into Part of Africa*, V. 1, London: Mr. Round, 1730, ss. 227-228.

anlaşıldığı kadarıyla manastır kullanılmamaktadır ve harabeye dönmüştür. Arşiv kayıtlarına girmesindeki en önemli neden ise metruk binadaki eşyaların yağmaya tabi tutulmasıdır. Halkın bu müdahaleden men edilmesi için bir talimat yayınlanmış ve kayıtlara not düşülmüştür.⁴⁵⁶

Osmanlı Devletinin ibadethaneler konusunda özellikle yüzyılın son çeyreğine kadar hemen her dine ve mezhebe yeterli imkân ve özgürlüğü sağladığı konusunda şüphe yoktur. Nitekim resmi devlet kayıtları da büyük oranda bu hususu doğrulamaktadır. Nitekim Ankara'da bir grup Katolik Ermeninin ikamet ettikleri Bekşar mahallesindeki mabedin ittihazı için gerçekleştirdikleri müracaat makul görülmüş ve harap kilisenin tamirine müsaade edilmesi yönünde bir takrir yayınlanmıştır.⁴⁵⁷ Benzer şekilde yine Ermeniler tarafından kullanılan Sed mahallesindeki Mespuki Kilisesi'nin tamir ve terminine engel olunmaması yönünde de karar alınmıştır.⁴⁵⁸

Rum cemaatinin benzer talepleri de ekseriyetle makul kabul edilmiş ve gerek kilise ve gerekse de okullaşma konusundaki arzu ve temenniler geri çevrilmemiştir. Ankara'da gayrimüslim Çesmendi mahallesinde Rum cemaati etfali için mekteb inşasına yönelik ruhsat itası⁴⁵⁹ bu husus için güzel bir örnektir. Bir başka belge ise mahalle adı verilmeksizin Rum milleti çocukları için ihtiyaca binaen bir mektep inşa edileceği ile ilgilidir. Bununla da yetinilmemiş okulun hemen yanı başına bir kilise kurulacağı her iki binanın da ruhsatlarının herhangi bir gecikmeye mahal verilmeden acilen temin edileceği karara bağlanmıştır.⁴⁶⁰

Tüm bu gelişmeler kimi zaman azınlıklar tarafından farklı yorumlanabilmiş ve cesaret verici gelişmeler olarak beklentileri arttırabilmiştir. Nitekim 1787 tarihli bir belgede ifade edildiği üzere Rum cemaati, Ankara'nın Hacı Ashab Mahallesi'nde satın alınarak Rum çocukları için mektep yapılmak istenen binanın vergisinin terkin edilmesi talebinde bulunabilmiş ve kuşkusuz hükümet yetkililerinin bu hususla alakalı cevabı menfi olmuştur.⁴⁶¹ Başka bir örnekte ise Ankara Valisi Hacı Ali Paşa'nın hüsn-i hali ve mahalli Hıristiyan ahalinin memnuniyetinden bahisle görevinde ibkâsına dair Rum

---

⁴⁵⁶ BOA, HR. MKT., Dosya No: 245/ Gömlek No: 35, 25.11.1274.

⁴⁵⁷ BOA, C. ADL., Dosya No: 11/ Gömlek No: 735, 29.08.1253.

⁴⁵⁸ BOA, AE., SAMD.III, Dosya No: 172/ Gömlek No: 16790, 21.08.1133.

⁴⁵⁹ BOA, İ., DH., Dosya No: 1124/ Gömlek No: 87836, 22.06.1306.

⁴⁶⁰ BOA, İ., HR, Dosya No: 241/ Gömlek No: 14338, 22.10.1286.

⁴⁶¹ BOA, DH.,MKT., Dosya No: 1514/ Gömlek No: 30, 10.10.1305.

patriği takdir yayınlama cüretini gösterebilmiştir.⁴⁶² Bir başka belge ise Rum metropolitenin Ankara kaymakamından memnuniyetine dair malumat içermektedir. Rum din adamı bahsi geçen kentte cemaatine sağlanan sınırsız imkânlardan ötürü gerek Bâbîâli'ye gerekse de Ankara'daki yerel yöneticilere şükranlarını iletmekte ve mümkünse herhangi bir yönetici değişikliğine gidilmemesi yönünde Bâbîâli'ye önerilerde bulunmaktadır.⁴⁶³ Kuşkusuz ona bu cesareti aşılayan hususlar Osmanlı Devletinin tahammül sınırlarının boyutunu göstermesi açısından da manidardır.

Kimi zaman cemaatler arası çekişmelerin de kayıtlara yansıdığına rastlanmaktadır. Bu konudaki en belirgin örneklerden birisi Ankara'daki Vilâyet İdare Meclisi atamaları hususunda yaşanmıştır. Rumlar bu konuyla ilgili olarak Vilâyet İdare Meclisi daimi azası yeniden tayin edilerek Ermeni Katolik cemaatından dahi bir aza alındığı ve Rum milletinden alınmadığına ve bu meyanda Ankara Katolik Serpiskoposu Ohannesyan Ohannes Efendi'nin mecliste bulunması gerektiği yönündeki şikâyetlerini yazılı bir biçimde beyan etmişler ve itirazlarının neticesini de almışlardır.⁴⁶⁴

Bir diğer sıkıntı da mezarlık tahsisi konusunda yaşanmıştır. 1758 tarihli bir belgede Ankara'da Ermenilerle Rumlar arasında soruna yol açan mezarlığın eskiden beri ortak kullanılması münasebetiyle yaşanan sıkıntıların önüne geçmek için bahse konu olan kabristanın sadece Ermenilere hasr edilmesi ve Katolıklere de mezarlık yeri gösterilmesi karara bağlanmıştır.⁴⁶⁵

Bu ve benzeri durumlarda Osmanlı Devleti umumiyetle aracılılık rolünü üstlenerek meselelerin daha da büyümemesi için gerekli tedbirleri almış ve tarafları sükûnete davet etmiştir. Nitekim cemaatler arası çekişmelerde hele bir de bu münakaşa iki farklı Hıristiyan grup arasında cereyan ederse dengeyi gözetmek ve ölçülü davranmak oldukça mühimdir ve çok ciddi önem arz etmektedir. Bu hassasiyetin farkında olan Bâbîâli karar mekanizmasını işletirken şartlar elverdiği ölçüde tarafgir davranmamaya özen göstermiş ve koşulların gerektirdiği tavrı takınmayı şiar edinmiştir.

Diğer taraftan 18. yüzyılda Ankara'da bulunan Fransız asıllı üçüncü seyyah ise Paul Lucas'dır. Kendisi Mortraye'den yaklaşık iki yıl sonra 26 Eylül 1705 tarihinde

---

⁴⁶² *BOA, ŞD.*, Dosya No: 2389/ Gömlek No: 27, 03.04.1285.

⁴⁶³ *BOA, MVL.*, Dosya No: 175/ Gömlek No: 19, 02.01.1273.

⁴⁶⁴ *BOA, ŞD.*, Dosya No: 2681/ Gömlek No: 30, 10.05.1316.

⁴⁶⁵ *BOA, HR., MKT.*, Dosya No: 285/ Gömlek No: 65, 20.09.1275.

kente ulaşmıştır.⁴⁶⁶ Lucas, sakin ve yavaş adımlarla hareket eden bir atla Ankara'nın çevresini iki saatte dolanabildiğini söyleyerek⁴⁶⁷ şehrin o dönemdeki yayılımını gözler önüne sermektedir. Seyyahın dikkat çektiği en önemli husus ise bölgedeki asayiş sorunlarıdır. Haydut ve eşkıya çetelerinin verdiği rahatsızlık öylesine tehdit edicidir ki insanlar yolculuk yapamaz hale gelmişlerdir.⁴⁶⁸ Diğer taraftan şehir merkezi hayli kalabalıktır. Nüfusun önemli bir kısmını Türkler teşkil etmektedir. Ancak Ermeni ve Rum cemaati mensupları da azımsanmayacak sayıdadır. Lucas da öncülü Fransız seyyahlar gibi azınlıklar göz önüne alındığında Ermenilerin daha kalabalık, güçlü ve nüfuzlu olduklarını ifade etmiştir.⁴⁶⁹

18. yüzyılda Ankara'yı ziyaret eden son gezgin ise İngiliz Richard Pockocke'dir.⁴⁷⁰ Pockocke'un şehre ulaşma tarihi konusunda kesin bir bilgi bulunmama ile birlikte tahminler 1739 veya bir sene sonrası yönündedir.⁴⁷¹ Gezinin kente nâminı kazandıranların Galatyalılar ve sonrasında da Romalılar olduğunu iddia ederek Müslümanların hizmetlerini örtmeyi amaçlamıştır. Onun için Ankara'nın öncesi vardır ama sonrası karanlıktır. Hıristiyan ve Türk nüfusun bir arada yaşadığı bu kentte en dikkat çekici hususlardan birisi yüze yakın caminin şehrin farklı noktalarına dağılmış halde bulunmasıdır. Bunlardan on iki tanesi oldukça büyüktür ve yüksek minarelere sahiptir. Geriye kalanlar ise daha küçüktür ve minaresizdir. Lâkin kadîm Hıristiyan kültürüne ait yapılar harap haldedir ve Müslümanlar bunları onarma konusunda duyarsız davranmaktadır.⁴⁷²

Diğer taraftan kenti bir paşa ve kadı idare etmektedir. Şehirde yaklaşık yüz bin kişi yaşamaktadır. Bu nüfusun doksan bin kadarı Türk'tür. Geriye kalan on bin kişiden yaklaşık bin beş yüzü Rum'dur. Rumların üç yüz hanelik bir nüfusa sahip oldukları tahmin edilmektedir. Dolayısıyla Ermeni cemaati sekiz bin beş yüz kişidir. Ermenilerin üçte ikisi Katolik'tir ve bunların dört tane kilisesi vardır. Katolik olmayanların kilise sayısı ise üçtür. Kentin yaklaşık bir mil kuzeyinde büyük bir Ermeni manastırı

---

⁴⁶⁶ Şakiroğlu, a.g.m., s. 72.

⁴⁶⁷ Timur Özkan, "Seyahatnâmelerde Ankara", *Tarihte Ankara: Uluslararası Sempozyumu Bildiriler*, C. I, a.g.e., s. 263.

⁴⁶⁸ Necdet Tunçdilek, "Eskişehir Bölgesinde Yerleşme Tarihine Toplu Bir Bakış", *İstanbul, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 15, S. 1-4, (1953), s. 195.

⁴⁶⁹ Korkmaz Âlemdar, "Seyahatnâmelerde Ankara", *Ankara Ankara*, s. 249.

⁴⁷⁰ Tunçer, a.g.e., s. 97.

⁴⁷¹ Eyice, a.g.e., s. 78.

⁴⁷² Richard Pococke, *A Description of the East, and Some Other Countries*, V. II, London: W. Bowyer, 1745, ss. 86-88.

bulunmaktadır ve başpiskopos burada ikamet etmektedir. Ankara aynı zamanda İstanbul'daki patriğe bağlı on iki büyük metropolitenden birisidir. Dolayısıyla şehir de bir de Rum başpiskopos görevlendirilmiştir. Yahudi nüfus oldukça azdır. Kentte yaklaşık kırk Musevi aile yaşamaktadır. Ancak bu kimseler oldukça yoksuldur ve hiçbir nüfuzları yoktur.⁴⁷³

Ankara'nın o dönemde nüfus bakımından hızla büyümesinin ana nedeni güvenlik sorunları olsa gerektir. Muhtemeldir ki asayiş ve istikrarın bozulması taşralı nüfusu kent merkezine göç etmeye mecbur kılmıştır. Diğer taraftan 18. asırda Ankara'yı ziyaret eden gezginlerin üzerinde ittifak ettiği hususa göre kentteki Ermeni cemaati Rum azınlığa göre çok daha güçlü, nüfuzlu ve zengindir. Sadece bu durum bile yüzyılın değişimi ile birlikte öncelikle Batı Anadolu'ya sızan, sonrasında ise etki alanlarını Ankara'ya ve ülkenin doğusuna kadar genişletecek olan ABD'li evangelist misyonerlerin neden Ermenilere yöneldiklerinin gizli kodlarını deşifre etmektedir. Misyonerler tercihte bulunurken bölgenin koşullarını, psikolojik etmenleri ve sosyal gerçekliği göz önüne alarak hareket etmişlerdir. Dolayısıyla her bölge ve yerleşim birimine yönelik strateji ve uygulama biçimleri farklılık arz edebilmektedir. Bir başka ifadeyle onlar faaliyet yürüttükleri bölgenin koşullarına göre hareket etmişler ve buldukları merkezde hangi azınlık unsur daha güçlü ve etkin ise onu desteklemişlerdir. Kaçınılmaz biçimde Ankara'daki temayül de daha çok Ermeniler yönünde olacaktır. Kuşkusuz misyonerlerin bu kararı almalarında kendilerinden önce şehri ziyaret eden ve Ankara ile ilgili her türden ipucunu bilinçli yahut bilinçsiz onlara sunan gezginlerin payı büyüktür. Evangelist misyonerler sadece cemaat tercihinde değil tavır alış ve yaklaşım konusunda da seyyahlardan fazlasıyla yararlanmışlar ve adeta onları rol model almışlardır. Zira benzer küçümseme ve hor görme onların da satırlarına yansımıştır. Müslümanlar adeta şeytan, Hıristiyanlar ise melektir. İslâm tüm kötülüklerin kaynağıdır ve dünyadan kökü kazınmadıkça huzura ermek mümkün değildir. Bu, öylesine kronikleşmiş bir sorundur ki zamanla bu saplantılı ruh hali bir 'motto'ya dönüşmüş ve misyoner kayıtlarının manifestosu olarak kabul görmeye başlamıştır. Kimi zaman bunun olağan bir durum olmadığını fark eden misyonerlere de rastlanmaktadır. 19. yüzyılda Anadolu'yu ziyaret etme imkânı yakalayan Emilie Hayacinthe Loyson'a ait şu satırlar adeta itiraf niteliğindedir: "Seyahatlerimizde sürekli

---

⁴⁷³ Pococke, a.g.e., s. 89.

İslâm'ın parlak yüzüyle karşılaşmaktayız. Hâlbuki bize anlatılan bundan çok farklıydı. Muhtemeldir ki bizler görmek istediğimiz bir dünyayı tasavvur ettiğimiz için bu karanlık toprakların sahte sahiplerine toz konduramıyoruz. Galiba gerçek bizim gördüğümüzden çok farklı ama bizler bunu ayırt etme yeteneğine sahip değiliz.”⁴⁷⁴ Misyoner bu sözleri sarf ederken adeta kendi kendini ele vererek ‘*Küçük Asya*’ konusunda taşıdığı ön yargıyı itiraf etmiş ve gördüğüne bile inanamaz hale gelmiştir.

Seyyahların Anadolu ziyaretleri 19. yüzyılda da herhangi bir inkıtaa uğramadan devam etmiştir. Hatta bahsi geçen asırda seyahatlerin sayısında ciddi bir artış söz konusudur. Ne var ki misyonerlerin ‘*Küçük Asya*’ yolculukları da aynı dönemde gerçekleştiği için 19. yüzyıl gezginlerinin Ankara ile alakalı izlenim ve gözlemleri müteakip bölümlere bırakılmıştır. Bu sayede iki farklı maksatla kenti ziyaret eden ecnebilerin kanaat ve yorumlarını mukayese etmek mümkün olabilecek ve daha sağlıklı sonuçlar elde edilebilecektir. Zira misyonerler siyasi, kültürel, toplumsal ve daha da mühimi dini gerekçelerle Ankara’da bulunmuşken, seyyahların yolculuğu büyük oranda gezgin merakına dayanmaktadır. Dolayısıyla farklı yön ve bakış açılarından değerlendirme yapmak çalışmanın güvenilirliğini ve niteliğini arttıracaktır.

1.3. ONDOKUZUNCU YÜZYILDA BOZKIRDA DOĞAN GÜNEŞ

Osmanlı Devletinde Protestan misyonerliğinin etkin olduğu dönem 19. yüzyıldır. Bu durum elbette ki Ankara için de geçerlidir. Dolayısıyla bahsi geçen yüzyılda kentte ne tür gelişmelerin yaşandığı, sosyal, politik ve içtimai hayatın nasıl şekillendiği gibi hususlar ciddi önem arz etmektedir. Bu bağlamda edinilecek her türden bilgi misyonerlerin kenti tercih nedenlerini ve gerçekleştirdikleri faaliyetlerin boyutlarını değerlendirmek açısından da okuyucuya ışık tutacaktır. Dolayısıyla aynı zamanda Ankara’nın altın çağı olarak da addedilebilecek bu döneme özel bir bahis ayrılmış ve kentteki her türden bilgi detaylı bir biçimde tahkik ve tetkik edilerek misyonerleri Ankara’ya taşıyan hususların tespitine çalışılmıştır.

Öncelikle ifade edilmesi gereken husus Ankara’nın misyonerlik çağında da geçmişteki prestijini koruduğu ve önemli oranda dikkatleri üzerine çeken bir kent niteliği göstererek öne çıktığıdır. Zira 1831 yılı itibarıyla, Osmanlı Devletinin Anadolu

---

⁴⁷⁴ Irene Kamberidou, “The East in the Eyes of Western Women Travellers of the 18th and 19th Centuries: Solidarity and Understanding the East”, *International Conference the East in the Eyes of West*, Kuwait University, 2013, s. 1.

kısımındaki otuz sekiz liva göz önüne alındığında, Ankara sancağının erkek nüfus bakımından yedinci sırada yer alması ve doksan binin üzerinde bir rakama ulaşılması önemlidir.⁴⁷⁵ Aynı tarihte kent merkezinde yaşayanların oranının ise toplam nüfusun yaklaşık beşte biri olduğu tahmin edilmektedir. 1830 senesinde Kapıcıbaşı Sadık Bey'in gözcülüğünde Ankara'da gerçekleştirilen nüfus sayımı neticesinde elde edilen sonuçlara göre merkezde altı bin yüz sekiz Müslüman, beş bin elli reaya yani Hristiyan ve yüz otuz beş Yahudi yaşamaktadır.⁴⁷⁶ Kadınların bu sayıma dâhil edilmemesi kesin bir sonuca ulaşılmasını engellese de eşitlik prensibi gereği onların da en az erkekler kadar olduğu varsayılmakta ve toplamda yirmi iki yahut yirmi üç bin civarında bir rakama ulaşılmaktadır.⁴⁷⁷ Bahsi geçen dönemde Ankara'da mukim Müslüman erkek nüfusun altı bin üç yüz otuz sekiz olduğuna dair iddialar da mevcuttur.⁴⁷⁸ Başka bir kanaate göre ise bu rakam altı bin doksan altıdır.⁴⁷⁹

Dönemin seyahatnâmelerinde de kent nüfusuyla alakalı bazı bilgiler mevcuttur. 19. yüzyılın ilk yarısında Ankara'yı ziyaret eden Fransız gezgin Charles Texier, şehirde yaklaşık yirmi sekiz bin kişinin yaşadığını iddia etmiştir.⁴⁸⁰ İngiliz William Francis Ainsworth ise daha detaylı bilgiler vererek kentte on beş bin iki yüz kişinin yaşadığını ve bu nüfusun on binin kadarının Müslüman olduğunu beyan etmiştir. Onun ifadesiyle Hristiyanlar beş bin kişilik bir cemaate sahiptir. Yahudiler ise iki yüz kişidir.⁴⁸¹ Georges Perrot, kent nüfusunun yaklaşık kırk bin civarında olduğunu söylemektedir. Bu rakamın yirmi beş bin kadarı Türk yani Müslüman, on bir, on iki bini Katolik Ermeni, dört bini Gregoryen, üç bini Rum ve bini Yahudi'dir.⁴⁸² Bir diğer İngiliz seyyah William J. Hamilton, Ankara'yı Tokat ile mukayese etmiş ve birincisinin daha büyük olduğunu söylemiştir. Ona göre şehir hatırı sayılır bir nüfus barındırmaktadır. Elbette ki Müslümanlar çoğunluktadır ve onların hane sayısı altı bindir. Katolik Ermenilerin dört bin, Gregoryenlerin ve Rumların üç yüzer, Yahudilerin ise yüz elli hanesi

⁴⁷⁵ Cem Behar, *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu (1500-1927)*, C. 2, Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 1996, s. 23.

⁴⁷⁶ Musa Çadırcı, "1830 Genel Sayımına Göre Ankara Şehir Merkezi Nüfusu Üzerinde Bir Araştırma", *İstanbul, Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 1, (1980), s. 113.

⁴⁷⁷ Çadırcı, Armağan, Bingöl, Koç, a.g.e., s. 18.

⁴⁷⁸ Karpat, a.g.e., s. 110.

⁴⁷⁹ Sedat Bingöl, "1830-1835 Yılları Arasında Ankara Kent Merkezi'nde Müslüman (Erkek) Nüfus", *Ankara, Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü Nüfus Bilim Dergisi*, C. 23, S. 1, (2001), s. 61.

⁴⁸⁰ Etöz, a.g.t., s. 73.

⁴⁸¹ Ainsworth, a.g.e., s. 132.

⁴⁸² Semavi Eyice, "Georges Perrot", *Ankara'dan Uçan Kuşlar... Türk ve Dünya Yazınında Ankara (Seçki-III)*, s. 103.

bulunmaktadır. Buna göre toplamda elli ila altmış bin arasında kişinin yaşadığı şehirde on bir bin civarında Hıristiyan ve Yahudi azınlık bulunmaktadır⁴⁸³ John Murray, bu hususla alakalı daha genel bir ifade kullanmış ve Ankara'nın nüfusunun yirmi bini aşmadığını iddia etmiştir. Bu rakamın üçte birini Ermeniler teşkil etmektedir.⁴⁸⁴ Bu konuda çıkarımlarda bulunan bir diğer seyyah da Henry C. Barkley'dir. Ancak o rakam vermekten kaçınmış ve Ankara'nın efendisinin Türkler olduğunu beyan etmiştir. Ona göre güzel günler geride kalmış ve şehir şan ve şöhretini kaybetmiştir.⁴⁸⁵

Bununla birlikte misyonerlik belgelerinde de kentin demografik yapısıyla ilgili bazı bilgiler mevcuttur. Nitekim Joseph K. Greene 5 Temmuz 1865 tarihinde kaleme aldığı mektubunda kentte on beş bini Ermeni olmak üzere toplam otuz beş bin kişinin yaşadığını söylemektedir.⁴⁸⁶ Sanford Richardson'un 6 Mayıs 1867 tarihli mektubunda ise Ankara'da Katolik Ermenilerin sayısının on binin üzerinde olduğu Ortodoksların ise iki bin kişiyi bile bulamadıklarından bahsedilmektedir.⁴⁸⁷ Bu bağlamda bir diğer belge de Bursa'da uzun yıllar misyonerlik faaliyetlerinde bulunmuş Benjamin Schneider tarafından kaleme alınmıştır. Misyonere göre Ankara'da kırk ila elli bin arasında bir nüfus bulunmaktadır. Kent sakinlerinin yaklaşık on bini Katolik, üç bini Rum, bini Ermeni, beş yüzü Yahudi geriye kalanlar ise Müslümandır.⁴⁸⁸ Burada dikkat çekici bir husus vardır. Zira Schneider, Katolikleri, Ermeni yahut Rum nüfus kategorisinde değerlendirmemiş ve bir Protestan mezhebi mensubu olarak Katolikliğe bakış açısını satırlara dökmüştür. Bu ifadeler aynı zamanda evangelist misyonerlerin Anadolu'daki gerçek rakip ve muhataplarının kimler olduğu konusunda da ipuçları sunmaktadır. Nitekim müteakip bölümlerde de sıklıkla vurgu yapılacağı üzere Protestan bir dünya arzulayan Board mensuplarının genelde '*Küçük Asya*' özelde ise Ankara'daki en büyük kâbusu Müslümanlar değil diğer mezheplere mensup Hıristiyan azınlıklardır.

---

⁴⁸³ William J. Hamilton, *Researches in Asia Minor, Pontus, and Armenia*, C. 1, London: John Murray, 1842, s. 419.

⁴⁸⁴ Murray, *A Handbook for Travellers in the Ionian Islands, Greece, Turkey, Asia Minor, and Constantinople*, s. 349.

⁴⁸⁵ Barkley, a.g.e., s. 123.

⁴⁸⁶ Joseph K. Greene, "Letter from Mr. Greene, July 5, 1865", Broosa, *Missionary Herald*, C. LXI, 1865, s. 300.

⁴⁸⁷ Sanford Richardson, "The Head-quarters of the Papacy", Letter from Mr. Richardson, *Missionary Herald*, C. LXIII, 1867, s. 240.

⁴⁸⁸ Benjamin Schneider, "Angora as a Mission Field", Western Turkey Mission, *Missionary Herald*, C. LXVII, 1871, s. 73.

Demografik hususlar göz önüne alındığında 19. yüzyılda Ankara'yı öne çıkaran etkenlerden en önemlisi Anadolu'daki sancaklar içerisinde en çok Müslüman nüfus barındıran şehir olmasıdır.⁴⁸⁹ Yüzyılın hemen başında kentte mevcut olan yüz yedi mahalleden elli yedi tanesinde sadece Müslümanlar ikamet etmektedir. Yirmi üç mahalle ise karışıktır. Geriye kalan mahalleler ise gayrimüslimler içindir.⁴⁹⁰ Ancak homojen bir yapı arz etmeyen mahallelerde genellikle Müslüman nüfus daha fazladır.⁴⁹¹ Ayrıca sayıca fazla olmalarına rağmen genel itibariyle Müslüman mahalleri daha küçüktür ve hayatın umumiyetle ibadethane etrafında şekillenmektedir.⁴⁹² Bununla birlikte mahalle, Müslüman nüfus için aynı zamanda sosyalleşme alanıdır. İngiliz seyyah Lennep doğu yakasından giriş yaptığı Ankara'yı uzaktan tasvir ederken uzun ve dar bir tepenin üzerine kurulan kentin yassı ve yayvan zirvesinden taşan sur ve kulelerin oldukça dikkat çekici olduğunu söylemektedir. Ayrıca seyyah bu tepenin kuzey kısmı haricindeki tüm yönlerden kıvrım ve bükümlerle aşağıya doğru meylettğini beyan etmektedir. Kent ağırlıklı olarak batıya doğru yayılmıştır ve yoğunluk daha çok o yöndedir. Gezgin, gözünün alabildiği tüm mahallelerinin Türklere ait olduğunu ifade etmektedir. Ancak bu bölgeler virandır ve harabeye dönmüş yıkık dökük evler oldukça çirkin bir görüntü arz etmektedir. Hıristiyanlara ait mahalleler ise daha çok batı yakasındadır. Çarşı ve pazarlar kentin alçak kesimlerindedir. Yine bu bölgelerde ara ara Müslüman mahallelerine de rastlanmaktadır.⁴⁹³

Özellikle kadınların birlikte hareket ettikleri ve kimi zaman erkeklerle münasebet kurmak zorunda kaldıkları bir ortam teşkil eden mahallede en çok dikkat edilmesi gereken husus da karşı cinslerin iletişim dengesidir. Kadınların ölçülü bir üslup kullanmaları, 'namahrem' kabul edilen kimselere mümkün olduğunca yaklaşmamaları önemlidir. Daha da mühimi evin hanımı sadece kocasına değil mahalledeki tüm yetişkin erkeklere karşı sorumludur. Dolayısıyla yaklaşım ve tutumlarına fazlasıyla özen göstermeli, dikkat çekici davranışlardan sakınmalı ve kendisine yakışır bir tutum sergilemelidir.⁴⁹⁴

---

⁴⁸⁹ Neriman Şahin Güçhan, "16-19. Yüzyıl. Nüfus Tahminlerine Göre Osmanlı Ankara'sında Mahallelerin Değişim Süreçleri Üzerine Bir Deneme", *Tarih İçinde Ankara II*, s. 143.

⁴⁹⁰ Şenel, a.g.m., s. 494.

⁴⁹¹ Semih Çelik, *The Rich, The Poor and the Hungry: Social Differentiation and Famine in Ankara in 1845*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Bilgi University, 2010, s. 36.

⁴⁹² Atauz, a.g.m., s. 127.

⁴⁹³ Lennep, a.g.e., s. 174.

⁴⁹⁴ Etöz, a.g.m., ss. 33-35.

Mahalle içerisinde varlığını ortaya koyan ve kendisini fazlasıyla hissettiren kadınlar kendi muhitleri dışında olup bitenlere de duyarsız kalmamış, sınırlı bir mekâna hapsolmemişlerdir. Müteakip bölümlerde de görüleceği üzere her ne kadar seyahatnâmeler ve misyoner kayıtlarında böyle bir algı yaratılmaya çalışılsa da bu iddiaların tamamı mesnetsizdir. Bilhassa da Ankara’da ticari faaliyetler yürütmüş, hatırı sayılır miktarda mal ve mülk sahibi kadınlara rastlanmaktadır. Özellikle sosyal statüsü yüksek kadınlar için bu durum daha da geçerlidir. Ayrıca belirli oranda servet sahibi olan kadınlar arasında gayrimüslimler de bulunmaktadır.⁴⁹⁵ Kadınların gelirlerinin ana kaynağı ise bağcılık, bahçe işleri, hayvancılık ve ticarettir.⁴⁹⁶

Müslümanlarla gayrimüslimlerin bir arada yaşadıkları mahallelerde de durum çok farklı değildir. İnsanlar bir tarağın dişlileri gibi birbirlerinden ayırt edilmeksizin beraberce ve kol kola hayat sürmüşlerdir. Komşuluk ilişkilerinde, karşılıklı haklar gözetilmiş, mal mülk edinmekte sınırsız bir hürriyet içerisinde hareket edilmiştir. Alacak verecek davaları dâhil olmak üzere birçok anlaşmazlık ve uyuşmazlıkta hak ve hukukun uygulanması konusunda oldukça tarafsız bir yaklaşım sergilenmiş ve mahkemeler adalet prensibine uygun bir biçimde Müslüman gayrimüslim farkı gözetmeksizin kararlar almıştır.⁴⁹⁷

Osmanlı mahkemelerinin hak ve hukuka riayet eden bir tavra sahip oldukları yönündeki kanaat 19. yüzyılda Ankara’yı ziyaret eden İngiliz gezgin Henry Barkley’in notlarına da yansımıştır. Bahsi geçen seyyah, öncelikle Ankara’nın oldukça güvenilir ve sakin bir kent olduğunu beyan etmiş sonrasında ise kendisini şaşırtan en önemli hususa değinmiştir. Onun ifadesiyle ‘*reaya*’ olarak çağrılan gayrimüslimlerin mahkeme önünde ve kadının karşısında Müslümanlarla eşit şartlara sahip olmaları ve haklarını sonuna kadar arayabilmeleri hayranlık uyandırıcı bir husustur.⁴⁹⁸

Osmanlı Devleti arşiv kayıtlarında da zimmîler lehine alınan pek çok karara rastlanmaktadır. Nitekim bir keresinde Ankara Koyunpazarı mevkiinde gayrimüslimlere ait dükkânlar istimlâk edilmiş ancak mülk sahipleri rayiç bedeline itiraz etmişlerdir.

---

⁴⁹⁵ İhsan Aydın, *Tanzimat Döneminde Ankara ve Gaziantep Terekelerinin Mukayeseli Bir Çalışması*, (Yüksek Lisans Tezi), Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008, ss. 35-39.

⁴⁹⁶ Öznur Erbil Arpacı, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Sosyo-Ekonomik Açından Ankara Kadını*, (Yüksek Lisans Tezi), Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012, ss. 41-60.

⁴⁹⁷ Özdemir, a.g.e., s. 126.

⁴⁹⁸ Barkley, a.g.e., s. 102.

Sorun mahkemeye intikal etmiş ve kadı istimplâk bedellerinin yetersiz olduğuna hükmederek ödenecek miktarın arttırılması gerektiğini beyan etmiştir.⁴⁹⁹

Ankara özelinde düşünüldüğünde bir diğer örnek de mezarlıkların kullanımı konusunda verilebilir. Nitekim tapulu mülkleri konumundaki mezarlığın mahalli hükümetçe satılmak istenildiğini iddia eden Ankara Protestan Cemaati rahibi Mardiros'un şikâyetinin değerlendirilmesi neticesinde itirazın haklı gerekçelere dayandığı kanaatine varılmış ve satış işleminden vazgeçilmesi talimatı verilmiştir.⁵⁰⁰

Gayrimüslim vatandaşların o dönemde ticaretin en önemli dalı olan sarraflık müessesini ellerinde bulundurmaları da onlara tanınan özgürlüğün ve sınırsız imkânın en önemli göstergelerindendir. Zira sarraflar Osmanlı Devleti ticaret sisteminin en önemli unsurları olmuşlardır. Onlar sadece altın alım ve satımında değil, borç para verme, piyasaya nakit sürme, gayrimenkul alım satımında rol alma hatta devlet adamlarına finansal konularda yardımcı olma gibi roller üstlenmişlerdir.⁵⁰¹ Ankara'da 19. yüzyılın ikinci yarısı itibariyle sadece üç sarrafın bulunması ve bu sarrafların Ermeni cemaatine mensup olmaları⁵⁰² Osmanlı Devletinin fırsat ve imkân eşitliği prensibi üzerine hareket ettiğinin en önemli göstergelerindendir. Daha mühimi ise ticari münasebetlerde de adalet prensibine uygun hareket edilerek gerektiğinde gayrimüslimlerin haklarının korunmuş olmasıdır.

Nitekim Ankara'da sarraflık yapan üç önemli isimden biri olan Artin'in alacak verecek konusundaki hak arayışlarının pek çoğu Osmanlı Devleti arşiv kayıtlarına not olarak düşülmüş ve sarraf, mahkemeler kanalıyla borçlarını tahsil edebilme imkânı yakalamıştır. Bu hadiselerden bir tanesi Nallıhan Kazası'nda mutasarrıf olduğu çiftlik ve tarlaların bedelinin sattığı şahıslardan alınması ile ilgilidir. Artin'in bu hususla alakalı yaptığı şikâyet Sadaret makamınca incelenmiş ve davacının faiziyle birlikte yetmiş iki bin kuruşu bulan alacağının tahsili yönünde karar alınmıştır.⁵⁰³

Üstelik borç tahsili konusundaki kararlar sadece sıradan vatandaşlara ve köylülere yönelik de alınmamıştır. Zira bu konuyla ilgili en önemli örneklerden birisi Ankara'da müşirlik görevini yürütürken kendisine kefalet eden Gelgeloğlu Artin'e olan

⁴⁹⁹ BOA, DH., UMVM., Dosya No: 104/ Gömlek No: 40, 09.04.1337.

⁵⁰⁰ BOA, DH., MKT., Dosya No: 1976/ Gömlek No: 92, 29.12.1309.

⁵⁰¹ Eken, a.g.m., ss. 186-190.

⁵⁰² Yavuz Cezar, "18 ve 19. Yüzyılda Osmanlı Devletinde Sarraflar", *Gülgen Kazgan'a Armağan Türkiye Ekonomisi*, ed. Hilal Akgül, Fahri Aral, İstanbul: 2004, ss. 179-180.

⁵⁰³ BOA, A., MKT.UM., Dosya No: 14/ Gömlek No: 37, 22.06.1266.

borcuna mukabeleten Ankara, Çankırı, Çorum sancakları emvâl ve bedelâtı bakayasından devren havale ve hazinece kabul olunan mebalîğın, merkum sarrafa itasına ve sâireye dair mahkeme kararıdır.⁵⁰⁴ Bir diğerk örnek ise Avrupa tüccarından Yorgi'nin Cebbarzade müteveffa Celaleddin Paşa zimmetindeki alacağının müteveffanın emlâk ve eşyası açığa çıkarılarak vereseden tahsili konusunda Ankara valisine yazılan şukkadır.⁵⁰⁵ Yine Ankara sancağına bağılı Kırşehir'de vuku bulan bir hadise de bu hususla alakalı önemli örneklerdendir. Buna göre Kırşehir tüccarlarından Yani ve ortağı Yorgi'nin Çeltik kazasında mukim Cihanbeyli Aşireti Beyi Alişan zimmetindeki alacaklarının mahkeme yoluyla tahsil ettirilmesine dair Ankara mutasarrıfına şukka yazılmıştır.⁵⁰⁶

Kimi zaman gayrimüslimler arasında da benzer sıkıntılara rastlanmıştır. Böylesi durumlarda da mahkeme haklı gördüğü tarafın hukukunu koruma yoluna gitmiştir. Bu doğrultudaki ilk örnek Ankaralı sarraf Davidoğlu Oseb'in müteveffa Kivork'daki alacağının merkumun oğlundan tahsili yönünde alınmış karardır.⁵⁰⁷ Bir diğerk örnek de Ankara'ya ticaret için gelen ve hatırı sayılır oranda mal sattıktan sonra kentten ayrılan ve ardından Hıristiyanlardan alacaklarını bir türlü tahsil edemeyen Avrupalı tüccar Bayoğlu Peterin'in mahkemeye başvurusu neticesinde hakkı olan meblağın tahsiline dair Ankara mutasarrıfına yönelik yayınlanan kaimedir.⁵⁰⁸ Bu hususa ilişkin son bir örnek de Avrupa'lı tâcirlerden Bedros isimli zimmînin, Ankara mütemekkinlerinden Tilki Oğlu Andor, Manavoğlu Evans ve ortağı Damadoğlu Andon'daki alacaklarına dair Sadaret müsteşarlığına yazılmış şukkadır.⁵⁰⁹

Bahsi geçen bu örnekler çok kültürlü bir yapıya sahip olan Osmanlı Devletinin en zor şartlarda bile her hangi bir ayırım gözetmeksizin hak ve hukuku temin etme yönünde attığı adımlardan sadece birkaç tanesidir. Fakat müteakip bölümlerde de görülebileceğı gibi alınan tedbirler yahut gerçekleştirilen eylemler herhangi bir netice üretmeyecektir. Anadolu'ya, hakikatin ışığını saçma iddiasıyla gelen misyonerlerin tavır ve yaklaşımlarından da ciddi oranda etkilenecek olan Hıristiyan azınlıklar ve bilhassa da Ermeniler, bölücü faaliyetlerin etkisinde kalarak mensubu oldukları toplumdan ayrılma

⁵⁰⁴ BOA, C. ML., Dosya No: 312/ Gömlek No: 12776, 29.04.1263.

⁵⁰⁵ BOA, A. MKT. DV., Dosya No: 131/ Gömlek No: 97, 10.04.1275.

⁵⁰⁶ BOA, A. MKT. DV., Dosya No: 4/ Gömlek No: 64, 24.03.1262.

⁵⁰⁷ BOA, A. MKT. DV., Dosya No: 67/ Gömlek No: 61, 06.04.1269.

⁵⁰⁸ BOA, A. MKT., Dosya No: 14/ Gömlek No: 75, 16.07.1260.

⁵⁰⁹ BOA, A. MKT., Dosya No: 17/ Gömlek No: 23, 04.10.1260.

sevdası güdeceklerdir. Bununla birlikte her ne kadar başlangıç itibariyle ana hedef değilseler de süreç ve temayüller misyonerleri Ermeni ve Rum azınlıklara yaklaştırdığı için Hıristiyan mahalleleri ile ilgili bilgilendirme ilerleyen bölümlere yani misyonerlik faaliyetleri kısmına bırakılmıştır.

Diğer taraftan 19. yüzyıl Ankara'sında sadece Hıristiyan azınlıklar ikamet etmemektedir. Kentte azımsanmayacak sayıda Musevi vatandaş da yaşamaktadır. Hatta bahsi geçen asırda Orta Anadolu'da Yahudilerin bir cemaat olarak varlıklarını sürdürdükleri yegâne şehir Ankara'dır⁵¹⁰ Osmanlı Devleti arşiv kayıtlarına göre o dönemde Ankara'da iki tane Yahudi mahallesi bulunmaktadır. Bunlar Haca Hindi (Hocendi)⁵¹¹ ve Öksüzce'dir⁵¹² Her iki mahallede de Müslümanlarla Yahudiler bir arada yaşamaktadır.⁵¹³ Hatta Müslümanların sayıca daha fazla oldukları söylenebilir.⁵¹⁴ Diğer taraftan daha önce de ifade edildiği üzere kentteki Yahudilerin nüfusu konusunda muhtelif kanaatler mevcuttur. Ne var ki en muteber iddia 1830 sayımlarına dayanan yüz otuz beş rakamıdır.⁵¹⁵ Bununla birlikte bu rakamın yüz altmış üç olduğu yönünde iddialar da vardır.⁵¹⁶ Hatta yüzyılın sonuna doğru Yahudilerin biraz daha kalabalıklaştıkları ve iki yüz on beş kişiye ulaştıkları düşünülmektedir.⁵¹⁷ Lâkin bu rakamların sadece yetişkin erkek nüfusu kapsamı net bir kanaate ulaşılmasını engellemektedir. Köken itibariyle İspanyol olan Ankara Yahudileri ilk olarak 15. yüzyılın sonlarına doğru Anadolu'ya göç etmişlerdir. Bir kısmı ise daha sonra Portekiz'den gelmiştir.⁵¹⁸ Kentteki Yahudiler diğer azınlık gayrimüslim cemaatler kadar öne çıkamamışlardır. Bunda sayıca az olmalarının etkisi oldukça fazladır. Diğer taraftan şehirdeki en yoksul grup olmaları, maddi imkânlar açısından Hıristiyan azınlıklardan

---

⁵¹⁰ Rumeysa Karakaş Tahiroğlu, *Ankara Ermenileri (1910-1920)*, (Yüksek Lisans Tezi), Kahramanmaraş: Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010, s. 31.

⁵¹¹ *BOA, ML. VRD. TMT.*, Nr. 144, 29.12.1261.

⁵¹² *BOA, ML. VRD. TMT.*, Nr. 191, 29.12.1261.

⁵¹³ Şenel, a.g.m., ss. 497-499.

⁵¹⁴ Bu konuda daha detaylı bilgi için bkz., Çadırcı, a.g.m.; ayrıca bkz., Çadırcı, Armağan, Bingöl, Koç, a.g.e.

⁵¹⁵ Bu konuda bkz. 2. bölüm, dipnot: 432.

⁵¹⁶ Nurşen Gök, "19. Yüzyıl Ortalarında Ankara Yahudilerinin Sosyal-İktisadi Durumu", Ankara: *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, S. 26, 2009, s. 121.

⁵¹⁷ Deniz Avcı Hosanlı, A. Güliz Bilgin Altınöz, "Ankara İstiklal (Yahudi) Mahallesi: Tarihi Dokusu ve Konutları", *TÜBA_KED*, S. 14, İstanbul: 2016, s. 75.

⁵¹⁸ Fügen İlter, "Ankara'nın Eski Kent Dokusunda Yahudi Mahallesi ve Sinagog", *Belleten*, Ankara: C. LX, S. 229, (1996), s. 719.

geride kalmaları ve eğitim konusunda da yeterli seviyeye ulaşamamaları gibi gerekçeler de Yahudilerin itibarını zedeleyen belli başlı unsurlardır.⁵¹⁹

19. yüzyılda Ankara'nın durumu ile alakalı olarak zikredilmesi gereken bir diğer önemli husus da kentin endüstriyel manada ve ticaret alanında etki ve nüfuzunu hız kaybetmeden devam ettirebilmesidir. Osmanlı Devleti için kadim ve önemli bir ihracat ve ithalat şehri olan Ankara bilhassa da Avrupalı tüccarlar için vazgeçilmez özellikler taşımaktadır. Ne var ki yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devletinin genel konjonktürüne uygun bir biçimde Almanya'nın ticari alandaki nüfuzu giderek artmış ve önceki dönemlerde aslan payına sahip olan İngiltere'nin etkisi ciddi oranda kırılmıştır.⁵²⁰ Bu yüzyılda da en güçlü ihracat kalemleri tiftik ve yündür. Hatta 1890 yılında bu iki ürünün ihracat payı yurtdışına gönderilen mallar içerisinde yüzde seksenlere kadar yükselmiştir.⁵²¹ Ainsworth, Ankara'dan her yıl beş yüz bin okka⁵²² tiftiğin ihraç edildiğini söylemektedir.⁵²³ Ancak bu artış aldatıcıdır. Nitekim Kıta Avrupası'nda hız kazanan endüstriyel gelişim ve makineleşme neticesinde seri üretime yönelik bir hamle gerçekleştirilmesi, Osmanlı Devletini ciddi oranda sıkıntıya sokmuş ve mamul üründen ziyade ham madde ihracatına dönük yeni bir strateji geliştirilmesine sebebiyet vermiştir.⁵²⁴ Bu yarardan çok zarar getiren bir ihracat modelidir. Zira Osmanlı Devleti artık üreten değil üreticiye hammadde sağlayan bir tedarikçi konumundadır. Muhtemeldir ki yüzyılın ikinci yarısında İngiltere'nin Ankara'ya olan ilgisinin azalması ve piyasayı büyük oranda Almanya'ya bırakmasındaki en büyük etken de budur. Tuhaf bir biçimde ABD'li misyonerlerin Ankara'ya yönelik faaliyetlerini sonlandırdıkları tarih de bu dönemlere rast gelmektedir.⁵²⁵

Tüm bu olumsuzluklara rağmen İngiliz konsolosluk kayıtları Osmanlı Devleti ile olan ticari münasebetlere dair ciddi bilgiler içermektedir. Kayıtlardan anlaşıldığı

---

⁵¹⁹ Özgür Bal, *Memory, Identity, Home: Self-Perception of Identity Among the Armenian and Jewish Communities in Ankara*, (Doktora Tezi) Ankara: Middle East Technical University The Graduate School of Social Sciences, 2006, s. 116.

⁵²⁰ Baskıcı, a.g.m., s. 193.

⁵²¹ Uygur Kocabaşoğlu, *Majestelerinin Konsolosları*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004, s. 237.

⁵²² Bir okka 400 dirhem ve 1280 gram ağırlığa tekabül etmektedir.

⁵²³ Ainsworth, a.g.e., s. 134.

⁵²⁴ Yusuf Güler, *Ankara Vilâyeti'nde İdari Yapının, Yöredeki Sosyo-Ekonomik Yapıya Etkileri (1880-1919)*, (Doktora Tezi), Samsun: On Dokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007, s. 141.

⁵²⁵ Oldukça sistematik bir biçimde tutulmuş Board mensubu misyonerlerin evraklarında Ankara'da Protestanlığa iman etmiş ABD'li son evangelizm taraftarının kenti terk ettiği tarih olarak 1885 yılına işaret edilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz., Sanford Richardson, "Western Turkey", *Items from the Missions, Missionary Herald*, C. LXXIII, 1885, ss. 144-146.

kadarıyla İngiltere'nin en güçlü üretim silahlarından birisi olan pamuklu dokumalar Ankara'da ciddi bir talep görmekteydi. Bu ürünlerin fiyatı yerli mamullere oranla daha pahalı olsa da gerek Müslümanlar gerekse de gayrimüslim cemaatler İngiliz kumaşlarına ciddi teveccüh gösteriyorlardı.⁵²⁶

19. yüzyılda Ankara'yı ziyaret eden seyyah Ainsworth'da bu hususu doğrulamaktadır. Onun ifadesiyle Ankara 1800'li yıllarda adeta İngiliz ürünlerinin cennetidir. Britanya'ya ait her ne varsa bunların tamamı Ankaralılar tarafından ciddi talep görmekte ve raf yüzü görmeden el altından satılmaktadır. Bir başka ifadeyle Türkler, Britanya patentli ürünleri şek ve şüphesiz kabul etmekteydiler. Seyyah sözlerine devamla Kıta Avrupa'sının Ankara ile olan ticaretinin oldukça kadim ve köklü temellere dayandığını ve harikulâde bir seviyeye ulaştığını ifade etmektedir. Ainsworth, bu iddiasını doğrulamak için Ankara'nın önemli manastırı St. Paul'un hemen yanı başındaki kabristanın mezar taşlarını delil göstermektedir. Mezarlarının pek çoğunun başta Britanyalı olmak üzere Avrupalı tacirlere ait olması başka nasıl izah edilebilecektir?⁵²⁷

Bahsi geçen mezarları konu edinen bir diğer gezgin de Henry Lennep'dir. O da tıpkı Ainsworth gibi Ankara'nın en kadim ibadethanelerinden birisi olan Ermeni manastırı St. Paul'u ziyaret etmiş ve gördüğü manzarayı yazıya dökmüştür. Onun ifadesiyle cephesi güney-doğu yönünde olan sekizgen bir yapıya sahip tamamen tuğlalarla örülü binanın bakımsızlığı ve harap vaziyeti hayret uyandıracak cinstendir. Neyse ki binanın bu zavallı görünümü din adamlarına pek sirayet etmemiştir. Onlar ellerinden geldiğince nazik bir şekilde konuklarını ağırlamış, sabırla ve büyük bir dirayetle onlara manastırı gezdirmişlerdir. Lennep, manastırın iç kısmının dış cephesine göre daha bakımlı olduğunu ifade etmiş ve özellikle duvarların tamamını kaplayan turkuaz rengindeki Kütahya işi olduğu tahmin edilen çinilerin ibadethaneye kattığı değeri satırlarına nakşetmiştir. Daha sonra mezarlık kısmına geçilmiştir. Bu noktada seyyah kendisini şaşkırtan hadiseye şahit olmuş ve mezarlıkta önemli sayıda Avrupalı tüccara ait kabir bulunduğunu beyan etmiştir.⁵²⁸

---

⁵²⁶ *Parliamentary Papers of England*, Commercial Reports from Consular Offices in Turkey, The article of Ankara, 1887-1888, s. 16

⁵²⁷ Ainsworth, a.g.e., s. 135.

⁵²⁸ Lennep, a.g.e., s. 181.

Manastır ve mezarlığı zikretmeye değer bulan bir diğerk gezgin de William Hamilton'dur. Hamilton, Ankara'nın kuzeyinde ve kent merkezine birkaç mil mesafede bulunan ibadethanenin küçük bir dere yatağından beslenen harikulâde güzellikteki verimli bir vadinin ortasında bulunduğunu çevresinde tarıma elverişli geniş arazilerden dolayı da bu mıntıkaya 'Bahçeler' adının verildiğini söylemektedir. Manastırda sakin ve rahat bir hayat sürdükleri her hallerinden belli beş ya da altı keşiş görev yapmaktadır. Ne var ki Hamilton, din adamlarının kişisel özellikleri konusunda Lennep ile aynı fikirde değildir. Onun ifadesiyle keşişler nezaketten uzak kaba tavırlarıyla, cehaletleri her hallerinden belli tutum ve davranışlarıyla içinde buldukları manastıra yakışmayacak bir görünüm arz etmektedirler. Seyyah, piskoposla tanışma şerefine nail olamamıştır. Diğerk taraftan manastırın yetki alanının Ankara'yla sınırlı olmaması aksine Tokat'a kadar uzanan bir bölgeyi kapsamaması yani 'Küçük Asya'nın önemli bir kısmına nüfuz etmesi dikkat çekicidir ve önemsenmesi gereken bir husustur. İbadethane kısmı yeterince temizdir, özenle tezyin ve dekore edilmiştir. Ve duvarları süsleyen Kütahya çinilerinin kiliseye kattığı hava tarifsizdir. Bundan sonra sıra mezarlık ziyaretine gelmiştir. Hamilton'da tıpkı diğerk gezginler gibi adeta kutsallık atfettiği kabristana uğramayı ihmal etmemiş ve başta İngilizler olmak üzere Ankara ile ticari münasebetleri bulunan ve hayatlarını bu şehirde kaybeden tüccarların tamamının na'sının bu mezarlığa gömüldüğünü söylemiştir.⁵²⁹

Bahsi geçen manastırın gezginlerin dikkatinden kaçmaması ve İngiliz seyyahların önemli bir kısmı tarafından ziyaret edilmesindeki ana sâik bu ibadethanenin Gregoryenlere ait olmasıdır. Sürekli vurgulandığı şekliyle Protestanlar açısından değerlendirildiğinde Anadolu topraklarında Ermenilerin resmi mezhebi Gregoryenliktir. Katolikler sonradan bu topraklara gelmişler ve zavallı Ermeni nüfusu kandırarak karanlığa mahkûm etmişlerdir. Dolayısıyla gerek misyonerlerin gerekse de Protestan seyyahların Gregoryenlere ait manastırları ziyaret etmeleri ve bahsi geçen mezhep yanlılarına yönelik menfi bir değerlendirmeden kaçınmaları daha ziyade tarafsız bir bakış açısıyla bu konuyu değerlendirmeleri doğaldır. Ayrıca bu manastır bölgenin en kadîm ibadethanesidir. Dolayısıyla Ankara'nın asıl sahiplerinin ne Türkler ne de Katolikler olduğu iddiasını doğrulamak açısından da önemli bir simgedir. Bu bağlamda değerlendirildiğinde Protestanların sahip oldukları değerlerin kıymetini bilmedikleri için

---

⁵²⁹ Hamilton, a.g.e., ss. 424-425.

huzuru kaçırmış ve tutsak kılınmış Gregoryen Ermenileri yani şehrin gerçek ev sahiplerini kurtarmak ve özgürlüğe kavuşturmak bahanesiyle Ankara'ya ayak basmalarının meşruiyeti de sağlanmış olmaktadır. Manastır ziyaretinin bir diğer gerekçesi de ibadethanenin hemen yanı başında bulunan ve birçok İngiliz tüccarın mezarına ev sahipliği yapan kabristanın varlığıdır. Bu sayede İngilizlerin Ankara ticareti üzerinde geçmişte ne kadar etkili ve nüfuzlu olduklarına vurgu yapılmak istenmiştir. Böylesine bir hatırlatma ve bilinçlendirmeyle Britanya'nın bölgede yeniden egemen olması bir başka deyişle eski şanlı günlere geri dönülmesi konusunda İngiliz müteşebbislerin cesaretlendirilmesi ve harekete geçirilmesi mümkün kılınabilecektir.

Nitekim rivayetler 17. yüzyılın ikinci yarısı ve 18. yüzyıl boyunca başta İngilizler olmak üzere Fransız ve Flemenklerin büyük koloniler halinde Ankara'ya yerleştikleri ve keçi kılı ile tiftiği Avrupa pazarlarına taşıdıkları yönündedir. Batılı tüccarlar sahip oldukları ambar ve depolarda biriktirdikleri hammaddeyi işlenmek üzere ülkelerine ihraç etmişlerdir. Ne var ki Fransız ihtilalinin ortaya çıkardığı buhranlar ve doğurduğu savaş ortamı ticari münasebetlerin sadece Osmanlı Devleti sınırları dâhilinde değil birçok noktada inkıtaa uğramasına yol açmıştır. Bir müddet Ankara'da da kendisini hissettiren bu olumsuz hava sükûnetin sağlanması ve barış rüzgârlarının esmesiyle yerini eskisinden daha canlı ve dinamik bir ticari atmosfere bırakmıştır.⁵³⁰ Bahsi geçen mezarlar da geçmiş dönemlerde kente yerleşmiş ve ticaret yapma şansı yakalamış Batılılara ait olsa gerektir.

Bir diğer gezgin Fred Burnaby İngiliz ürünlerine Anadolu'nun orta ve büyük ölçekteki tüm yerleşim birimlerinde rastlandığını ve Türklerin Belçika veya Amerika'dan gelen daha ucuz ama aynı zamanda daha kalitesiz ürünler yerine İngiliz mallarını tercih ettiklerini beyan etmektedir. Türkler için Britanyalı tüccarlarla alışveriş yapmak bir statü, bir prestij meselesidir. Seyyah Mudurnu ziyaretinde halkın kendisine gösterdiği ilgi ve teveccüh karşısında adeta şaşkınlıktan küçük dilini yutmuş ve garip bir benzetmeyle bu durumu izah etmeye çalışmıştır. Onun ifadesiyle Anadolu'nun küçük bir kasabasında bir İngiliz'e rast gelmenin uyandırdığı heyecan Londra sokaklarında başıboş gezen bir şempanze veya goril görmeye eşdeğerdir.⁵³¹ Bahsi geçen dönemde Londra'da goril görmenin mümkünatı bilinmemekle birlikte, Anadolu'da birçok

---

⁵³⁰ Lennep, a.g.e., s. 177.

⁵³¹ Burnaby, a.g.e., s. 92.

İngiliz'in varlığına şahitlik etmek çok doğal bir durumdur. Konsolosluk raporları da bu durumu doğrulamakta ve İngiltere menşeli ürünlerin bilhassa da hammaddesi pamuk olanların Anadolu'nun tamamında tüketilmekte ve kalite ölçüsü olarak kabul edildiklerini beyan etmektedir.⁵³² Satıcılar bile ürünlerinin niteliğini ispat etmek için İngiliz malı olduğunu söylemekten gurur duymuşlardır.⁵³³ Muhtemelen İngiliz vatandaşlarına duyulan ilgi ve saygı da onların üretimlerine duyulan beğeniden kaynaklanmıştır.

Bu beğeni ve ilgi öyle bir hal almıştır ki Ankara ve çevresinde bir İngiliz gören Türk vatandaşları, Britanya'ya karşı minnetlerini aşikâr bir biçimde dile getirerek iki devlet ve ulus arasındaki tarihsel bağlara ve münasebetlere vurgu yapmaya başlamışlardır. Daha sonra konuşmanın seyrinin varacağı nokta bellidir ve muhabbet hep aynı cihette cereyan etmiştir: "Ah! Şu İngiltere olmasa halimiz nice olur. Onlar varsa biz de varız. Ya yok olurlarsa? Zira yetiştirdiğimiz keçinin kılı, ondan ürettiğimiz yünün yegâne talibi İngilizlerdir."⁵³⁴

19. yüzyılda Ankara'nın endüstriyel manada ne derece hareketli bir şehir olduğunu göstermesi açısından seyyah Walter A. Hawley'e kulak vermekte yarar vardır:

"Dar sokakların kuşattığı bu kenti tipik Anadolu şehirlerinden ayıran en önemli husus caddeleri dolduran insan kalabalığıdır. Çevrenizde gördüğünüz irili ufaklı dükkânların tamamında ticari bir faaliyet yürütülmektedir. Çarşı diye tabir edebileceğimiz bölgenin bir kısmı kundura imalatçılarına, başka bir kısmı nalbantlara ve diğer kısımlar ise pek çok farklı iş sahasına ayrılmıştır. Dikkat çeken şey ise dükkânların canlılığıdır. Bu öylesine bir hareketlilik ki hayran olmamak elde değildir."⁵³⁵

Öte yandan bu dönemde İngiltere ile Ankara arasındaki ticaret tek yönlü olarak gerçekleşmiyordu. Ankaralı tüccarlar İngiltere'den başta pamuklu mamuller olmak üzere farklı ürünler ithal ediyorken karşılığında İngiltere'ye önemli miktarda tiftik ihraç ediyorlardı. Hatta önemli İngiliz şirketlerinin neredeyse tamamı Ankara ve civarında keçinin yetiştirildiği hangi köy veya kasaba varsa oralarda acenteler kurmuşlardı. Zira

⁵³² M. Murat Baskıcı, *1800-1914 Yıllarında Anadolu'da İktisadi Değişim*, Ankara: Turhan Kitabevi, 2005, s. 177.

⁵³³ *Parliamentary Papers of England*, Commercial Reports from Consular Offices in Turkey, The article of Ankara, 1889-1891, s. 24.

⁵³⁴ Henry Fanshawe Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, London: Longmans, Green, and Co., 1881, s. 57.

⁵³⁵ Hawley, a.g.e., s. 287.

tiftiğin her okkası çok değerliydi ve Bradford ile Norwich başta olmak üzere birçok İngiliz kentinde tiftik önemli bir geçim kaynağı ve endüstriyel zenginlik olarak rüyaları süslüyordu.⁵³⁶ Ekonomik getirisinin yanı sıra bu münasebetin ortaya çıkardığı başka bir husus daha vardı ki o da kendisini bilhassa Bradford özelinde gösteriyordu. Zira bir Ankaralının bir İngiliz vatandaşı ile buluştuğunda sorduğu ilk soru Bradfordlu olup olmadığı idi.⁵³⁷ 19. yüzyılda Ankara’da bahsi geçen şehrin tanınırlığı ve prestiji adeta İngiltere’nin önüne geçmişti. Kuşkusuz bunun yegâne nedeni tiftik ihracatının önemli oranda bu kente gerçekleştirilmesiydi.

Bununla birlikte dönemin İngiliz konsolos vekili Charles Thomas Newton, atılan hiçbir adımdan memnun kalmamış ve hep daha fazlasını istemiştir. Özellikle Almanlara öykünerek onları rakip görmüş ve Avrupa’nın yükselen yeni yıldızını alt edebilmek için alınması gereken tedbirlerin neler olduğu hususunda şu satırları kaleme almıştır: “Bugün bu coğrafyada sahip olduğumuz ne varsa geçmişten bugüne taşıdığımız enerji ve gayrete borçluyuz. Ancak içinde bulunduğumuz çağda bizi biz yapan değerlerimizi kaybetmeye başladık. Ve ne yazık ki biz küçüldükçe Almanlar büyüdü. Onlar büyüdükçe de biz yok olduk. Karanlığı aydınlatmak için yeni çareler bulmak lazım.”⁵³⁸ O dönemde Ankara’da sürekli mukim tek bir İngiliz vatandaşı vardır ki o da bahsi geçen konsolos vekilidir. Kendisinin ticari meselelere bu derece hâkim olması ve yaşadığı endişe aynı zamanda ülkesi adına tüccarlık yapan kişi olmasından başka bir deyişle İngiltere ile Osmanlı Devleti arasındaki ithalat ve ihracat faaliyetlerini yürütmesinden kaynaklanmaktadır.⁵³⁹

İngilizlerin Ankara’da ticaret savaşını kaybettikleri ve eski parlak günlerinden çok uzakta oldukları seyyahların notlarına da yansımıştır. Hamilton, bu durumu kıskanç ve doymak bilmez hükümet yetkililerinin Ermenilere yönelik ticari kısıtlamalardan kaynaklandığını iddia etmektedir. Onun ifadesiyle sof ve tiftik üretimi Hıristiyan Ermeni azınlığın elinden alınmış ve Müslümanların elinde tekelleşmiştir. Bu konuda hiçbir tecrübesi bulunmayan Müslümanlar ise kaliteli üretim yapmaktan ziyade para kazanmanın derdine düşünce işler alt üst olmuştur.⁵⁴⁰ Ainsworth ise hadiseye farklı bir

---

⁵³⁶ Barkley, a.g.e., s. 107.

⁵³⁷ a.g.e., ss. 116-117.

⁵³⁸ *Parliamentary Papers of England*, Commercial Reports from Consular Offices in Turkey, The article of Ankara, 1889-1891, s. 23.

⁵³⁹ Burnaby, a.g.e., s. 119.

⁵⁴⁰ Hamilton, a.g.e., s. 418.

boyut kazandırmış ve kayıplar konusunda bizzat kendi ülkesi İngiltere'yi suçlamıştır. Onun iddiası Britanya'nın bölgede sahip olduğu itibar, güç ve nüfuzu koruyup devam ettirmekte çekimser davrandığı ve manasını kavrayamadığı bir şekilde tüccarlarını geri çektiği yönündedir. Ankara'da hâlihazırda İngiltere adına ticaret yapan birkaç yerli Hıristiyan vatandaş kalmıştır ve onların bu çabaları da yeterli sonucu üretememektedir. Bu kimseler aynı zamanda Londra'da da bir acente kurarak iki ülke arasındaki ticari faaliyetleri sürdürme arzusunu devam ettirmişlerdir. Seyyah, İngiltere için hâlâ bir şans olduğunu Gülhane Hattı Hümayunu'nun ticari konularda yabancılara tanıdığı imtiyazların iyi değerlendirilmesi gerektiğini ısrarla vurgulamaktadır.⁵⁴¹

İngiltere'nin ticari alanda mevzi kaybetmesi ve itibarını yitirmeye başlamış olması aslında sadece İngilizleri üzmemekte Hıristiyan azınlıkları hatta Britanya ile yüklü miktarda ticaret yapan Türkleri bile endişeye sevk etmekte ve hayal kırıklığına uğratmaktadır. Seyyah Burnaby Ankara'ya adım atar atmaz daha kent girişinde kendisine nasıl sabırsızlıkla beklendiğini çekinmeden hissettirecek bir karşılama merasimi tertip edildiğini söylemektedir. Başlarında mevki sahibi bir zaptiye subayının bulunduğu bir grup yetkili onu sıcak ve nazik bir biçimde selamladıktan sonra kent inleri gelenlerinden Süleyman Efendinin evine kadar ona eşlik etmiştir. Seyyah için bu plansız bir ziyarettir ve emrivaki ile gerçekleşmiştir. Ne var ki bahsi geçen Türk beyefendisinin evinde gördükleri onu fazlasıyla memnun etmiştir. Süleyman Efendi öncelikle onu sıcak bir biçimde kucaklamış ve kendisini İzmit'ten beri takip ettiğini yolculuğundan haberdar olduğunu söylemiştir. Burnaby'nin ev sahibi hakkındaki kanaatleri de oldukça dikkat çekicidir. Onun ifadesiyle karşısındaki şahıs, başındaki fes hariç tutulursa Avrupa modasına uygun giyimli harikulâde Arapçasıyla etrafına ışık saçan bir görünüm arz etmektedir. Avrupa politikası ve İngiltere hakkındaki engin ve derin bilgisi ise onu etkileyici kılmaktadır.⁵⁴²

Hiç şüphe yok ki bu buluşmanın arka planını teşkil eden ana sâik sadece gezginin İngiliz olması değildir. Aynı zamanda Süleyman Efendinin İngiltere'yle olan yakın ticari münasebetleri Burnaby'yi onun evine konuk olma şerefine nail kılmıştır. Sohbetin bundan sonraki kısmı daha da ilginçtir. Zira bu ikiliye o dönemde Ankara'da

---

⁵⁴¹ Ainsworth, a.g.e., s. 135.

⁵⁴² Burnaby, a.g.e., s. 119.

mukim yegâne İngiliz vatandaşı olan ve aynı zamanda da Britanya ile Osmanlı Devleti arasındaki ticari mübadeleye yön veren konsolos vekili de dâhil olmuştur. Vekil resmi kıyafetiyle ve yanında Bulgar vatandaşı başka bir tüccarla kendisini ziyarete gelmiş ve konuşmaya uzun süredir Ankara'yı herhangi bir İngiliz'in ziyaret etmediğinden dem vurarak ve bu konudaki hayretlerini bildirerek başlamıştır. Ardından sohbet dönüp dolaşp İngiltere'nin bölgedeki ticari kayıplarına gelmiş ve bu boşluğu farklı Batılı devletlerin doldurma telaşında oldukları dillendirilmiştir.⁵⁴³

Kuşkusuz Hamilton, Ainsworth ve Burnaby'nin derdi Ankara'daki ticari hayatın canlanması ve yeniden eski günlerine dönmesi değildir. Onlar, İngilizlerin yitirdiği menfaatlerin peşindedir. Zaten konsolos vekilinin de ifade ettiği gibi ortada bir kayıp yoktur. Sadece muhatap değişmiş ve İngiltere'nin rolünü Almanya oynamaya başlamıştır. Seyyahların ve İngiliz konsolosunun bu haykırıları adeta misyonerlere bir davet niteliğindedir. Ancak bu davetten çok daha önce Ankara'ya ulaşan ve uzun yıllar kentte faaliyet yürüten Board mensuplarının da bu derde çare bulamadıkları konsolosun sitayişinden aşikâr bir biçimde anlaşılmaktadır.

Lenep'de bu hususu doğrulamakta ve Ankara'da ticari hayatın kesintiye uğramadığını sadece İngiltere'nin mevzi kaybettiğini beyan etmektedir. Hatta kentte ticari münasebetler her geçen gün daha da artmakta özellikle de tiftik ve sofun ihracattaki payı çoğalmaktadır. Seyyah, '*yeniden doğuş*' olarak nitelendirdiği bu canlanış sürecinin bilhassa da Ankara'da Ermeniler veya Batılılar tarafından değil daha çok Rum azınlık eliyle gerçekleştirildiğini ve ticari hayatın yeni patronlarının Rumlar olduğunu söylemektedir. Gezgini, özellikle tiftik ihracatının kontrolünü tamamen egemenlikleri altına alan Rumların büyük kârlar elde ettiklerini ve ciddi oranda zenginleşerek hem Ankara hem de civar bölgelerde nüfuz sahibi olmaya başladıklarını iddia etmektedir. Onun ifadesiyle Avrupalıların payı çok azalmış ve İngilizlerin yerini Almanlar almaya başlamıştır.⁵⁴⁴ Bütün bu olumsuzluklara rağmen Lenep'in Ankara'da en çok temas kurduğu kişi de bir İngiliz acentesi adına tiftik ticaretini yürüten Protestan bir Ermeni'dir. Genç Ermeni, seyyahı umutlandıracak sözler sarf ederek yakın zamanda birkaç İngiliz tüccarın Ankara'ya gelerek bu kârlı alışverişe yeniden dâhil olacaklarını iddia etmiştir.⁵⁴⁵ Kuşkusuz bu bölgede İngiliz nüfuzunun yeniden tesis edilebilme

---

⁵⁴³ Burnaby, a.g.e., s. 120.

⁵⁴⁴ Lenep, a.g.e., s. 178.

⁵⁴⁵ a.g.e., s. 183.

ihtimali ve bunun Protestanlar eliyle gerçekleştirilecek olması kendisi de bir Protestan olan Lennep için çok sevindirici bir haberdir.

Konsolosluk belgelerinde tarımsal üretimle alakalı da çıkarımlarda bulunmaktadır. Hatta İngiltere'nin geçmişte sahip olduğu ticari nüfuzu yeniden elde edebilmek için zirai faaliyetlerin vasıta olarak kullanılabilmesine dair varsayımlar önemlidir. Belgelerin ifadesiyle Osmanlı çiftçisi toprağı son derece ilkel koşullarla ekip biçmekte, bilimsel ve teknik yöntemleri tercih etmek yerine neticeyi Tanrı'ya havale etmektedir.⁵⁴⁶ Konsolos vekilinin ifadesiyle bu durumu avantaja çevirmek mümkündür. Zira bu toprakların en zaruri ihtiyacı, modern olarak dizayn edilmiş zirai donanım ve tarımsal aletlerdir. Dolayısıyla Ankara'ya yeni makineler getirerek revizyonist bir ticaret hamlesi gerçekleştirilebilecektir.⁵⁴⁷

Osmanlı Devletinin özellikle 19. yüzyılda iktisadi manada daralmasında ve çöküş sürecinin hızlanmasında önemli oranda etkisi olan zirai altyapı yetersizliği sadece İngilizlerin değil Bâbıâli'nin de farkında olduğu bir durumdur. Geçmiş yüzyıllarda oldukça düzenli bir biçimde işleyen ve kurumsallaşmış bir yapı arz eden toprak sistemi zamanla etki ve nüfuzunu kaybetmeye başlamış modern üretim tekniklerinin gerisinde kalarak itibarını kaybetmiştir. Kıta Avrupa'sındaki endüstriyel yapılanma ve sanayileşme hamlelerinin yıkıcı etkisi kendisini belki de en çok Anadolu'da hissettirmiştir. Osmanlı yönetimi bazı tedbirler alarak bu tahribatın önüne geçmeye çalışmış ancak geç kalmıştır. Öncelikle “*Memleket Sandıkları*” kurulmuş ve çiftçiye tarımsal kredi temin etme imkânı verilmiştir.⁵⁴⁸ Yine Ankara özelinde düşünüldüğünde “*Numune Tarlası ve Çoban Mektebi*” adı ile bir okul açılmış ve çiftçiyi dönemin şartlarına uygun tarımsal üretim yapma hususunda eğitime yönünde adımlar atılmıştır.⁵⁴⁹ Ancak bu atılımların hiçbirisi çözüm üretmemiş ve her sahada olduğu gibi zirai üretim konusunda da daralma ve çöküş kendisini derinden hissettirmiştir.

19. yüzyılda Ankara, bazı olumsuz koşullarına rağmen genel olarak Osmanlı Devletinin politik, kültürel sosyal ve toplumsal dinamiklerinden farklı bir çizgide

⁵⁴⁶ *Parliamentary Papers of England*, Commercial Reports from Consular Offices in Turkey, The article of Ankara, 1889-1891, s. 24.

⁵⁴⁷ *Parliamentary Papers of England*, Commercial Reports from Consular Offices in Turkey, The article of Ankara, 1892, s. 7.

⁵⁴⁸ Asuman Koçak, *Salnamelere Göre Ankara Vilâyeti (1871-1907)*, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013, ss. 151-152.

⁵⁴⁹ Özkan Keskin, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Modern Zirai Eğitimin Yaygınlaşması: Ankara Numune Tarlası ve Çoban Mektebi”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM*, Ankara: Ankara Üniversitesi, S. 28, (2010), s. 90.

evrilmiş ve adeta bozkırın ortasında parlamaya başlayan bir güneş gibi dikkatleri üzerine çekmeyi başarmıştır. Bu durumun başlıca sebebi kentin endüstriyel ve ticari manada sahip olduğu zenginliktir. Daha önce de ifade edildiği üzere özellikle Kıta Avrupası'nda yaşanan sanayileşme ve teknolojik atılımlar seri üretime dönük bir reform hamlesini doğurmuş ve Ankara, Batı dünyasının özellikle de tekstil alanındaki artan hammadde ihtiyacının temin edilebileceği önemli bir üs bölgesi haline dönüşmüştür.

Bununla birlikte özellikle yüzyılın ikinci yarısında bölgedeki egemenliğini Almanya'ya kaptıran İngiltere'nin yeni çözüm yolları araması ve eski parlak günlerine kavuşma arzusu, sadık takipçisi ABD'nin hülyalarıyla birleşince ortaya bambaşka bir manzara çıkmıştır. Muhtemeldir ki ABD'li Protestan evangelist misyonerleri Ankara'ya taşıyan ana sâik de bu gizli emel neticesinde türetilmiştir. İngiltere, bahsi geçen coğrafyada artık yüzü eskimiş ve kendisine mesafeye yaklaşılacak bir devlettir. Diğer taraftan ABD ise henüz gelişimini tamamlayamamış yeni yeni ayakları üzerinde durmaya başlayan bir ülke olarak Osmanlı Devletinin kısmen tarafsız ve ön yargısız bir yaklaşımla irtibat kurabileceği bir konumdadır. Bu avantajı fırsata çevirmek de ancak ve ancak masumane idealler ve hedefler tayin etmekle mümkündür. Bir başka ifadeyle ABD'li misyonerleri devreye sokarak Ankara'daki 'kâfirleri'⁵⁵⁰ hakikate davet etmek bahanesiyle bölgeye pekâlâ nüfuz elde edilebilecek ve her türden stratejik planlama yürürlüğe konulabilecektir. Hele bir de kentin ciddi bir azınlık nüfusa sahip olduğu göz önüne alındığında bu imkân ve fırsatlar daha da artmaktadır. Nitekim İngiltere'nin ABD'li misyonerleri himaye politikası evangelizm taraftarlarının Anadolu'ya adım atmalarıyla başlamış⁵⁵¹ ve yüzyıl boyunca da sürmüştür. Üstelik ABD'li misyonerlerde

---

⁵⁵⁰ Hıristiyanlık mezheplerinin tamamı kendileri dışındaki tüm unsurları kâfir addetmişlerdir. Mesela bir Protestan için sadece Müslümanlar değil Katolik yahut Ortodoks olanlar yani diğer diğer mezheplere mensup Hıristiyanlarda kâfir kabul edilebilmektedir. Misyonerlere ait evraklarda bu hususla ilgili çok sayıda örnek bulunmaktadır. Daha detaylı bilgi için bkz., Benjamin Schneider, "Opposition of the Bishop", Broosa-Journal of Mr. Schneider, *Missionary Herald*, C. XXXIX, 1843, s. 321; Philander O. Powers, "Neglect of the Bible", Turkey-Journal of Mr. Powers, *Missionary Herald*, C. XXXV, 1839, s. 409; Edwin E. Bliss, "Feelings of Turks", Northern Armenians-Letter from Mr. Bliss, *Missionary Herald*, C. LIV, 1858, s. 250; Benjamin Schneider, "Calls for Books", Broosa-Journal of Mr. Schneider, *Missionary Herald*, C. XXXVII, 1841, s. 299.

⁵⁵¹ Nitekim İstanbul'daki ilk evangelist Protestan Kilisesi bizzat İngilizlerin diplomatik girişimleri sonucu açılmıştır. Bahsi geçen ibadethane 1 Temmuz 1846 tarihinde faaliyetlerine başlamıştır. Açılış töreninden bir gün önce İngiliz diplomatlar ile bazı nüfuzlu Ermeni vatandaşları dönemin ABD'li misyonerlerinden Harrison Gray Otis Dwight'ın evinde bir araya gelerek kilisenin faaliyete geçirilme kararını almış ve son noktayı koymuşlardır. Bkz., M. G. Benjamin, *The Missionary Sisters: A Memorial of Mrs. Seraphina Haynes Everett and Mrs. Harriet Martha Hamlin*, Boston: American Tract Society, 1860, s. 127.

bu durumu her fırsatta dile getirmiş ve İngilizlere olan minnet duygularını açıkça beyan etmişlerdir.⁵⁵²

Kuşkusuz Protestan misyonerleri Ankara'ya taşıyan gerekçe salt İngiltere'nin çıkarlarını kollamak değildir. Aksine bu çıkarları bahane ederek kendisine menfaat üretmek bir başka ifadeyle ' *faydadan fayda*' elde etmektir. ABD, İngiltere'nin sahip olduğu gücü ve etkiyi kullanacak ama aynı zamanda ülkesine yarar getirecek bir takım imkânlar sağlayacaktır. Bunu yaparken de hem kendi kazanacak hem de dost ve müttefikliğin ötesinde adeta kutsallaştırdığı ve idolü bildiği İngiltere'ye bölgede yeniden söz sahibi olma konusunda yardımları dokunacaktır.

Ankara özelinde düşünüldüğünde ev sahibinin yani Osmanlı Devletinin ABD'li misyonerlere karşı sert tedbirler almamış olmasının en güçlü gerekçesi '*gücü güce kırdırma stratejisi*' olsa gerektir.⁵⁵³ Zira kentteki Hristiyan azınlıklar üzerinde ciddi tesiri olan Katolik anlayışın tahakkümünün kırılabileceği ve Papa taraftarlarının hareket alanının daralması ihtimali bile Protestanların Ankara'ya taşınmasına göz yummak için yeter sebeptir.

Bununla birlikte hiçbir husus ve gerekçe evangelist misyonerlerin Ankara'ya geliş nedenlerinin en önemlilerinden birisinin Protestanlık faaliyetleri yürütmek olduğu gerçeğini değiştirmemektedir. Üstelik dinsel hususlar göz önüne alındığında da Ankara'nın daha önemli bir konumda olduğu ve diğer pek çok kente göre farklı özellikler barındırdığı gerçeği dikkatlerden kaçmamaktadır. Müteakip bölümde Ankara'yı Protestanların nazarında öne çıkaran ve değerli kılan hususların neler olduğu konusunda detaylı bilgilendirme yapılacak ve evangelistlerin kentte bulunma meşruiyetine zemin kazandıran hususlar irdelenecektir.

1.4. BÜYÜLENMİŞ BİR KENTİN GAFİL ÇOCUKLARI

Anadolu'ya Protestanlığı yaymak amacıyla gelen misyonerlerin faaliyet yürüttükleri her kente dair benzer çıkarımlarda buldukları ve umumiyetle gerek halk gerekse de toplumsal yapıyla alakalı ciddi eleştirilerde buldukları bilinmektedir. Kimi zaman bu eleştirilerin dozu daha da artmış ve hakarete varacak boyutta bir hâl almıştır. Kuşkusuz Ankara'ya yönelik temayül de pek farklı değildir. Ne var ki bahsi geçen kenti

---

⁵⁵² Mehmet Sait Dilek, "İngiliz ve Amerikan Misyonerlerinin Ermeni Sorununun Ortaya Çıkışındaki Rolü (1810-1878)", *Ermeni Araştırmaları*, S. 43, Ankara: 2012, s. 98.

⁵⁵³ Önal, a.g.m., b.a.

'*Küçük Asya*'daki diğer yerleşim birimlerinden ayıran çok önemli bir husus vardır. Nitekim Ankara kendisine İncil'de yer bulmuş bir şehirdir. Hıristiyanlığın Hz İsa'dan sonra belki de en önemli figürü olan Aziz Pavlus'un M.S. 55-60 yılları arasında kaleme aldığı '*Galatyalılara Mektup*' büyük ölçüde Ankaralılara hitap etmekte ve Yeni Ahit'in önemli bir parçasını teşkil etmektedir. Zira daha önce de ifade edildiği üzere Ankara Galatya'nın başşehri ve en bilindik kentidir. Bu tercihte Ankara'nın stratejik konumu kadar önemli bir nüfusu barındırması da etkilidir.⁵⁵⁴ Yeni Ahitte kendisine yer bulan bir bölgenin mezhep yahut hizip ayırt edilmeksizin Hıristiyanların tamamı için özel bir öneme hâiz olması ve adeta ona kutsiyet atfedilmesi doğaldır. Ayrıca Hıristiyan inancına göre Yeni Ahit'in kadîm Roma İmparatorluğunun ruhunu aydınlatması ve Hz. İsa'nın hakikatin elçisi olarak Anadolu topraklarında kabul görmesi de büyük oranda Aziz Pavlus'un Galatya, bir başka deyişle Ankara'daki çaba ve gayretleri sonucunda gerçekleşmiştir.⁵⁵⁵ Muhtemeldir ki bu beldenin İncil'deki bir bölüme adını verdirecek kadar kıymetli görülmesi de bundandır. Ayrıca bu husus kenti değerli kılmış ve Protestanların nazarında da farklı bir konuma oturtmuştur.

Diğer taraftan Romalıların şehri ele geçirmesiyle Hıristiyanlık dinine intisap eden Galatyalıların sâbık yüzyıllarda yani 4. yüzyıldan önceki haliyle alakalı ise umumiyetle karamsar bir tablo çizilmektedir. Nitekim Pavlus'un Anadolu'ya Hıristiyanlığın öğretilerini yaymak ve misyonerlik faaliyetlerinde bulunmak için gerçekleştirdiği seyahatte yolu iki kez de Ankara'ya düşmüştür.⁵⁵⁶ Kendisi bu ziyaretleri esnasında kiliseler kurmuş ve davasını ısrar ve sebatla yaymaya çalışmıştır.⁵⁵⁷

Amerikan Board teşkilatına ait kayıtlarda bu hususu doğrulamakta ve Pavlus'un Ankara'ya atfettiği önemi gözler önüne sermektedir. Misyoner evraklarında Ankara'nın tarihiyle alakalı detaylı bilgiler bulunmamakla birlikte Schneider kentin mazisinin Pavlus'a kadar uzandığı belirtmektedir. Misyoner, iddiasını kuvvetlendirmek için İncil'deki şu ayetleri örnek vermektedir: "Bir süre orada kaldıktan sonra yola çıktı; sırayla Galatya ve Frigya bölgelerini dolaşarak tüm öğrencileri ruhça pekiştirdi."⁵⁵⁸ "Kutsallara yapılacak para yardımına gelince: Siz de bunu Galatya topluluklarına

⁵⁵⁴ J. A. Cramer, *A Geographical and Historical Description of Asia Minor*, Vol., 2, Oxford: Oxford University Press, 1832, s. 92.

⁵⁵⁵ Kinneir, a.g.e., s. 63.

⁵⁵⁶ Feridun Büyükyıldız, *Başka Kent Ankara*, Phoenix Yayınevi, 2008, s. 18.

⁵⁵⁷ Richard B. Cook, "Paul and the Victims of His Persecution: The Opponents in Galatia", w. place, *Biblical Theology Bulletin*, C. 32 No. 4, (2002), s. 182.

⁵⁵⁸ 1. Korintliler, 16/1.

buyurduğum şekilde yapın.”⁵⁵⁹ Misyonerin ifadesiyle Ankara, Pavlus zamanında geniş ve büyümekte olan bir kentti ve kendisi bu durumdan hayli etkilenmişti. Schneider, İncil’in yukarıda zikredilen ayetlerine de dayanarak bir başka iddiayı daha gündeme taşımıştır. Buna göre Galatya kiliselerinin bir kısmı bu coğrafyada teşkil edilmişti ve şayet bu varsayım doğruysa haç ve çarımh felsefesinin 18 asır önce vaaz edilip kabullenildiği bir bölgede bugün yeni bir canlanışa şahit olunması ve yeni kiliseler kurulması ilginç bir durumdu.⁵⁶⁰ Schneider’ın canlanış olarak yorumladığı hadise evangelizm anlayışının yahut misyonerlerin ifadesiyle Hıristiyanlığın esasları ve Hz. İsa’nın öğretisinin bu bölgede yeniden hâkim olabilmesi yönündeki mücadeledir.

Öte yandan Pavlus’un Galatya’da şahit oldukları onu çok mutlu etmemiş olsa gerek ki kendisi İncil’de yer alan mektubunda şu satırlara yer vermiştir: “Sizi Mesih’in lütfuyla çağırını bırakıp değişik bir müjdeye böylesine çabuk dönmenize şaşırıyorum. Aslında başka bir müjde yoktur. Ancak aklınızı karıştıran ve Mesih’in müjdesini çarpıtmak isteyen kimseler vardır. Biz ya da gökten bir melek bile, size bildirdiğimiz müjdeye ters düşen bir müjde bildirirse, ona lanet olsun”⁵⁶¹ Bu satırlar Pavlus’un büyük ümitlerle başlattığı yolculuk neticesinde sükûtu hayale uğradığını ortaya koymaktadır. Bu öylesine bir hayal kırıklığıdır ki onu muhataplarına lanet okutacak kadar üzmüş ve kızdırmıştır.⁵⁶² Lâkin hiçbir şey onu yolundan alıkoymayacaktır. O mührünü bu topraklara vurmada Galatya’dan ayrılmayı asla düşünmemiştir. Sebat ve sabrının sınırlarını göstermesi ve Tanrı ile Hz. İsa’ya olan bağlılığını ispat etmesi açısından şu sözler hayli manidardır: “Şimdi ben insanların onayını mı, Tanrı’nın onayını mı arıyorum? Yoksa insanları mı hoşnut etmeye çalışıyorum? Eğer hâlâ insanları hoşnut etmek isteseydim, Mesih’in kulu olmazdım.”⁵⁶³

Terrance Callan, Pavlus’un bir hatipte bulunması gereken doğru ve düzgün bir biçimde ifadelendirme, kolay ve rahat anlaşılır cümleler kurma, süslü ve belagatli anlatım, zamanında ve yerinde ifade etme şeklindeki dört temel fazilete hâiz olduğunu beyan etmektedir. Callan’a göre Hıristiyan azizin bu vasıfları Galatyalılara yazdığı

---

⁵⁵⁹ Elçilerin İşleri, 18/23.

⁵⁶⁰ Benjamin Schneider, “The Churches of Galatia”, Western Turkey Mission, *Missionary Herald*, C. LXVII, 1871, s. 74.

⁵⁶¹ Galatyalılara Mektup, 1/6-9.

⁵⁶² Cilliers Breytenbach, “What Happened to Galatian Christians? Paul’s Legacy in Southern Galatia”, *Bloemfontein, Acta Theologica*, C. 34, No. 19, (2014), p. 2.

⁵⁶³ Galatyalılara Mektup, 1/10.

mektupta daha da belirginleşmiş ve öne çıkmıştır. Bu husus Pavlus'un Galatya'ya attığı önem ve alakayla ilgili olsa gerektir.⁵⁶⁴

Bu noktada Pavlus'u Galatya'da, bir başka ifadeyle Ankara'da sükûtu hayale uğratanların kimler olduğuna da değinmekte yarar vardır. Onun serzeniş Yahudilerdir. Ancak bahsi geçen Yahudiler gerçek manada Museviliği benimsemiş olanlar değil Hıristiyanlığın varlığını kabul etmeyen ve İsa taraftarlarını sapkınlıkla suçlayanlardır.⁵⁶⁵ Nitekim Pavlus da köken itibarıyla Musevidir ve Hıristiyanlığa sonradan intisap etmiştir. Dolayısıyla Yahudiliğe karşı sempatisi yadsınmamalıdır.⁵⁶⁶ Kendisi Galatyalılara hitap ettiği mektubunda geçmişine dair çıkarımlarda bulunmuş ve Hıristiyanlıktan önceki hayatının muhasebesini yapmıştır: “Yahudi dinine bağlı olduğum zaman ne tür bir yaşam sürdürdüğümü duydunuz. Atalarımın geleneklerini savunmakta son derece gayretli ve Yahudi dininde, yaşıtım olan soydaşlarımın birçoğundan daha ilerideydim.”⁵⁶⁷ Bu satırlar da göstermektedir ki Hıristiyanlığın formal manada ilk misyoneri kabul edilen Pavlus'un kızgınlığı Yahudilere yahut Museviliğe değildir. Hatta o geçmiş yıllarda da hayırlı hizmetlerde bulunduğunu imâ ederek, mazisiyle övünmektedir. Pavlus, müteakip ayetlerde Hıristiyanlığa meyletmesinin gerekçelerini de açıklayarak bunun bir nevi mecburiyet olduğu hissiyatını uyandırmak istemiştir: “Ama beni daha annemin rahmindeyken seçip lütfuyla çağırın Tanrı, uluslara müjdelemem için Oğlunu bana göstermeye razı oldu.”⁵⁶⁸ Bu ifadelerden anlaşıldığı kadarıyla o seçilmiş kuldur ve atalarının dininden ayrılmak kendi tercihi değildir. Tanrı onu görevlendirmiş ve Hıristiyanlığa hizmetkâr kılmıştır. O da kendisine yakışanı yaparak Anadolu'yu karış karış arşınlamıştır.

Pavlus, Ankara'da kendisine muhalefet etmeyen Musevilerin tamamını ‘*Yahudi Hıristiyanlar*’ şeklinde tanımlamış ve onları zavallı konumuna indirgenmiş Hıristiyanlarla bir tutmuştur. Bu kimselerin aslında Hıristiyan bakış açısına sahip

⁵⁶⁴ Terrance Callan, “The Style of Galatians”, *Colorado Springs, Biblica*, C. 88, No. 4, (2007), s. 496.

⁵⁶⁵ Özellikle de Hıristiyanlığın ortaya çıktığı ilk dönemlerde Yahudilerin bir kısmı Hıristiyanlığın da tek Tanrı inancı olduğunu kabul ederek bu yeni dini anlayışa muhalif tavır sergilememişlerdir. Bu kimseler Musevi inancının gerektirdiği ibadetleri sürdürmüş ancak Hıristiyanlığın öğretisine de sempati beslemişlerdir. Bu düşünceye sahip olanlara arafta kalmış Yahudiler yahut Hıristiyan Yahudiler gibi tabirlere karşılık gelebilecek ‘*Judaizer*’ adı verilmiştir. Daha detaylı bilgi için bkz., Peter Schafer, *The Jewish Jesus: How Judaism and Christianity Shaped Each Other*, Oxfordshire: Princeton University Press, 2012, b.a.

⁵⁶⁶ Jerome Murphy O'Connor, “Galatians. A Commentary on Paul's Letter to the Churches in Galatia by Hans Dieter Betz”, *Paris, Revue Biblique*, C. 89, No. 2, (1982), s. 5.

⁵⁶⁷ Galatyalılara Mektup, 1/13-14.

⁵⁶⁸ Galatyalılara Mektup, 1/17.

olduklarını ve pekâlâ İseviler üzerinde tesir bırakabileceklerini iddia etmiştir. Pavlus'un ifadesiyle onlarla birlikte hareket etmek ve onların kültürel birikimden yararlanmak zarardan çok fayda sağlayacaktır. Dolayısıyla düşman değil dost kabul edilmeleri gerekmektedir.⁵⁶⁹ Burada bir kez daha Hıristiyanlık inancının Yahudiliğe duyduğu hayranlık ve öykünmenin izlerine rastlanmaktadır. ABD'li evangelistlerin atası ve ilham kaynağı olan Pavlus'un bu yöndeki hissiyatının kendisinden yüzyıllar sonra Anadolu coğrafyasını ziyaret edecek Protestan misyonerlerde de vuku bulmasından daha doğal bir durum yoktur. Diğer bir deyişle Pavlus, ABD'li misyonerlere ilham kaynağı olmuş ve daha önce de ifade edildiği gibi misyonerlerin en başat hedeflerinden birisinin Ortadoğu'da esaret altında bulunan Musevilerin kurtuluşunu sağlamak olduğu yönündeki kanaati meşru kılmıştır.⁵⁷⁰

Bununla birlikte Hıristiyanlığın filozofu kabul edilen ve Hz. İsa'dan sonra ilk ve en büyük misyoner addedilen Pavlus'un öfkesini yönelttiği Galatyalı Yahudilerin en önemli özelliğinin ikiyüzlülük olduğu ve bu kimselerin Tanrı'nın buyruklarına uygun davranmadıkları için cezalandırılacakları yönündeki iddialar Yeni Ahit'te kendisine şu şekilde yer bulmuştur: "Sen Yahudi olduğun halde Yahudi gibi değil, diğer uluslardan biri gibi yaşıyorsun, nasıl olur da ulusları Yahudileşmeye zorlarsın?"⁵⁷¹ O, aynı zamanda sefil konumuna indirgenmiş, ruhunu satılığa çıkarmış, bilincini kaybetmiş ve riyakârlığı kendine şiar edinmiş bu zavallıların ne tür bir tedavi ile ıslah edilebileceklerini de mektubuna nakşetmiştir: "Mesih bizi özgürlük için özgür kıldı. Bunun için dayanın. Bir daha kölelik boyunduruğunu takınmayın."⁵⁷² Burada bahsi geçen kölelik manevi manada kalplere vurulan prangaların esareti altına girmiş olmaktır. Bir başka ifadeyle Tanrı'nın yasasına uyduğunu varsayıp ona ihanet etmektir. Pavlus, kurtuluş reçetesi için başka önerilerde de bulunmaktadır: "Aldanmayın. Tanrı alaya alınmaz. İnsan ne ekerse, onu biçer. Kendi doğal benliğine eken, benlikten ölüm

---

⁵⁶⁹ Joseph B. Tyson, "Pauls's Opponents in Galatia", *Novum Testamentum*, C. 10, No. 4, 1968, <https://www.jstor.org/stable/1559999>, s. 252, (13.01.2019).

⁵⁷⁰ İki din arasında böylesine sıkı bir ilişki ve kuvvetli bir bağ bulunduğu iddiası bugün de ciddi bir karşılık bulmakta ve farklı mahfillerde tartışılmaktadır. Hatta günümüzde sadece Hıristiyanlığın Yahudilik teolojisi üzerine şekillenmediği kadim olanın yani Musevilik inancının kendisinden sonra ortaya çıkan Hıristiyanlıktan önemli oranda etkilendiğini iddia eden araştırmacılar ve akademisyenler de mevcuttur. Bu kanaate göre Hıristiyanlığın Yahudilik felsefesi üzerinde öncü ve hayati bir rolü vardır. Bu etki göz önüne alınmaksızın Yahudiliği yorumlamak her iki dini anlayışa da haksızlık etmek olacaktır. Daha detaylı bilgi için bkz., Meir Seidler, "Elijah Benamozegh, Franz Rosenzweig and Their Blueprint of a Jewish Theology of Christianity", *Boston, Harvard Theological Review*, C. 111, No. 2, 2018, b.a.

⁵⁷¹ Galatyalılara Mektup 2/14.

⁵⁷² Galatyalılara Mektup, 5/1.

biçecektir. Ruh'a eken, Ruh'tan sonsuz yaşam biçecektir. İyilik yapmaktan usanmayalım. Cesaretimizi yitirmezsek, mevsiminde biçeriz. Bunun için fırsatımız varken herkese, özellikle iman ailesinin üyelerine iyilik yapalım.”⁵⁷³ Aldanmamak, alaycı bir üsluba sahip olmamak, iyilikle muamele etmek gibi hususların tamamı sonradan aynı toprakları ziyaret edip Pavlus'un izinden yürüdüklerini her fırsatta dile getirecek evangelistlerin de düsturu bir başka deyişle vazgeçilmez prensibi olarak tarihe kazınacaktır.

Pavlus'un kandırıldıkları konusunda kendisini ikna etmeye çalıştığı, üzüntüsünü, tepkisini ve hayal kırıklığını ısrarlı ve sürekli bir biçimde tekrar ettiği mektubunda, Galatyalılar için sarf ettiği şu sözler muhtemeldir ki yaşadığı hüsrana ve ıstırapın daha doğru bir ifadeyle mağlubiyetin dışavurumdur: “Ey akılsız Galatyalılar! Sizi kim büyüledi?”⁵⁷⁴ Hıristiyanlığın ilk misyonerinin bu soruyu sorarken neyi kastettiği mecazi bir anlatım mı yaptığı yoksa bazılarının iddia ettiği gibi bölge halkının yanlış öğretmenler tarafından sahte Tanrılara yönlendirildiklerini mi imâ ettiği⁵⁷⁵ konusunda net bir cevap bulunmamakla birlikte gayret ve çabaları sonucunda yaşadığı çaresizliğin aldığı hal oldukça dikkat çekicidir.

Öte yandan misyonerlerin atası kabul edilen ve çabaları Hıristiyanlığa mensup herkes tarafından takdirle karşılanan hatta bazı yönleriyle Hz. İsa'dan bile daha önemli ve değerli bir figür olarak öne çıkan Pavlus'un, tutum ve yaklaşımlarının kendisinden yüzlerce yıl sonra Anadolu'yu karış karış arşınlayacak ABD'li evangelist misyonerlerde de zuhur etmesine çok şaşırılmamalıdır. 19. yüzyılda Türkiye topraklarına ulaşan Protestanların akıl hocasının Pavlus olduğu aşikârdır. Onlar da tıpkı fikir babaları gibi muhalif unsurlara karşı net tavır ortaya koymuşlardır. Ne var ki Pavlus'un yaklaşımı sapkın addettiği Yahudilere dönük iken, evangelistler aynı inancı paylaştıkları halde diğer mezheplere mensup Hıristiyanları 'kâfir' ilan etmişlerdir. Daha da mühimi onlar da tıpkı Pavlus gibi aşağılama, hor görme ve küçümseme gibi tavırlarla hasımlarını büyüleyen failerin peşine düşmüşlerdir. Buna bağlı olarak da evangelistlerin Ankara'ya ulaşmasıyla birlikte Galatya'nın akılsız Yahudileri, Hıristiyanların gafil çocuklarına dönüşecektir.

---

⁵⁷³ Galatyalılara Mektup, 6/7-10.

⁵⁷⁴ Galatyalılara Mektup 3/1.

⁵⁷⁵ Jerome H. Neyrey, “Bewitched in Galatia: Paul and Cultural Anthropology”, *Washington, The Catholic Biblical Quarterly*, C. 50, No. 1, (1988), s. 73.

2. BAŞKENTTEN BAŞKA KENTE EVANGELİZM RÜZGÂRI

2.1. ANKARA'DA ORYANTALİST BİR KEŞİF ÇABASI

Hâlihazırda Türkiye Cumhuriyetinin başkentliğini yapan Galatya'nın yani Ankara'nın adına misyoner kayıtlarında ilk kez 1862 yılında rastlanmaktadır. O dönemde resmi manada yeni bir dış istasyon⁵⁷⁶ olarak kabul görmüş, önce İzmit⁵⁷⁷ ardında da Bursa merkez istasyonu ile irtibatlandırılmış⁵⁷⁸ bu kentin böylesine geç bir tarihte ziyaret edilmesinin elbette ki makul gerekçeleri vardır. Zira Bursa'ya evangelizm davası açısından daha önceki bir tarihte ulaşan misyonerlerin, Türkiye'ye giriş kanalları kabul edilen İstanbul ve İzmir'e mesafeleri göz önüne alındığında, Ankara'dan daha uzak bölgelere çok daha erken tarihlerde gittikleri bilinmektedir.

Öncelikle şunu ifade etmek gerekir ki Anadolu bağlamında düşünüldüğünde her ne kadar başlangıç itibariyle hedef Ermeniler olmasa da zamanla şartlar evangelizm taraftarlarını bu cemaate itmiş ve Protestanlaştırma faaliyetleri bu minvalde yürütülmüştür. Dolayısıyla misyonerlerin bölge ve çalışma sahası tercihlerinde Ermenilerin mevcut durumu ve bu topluluğun Protestanlık davasına yaklaşım biçimi çok önemlidir. Kuşkusuz Amerikan Board taraftarlarının Ermeni toplumu kadar olmasa da Rum, Yahudi yahut Müslümanlarla da irtibatları vardır ama merkezde sürekli Ermeniler yer almıştır.

Ermeni ve Rum cemaatleri özelinde değerlendirildiğinde ise önceki bölümlerde de ifade edildiği üzere Ankara'nın birçok Anadolu kentine göre oransal olarak daha az azınlık nüfus barındırdığı ifade edilebilir. Hatta tersi bir bakış açısıyla kent merkezi göz önüne alındığında Ankara ve Kırşehir'in Orta Anadolu'da en fazla Müslüman

---

⁵⁷⁶ ABD'li evangelist misyonerler faaliyet yürüttükleri bölgeleri merkez istasyon ve alt istasyonlar şeklinde idari birimlere ayırmışlardır. Bu bölünme, devletlerin yapısal ve coğrafi isimlendirmelerinden tamamen bağımsız olarak gerçekleştirilmiştir. Osmanlı Devleti bağlamında düşünüldüğünde de misyonerlerin bir kente yahut yerleşim birimine atfettikleri önem kesinlikle muhatap aldıkları nüfus ile doğru orantılı idi. Bir başka ifadeyle Protestanlar merkez istasyon olarak kabul ettikleri yerlerin genel nüfusuna değil sahip olduğu azınlık sayısına önem vermişlerdir. Kimi zaman kent merkezleri daha fazla nüfus barındırdığı halde azınlık nüfustan yoksun olmaları yahut çok az Hıristiyan nüfusa sahip olmaları nedeniyle kasabalar kadar dikkat çekememişlerdir. Merkez istasyonların yönetim karargâhı olduğu ve misyonerlerin daha çok bu yerleşim birimlerinde ikamet ettikleri bilinmektedir. Dış istasyonlar ise genellikle yerli yardımcılarından idare edilmiş ve burada gerçekleştirilen çalışmalar düzenli bir biçimde raporlandırılarak merkez istasyonlar vasıtasıyla Board Teşkilatının ana karargâhının bulunduğu Boston'a gönderilmiştir. Misyonerler zaman zaman dış istasyonlara yönelik saha ziyaretleri gerçekleştirerek faaliyetleri yerinde inceleme arzusunu da taşımışlardır. Bu konuda bkz., Bartlett, a.g.e., b.a.; Strong, a.g.e., b.a.; ayrıca bkz., Özgür Yıldız, *Türkiye'de Amerikan Protestan Misyonerlerinin Faaliyetleri Çerçevesinde Bursa Şubesi (İstasyonu) 1834-1928*, (Doktora Tezi), Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007, s. 19.

⁵⁷⁷ *Reports of ABCFM*, 1862, s. 70.

⁵⁷⁸ *Reports of ABCFM*, 1863, s. 53.

populasyonuna sahip şehirler olarak öne çıktıkları görülmektedir. Bu husus yüzyıl süresince aynı seyirde devam etmiş ve kentteki Hıristiyan nüfus hiçbir dönemde üçte birlik bir oranının üzerine çıkamamıştır.⁵⁷⁹ Misal vermek gerekirse 1830 nüfus sayımı neticesine göre Hudâvendigâr sancağında doksan iki bin dört yüz elli iki kişilik erkek nüfusun on dört bin dokuz yüz elli birini azınlıklar teşkil etmekte yine aynı sayıma göre kırk bin dokuz yüz otuz beş nüfuslu Canik sancağında on dört bin sekiz yüz sekiz zimmî nüfus bulunmaktadır. Ankara’da ise bu oran seksen üç bin altı yüz otuz dokuza yedi bin altı yüz otuz yedidir.⁵⁸⁰

Daha da mühimi Ankara’da mukim Ermeniler ekseriyetle Gregoryen değil Katoliklerdir. Katoliklerin Gregoryenlere göre çok daha katı kurullarla mezheplerine bağlılık göstermeleri caydırıcı bir gerekçe olarak öne çıkmıştır. İki mezhep arasında belirgin farklılıklar vardır ve Hıristiyan teolojisi açısından düşünüldüğünde bunların önemsenmesi gerekmektedir. Zira ayrışmalar İncil taraftarlarının inanç ve öğretilerine şekil veren akide ve prensiplerle doğrudan bağlantılıdır. En önemli ve belirgin farklılık Gregoryenlerin papayı tanımamalarıdır. Katolik inancının temel figürü olan ve Vatikan’da ikamet eden papanın Gregoryenler nazarında hiçbir kıymeti yoktur. Bir diğer ayrışma ise yine Hıristiyanlığın en önemli düsturlarından kabul edilen teslis inancı ile ilgilidir. Katolikler Kutsal Ruhun, Baba ve Oğuldan zuhur ettiğini iddia ederken, Gregoryenler bizzat Tanrı’nın güç ve etkisinin insandaki tezahürü olarak yorumlanan Kutsal Ruhun sadece Babadan yani Tanrıdan kaynaklandığını savunmaktadırlar. Bir diğer husus da cennete kabul ile ilgilidir. Katolikler inananların tamamının günahlarından arındıktan sonra ebedi saadete ulaşacaklarına inanmaktadırlar. Bu süreçte Hıristiyanların tamamı ‘*Araf*’ şeklinde tabir edilen bir ara bölgede kalacak ve özverili bir biçimde çalışarak kabahatlerinden sıyrılacak ve masum bir biçimde cennete kavuşacaklardır. Gregoryenler ise bu inancı reddetmektedir. En önemli ve belirgin zıtlamalardan birisi de Kurtarıcı, yani İsa Mesih’in ölümüyle ilgilidir. Zira Gregoryenler Hz. İsa’nın hem madden hem de manen öldüğüne inanmakta iken, Katolikler için manevi ölüm yoktur ve Mesih sonsuzluğa yürümüştür. Zamanı gelince bedeni ruhuyla birleşecek ve dünyayı kurtarmak için yeryüzüne inecektir.⁵⁸¹

---

⁵⁷⁹ Yavuz, a.g.m., s. 195.

⁵⁸⁰ Behar, a.g.e., s. 23.

⁵⁸¹ Hamilton, a.g.e., s. 428.

Anadolu’da Protestan misyonerlere yönelik en şiddetli muhalefet Katoliklerden gelmiştir. Kuşkusuz benzer bir tepki Ankara için de geçerlidir. Protestan misyonerlerin Ankara’ya ulaşmalarından on dört yıl öncesine yani 1848 yılına ait nüfus istatistikleri şehir merkezinde Katoliklerin üç bin beş yüz yetmiş üç kişiden mürekkep olduğunu göstermektedir. Aynı dönemde Gregoryenler beş yüz altmış dört, Rumlar ise bin kırk beş kişidir. Kentte yüz altmış üç Yahudi yaşamaktadır.⁵⁸² Bu rakam papa taraftarlarının kent için ne derece önem arz ettiklerini ortaya koymaktadır. Daha da mühimi Katolikler dışındaki diğer azınlık nüfusun toplamı bile bahsi geçen cemaatin üye sayısına ulaşamamaktadır. Bir diğer bilgi ise bizzat Katoliklerin kendisinden gelmektedir. Onların kentin nüfusuyla alakalı izlenimleri hane sayısı üzerinden şekillenmiştir. Buna göre Ankara’da 19. yüzyılda Türklerin hane sayısı dokuz bin, Katolik Ermenilerinki ise bin beş yüzdür. Ayrıca şehirde üç yüz Gregoryen ve üç yüz Rum hanesi bulunmaktadır.⁵⁸³

Kuşkusuz bu durumun bazı avantajları da vardır. Zira misyonerlerin tabiriyle bir beldede ne kadar hakikatten uzak insan varsa o kadar ümitvar olunmalıdır. Öyle ki Ankara o dönemde Tanrı’nın merhametine en çok ihtiyaç duyulan şehirlerin başında yer almaktadır. Nitekim ciddi bir Katolik nüfus barındırmaktadır. Hatta daha önce de belirtildiği üzere Ermeni Katoliklerin Orta Anadolu’da müstakil bir cemaat olarak bu kadar kalabalık bir biçimde yaşadıkları tek kent Ankara’dır denebilir.⁵⁸⁴

Kentte bu derece güçlü ve nüfuzlu bir cemaat olarak nâm salmış Katoliklerin tarihsel geçmişlerinin çok eskiye dayanmaması bu durumu daha ilginç ve etkileyici kılmaktadır. 18. yüzyılda Ankara’yı ziyaret eden Dominiken mezhebine mensup din adamlarının yönlendirmesi ve çabasıyla sınırlı sayıda Ermeni aile Gregoryenliği terk ederek Katolikliğe intisap etmiştir. Bu ailelerin iktisadi anlamda varıllık ve zenginlikleri cemaatleri içerisinde onları ön plana çıkarmış ve Katolik mezhebinin Ankara’daki kaderini tayin etmiştir.⁵⁸⁵ Nitekim 1800’lü yıllarda Ankara’yı ziyaret eden gezginlerin kaleme aldığı seyahatnâmelerde kentte hızlı ve yoğun bir ticari hayatın

---

⁵⁸² Galanti, a.g.e., s. 189.

⁵⁸³ Hamilton, a.g.e., s. 419.

⁵⁸⁴ Atauz, a.g.m., s. 130; Ayrıca bkz., Hamilton, a.g.e., s. 419. Hamilton, Ankara’nın Katolik cemaati için adeta bir üs, bir karargah merkezi olduğunu beyan etmektedir. Onun ifadesiyle Katolikler İstanbul’da maruz kaldıkları baskı ve şiddet neticesinde şehri terk etmek zorunda kalmışlar ve çareyi Ankara’ya sığınmakta bulmuşlardır. Bir başka deyişle onların Ankara’da bu derece yoğun bir nüfusa sahip olmaları gönüllü bir tercih sonucunda değil zorunlu bir göç yani sürgün neticesinde gerçekleşmiştir.

⁵⁸⁵ Etöz, a.g.t., s. 73.

varlığına değinilmekte ve ticaretin büyük oranda Katoliklerin tekeline bulunduğuna vurgu yapılmaktadır. Bunun yanı sıra Katolik tüccarların özellikle İzmir ile ciddi bir irtibat halinde oldukları bahsi geçen şehirden kıyafet ve envai çeşit sömürge ürünleri olarak iç piyasada satışını gerçekleştirdikleri, karşılığında ise İzmir'e niteliği tartışılmaz farklı cins ve renklerde sof ve sadece Ankara ve çevresinde üretilen paha biçilemez kalitede tiftik gönderdikleri sıkça tekrar edilmektedir.⁵⁸⁶

Daha da ilginç Müslüman veya gayrimüslim olsun, yerli halkın tuz, pirinç hatta un gibi temel gıda ürünlerini bile Katoliklerden temin etmek zorunda kalmasıdır. Kinneir bu konuda bir diğer seçeneğin ise paşaya müracaat etmek olduğunu ifade etmektedir. Ancak bu tercih Ankaralıları sonu kestirilemez bir felakete sürükleyecektir. Zira paşa sahip olduğu sayısız ambarda depoladığı temel gıda ürünleri fahiş fiyatlarla satacak ve bir müddet sonra borcunu ödeyemeyen vatandaşlar şek ve şüphesiz ona biat etmek zorunda kalacaklardır.⁵⁸⁷

Diğer taraftan hızlı büyüme neticesinde 19. yüzyıla ulaşıldığında daha önce sadece Gregoryenler için piskoposluk merkezi olan Ankara, artık Katolikler için de önemli bir dini merkez haline dönüşmüş ve kente bir başpiskopos atanmıştır.⁵⁸⁸ Seyyah Ainsworth, Gregoryen Ermenilerin 19. yüzyılın ilk yarısı itibariyle Holy Cross ve Sergius (St. Georges) adında iki tane kiliselerinin bulunduğunu geçmişte bu sayının yedi olduğunu ancak bu ibadethanelerden beş tanesinin kapısına kilit vurulmak zorunda kaldığını ifade etmektedir. Sadece bu bilgi bile Ermenilerin mezhepsel değişimini izah etmek için yeterlidir. Onun ifadesiyle Rumlara ait kilise sayısı da ikidir. Burada tuhaf olan gezginin Katolik Ermenileri yok saymasıdır.⁵⁸⁹ Muhtemeldir ki Protestan olması ve Katolıklere duyduğu kin ve nefret onun böylesine bir tutum sergilemesine yol açmıştır.

19. yüzyılda papa taraftarlarının Ankara'daki etkisinin ne olduğunu göstermesi açısından 1830 yılına ait nüfus sayım bilgileri de önemli ipuçları sunmaktadır. Mahalle ve kişi bazlı olarak Müslüman ve gayrimüslim nüfusun tamamına ait oldukça detaylı malumat barındıran sayımda Katolik papazlara ayrı bir bahis açılması diğer mezheplerin ise bu şansı yakalayamamış olmaları dikkat çekicidir. Buna göre o dönemde kentte

---

⁵⁸⁶ Kinneir, a.g.e., s. 64.

⁵⁸⁷ a.g.e., s. 76.

⁵⁸⁸ Atauz, a.g.m., s. 143.

⁵⁸⁹ Ainsworth, a.g.e., s. 133.

yirmi dokuz Katolik papaz yaşamaktadır. Rahipler de işin içerisine katılınca bu rakam elliye geçmektedir.⁵⁹⁰

Diğer taraftan Ankara'ya hakikat bilgisini götürmek ve kenti aydınlatmak da Tanrı tarafından Protestan misyonerlere tanınmış bir lütuftur. Onların böylesine bir imkâna sahip olmaları Ankara'ya ulaştıkları tarihte, yaklaşık kırk yıldır Osmanlı Devleti sınırları dâhilinde faaliyet yürütmelerinin meyvesi olarak addedilmektedir. Bu öylesine önemli bir fedakârlıktır ki boynuz kulağı geçmiş ve Amerikalı beyaz adam, İngiliz'in 'Küçük Asya'daki hegemonyasını sona erdirmiştir. Aslında bu son aynı zamanda yeni bir başlangıca işaret etmektedir. Bundan böyle ABD'li evangelistler hem nicel hem de nitel olarak Kıta Avrupa'sındaki hamilerinin boyunduruğundan çıkma ve serbestçe hareket etme şansını yakalamışlardır.⁵⁹¹

Ne var ki beyaz adam ayağına kadar gelen bu fırsatı değerlendirememiş ve hüsrana uğramıştır. Nitekim 1881 yılına ulaşıldığında yani misyonerlerin Ankara'ya ayak basmasından neredeyse yirmi yıl sonra da kentin demografik yapısında ciddi bir değişiklik zuhur etmemiştir. Zira bahsi geçen seneye ait nüfus verileri şehirde yaşayanların % 67.30'unun Müslüman %21.81'inin Katolik, % 6,40'ının Rum, % 2,73'ünün Gregoryen, % 1,61'inin Yahudi ve sadece % 0,05'inin Protestan olduğunu ortaya koymaktadır.⁵⁹² Aynı tarihte Orta Anadolu'nun önemli sancak merkezlerinden birisi olarak öne çıkan Ankara'da toplam iki yüz doksan bin yüz kırk yedi kişinin yaşadığı⁵⁹³ göz önüne alındığında misyonerlerin çabalarının yeterli karşılığı bulmadığı hatta Protestanlığa gösterilen teveccühün beklentilerin çok altında kaldığı rahatlıkla gözlemlenebilecektir.

ABD'li misyonerlerin önemli bir ticaret kenti konumundaki Ankara'yı kendisinden daha az öneme hâiz yerleşim birimlerinden çok daha geç tarihlerde ziyaret etmelerindeki bir diğer gerekçe de stratejik konum ve kente atfedilen önem olabilir. Zira bir şehrin yahut beldenin değeri sadece dış dünyanın ona bakış açısıyla şekillenmemektedir. Aynı zamanda bağlı bulunduğu devletin kanaatleri ve sunduğu imkânlar da bu tercihi etkilemektedir. Bu bağlamda değerlendirildiğinde Ankara'nın Osmanlı Devleti açısından çok fazla önemsenen bir kent olmadığı bilinmektedir. Bu

⁵⁹⁰ Musa Çadircı, A. Latif Armağan, Sedat Bingöl, Bekir Koç, a.g.e., ss. 542-544.

⁵⁹¹ Jean Haythorne Braden, *The Eagle and the Crescent: American Interests in the Ottoman Empire, 1861-1870*, (Doktora Tezi), Ohio: Ohio State University, 1973, ss. 162-163.

⁵⁹² Atauz, a.g.m., s. 131.

⁵⁹³ Karpat, a.g.e., p. 126.

durumun muhtemelen farklı sebepleri vardır. En önemli nedenlerden birisi tarımsal faaliyetler konusunda Ankara'nın yeterli seviyeye ulaşamamasıdır. Osmanlı Devleti temelde toprağa dayalı bir üretim ile ayakta durmaktadır. Tarım arazilerinin genişliği, zenginliği ve verimliliği kaza ve köylerin önemini arttırmakta aynı zamanda onları değerli kılmaktadır. Ankara'nın ise bu konuda birçok Anadolu kentine göre daha geride kaldığı bilinmektedir. Her ne kadar endüstriyel manada başta İngiltere olmak üzere önemli sayıdaki Kıta Avrupası ülkesinin ihtiyaçlarını karşılasa da tarımsal faaliyetler açısından tatminkâr bir görünüm arz etmemesi şehrin tanınırlığını ve hızlı bir biçimde şöhret kazanmasını engellemiştir.

Ulaşım ve haberleşme hususundaki güçlükler ve aksaklıklar ile düzen ve asayişin sağlanması noktasında yaşanan problemler de misyonerlerin Ankara'yı beklenenden daha geç bir tarihte ziyaret etmelerinin nedenleri olarak kabul edilebilir. Nitekim Anadolu'yu baştan sona dolaşan Batılı oryantalistlerin sıklıkla haydutlara rast geldikleri, can ve mal güvenliği açısından ciddi problemler yaşadıkları gezgin seyahatnâmelerine yansımıştır. Tozer, Samsun'dan Amasya'ya gerçekleştirdiği yolculuktan bahsederken heybetli dağların arasında kendisi ve mihmândarının bir nokta kadar değer arz etmediğini ve Tanrı'nın bu topraklara bahşettiği güzelliğinin tadını çıkarmak istediğini söylemektedir. Lâkin kulağına çalınan korku ve dehşet uyandırıcı hikâyelerin etkisi bu manevi atmosferi dağıtmakta ve onu biran önce hedeflediği güzergâha ulaşma konusunda aceleci davranmaya zorlamaktadır. Bu ve benzeri tatsız olaylara o kadar sık rastlanmaktadır ki yanındaki tercüman bile yakın bir zamanında iki İngiliz beyefendisine Üsküdar'dan Ankara'ya gerçekleştirdikleri yolculukta refakat ederken aynı rota üzerinde şahit olduğu soygun hadiselerinden bahsetmektedir. Seyyah sözlerine devamla sadece gezginlerin değil Tanrı'nın kerem ve lütfunu bu topraklara yaymak, küfre bulanmış insanları hakikatin ışığıyla aydınlatmak için Anadolu'yu karış karış dolaşan ABD'li misyoner din adamlarının bile çapulcuların gazabına uğradıklarını belirtmektedir.⁵⁹⁴

Üstelik güvenlik ve asayiş konusunda yaşanan sıkıntılar yalnızca kentten uzak ıssız bölgelere has bir durum da değildir. Nitekim yaz mevsimlerinde kavurucu sıcaklardan bıkip usanan Hıristiyan vatandaşların, Ankara'nın hemen yanı başında şehir merkezine yaklaşık beş mil mesafede çoğunlukla ahşaptan yapılmış kulübe görümlü,

---

⁵⁹⁴ Tozer, *Researches in the Highlands of Turkey*, C. II, s. 11.

küçük müstakil evlere göç ettikleri ancak yazlıklarında yaşadıkları en büyük tedirginliğin de yine gaspa uğrama ve soyguncuların şiddetine maruz kalma olduğu da gezgin notlarına yansımıştır.⁵⁹⁵

Hatta zaman zaman kent merkezinde bile benzer sıkıntılar zuhur edebilmektedir. Burnaby, Ermeni bir vatandaşın evinde tertip edilen Ankara'nın seçkin ve saygın kimselerinin de davet edildiği bir akşam yemeğinde ev sahibinin ağzından dökülen sözler karşısında dehşete kapılmıştır. Ermeni vatandaş şehirde kanun tanımaz bir gürhün her türlü ahlaksızlığı ve serseriliği halka reva gördüğünü Müslüman Hıristiyan ayırmaksızın tüm cemaatlere kan kusturduğunu ifade etmiştir. Bahsi geçen kimseler her gece farklı bir evin kapısını çalarak mülk sahiplerini kapıyı açmadıkları takdirde cebir kullanarak eve girecekleri yönünde tehdit etmektedirler. Ölüm korkusu ev sahiplerini çaresiz bırakmaktadır. Bunu fırsat bilen şeytani emellere hizmet eden gaddar ve kendini bilmez küfürbazlar evde buldukları her şeyi gasp etmekte ve keyif sürmektedirler. Bu zulüm ve şiddet hali öylesine yaygınlaşmıştır ki halk bu gece acaba kimin evi basılacak korkusuyla çaresiz bir biçimde sabahlamaktadır. Daha da kötüsü şehrin ileri gelenlerinden bazılarının da bu gasp çetesine yardım ve yataklık ettiği yönündeki iddialardır.⁵⁹⁶

Bu iddiaların doğruluğu elbette tartışmalıdır ancak en ufak şüphe bile mide bulandırıcıdır. Fakat işi gezmek ve kaydetmek olan seyyahların bile bu derece ürperdiği noktalara yolculuk gerçekleştirmek kolay değildir. Hele bir de kat edilen mesafeler göz önüne alındığında bu durum daha da güçleşmektedir. Murray, Ankara'nın büyük merkezlere olan mesafesinin Batılılar açısından ciddi sorun teşkil ettiğini söylemektedir. Onun ifadesiyle Karadeniz kıyılarına ulaşmak için en az dört gün seyahat etmek lazım gelir. Ayrıca Ankara, İzmir'e yirmi gün, Bursa'ya ve Kütahya'ya on gün mesafededir.⁵⁹⁷ Seyyahın İstanbul'dan bahsetmemesi dikkat çekicidir. Aslında günün koşulları ve mevcut imkânlar açısından değerlendirildiğinde bahsi geçen mesafelerin çok fazla önem arz etmediği ortadadır. Ne var ki güvenlik konusunda yaşanan tedirginlikler görece uzun sayılabilecek yolculukların maceraperestlerin gözünde daha da uzamasına sebebiyet vermektedir.

---

⁵⁹⁵ Barkley, a.g.e., s. 114.

⁵⁹⁶ a.g.e., s. 131.

⁵⁹⁷ Murray, *A Handbook for Travellers in the Ionian Islands, Greece, Turkey, Asia Minor, and Constantinople*, s. 350.

Tüm bu anlatılanların ışığında değerlendirildiğinde Anadolu coğrafyası hakkında yeterli bilgiye sahip olmadan bölgeyi ziyaret etme durumunda kalan misyonerlerin ilk etapta İstanbul, İzmir, Bursa, gibi kentleri tercih etmeleri doğal karşılanmalıdır. Nitekim bahsi geçen yerleşim birimleri Osmanlı Devleti için önemli sancak noktaları olmakla birlikte daha önce de ifade edildiği gibi güvenli ulaşım imkânları ve barındırdıkları gayrimüslim nüfus açısından da Ankara'nın çok önündedirler.

Her şeye rağmen çok küçük kazanımları bile harikulâde başarılarımı gibi sunma konusunda hayli maharetli olan misyonerlerin tıpkı diğer merkezlerdeki gibi Ankara'da sergiledikleri tutum da benzer şekilde olmuştur. Onların anlayışında yılgınlığa yer yoktur. Her daim dinamik kalmak ve amaca ulaşabilmek için çalışmak vardır. Dolayısıyla önlerine çıkan hiçbir engel onlara mani olamayacaktır. Psikolojik ve sosyal açıdan buldukları coğrafyaya ve o coğrafyanın koşullarına adaptasyon konusunda hayli mahir olan evangelistlerin çıktıkları yoldan geri dönmeleri ve mağlubiyeti kabul etmeleri imkân dâhilinde değildir. Bunun sonucunda da sürekli iyimser bir tutum sergileyerek az sayıdaki '*hakikat taraftarını*' bir arada tutabilmeyi başaracaklarını düşünen Board mensupları, yeni kaleler inşa edebilmek için yenilgiyi asla kabul etmemişler ve bu bilinçle Ankara'ya adım atmışlardır.

2.2. GALATYA MİSYONER KALBİNİN NERESİNDEDİR

Ankara'yı ziyaret eden ilk misyoner Joseph K. Greene'dir. Misyonerin şehri ziyaret ettiğinde takvim yaprakları 1862 senesini göstermektedir. Esas itibariyle Bursa'da mukim olan Greene, kente, dış istasyonlara yönelik tertip ettiği bir gezi sırasında uğramış ve bu yerleşim birimiyle alakalı kanaatlerini kaleme almıştır. Onun ifadesiyle Ankara'da Katolik Ermenilerin şiddetli muhalefetine rağmen az sayıda da olsa metanetli davranış sergileyenler mevcuttur. Dolayısıyla da gelecek konusunda ümit var olunmalıdır.⁵⁹⁸ Misyoner, Bursa'ya döndükten sonra Boston'daki genel merkeze gönderdiği raporda Ankara'yla alakalı izlenimlerini daha geniş bir çerçevede sunmuş ve şu satırlara yer vermiştir:

“Ankara'da hâlâ Papalık (Katolik) taraftarlarının bağnazlık ve zulümleriyle karşı karşıya kalınmaktadır. Burada bir kez daha ispatlanmıştır ki Tanrı güçlülerin zihnini

⁵⁹⁸ Joseph K. Greene, “Outstations”, Western Turkey-Station Reports, *Missionary Herald*, C. LIX, 1863, s. 270.

karıştırmak için daima zayıfın yanında yer almaktadır. Papa yandaşlarının kendilerine duyduğu aşırı güven üç yıl öncesine kadar onlara ait herhangi bir yapıda tek bir taşın bile yerinden kımıldamayacağı yolunda bir kanaatin hâsıl olmasını doğurmuştu. Ümit ederim ki biz bunu başararak onları sükûtu hayale uğratacağız.”⁵⁹⁹

Yaşanan hadiselerin tamamını raporlaştıran Board genel merkezi Ankara’da vuku bulan gelişmeleri ivedilikle gündemine almış ve dünyanın dört bir yanında görev yapan evangelizm yanlılarına şu şekilde duyurmuştur: “Antik Galatya’nın başkenti Ankara’da hakikat sevdalısı dostlarımız, Papa yanlısı bağınaz Katoliklerin zulüm ve baskılarına direnmek zorundadırlar.”⁶⁰⁰

Misyonerlerin Katolıklere yönelik serzenişleri ve aşağılayıcı bir tonla dile getirdikleri şikâyetler, 19. yüzyılda kenti ziyaret etmiş gezginlerin günlüklerine de yansımıştır. Lennep, Ankara’da mukim Katolik Ermenilerin önemli bir kısmının İstanbul’dan tehcir yoluyla kente geldiklerini iddia etmektedir. Öte yandan doğunun en bağınaz ve fanatik güruhunu teşkil eden bu kimselere kendi dindaşları bile dayanamamış ve bahsi geçen geri kafalılar papalığın en rezil ve pespaye kurallarına biat etmelerinin günahını çok acı bir bedelle ödemişlerdir. Cemaatleri tarafından dışlanan bu kara cahiller, çareyi Fransa’nın himayesine sığınmakta bulmuşlardır. Bu sefer de Türklerin tepkisini çekmiş ve Ankara’ya sürgün edilmişlerdir. Bu aynı zamanda Türkler için çok önemli bir bahane ve fırsattır. Zira lüks ve şatafatın her türlüüne sahip olan ve öncesinde daha çok Ortaköy ile Kandilli civarında ikamet eden bu ‘heretik’ Hıristiyanlar hakikatin en büyük düşmanlarına yani Müslümanlara yağma ve bozgunculuk yapma imkânı tanıyarak ikinci bir günaha alet olmuşlardır. Nitekim sürgün sonrasında İstanbul’da sahip oldukları ne varsa hepsi Türklerin eline geçmiştir.⁶⁰¹ Bu satırlarda göstermektedir ki Katolıklere yönelik tepki çok büyüktür. Hele bir de Protestan bakış açısı ile değerlendirildiğinde bu reaksiyon daha da güçlü bir hale dönüşmektedir. Başka bir husus da İstanbul’daki bir grup Katolik’in yaşadığı aforozun hem dini hem de politik bir veçhede şekillenmiş olmasıdır.

Lennep’in sözleri bu kadarla da sınırlı değildir. Seyyahın Katolıklere yönelik nefreti o kadar derin ve şiddetlidir ki kendisi bu kimselerin yaşadığı mağduriyete bile tahammül edememiştir. Onun ifadesiyle İstanbul’dan mazlum ve masum bir portre

⁵⁹⁹ *PABCFM*, 1863-64, 00044-011.

⁶⁰⁰ *Reports of ABCFM*, 1864, s. 69.

⁶⁰¹ Lennep, a.g.e., s. 176.

çizerek Ankara'ya sığınan Papa taraftarlarının kentteki Gregoryen Ermenilerin gözünde kahraman ilan edilmeleri kaçınılmaz bir sonun başlangıcıdır. Nitekim Türklerin ağır vergi yükünün altında ezilen Gregoryenler nasıl bir mantıkla hareket ettikleri bilinmeksizin Katolikleri kendilerine şiar edinmişler ve kahraman ilan ettikleri papa taraftarlarının peşine takılmışlardır. Buna bağlı olarak da Ankara'daki kadim Ermeni kilisesi artık yoksun ve yoksuldu. Ve ne yazık ki dünyevi hırs ve ihtirasın girdabında boğulan Katolikler yaşadıkları acıları unutmuş ve ellerine geçirdikleri güç ve nüfuzu fırsat bilerek geçmişte maruz kaldıkları zulmün çok daha beterini kendileri gibi düşünmeyen Hıristiyan cemaatlere reva görmüşlerdir.⁶⁰² Bu örnekte de görüldüğü üzere seyyahın Katoliklere karşı öfkesinin boyutu neredeyse dünyadaki tüm kötülükleri onlara mal edecek kadar güçlü ve şiddetlidir. Sözlerinden anlaşıldığı kadarıyla Katoliklere muhalif olan kim varsa onun dostudur. Bir başka ifadeyle Ermenilerin Protestanlığı tercih etmedikleri takdirde Gregoryen kalmaları Katolik mezhebine girmelerinden daha evladır. Diğer taraftan Lennep, satırlarına şu şekilde son vermiştir: “Tanrı'nın inayet ve lütfuyla gün gelecek manevi olan maddi olanı tüketip bitirecek ve onu yok edecek. Ne mutlu bu erdemli vazifeyi gerçekleştirip, kutlu davamıza hizmet edenlere...”⁶⁰³

Seyyahın sarf ettiği bu sözlerin adresi bellidir. O adeta cesaretlerini arttırma arzusuyla misyonerlere çıktıkları yolda başarı dilemiştir. Bu satırlar bir başka gerçeğe daha işaret etmektedir ki o da Anadolu'ya gezgin merakı ve heyecanıyla geldikleri yönünde genel kanaat bildirilen seyyahların aslında bu toprakları salt bu maksatla arşınlamadıklarıdır. Çıkarımları, hadiselerle getirdikleri yorumlar ve ciddi boyutta mezhepçilik yapmaları onların farklı hedeflere hizmet ettikleri ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Bilhassa da İngiltere'den '*Küçük Asya*'ya seyahat tertip eden gezginlerin ABD'li evangelist misyonerlere yön tayin ettikleri apaçık ortadır. Onlar günümüz tabiriyle 19. yüzyılın navigasyonlarıdır. Attıkları her adımı, yaşadıkları her tecrübeyi kaydederek kendilerinden kısa bir süre sonra Anadolu topraklarına adım atacak Protestan misyonerlere adeta meşale tutmuşlardır.

Ankara'daki Katoliklerle alakalı çıkarımlarda bulunan ve onlara dair kanaatlerini bildiren bir diğer Protestan gezgin ise Hamilton'dur. Seyyahın diğer gezginlerle mukayese edildiğinde Katolikler konusunda daha sağduyulu bir yaklaşımla hareket

---

⁶⁰² Lennep, a.g.e., s. 176-177.

⁶⁰³ a.g.e.,s. 177.

ettiği söylenebilir. Onun hikâyesi piskopos ziyaretiyle ilgilidir. O, sözlerine çok bildik bir ifadeyle başlamış ve Ankara'nın Katoliklerin merkez istasyonu yani ana karargâhı olduğunu söylemiştir. Hamilton'un Katolik din adamıyla alakalı izlenimleri genel itibariyle olumludur. Gezgin, yaşlı piskoposun oldukça akıllı ve kıvrak zekâlı biri olduğunu beyan etmiştir. Refakatindekilerin İtalya'da eğitim almaları ve İtalyancaya vukufiyetleri son derece etkileyicidir. Basiretleri, Avrupa örf ve adetlerine uygun bir biçimde hareket etmeleri gözlerden kaçmamaktadır. Lâkin bu davranış kodlarını Türklerin katı ve tahammülsüz inanç ve alışkanlıklarına özenen ve hayranlık besleyen ayrılıkçı ve hizipçi cemaat mensuplarına aşılammamaları hayli tuhaf ve anlaşılma bir durumdur.⁶⁰⁴ Gezgin burada farklı bir bakış açısıyla hareket ederek sorunun kaynağının kilise değil, onu anlayıp, ondan faydalanmayı beceremeyen papa taraftarlarının hataları olduğunu vurgulamak istemiştir. Yoksa kilise masum, Türkler ve Katolikler ise günahkârdır.

Katoliklerin Ankara'daki diğer Hıristiyan cemaatlere yönelik infiale yol açan ve güçlü tahribata neden olan faaliyetleri kimi zaman Osmanlı Devleti arşiv kayıtlarına da yansımıştır. Papa taraftarlarının öfkesinin şiddetini göstermesi açısından, Ankara'da Gregoryen Ermenilere ait mezarlık taşlarının Katoliklerce kırılması ve kaldırılması olayının meni için bir şukka yayınlanması⁶⁰⁵ oldukça önemli bir örnektir. Bu hadise aynı zamanda olayların vardığı boyutu göstermesi açısından da mühimdir. Öyle ki alınan tedbirler yeterli derecede netice vermediğinden bir sonraki yıl Ankara'da Ermeni milletine mahsus olan mezarlığa Katolikler tarafından yapılan müdahalenin men'ine dair yeni bir takririn gönderildiğinden bahsedilmektedir.⁶⁰⁶

Resmi kayıtlara yansıyan bir diğer husus da mezhep değişimidir. Özellikle Protestanların da Ankara'da misyon faaliyetleri yürütmeye başlamalarıyla bu husus daha da derinleşecektir. Hıristiyan azınlıklar arasındaki itikadi meselelerde Osmanlı Devlet erkânının güttüğü siyaset, müdahaleden ziyade mevcut durumu korumak yönündedir. Sorun teşkil etmediği müddetçe mezhep değişimlerine ses çıkarılmamış ta ki bu husus Müslümanları da ilgilendiren bir boyut kazanana kadar sessizlik korunmuştur. Diğer taraftan Bâbiâli'nin mezhepler arası geçişkenlik olarak yorumladığı bu durum Hıristiyan cemaatleri tarafından benzer bir bakış açısıyla

---

⁶⁰⁴ Hamilton, a.g.e., s. 428.

⁶⁰⁵ BOA, HR., MKT., Dosya No: 236/ Gömlek No: 85, 18.09.1274.

⁶⁰⁶ BOA, HR., MKT., Dosya No: 252/ Gömlek No: 67, 15.01.1275.

değerlendirilmemiştir. Zira Hıristiyanlar mezhep değişimini adeta din değiştirmekle eş değer görmektedirler. Bir Protestan için Katolik olmak yahut bir Katolik için Protestanlığa meyletmek kâfirlikle aynı derecede aşağı bir durumdur. Dolayısıyla değişim ve dönüşümlerin sancısı her yönüyle hissedilmiş ve arşiv belgelerine de yansımıştır.

Bu hususla alakalı olarak İstanbul'daki Katolik ve Ermeni milletleri arasındaki münazaaya mebni bundan böyle Katolik mezhebinden Ermeniliğe ve Ermenilikten Katolik mezhebine ittiba edenlerin kabul edilmemesi hakkında Ankara Valisi Sadr-ı Esbak İzzet Mehmet Paşa'ya ve kadısına hitaben yayınlanan hüküm önemlidir.⁶⁰⁷ Bu, özellikle Katoliklerin güçlü olduğu şehir ve kazaları kapsamına alan bölgesel bir karardır. Benzer şekilde patriklere hitaben de bir ferman yayınlanmış ve kesinlikle Ermenilikten Katolikliğe ve Katolik mezhebinden Ermeniliğe geçme taleplerinin kabul olunmaması talimatı verilmiştir.⁶⁰⁸ Bâbiâli Ermenilik ile Gregoryenliği eş değer gördüğü için bu mezhebin adını zikretme gereği duymamıştır.

Bu satırların tamamından da anlaşılacağı üzere Ankara'da meskûn Protestan ve Gregoryenlerin içinde bulunduğu durum içler acısıdır. Onları sıkıntıya sokan husus ise ne gariptir ki dindaşlarından kaynaklanmaktadır. Yani Anadolu'da misyon bölgelerinin büyük bir kısmında misyonerlerin karşılaştığı sorunlar dinsel olmaktan çok mezhepseldir. Onlara karşı muhalif tavır sergileyenler Müslümanlardan çok başta Katolikler olmak üzere diğer Hıristiyan unsurlardır. Bununla birlikte yaşanan tüm olumsuz hadiselerle rağmen Protestan '*hakikat taraftarları*'nın ümitsizliğe kapılıp yeise düşmemeleri dikkat çekicidir.

Diğer taraftan Ankara bağlamında değerlendirildiğinde ABD'li Protestan misyonerlere ait kayıtlarda Türklerle alakalı karalayıcı veya methedici çok fazla bilgiye rastlanmamaktadır. Bunun en önemli gerekçesi Ankara'da Katolik nüfuzunun etkinliği ve Hıristiyanlara yönelik en şiddetli ve kapsamlı muhalefetin sanılanın aksine Müslümanlardan değil ama Papa taraftarlarından gelmesi olabilir. Diğer bir neden de evangelistlerin, Türklere yönelik misyon faaliyetlerinin herhangi bir sonuç üretmeyeceğini çok erken bir tarihte fark etmeleridir. Başka bir sebep de rekabet etme duygusudur. Zira evangelistler, kendilerine çok yakın gördükleri ve daha rahat tesirleri

⁶⁰⁷ BOA, C. ADL., Dosya No: 69/ Gömlek No: 4138, 20.04.1251.

⁶⁰⁸ BOA, C. ADL., Dosya No: 22/ Gömlek No: 1332, 17.07.1252.

altına alabileceklerini varsaydıkları azınlıkları, bilhassa da Ermenileri yem kabul etmiş ve onların her hâlükârda Müslümanlarla dini anlamda bir irtibatları olmayacağını bilinciyle hareket ederek Katoliklere yönelik bir karalama kampanyası yürütmüşlerdir.

Yukarıda verilen örneklerden de anlaşılacağı üzere misyonerlerin Ankara'da faaliyet yürüttükleri süreçte kenti ziyaret eden İngiliz gezginlerin tavrı da genel itibarıyla benzer bir çizgide evrilmiştir. Bu husus sürekli göz önünde tutulması lazım gelen bir gerçeği tekrar gün yüzüne çıkarmaktadır: İngiliz seyyahlar büyük ölçüde Protestan misyonerlerle aynı doğrultuda hareket etmiş ve misyonerlerle gezginler birbirlerini tamamlayıcı rol üstlenmişlerdir. Ancak seyahatnâmelerin ayırıcı özelliği misyoner evrakları ile mukayese edildiğinde Türklerle alakalı daha detaylı ve doyurucu çıkarımlarda bulunmaları ve kanaat bildirmeleridir. Bununla birlikte seyyahların Müslüman nüfusa yönelik yaklaşımları hasım bildikleri Katoliklerle mukayese edildiğinde umumiyetle çok daha itidalli ve yapıcıdır. Kimi zaman olumsuz yorumlara rastlansa da çoğunlukla ölçülü bir bakış açısı geliştirilmiştir.

Gezginlerin Türklerle olan münasebetlerinde uzlaşmacı bir tavır takındıkları ve onların yaklaşımlarına yönelik olumlu izlenim edindiklerini gösteren en önemli örneklerden birisi Fred Burnaby'den gelmiştir. Seyyah, Ankara'nın ileri gelenlerinden birisinin evinde düzenlenen bir yemek davetinde, Türklerin Hıristiyan azınlıklar üzerinde kısmi baskı ve şiddet uyguladıklarına yönelik şikâyetler üzerine İngiliz konsolos vekili ve sofrada bulunan diğer konuklara ithafen şu sözleri sarf etmiştir:

“Daha fazla özgürlük herkesin hakkı... Bu, zamanımızın en önemli problemi olarak önümüzde duruyor. Dolayısıyla bu konuda sadece Osmanlı Devletini suçlamak insafsızlık olacaktır. Oturduğumuz yerden homurdanmak yerine insanları eğitmeliyiz. Hem Müslümanlara hem de Hıristiyanlara dini meseleler hakkında farklı kanaatlere sahip olmanın münakaşa konusu edilmemesi gerektiğini öğretmeliyiz. Tarih, inancı yüzünden birbirini boğazlayan insanların acı hatıralarıyla dolu.”⁶⁰⁹

Bu sözler müthiş bir ironinin satırlara dökülmüş halidir. Bu cümleleri her fırsatta Katolikleri karalayan ve onları *'dipsiz kuyuların karanlığına mahkûm etme'* sevdası taşıyan Protestanların yaşadığı hezeyanların dile gelmesi olarak nitelendirmek mümkündür. Muhtemeldir ki diğer Hıristiyan mezhepler bilhassa da Katolikler karşısında her türlü tahammülsüzlüğü gösteren gezgin ve misyonerler bu örnekte de

---

⁶⁰⁹ Burnaby, a.g.e., s. 121.

görüldüğü üzere Müslümanlara yönelik son derece munis bir tutum takınarak genelde Anadolu özelde ise Ankara'daki varlıklarını meşru bir zemine oturtmak istemişlerdir.

Burnaby'nin sözleri bu kadarla da sınırlı değildir. Kendisi adeta bir müneccim edasıyla geleceğe dair öngörülerde de bulunmuş ve yüzyıl sonra belki de hiçbir din kalmayacağını ve tüm akidelerin alabora olabileceğini ifade etmiştir. Onun iddiasına göre başka bir ihtimal de tüm inançların tek bir dinin potasında erimesidir.⁶¹⁰ Seyyah bu cümleleri sarf ederken gelecekte dünyaya şekil verecek inancın Protestanlık olması gerektiğini mi imâ etmiştir bilinmez ancak en azından böyle bir arzu taşıdığı kesindir.

Diğer taraftan yaşanan hiçbir gelişme yahut hadise Protestanlara yönelik Katolik zulmünün misyonerlerin Ankara'da faaliyet gösterdikleri süreç boyunca mütemadiyen devam etmesini ve raporlara yansımaları engellememiştir. Nitekim 1864 tarihli istasyon raporunda Ankara'da görevli gezgin kitapçının şahit olduğu baskı ve şiddet sonucunda şehirden ayrılmak zorunda kaldığından bahsedilmektedir. Bu hayli endişe verici bir durumdur. Bahsi geçen kitapçı kent merkezinde kitap dağıtım sırasında Katoliklerin sözlü ve fiili tacizine uğramış hatta canını zor kurtarmıştır. Yaşadığı hadiselerin tesirini uzun süre atlatamamış ve çareyi Ankara'yı terk etmekte bulmuştur.⁶¹¹

Öte yandan bu ve benzeri durumlarda Osmanlı devlet yöneticilerinin tavrını göstermesi açısından Yozgat'ta cereyan eden bir hadise önemlidir. Bahsi geçen belde satış yapan Protestan cemaatine mensup gezgin kitapçı Ekşiyân Artin'in Katolikler tarafından muzır neşriyat satışında bulunduğu gerekçesiyle şikâyet edilmesi üzerine tevkif edilmesi dikkat çekicidir. Bu tutuklamaya Yozgat Protestan cemaati reisi, Artin'in İngiliz tebaasından olduğu gerekçesiyle itiraz etmesi ve Ermeni kitapçının tahliyesini istemesi herhangi bir sonuç üretmemiş ve bir din adamının siyasi karışıklıklar ve fitne çıkarmak maksadıyla elindeki yayınları dağıtan bir fesatçıya destek çıkmasının uygun bulunmadığı kendisine bildirilmiştir.⁶¹²

Kırşehir'de vuku bulan bir başka hadise de bu açıdan değerlendirilebilir. Şöyle ki iddia edildiğine göre Ankara Ermeni murahhas vekili İsak'ın, Kırşehir'de muzır neşriyat dağıttığına dair ihbarda bulunulmuş bunun üzerine vekilin elinde mevcut tüm belge, kitap ve dokümanlara el konulmuş, yanında getirdiği sandıkların tamamı

---

⁶¹⁰ Burnaby, a. yer

⁶¹¹ *PABCFM*, 1863-64, 00044-012.

⁶¹² *BOA, DH. ŞFR.*, Dosya No: 153/ Gömlek No: 42, 11.11.1307.

mühürlenmiştir. Şüphesiz bu olayın muhbirliğini de yine Katolikler yapmıştır.⁶¹³

Diğer taraftan misyoner Greene'in 1864 yılında kaleme aldığı mektubunda Ankara'daki Protestanların Katolik zulmü ve fanatizmine göğüs germek zorunda kaldıklarından söz edilmektedir. Onun ifadesiyle Papa taraftarlarının, takipçisi olduklarını iddia ettikleri Tanrı kelâmına duydukları nefret bu yalan dünyanın eşi bulunmaz bir sapkınlıktır. Misyoner sözlerine devamla kentte kuvvet ve kudret sahibi olanların zihnini çelmek için zayıf karakterlilerin devreye girdiğini beyan etmektedir. Ona göre, önceki yıllarda Katolikler hiçbir surette papa yanlılarını etkileyip bu yapının temellerini sarsacak bir unsurun olmadığına dair kehanette bulunmakta ve kendilerine methiyeler düzmektelerken bugün durum değişmekte ve her geçen gün Protestanların lehine gelişmeler yaşanmaktadır.⁶¹⁴ Greene'in iyimser bir tablo çizmesi misyonerlerin gerçek manada başarıya ulaştıklarına yönelik inancından ziyade ümitlerinin kırılmaması içindir. Evangelistler her suret ve koşulda geleceğe olan inançlarını kaybetmemek adına sürekli olanı değil ama olmasını arzu ettiklerini satırlara dökmeyi tercih etmişlerdir. Zira Protestan misyonerliğinin asli dinamiklerinden birisi de '*zihinsel biçimlendirme*'dir. Bu aslında ABD'nin günümüzde de yaratmaya çalıştığı imajın tarihsel temellerini teşkil etmektedir. Zira psikolojik manada bu ve benzeri imgelerin, muhatap alınan kişi, din, devlet gibi unsurlara yönelik bakış açısını tayin etme veya şekillendirmede önemli işlevleri üstlendiği aşikârdır.⁶¹⁵

Misyonerlerin dava arkadaşlarına yönelik olumsuz tutum ve yaklaşımlarla alakalı bilgilendirme bu kadarla da sınırlı değildir. Zira 1865 tarihli kent raporunda da yaşanan sıkıntılara yer verilmiş ve Ankara'daki Protestanların yaklaşık dört yıldan beri maruz kaldıkları şiddet ve zulüm karşısında dimdik ayakta durmayı başardıklarına değinilmiştir. Raporun müellifinin ifadesiyle zaten onlara yakışan da tıpkı çalışma sahasına giren diğer bölgelerdeki gibi olumsuz bir durumla karşılaşınca vakur bir biçimde mücadeleyi sürdürmektir. En dikkat çekici husus ise misyonerin tüm bu yaşananlara rağmen İncilin ve Protestanlık akidesinin Ankara'da hâkim olacağına yönelik sonsuz itimadıdır. Zira evangelizm yanlıları dört yıldan beri Katolik, Rum, Ermeni ve Türklerin şiddetli muhalefetine rağmen büyük bir inanç ve tevekkülle

⁶¹³ BOA, DH. MKT., Dosya No: 1708/ Gömlek No: 133, 25.07.1307.

⁶¹⁴ Joseph K. Greene, "Angora", Western Turkey: Letter from Mr. Greene, *Missionary Herald*, C. LX, 1864, s. 145.

⁶¹⁵ Murat Olcay Özcan, Deniz Taşkın, Kenan Baysal, "Video Görüntülerindeki Subliminal Çerçevelerin Tespiti Üzerine Bir Yöntem Önerisi", *Kırklareli, Kırklareli Üniversitesi*, C. 5, S. 4, (2015), ss. 96-97.

davalarında ısrarcıdırlar, onlara göre İlahi adalet elbet bir gün tecelli edecektir. Nitekim Tanrı, bu dünyada güçlünün zulmünü zayıfın ahıyla boğmaya muktedirdir. Bu sayede Ankara'daki '*hakikat taraftarları*' verdikleri mücadeleyle hakkı batıla galip kılacaklardır.⁶¹⁶ Yukarıda kendisinden bahsedilen iyimser tablo bu örnekte de kendisini fazlasıyla hissettirmektedir. İlk olarak olumsuzluklardan bahsedilmiş ardından her şeyin düzeleceğine ve evangelizm davasının mutlu sona er ya da geç ulaşacağına vurgu yapılmıştır. Ancak burada zikredilen bir diğer husus da muhalefetin sadece Katoliklerden değil Müslümanlar başta olmak üzere diğer azınlık unsurlardan da kaynaklandığıdır. Ne var ki bu dönemselsel bir husustur. Nitekim Ankara özelinde düşünüldüğünde kısa süreli ve geçici tepkiler bulunmakla birlikte Katolik Ermeniler haricinde Protestan misyonerlere dönük kalıcı muhalefet sergileyen herhangi başka bir zümre yahut cemaate rastlanmamaktadır.

1867 tarihli teşkilat raporunda ise misyoner Richardson'un ifadelerine dayanılarak antik Galatya'nın modern başkenti kabul edilen Ankara'da Protestan cemaati mensuplarının kararlılığı ve iştiağının, inanç noktasındaki samimiyetlerinin en belirgin göstergesi olduğuna vurgu yapılmaktadır. Richardson bölgedeki dava dostlarının maruz kaldıkları zulüm ve baskı karşısında zaman zaman aciz kalsalar da tüm güçleriyle mücadele ettiklerinden dem vurmaktadır.⁶¹⁷

Buraya kadar anlatılanların tamamında da görüldüğü üzere yaşanan tüm sıkıntılara rağmen Ankara'da misyonerleri ayakta tutan ana unsur kararlılık ve çalışma azmidir. Onlar hiçbir surette ümitlerini kaybetmemiş ve mücadele ederek en kısa zamanda başarıya ulaşacaklarını düşünmüşlerdir. Belki de onları yaklaşık bir asırlık süreç boyunca Anadolu'da tutunmaya sevk eden husus da budur. Daha da mühimi Boston'daki genel merkeze de olaylar sürekli pembe tablolar çizilerek aksettirilmiş ve yenilgi hiçbir zaman kabul edilmemiştir. Diğer taraftan belgelerden anlaşıldığı kadarıyla Ankara'da da Anadolu'nun muhtelif bölgelerindeki gibi zulüm faaliyetlerine girişenler Katoliklerdir ve daha önce de ifade edildiği üzere muhalefet dinsel değil mezhepsel bir bağlamda gelişmiştir. Sanılanın ve bazı çevreler tarafından iddia edilen aksine Müslümanlarla ciddi bir problem yaşanmamış ve müteakip bölümlerde de zaman zaman değinileceği gibi Türklerden kısmi destek bile sağlanabilmiştir.

---

⁶¹⁶ *PABCFM*, 1864-65, 00062-011.

⁶¹⁷ *Reports of ABCFM*, 1867, s. 65.

2.3. HETERODOKS BİR HİRİSTİYAN MİSYONER: SANFORD RICHARDSON

Board mensupları için gittikleri bölgede görevlendirilecek bir misyoner tespiti çok önemlidir. Onların ifadesiyle hizmetkârlar öncelikle merkez istasyonlara gönderilmekte ve oradan çevre bölgelere yani dış istasyonlara dağıtılmaktadır. Benzer bir durum Ankara için de söz konusudur. Şehirde bulunma ve görev yapma vazifesi ise Sanford Richardson'a düşmüştür. Aslında daha önce de ifade edildiği üzere kenti ilk ziyaret eden misyoner Richardson değildir. Ondan önce Joseph K. Greene Ankara'yı ziyaret etme fırsatı yakalamıştır. Lâkin onunkisi bir keşif gezisidir ve şehirdeki imkânları görüp değerlendirmek için tertip edilmiştir. Greene, esas itibariyle Bursa'ya atanmıştır ve kente 22 Temmuz 1862 tarihinde ulaşmıştır.⁶¹⁸ Yeni görev yerine gönderilmeden önce ise İzmit'te evangelizm davasına hizmet etmektedir. Burada geçirdiği hastalık nedeniyle çalışma sahası değiştirilmiş ve Osmanlı Devletinin en kadîm kentlerinden birine, Bursa'ya tayin edilmiştir.⁶¹⁹ Misyoneri, refiklerinden ayıran en önemli husus görevlendirildiği bölgenin dışına gerçekleştirdiği seyahatlerdir. Kendisi gezmeyi ve dış bölgelerde tebliğde bulunmayı öncelikle hayli önemsemiştir. Bu öylesine bir tutkudur ki Bursa'da mukim olduğu ilk dokuz aylık süre içerisinde altmış dokuz gün boyunca çevre bölgeleri ziyaret etmiş ve Ankara'ya kadar uzanan geniş bir coğrafyada misyonerlik faaliyetleri yürütmüştür.⁶²⁰

Diğer taraftan Board mensubu misyonerlerin en belirgin özelliklerinden birisi de faaliyet yürütecekleri bölgenin özelliklerini tespit etmeden o yöreye tam manasıyla nüfuz etmemeleridir. Bu ziyaretler halk nezdinde sempati kazanmak ve kent dokusunu teneffüs etmek içindir. Doğrudan şehre yerleşmek ve misyonerlik faaliyetlerine girişmek ciddi tepkiler doğurabilecektir. Buna bağlı olarak da hem faaliyetler sekteye uğrayacak hem de yerli halk nazarında olumsuz bir izlenime sebebiyet verilecektir. Kuşkusuz bu tarz bir ön yargı ciddi sonuçlar doğuracak ve evangelizm taraftarları üzerindeki kuşkuları arttıracaktır. Hâlbuki tanıyarak, kendisini alıştırarak ve nihai maksadını gizleyerek atılacak her adım Protestanlığın varlığını doğal kılacak ve ona, kabullenilme konusunda meşru bir zemin teşkil edecektir. Fakat bu yeterli değildir. Asıl maksadın dini alanda propaganda yapmak olmadığı, bunun sadece tali bir önem arz

⁶¹⁸ Yıldız, a.g.t., s. 48.

⁶¹⁹ Joseph K. Greene, "Letter from Mr Greene October 1, 1862", Western Turkey: Letter from Mr. Greene, *Missionary Herald*, C. LIX, 1863, s. 17.

⁶²⁰ "Broosa", Western Turkey: Station Reports, *Missionary Herald*, C. LIX, 1863, s. 269.

ettiği ve insanlara doğruyu, adaleti, hak ve hukuk konusunda titiz davranmayı salık vermek maksadıyla hareket edildiği yönünde bir algı yaratmak benimsenmeyi ve saygın bir konuma yükselmeyi de kolaylaştıracaktır.⁶²¹ Güven ve saygının kazanılmasına bağlı olarak, bölgenin eksik kaldığı noktalara dair çıkarımlarda bulunmak, hatta bu hususlarla alakalı teşhis ve tedavi yöntemleri üretmek zahirde yöre halkının derdiyle dertlenip, onların mutluluklarını paylaşmak kabullenilme duygusunu iyice pekiştirecek ve yavaş yavaş gerçek niyetin hayata geçirilmesi imkânını tesis edecektir.⁶²²

Bu sâiklerle, Richardson öncelikle Bursa'ya gönderilmiş oradan ise Ankara'ya geçmesi talep edilmiştir. Kayıtlarda misyonerin adına ilk defa 1866 yılında rastlanmaktadır. Joseph K. Greene tarafından kaleme alınan istasyon raporunda Richardson'un Ankara'da vazifelendirilmek üzere Bursa'ya gönderildiği ve kendisinin kısa süre içerisinde bahsi geçen kentte olacağı beyan edilmektedir.⁶²³ Yine 1866 tarihli Board belgesinde Bay ve Bayan Richardson'un kısa bir süreliğine Birleşik Devletleri ziyaret ettikten sonra, Batı Türkiye Misyonuna transfer edildikleri ve Ankara'ya atandıklarından bahsedilmektedir.⁶²⁴ Bu doğrultudaki bir malumata misyonerlerin resmi yayın organı olan ve dünyanın farklı coğrafyalarında misyonerlik davası peşinde koşan en etkili ve yaygın evangelist dergisi *Missionary Herald*'ın (MH) 1867 tarihli sayısında da rastlanmaktadır. Dergi, misyonerin Ankara'da görevlendirildiğini okuyucularına duyurmaktadır.⁶²⁵

Sanford Richardson'u görece daha etkili ve daha yoğun faaliyetlerin yürütüldüğü Bursa'dan Ankara'ya taşıyan ana sâik ise Orta Anadolu'nun göz bebeği kabul edilen ve İncil hakikatlerinin parıltısının iyiden iyiye hissedilmeye başladığı Galatya'nın bu meşhur kentindeki uyanıştır. Bölgedeki gezgin kitapçının ısrarı ve cesaret verici tavırları önce Bursa'yı ardından da Boston'daki Amerikan Board Teşkilatının genel merkezini harekete geçirmiş ve hayli kritik ve stratejik bir kararla Richardson'un Ankara'da vazifelendirilmesinin olumlu ve umut verici sonuçlar doğuracağı neticesine ulaşılmıştır. Zira bahsi geçen kitapçının kaleme aldığı satırlar evangelizm taraftarlarının heyecanlanmasına neden olan durumu tüm çıplaklığıyla gözler önüne sermektedir:

⁶²¹ Erol Kırşeroğlu, *Türkiye'de Misyoner Faaliyetleri*, İstanbul: Bedir Yayınevi, 1963, s. 98.

⁶²² Seçil Akgün, "Kendi Kaynaklarından Amerikalı Misyonerlerin Türk Sosyal Yaşamına Etkisi", *X. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara: 1994, s. 2124.

⁶²³ *PABCFM*, 1865-66, 00098-008.

⁶²⁴ *Reports of ABCFM*, 1866, s. 69.

⁶²⁵ Sanford Richardson, "Broosa", *Western Turkey Mission: Letter from Mr. Richardson, Missionary Herald*, C. LXIII, 1867, s. 199.

“Bölgede gerçekleştirdiğimiz satışlar Tanrı kelâmına gösterilen ilginin ne boyutlara vardığını ortaya koyması açısından önemlidir. Geçmişte bize düşmanlık besleyen cahil Papa taraftarları bile bugün büyük bir hayranlıkla bizi takip etmektedirler. Üstelik bunların tamamı gerçekleştirdiğimiz faaliyetlerin büyümesine kapılıp yok olmanın eşğine gelmişlerdir.”⁶²⁶

Misyoner, 1867 senesinin yaz mevsiminde antik Galatya'nın başkenti Ankara'da olmayı hedeflemektedir.⁶²⁷ Teşkilat merkezinin gözüyle Richardson, kentte bulunduğu süre içerisinde başarılı faaliyetlerde bulunmuş ve Ankara ile yakından ilgilenmiştir.⁶²⁸ Ne var ki şartlar ve değişen koşullar nedeniyle misyonerin bölgede ikameti çok uzun sürmemiştir.⁶²⁹

Misyoner Richardson'un ismine Osmanlı Devleti arşiv kayıtlarında da üç kez rastlanmaktadır. Bu belgeler tarihsiz olmakla birlikte kendisinin 1866-1879 yılları arasında önce Ankara ardından da Bursa'da görev yaptığı dikkate alınınca⁶³⁰ varsayımda bulunmak mümkündür. Belgeler, Richardson'un vazifesi sırasında yaşadığı sıkıntılar ve çektiği eziyetlerle alakalıdır. Bahsi geçen evrakların ilkinde, Bursa'da mukim zimmîlerin aslında kendi dinlerinden olmasına rağmen mezhep aidiyeti konusunda farklı düşünmesi sebebiyle ona yaşattığı ıstırap ve cefa konu edilmiştir. Daha da mühimi özellikle Katolikler daha tahammülkar davranmaları konusunda uyarılmışlardır.⁶³¹ Ne var ki yapılan uyarılar beklenen neticeyi doğurmamış ve Mösyö Richardson'a yönelik hakaret ve aşağılayıcı ifadeler şiddetinden bir şey kaybetmemiştir. Hatta misyoner, Bursa'daki piskopos tarafından afroz edilmiş, evinden çıkarılmış, kendisiyle irtibat kurulması yasaklanmış, Hıristiyan cemaatine ait her türlü imkândan men edilmiştir.⁶³² Tüm bu yaşanan hadiselerden sonra Amerika Sefâretinden misyoneri himaye edici bir takrir yayınlanması hadiseleri daha ilginç ve anlamlı kılmıştır. Sefir tarafından kaleme alınan takirde Richardson'un içinde bulunduğu sıkıntılı durumun

---

⁶²⁶ Sanford Richardson, “Letter from Mr. Richardson, March 9, 1867”, Western Turkey Mission: Letter from Mr. Richardson, *Missionary Herald*, C. LXIII, 1867, s. 199.

⁶²⁷ Joseph K. Greene, “Letter from Mr. Richardson, March 9, 1867”, Western Turkey Mission: Letter from Mr. Greene, *Missionary Herald*, C. LXIII, 1867, s. 104.

⁶²⁸ *Reports of ABCFM*, 1867, s. 65.

⁶²⁹ Sanford Richardson, “Letter from Mr. Richardson, May 6, 1867”, Western Turkey Mission: Letter from Mr. Richardson, *Missionary Herald*, C. LXIII, 1867, s. 239.

⁶³⁰ Önal, a.g.e., ss. 259-261.

⁶³¹ *BOA, HR. TO.*, Dosya No: 147/ Gömlek No: 92, t.y.

⁶³² *BOA, HR. TO.*, Dosya No: 147/ Gömlek No: 95, t.y.

giderilmesi hususunda rica ve talepler dile getirilmektedir.⁶³³

Özellikle son belge iki yönüyle ciddi önem arz etmektedir. Öncelikle ABD aşikâr bir biçimde vatandaşına daha doğrusu misyonerine sahip çıkmış ve Richardson'un faaliyetlerini onayladığını açık bir şekilde dile getirmiştir. Bu husus evangelist faaliyetlerin sadece dini maksatlarla gerçekleştirilmediği gerçeğini gözler önüne seren önemli bir örnektir. Bu takdir aynı zamanda misyonerin yaşadığı sıkıntıların dayanılmaz bir hale büründüğünü göstermesi açısından da önemlidir. Zira evangelizm tamamen gizlilik ve kendini ifşa etmeme amacıyla dünyaya yayılma politikası izleyen bir harekettir. Özellikle de siyasi bağlantılar taşımadığı ve tamamen dini maksatlarla gerçekleştirildiği algısını inşa etmek elzemdir.⁶³⁴ Tüm bu gerçeklere rağmen misyonerin çektiği sıkıntılar dayanılmaz bir hâl almış olacak ki ABD'nin devreye girmesi konusunda hiçbir tereddüt yaşanmamıştır.

Board kayıtlarında Sanford Richardson'un kimliğiyle alakalı herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Diğer taraftan Anadolu coğrafyası dışında görev yapıp yapmadığı konusunda da en ufak bir açıklama yoktur. Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla kendisi sadece Bursa'da ve bir müddet de Ankara'da görev yapmıştır. Ankara'da ne kadar bir süre ikamet ettiğiyle alakalı net bir bilgi bulunmamakla birlikte bu sürenin altı ayı aşmadığı tahmin edilmektedir. 1866 yılında Anadolu'ya ayak basan bir müddet Ankara'da da görev yapma imkânı elde eden Richardson'un Bursa macerası ise 1879 yılında sona ermiştir.⁶³⁵

---

⁶³³ BOA, HR. TO., Dosya No: 147/ Gömlek No: 110, t.y.

⁶³⁴ Filiz Çoban Oran, "Amerikan Kimliği ve Dış Politikasında Evanjelizmin İzleri: Sosyal-İnşacı Perspektiften ABD-İsrail ilişkileri", *İstanbul, İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C. 6, S. 3 (2017), b.a.

⁶³⁵ PABCFM, 1879-1880, 01501-001.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ANKARA'DA PROTESTAN MİSYONERLİĞİ VE ANGLO-AMERİKAN RÜYASI

1. MİSYONER VE SEYYAH GÖZÜYLE ANKARA

1.1. VÂİZ YARDIMCIDAN ÜSTÜNDÜR

Anadolu'yu mesken edinen misyonerler öncelikle belli başlı merkezlere konuşlanmışlar ve istasyon diye tabir ettikleri bu yerleşim birimlerinden daha az önem arz ettiğini varsaydıkları dış bölgelere ziyaretler tertip etmişlerdir. Bu kısa süreli yolculuklar dış istasyon diye tabir edilen kent ve kasabaları tanımak maksadıyla gerçekleştirilmiştir. Tanıma faaliyetinin ardından yerleşme aşamasına geçilmiş ve bahsi geçen dış bölgelerden verim alınabileceği düşünülenlere misyoner görevlendirilmiştir. Ancak kimi durumlarda dış istasyonlar için kalıcı bir hizmetkâr bulunamamış ve farklı yöntemlerle kent veya kasabaların ihtiyacı giderilmeye çalışılmıştır. Uygulanan yöntemlerin en dikkat çekicisi yerli yardımcıları vasıtasıyla hizmet faaliyetlerini sürdürmektir.

Bu durum, Ankara için de geçerlidir. Kentte kısa süreliğine görev yapan Sanford Richardson'un dönemi haricindeki süreçte Ankara, yerli yardımcıları teslim edilmiş evangelizm davası onlar aracılığıyla sürdürülmüştür. Aslında ideal olan vâiz istihdam etmektir. Ancak bu donanımına sahip bir görevlinin bulunmadığı durumlarda yerli yardımcıları müracaat edilmiştir. Vâiz misyonerlik davası konusunda bilinç taşıyan, neredeyse bir Board mensubu kadar bilgili, misyoner yardımcısı pozisyonunda bir birey iken; yerli yardımcı evangelizm öğretilerine vukufiyeti zayıf sadece bulunduğu dış istasyondaki faaliyetleri takip eden ve görevi merkez istasyonu bilgilendirmeye sınırlandırılmış kimsedir. Bu şahısların vaaz verme gibi bir vazifeleri yoktur. Bununla birlikte kalıcı misyonerlik faaliyeti yürüten Board mensupları yerli yardımcıların hizmetlerini her zaman yetersiz kabul ederek daima ulaşamadıkları bölgeler için vâiz talebinde bulunmuşlardır. Bu yöndeki talep ve arzular elbette ki Ankara için de geçerlidir.

1.1.1. Misyoner Ulağı Abkar Hailozyan

Ankara'daki misyonerlik faaliyetleri için çok erken bir tarih kabul edilecek 1863 yılındaki Board kayıtlarında kentin en önemli ihtiyacının işinin ehli ve takva sahibi bir vâiz bulmak olduğu ifade edilmektedir. O dönemde bölgede kitap dağıtımı için görevlendirilen gezgin kitapçı şehri terk etmek zorunda kalmış ve Ankara başıboş kalmıştır. Dolayısıyla da misyonerler kentte vazifelendirebilecekleri bir vâiz arayışına girişmişlerdir.⁶³⁶ Bu bağlamda misyoner Greene, 10 Eylül 1863 tarihinde Bursa'dan kaleme aldığı mektubunda Ankara ve Kütahya gibi büyük kentlerde saygın ve güvenilir Protestan kardeşlerinin mevcut olduğuna değinmiş aynı zamanda bu bölgelerde Hristiyanlık davasının ilerlemesine müsait bir ortamın bulunduğuna vurgu yapmıştır. Öyleyse sorun nedir? Onun ifadesiyle ne Ankara ne de Kütahya'da Tanrı'nın davasına öncülük ederek onu yayabilecek kimseler yoktur. Dolayısıyla acil bir biçimde samimi hizmetkârlara ihtiyaç duyulmaktadır. Üstelik bu yönde Bursa'da arayışa girilmesi boşunadır. Misyonerin ifadesiyle her iki yöre için gezgin kitapçı da görevlendirilmesi gerekmektedir. Greene, bir diğer sıkıntının da bu görevleri üstlenebilecek kimseleri nerede bulabileceklerini bilmemekten kaynaklandığını söylemektedir. Board hareketinin mevcut yerli itici gücü, seneler önce evangelik davanın başladığı bölgelerdir ve takva sahibi yerli vâizlere duyulan ihtiyaç konusunda uzun yıllar misyonerlik faaliyetlerinde bulduktan sonra tam manasıyla bir sonuca ulaşmamış olmak bu topraklarda hizmet verenlerin en üzücü tecrübelerinden birisidir. Bu vazifeye uygun aday sayısı çok azdır. Misyoner sözlerine son verirken mevcut dönemde hiçbir dava arkadaşının görevlerini bırakıp bu makama uygun adaylar yetiştirme sorumluluğunu üstlenemeyeceğini ifade etmektedir.⁶³⁷ Greene, benzer sözleri bir yıl sonra kaleme aldığı mektubunda da tekrar etmiş ve davanın başarıyla ilerleyişini sürdürebilmesi için derhal basiret ve ehliyet sahibi, yetenekli ve cüretkâr bir yerli vâizin Ankara'ya sevk edilmesi gerektiğini vurgulamıştır.⁶³⁸

1865 yılına ait istasyon raporunda ise bölgede herhangi bir vâizin bulunmadığına değinilmiş sonrasında ise vazifeyi yerli yardımcı Abkar Hailozyan'ın üstlendiği beyan edilmiştir. Belgede Abkar'ın görev süresine de vurgu yapılmış ve kendisinin en az iki

⁶³⁶ *PABCFM*, 1863-64, 00044-011.

⁶³⁷ Joseph K. Greene, "A Deficiency of Native Helpers", *Western Turkey: Letter from Mr. Greene, Missionary Herald*, C. LIX, 1863, s. 365.

⁶³⁸ Joseph K. Greene, "Angora", *Western Turkey: Letter from Mr. Greene, Missionary Herald*, C. LX, 1864, s. 145.

yıl Ankara’da evangelizm davasına yönelik faaliyetleri yürüteceği dillendirilmiştir.⁶³⁹ Ancak evraklarda bahsi geçen yardımcının kimliğiyle alakalı bilgi mevcut değildir. Öte yandan bu atama merkez istasyon Bursa’daki misyonerleri hayli umutlandırmış ve Batı Anadolu Bölgesi sorumlusu Bay Farnsworth’un Ankara’ya özel ihtimam göstereceği yönündeki beklentileri arttırmıştır. Ankara’daki yerli yardımcının adına rastlanan bir diğer kayıt da 1865 tarihli MH dergisidir. Dergide bölgede Abkar’ın görevlendirildiği ve kendisinin bir müddet misyonerler adına vazife icra edeceği vurgulanmıştır.⁶⁴⁰ Abkar, mütevazı ve gösterişten uzak bir kimsedir. Bildiği ne varsa tamamını Kitâb-ı Mukaddes’ten ve misyonun bastırıldığı birkaç önemli kitaptan öğrenmiştir. Düzenli bir biçimde okula gitmemiş, tahsil görmemiştir.⁶⁴¹

Abkar’ın kentte görev yapmaya başlamasından bir yıl sonra Farnsworth Ankara’yı ziyaret etmiş ve istasyonun acil gereksinimlerini belirlemiştir. İhtiyaç listesinin ilk sırasına uygun hizmetkâr talebinin yazılması yerli yardımcından pek de hoşnut olunmadığını göstermektedir. Diğer taraftan raporun müellifinin kaleme aldığı şu satırlar durumu izah etme açısından hayli önemlidir:

“Tanrı’nın bize sunduğu nimetler sonsuzdur. O, kesinlikle liyakatimizin çok fevkinde bir başarıyla bizi taçlandırmaktadır. Cahil bir yerli yardımcının hakikati yaymakla vazifeli bir misyoner yahut vâiz kadar saygı görmesini beklemek anlamsızdır. Üzülerek belirtmeliyiz ki her anlamda muktadir hizmetkârlarımız henüz Ankara’ya ayak basmamıştır. Bununla birlikte yerli kardeşlerimizin ve yardımcımızın şahitliğiyle söyleyebiliriz ki herhangi bir misyonerin Ankara’da hizmette bulunması hızlı ve önemli muvaffakiyetler sağlayacaktır.”⁶⁴²

Tüm bu ifadeler de göstermektedir ki misyonerlerin Ankara’daki en büyük problemi başboşluk ve irşat zafiyetidir. Farnsworth, ilk ziyaretinden tam bir yıl sonra bölgeye ikinci kez misafir olmuş ve Ankara’daki Protestan dava dostlarının doğru yolda yürüdüklerine dair izlenimlerini beyan etmiştir. Onun ifadesiyle bu ziyaret bölgedeki yerli yardımcığı hayli rahatlatmış ve cesaretlendirmiştir. Fakat hizmet etmenin altın çağı geçmektedir. Hasat mevsimi gelmiştir ve mahsuller keyfiyet sahibi hizmetkâr

⁶³⁹ *PABCFM*, 1864-65, 00062-011.

⁶⁴⁰ Joseph K. Greene, “Deception or Evasion”, *Western Turkey Mission: Letter from Mr. Greene, Missionary Herald*, C. LXI, 1865, s. 112.

⁶⁴¹ Lennep, a.g.e., s. 185.

⁶⁴² *PABCFM*, 1865-1866, 00098-008.

yoksunluğundan telef olma tehlikesiyle karşı karşıyadır.⁶⁴³

Misyonerlerin beklentisi ilerleyen yıllarda da değişmemiş ve Ankara'daki faaliyetler yeterli lojistik destek sağlanamadığı için sürekli aksayarak sürdürülmüştür. Onları endişeye sevk eden asıl husus davanın başarıya ulaşması için neler gerektiğini tespit edememek değil, belirlenen eksiklikleri gidermek yönünde adım atamamaktır. Buna rağmen evangelizme gönül veren Board mensupları genel merkeze yönelik kaleme aldıkları her mektupta bıkip usanmadan Ankara'nın en temel sorunu olan vâiz ihtiyacından dem vurmışlar ve bu sorunun çözüme kavuşturulmaması durumunda kentteki faaliyetlerin hiçbir surette istenilen seviyeye ulaşamayacağını bildirmişlerdir. Nitekim Greene, Ankara'yla ilgili 1866 yılında da değişen bir şey olmadığını ve henüz bir vâiz görevlendirilmediği için evangelizme iman edenlerin aç susuz semayı gözlediklerini söylerken⁶⁴⁴ bir yandan misyonerlik davasının ne derece sabır gerektirdiğini gözler önüne serme diğer taraftan ise beklentilerin asgari düzeyde tutulması gerektiğini vurgulama peşindedir.

Aynı misyoner 1866 yılı sonunda Sanford Richardson'un kentte görevlendirilmesine ilişkin kaleme aldığı mektubunda hedefe ulaşmanın verdiği heyecan ve sevinçten olsa gerek ki bu sefer yerli yardımcı Abkar'a teşekkürlerini sunmuş ve bu zavallı hizmetkârın davaya gölge düşmemesi için her türlü mücadeleyi sergilediğini savunmuştur.⁶⁴⁵ Richardson'un çok kısa süreliğine Ankara'da hizmetlerde bulduktan sonra Bursa'ya döner dönmez hazırladığı kent raporunda Abkar'a methiyeler düzmüş olması da misyonerlerin taktik değişikliğine gittikleri ihtimalini akla getirmektedir. Ankara'da misyoner yahut vâiz görevlendirmenin pek de mümkün olmayacağını nihayet idrak eden misyonerler bundan böyle yerli unsurlara itimatlarını açıklamaya başlayacak ve Abkar'ın kentte inançla ve büyük bir itikatla davaya kol kanat gerdiği iddiasını ortaya atacaktırlar.⁶⁴⁶

1867 yılından sonraki evraklarda bu konuya herhangi bir vurgu yapılmaması da bu ihtimali kuvvetlendirmektedir. Ancak 1875 tarihli istasyon raporu istisna kabul edilmeli ve iş kazası kabilinden değerlendirilmelidir. Sekiz senelik bir aradan sonra bu

⁶⁴³ Joseph K. Greene, "Angora and Istanos", Western Turkey: Letter from Mr. Greene, *Missionary Herald*, C. LXII, 1866, s. 70.

⁶⁴⁴ Joseph K. Greene, "Letter from Mr. Greene, December 31, 1866", Western Turkey Mission: Letter from Mr. Greene, *Missionary Herald*, C. LXIII, 1867, ss. 103-104.

⁶⁴⁵ Joseph K. Greene, "Angora and Istanos", Western Turkey Mission: Letter from Mr. Greene, *Missionary Herald*, C. LXIII, 1867, s. 104.

⁶⁴⁶ *PABCFM*, 1867-1868, 00315-015.

konuya değinmeleri misyonerlerin sâbık anlayışlarına dönüş yaptıkları manasına gelmemektedir. Kaldı ki bu belgede yerli yardımcıya karşı güvensizlikten hiç söz edilmemiş sadece kentteki dava dostlarının dertlerine ortak olacak ve onlara destek çıkacak kalıcı bir hizmetkâra kavuşulamamanın üzüntüsü vurgulanmıştır.⁶⁴⁷

Ankara'da vâize hatta bunun da ötesinde kalıcı bir misyonere duyulan ihtiyaç sadece misyoner evraklarında değil seyyahların günlüklerinde de kendisine yer bulmuştur. İngiliz gezgin Henry Lennep, şehirde oldukça hayırlı işlere imza atan ve adeta yeni bir çığır açarak Galatya'nın sâbık başkentine hakikatin tohumlarını saçan bir grup Protestan'ın varlığından söz etmekle birlikte bu çabaların bir noktadan sonra yetersiz kalacağını ve daha yüksek mevkide kalıcı hizmetkârlara ihtiyaç duyulacağını belirtmektedir. Nitekim bir avuç dava dostunun gayretli çalışmaları bir müddet sonra tatmin edici olmayacak ve yeni heyecanlara ihtiyaç duyulacaktır. Üstelik hâlihazırda Ankara'da evangelizm yolunda mücadele edenlerin tamamı ticaretle iştigal etmektedir. Hakikati tercih ettiklerinin fark edilmesi onların ticari hayatını sonlandırabilecektir. Kendi iradeleriyle böyle bir tercihte bulunmaları ise davanın Ankara'daki iktisadi boyutunu sekteye uğratacak ve ekonomik anlamda ciddi zafiyet yaşanacaktır. Diğer taraftan Ankara'da bu insanlara yönelik dikkat çekici bir teveccüh ve sevgi söz konusudur. Çünkü onlar kendilerini vazifelendiren misyonerlerin bir başka ifadeyle ustalarının çırağı gibi çalışmakta ve sadakatle davalarına hizmet etmektedirler. Bu henüz Batı dünyasının farkına varamadığı Doğu'ya özgü babadan oğula geçen fevkalâde bir davranış biçimidir. Burada insanlar yedikleri kabı kesinlikle pislemezler. Kendilerine her manada kol kanat geren kimselere hele bir de iktisadi manada destek görürlerse adeta köle olurlar.⁶⁴⁸

Seyyah, bu noktada önemli bir hassasiyetin üzerinde durmuş ve Anadolu insanının samimiyetini istismar etme konusunda misyonerlere çağrıda bulunmuştur. Bu istismar 'minnet' duygusu üzerinden gerçekleşecektir. Saf ve temiz bir hissiyatla özellikle de kendisine yardım edenlere karşı bağlılık gösterecek 'Küçük Asya'nın bu müşfik evlatlarını yönlendirmek, onların zihnine şekil vermek ancak bu bağlılığın pekiştirilmesi ve minnet duygusunun körüklenmesi ile mümkündür. Bu açık teklif misyonerlerin gerek Müslüman nüfus gerekse de azınlıklar üzerinde nüfuz kurabilmeleri

⁶⁴⁷ PABCFM, 1874-1875, 00445-011.

⁶⁴⁸ Lennep, a.g.e., ss. 185-186.

için hiçbir fedakârlıktan kaçınmamaları konusunda Amerikan Board Teşkilatının Boston'daki genel merkezinin de sürekli üzerinde durduğu⁶⁴⁹ hassas bir noktayı tekrar etmekten başka bir şey değildir.

1.1.2. Sempatiden Sevgiye; İroniden Gerçeğe: Ermeni Tüccar Ve Amatör Bahçıvan

ABD'li misyonerlerin Anadolu'da resmi yerli yardımcılar dışında destek gördükleri, fikir ve kanaatlerinden beslendikleri kimseler de mevcuttur. Bahsi geçen şahıslar muhtemelen muhbirlik vazifesi yürüttükleri için kimliklerinin gizli tutulmasına önem verilmiş ve dikkatler bizzat Board tarafından tayin edilmiş yerli destekçilerin üzerine yoğunlaştırılmaya çalışılmıştır. Bu sayede el altından faaliyet yürüten kimselerin önü açılmış ve rahat hareket etmeleri sağlanmıştır. Evangelistler, bu ve benzeri görevleri tevdi ettikleri kimseleri seçerken bazı önemli kıstasları göz önüne almayı ihmal etmemişlerdir. Öncelikle bu şahısların nüfuzuna ve iktisadi manada yeterli birikime sahip olmalarına ehemmiyet verilmiştir. Ayrıca halk nazarında sayılan ve sevilen isimlerin seçilmesine dikkat edilmiştir. Özellikle Müslümanların sempatisini hele bir de yöneticilerin sevgisini kazanmış kimseler daha makbul kabul edilmiştir.

Benzer şekilde Ankara'da da Abkar dışında, her ne kadar resmi manada yerli yardımcılık vazifesini üstlenmeseler de misyonerlik davasına hizmet eden ve bir nevi muhbirlik yapan evangelizme gönül vermiş Protestan vatandaşlar bulunmaktadır. Bu kişilerin hüviyetleri yukarıda zikredilen gerekçelerden ötürü resmi Board arşivi kayıtlarında yer almamaktadır. Hatta evraklarda bu şahıslarla alakalı en ufak bir bilgiye bile rastlanmamaktadır. Ne var ki tam manasıyla ABD'li misyonerlerle aynı kaygıları gütmeyen Protestan seyyahların günlüklerinden gayriresmi görevlilerle ilgili ipuçlarını yakalama imkânı vardır.

Bahsi geçen şahıslardan belki de en önemlisi Ermeni bir tüccardır. Kendisi Ankara'ya kısa bir mesafede üzüm bağlarının ortasına inşa ettirdiği müstakil bir evde yaşamaktadır. Hazin hikâyelerle dolu maceralı bir geçmişin ardından yerleştiği bu meskende şehrin karmaşasından uzak sakin bir hayat sürmektedir. Onu buraya sürükleyen hadise ise Rusya ile Napolyon Fransası arasında 1812 yılında patlak veren

---

⁶⁴⁹ David Breder Eddy, *What Next in Turkey*, Boston: The Taylor Press, 1913, b.a.; ayrıca bkz., Strong, a.g.e., b.a.

Borodino Muharebesi sırasında Rus askerler tarafından esir alınması ve neticesinde uzun yıllar Sibiry'a'da sürgüne tabi tutulmuş olmasıdır. Ardından bir Rus alayıyla Kafkaslara sürüklenmiş ve orada Çerkeslere karşı savaşmak zorunda kalmıştır. Ancak şansı burada da yaver gitmemiş ve esir pazarlarına düşerek elden ele satılmıştır. Neyse ki en sonunda bahtına bir Türk'ün kölesi olmak düşmüştür ve bu sayede Ankara'ya ulaşmıştır. Bir müddet bahçıvanlık yaptıktan sonra ise Müslüman efendisi onu azat etmiştir. Bu süreç içerisinde İngiliz tüccarlarla tanışması ve Protestanlığı tercih etmesi onun avantajı ve ayırıcı vasfı olmuştur. Bu sayede yalnızca İngilizlerle değil ABD'li misyonerlerle de sürekli irtibat halinde olmuş sistemli bir biçimde onlara hizmet eder hale gelmiştir.⁶⁵⁰

Gezginin ifadeleri, her ne kadar bu hizmetlerin ne şekilde yürütüldüğü ve ne boyutta önem arz ettiği konusunda detaylı malumat vermese de, ismi zikredilmeyen bu Ermeni vatandaşın evangelizm davası için önemini ve oynadığı rolü gözler önüne sermektedir. Diğer taraftan misyonerlerin tercihte bulunurken ne kadar isabetli davrandıklarını da ortaya koymaktadır. Zira bahsi geçen şahıs mazlum pozisyonundadır. Ayrıca yaşadığı ıstırap ve çektiği sıkıntılar nedeniyle herkesin sevgi ve saygısını kazanmış bir kimsedir. Kendisine yönelik olumlu izlenimler misyonerlerin tabiriyle hakikat bilgisinin etrafındakileri aydınlatabilmesi konusunda ona sınırsız imkânlar tanımaktadır. Dolayısıyla evangelistlerin isabetli bir tercih yaptıklarını ve bu zavallı Ermeni'yi saflarına katarak mevzi kazanabileceklerini düşünmeleri son derece doğaldır.

Öte yandan misyonerler bu şahsı yanlarına çekmek için uğraş verirken muhtemeldir ki bahsi geçen kişinin Katolisizmin bayraktarlığını yapan bir ülkenin saflarında savaşa katılmak zorunda kalmasını ve yaşadığı hayal kırıklığını da göz önünde bulundurmışlardır. Nitekim geçirdiği travmaların onu Katolik mezhebinden uzaklaştırması beklenebilir. Belki de bu uzaklaşma zamanla nefrete dönüşmüş ve hasmına zarar verme ateşini körüklemiştir. Bu ihtimal onun Protestanlaşmasını ve evangelizme sempatinin ötesinde bir sevgi beslemesini sağlamış olabilir. Onu misyonerlere hizmetkâr kılan duygunun bütün bu yaşananlar olduğunu varsaymamak için hiçbir gerekçe yoktur. Burada tuhaf olan ve hadiseye ironik bir boyut katan unsur ise Katolik bir Ermeni'nin, Ortodoks Rusya'dan döndükten sonra Protestanlığa intisap etmesidir.

---

⁶⁵⁰ Hamilton, a.g.e., s. 425.

Bununla birlikte Ankara'daki gayriresmi yerli yardımcıları konusundaki tek örnek de bu Ermeni vatandaş değildir. Seyyah Hamilton adeta misyonerlerin gözü ve kulağı olan ikinci Ermeni'yi küçük ve şirin bir derenin kenarında Türk işi kilimlerin üzerine kurulmuş nargilesini derin derin içine çekerken bulmuştur. Bu şahıs her şeyden elini eteğini çekerek bahçesinde bir bahçıvan edasıyla toprağı ekip biçmekte ve sakin bir hayat sürmektedir. Onu evangelistlerin gözünde değerli kılan ise dönemin Ankara paşasının kendisine gösterdiği hürmettir. Bu öylesine bir itibardır ki vali bey sıklıkla bu amatör bahçıvanı ziyaret etmekte ve ona methiyeler düzmektedir.⁶⁵¹ Muhtemeldir ki Ermeni adamın zamanında İstanbul'un en zengin bankerlerinden birisi olması hatta bir dönem darphane gibi kritik bir kurumun yöneticiliğini yapması onu paşanın gözünde değerli kılmıştır. Diğer taraftan Ermeni için ise yaşadığı kentin idarecisi ile bir arada bulunmak hem madden hem de manen kıymetlidir. Maddi açıdan önem arz eden husus sıradan bir vatandaş hüviyetindeki Ermeni'nin bu birliktelikle kazandığı nüfuz ve prestijdir. Manen ise daha stratejik bir menfaate hizmet edilmektedir. Şöyle ki zengin bankerin Protestanlık davası için mücadele veren gayriresmi bir yerli yardımcı olduğu göz önüne alındığında kazanımın anlamı açığa çıkmaktadır. Bu dostluk, evangelistlerin daha rahat hareket etmelerini, güçlü ve etkili bir Katolik nüfuzunun bulunduğu Galatya'nın bu kadim başkentinde normal koşullarda ulaşılması güç duran pek çok şeye, rahatlıkla erişebilme imkânı elde edilebilmelerini kolaylaştıracaktır.

Hayatının önemli bir kısmını geçirdiği İstanbul'u terk edip mal varlığını har vurup harman savururcasına büyük bir cömertlikle Ankara'da ihtiyaç sahiplerine dağıtması belki ekonomik anlamda değil ama duygusal bağlamda talihini değiştirmiş ve onun itibarını sadece paşanın nazarında değil hem Müslüman hem de azınlık unsurların gözünde de fazlasıyla yükseltmiştir. Ayrıca inzivaya çekilip münzevi bir hayat sürdürdüğü bu ıssız ve mümbit topraklarda yetiştirdiği ürünleri satarak geçimini temin etmesi, kendisine duyulan hayranlığı daha da arttırmaktadır.⁶⁵²

Öte yandan her iki örnekte de ortak nokta gayriresmi yardımcıların kendi halinde sıradan ve mütevazı bir hayat yaşamalarıdır. Bol serüvenli ve etkileyici geçmişleri kendilerine karşı ilgi ve saygıyı arttırmıştır. Kuşkusuz tüm bu hususlar misyonerlerin gözünden de kaçmamış ve her ikisinin de evangelizmin hizmetkârı olmaları konusunda

---

⁶⁵¹ Hamilton, a. yer

⁶⁵² a. yer

herhangi bir fedakârlıktan kaçınılmamıştır. Ayırıcı vasıfları ise aynı zamanda tamamlayıcı özellikleridir. Şöyle ki savaş gazisi olan Ermeni'nin yaşadığı ıstıraplı hayat, zengin bankerin geçmişteki şan ve şöhretinin sağladığı neşe ve sevinç ile birleştiğinde ortaya bambaşka bir manzara çıkmıştır.

Bu örnekler, Ankara'nın gerek vâiz gerekse de yerli yardımcı istihdamı konusunda Anadolu'nun belli başlı merkezleri ile mukayese edildiğinde çok geride kaldığı gerçeğini ortaya koymaktadır. Hatta Ankara istasyonunun faaliyeti geçtiği 1862 yılı itibariyle dış istasyon kabilinden değerlendirilen Bahçecik ve Adapazarı'nda üç tane yerli yardımcı görev yaparken büyük ümitlerle hayli stratejik bir mevkiide, Orta Anadolu'nun göbeğine kurulan Ankara'da sadece bir hizmetkâr bulunmaktadır.⁶⁵³ Bu tarihten on yıl sonra ise Bandırma, Edincik, Mihallıç ve Cerrah gibi küçük ölçekli kasabalarda bile birer yerli yardımcı istihdam edilmişken Ankara'da herhangi bir resmi görevli yoktur.⁶⁵⁴ Benzer şekilde 1882 senesinde de durum aynıdır ve Ankara'nın makûs talihî değişmemiştir.⁶⁵⁵ Tez çalışmasının kapsamına giren son tarih olan 1885 yılına ulaşıldığında ise kentte resmi bir yerli yardımcının bulunmamasından da öte Amerikan Board Teşkilatına ait evraklarda istasyon yahut dış istasyonlar bahsinde Ankara'nın adına bile rastlanmamaktadır.⁶⁵⁶

Sonuç itibariyle Anadolu coğrafyasının önemli bir kısmında Protestanlık davası konusunda daha sadık ve güvenilir bir portre çizen ve büyük oranda, yerli değil ama ABD vatandaşı olan vâizlerin yokluğunda yerli yardımcılarının hizmetiyle ayakta durmaya çalışan evangelist misyonerlerin, Ankara'da alışılmışın aksine bir tarzda hareket etmek zorunda kaldıkları açıktır. Kentte 1862-1885 yılları arasında yani yaklaşık yirmi üç yıllık bir zaman dilimi içerisinde daimi manada hizmetlerde bulunan hiçbir vâizin kaydına rastlanmamıştır. Diğer yandan daha önce de zikredildiği üzere resmi yerli yardımcı sayısı sadece bir iken gayriresmi manada kendisini Protestanlık davasına adanmış olan kişi sayısı ise ikidir. Daha da mühimi bahsi geçen sürede bölgede kalıcı bir misyoner de istihdam edilememiştir. Kentin adeta üvey evlat muamelesine tabi tutulmasının gerekçeleri tam olarak kestirilemese de, Ankara'nın Batı Anadolu'nun belli başlı merkezlerinin gölgesinde kaldığı söylenebilir. Kuvvetle muhtemel bunun en

---

⁶⁵³ *Reports of ABCFM*, 1862, s. 74.

⁶⁵⁴ *Reports of ABCFM*, 1872, s. 14.

⁶⁵⁵ *Reports of ABCFM*, 1882, s. 27.

⁶⁵⁶ *Reports of ABCFM*, 1885, s. 35.

önemli nedeni şehirdeki Katolik nüfusun nüfuz ve etkisidir. Diğer taraftan Anadolu'nun pek çok bölgesinin aksine kentte mukim Papa taraftarlarının iktisadi manada da oldukça önemli bir güce erişmiş olmaları caydırıcı bir unsurdur. Muhtemelen bu durum Protestanları ürkütmüş ve Ankara'ya dönük beklentileri de azaltmıştır. Ne var ki hiçbir husus yahut güçlük evangelizm taraftarlarını, kenti merkezi bir istasyona dönüştürme gayretinden alıkoyamamıştır.

1.2. SÖZDE MERKEZDEN GERÇEK İSTASYONA

Amerikan Board mensupları Cumhuriyetin ilk başkentine yönelik yolculuklarını Osmanlı Devletinin ilk payitahtından başlatmışlardır. Bunun bilinçli bir tercih mi yoksa gayriihtiyari bir biçimde mi gerçekleştiği konusunda kesin bir şey söylemek mümkün değilse de böylesine bir rastlantının bugün bile tarihçilere söyleyeceği çok şey vardır. Öncelikle şunu ifade etmek gerekir ki evangelist misyonerler başlangıçta Bursa'nın alt istasyonu olarak ilan ettikleri Ankara'da, merkez istasyonlarından farklı bir toplumsal yapı ile karşı karşıya kalacaklardır. Nitekim misyonerlerin ana hedef kitlesinin Ermeniler olduğu gerçeği göz önüne alındığında Ankara'da işleri zorlaşmaktadır. Zira bölgedeki Ermeniler Bursa'dakilerin aksine iktisadi anlamda çok daha güçlü ve kentte söz sahibidirler.

Bu öylesine bir zenginliktir ki bölgeyi ziyaret eden gezginlerin bile kimi zaman şatafat ve debdebeden dilleri tutulmaktadır. Nitekim seyyah Kinneir, kentin ileri gelen Ermeni tüccarlarından birisinin evine gerçekleştirdiği bir akşam ziyaretindeki duygularını ifade ederken adeta büyülenmiştir. İngiliz gezginin heyecanı daha dış kapıda doruk noktasına ulaşmıştır. Süslü bir biçimde tezyin edilmiş ve adeta Anadolu'nun tüm değerli taşlarını üzerinde barındıran yüksek kemerli kapının harikulâde bir sanat eseri görünümü arz etmesi içeride nelerle karşılaşacağı konusunda ciddi ipuçları vermektedir. Konağın kare biçimindeki giriş avlusu ve hemen avlunun ortasındaki şadırvandan yükselen su sesi sadece ruhları dinlendirmemekte aynı zamanda da hane halkına ve misafirlere eşsiz bir manzara sunmaktadır. Seyyah, gördükleri karşısında kendisinden geçmiş ve önceki yıllarda başka bir yolculuğu sırasında ziyaret ettiği zengin Cadiz konaklarının ruhunda uyandırdığı hissiyatı bir kez daha tecrübe etme imkânı bulmuştur. Bahçenin etrafına sıralanmış üç dört odalı daireler evin ihtişamını arttırmaktadır. Dairelerin önündeki balkonlar ise avluyu daha da zarif kılmıştır. Yüksek

konağın tepesindeki teras Ankara'nın büyüleyici silüetini gözler önüne serecek bir şekilde inşa edilmiştir. An itibarıyla ev halkından yaşlı bir kadın ve dört genç hanımefendi terasa kurulmuş sedirin üzerindeki ağır ve kaliteli kumaştan imal edilmiş yastıklara sırtlarını dayamış bir biçimde günün keyfini çıkarmaktadır. Bu kişiler aynı zamanda ellerine aldıkları öreke⁶⁵⁷ ile Ankara'ya mahsus o meşhur tiftiği eğirmektedir. Kinneir, hikâyesini önüne serilen sofranın tasviri ile tamamlamıştır. Akşam yemeği terasa hazırlanmış ve seyyahın sayısını hatırlamadığı çeşitte yiyeceklerle müthiş bir ziyafet gerçekleşmiştir.⁶⁵⁸

Kuşkusuz bu tasvir, Ankara'daki tüm Ermenilerin iktisadi manada güçlü oldukları sonucuna ulaşmak için yeterli değildir. Ancak sâbık bölümlerde de ifade edildiği üzere ciddi boyutta ticaretle uğraşmaları, İngiliz tüccarlarla irtibatları ve bilhassa da Katolik olanların bir cemaat teşkil ederek, Orta Anadolu'nun merkezi konumundaki Ankara'nın, Hıristiyanlık dini açısından dinamiklerine yön vermeleri, onları öne çıkarmış ve Protestanların işini zorlaştırmıştır. Bir başka ifadeyle onları ikna etmek ve davaya kazandırmak için ciddi uğraş verilmesi gerekecektir.

Tüm bu olumsuzluklara rağmen 1862 tarihinde sessiz sedasız bir biçimde İzmit'e bağlı bir dış istasyon olarak kabul gören⁶⁵⁹ 1863 senesinde ise Bursa'ya bağlanan Ankara'nın kazandığı bu değer misyonerler için çok fazla anlam ifade etmemiştir.⁶⁶⁰ Nitekim evangelizm taraftarları kentle alakalı olarak kaleme aldıkları rapor ve mektuplarda sürekli olumlu görüş bildirmiş ve Ankara'nın derhal merkez istasyona dönüştürülmesi gerektiğiyle alakalı kanaatlerini genel merkeze iletmişlerdir. Nitekim 1864-65 yılına ait istasyon raporunda kent merkezi dışında iki önemli beldenin daha merkez istasyona dönüştürülebileceğine vurgu yapılmış ve bunların Kütahya ile Ankara olduğuna değinilmiştir. Ayrıca şehirdeki ortamın uygunluğu dolayısıyla bir an önce harekete geçilmesi gerektiği vurgulanmıştır.⁶⁶¹ Yine misyoner Greene, 5 Temmuz 1865 tarihli mektubunda Ankara'nın Bursa'ya sekiz günlük bir mesafede bulunduğuna değinmiş ve kentte on beş bini Ermeni olmak üzere toplam otuz beş bin kişinin yaşadığını belirtmiştir. Burası nüfusunun bir kısmını Ermenilerin oluşturduğu iki kent

---

⁶⁵⁷ Yün ve ketenin iplik haline dönüştürülmesi için eğrilmesini sağlayan, ucu çatallı değnek görünümüne sahip sopa.

⁶⁵⁸ Kinneir, a.g.e., s. 69.

⁶⁵⁹ *Reports of ABCFM*, 1862, s. 70.

⁶⁶⁰ *Reports of ABCFM*, 1863, s. 53.

⁶⁶¹ *PACFM*, 1864-1865, 00062-011.

ve beş kasaba için merkez konumundadır. Greene'in ifadesiyle Ankara, aynı zamanda evangelizm davasının Amerika'dan yeni hizmetkârlar talep ettiği yerleşim bölgelerinden bir tanesidir ve hiç vakit kaybedilmeksizin merkez istasyona dönüştürülmelidir.⁶⁶²

Misyoner Greene, Ankara'nın önemini ve merkezi bir konuma yükseltilmesi konusundaki taleplerini 1866 yılında da tekrar etmiş ve kentle ilgili olarak Bursa'ya sürekli iyi haberler aksettirildiğini dolayısıyla Orta Anadolu'da beyin vazifesi görebilecek bir merkeze duyulan ihtiyacın Ankara'yı merkez istasyona dönüştürerek giderilebileceğini ifade etmiştir.⁶⁶³

Bütün bu çaba ve girişimler Boston'daki genel merkezi ikna etmek, Ankara'ya Anadolu'daki misyonerlerin kalbinde kazanmış olduğu konumu resmi manada da tevdi etmek ve kenti merkez istasyona dönüştürmek içindir. Lâkin genel merkezin bu yönde bir adım atmayacağı 1869 tarihli istasyon raporunda net bir biçimde zikredilmiş ve Ankara'nın dış istasyon kabilinden değerlendirileceği bir kez daha ifade edilmiştir.⁶⁶⁴ Ancak misyonerler beklentilerinin altında bir kazanım olan bu durumu asla kabullenmek istememişlerdir. Zira onların Ankara için arzuları kenti merkez istasyona dönüştürmektir. Buna bağlı olarak da Anadolu'daki evangelizm taraftarlarının bundan sonraki hedefleri de tıpkı öncesindeki gibi bu yönde çaba sarf etmek olacaktır. Nitekim 1869 tarihli istasyon raporunda bu durum açıkça izhar edilmiştir. Raporun müellifi olan Sanford Richardson, Ankara'nın geniş ve önemli bir kent olduğunu ancak dış istasyona dönüştürülerek kısmen gündemlerini işgal edebileceğini dolayısıyla da daha etkin sonuçlar alınabilmesi için kente derhal bir misyoner atanarak şehrin merkezi bir istasyona çevrilmesi gerektiğini iddia etmiştir.⁶⁶⁵ Benzer ifadelere 1871 tarihli raporda da yer verilmiş ve Ankara'nın bölge için uygun bir hizmetkâr bulunur bulunmaz istasyona dönüştürülmesinin kaçınılmaz olduğundan söz edilmiştir.⁶⁶⁶

Anadolu'da faaliyet gösteren Board mensuplarının belki de en büyük basireti, bıkip usanmadan sorunları dile getirmek ve onları çözüme kavuşturabilmek için her türlü yolu denemektir. Bu yaklaşım Ankara'nın istasyona dönüştürülmesi yönündeki mücadelede de kendisini hissettirmiş ve evangelizm taraftarları her fırsatta bu sorunu

⁶⁶² Joseph K. Greene, "Letter from Mr. Greene, July 5, 1865", Western Turkey: Letter from Mr. Greene, *Missionary Herald*, C. LXI, 1865, s. 300.

⁶⁶³ Joseph K. Greene, "Letter from Mr. Greene, December 31, 1866", Western Turkey: Letter from Mr. Greene, *Missionary Herald*, C. LXIII, 1867, ss. 103-104.

⁶⁶⁴ *PABCFM*, 1868-1869, 00334-002.

⁶⁶⁵ *PABCFM*, 1868-1869, 00334-013.

⁶⁶⁶ *PABCFM*, 1871, 00375-007.

genel merkeze iletmişlerdir. Bu konuda en ciddi çabayı Benjamin Schneider göstermiştir. Misyoner 1871 yılında kaleme aldığı mektubunda Ankara'nın neden istasyona dönüştürülmesi gerektiğini oldukça detaylı bir biçimde genel merkeze aksettirmiştir. Schneider, öncelikle kentteki sözde Hıristiyanların nüfusunun neredeyse on beş bine ulaştığına, nüfusu teşkil eden unsurların ise Ermeni, Rum ve Katolikler olduğuna vurgu yapmıştır. Misyonerin ifadesiyle bölgeye el atılmasını gerektirecek güçlü sebeplerden birisi budur. Öte yandan halkın da bu anlamda ciddi bir beklentisi vardır. Tabii burada kastedilen halk esasen Protestanlığa iman etmiş bir avuç dolusu insandır. Bir diğer gerekçe ise öyle ya da böyle Protestanlık davasının bu bölgede kendisini hissettirmesidir. Ankara ve civarında çok sayıda kitap satılmıştır. Hıristiyanlığın nuru parıldamaya başlamıştır. Aynı zamanda bölgede Protestan cemaatinin çekirdeği oluşturulmuştur. Kentte yarım düzine insan ve belki de daha fazlası açık bir biçimde hakikati kucaklamaktadır. Bunlar, Ankara'da bir misyonun başlatılması ve hakikat davasının kati surette bu beldeye nüfuz ettirilmesi için samimi bir biçimde gayret gösterilmesi gerektiğini ibraz eden hadiselerdir.⁶⁶⁷

Ankara'da hakikat sahibi ve duyarlı az sayıda Protestan Ermeni'nin ciddi bir çabayla kendileri için yeni imkânlar oluşturmaya çalıştıkları yönündeki izlenimler seyyahların günlüklerine de yansımıştır. Henry Lennep, sayıları bir elin parmağını geçmeyecek sayıdaki evangelistin her Pazar Bursa misyon istasyonunun vazifelendirip gönderdiği yerli yardımcının evinde buluşup fikir teatisinde bulunmayı alışkanlık haline getirdiklerini söylemektedir. Sohbet umumiyetle Türkçe gerçekleşmektedir. Zira ortamda bulunanların Türkçeye vukufiyetleri ana dillerinden çok daha iyidir.⁶⁶⁸

Seyyah, aynı zamanda dava dostlarının kendi halinde oldukça temiz kalpli kimseler olduğunu söyleyerek yaşadıkları zulüm ve baskıya karşı ciddi bir direniş sergilediklerini belirtmiştir. Gezgin, adeta Board mensubu misyonerlerle ağız birliği etmişçesine Ankara'da yapılması gereken çok şey olduğunu ifade etmektedir. Ancak kentin dinamiklerini harekete geçirecek ve hakikat taraftarlarının elini güçlendirip umut aşılacak en elzem şeyin kesinlikle Orta Anadolu'nun bozkırlarında stratejik bir konuma sahip şehrin, merkez istasyona dönüştürülmesi olduğunu tekrar ederek

---

⁶⁶⁷ Benjamin Schneider, "Angora as a Mission Field", Western Turkey Mission, *Missionary Herald*, C. LXVII, 1871, s. 73.

⁶⁶⁸ Lennep, a.g.e., s. 185.

evangelist dostlarına destek çıkmıştır.⁶⁶⁹

Öte yandan Schneider'ın sunduğu argümanların bir diğeri de Anadolu'daki önemli noktaların neredeyse tamamı istasyona çevrildiğinden, daha geniş bir alana nüfuz edilebilmesi ve bu projenin tamamlanabilmesi için Ankara'nın da bir merkez istasyona dönüştürülmesi gerekliliğidir. Kenti kontrol altına alma nedenlerinin sonuncusu ise tek elden yönetim sistemini sağlamaya yöneliktir. İstasyona dönüşen bir Ankara çevre kasaba ve köylerin daha rahat denetlenebilmesi için bir merkez haline bürünecektir ve civar bölgelerin kontrolü kolaylaşacaktır. Zira Bursa dokuz on günlük mesafededir. Dolayısıyla buradan gerçekleştirilecek bir ziyaret zor ve pahalıdır.⁶⁷⁰ Misyonerin bu denli geniş bir izahatta bulunması ve manifesto kabilinden bir gerekçeler manzumesi sunması meseleyi ne kadar önemseydiğini gösterir. Ancak bu gerekçeler bile merkez teşkilatının onay vermesine yetmemiş ve Ankara'nın istasyona dönüştürülmesi için herhangi bir adım atılmamıştır. Her şeye rağmen misyonerler inat ve sebatla taleplerini sürdürmüş ve otoriteleri ikna etmek için hiçbir fırsatı kaçırmamışlardır.

Nitekim 1872 tarihli istasyon raporu Richardson tarafından kaleme alınmıştır ve raporda Ankara'nın hâlâ kontrol dışında olduğu vurgulanmıştır. Şehre ancak zaman zaman çevre istasyonlardan ziyaretler tertip edilmekte ve sorunlar giderilmeye çalışılmaktadır. Misyoner denetimsizliğin nedenini ve kenti istasyona dönüştürmenin gerekliliğini şu satırlarla izah etmektedir: “İşin gerçeği bu bölgeyi bize çok uzak olduğu için etkili bir biçimde denetim altında tutmamız zordur. Buna bağlı olarak da her geçen yıl kentin bağımsız bir istasyona dönüştürülmesi yönündeki kanaatimiz daha da pekişmektedir.”⁶⁷¹ Ne var ki misyonerlerin çığlıkları bir türlü yankı bulmamış ve Ankara misyonerlik tarihinin hiç bir döneminde merkez istasyona dönüştürülmemiştir.

1.3. MİSYONERLERİN KENT ALGISI

Misyoner kayıtlarında Ankara'nın kentleşme kültürü, sosyo-ekonomik seviyesi, demografik yapısı yahut toplumsal gelişimi konusunda çok fazla bilgi mevcut değildir. Kentle ilgili rapor yahut mektuplar daha çok bölgenin ihtiyaçlarıyla alakalıdır. Yazılı metinlerde bilhassa da şehirde hizmet edecek ehliyeteye hâiz evangelizm taraftarlarından

⁶⁶⁹ Lennep, a.g.e., s. 186.

⁶⁷⁰ Benjamin Schneider, “Angora as a Mission Field”, Western Turkey Mission, *Missionary Herald*, C. LXVII, 1871, s. 73.

⁶⁷¹ *PABCFM*, 1871-1872, 00392-014.

yoksunluk ve kentin istasyona dönüştürülmesinin gerekliliğine vurgu yapılmıştır. Bununla birlikte Ankara'nın 19. yüzyıldaki durumuyla alakalı bilgiler daha önce de ifade edildiği gibi ekseriyetle o dönemde kenti farklı maksatlarla ziyaret eden ve görünürde Amerikalı misyonerlerle herhangi bir irtibatı bulunmayan seyyahlardan yahut dönemin devlet kayıtlarından edinilmektedir. Elbette ki bu ifadelerden Ankara'nın misyonerlerin gözünde herhangi bir değer taşımadığı sonucuna ulaşılmamalıdır. Sorun daha çok kentin istasyona dönüştürülememesinden kaynaklanmaktadır. Buna bağlı olarak da kentte misyoner bulundurulamamış ve şehirle düzenli bir haberleşme imkânı sağlanamamıştır. Dolayısıyla Board Teşkilatı bölgeyi, kenti geçici süreyle ziyaret eden misyonerlerin tuttuğu notlardan yahut şehirde altı ay gibi çok kısa bir süre ikamet eden Sanford Richardson'un şahitliğine dayanarak tanımaya çalışmıştır. Üçüncü bir haber kaynağı ise yerli yardımcılarıdır. Ancak onların muhbirliği pek muteber değildir. Kısacası bilgi yetersizliği çok doğal bir durumun sonucudur. Tüm bu olumsuzluklara rağmen bu bölümde ağırlıklı olarak Sanford Richardson ve Benjamin Schneider'in tuttuğu kayıtlara ve bunlara ilaveten gezgin notlarına bağlı kalınarak Batılı gözüyle Ankara kentinin misyonerlik çağındaki vaziyetine değinilecektir.

Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki 19. yüzyılın ikinci yarısında Anadolu'nun pek çok diğer kentinde şahit olduğu gibi Ankara'da da gayrimüslim nüfus ile Müslümanlar bir arada ve iç içe gönül huzuruyla yaşayabilmekteydiler. Diğer taraftan daha önce de ifade edildiği üzere Yahudiler Orta Anadolu'da sadece Ankara kentinde ikamet ediyorlardı. Katolik Ermeniler için de, Ankara kenti çok önemli bir merkezdi. Öyle ki Katolik Ermeniler hemen hemen sadece Ankara'da büyük bir cemaat halinde yaşıyorlardı. Diğer şehirlerdeki Ermeni cemaatleri umumiyetle Gregoryendi. Rumlar daha küçük bir topluluktu. Yahudiler ise çok eski olmakla birlikte en küçük gruptu.⁶⁷² 1871 yılında yayınlanmaya başlayan Ankara salnamelerine göre dört farklı sancaktan müteşekkil olan vilâyetin on iki kaza, beş nahiye ve neredeyse bin köyü de bünyesinde barındığı göz önüne alındığında böylesine geniş bir yerleşim biriminin Müslüman nüfus dışında farklı cemaat ve unsurları da ihtiva etmesinden daha doğal bir durum yoktur.⁶⁷³

Her ne kadar Ankara Katolikler için önemli bir merkez olsa da papa taraftarlarının tahakkümü ve nicel manada önemli bir çoğunluk arz etmeleri sadece

---

⁶⁷² Tahiroğlu, a.g.t., ss. 31-32.

⁶⁷³ Yıldırım, a.g.t., ss. 34-36.

bahse konu olan kente özgü bir durum değildir. Nitekim tıpkı Ankara gibi Kayseri ve Yozgat sancaklarında da ciddi oranda Katolik nüfus bulunmaktaydı. Cemaat üyelerinin bir araya geldikleri ana üs merkezi ise Ankara idi. Katolikler mutat şekilde Galatya'nın kadim başkentinde buluşmakta ve fikir teatisinde bulunmaktaydılar. Diğer taraftan Ankara'ya yakın sancaklar açısından değerlendirildiğinde Yozgat ve Kayseri'nin aynı zamanda en fazla Protestan cemaatine mensup nüfus barındıran merkezler olarak da öne çıktıkları görülmektedir. Bu iki kente Kırşehir de dâhil edilebilir.⁶⁷⁴ 19. yüzyıl itibariyle bahsi geçen şehirlerdeki toplam Protestan nüfusu hakkında kesin rakamlar vermek güç olsa da bu sayının binlerle ifade edilebileceği tahmin edilmektedir.⁶⁷⁵

Kentteki Müslüman nüfus yani Türkler ağırlıklı olarak resmi kurumlarda memurluk yapmaktaydılar.⁶⁷⁶ Aynı zamanda zirai üretim, çiftçilik ve hayvancılık konusunda da Müslümanlar ön plandaydı.⁶⁷⁷ Farklı zanaat dallarıyla uğraşan Müslümanlar da mevcuttu. Ayakkabıcılık, demircilik, bakır işletmeciliği gibi meslekleri icra edenler de ekseriyetle Türklerdi. Ne var ki esnafılık yapan Müslümanların umumiyetle sermayedar Hıristiyan ortakları bulunmaktaydı. Bu kimseler aynı zamanda mali hesapları tutmak ve kontrol etmekten de sorumluydular.⁶⁷⁸ Hıristiyanlar ise Anadolu'nun pek çok bölgesinde olduğu gibi ticari meselelerde çok daha becerikliydiler. Özellikle Avrupalılarla yapılan ticarete ön plana çıkmaları hem nüfuzlarını hem de iktisadi durumlarını hayli güçlü kılıyordu. İhraç edilen ürünlerin başında kuşkusuz Ankara'nın yüz akı tiftik ve yapağı ilk sırada yer alıyordu. Ayrıca deri ve ağırlıklı olarak ilaç sanayiinde kullanılan afyon da önemli kalemlerdendi.⁶⁷⁹ Kuşkusuz Avrupa ile olan ticaret tek taraflı olarak gerçekleştirilmiyordu. İthalatta da önemli bir ekonomik hareketlilik vardı. Daha önce de ifade edildiği üzere İngilizlerin uzun süreli ticari tahakkümünden dolayı Ankara'da İngiliz dokumalarıyla birlikte Britanya patentli tabak, çanak gibi her türden züccaciye ürünü bulmak mümkündü.⁶⁸⁰ Bunun yanı sıra İskoçya'dan envai çeşitte tekstil ürünleri, İngiltere'den silah, Fransa ve Avusturya'dan kahve, şeker, gazyağı ithal edilmekteydi.⁶⁸¹ Kuşkusuz pek çok hususta

---

⁶⁷⁴ Atauz, a.g.m., ss. 130-131.

⁶⁷⁵ Behar, a.g.e., s. 43.

⁶⁷⁶ Aktüre, *1830'dan 1930'a Ankara'da Günlük Yaşam*, s. 44.

⁶⁷⁷ Etöz, a.g.m., s. 22.

⁶⁷⁸ Baskıcı, *Ankara'nın İktisadi Durumu*, s. 202.

⁶⁷⁹ Bilâl N. Şimşir, *Ankara... Ankara Bir Başkent'in Doğuşu*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1988, s. 27.

⁶⁸⁰ Etöz, a.g.m., 21.

⁶⁸¹ Şimşir, a.g.e., s. 27.

olduğu gibi ticari hayatı yönlendirme konusunda da Katolik Ermeniler başı çekiyordu.⁶⁸² Bir diğer iddiaya göre ise şehirde ticarete yön verenler Ermenilerden ziyade Rumlar'dı⁶⁸³ Buna göre köken itibariyle Kayserili olan cemaat mensupları on sekizinci yüzyılda Ankara'ya göç ederek iktisadi hayatı canlandırmışlardı.⁶⁸⁴

Önceki bölümlerde de ifade edildiği üzere İngiliz firmalarıyla ciddi oranda ticari ilişkileri bulunan Ermenilerin aynı zamanda muhbirlik yaptıkları ve Ankara ile alakalı her türden bilgiyi ortaklarına aktardıklarına dair söylentiler vardır. Bu yöndeki istihbarat faaliyetlerinin ihtiyari bir biçimde gerçekleşip gerçekleşmediği konusunda kesin bir kanaat hâsıl olmasa da İngilizlere ciddi imkânlar sağladığı konusunda şüphe yoktur. Bununla birlikte usta rolündeki Britanya'nın edindiği her türden malumatı çırağı addettiği ABD ile paylaştığı hususunda da iddialar mevcuttur. Ayrıca Ankaralı Ermeniler ile İngilizlerin karşılıklı menfaatleri doğrultusunda bir arada hareket etmelerinin kazanımları tek taraflı da değildir. Şöyle ki bu işbirliği Ermeni müteşebbislerin kentteki ticari faaliyetlere yön vermelerini ve yeni bir ticaret burjuvazisi olarak dikkatleri üzerlerine toplamalarına imkân vermiştir.⁶⁸⁵ Papa taraftarı Ermeni cemaatinin iktisadi güç ve nüfuzunu göstermesi açısından en önemli örnek, şehirde biri Müslüman sadece üç hekimin bulunduğu bir süreçte gazoz imalathanesi kurarak onu işletebilecek seviyeye ulaşmalarındır ki bu aynı zamanda Osmanlı Devletinin ilk gazoz üretim tesisidir.⁶⁸⁶

Ankara'daki Ermenilerin meslek kollarıyla alakalı misyoner evraklarında da genel bilgiler mevcuttur. Greene, bölgedeki dava dostlarının çoğunlukla dokumacılıkla geçindiklerini ve Ankara yününden oldukça değerli bir tür kıyafet diktiklerini ifade etmektedir. Protestanlar ürettikleri bu ürünün büyük bir kısmını misyoner Farnsworth aracılığıyla Amerika'ya göndermekteydiler. Daha da mühimi kıyafet satışından elde edilecek olan gelirin iki yüz dolarlık kısmının bir ibadethane inşaatında kullanılmasının amaçlanmış olmasıdır.⁶⁸⁷ Misyonerin burada zikrettiği dokuma bahsi geçen dönemde

---

⁶⁸² Semavi Eyice, "E. Naumann", *Ankara'dan Uçan Kuşlar... Türk ve Dünya Yazınında Ankara (Seçki-III)*, s. 120.

⁶⁸³ Galanti, a.g.e., s. 204.

⁶⁸⁴ Atauz, a.g.m., s. 118.

⁶⁸⁵ Aktüre, *1830'dan 1930'a Ankara'da Günlük Yaşam*, s. 38.

⁶⁸⁶ İlhan Tekeli, "Ankara'da Tarih İçinde Sanayinin Gelişimi ve Mekânsal Farklılaşması", *Ankara Ankara*, s. 176.

⁶⁸⁷ Joseph K. Greene, "Angora and Istanos", *Western Turkey Mission: Letter from Mr. Greene, Missionary Herald*, C. LXIII, 1867, s. 104.

gerçekten de Ankara'nın dolayısıyla da Osmanlı Devletinin başta gelen büyük bir gelir ve döviz kaynağıydı. Zira Avrupalı devlet yöneticilerinin, aristokrat ve elit sınıfın, doğuda bir kısım hükümdarın ve özellikle de kadınların kıyafetlerinin kalite ve değerini belirleyen kent Ankara'ydı. Nitekim Ankara menşeli tiftik keçisinin yününden dokunmuş soflar en kıymetlisiydi. Bahsi geçen asırda yani 19. yüzyılda kentte tiftik işiyle uğraşan pek çok kimse bulunmaktaydı. Ayrıca bu soflar çok sayıda tezgâhta dokunmaktaydı. Yine bu sofların renklendirilmesi için boya üreten imalathaneler de mevcuttu.⁶⁸⁸ Diğer taraftan yüzyılın özellikle ilk çeyreğinde Ankara'da en ciddi nüfusa sahip olan esnaf zümresini teşkil eden dokumacıların 1830'lu yıllarla birlikte hammadde kıtlığı nedeniyle ortaya çıkan iktisadi daralmaya da bağlı olarak sayıca azaldıkları görülmektedir. Bu daralmanın en önemli nedenlerinden birisi de Avrupa'nın sanayi alanındaki kalkınma politikalarıdır. Yeni fabrikalarla birlikte makineleşme konusunda ciddi hamleler gerçekleştiren Kıta Avrupası devletleri, Osmanlı Devletini zora sokmuşlardır.⁶⁸⁹

Misyoner Greene'in ifadelerine geri dönülecek olursa bu sözlerden anlaşıldığı kadarıyla kentte evangelizme iman etmiş kimseler büyük oranda sof imalatı ve dokumacılık sahalarında kendilerine yer edinmişlerdi. Protestanlığı benimsememiş diğer Hıristiyan unsurlar ise daha önce de bahsedildiği üzere çok farklı alanlarda meslek sahibiydiler. Misyonerin değindiği bir diğer önemli husus ise ibadethane açılması yönündeki teşebbüslerdir. Ancak araştırma kapsamına giren süreç içerisinde kentte düzenli faaliyetler icra eden herhangi bir misyonerlik kurumunun varlığı tespit edilememiştir. Bununla birlikte her ne kadar kayıtlarda kendisine yer bulamamış olsa da Protestanların bir araya gelerek ibadet ettikleri ve aynı zamanda da istişarede buldukları bir kilise de mevcuttur.⁶⁹⁰ Bahsi geçen ibadethane ile ilgili detaylı bilgilendirme müteakip bölümlerde yapılacaktır.

1.3.1. Ankara'da Vakur Bir Misyoner: Sanford Richardson

Board mensuplarının gözüyle Ankara'daki toplumsal yaşamla alakalı en detaylı bilgiler kuşkusuz kentte kısa bir süre görev yapmış olan Sanford Richardson'a aittir.

⁶⁸⁸ Şeref Erdoğan, *Ankaram*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı, 1999, ss. 151-152.

⁶⁸⁹ Mehmet Tunçer, "Angora (Ankara) Tarihsel Kent Merkezi Gelişim Süreci ve Sulhan Çevresi Tahtakale Çarşısı", *Tarihte Ankara: Uluslararası Sempozyum Bildiriler*, C. II, s. 700.

⁶⁹⁰ G. A. Manougyan, *Sketch of the Protestant Church Angora, Galatia*, y.y.i t.y.i, b.a.

Fakat ne gariptir ki misyoner Ankara'yla ilgili kanaatlerini şehirde ikamet ettiği dönemde değil Bursa'ya döndükten sonra yazıya dökmüştür. Richardson'un görevini tamamladıktan sonra bahsi geçen kente düzenlediği dört günlük bir ziyaretin ardından kaleme aldığı satırlar hayli detaylı bilgiler içermektedir. Misyoner öncelikle yolculuğundan bahsetmiş ve mektubunda şu sözlere yer vermiştir:

“Bursa'dan başlattığımız yolculuğun ilk yüz milini antik Bitinya⁶⁹¹ sınırları dâhilinde gerçekleştirdik. Dar ve derin derelerin içinden Sangarius⁶⁹² boyunca yol aldık. Muhteşem manzaraya sahip üzüm bağlarının arasından geçtikten sonra tepelere doğru tırmanmaya başladık. Bu tepelerin ardında karşımıza engebeli bir dağ çıktı. Dağa tırmanmaya başladık. Tırmandık, tırmandık ve nihayet Muratça'ya ulaştık. Ziyaretimiz harikulâde bir Pazar ayinine denk gelmişti. Ermenice vaazın ardından vaftiz törenini ve Aşai Rabbani ayinini⁶⁹³ yönettik. Pazartesi erkenden Nallıhan'a doğru yola koyulduk. Yetmiş beş millik bu mesafe henüz Avrupalılar tarafından keşfedilmemiştir. Bizler zeytin ve ipeğin vatanı Bitinya'nın ardından elma ve yün cenneti Galatya'ya varmıştık.

⁶⁹¹ Tarihi geçmişi MÖ. 4. yüzyıla kadar uzanan Bitinya'nın asırlar içerisinde bir başka ifadeyle dönemsel olarak sınırları değişmişse de başta İstanbul, Bursa, İzmit, Sakarya olmak üzere Kuzey Batı Anadolu'nun önemli bir kısmını teşkil ettiği bilinmektedir. Bu rotanın Hıristiyanlık açısından önemi Aziz Pavlus tarafından da karış karış arşınlanıp İncil ve Hz. İsa'nın öğretisi konusunda misyonerlik faaliyetlerine tabi tutulmuş olmasıdır. Diğer taraftan evangelizm davası göz önüne alındığında ise Bitinya'yı önemli kılan husus Protestanlığın ilk ittifak hareketinin bu coğrafi bölge sınırları içerisinde gerçekleştirilmiş olmasıdır. Nitekim 19. yüzyılın ikinci yarısında, 1864 tarihinde İstanbul ve çevresindeki sekiz Evangelist Kilise bir araya gelerek güçlerini birleştirme kararı almışlardır. Böylelikle Protestanlaştırma faaliyetleri daha rahat ve nüfuz edici bir biçimde sürdürülebilecektir. Bu birleşme her ne kadar Amerikan Board Teşkilatı mensubu misyonerlerden bağımsız teşkil edilmiş gibi gözükse de gerçekleştirilen toplantıların tamamına Board mensupları da önemli karar alıcılar olarak davet edilmişlerdir. Bu ittifakın ulaşmak istediği hedefler arasında evangelist öğreti ve prensipler üzerine kurulmuş dini kurumların teftiş ve idaresi, bu ibadethanelere din adamı temini, hakikat davasının gelişim ve yayılımı konusunda yaşanan güçlüklerle müdahil olmak, cemaat mensuplarının itiraz ve şikâyetlerini karara bağlayıp bu sıkıntılara çözüm yolları sunmak daha doğru bir ifadeyle Protestanlık davasının Bitinya sınırları dâhilinde gerekli etki ve başarıyı elde edebilmesi için mücadele etmek gibi maksatlar bulunmaktadır. Bu konuda bkz., ABCFM, *Condensed Sketch of the Missions of the American Board in Asiatic Turkey*, a.g.e., ss. 19-20. Ayrıca Pavlus'un Bitinya yolculuğu için bkz., W. J. Conybeare & J. S. Howson, *The Life and Epistles of St. Paul*, Michigan: WM. B. Eerdmans Publishing Company, 1981, b.a.; Ayrıca Bitinya'nın coğrafi sınırları için bkz., David H. French, “Roman Roads & Milestones of Asia Minor”, Ankara, *British Institute*, C. 3, No. 3.4 (2013), ss. 30-73.

⁶⁹² Sakarya nehri.

⁶⁹³ Rabbin Sofrası adıyla da bilinen bu ibadet daha çok Protestanlara ait bir ritüeldir ve yılda dört kez gerçekleştirilir. Bu ayine kiliseye üye olmayan diğer Hıristiyanlar da katılabilir. *Yuhanna Müjdesi*'nin 13. Bölümündeki anlatımına dayanan, ‘Alçakgönüllülük Töreni’ olarak bilinen ayak yıkama merasimiyle başlar. ‘Alçakgönüllülük Töreni’nin amacı, İsa Mesih'in ‘Son Akşam Yemeği’nde kendi öğrencilerinin ayaklarını yıkamasını simgelemek ve katılanlara birbirlerine tevazuyla hizmet etmeleri gereğini hatırlatmaktır. Katılanlar cinsiyete göre farklı odalara ayrılarak bu törene iştirak ederler. Ancak bazı topluluklarda evli çiftlerin töreni birbirleriyle gerçekleştirmelerine izin verilir ve aileler çoğunlukla birlikte katılmaya teşvik edilir. Törenin tamamlanmasının ardından katılımcılar, mayasız ekmek ve fermente olmamış üzüm suyundan oluşan Rabbin Sofrasını paylaşmak üzere ana ibadet salonuna dönerler. Daha detaylı bilgi için bkz., E. L. Queen, S. R. Prothero, G. H. Shattuck, “Seventh-day Adventist Church”, *Encyclopedia of American Religious History*, New York: Infobase Publishing, 2009, C. 3, s. 913.

At sırtında on iki saatlik bir yolculuktan sonra gün batımında bir Türk köyü olan Ceride'deydik. Bu köy antik Gordium⁶⁹⁴ kentinin hemen yanı başına kurulmuştu. Köy civarında antik kentin mimari kalıntılarına hâlâ rastlanabiliyordu. Uzun bir günün ardından gür ağaçları, hoş dağları ve sulak arazileri aştıktan sonra Nallıhan'a ulaştık. Bu kasaba, İstanbul ile Bağdat ve Hindistan gibi uzak bölgeler arasındaki haberleşmeyi sağlayan posta ve telgraf yolunun ortasına kurulu önemli bir merkezdi. Telgraf direklerinin rehberliğinde yetmiş beş millik bir at yolculuğu bizi İstanos'a kavuşturmuştu. Kitapçımız beni karşılamak için Ankara'dan yirmi millik mesafeyi kat ederek yanıma gelmişti. O ve diğer hakikat dostları bize harikulâde bir karşılama töreni hazırlamışlardı. Nihayet onların eşliğinde Ankara'ya giriş yapabildik.”⁶⁹⁵

Misyonerin kenti ziyaret etmesindeki maksat bir Pazar ayinine katılmaktır. Richardson, Ankara'nın kendine has pek çok dikkat çekici özelliği olduğuna vurgu yapmıştır. Ancak bunların içinde en önemlisi kötü yola düşme ve günahkârlıktır. Onun ifadesiyle belki de Baküs⁶⁹⁶ ve Kibele'den⁶⁹⁷ beri sarhoşluk ve şehvet düşkünlüğü hiçbir toplumu bu kadar ifsada uğratmamıştır. Pausanias⁶⁹⁸ haklıdır. Zira Midas'ın⁶⁹⁹ efsanevi şarap kuyuları burada olmalıdır. Aksi takdirde Hıristiyan, Müslüman veya Yahudi her kim olursa olsun Ankara halkının bir beşer olmaktan çok Satyros⁷⁰⁰ özelliği göstermeleri nasıl izah edilebilir? Misyoneri bu denli kızdıran husus şu satırlarda ifadesini tam manasıyla bulmaktadır:

“Türkiye'nin bugüne kadar ziyaret ettiğim tüm kent ve kasabalarında birkaç istisna dışında yetişkin nüfusun tamamı evliliği kutsal bir müessesese olarak kabul etmekte ve evlilik dışı ilişkilere müsamaha göstermemektedir. Fakat burada aksine bir durum söz konusudur. Edindiğim bilgiler Ankara'da evliliğin kuraldan çok istisnai bir durum olarak kabul edildiği yönündedir. Kendi gözlemlerim de bu iddiayı doğrulamaktadır. Korkulan olmuş ve Aziz Pavlus'un da belirttiği gibi kötü alışkanlıklar ayyuka çıkmıştır.

---

⁶⁹⁴ Türkçede Gordion ya da Gordiyon olarak bilinen tarihte Frigya'nın başkentliğini yapmış olan Sakarya Nehri ile Porsuk Çayı'nın birleştiği noktanın tam yukarısındaki saha. Bugün kente ait kalıntılar Ankara'ya doksan dört km. uzaklıkta, Polatlı'nın yirmi dokuz km. kuzeybatısındadır.

⁶⁹⁵ Sanford Richardson, “Visit to Angora”, Western Turkey Mission: Letter from Mr. Richardson, *Missionary Herald*, C. LXIII, 1867, s. 239.

⁶⁹⁶ Eski Yunan şarap Tanrısı.

⁶⁹⁷ Bereket Tanrıçasıdır. Tüm Tanrıların anası olduğu kabul edilir.

⁶⁹⁸ Yunanistanlı bir gezgindir. Aynı zamanda coğrafyaya ilgi duyan seyyah MS II. yüzyılda yaşamıştır.

⁶⁹⁹ Frigya'nın en önemli krallarındandır. Başarıları nedeniyle tanınmış ve düşmanları tarafından korkulan bir figür haline dönüşmüştür.

⁷⁰⁰ Gövdesinin üstü keçiyi andıran vücudunun altta kalan kısımları ve bacakları ise insan görünümündeki yarı bir Tanrı'dır. Şehvetperestliği ile tanınmış ve meşhur olmuştur.

Kentte ahlaksızlık ve kokuşmuşluk had safhadadır. Sodomla⁷⁰¹ alakalı tasvir edilen sahneler burada tekrar canlandırılmaktadır. Olayların vahameti o kadar büyüktür ki şayet olağanüstü tedbirler alınmazsa kadın yahut çocukların günbatımından sonra sokaklarda dolaşmaları imkânsız hale gelecektir.”⁷⁰²

Buraya kadar anlatılanlar Richardson’un mitolojiyle ne kadar ilgili olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Misyoner, şahit olduğu olumsuz manzaraların tamamı için kendisine mitolojiden bir örnek bulabilmiştir. Bununla birlikte kaleme alınan bu ifadelerin ne oranda doğruluk payı taşıdığı konusunda ciddi şüpheler vardır. Zira önceki bölümlerde de değinildiği üzere misyonerler kendi menfaatleri söz konusu olduğunda bölge halkını överek, kentte evangelizm davasının başarı kazanabilmesi için elverişli bir ortam bulunduğuna vurgu yapmışlar, yegâne problemin ise ehliyet sahibi dava dostlarından yoksunluk olduğunu defaten belirtmişlerdir. Yine Ankara’nın merkez istasyona dönüştürülmesi için hiçbir fedakârlıktan kaçınılmaması gerektiğini beyan etmişlerdir. Peki, Richardson’un bu derece karamsar bir tablo çizmesinin nedeni nedir? Bu sorunun yanıtı şu satırlarda aşikâr bir biçimde ortaya konmaktadır:

“İşte tam bu noktada Ankara’nın neden diğer Türk kentlerinden daha kötü bir durumda olduğunu sorabilirsiniz. Bu bölgenin çok uzun bir süredir Katolikliğin Anadolu’daki karargâh merkezi olduğunu bilince cevap kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Bir Türk’e Ankara’daki Müslüman olmayan hizipler içerisinde en kötüsünün hangisi olduğunu sordum; şu şekilde cevap vermişti: “Rumlar yeterince kötüdür fakat kuşku yok ki Roma taraftarları en kötüsüdür.” Kendisi bu sözlerinin ardından Roma taraftarlarının günah işlemeye ve kötülük yapmaya nasıl alışkın olduklarından bahsetmiştir. Kökleri İstanbul’a dayanan bu şeytan ruhlu kimseler işledikleri günahların neticesinde yurtlarından kovulmuşlardır. Başlangıçta sayıca az olmalarına rağmen zamanla nüfus olarak yerli Ermenileri geçmişlerdir. Hâlihazırda kentteki Katoliklerin sayısı on binin çok üzerinde iken, Ortodoks Ermeniler iki bin kişi bile değillerdir.”⁷⁰³

Misyonerin sözleri durumu ne güzel izah etmektedir. Daha önce de ifade edildiği gibi Board mensuplarının Anadolu’daki kavgası Müslüman yahut Yahudilerden çok Hristiyanlarla olmuştur. Yani sorun dinsel değil mezhepseldir. Onlara en büyük muhalefeti Katolikler ve sonrasında da Ortodokslar sergilemiştir. Aslında bu doğal bir

⁷⁰¹ Eski Ahit’te kendisinden bahsedilen bu kent içinde barındırdığı günahkârlardan ötürü lanetlenmiştir.

⁷⁰² Sanford Richardson, “Moral Degradation of the People”, Western Turkey Mission: Letter from Mr. Richardson, *Missionary Herald*, C. LXIII, 1867, s. 239.

⁷⁰³ Sanford Richardson, “The Head-quarters of the Papacy”, Western Turkey Mission: Letter from Mr. Richardson, *Missionary Herald*, C. LXIII, 1867, ss. 239-240.

durumdur. Zira Protestanlık Anadolu için yeni bir harekettir ve elbette ki gerek Katolikler gerekse de Ortodokslar bu ‘*acemi*’ hareket karşısında mevzi kaybetmeye tahammül edemeyeceklerdir. Kuşkusuz Ankara’da da benzer bir durum söz konusudur. Üstelik evangelizm taraftarlarının bu kentte işleri daha zordur. Nitekim Ankara’daki Katolik nüfus ciddi bir ekonomik güce ve nüfuza sahiptir.

Katoliklerin Protestanlara yönelik olumsuz ve yıpratıcı tavırları kimi zaman öylesine şiddetli bir hal almıştır ki evangelizm taraftarları buldukları her limana sığınmak ve dertlerini kendilerini anlayabileceklerini düşündükleri herkese anlatma ihtiyacı hissetmişlerdir. Nitekim 19. yüzyılın ikinci çeyreğinde kenti ziyaret eden Henry Van Lennep, kentte mukim bir avuç yerli Protestan dava dostunun yaşadığı sıkıntılara dikkat çekmektedir. Onun ifadesiyle evangelizm taraftarları Katolik Ermenilerin her türlü kumpas, fesat ve desisesi karşısında ayakta durmaya çalışmakta ve mücadelelerini sürdürmektedirler. Üstelik bu zulme yerel yöneticiler de iştirak etmekte ve acılar ikiye katlanmaktadır. Papa taraftarları paşanın da desteğini arkalarına alarak yavaş yavaş Ankara’ya nüfuz etmeye başlamış olan hakikat bilgisinin, kentteki varlığını sona erdirmek ve Protestanların kökünü kazımak için her türlü yola başvurmuşlardır. Vali, bu mazlum ve zavallı kimselere altından kalkamayacakları oranda vergi yüklemekte ve onları çaresiz bırakmaktadır. Hatta borcunu ödeyemeyen bir Protestan hapistedir ve kurtarılmayı beklemektedir. Seyyah, çizdiği bu karamsar tablonun sonunda ABD’li misyonerlerden alışık olunduğu şekliyle ümitvarlığı da elden bırakmamış ve bu hastalığın er ya da geç tedavi edileceğini umduğunu beyan etmiştir. Onun beklentisi Bâbîâli’denir. Nitekim iddia edildiği üzere İstanbul hükümeti Ankara için gizli bir talimatname yayınlamış ve evangelizm taraftarlarına yönelik zulüm ve baskının derhal sona erdirilmesi konusunda paşayı uyarmıştır.⁷⁰⁴

Diğer taraftan misyoner Richardson’un Ankara’da vahim bir manzarayı müşahade ettiğine dair iddiaları genel merkez tarafından da dikkate alınmış ve önemsenmiş olsa gerek ki 1867 tarihli teşkilat raporunda konuyla alakalı olarak şu satırlara yer verilmiştir: “Misyonerimiz Katoliklerin kalesi sayılan antik Galatya’nın bu modern başkentinde şahit olduğu bağnazlık, cehalet ve ahlaksızlık konusunda harikulâde üzücü bir portre çizmektedir.”⁷⁰⁵

---

⁷⁰⁴ Lennep, a.g.e., s. 183.

⁷⁰⁵ *Reports of ABCFM*, 1867, s. 65.

Richardson mektubunda papa taraftarlarına ait teoloji okuluna da değinmiştir. Katoliklerin Ankara’da kiliselerinin yanı sıra bir tane de teoloji okulları vardır. Okul iki farklı muhteşem ve konforlu binada eğitim vermektedir. Binaların ilki kent merkezindedir ve kışın faaliyet göstermektedir. Diğeri ise yazlıktır ve sayfiye bölgesinde bulunmaktadır. Richardson sayfiye bölgesi olarak nereyi kastettiğini belirtmemiştir. Misyoner kent merkezindeki okulu ziyaret etmiştir. Rahip ve öğretmenler büyük bir nezaket örneği sergileyerek ona okulun farklı bölümlerini gezdirmişlerdir. Çalışma ve ezber için tahsis edilen odalar, yemekhane ve yatakhaneler son derece güzel dizayn edilmiştir. Kütüphanede çok sayıda Latince, İtalyanca, Fransızca ve Ermenice kitabın yanı sıra hayli etkileyici resimler, arz küreleri ve haritalar bulunmaktadır. Yatakhane kısmı dışındaki bölümler on iki öğrenciye göre dekore edilmiştir. Okula on iki ila on beş yaş arasındaki çocuklar kabul edilmektedir. Bu çocuklar rahip olarak dışarıya gönderilene kadar bu kurumda kalmaktadır. Richardson, okulla ilgili geniş bilgiler verdikten sonra kendince çıkarımlarda da bulunmuştur. Onun ifadesiyle Roma ve taraftarları akılsızca kendi sonlarını hazırlamamak için bu ve benzeri kurumları ayakta tutmuş ve sürekli onları destekleyecek vasıtalar üretmişlerdir. Ve nihayet bu örneğe de bakarak Protestan misyon heyetleri de izole edilmiş önemsiz noktalara tek bir misyoner yerleştirmenin boş bir çaba olduğunu kavramış bunun yerine daha akıllıca bir politikayla onları birbirine uzak belirli merkezlerde toplama uğraşısı vermeye başlamışlardır. Ancak esas vazife bu merkezleri güçlü istasyonlara dönüştürmek olmalıdır.⁷⁰⁶

Tüm bu anlatılanlardan sonra Richardson, karamsarlığı dağıtmanın gerektiğini fark etmiş olacak ki adeta karar değiştirmiş ve olumsuz bir ruh halinden sıyrılarak umut aşıl原因 bir meleğe dönüşmüştür. Nitekim Ankara bir misyon istasyonu olarak son derece önemli bir noktadadır ve kesinlikle gözden çıkarılmamalıdır. Misyoner, Ankara’nın günahkârlığı nedeniyle Tanrı’nın şefkat ve merhametini kaybettiğini ancak Hıristiyanlığın esasları ve Hz. İsa’nın öğretilerine en saf haliyle sahip olarak tekrar dirilebileceğini iddia etmektedir. Ankara, bu sayede muteber bir kent haline dönüşecek, gücü elinde tutacak ve bir istasyon olarak öne çıkacaktır. Richardson’a göre bir sıralamaya tabi tutulursa Galatya’nın başkenti kesinlikle İzmir, Bursa, Erzurum, Halep

---

⁷⁰⁶ Sanford Richardson, “Papal Seminaries”, Western Turkey Mission: Letter from Mr. Richardson, *Missionary Herald*, C. LXIII, 1867, s. 240.

vb. şehirlerle aynı seviyede yer almaktadır. Coğrafi, ticari ve kentsel bir merkez olma anlamında da bahsi geçen şehirlerden hiçbir farkı yoktur. Tıpkı onlar gibi büyük paşalardan birisinin ikametgâhıdır. Aynı zamanda imparatorluğu idare edenlerin yolu da bu kentten geçmektedir. Bunun ötesinde bir taşra başkentidir ve yüzlerce nesil için bu görevi ifa etmiştir. Acem Satrapları,⁷⁰⁷ Roma Prokonsülleri⁷⁰⁸ ve Türk Paşaları sırasıyla bu bölgenin haracını ele geçirmişler ve İmparatorluklarının bekası için Ankara'dan asker toplamışlardır. Burası aynı zamanda büyük ve önemli yolların kesişme noktasındadır. Posta ve telgraf hattının tam merkezinde yer almaktadır. Bu sayede İmparatorluğun ve daha da önemlisi dünyanın belli başlı şehirleriyle iletişim kurulabilmektedir. Ancak Ankara diğer önemli kentlere uzak bir noktada bulunmaktadır. Şehir İstanbul, Bursa, Sivas kentlerinin her birine iki yüz elli mil mesafededir. Diğer taraftan Sinop'a iki yüz, Kayseri, Konya, Kütahya ve Amasya'ya yaklaşık yüz altmış mil uzaklıktadır.⁷⁰⁹ Bu noktada misyonerin bahsettiği dönemde Ankara'da görev yapan paşanın, Ahmet Tevfik yahut Hacı Ali olduğunu da belirtmekte fayda vardır.⁷¹⁰ Bu isimlerden ilki 1864-1867 yılları arasında vazifesini yürütmüş, ikincisi ise 1867'den 1871 senesine kadar kentin idareciliğini üstlenmiştir.⁷¹¹

Richardson, kaleme aldığı uzun ve detaylı mektubunda Ankara'yı merkez istasyon olarak kabul etmiş ve genel merkezin kente lâayık görmediği bu etiketi şehre gayriresmi manada da olsa yapıştırmıştır. Ona göre Ankara'nın da belirli dış istasyonları vardır ve içinde bulunulan an itibariyle bunlardan sadece birkaç tanesi ziyaret edilebilmiştir. Dolayısıyla bir bütün olarak ele alındığında bu çalışma sahası bakir vaziyette keşfedilmeyi beklemektedir. Bu istasyonlar sırasıyla Bolu, Gerede, Çankırı, Sivrihisar, İstanos, Nallıhan ve Kalecik'dir. Bunlardan ilk dördü kent seviyesindedir. Misyoner, nüfusu tamamen Türklerden müteşekkil olduğu için Beypazarı'nın adını zikretmemiştir. Fakat Türkler arasında da doğrudan evangelik faaliyetlere girişme zamanı geldiğinde bir misyon istasyonu olarak kentin öneminin daha da artacağını ifade etmekten de geri durmamıştır. Richardson, başlangıçtan beri Ermeni, Katolik, Rum,

---

⁷⁰⁷ Eski İran'da vali.

⁷⁰⁸ Roma valisi

⁷⁰⁹ Sanford Richardson, "Importance of Angora as a Mission Station", Western Turkey Mission: Letter from Mr. Richardson, *Missionary Herald*, C. LXIII, 1867, s. 240.

⁷¹⁰ Selda Kaya Kılıç, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye'de İl Yönetimi*, (Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1992, s. 90.

⁷¹¹ Özlem Gülenç İğdi, *Tanzimat'tan Sonra İdari Yapılanmada Ankara Örneği (1842-1908)*, (Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009, s. 67.

Yahudi ve Müslümanların ortak dilinin Türkçe olmasından dolayı misyonun üretimlerini bu dilde gerçekleştirdiğini ifade etmiştir. Bu yüzden de evangelizm davası yalnızca tek bir cemaate hasredilmemiştir. Kitaplar her cemaat ve sınıfa mensup kimseler tarafından satın alınmaktadır. Lâkin kentte hakikate intisap ettiğini açıkça dile getirenlerin sayısı çok azdır. Diğer taraftan inandıklarını alenen itiraf edenlerin arasında Yahudiler hariç her millettten insan vardır.⁷¹²

Misyonerin Türkçeye yönelik bu iyimser bakış açısı ilginçtir. Zira bu pek de karşılaşılan bir durum değildir. Nitekim Anadolu'da faaliyet gösteren Board mensuplarının ekseriyeti gerek Ermeni ve gerekse de Rum nüfusun ana dillerini kullanmalarını yeğlediklerini defaten dile getirmişlerdir. Aslında Osmanlı coğrafyasındaki Rum ve Ermeni azınlıklar Türkçeyi Rum veya Ermeni harfleriyle anlayabilmektedir. Yani Osmanlı alfabesi onların gündeminde yoktur. Dolayısıyla misyonerler adeta bir icatta bulunmuş ve iki farklı yeni dil üretmişlerdir. Bahsi geçen bu yeni dillere 'Greko-Türkçe' ve 'Ermeni-Türkçesi' şeklinde isimlendirmeler yapılmıştır.⁷¹³

Benzer şekilde seyyah Henry Barkley'de Ankara'da şahit olduğu bu gerçek karşısında şaşkınlığını gizleyememiş ve Hıristiyan azınlıkların bilhassa da Rumların kendi dillerini kullanmakta ciddi güçlük yaşadıklarını beyan etmiştir. Gezginin ifadesiyle Ermeniler için de geçerli olan bu problem o derece kronik bir hal almıştır ki, değil sokakta aile içi münasebetlerde bile zimmî vatandaşlar ana dilleri yerine efendileri olan Türklerin lisanını konuşma mecburiyetinde kalmışlardır.⁷¹⁴

Misyoner, mektubunun son bölümünü kent manzarası, sosyal doku ve piyasa faaliyetlerine ayırmıştır. Richardson'un bahsi geçen mevzularla alakalı kanaatlerini kendi kaleminden okumakta yarar vardır. O bu konularla ilgili olarak şunları söylemektedir:

"Kuşkusuz Ankara, bir misyoner ikametgâhı olarak Anadolu'daki ortalama istasyonlar kadar rüştünü ispat etmiştir. Kentin inşa edildiği düzlüğün üzerindeki yüksek kayalıklardan bakıldığında manzaranın boylu boyunca uzanmış bir deve figürünü andırıldığını söyleyebiliriz. Bu silütle ilk, şehrin otuz mil batısındaki dağlardan sabahın erken saatlerinde bakarken karşılaşmışım. Geniş bir ovanın ortasında güneş ışınlarıyla

⁷¹² Sanford Richardson, "The field for Out-stations", Western Turkey Mission: Letter from Mr. Richardson, *Missionary Herald*, C. LXIII, 1867, s. 240.

⁷¹³ Önal, a.g.e., s. 330.

⁷¹⁴ Barkley, a.g.e., s. 116.

parıldayan nehirler ve engin kayalıklar sizi adeta selamlıyordu. Buna bir de kentin sisli ve kasvetli görüntüsü eklendiğinde ortaya eşi benzeri bulunmaz bir manzara çıkıyordu. Nehir, Ankara'yı çevrelemek yerine olağanüstü bir biçimde kayaları doğu-batı yönünde ikiye yarmış ve bu yarıktan serbestçe akmayı tercih etmiştir. Ne var ki nehrin aktığı mecrâ kentin uzağındadır. Dolayısıyla Ankara'da büyük su kaynakları yoktur. Kent dışındaki kaynaklardan ve nehirden toplanan su eşeklerin sırtında Ankara'ya taşınıp satılmaktadır. Yüzlerce feet yükseklikte kayaları taçlandıran antik kaleden bakıp, bir grup kadının nehir kıyısında çamaşır yıkadıklarını ve bu çamaşıruları kayalara vurarak kurutmaya çalıştıklarını görmek çok eğlencelidir. Hemen her evin küçük bir avlusu vardır. Ancak evlerde bahçe yoktur. Eski surlardan kent merkezine doğru yansıyan güneş ışınları yaz sıcaklarını daha da şiddetlendirmektedir. Buna bağlı olarak da neredeyse nüfusun tamamı Mayıs ayının ilk günlerinde üzüm bağlarına çekilmekte ve bağ bozumu bitene kadar burada kalmaktadır. Bahsi geçen bu üzüm bağları kente iki ila beş millik bir mesafededir. Tüccarlar, zanaatkarlar ve işçiler sabah kente gelip akşam ailelerinin yanına dönmektedir. Daha zengin olan vatandaşların gerek kent, gerekse de bağ evleri oldukça geniş ve ferahdır. Varlıklı kimselerin bilhassa da Rumların evleri daha seçkindir ve estetik bir görünüme sahiptir. Çift ikametgâha sahip olma gerekliliği, aynı zamanda atlar için de bir ahır bulunduruluyordu, evangelizm taraftarlarının masraflarını da arttırmaktadır. Kentte sebze ve meyve tedariki kolaydır. Hatta bazı ürünler oldukça mebzul miktarda bulunmaktadır ve çok ucuzdur. Yakıt ise kıt ve pahalıdır. Ankara'da Avrupa'dan getirilen ürünleri sergileyen bir de pazar vardır. Ancak pazarda satılan mallar genellikle kalitesizdir. İhraç edilen ürünlerin başında tiftik bir başka deyişle Ankara geçisinden elde edilen ipek benzeri yün gelmektedir. Piyasada bu ürünün bir okkası otuz beş ila elli piaster⁷¹⁵ arasındadır. Öte yandan iyi yıkanmış koyunyünü ise on piaster değerindedir. İngiltere'nin Yorkshire eyaletindeki fabrikalarda yıllık yüzbinlerce okka yün tüketilmektedir. Fabrikaların İstanbul'daki temsilcileri bu ürünü satın alarak İngiltere'ye göndermektedir.⁷¹⁶

Richardson, kenti bir edebiyatçı inceliğinde ve son derece zengin bir tasvir yeteneğiyle kaleme aldığı bu satırlarda adeta bir ressam gözüyle ve sanatçı zevkiyle tasvir etmiştir. Aslında bu misyonerlerin genel özelliğidir. Bu kimseler karış karış dolaştıkları bölgeleri dikkatli bir gözlem yeteneğiyle süzmüş ve somut yahut soyut çıkarımlarını en ince ayrıntısına kadar yazıya dökmüşlerdir. Onları böylesine bir tutum takınmaya sevk eden husus kuşkusuz sadece misyonerlik olgusu ile izah edilemez. Elbette ki davaya hizmet öncül neden olarak kabul edilmelidir. Ancak bir diğer gerekçe

⁷¹⁵ Amerikan kuruşu.

⁷¹⁶ Sanford Richardson, "Angora as a Missionary Residence", Western Turkey Mission: Letter from Mr. Richardson, *Missionary Herald*, C. LXIII, 1867, s. 241.

de, misyonerlerin bölgede kendilerine yabancı bir yaşam ve toplum düzeniyle muhatap olma durumunda kalmalarıdır.

Öte yandan Richardson'un kaleme aldığı satırlar bilhassa da mektubunun son bölümü bugüne kadar Ankara'yla ilgili olarak bahse konu olan her ne varsa onların sağlaması niteliğindedir ve özellikle de gezginlerin kentle alakalı kanaatlerini doğrulamaktadır. Ancak şehrin peyzaj ve coğrafi konumlanışına yönelik bu zengin aktarımların sosyal doku ve insani münasebetler konusunda benzer bir temayülde ilerlemediği gerçeği de gözlerden kaçmamaktadır. Misyonerler için Ankara'da toplumsal yaşam Katolik şiddeti ve baskısı demektir. Aslında bir Protestan gözüyle Ankara deyince akla Papa taraftarlarının gelmesi ve kötümser bir algıya sahip olmak çok da yadırganacak bir durum değildir. Nitekim tez çalışması boyunca da ifade edildiği gibi Galatya'nın kadim başkentinde evangelizm taraftarlarının sert bir kayaya çarptığı ve hem nicel hem de nitel manada oldukça güçlü bir yapı arz eden Katoliklerle sürekli mücadele etmek durumunda kaldıkları gerçeği unutulmamalıdır. Muhtemelen kentte sürekli mukim bir misyoner bulundurulamaması hatta vâiz yahut yerli yardımcı istihdamı konusunda bile ciddi sıkıntılar yaşanması Ankara'da meskûn cemaatlerin kültürel, toplumsal, sosyal ve psikolojik hayatına dair yorumlarda bulunulmasını engellemiş ve onları bir anlamda yerli unsurlardan koparmıştır.

1.3.2. Yeni Bir İmge, Farklı Bir İmaj: ABD'li Misyonerlerin Faaliyetleri Bağlamında Protestan Seyyah Notları

Ankara'nın coğrafi lokasyonu gereği '*Küçük Asya*'nın bakir topraklarına seyahat düzenleyen Protestan gezginlerce ister istemez sıklıkla ziyaret edilmesi araştırmacıların elini güçlendirmiş, yeterli ve zengin bir bilgi kaynağına sahip olma imkânlarını arttırmıştır. Dolayısıyla bu noktada hem Richardson'un gözlemlerini tashih etmek, hem de çalışmayı daha zengin kılmak adına kente dair bir dizi çıkarımda bulunulan evangelist gezgin notlarına da göz atmakta yarar vardır.

1.3.2.1. John Macdonald Kinneir

Misyonerlik faaliyetleri bağlamında değerlendirildiğinde 1813 gibi çok erken bir tarihte kenti ziyaret eden Kinneir, Ankara'nın özellikle doğu ve batı yönünden bir dizi heybetli dağ tarafından kuşatıldığını, şehir merkezinin ise birkaç ufak tepenin üzerine

kurulu olduğunu ifade etmiştir. Tipik Anadolu kentlerinin başat özelliği olan kale ise yüksek kayaların üzerine inşa edilmiş bu sayede kentin güvenliği tesis edilmiştir. Seyyah, tıpkı Edinburgh'da olduğu gibi Ankara'nın da üç taraftan ulaşımına kapalı olduğunu ancak güney yönünden şehre ulaşım imkânı bulunduğunu beyan etmektedir. Ne var ki surların harap ve viran hali hisarın savunma özelliğini yok etmiştir. Kuvvetle muhtemel Sultan Bayezid'in o meşhur ve şanlı mağlubiyetinden önce inşa ettirdiği yahut restorasyona tabi tuttuğu kale o günden bugüne hiçbir onarım görmediği için asli görevinden uzaklaşmış, ülkenin içinde bulunduğu yoksulluk ve bunalımlı ruh halini bünyesinde taşımak zorunda kalmıştır.⁷¹⁷

Seyyahın ifadeleri kendisinden neredeyse elli yıl sonra kenti ziyaret edecek Protestan misyonerlerin sahip olacağı üslubun ipuçlarını ortaya koymasından hayli önemlidir. Kinneir'in şehre adım atar atmaz kaleminden dökülmeye başlayan sözcükler bir araya getirildiğinde yapboz tamamlanmakta ve yol haritasının şifreleri çözülmektedir. Büyük oranda küçümseme ve hor görme anlayışına dayanan bu yaklaşım evangelistlerin de ana prensibi ve düsturu olacaktır. Onlar kendilerinden olmayan her şeye mesafeli yaklaşmış ve tarafsız bir bakış açısıyla hadiseleri sentez etme yoluna gitmişlerdir. Gezginin gözlemleri doğruyu ve hakikati ortaya koysa da bu gerçek değişmeyecektir. Zira onun amacı var olan üzerinden yeni bir imaj ve imge yaratarak, Batının Doğu üzerindeki tahakküm kurma gayretini meşru kılmaya çalışmaktır.

Kinneir, şehir merkezindeki evlerin genellikle iki katlı ve tuğla veya ahşap olduğunu söylemektedir. Ayrıca binaların çatıları tek eğimlidir ve neredeyse her evin bir verandası bulunmaktadır. Şehrin sakinleri için tarım önemli bir geçim kaynağıdır. Özellikle meyvecilik konusunda ciddi bir başarı sağlandığı söylenebilir. Ankara'nın Kuzeybatısındaki tarım arazilerinin önemli bir kısmında oldukça lezzetli ve sulu bir armut üretimi yapılmaktadır.⁷¹⁸ Seyyahın tarımsal faaliyetlere vurgu yapması önemlidir. Zira Ankara gerek misyoner evraklarında gerekse de Batılı gezginlerin günlüklerinde daha çok sof ve tiftik üretimiyle anılan bir kenttir. Ancak Kinneir, şehirde zirai faaliyetlerin de önemsenecek miktarda iktisadi hayatın bir parçası olduğuna vurgu yaparak dikkatlerini bu yöne çekmiştir. Şenel, 19. yüzyılda Ankara'nın sosyoekonomik yapısını şekillendiren meslek grupları içerisinde tarımla ilgili iş kollarında istihdam

---

⁷¹⁷ Kinneir, a.g.e., s. 64.

⁷¹⁸ a.g.e., ss. 64-65.

edilenlerin, çalışan nüfusun neredeyse beşte birini teşkil ettiğini ve bu oranla zirai faaliyetlerin kentteki en önemli üçüncü geçim kaynağı olduğunu ifade ederek⁷¹⁹ Kinneir'in bu konudaki hikâyesini doğrulamıştır.⁷²⁰

Seyyahın Ankara'daki tarımsal faaliyetlerle alakalı çıkarımları bu kadarla da sınırlı değildir. O günlüğünün müteakip bölümlerinde kentteki zirai hareketliliğe bir kez daha yer vermiş ve şehrin geniş arazilerinde üretilen envai çeşitteki meyveden bahsetmiş, çayır, mera ve hudutsuz otlaklar sayesinde hayvancılığın da önemli bir uğraş olarak dikkatleri çektiğini söylemiştir. Gezgin, mısır üretimine özellikle vurgu yapmış hemen komşu vilâyetteki Çankırı kadar olmasa da bu değerli ürününün belirli miktarda Ankara'da da yetiştirildiğini ifade etmiştir.⁷²¹

Gezginin mısıra ayrı bir yer ayırması bilinçli bir tercih sonucudur. Zira o dönemde Ankara'da ciddi bir ekmek kıtlığı yaşanmaktadır. Yokluğun vardığı boyut, Anadolu insanının en temel gıda maddesine ulaşmasını neredeyse imkânsız kılmıştır. Buğday paha biçilemez bir ürün haline dönüşmüş buna bağlı olarak da un üretimi durma noktasına gelmiştir. Dolayısıyla mısır ekmek üretimi için önemli ve ciddi bir alternatiftir.⁷²² Nitekim Kinneir'in kenti ziyaret ettiği süreç göz önüne alınarak yapılan bir değerlendirmede yani 1811 yılında kilesi beş kuruştan satılan buğdayın, 1815 senesinde on kuruşa yükselmesi ve dört yıl içerisinde iki kat fiyat artışı yaşanması⁷²³ seyyahın iddialarını doğrulamaktadır. Mısır meselesine geri dönülecek olursa Kinneir'in iddiasına göre paşa buğday kıtlığını fırsata çevirmiş ve mısır üretimini tekeline almıştır. O, üreticilere ait tüm arazileri gasp etmiş ve mısırı kendi belirlediği fiyat üzerinden perakende olarak satmaya başlamıştır.⁷²⁴ Seyyahın iddialarının doğruluğu tartışma konusu olmakla birlikte buğday fiyatlarındaki bu dalgalanma inişli çıkışlı bir grafik

---

⁷¹⁹ Şenel, a.g.m. s. 510.

⁷²⁰ Kinneir ve Şenel'in Ankara'daki tarımsal üretime yönelik çıkarımları kısmen doğruluk payı taşımaktadır. Zira daha önce de belirtildiği üzere Osmanlı Devleti büyük ölçüde zirai üretim ile ayakta durmaktadır. Yani toprak en değerli tabiat unsurlarındandır. Tarım arazilerinin genişliği, zenginliği ve verimliliği yerleşim birimlerinin önemini arttırmakta aynı zamanda onları değerli kılmaktadır. Ankara'nın ise bu konuda birçok Anadolu kentine göre daha geride kaldığı bilinmektedir. Dolayısıyla şehirdeki tarımsal faaliyetler ülke geneliyle mukayese edildiğinde beklentileri karşılayacak düzeyde değildir. Burada vurgulamak istenen muhtemelen başka ülkelerle karşılaştırıldığında Ankara'da yakalanmış olan kısmi başarıdır. Ankara'daki zirai faaliyetler hususunda bkz., Özdemir, a.g.e., ss. 217-271; ayrıca bkz., Baskıcı, a.g.m., ss. 193-207.

⁷²¹ Kinneir, a.g.e., s. 75.

⁷²² a.g.e., s. 75-76.

⁷²³ Mustafa Öztürk, "19. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara'da Fiyatlar", *Tarihte Ankara: Uluslararası Sempozyumu Bildiriler*, C. 1, a.g.e., s. 174.

⁷²⁴ Kinneir, a.g.e., s. 76.

izleyerek 1845 yılına kadar sürmüştü bahsi geçen tarihte ise bu rakam altmış iki buçuk kuruşa ulaşarak tavan yapmıştır.⁷²⁵ Kinneir, Ankara'nın iktisadi tekâmülü ile ilgili hikâyesini 1845 yılı ile tamamlamıştır. Bu bilinçli bir tercih olsa gerektir. Zira 1845 kent için önemli bir kırılma tarihidir. Müteakip bölüm, bu kırılmanın gerekçe ve boyutlarını ortaya koyacaktır.

1.3.2.2. Kıtık Ve Açlık

1845 senesini Ankara için mühim kılan husus, iktisadi daralma ve bilhassa da coğrafi koşullardaki elverişsizlikler nedeniyle ortaya çıkan bunalımlı hal ile alakalıdır. Nitekim o yıl kentte ciddi bir kıtlık yaşanmış ve dönemin Ankara mutasarrıfı Vasıf Bey buğday temininde yaşanan sıkıntıyı kış koşullarının oldukça ağır ve şiddetli geçmesine bağlamıştır.⁷²⁶ Öte yandan kent ve civarında vuku bulan kıtlık gerekçesiyle tohumluk ve ekmeklik buğday sıkıntısı çekilmesi neticesinde fırıncı esnafına verilen unun miktarı azaltılmıştır. Ayrıca alım satımda yaşanan türlü usulsüzlük ve uygunsuzluklara karşı Ankara Meclisi bir mazbata yayınlamış ve fırsatçılara müsaade edilmemesi gerektiği vurgulanmıştır.⁷²⁷ Kıtlık öylesine büyük ve etkilidir ki net rakam bilinmemekle birlikte şehirde açlıktan ölenler olmuş hatta işin içerisine İstanbul Patrikliği de girmiş ve Ankara'daki Hıristiyan cemaatin çaresizlikten ne yapacağını bilemediğini ve kendilerinden yardım talebinde bulunduğunu Bâbîâli'ye bildirmiştir.⁷²⁸

Yaşanan hadiseler neticesinde ahaliden bir grup çareyi göç etmekte bulmuştur. Özellikle Sivas ve Bozok eyaletleri kazalarına gerçekleşen bu göç dalgasının boyutlarını göstermesi açısından Sivas Valisi tarafından kaleme alınan tebligat hayli dikkat çekicidir.⁷²⁹ Şikâyet üzerine Sivas müşirine hitaben, Ankara eyaleti ahalisinden zahire kıtlığı sebebiyle vatanlarını terk edenlerin iadesine dönük ve yine gelip giden kimselerin yedinde tezkire olmadıkça onlara ruhsat verilmemesi yönünde bir emirname yayınlanmıştır.⁷³⁰

Kuşkusuz Ankara'nın içinde bulunduğu bu bunalımın halk nezdindeki yansımaları perişanlık, sefalet ve yoksulluk olmuştur. Yaşanan sıkıntıların giderilmesi

---

⁷²⁵ Öztürk, a.g.m., s. 174.

⁷²⁶ BOA, A., MKT., Dosya No: 24/ Gömlek No: 81, 07.06.1261.

⁷²⁷ BOA, A. MKT., MHM., Dosya No: 2/ Gömlek No: 5, 23.02.1262.

⁷²⁸ BOA, A. DVN., MHM., Dosya No: 2/ Gömlek No: 75, 19.05.1262.

⁷²⁹ BOA, A. MKT., Dosya No: 28/ Gömlek No: 86, 07.10.1261.

⁷³⁰ BOA, MVL., Dosya No: 3/ Gömlek No: 44, 27.10.1261.

için bir dizi tedbir alınmış ve kıtlığın tahrip edici etkilerinin azaltılması hatta ortadan kaldırılması hedeflenmiştir. Bahsi geçen önlemlerden ilki mutasarrıf Vasıf Bey ile mal müdürünün ekme parası olmayanlara dağıtılması için fırın yaptırarak birkaç ay bedava ekme dağıtmalarıdır.⁷³¹ Bunun yanı sıra perişan olup sokaklara düşen çocuklar toplanmış kendilerine yiyecek ve giyecek temininde bulunulmuştur.⁷³² Her iki örnek de Osmanlı'nın sosyal devlet anlayışını ortaya koyan önemli göstergelerdendir. Ne var ki halkın, yardımların devam etmesi konusundaki ısrarlı talepleri ilerleyen dönemlerde de devam etmiş bunun üzerine Ankara'daki yerel yöneticiler İstanbul'dan nasıl davranmaları konusunda bilgi alma yoluna gitmişlerdir. Maliye Nazırının⁷³³ cevabı kıtlık dolayısıyla zor durumda kalan halka eski borçlarından dolayı yeniden yardım yapılmasının uygun olmayacağı yönündedir.⁷³⁴

Kıtlığın yıkıcı etkisini göstermesi açısından bir diğer çarpıcı örnek de kent sakinlerinin bir buçuk milyon Türk lirasını bulan vergi borçlarını ödeyememiş olmalarıdır. Devlet alacaklarının önemli bir kısmından feragat etmek zorunda kalmıştır. Mahsup bakiyenin ise on, on iki ve yirmi yıllık vadelerle tahsil edileceği bildirilmiştir. Aslında hükümet yetkilileri alacaklarından vazgeçmeden önce mevcut bakiyeyi müzayede yolu ile devretmeye çalışmış ancak yerli halkın önemli bir kısmı göç ettiği için hiç kimse böyle bir riske girmeyi göze alamamıştır.⁷³⁵

Seyyah Burnaby, felaketin boyutlarını tasvir ederken Ankara sancağı ve çevresinde on sekiz bin kişinin hayatını kaybettiğini söylemektedir. Bunun yanı sıra gezginin iddiasına göre kent ve civarındaki keçi, koyun ve sığırların yüzde altmışı telef olmuştur. Kuşkusuz bu olumsuz hadise bölgenin en önemli geçim kaynağı olan sof ve tiftik üretimini de ciddi oranda sekteye uğratmıştır. Çocuklar öksüz ve yetim kalmış, sokaklara terkedilmişlerdir.⁷³⁶ Burnaby'nin yorumlarının ne kadar isabetli ve sağlıklı olduğu konusunda şüpheler bulunmakla birlikte kıtlık ve açlığın boyutlarını göstermesi açısından önemsenmesi gerektiği göz ardı edilmemelidir.

---

⁷³¹ BOA, A. MKT., Dosya No: 44/ Gömlek No: 93, 07.07.1262.

⁷³² BOA, A. MKT., Dosya No: 46/ Gömlek No: 24, 21.07.1262.

⁷³³ Bahsi geçen dönemde Maliye Nazırlığı görevini yürüten kişi Abdurrahman Nafiz Paşadır. Kendisi beş farklı dönemde toplam dört yıl sekiz ay boyunca nazırlık yapmıştır. Daha detaylı bilgi için bkz., Abdulhamit Kırmızı, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Maliye Nazırları (1838-1922)", İstanbul: *Türkiyat Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 1, S. 1(2003), b.a.

⁷³⁴ BOA, A. MKT., Dosya No: 63/ Gömlek No: 28, 06.02.1263.

⁷³⁵ BOA, A. MKT., Dosya No: 63/ Gömlek No: 29, 08.03.1263.

⁷³⁶ Burnaby, a.g.e., s. 133.

1.3.2.3. Henry C. Barkley

Ankara'nın fiziki yapısı ve koşullarıyla alakalı bilgiler veren bir diğer Protestan gezgin de Barkley'dir. Kendisi öncelikle yüksek bir tepeden Ankara manzarasını betimlerken çok sayıda koyu kahverengi gösterişsiz hanenin arasına adeta nokta nokta dağılmış beyaz evlerin kente ayrı bir hava kattığını söylemektedir. Seyyah, şehir merkezinde ise dikkatini en çok yaklaşık altı feet genişliğindeki sokakların çektğini ifade etmektedir. Aynı zamanda kıvrım kıvrım ve adeta bir labirent gibi dolambaçlı olan bu sokaklar, sarp ve dik yokuşlarla birleşmiş koni biçiminde tasarlanmış şehrin krokisini teşkil etmişlerdir.⁷³⁷

Seyyahın kente dair kanaatleri çok da olumlu değildir. Ankara onun gözünde tipik bir Anadolu kenti olmanın ötesinde köhne, medeniyetten uzak ve doğal güzelliklere sahip olmayan sıradan bir kasaba görünümündedir. Seyyah, iddiasını güçlendirmek ve adeta kendisine yandaş aramak istercesine Osmanlı Devletinin iskân politikaları nedeniyle şehre göç etmek zorunda kalan Bulgar, Çerkes ve Tatar topluluklarından bahsetmektedir. Barkley, sayısı yüzlerle ifade edilecek bu vatandaşların zorlu bir yolculuktan sonra kente ulaştıklarında sükûtu hayale uğradıklarını ve kendilerini buraya gönderen kimselere lanet okuduklarını söylemektedir. Hatta pek çoğunun Bursa valisinin rızası olmadığı halde aç kalmayı bile göze alarak Osmanlı Devletinin ilk resmi başkentine gitmeyi ve buraya yerleşmeyi tercih ettikleri iddia edilmektedir. Seyyahın bu kimselerin Ankara'ya yaklaşımlarıyla alakalı olarak kullandığı ifadeler de oldukça dikkat çekicidir. Ona göre bu zavallı göçmenler çaresizlikleri ve uğradıkları hüsrana neticesinde adeta '*balataları sıyırmış deli divaneler*' gibi Ankara'nın kasvetli ve sıkıcı sokaklarında volta atmışlardır. Öte yandan Bursa'ya göç edenlerden ses seda çıkmazken köylere yerleşmeyi tercih edenler yeni ikametgâhlarında da dağ ve ormandan mahrum kalmaktan şikâyet ederek hiç olmazsa kent merkezinde yaşarım düşüncesiyle Ankara'ya geri dönmüşlerdir.⁷³⁸

Seyyahın kendisine destek çıkmaları adına farklı uluslara mensup kimselerin şehirle alakalı çıkarımlarına atıfta bulunması ilginçtir. Ancak daha garip olan Bulgar, Tatar ve Çerkeslerin sitayişlerinin bir gezginin günlüğüne yansiyacak derecede dikkat çekmesidir. Anlaşıldığı kadarıyla bu kimselerin Ankara'ya dair serzenişleri

⁷³⁷ Barkley, a.g.e., s. 94.

⁷³⁸ a.g.e., ss. 99-100.

önemsenmesi gereken boyuttur ve gerek yöneticiler gerekse de halk nezdinde ciddi karşılık bulmuştur.

Osmanlı Devleti arşiv kayıtlarında da bahsi geçen Çerkes nüfusun göç haritasıyla alakalı kısa bilgilendirmeler mevcuttur. Buna göre Çerkesler Ankara'ya büyük oranda Kuban vilâyeti dâhilinde bulunan Velenâ karyesinden muhaceret etmişlerdir.⁷³⁹ Bir başka belgede ise sayı da belirtilmiş ve bu rakamın bin iki yüz otuz sekiz olduğu beyan edilmiştir. Ayrıca aynı evrakta bahsi geçen göçmenlerin Ankara'ya sevk edilmek üzere deniz yoluyla öncelikle İzmir'e gönderildikleri ifade edilmektedir.⁷⁴⁰ Muhtemeldir ki İzmir'in yeşili, denizi ve ılıman havasıyla tanışan muhacirlere Ankara kötü bir sürpriz olarak rahatsız edici gelmektedir. Bunun yanı sıra bir kısım Çerkes vatandaşın ise İzmit yoluyla Ankara'ya sevk edildiklerine dair bilgiler mevcuttur.⁷⁴¹ Hatta bu kimselerin elli kişilik bir gruptan müteşekkil oldukları ve Ankara'daki hemşerilerinin yanlarına iskânlarının münasip bulunduğu belirtilmektedir. Böylesine bir tercihin gerekçesi ise kabile mensubiyetidir. Zira bahsi geçen kimseler Hanokay kabilesindedir ve Ankara'da hâlihazırda mukim olanlar da aynı kabiledendir.⁷⁴²

Ankara'da mukim Tatarlar ise Rusya'nın Hamar eyaleti⁷⁴³ ve Buzağlık sancağından⁷⁴⁴ gelmişlerdir. Yüzyılın sonuna doğru yine Rusya'nın Abazan köyünden iki yüz hanelik bir göç daha gerçekleşmiştir.⁷⁴⁵ Ardından dört yüz elli hanelik bir diğer grup Ankara'ya ulaşmıştır.⁷⁴⁶

Hem Çerkes hem de Tatarlara ait tüm rakamlar üst üste toplandığında önemli bir nüfus ile karşı karşıya kalınmaktadır. Daha da mühimi özellikle Çerkeslerin başta Ankara olmak üzere Anadolu'nun pek çok kentinde ciddi eşkıyalık faaliyetleri gerçekleştirmeleridir. Bu bağlamda değerlendirildiğine kentin yeni misafirlerinin sadece şehre yönelik şikâyetleri değil aynı zamanda kanunsuz faaliyetlerde bulunmaları da dikkat çekicidir. Öte yandan mağduriyet yaşayanların ekseriyetle Ermeniler olması da olaya farklı bir boyut ve anlam katmaktadır. Osmanlı Devleti arşiv kayıtları Çerkesler

⁷³⁹ BOA, Y.A. RES., Dosya No: 64/ Gömlek No: 16, 13.10.1310.

⁷⁴⁰ BOA, Y. MTV., Dosya No: 128/ Gömlek No: 105, 27.03.1313.

⁷⁴¹ BOA, Y. MTV., Dosya No: 129/ Gömlek No: 22, 05.04.1313.

⁷⁴² BOA, A. MKT. NZD., Dosya No: 309/ Gömlek No: 7, 26.08.1276.

⁷⁴³ BOA, Y. PRK. M., Dosya No: 3 Gömlek No: 45, 28.09.1311.

⁷⁴⁴ BOA, HR. İD., Dosya No: 17/ Gömlek No: 15, 13.12.1312.

⁷⁴⁵ BOA, HR. TO. Dosya No: 144/ Gömlek No: 40, 28.07.1312.

⁷⁴⁶ BOA, İ. DH., Dosya No: 1317/ Gömlek No: 43, 29.05.1312.

tarafından mağdur edilen pek çok azınlık vatandaşın hikâyesinden bahsetmektedir. Ankara'ya giderken Çerkesler tarafından eşya ve hayvanlarının gasp edildiği yönünde şikâyetlerde bulunan İstanbul Mahmutpaşa eşrafından Aleksan Delalyan bu kimselerden sadece bir tanesidir.⁷⁴⁷ Başka bir örnek de Kırşehir dâhilinde Çalılıgedik'te on nefer Çerkes eşkıyası tarafından nakit ve eşyası gasp edilen Develi Niyabetinden müstafi Mehmet Emin ile ilgilidir. Kendisi Ankara'ya ivedi bir telgraf çekmiş ve mütecasirlerin serian derdestiyle, eşyayı magsubenin istirdadını talep etmiştir.⁷⁴⁸

İşin en tuhaf ve ilginç yanı ise Çerkes çetelerin kimi zaman Ermenilere yataklık ve cürümlerine iştirak etmemeleri için düşünülen tedbirlerdir.⁷⁴⁹ Bu husus zaman zaman Çerkeslerin de tıpkı misyonerler ve seyyahlar gibi zimmî nüfusa yönelik kışkırtıcı faaliyetlerde buldukları ihtimalini ortaya koymaktadır.

1.3.2.4. Walter Hawley

Ankara'nın şehir yapısı, kentteki azınlık nüfus ile Müslüman nüfusun kısa ama basit kanaatlerle mukayesesine dönük bir dizi çıkarımda bulunan bir diğer Protestan gezgin ise Walter Hawley'dir. O da tıpkı Barkley gibi şehirde en dikkat çekici hususlardan birisinin engebeli ve bol yokuşlu sokaklar olduğunu ifade etmektedir. Seyyah, şehrin topoğrafik yapısının Sakarya nehrinden kopup gelen iki farklı akıntının ortasındaki bir tepeye kurulu olmasından kaynaklandığını söylemektedir. Tıpkı yukarıda kendilerinden bahsedilen muhacirler gibi ağaç ve yeşillikten yoksunluk onu rahatsız eden ve şaşkırtan diğer hususlardır. Ama daha ilginç yayaların rahatı için kaldırımlar inşa edilmemiş olmamasıdır. Onun ifadesiyle kentin efendileri at arabalarıdır. Parke taş döşeli sokaklardan geçen arabaların yaydığı gürültü, Avrupa'nın farklı amatör sahnelerindeki müzikaller kadar kötü ve kulak tırmalayıcı bir ton oluşturmaktadır. Üstelik sokakların önemli bir kısmının sadece birkaç feet genişliğinde olması, karşılıklı sıralanmış evleri birbirlerine öylesine yakınlaştırmıştır ki balkondan balkona geçmek, üst katlardaki açık pencerelerden içeri dalmak rahatlıkla mümkün olabilmektedir. Bu durum bir başka olumsuzluğa daha neden olmaktadır. Özellikle kış aylarında sokak ve evlerin güneşi görmesi ve yeterli aydınlığa sahip olması pek olası değildir.⁷⁵⁰

⁷⁴⁷ BOA, DH. TMIK. M., Dosya No: 67/ Gömlek No: 38, 11.11.1316.

⁷⁴⁸ BOA, BEO, Dosya No: 321/ Gömlek No: 24070, 25.05.1311.

⁷⁴⁹ BOA, Y. MTV., Dosya No: 108/ Gömlek No: 30, 03.05.1312.

⁷⁵⁰ Hawley, a.g.e., 286-287.

Buraya kadar anlatılanlardan da anlaşılacağı üzere kentin sade, gösterişsiz ve kıraç bir hal arz etmesi Ankara'yı ziyaret eden, şehirde bulunan her kesimden insanın genel kanaati olmuştur. Bununla birlikte Hawley'i diğerlerinden ayıran unsur ise seyyahın kentte yaşayan nüfusun genel görünümü ile alakalı da çıkarımlarda bulunmuş olmasıdır. Onun ifadesiyle Rumlar, iş hayatında önemli yerler işgal etmişlerdir. Bu cemaate mensup olanlar yüksek yakalı, şık redingot ve fraklarıyla da kalabalığın arasına karışmaktan kurtularak kolayca fark edilmektedirler. Müslümanlar ise tam tersi bir görünüm arz etmekte ve açıkça cehaletlerini ortaya koymaktadırlar. Onlar doğunun yoksulluğunun simgesi, alelacele yakışıp yakışmadığına bakmaksızın üzerlerine geçirdikleri kıyafetlerle adeta etrafa dağılmış bir koyun sürüsü gibi ne yaptıklarını bilmez bir halde dolaşmaktadırlar.⁷⁵¹

Öncelikle gezginin Ermenilerden bahsetmemesi anlık çıkarımlarda bulunduğu ve o an aklına gelenleri kaleme aldığı ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Diğer taraftan Müslümanlara yönelik böylesine aşağılayıcı ve tarafgir bir bakış açısına sahip olması, tarihsel geçmişi çok çok eskilere dayanan bir kavganın tezahüründen başka bir şey değildir. Bu, Batı insanının Doğululara karşı bilinçaltında sürekli besleyip büyüttüğü olumsuz bakış açısının ve önyargıların satırlara dökülmüş halidir.

Gezgin aynı zamanda şehrin ortasında bulunan ve güney doğu yönünden kuzey batıya doğru uzayan ana bulvarın yaklaşık bir mil uzunluğunda olduğunu ifade etmiştir. Bu, aynı zamanda Ankara'yı çepeçevre kuşatan surlar arasındaki en geniş mesafenin de ölçüsü demektir. Zira bahsi geçen bulvar paralel bir biçimde en derin ve geniş noktadan surlarla kesişmektedir.⁷⁵²

1.3.2.5. Fred Burnaby

Misyoner kayıtları ve seyahatnâmelerde kimi zaman Ankara'da mukim azınlıklar, bilhassa da Ermenilerle Müslüman Türk nüfus arasındaki benzerlik yahut farklılıklara dair de çeşitli çıkarımlarda bulunmaktadır. Bunlar, her iki cemaatin zayıf ve güçlü oldukları yönlerden olumlu yahut olumsuz davranışlarına, giyim kuşamdan yeme içme alışkanlıklarına kadar çok farklı çerçeveden hususları içermektedir. Genel kanaat, azınlıkların Müslümanlar karşısında çok daha iyi noktada oldukları yönündedir.

---

⁷⁵¹ Hawley, a.g.e., s. 287.

⁷⁵² a.g.e., s. 292.

Board mensuplarının ve gezginlerin Katoliklere yönelik kin ve nefretleri bile bu durumu değiştirememektedir. Bir başka ifadeyle tercihte bulunulması gerektiğinde Katolik de olsalar bu ve benzeri hususlarda Hıristiyan cemaatler, Müslümanlara yeğ tutulmuşlardır. Ne var ki kimi zaman tuhaf ve ilginç bir biçimde teveccühlerini Türklerden yana kullanan misyoner ve seyyahlara da rastlanmaktadır.

Ankara özelinde düşünüldüğünde bu konudaki en tipik örnek muhtemelen Fred Burnaby'dir. Ankara'nın da içinde bulunduğu coğrafyayı Ermenistan olarak kabul eden seyyah, Türklerin Ermenileri evlerine kabul etmemelerinin gerekçelerinin nihayet kafasına dank ettiğini söyleyerek bu konuda çok akıllıca bir iş yaptıklarını beyan etmektedir. Ancak iyi huylu ve babacan mizaçlı Müslümanların ise kimi zaman bu prensibi çiğnediğini ve zavallı Ermenileri evlerinde ağırlayabildiklerini ama bu gibi durumlarda ev sahiplerinin, misafirlerini oturtacakları somya ve kanepelerin üzerlerini özenle ve dikkatle, farklı bez ve kumaşlarla örttüklerini ifade etmektedir. Zira Burnaby, Ermenilerin iğrenilecek derecede pis olduklarını, müthiş derecede berbat bir koku yaydıklarını gerek kıyafetlerinin gerekse de evlerinin haşarat ve mikroptan geçilmediğini iddia etmektedir. Türkler ise aksine oldukça temiz olmakla birlikte sıklıkla banyo yapma konusunda nâm salmışlardır. Gezin bu noktada su yüzü görmemiş, kir ve pislikten ötürü insanlıktan nasibini alamamış bu kimseleri evlerinde ağırlama âlicenaplığını gösteren misyonerlere ve Müslümanlara olan hayranlığını da gizleyememiştir. Nitekim bir İngiliz beyefendisi olarak kendisi aynı vaziyete katlanmak zorunda kalıp evinde bu zavallı '*kokarcaları*' ağırlasa çareyi konuklarını uğurladıktan sonra onların dokunduğu her ne varsa tamamını evden atmak yahut yok etmekte bulacağını söylemektedir.⁷⁵³

Burnaby'nin kanaatleri alışılmışın ve beklenenin çok dışındadır. Dolayısıyla özellikle dikkat çekicidir. Üstelik gezginin Türklere yönelik ilgisi ve methiyeleri bu kadarla da sınırlı değildir. Onun ifadesiyle Ankaralı Müslüman kadınlar her ne kadar töre bilmez bir biçimde yaşamakta ve geleneksel Türk adetlerinin dışında bir hayat sürmekteyse de erkekler oldukça yardımsever ve misafirperverlerdir. Seyyah, iddiasını güçlendirmek için duyduğu bir hikâyeyi de okuyucularıyla paylaşmıştır. Buna göre Karadeniz'den Ankara'ya seyahat eden Thompson adlı bir evangelist misyoner yol üstündeki bir kasabaya oldukça geç saatlerde ulaşmış ve yerleşim biriminde

---

⁷⁵³ Burnaby, a.g.e., s. 132.

konaklayabileceği yegâne hanın dolu olduğunu öğrenince çareyi paltosunu yere serip, geceyi hanın bahçesinde, yıldızların altında, açık havada geçirmekte bulmuştur. Henüz daha uykuya bile dalmamışken omzuna bir elin kibarca dokunduğunu hissetmiş, gözlerini açmış, yaşlı bir Türkün üzerine doğru eğildiğini görmüştür. Adamcağız ona büyük bir nezaketle neden yolun ortasında uyduğunu sorduğunda misyoner gerekçesini izah etmiş ve aldığı cevap karşısında şaşkınlığını gizleyememiştir. Zira yaşlı adam ona aynen şu şekilde seslenmektedir: “Hiç olur mu öyle şey! Bu doğru değil. Misafirin her zaman başımızın üstünde yeri vardır. Zira sen bize Tanrı’nın armağanısın.” Bu sözlerin ardından Thompson ihtiyarın evinde konuk olmuş fevkalâde bir biçimde ağırlanmış üstelik şahsına sunulan temiz yatak ve ertesi günün sabahındaki kahvaltı için kendisinden hiçbir bedel talep edilmemiştir.⁷⁵⁴

Burnaby’yi heyecanlandıran ve hayrete düşüren şey, bir Müslümanın bir Hristiyan’a üstelik de evangelizm yanlısı Protestan bir ‘*hakikat taraftarı*’na gösterdiği hürmettir. Seyyah, bu hadisenin muhasebesini yaparken tam tersi bir durumda yani kendi ülkesinde benzer bir hadiseyle karşılaşılsa neler olabileceğini de zihninden geçirmiş ve şu sonuca varmıştır: “Hiçbir İngiliz yahut ABD’li vatandaş bu soylu davranışı serdetmez, bırakın bir Müslümanı kendi dindaşını bile evinde ağırlamazdı.”⁷⁵⁵

Benzer şekilde Hamilton’da Ankara ziyareti sırasında çok iyi ağırlandığını, Türkler yahut Ermenilerin misafirperverliği konusunda şikâyetçi olmasını gerektirebilecek herhangi bir husus ile karşılaşmadığını ifade etmektedir. Tam tersine özellikle de Ermenilerin yanında getirdiği kitaplara ilgi gösterdiklerini kendisini evlerinde ağırlamaktan da büyük onur ve gurur duyduklarını ifade etmektedir.⁷⁵⁶ Gezginin yanında ne türden kitaplar taşıdığı konusunda kesin bir bilgi olmamakla birlikte çok büyük bir olasılıkla bunlar Protestanlığın öğretisi ve prensiplerinden bahseden dini içerikli eserlerdir.

Seyyahlar aynı zamanda Ankara’da mukim cemaatlerin özellikle de Türkler ve Ermenilerin ev hayatı ve alışkanlıklarına dair gözlemlerde de bulunmuş kanaat ve tahlillerini kaleme almışlardır. Belki de bir Batılı gözüyle Ankara’nın sosyal tarihiyle alakalı en doyurucu ve detaylı malumatın edinilebileceği kaynaklardan birisini ortaya koyan Burnaby’nin bir Türk’ün kendi onuruna verdiği akşam yemeği ziyafetinde

---

⁷⁵⁴ Burnaby, a.g.e., s. 147.

⁷⁵⁵ a.g.e., s. 148.

⁷⁵⁶ Hamilton, a.g.e., s. 423.

gördükleri oldukça dikkat çekicidir. Seyyah, evin en nadide köşesinde yani ziyaretçiler için özel olarak tasarlanmış misafir odasında ağırlandıklarını söylemektedir. Türklerin en genel alışkanlıklarından birisi, sahip olduklarının en değerlisini konuklarıyla paylaşmaktır ve bu husus ağırlanma konusunda bir kez daha nüksetmiştir. Odada müzisyenler, ellerinde banjo benzeri müzik aletleriyle⁷⁵⁷ misafirlerini beklemektedirler. Bir Batılının şeref konuğu olduğu böylesine değerli bir ziyafette beklenen hadise gerçekleşmiş ve seyyah salona girer girmez meraklı bakışlar onun üzerine yönelmiştir. Sigara dumanları ve nargile kokusunun dehşet verici boyutlara ulaştığı odada, Burnaby'yi mutlu eden yegâne husus da ilginin tamamen kendisine yönelmiş olmasıdır. Onur konuğuyla temas kuran ilk kişi paşanın oğlu olmuştur. Bu durum odadakiler içerisinde en yetkili ve saygın Türk'ün o olduğu gerçeğini gözler önüne sermektedir. Genç adam, misafirine dinleyeceği müziklerin onun zevkine uyup uymayacağı konusunda tedirginlik yaşadığını beyan etmiş ve Türk müziğinin bir Batılının alışık olduğundan çok farklı ton ve ezgiler taşıdığını sözlerine eklemiştir. Gezgin bu konuda aynı düşünmekle birlikte, kendisini heyecanlandıran şeyin kentin, en yetkili kişinin oğlunun içinde bulunduğu kompleks ve acınma duygusu olduğunu söylemektedir. Burnaby bu psikolojik ruh halini adamın tavırlarından rahatlıkla hissedebilmiştir. Bu, entelektüel derinliği olsun veya olmasın pek çok doğulunun garp dünyasına karşı hissettiği acınası durumun dışavurumundan başka bir şey değildir.⁷⁵⁸

Seyyah, garip bir vahşilik ve acınma duygusu taşıyan bir niteliğe sahip bu müziğin hüznü dolu bir şekilde yankılandığını misafirlerin de buna bağlı olarak istemsizce sohbetlerine ara vermek zorunda kaldıklarını söylemektedir. Enstrümanların ise ürkütücü bir çarpışma neticesinde hâsıl olan büyük bir patlama veya gürültüyü çağrıştıran sesler çıkararak etrafa garip bir ses yadıklarını düşünmektedir. Daha da ilginç dinleyicilerin müziğe yönelik tepkileridir. Şöyle ki Avrupa'da dinlediği ezginin neticesinde kendinden geçmenin tezahürü olarak ortaya çıkan ayakla tempo tutmak bu küçük ama etkileyici Müslüman beldesinde kafaların sağdan sola doğru sallanması şekline bürünmüştür.⁷⁵⁹

Burnaby'nin o gece hakkında anlatacakları bu kadarla da sınırlı değildir.

---

⁷⁵⁷ Kuvvetle muhtemel Burnaby'nin banjoya benzettiği müzik aletleri Türklerin vazgeçilmez enstrümanı saz veya bağlamadır.

⁷⁵⁸ Burnaby, a.g.e., s. 140.

⁷⁵⁹ a. yer

Seyyahın zengin çıkarım ve tahlillere dayandırarak tasvir etmeye çalıştığı manzaranın yemek faslı da hayli ilginçtir. Gezgin, öncelikle Türk mutfağının da en az müziği kadar sürprizlerle dolu olduğunu ifade ederek sözlerine başlamıştır. Zira nasıl ki orkestra yarı yavaş bir tondan adeta yarışarcasına bir tempoya ulaşıp, bunu yaparken de insanları uyutmak istercesine bir sessizlikle enstrümanların tellerine dokunuyorduyorsa mutfaktakiler de önce bal kadar tatlı bir yemeği misafirlerine lââyık görmüş ardından da sirkeyi aratmayacak ekşilikte bir sos ile mideleri fesada uğratmışlardır. Ardından misafirlere pelte yahut muhallebi kıvamında garip bir balık sunulmuştur. Gariplik tadındadır zira deniz mahsulü olmasına rağmen balık tatlı bir sosa bulanmıştır. Çorba ve börek ise balıktan sonra servis edilmiştir. Akşam yemeğinin diğer çeşitleri ise köfte, meyve, kuru üzüm, kaymak, farklı türde salatalar, bir kâse dolusu pilav ve kırmızı şaraptır.⁷⁶⁰

Seyyahın sunduğu liste tam manasıyla geleneksel Türk mutfağını yansıtmamaktadır. Zira şarap vb. alkollü içeceklerin sofralarda alenen bulunması çok alışık olunan bir durum değildir. Bu bilginin gerçekliği tartışılabilir. Şayet doğruysa da konuğun saygın bir Batılı olması şarabın masaya getirilme ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Bununla birlikte menünün sıralanış şeklinde de tuhaflıklar bulunmaktadır. Ana yemek pozisyonundaki balığın tatlı bir sosa bulanmış olması ayrıca çorbanın ana yemeğin ardından servis edilmesi, Türk insanının adet ve alışkanlıklarının dışında olan gelişmelerdir. Muhtemeldir ki ev sahipleri kendi tarzlarının dışında Batılılara daha uygun olduğunu düşündükleri bir menü ve sıralama ile seyyahı mutlu ve mesut etmek isterken tam tersine gülünç duruma düşmüşlerdir.

Burnaby, yemek sırasında ve sonrasında şahit olduklarıyla ilgili de farklı çıkarımlarda bulunmaktadır. Buna göre öncelikle hizmetkârların sayısı misafirlere daha fazladır. Bu bir tür gövde gösterisidir ve bir Batılıya karşı Doğulunun da en az Garp kadar zengin ve güçlü olduğunu ispat etme telaşıdır. Sayıları yirmiye bulan uşakların tamamı tek sıra halinde dizilerek kendilerine iletilecek talimatı beklemektedir. Ev sahibi baş hizmetçiye işaret edince harekete geçilmekte, müthiş bir düzen ve intizamlı tabaklar elden ele taşınarak masaya ulaşmaktadır. Yüksek ve geniş bir masanın etrafına dizilmiş sandalyelere kurulan misafirlerin, hizmetçilerin ritmik hareketlerine yönelik göstermiş oldukları uyum da takdire şâyândır. Kaşık ve çatal

---

⁷⁶⁰ Burnaby, a.g.e., ss. 141-142.

bulunmayan masada, Türk örf ve geleneklerine uygun olarak yemekler elle yenmektedir. Sofrada bulunan İtalyan doktor ve İngiliz Konsolos vekili uzun süredir Ankara’da bulunmanın sağladığı avantajla Doğuya özgü bu alışkanlığı rahatlıkla yerine getirmişler, Burnaby ise bu konuda oldukça zorlanmıştır. Bunun yanı sıra yemek yerken de hiyerarşiyi takip etmek zorunluluğu bulunmaktadır. Şöyle ki kadı, paşadan önce parmaklarını tabağa daldırmamalıdır. Yine bir yüzbaşı haddini bilmeli ve albayından önce hareket etmeme konusunda hassasiyet gözetmelidir. Yemeğin ardından ise hizmetçiler konukların eline su dökmüş ve bu ritüel de rütbe ve sosyal konum göz önüne alınarak sırayla gerçekleştirilmiştir.⁷⁶¹

1.3.3. Anafordan Konfora: Yeniden Haritalandırma Veya William J. Hamilton’un Evangelizm Rüyası

ABD’li misyonerlerle mukayese edildiğinde seyyahların Ankara’nın sosyal tarihi ve toplumsal yapısı ile ilgili olarak daha detaylı ve doyurucu bilgiler sunmaları şaşırtıcı olmamakla birlikte bu husus, gezginlerin de en az misyonerler kadar dini hususlara önem verdikleri ve halkla bu manada temas kurdukları gerçeğini değiştirmemektedir. Kuşkusuz misyonerlerin Anadolu’ya yönelik faaliyetlerinin en öncelikli gerekçelerinden birisinin Tanrı’nın yolundan sapanları hakikate çağırarak ve irşatta bulunmak olduğu gerçeği göz önüne alındığında, Protestanlaştırma faaliyetlerinin evangelizm taraftarlarının gündemini işgal eden ana sâik olması daha kolay anlaşılacaktır. Dolayısıyla misyoner evraklarının büyük oranda dini faaliyetler ve kurumsallaşma üzerine bina edilmesinden daha doğal bir şey yoktur. Bununla birlikte gezginlerin de kimi zaman politik meseleler hususunda kanaat bildirdikleri ve evangelizm mücadelesi veren misyonerlere yol gösterip, onları motive etmeye çalıştıklarını aşikâr bir biçimde izhar eden satırları kaleme aldıkları gözlemlenebilmektedir.

Bu konuda en belirgin örneklerden bir tanesi Hamilton’dur. Kendisi ‘*Küçük Asya*’ seyahati neticesinde kaleme aldığı gezi günlüğünün Ankara bahsinde çok önemli bir konuya parmak basmış ve Ermeni nüfus içerisinde yaygın olan ve ciddi tehlike arz eden bir uygulamayı gözler önüne sermiştir. Onun iddiasına göre Türkler keyfi bir biçimde Ermeni çocukları ailelerinden koparmakta, gözdağı vererek ve sindirerek bu

---

⁷⁶¹ Burnaby, a. yer

çocuklara dinlerini inkâr ettirmektedirler. Hamilton, özellikle ismi zikredilmeyen bir imamın bu konuda öncülük vazifesi üstlendiğini ve bunu cihat kabilinden bir tavır olarak gördüğünü söylemektedir. Kuşkusuz erkek çocuklar daha çok tercih edilmektedir. Gezgın, Müslümanların büyük bir zorbalık ve acımasızlıkla ailelerinden kopardığı çocukların akıbeti konusunda da herhangi bir malumat vermediklerini beyan ederek gözü yaşlı anne ve babaların çocuklarının yolunu gözlediklerini iddia etmektedir. Ona göre oğlanlardan iki tanesi sünnet edilmiştir. Ayrıca bu gaddarca tutumun öncüsü konumundaki imamın merkezi hükümetin yaşananlardan haberdar olma ihtimali karşısında neler yaşayabileceğine dair korkusunun bile kendisini engellemediği Hamilton'un satırlarına yansımıştır. Kuşkusuz bu durum neticesinde zavallı, aşağılık ve her türlü ahlaki değerden yoksun olan bu adam, sahip olduğu ne varsa hepsini kaybedecek, hapsediği karanlığın içerisinde boğulacaktır.⁷⁶²

Gezginin sarf ettiği bu sözlerin ve anlattığı hikâyenin sahilliği konusunda ciddi şüpheler varsa da ortaya konan tablo adeta misyonerleri kente davet niteliğindedir. Nitekim hakikatten uzak bir hayat süren ve neredeyse 'kâfirleşmiş', papa taraftarı Ermenilerin, Tanrının yarası ve Hz. İsa'nın öğretisine dair en ufak bir duyarlılık ve ilgi göstermeyen bir grup tarafından zehirlenmeleri işleri daha da zora sokacak, Katoliklerin ve tabiki Gregoryenlerin hakikatin ışığı ile aydınlanmalarını imkânsız kılacaktır. Kendisi de aslen bir Protestan olan Hamilton'un aslında evangelistlere açık bir çağrıda bulunduğu ve derhal gerekli tedbirleri alarak insanların bu anafordan kurtarılması için mücadele etmeleri gerektiğini salık verdiğini düşünmekte hiçbir beis yoktur.

Diğer taraftan seyyahın merkezi yönetime dair olumlu duygular beslemesi ve Bâbiâli'nin yaşananlardan haberdar olması halinde Hıristiyan azınlıklardan yana tutum alacağına dair kanaatler taşınması da hayli manidardır. Bu durum, önceki bölümlerde de örnekleriyle izah edildiği üzere Osmanlı devlet erkânının özellikle azınlık nüfus ile Müslümanlar arasındaki husumetlerde umumiyetle tarafsız davranmaya çalıştığı gerçeğiyle örtüşürülebilir. Bunun yanı sıra Osmanlı Devletinin hoşgörölü ve adaletli bir karar mekanizması ile hadiseleri sentez etme çabası güttüğüne dair genel kanaatin Hamilton'da da zuhur ettiği ve belki de gezginin bu inancını istemsizce dışa vurduğu da çok yanlış bir yorum olmayacaktır.

---

⁷⁶² Hamilton, a.g.e., ss. 428-429.

Gezginin misyonerlere yönelik bu gizli çağrısının ardından sarf ettiği sözler, ‘yoldan sapmış sözde Hıristiyanlar’ı doğru ve mutlak olana davet etmek maksadıyla, yani dini inkişaf bahanesiyle ‘Küçük Asya’yı arşınlayan evangelistlerin, aslında nasıl bir politik bakış açısına sahip olduklarını ve Anadolu topraklarını yeniden haritalandırmak gibi bir siyasi emel taşıdıklarını da açıkça ortaya koymaktadır:

“Başıma gelen her hadise, edindiğim her tecrübe, insanlık, medeniyet ve iktisadi tekâmül için, bu ülkeyi Türkler yerine Rusların idare etmesinin çok daha tercih edilebilir sonuçlar üreteceği gerçeğini bana gösterdi. Ne var ki diğer Avrupalı güçler Rusya’yı abartılı bir güç ve nüfuza kavuşturacak bu gelişmeden rahatsızlık duyacaklardır. Ama içinde bulunduğumuz çağda yani 19. yüzyılda, Hıristiyan ulusların tamamı için yüz karası bir durumdan başka bir şeyi ifade etmeyen Türklerin Avrupa’daki varlığını engelleyip, bu rezil topluluktan kurtulmanın başka bir yolu var mıdır? Onları, lâıyk oldukları doğal sınırlara geri sürmenin ve tüm Muhammed taraftarlarını Suriye, Arabistan, Mısır, İran ve Tataristan coğrafyasına hapsetmenin zamanı çoktan geldi, geçiyor bile. Böylelikle Rumeli bölgesi ve İstanbul’un itibarı iade edilecek ve bahsi geçen topraklar Rum yurdu haline dönüştürülecektir. Bugün ayakta durmaya mecali kalmayan Rumlar, böylesine harikulâde bir reform hareketiyle zavallı bir beldenin ve hastalıklı bir coğrafyanın kemirgenleri olmak yerine, adlarına yaraşır bir biçimde dünyanın en kıymetli başkentlerinden bir tanesine hükmedeceklerdir. Bu, onlara aynı zamanda ‘Küçük Asya’nın batı sahillerine ve adalara sahip olmanın kapılarını da aralayacaktır. Aynı zamanda bu sayede Avrupalılar ile Müslümanlar arasındaki muvazaneyi sağlayacak ve elçilik vazifesi yürütecek bir Ermeni Krallığının teşekkülüne de imkân doğacaktır. Ermenilerin Hıristiyan dinine mensubiyetleri ve Asyalılara özgü adet ve alışkanlıkları hayatlarına ikame etmiş olmaları bu rolü üstlenmeleri konusunda kendilerine sınırsız imkân ve avantaj sağlamaktadır. Bu krallık, Ermenistan, Kapadokya, Paflagonya,⁷⁶³ Galatya ve Frigya bölgelerini içine alan geniş bir coğrafyaya hükmedecektir. Ermenilerin ticaret alanındaki nüfuz ve enerjileri, Anadolu’nun zengin yeraltı kaynaklarıyla bir araya geldiğinde ortaya fevkalâde bir sonuç çıkacaktır. İnsanoğlunun hizmetine sunulan bu imkânlar Batı’yı huzura kavuşturacak, yeryüzünün bu talihsiz coğrafyasını Doğunun elinde harap olmaktan kurtaracaktır. Diğer taraftan şayet bu harikulâde rüya gerçeğe dönüştürülürse, bu inanılmaz başarının bir diğer kazanımı da Türkler olacaktır. Zira ana vatanları olan Tataristan’a avdet eden Türkler, belki de duçar oldukları marazdan kurtulacak, ahlaki çöküş ve yozlaşmadan sıyrılacaklardır. Üstelik daha sağlıklı ve duyarlı bir ruh haline sahip olmak, onlara geçmişte yaptıkları hataları hatırlatacak ve muhtemeldir ki,

⁷⁶³ Bugünkü Bartın, Zonguldak, Kastamonu vilâyetlerini kapsamına alan, Karadeniz Ereğlisi’nden başlayıp Amasra’ya kadar uzanan yaklaşık dört bin yıllık kadim bir geçmişe sahip bölgedir.

doğunun bu bahtsız evlatları gerçek kurtuluşun reçetesine ulaşip Hıristiyanlığın potasında eriyeceklerdir kim bilir?”⁷⁶⁴

Hamilton’un henüz 19. yüzyılın ilk yarısında kaleme aldığı bu satırlar, Batı dünyasının gelecekte nasıl bir Doğu tasavvur ettiğinin ipuçlarını fazlasıyla ortaya koymaktadır. Bilhassa da Anadolu’nun yeniden dizayn edilme, bir başka deyişle güç ve nüfuz sahibi Garp ülkelerince farklı bir doğrultuda şekillendirilme arzusunun en anlaşılır şekilde yansıtılmaya çalışıldığı bu ifadeler aynı zamanda ‘*Küçük Asya*’yı mesken edinen gezgin ve misyonerlerin emellerini de gözler önüne sermektedir. Bu bağlamda değerlendirildiğinde aslında Doğu değerlidir. Onu sorunlu hale dönüştüren ve aşağılık bir konuma indirgeyen ise bölgeyi istila edip köhne bir zihniyeti aşılama çabasına çalışan Müslümanlardır. Batının her daim taşıdığı ve sürekli gündemde tutmaya çalıştığı bu algıyı geliştirip, besleyecek ve büyütecekler de hiç şüphe yoktur ki evangelist misyonerler olacaktır. Onlar, seyyahların araladığı kapıyı sonuna dek açma uğraşısı verecek ve din kisvesi altında bilhassa da ABD’nin sömürgeci ve yayılmacı politikalarının elçilik görevini üstleneceklerdir. Bu öylesine bir vazifedir ki ‘*Küçük Asya*’da, bu mümbit topraklarda, hangi ulusun nereye konumlanacağı, kimlerin yahut hangi cemaatin nasıl hareket edeceği önceden planlanmış ve 20. yüzyılın Türkiye’sinin kaderi tayin edilmeye çalışılmıştır.

1.3.4. Misyoner Benjamin Schneider’ın Ankara Notları

Benjamin Schneider, Ankara’yla ilgili yeterince detaylı sayılabilecek bilgiler veren ikinci misyonerdir. Kendisi uzun süre Bursa istasyonunda görev yaptığı için kent ve çevresini çok iyi tanıyan bir Board mensubudur. Ancak Ankara hakkındaki kanaatleri kente gerçekleştirdiği kısa bir seyahatle sınırlıdır.

Schneider da tıpkı Richardson gibi izlenimlerini aktarırken öncelikle vahim bir tablo çizmeyi tercih etmiştir. Ancak onun karamsarlığı biraz farklıdır. Onu sıkıntıya sokan husus, hizmetkârlar diğer istasyonlarda var güçleriyle mücadele ederken Ankara’ya yönelik ciddi bir faaliyette bulunulmamasıdır. Bölgeye iki yıldan beri sadece bir ziyaret tertip edilmiştir. İhtiyaç duyulan şey ise eğitilmiş bir vâiz, papaz yahut misyonerdir. Zira Ankara bir iç kente göre olağanüstü derecede uygar ve ileri görüşü bir beldedir. Aynı zamanda eğitim seviyesi de hayli yüksektir. Eğitimsiz birinin bir yere

---

⁷⁶⁴ Hamilton, a.g.e., s. 429.

gelebilmesi ve kendisini ispat etmesi mümkün değildir. Bilhassa da Katoliklerin davalarını ayakta tutmak ve yaymak için tesis ettikleri ve vasıta rolü üstlenen eğitim kurumları karşısında durmak zordur ve bunu başarmak için ciddi donanıma sahip olunması gerekmektedir.⁷⁶⁵

Görüldüğü üzere misyoner sıkıntıları bilindik bir nedene yani vâiz ihtiyacına bağlamış ve Ankara'nın kronik yarasına tuz basmıştır. Diğer taraftan duyulan gereksinimin makul gerekçeleri sunulmuştur. Başka bir husus da tıpkı Richardson gibi Schneider'ın da Katolikleri hasım kabul etmesidir. Bu satırlar bir kez daha göstermiştir ki misyonerlerin sorunu ne Müslümanlar ve ne de Katolikler haricindeki azınlık unsurlardır.

Schneider, mektubunda Ankara'daki hava koşulları, yaz hayatı ve kentin stratejik konumuyla ilgili de bilgiler vermektedir. Onun ifadesiyle bölgede kuru bir iklim vardır. Diğer taraftan kışları şiddetli ayazla birlikte oldukça soğuk bir hava hâkim olmaktadır. Yazın ise üç ya da dört ay boyunca ılık bir hava görülmektedir. Dolayısıyla bölge halkı bu dönemde yazlık evlerinin bulunduğu bağlarına gidip bir nebze de olsa rahatlamayı tercih etmektedir. Umumiyetle kent, mekân olarak yaşamaya çok elverişlidir. İklim açısından neredeyse hiç güçlük yoktur. İstanbul'a ve İstanbul'dan posta servisi haftalık olarak işletilmektedir. Aynı zamanda Ankara'da başkent ve İmparatorluğun diğer önemli yerleşim birimleriyle irtibat kurulabilecek bir telgraf sistemi de mevcuttur.⁷⁶⁶

Schneider, bu satırları kaleme alırken her anlamda elverişli konuma sahip olan bir kentin o döneme kadar uğradığı ihmalî gözler önüne sermektedir. Bugünle mukayese edildiğinde dikkatleri celbeden husus ise iklim konusundaki kanaatlerdir. Misyoner bilhassa da yazları havanın sıcak değil ama ılık olduğuna dair görüş bildirmiştir. Hâlihazırda Ankara kent merkezi ve çevresinin yaz dönemindeki durumu bahsi geçen dönemle mukayese edildiğinde farklı koşullara sahiptir. Gerçi sıcak yahut ılık kavramları görecelidir. Dolayısıyla da derece belirtilmediği için Schneider'ın ılık derken neyi kastettiği çok da anlaşılammaktadır. Diğer bir husus da şehrin stratejik önemine vurgu yapılmasıdır. Gerçekten de Ankara'nın Anadolu'nun merkezine yani

---

⁷⁶⁵ Benjamin Schneider, "Angora as a Mission Field", Western Turkey Mission, *Missionary Herald*, C. LXVII, 1871, s. 73.

⁷⁶⁶ Benjamin Schneider, "Angora as a Mission Field", Western Turkey Mission, *Missionary Herald*, C. LXVII, 1871, s. 74.

tam göbeğine kurulmuş olması kenti doğu ile batı arasında bir köprü haline getirmiş ve pek çok noktadan bu bölgeye ulaşımı kolaylaştırmıştır.

Kentin iklim özellikleriyle alakalı bilgilere Lennep'in seyahatnâmesinde de rastlanmaktadır. Seyyaha göre Ankara'nın hayli değişken bir havası vardır. Gün içerisinde sıcaklık değerleri sürekli değişebilmektedir. Bu öylesine bir istikrarsızlıktır ki on beş dereceye yakın oynamalar dahi görülebilmektedir. Sabah sıcak ve ağır bir hava ile güne başlayan şehir öğleden sonra bilhassa da doğulu rüzgârlarla soğuyabilmekte yahut serin bir sabahın ardından kasvetli bir havaya maruz kalılabilmektedir.⁷⁶⁷

Schneider'in mektubuna geri dönülecek olursa, misyoner bu kadar çok övgüden sonra kentte heves ve cesaret kırıcı hadiselerin de mevcut olduğunu söyleyerek adeta bölgeyle ilgili görüşlerini dengelemek istemiştir. Board mensupları için kötülük Katolik olmakla eşdeğerdir. Çünkü nerede Katolik varsa orada uğursuzluk ve ahlaksızlık hâkimdir. Tıpkı Richardson gibi Schneider da Ankara'nın yegâne sorununun Papalık taraftarları olduğunu vurgulamış ancak Müslümanların da kısmen onlara bu konuda destek çıktığını iddia etmiştir. Schneider bu konuda şunları söylemektedir:

“Ankara'da moral bozucu sahnelere de şahit olduk. Halkın aşırı derecede dünyevileşmesi ve şehvetperestliğin had safhaya ulaşması bizleri fazlasıyla hayal kırıklığına uğrattı. Bölgede ahlaki değerlerin son derece yozlaştırıldığı söylenebilir. Bu durum sadece Hıristiyanlar için geçerli değildir. Müslümanlar da aynı zafiyeti yaşamaktadır. Bu olumsuzluklar bir yandan işimizi güçleştirirken diğer yandan da davamızda haklılığımızı ve bu yolda ilerlememizin gerekliliğini gözler önüne sermektedir. Diğer taraftan Katoliklerin düşmanca tavırları bizi fazlasıyla yıpratmaktadır. Papalık taraftarlarının geniş bir kitleyi teşkil etmelerinin yanı sıra varlıklı ve nüfuzlu olmaları hakikat düşmanları için bulunmaz bir fırsattır. Bu mezhebe mensup olanların önemli bir kısmı oldukça bağınaz ve mutaassıptır. Rahipleri muhalefet etme konusunda çok karardır. Bizlere düşen görev, en kötü durumda bile kutsal kitabımızın beşeriyetin gönlünde taht kurabileceğine inanmak ve bu konuda kesinlikle ümitsizliğe kapılmamaktır.”⁷⁶⁸

Bu satırlarla Schneider da tıpkı Richardson gibi hedef kitleyi tespit etmiş ve mücadele için gereken en önemli hususun sebat ve sabırla direnmek olduğunu altını çizmiştir. Bu aslında misyonerlik felsefesinin ruhuna uygun bir durumdur. Zira binlerce

---

⁷⁶⁷ Lennep, a.g.e., s. 183.

⁷⁶⁸ Benjamin Schneider, “The Church of Galatia”, Western Turkey Mission, *Missionary Herald*, C. LXVII, 1871, s. 74.

kilometre yol kat edip Anadolu'ya ulaşan evangelizm taraftarlarının ümitvar olmaktan ve kazanmaya inanmaktan başka çareleri yoktur. Diğer taraftan başarıya ulaşmak için emniyetli bir çalışma ortamının mevcudiyeti mühimdir.

1.3.5. Protestanın Türk İle İmtihanı

Ankara'daki Müslümanların Hıristiyanlara yönelik kanaatleri hakkında daha fazla fikir sahibi olmak için Protestan seyyahlara da kulak vermekte yarar vardır. Misyonerler, dikkatleri üzerlerine toplamamak ve tepki çekmemek için umumiyetle Türklerle dini mülahazalara girmemişlerdir. Seyyahlar ise böyle bir kaygı gütmedikleri için farklı mahfillerde, bilhassa da yemek davetlerinde Müslüman nüfus ile bu anlamda münasebette bulunmuşlardır. Bu konudaki en ilginç örnek Burnaby'den gelmiştir. Seyyah, İngiliz konsolos vekilinin de bulunduğu bir akşam yemeği davetinde Süleyman adlı Türk ev sahibine karşı büyük bir cüretkârlık örneği göstererek tarihte savaşların patlak vermesinde hiçbir şeyin din kadar etkili olmadığını söylediğinde aldığı cevap karşısında dehşete kapılmıştır. Süleyman, böyle devam ederse yüz yıl içerisinde dünya üzerinde hiçbir din kalmayacağına inandığını söylemiştir. Onun anlamlandıramadığı husus ise Hıristiyanlar arasındaki fikir ayrılıklarıdır. Türk ev sahibi, bu konudaki kafa karışıklığını gidermek adına kendince kanaatini belirtmiştir. Onun ifadesiyle Hıristiyanlıkta, taraftarlarını cennete götürecek çok sayıda farklı yol vardır. Mesela Ankara'da, hem Amerikalı Protestan misyonerler, hem İtalyan Katolikler, hem de gerçek manada Ermeniliğe iman etmiş Gregoryen Ermeniler bulunmaktadır. Üstelik bu grupların tamamı cennete gideceklerini iddia etmektedir. Ama ne tuhaftır ki birbirlerini de cehenneme yakıt olmakla suçlayarak olaya bambaşka bir boyut katmışlardır. Süleyman'ın kanaatine göre bu hususun en büyük mağlubu ise Ermenilerdir. Zira zavallı konumundaki bu insanlar ne yana döneceklerini şaşırılmışlar, evangelistlerle evangelist; İtalyan Katoliklerle Katolik olmuşlardır. Mevziini kaybetmek ise en büyük zaftır ve insanları cehenneme sürükleyecektir.⁷⁶⁹

Bu örnek Müslümanlar arasında Hıristiyanlara dair farklı kanaatlerin hâsıl olduğu gerçeğini ortaya koymaktadır. Bir Türkün gözüyle tüm Batılılar aynıdır ve aynı değer yargılarını taşımalıdır. Diğer taraftan Burnaby'nin kanaatleri de pek farklı değildir. O da Süleyman'ı en zayıf noktasından vurmaya çalışmış ve Şii Sünni ihtilafını

---

⁷⁶⁹ Burnaby, a.g.e., s. 122.

gündeme taşımıştır. Ancak ev sahibi adeta bu soruya hazırlıklı gibidir ve Müslüman dünyada tek bir fikir ayrılığı olduğunu ve her iki düşüncenin taraftarlarının da cennetle müjdeleneceği konusunda bir ittifak bulunduğunu beyan etmiştir. Diğer taraftan, Hıristiyanlığın ise yüzlerce farklı mezhebe bölündüğünü ve tüm cemaatlerin birbirlerini kâfirlikle suçladığını da sözlerine eklemiştir.⁷⁷⁰

Bu anlatı Hıristiyan dünyasındaki kopukluğun ve bölünmüşlüğün iddia edilen aksine İslâm coğrafyasından çok daha fazla olduğunu ortaya koymaktadır. Zira seyyahın Süleyman'a vereceği herhangi bir cevap kalmamıştır. Öte yandan misyoner evrakları da bu hususu doğrulamakta ve özellikle Katoliklerin hayli güçlü ve nüfuzlu olduğu Ankara özelinde, bahsi geçen cemaat üyelerinin evangelistlere yönelik yaklaşımları ve yine Protestanların tersi istikametteki duygu ve düşünceleri '*kâfirlik*' kavramının anlaşılabilirliğini arttırmaktadır.

Gezginin dikkatini çeken bir diğer husus da kılık kıyafet, ev düzeni ve yaşam koşulları bakımından Ermeni ve Türklerin benzerlikleridir. Seyyahın deyimiyle estetikten yoksun kalın halı ve kilimler, oturmak için her köşe başına kurulmuş sedir ve divanlar, tütün çubukları ve nargileler garip bir biçimde kireç badanalı duvarlar her iki cemaatin de evlerinin ortak özellikleridir. Odalarda resim veya aynaya rastlamak ise neredeyse imkânsızdır. Hatta aynanın maliyetli bir ev eşyası olduğu ve taşınmasının güçlüğü de göz önüne alındığında lüks kabul edildiği dikkatlerden kaçmamaktadır. Giyim kuşam konusunda da ciddi bir benzerlik göze çarpmaktadır. Ermeni kadınlar çarşafına bürünmüş sıkı sıkıya örttükleri peçeleriyle yüzlerini gizleyerek Müslüman hanımlardan ayırt edilmez hale gelmişlerdir. Umumiyetle Ermeni delikanlıların evlenecekleri bayanları evlilik öncesinde görmelerine müsaade edilmemektedir. Hâlbuki bu kaba ve anlaşılmaz bir Türk âdetidir.⁷⁷¹

Türk gibi davranmanın ve Müslüman gibi yaşamının Protestan bir Hıristiyanı endişeye sevk etmesi anlaşılır bir durumdur. Ancak yüzyıllardır Osmanlı Devleti sınırları dâhilinde yaşayan ve hiçbir surette, ülkenin yerli unsuru kabul edilen Türklerden farklı bir muameleye maruz kalmayan azınlık cemaatlerin, güçlü olanı örnek alması ve onların sosyal normlarını benimsemesinden de daha doğal bir durum yoktur. Üstelik bu benzeşmenin tabii bir biçimde gerçekleştiği ve zimmî nüfusun kesinlikle bir

---

⁷⁷⁰ Burnaby, a.g.e., ss. 122-123.

⁷⁷¹ a.g.e., s. 148.

zorlama ile karşılaşmadığı yine seyyahın satırlarında kendisini açıkça ortaya koymaktadır. Nitekim Burnaby, Türk ve Hıristiyanlar arasında büyük bir uyum ve ahenk bulunduğu bahsederek ne zaman bir Ermeni'ye misafir olsa ortamda Müslümanların da yer aldığını söylemektedir. Tersi durumda da manzara aynıdır. Seyyah, bu hususun Anadolu'nun tamamı için geçerli olup olmadığını sorduğunda ise aldığı cevap şaşırtıcıdır. Ermenilerin iddiasına göre dostluk ve kardeşlik Ankara'ya özgü bir durumdur. Özellikle de Sivas'ta Hıristiyanların maruz kaldığı baskı ve şiddet tahammül edilemez boyutlara ulaşmış, hapishaneler Ermeni vatandaşlarla dolup taşmıştır. Burnaby, İzmit seyahati sırasında benzer sıkıntıların Ankara'da da yaşandığını duyduğunu özellikle de Ermenilere hayat hakkı tanınmadığının kendisine beyan edildiğini söylemektedir. Ancak kentte şahit oldukları fikrini değiştirmiştir. Dolayısıyla kendisi Ermenilerin iddialarına inanma konusunda tereddüt yaşamaktadır.⁷⁷²

Gezginin bu kanaatleri özellikle mühimdir. Üstelik başta Schneider olmak üzere ABD'li misyonerlerin algılarıyla da büyük oranda çelişmektedir. Nitekim evangelistler genel itibariyle Türklerin kaba, pis ve anlayışsız olduklarını iddia ederken bir başka Protestan, İngiliz Burnaby, bu durumun tersine kanaatlerde bulunmuş hatta Türklerin bilhassa da Ermeniler üzerinde baskı uyguladıklarına dair söylentileri boşa çıkaracak yorumlar getirmiştir. Seyyah Müslümanların konukseverliğinden o derece etkilenmiştir ki duygularını satırlara şu şekilde dökmüştür:

“Bu ülkede yaşayan ve Türkleri haydutlukla suçlayan hatta onları gök kubbe altındaki en şeytan kişiler olmakla itham eden kimseleri ahlak risaleleri yazmayı bırakıp biraz da Anadolu'yu dolaşmaya davet ediyorum. Kimse anlatıldığı kadar kötü değildir diye bir söz var bilirsiniz. Bırakın kötü olmalarını onlardan öğreneceğimiz o kadar çok şey var ki. Buradan kendisini Hıristiyan addedenlere sesleniyorum Küçük Asya'nın bu samimi evlatlarından alacağınız o kadar çok ders var ki...”⁷⁷³

Bu sözler misyonerlik tarihi açısından çok büyük önem arz etmektedir. Nitekim bu ifadelerle belki de ilk kez evangelizm sevdalıları ihtilafa düşmüş ve fikir ayrılığı yaşamaya başlamışlardır. Ne var ki rasyonel davranma konusunda oldukça mahir Protestanların tecrübe ettikleri inkırazları yeniden doğuşa evirip tüm dezavantajlı durumlardan avantaj devşirme konusundaki ustalıkları burada da zuhur etmiştir.

---

⁷⁷² Burnaby, a.g.e., s. 148-149.

⁷⁷³ a.g.e., s. 151-152.

Nitekim Katoliklerden yüz bulamayan diğer azınlık unsurların gücüne ise asla inanmayan Board mensupları için Ankara'da sığınabilecek tek bir kapı kalmıştır ki o da Müslümanların güvenini kazanmaktır. Bunu gerçekleştirebilmenin yolu ise devlet erkânı ile iyi münasebetler geliştirebilmekten geçmektedir. Buna bağlı olarak müteakip bölümde Protestan misyonerlerin Ankara özelinde Osmanlı devlet kurumlarıyla münasebetlerine değinilecektir.

2. RESMİ MÜNASEBETLER VE MİSYON FAALİYETLERİ

2.1. YA DEVLET BAŞA YA KUZGUN LEŞE

2.1.1. Yerel Yöneticilerle Evangelizm Taraftarları Arasındaki Münasebetler

Ankara'yla ilgili misyoner kayıtlarında devlet vurgusuna ilk kez 1862 yılında rastlanmaktadır. Aslında kent özelinde düşünüldüğünde bu hayli erken bir tarihtir. Zira Board mensuplarının şehre dair sistemli bir biçimde belge üretmeye başladıkları tarih de yine 1862'dir. Dolayısıyla ABD'li misyonerlerin Ankara'ya ulaşmasıyla beraber misyoner-devlet ilişkisine dair bazı çabaların sarf edildiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Osmanlı devlet erkânı Board mensuplarının bilhassa da Katoliklerle giriştikleri savaşta genellikle taraf olmuş ve takdir haklarını umumiyetle misyonerlerden yana kullanmıştır. Hatta önceki bölümlerde de ifade edildiği üzere kimi durumlarda yerli yöneticilerin şikâyet ve itirazları karşısında bile misyonerlerin lehine kararlar alınmıştır. Nitekim Amerikan Board Teşkilatının basın yayın faaliyetlerini yürüten Amerikan Protestan İncil Cemiyetine Osmanlı devlet yöneticilerinin tabiriyle de Amerika Kütüb-i Diniye örgütüne ait kitaplara el konulduğuna dair gelen şikâyetler üzerine Ankara valisi tarafından bahsi geçen kitaplara vilâyet maarif idaresince herhangi bir muamele uygulanmadığı Protestan İncili gibi kütüb-i diniye satan bir kitapçıdan evvelce alınan kitapların da sahibine iade edildiğinin Ankara vilâyetinden bildirilmesi bu konudaki en güzel örneklerdendir.⁷⁷⁴ Ancak bu daha çok Bâbîâli eksenli bir tavidir. Yerel yöneticiler bu konuda payitaht kadar net bir tutum takınmamışlar ve istikrarsız bir yaklaşım sergilemişlerdir. Evangelizm taraftarları bazı bölgelerde herhangi bir tehdide maruz kalmadan faaliyetlerini yürütürken, kimi yerleşim birimlerinde ise yerel yöneticilerin ciddi baskısı ve şiddetli muhalefetine maruz kalabilmişlerdir.

Benzer bir durum Ankara için de söz konusudur. Kentteki yerel yöneticilerin

---

⁷⁷⁴ BOA, BEO., Dosya No: 2521/ Gömlek No: 189045, 30.12.1322.

misyonerlere yönelik tavır ve yaklaşımları dönemsel olarak değişiklik arz etmektedir. Zira kimi yöneticiler himaye edici ve koruyucu bir tutum sergilerken kimileri ise tam tersi bir tutum takınmışlardır. Misal vermek gerekirse misyoner Greene 22 Kasım 1862 tarihinde kaleme aldığı mektubunda Ankara’da Katolik Ermenilerin şiddetli muhalefetine rağmen az da olsa metanetli davranış sergileyenler olduğundan bahsetmektedir ki yaşananlara kayıtsız kalmayıp mücadele yolunu tercih eden en mühim şahsiyet bölge valisi yani paşadır. Nitekim onun icazetiyle Ankara’daki evangelizm taraftarları Protestan olarak kaydedilme müsaadesini almış ve rahata kavuşmuşlardır.⁷⁷⁵ Bu dönemde Ankara valisi Rıdvan Paşa’dır.⁷⁷⁶ Kendisi 1861-1863 yıllarında Ankara valiliği yapmıştır.⁷⁷⁷ Misyonerlerin Ankara’ya ulaşma tarihlerinin de 1862 senesi olduğu göz önüne alındığında bu çakışmanın bir rastlantı sonucu gerçekleşmediği yönünde tahminlerde bulunmakta hiçbir beis yoktur. Zira misyonerler ön bilgi toplama ve faaliyet yürütecekleri bölgeyle alakalı keşif çalışmaları yapma konusunda hayli mahir ve beceriklidirler. Muhtemelen Protestan misyonerlerin öncü keşif kolu konumundaki gezginlerin bölge yöneticileri hakkındaki cesaret verici yaklaşımları evangelizm taraftarlarını kente yerleşme konusunda teşvik edici olmuştur.

Her ne kadar misyoner evraklarında Rıdvan Paşa ile ilgili bilgilendirmeler mevcut değilse de sâbık valilerin Protestan gezginlere yönelik yaklaşımları süreci hızlandırmış ve ümitleri arttırmıştır. Mesela Hamilton, yüzyılın ilk yarısında kente ulaşır ulaşmaz paşayı ziyaret etmek istediğini kendisi İstanbul’da olduğu için ancak vekilini görebildiğini söylemektedir. Ne var ki paşa, kaymakam diye tabir edilen yardımcısını gezginin seyahatinden haberdar olduğu konusunda bilgilendirmiş ve Hamilton’a hizmette kusur edilmemesi gerektiği talimatını vermiştir. Ayrıca şehri gezerken seyyahın yanına ona rehberlik yapacak bir de kavas verilecektir.⁷⁷⁸ Bahsi geçen dönemde Ankara Valisi İzzet Mehmet Paşa’dır.⁷⁷⁹ Mehmet Paşa 1832-1838 yılları arasında valilik görevini yürütmüştür.⁷⁸⁰ Görev süresinin dokuz yıl sürdüğü ve

---

⁷⁷⁵ Joseph K. Greene, “Outstations”, *Western Turkey-Station Reports, Missionary Herald*, C. LIX, 1863, s. 270.

⁷⁷⁶ Musa Çadırcı, Özlem Gülenç İğdi, “Tanzimat’tan II. Meşrutiyete Ankara Valileri”, *Tarihte Ankara: Uluslararası Sempozyumu Bildiriler*, C. I, a.g.e., s. 434.

⁷⁷⁷ İğdi, a.g.t., s. 49.

⁷⁷⁸ Hamilton, a.g.e., s. 419.

⁷⁷⁹ Ainsworth, a.g.e., s. 120.

⁷⁸⁰ İğdi, a.g.t., s. 49.

kentin idareciliğini en uzun süre üstlenen paşa olduğuna dair iddialar da mevcuttur.⁷⁸¹

Benzer şekilde Batılı kaynaklarda kendisinden övgüyle söz edilen bir diğer vali de Said Paşadır. Yerel kaynaklarda da bahsi geçen paşanın idareciliği konusunda taltif edici ifadeler bulunmaktadır. Said Beyin hayırlı faaliyetleriyle dikkat çektiği ve halk tarafından çok sevildiği yönündeki beyanatlar vilâyetin resmi gazetesi olan ‘Ankara’da da kendisine yer bulmuştur.⁷⁸² 1830 doğumlu olan paşanın⁷⁸³ kentteki valiliği 1878 yılına tekabül etmektedir.⁷⁸⁴ Said Bey, Ankara’da sadece sekiz dokuz ay yöneticilik yaptıktan sonra Kastamonu valiliğine atanmıştır.⁷⁸⁵

Başarılı bir biçimde vazife yürüttüğü yönündeki iddialar gazetelere yansımış bir idarecinin görev yerinin bu kadar hızlı bir biçimde değiştirilmesinin gerekçeleri kesin olarak bilinmese de seyyah Barkley’in günlüğünde kendisiyle alakalı sürekli olumlu izlenimler aktarması dikkat çekicidir. Gezgin öncelikle Ankara seyahatinin zamanlamasının mükemmel olduğunu belirterek sözlerine başlamıştır. Çok şanslıdır çünkü Said Paşa gibi münevver ve ileri görüşlü birisi kenti idare etmektedir. Oldukça akıllı, mütevazı ve berrak fikirli bir kimse olan paşanın bir yöneticiden çok sıradan bir vatandaş gibi hareket etmesi halk nezdinde kendisine hayranlık beslenmesi sonucunu doğurmuştur. Ancak Barkley’i mutlu eden şey başkadır. Zira Said Paşa tıpkı bir muhbir gibi kentteki cemaatler hakkında Protestan seyyaha detaylı bilgi vermiş ve gezginin nasıl hareket etmesi konusunda kendisini bilgilendirmiştir. İngiltere’nin Edinburgh ve Woolwich bölgelerinde on iki yıl kalması eğitimini orada tamamlaması ve İngilizceyi oldukça iyi düzeyde ve akıcı bir biçimde konuşması onu etkileyici kılan diğer özellikleridir.⁷⁸⁶

Said Paşanın bazı özelliklerinin bir Batılı gözüyle değerlendirildiğinde onu farklı kılması oldukça anlaşılır bir durumdur. Muhtemeldir ki Vali Bey, bilinçli yahut bilinçsiz biçimde Barkley’e istediğinden çok daha fazlasını sunmuş ve seyyahı fazlasıyla memnun etmiştir. Diğer taraftan büyük bir ihtimalle İngiltere’de eğitim alması ve bahsi geçen ülkede uzun süre bulunması Said Paşayı Britanya konusunda hassas kılmıştır.

---

⁷⁸¹ Güler, a.g.t., s. 50.

⁷⁸² Murat Tuğluca, *Ankara: Vilâyetin Resmi Gazetesi (1870-1921)*, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003, s. 31.

⁷⁸³ İğdi, a.g.t., s. 101.

⁷⁸⁴ Güler, a.g.t., s. 52.

⁷⁸⁵ Mehmed Süreyya, “Said Paşa”, *Sicill-i Osmani Yahud Tezkire-i Meşahir-i Osmaniyye*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996, C. 5, s. 1458.

⁷⁸⁶ Barkley, a.g.e., s. 95.

Buna bağılı olarak da Protestanlık sevdasındaki misyonerlerin ve yine gezginlerin kentte en rahat hareket ettikleri dönemin bu sürece tekabül ettiği varsayılabılır.

Barkley'in verdiği bir örnek de bu durumu doğrulamaktadır. Onun ifadesiyle Protestan bir Rum fırıncı İngiliz konsolosun talebi üzerine daha ucuz olan esmer un yerine beyaz unla ekmek imal etmeye başlamıştır. Bu durum maliyeti arttırdığı için doğal olarak ekmeğin fiyatı da artmıştır. Ancak bedeli resmi makamlarca belirlenen bu ürünün Rum vatandaş tarafından daha pahalıya satılması dikkatleri çekmiş ve fırıncı ürettiği yeni ekmeği diğerleriyle aynı fiyata satma konusunda baskıya maruz kalmıştır. Diğer bir seçenek de üretimi durdurmaktadır. İtirazlar daha çok dükkânı gâvur mahallesinde bulunan ve azınlıklara satış yapan bir fırının Müslümanlardan daha ayrıcalıklı bir konumda bulunmaması gerektiği yönündedir. Üzerindeki baskılardan bunalan fırıncı çareyi konsolosa müracaat etmekte bulmuştur. Konsolos ise Said Paşadan yardım talep etmiştir. Paşa ise fırıncıya üretimini kesmemesi ve satışlarına devam etmesini salık vermiştir. Ne var ki zaptiyeler adamın dükkânını mühürlemişlerdir. Bunun üzerine İngiliz konsolosun da ricasıyla Said Paşa bir kez daha devreye girmiş ve valinin talimatıyla dükkân yeniden açılmış ve Rum fırıncı hedefine ulaşmıştır.⁷⁸⁷

Bu örnek en azından mahalli idareler bağlamında İngilizlerin Osmanlı Devletinin yerel yöneticileri üzerindeki etkisini ortaya koymasından mühimdir. Ayrıca Ankara'daki Protestanların İngiltere hükümeti tarafından korunup kollandıklarını da gözler önüne sermektedir. Diğer taraftan yukarıda da ifade edildiği üzere Said Paşanın Ankara valiliği vazifesi bir sene dolmadan sona ermiştir. Barkley'in iddiasına göre bunun yegâne nedeni dürüstlüktür. Nitekim kente bir karabasan gibi çöken kan emiciler, sefil bir davranış sergileyerek her türlü iltimas ve rüşvetin kapısını kapatan tamamen halktan yana bir politika izleyen bu şanlı ve kahraman yöneticiyi bertaraf etmek için çeşitli dalavereler çevirmiş ve bu konuda da başarılı olmuşlardır.⁷⁸⁸

Ankara'da Protestan misyoner ve gezginlerin ruhunu okşayan ve onlara hitap etme konusunda her türlü vasfa sahip olan bir diğer vali de Mustafa Süreyya Paşa'dır. Kendisi 1876 yılında Ankara'ya atanmış ve Kanuni Esasi'nin ilanından sonra vazifesine son verilmiştir. Yani bahsi geçen paşanın kentteki yöneticilik süresi bir yıl

---

⁷⁸⁷ Barkley, a.g.e., s. 98.

⁷⁸⁸ a.g.e., s. 97.

civarındadır.⁷⁸⁹ Protestan gezgin Burnaby'nin ifadesiyle uzun boylu, yakışıklı orta yaşlardaki Süreyya Paşanın hürmetkâr ve nazik tavırları hayranlık uyandırıcıdır. Üstelik yirmili yaşlardaki oğlu da en az kendisi kadar kibar ve saygılı bir kimsedir. Fransızca'yı hayli akıcı bir biçimde konuşan genç adamın olağanüstü bir aksana sahip olmasındaki en önemli etken muhtemeldir ki babasının kendisine sağladığı Fransız bir hocadan ders alabilme imkânıdır. Fransızcasının yanı sıra kütüphanesi de dikkat çekicidir. Rafları süsleyen Fransızca kitaplar büyüleyicidir. Burnaby, şahit olduğu manzaradan öylesine etkilenmiştir ki genç adamın İngiltere'de devlet okullarına devam eden öğrencilerden, hatta üniversite diplomasına sahip İngilizlerin bile onda dokuzundan daha eğitilmiş olduğu sonucuna varmıştır. Seyyahı asıl mutlu eden ise önemli bir yöneticinin evladı olan bu şahsın 'Yeni Anayasa' hakkındaki kanaatleridir. Zira genel itibariyle muhafazakâr bir toplum yapısına sahip olduklarını vurgulayan genç adam eğitimsiz temsilcilerden müteşekkil bir parlamentonun sorundan başka bir şey üretmeyeceğini iddia etmiştir. Çözüm ise basittir: başta Ankara olmak üzere Anadolu'yu Hıristiyan dünyasına bağlayacak kara ve demir yolları inşa etmek... Zira Müslümanların Batı dünyasından öğreneceği çok şey vardır ve bu entegrasyon elli anayasadan daha değerli sonuçlar üretecektir.⁷⁹⁰

Yönetici sınıfından bir doğulunun sarf ettiği bu sözler aslında çok şey ifade etmektedir. Öncelikle Osmanlı Devletinin yıkılma sürecine girdiği bir dönemde atılan adımların fayda etmeyeceğinin göstergesi durumundaki bu kanaatler Müslümanların Batı dünyası karşısında yavaş yavaş mağlubiyeti kabul etmeye başladığının itirafı olarak da yorumlanabilir. Daha da mühimi bu ve benzeri görüşler Anadolu'yu irşat edip hakikat bilgisi ile aydınlatmaya geldiklerini iddia eden evangelistlerin hem elini güçlendirmiş hem de ümitlerini arttırmıştır.

Ne var ki Ankara'da işler her zaman Protestanların istediği seyirde yürümemiştir. Kentte görev yapan yerel yöneticilerin Protestan misyonerlere yönelik tavırları büyük oranda İngiliz devletinin de tesiriyle olumlu bir çizgide ilerlemişse de, kimi durumlarda ve dönemlerde tam tersi bir temayüle de rastlanmaktadır. Misyonerlerin kente ulaşmasından yaklaşık elli yıl önce Ankara'yı ziyaret eden seyyah Kinneir bu konuda en büyük sıkıntıyı yaşayanlardandır. Protestanlık taraftarı olduğunu

---

⁷⁸⁹ Özlem Gülenç İğdi, "Abidin Paşa'nın Ankara Valiliği", *Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. II, S. 53 (2013), s. 233.

⁷⁹⁰ Burnaby, a.g.e., ss. 126-127.

her fırsatta dile getiren gezgin, daha güvenli olduğunu düşündüğü için İngiliz konsolosunun evinde konaklamayı tercih etmiştir. Ankara'daki ilk gününü kentin ileri gelen Ermenilerinden müteşekkil bir heyeti ağırlamakla geçiren seyyah, karşılaştığı ilgi ve gördüğü teveccüh karşısındaki memnuniyetini açık bir biçimde dile getirdikten sonra yaşadığı sıkıntıları şu şekilde ifade etmiştir:

“İngiliz konsolostan kentte herhangi bir taciz yahut saldırıya uğramaksızın gezebilmem için bana İstanbul'da tevdi edilen fermanı paşaya iletmesini istedim. Fakat geri kafalı ve bağınaz Türk'ün şiddet sever mizacı vahşiliğiyle birleşince netice olumsuz oldu. Vali denen bu insan müsveddesi, bir İngiliz'in Ankara'yı ancak muhbirlik yapıp bilgi toplamak için dolaşmak isteyeceğini, bu durumun da ülkeyi istila ve talan etmeyi arzulayan kâfirlerin işine yarayacağını iddia etmiştir. Dolayısıyla şehir gezmem için bana müsaade verilmemiştir. Hatta büyük bir küstahlık örneği sergilenecek derhal kenti terk etmem gerektiği yönünde tehditler savrulmuştur. Zavallı konsolos bu meşum hadisenin tesiriyle ne yapacağını bilemez vaziyette bana telkinlerde bulunmaktadır. Öncelikle büyük bir gayretle şehirde başıboş dolaşmamam konusunda beni ikna etmeye çalışmış ancak verilen emre itaat etmeyip paşaya kulak asmayacağımı anlayınca tavır değiştirmiştir. Konsolosun nihai kararı şehirde dolaşırken bana eşlik etme yönündedir.”⁷⁹¹

Kinneir, Ankara'yı ziyaret ettiğinde takvim yaprakları 1813 yılını göstermektedir. O dönemde kentte valilik vazifesini yürüten kişi Melek Mehmet Paşazade Osman Paşadır.⁷⁹² Paşa sanki ileride olacakları görmüşçesine bir tavır almış ve seyyahın kentte dolaşmasını engellemeye çalışmıştır. Ama bu ve benzeri tedbirlerin çok fazla sonuç üretmeyeceği de aşikârdır. Bu örneğin ortaya koyduğu bir diğer önemli husus ise İngiltere'nin himayeci anlayışının ve bölgedeki nüfuzunun bir kez daha gözler önüne serilmesidir.

2.1.2. Misyoner Gözüyle Ankara'nın Hüviyet Cüzdanı: Anglo-Amerikan İttifakı

ABD misyonerliğinin esas itibarıyla bir İngiliz-Amerikan projesi olduğu ve İngiltere'nin bu konuda üzerine düşen ne varsa tatbik ettiği ve her daim evladı bildiği ABD'nin yanında yer aldığını gösteren pek çok olaya Ankara'da da şahit olunmuştur. Nitekim kent özelinde düşünüldüğünde İngilizler, Osmanlı Devletinin iç işlerine

⁷⁹¹ Kinneir, a.g.e., ss. 65-66.

⁷⁹² Galanti, a.g.e., s. 186.

yönelik müdahaleci tavırlarını her koşul ve fırsatta hissettirmeye çalışmışlar ve bu konuda ellerindeki her türlü imkânı değerlendirmişlerdir. 19. yüzyılın ikinci yarısında Rusya'nın kışkırtıcı politikaları sonucu isyan eden Bulgarların kanlı baskınlarını kontrol altına alma mücadelesi veren Bâbiâli'nin attığı her adımı, başıbozukların zavallı Bulgar halkını kazığa oturtması şeklinde yorumlayıp bunu İngiliz basınında kaleme alma cüretini gösteren Protestan bir din adamının kanaatleri bu durumun en bariz göstergelerindedir. Rahip kendince bir çözüm önerisi de sunmuş ve işleri daha da çıkmaz hale sokmuştur. Ona göre imam ve papazlar halkın tutkularını azdırmak değil söndürmek zorundadırlar.⁷⁹³ Ortaya attığı iddia ile kışkırtıcı olma rolünü üstlendiğini göz ardı eden din adamının suçlu olarak Müslümanları göstermesi ise oldukça manidardır.

İngiltere basınında çıkan haberler Osmanlı Devleti kamuoyunu da rahatsız etmiş ve ciddi itirazlar yükselmiştir. Hacı Tevfik adlı saygın bir Ankaralının İngiliz gezgin Burnaby ile ilk görüşmesinde sarf ettiği şu sözler bu durumu ortaya koyacak cinstendir: “Gazeteleriniz sürekli Türklerin Bulgar kadın ve çocuklarını kıyıma uğrattıklarından bahsediyorlar. Nedense Türklere yönelik katliamlara ise sessiz kalıyorsunuz. Daha da kötüsü asi ihtilalci Bulgarlar Hersek’de her gün onlarca askerin burnunu kesmektedir. Hâlbuki bir Türk’ün burnu da en az bir Hıristiyan’ınki kadar değerlidir.”⁷⁹⁴

Yaşananları daha ilginç kılan ise İngilizlerin Bulgar isyanı ile alakalı malumatları Amerikalı misyonerler vasıtasıyla edinmiş olmalarıdır. Robert Koleji çalışanı Board mensubu misyonerlerin başta Daily News olmak üzere İngiltere’deki pek çok gazetenin muhabirlerine karışıklıklarla ilgili bilgi aktardıkları bilinmektedir.⁷⁹⁵ Bu durum İngiliz-Amerikan işbirliğini gözler önüne seren bir başka önemli örnek olarak dikkatleri celbetmektedir. Ayrıca misyonerlerin salt dini maksatlarla hareket etmediklerini politik bir duruş sergileyerek her türlü muhbirlik faaliyetini yürüttüklerini de göstermektedir. Diğer taraftan İngilizler her ne kadar yaptıkları yayınlarla Osmanlı Devletini hedef göstermişlerse de Britanya’daki hükümet karşıtı muhalif çevrelerde kendi iktidarlarını Türklerin gerçekleştirdiği sözde soykırımı desteklemekle suçlamışlardır. Hatta olayların büyümesi ve oluşan tepkiler parlamentonun geçici

---

⁷⁹³ Burnaby, a.g.e., ss. 123-124.

⁷⁹⁴ a.g.e., s. 135.

⁷⁹⁵ Yahya Bağçeci, “İngiltere Parlamento Tutanaklarında 1876 Bulgar İsyanı”, *Elazığ, The Journal of Academic Social Science Studies*, C. 1, S. 24, (2014), s. 217.

süreyle faaliyetlerini durdurması sonucuna yol açmıştır.⁷⁹⁶

Öte yandan kimi zaman yaşanan olumsuzluklara rağmen daha önce de ifade edildiği üzere gerek İngilizlerin desteği gerekse de Protestan misyonerlerin ısrarlı yaklaşımı 1862 yılında Ankara’da Protestanlığın mezhep olarak tanınması sonucunu doğurmuştur. Kuşkusuz bu tebliğ payitahttan gelmiş ve misyonerlerin iddiasıyla kimi zaman keyfi uygulamalarla evangelistleri çileden çıkararak yerel yöneticilerin elini kolunu bağlamıştır. Diğer taraftan misyoner Greene, 1864 yılında kaleme aldığı mektubunda bu gerçeğin ayırdına varmış olmalıdır ki ‘*müjdeli haberi*’ genel merkeze şu sözlerle iletmıştır: “Yaklaşık iki sene önce Ankara’daki kardeşlerimiz Türk hükümetinin himayesine mazhar olmuş ve bu sayede Katoliklerin Kitâb-ı Mukaddes dağıtımını engellemeye yönelik ısrarcı çabaları da sona erdirilmiştir.”⁷⁹⁷

Bununla birlikte hükümetin talimatı yerel yöneticiler tarafından tam manasıyla uygulanmamıştır. Zira 1864 yılının Aralık ayında Bâbiâli kentteki Protestanların bağımsız bir cemaat olarak tanınmaları konusunda ikinci bir emir pusulası göndermiştir. Buna rağmen vali Protestanlara vatandaşlık haklarını vermemiş ve rüsum öderken onları diğer cemaatlerden bağımsız kabul etmek istememiştir. Daha da kötüsü paşanın evanjelizm taraftarlarının uğradığı suiistimal ve haksızlıklara karşı kulaklarını tıkaması ve sessiz kalmasıdır.⁷⁹⁸

Board mensupları benzer iddiaları MH dergisine de taşımışlardır. Greene’in 31 Ocak 1865 tarihli mektubunda konuyla ilgili olarak şu ifadeler yer verilmektedir:

“Burada üzülerek de olsa ifade etmemiz gerekir ki Ankara’daki paşanın kentteki yardımcımız ve dava dostlarımıza karşı yaklaşımı Bolu paşası’nın Muratça’daki kardeşlerimize yönelik tavrıyla aynıdır. Kendisi birkaç ay önce bir Rum vatandaşı zincire vurdurarak İstanbul’a göndermişti. Bu zavallının tek suçu Protestan olmaktı. Ardından hükümetten aksi yönde talimatlar gelmiş olmasına rağmen iki dava dostumuza daha, şiddetle muamele edilmişti. Birkaç hafta önce ise yerli yardımcımızı çağırarak ona yönelik tuhaf bir ithamda bulunmuştu. Güya bu kardeşimiz sürekli Türk hapishanesini ziyaret etmekte ve mahkûmlara Protestan oldukları takdirde onları özgürleştireceğini söylemekteydi. Paşa, dostumuza bu suçlamaları yönelttikten sonra onu alçakça bir davranışla huzurundan kovmuştu. Ayrıca dostumuz ayrılırken ona

⁷⁹⁶ Mithat Aydın, “1876 Bulgaristan Ayaklanmasının Osmanlı İngiliz İlişkilerine Etkisi”, *Denizli, Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 2, S. 12, (2002), ss. 81-82.

⁷⁹⁷ Joseph K. Greene, “Angora”, *Western Turkey Mission-Letter from Mr. Greene, Missionary Herald*, C. LX, 1864, s. 145.

⁷⁹⁸ *PABCFM*, 1864-65, 00062-012.

şunları söylemişti: “Artık bu şehirde kalmanız imkânsız.” Kardeşimizin yazdığına göre bu müstebit diktatör kısa bir süre sonra dostumuzu ve ailesini bölgeden uzaklaştırma niyetini açıkça izhar etmeye başlamıştı. Yaşanan tüm olumsuzluklara ve baskılara rağmen Ankara’daki dostlarımızın dini idrak ve anlayışları konusunda sevindirici ve memnuniyet verici haberler almaktayız.”⁷⁹⁹

Misyonerin bu satırları kaleme aldığı dönemde Ankara valisi Ahmet Tevfik Paşa’dır. Kendisi Harp Okulu’nda eğitim almıştır. Asker kökenli olması neticesinde ordunun farklı kademelerinde görev alma fırsatı yakalamıştır. Paşa, yüzyılın ikinci yarısında 6. Ordu Komutanlığına kadar yükselmiştir. 1860 yılında vezirlik rütbesi almış ardından Bağdat’a vali olarak tayin edilmişti Mart 1861’de bu görevinden ayrılmış ve Ocak 1864’te de Ankara’ya tayin edilmiştir.⁸⁰⁰

Misyonerlerin anlattıklarından anlaşıldığı kadarıyla Ankara özelinde zulüm ve baskı sadece mezhepsel değildir. Yerel yöneticilerin bir bölümü de en az Katolikler kadar misyonerlere muhalif bir tutum sergilemişlerdir. Üstelik şayet iddialar doğruysa hükümete rağmen böylesine bir yaklaşım içerisinde bulunmuşlardır. Mektupta kendisinden söz edilen yardımcı Abkar’dır. Bir diğer önemli husus da mektubun misyonerlik felsefesine uygun bir sonla neticelendirilmesidir. Bilindiği üzere misyonerler her ne şart altında olursa olsun ümit var olmayı ve başarısızlığı asla kabullenmemeyi bir hayat prensibi veya temel bir düstur kabul etmişlerdir. Onların kitabında yenilgi yoktur ve mağlubiyet ancak ve ancak korkaklara yakışır.

Bu arada sonraki yıllara ait misyoner kayıtlarında gerek devlet ricalinin gerekse de yerel yöneticilerin ilerleyen zamanlarda nasıl bir strateji izlediklerine dair herhangi bir malumat yoktur. Bu konuda sadece Greene’in 31 Aralık 1866 tarihli mektubunda ufak bir bilgilendirme vardır. Bu belgede, Ankara’daki cemaatin hükümet tarafından tanındığı ve evangelizm yanlılarına mezarlık olarak kullanılmaları maksadıyla değerli bir bölgede geniş bir arazi tahsis edildiğinden bahsedilmiştir.⁸⁰¹ Bu ifadelerden gerilimin bir nebze de olsa yatıştığı sonucuna varılabilir. Diğer taraftan bilgi akışındaki yetersizliğin nedeni daha önce de ifade edildiği gibi kentin bir istasyona dönüştürülememesi ve bölgeye kalıcı bir misyoner atanamamasıdır. Buna bağlı olarak

---

⁷⁹⁹ Joseph K. Greene, “Persecution at Angora”, Western Turkey Mission-Letter from Mr. Greene, *Missionary Herald*, C. LXI, 1865, s. 112.

⁸⁰⁰ İğdi, a.g.t., s. 67.

⁸⁰¹ Joseph K. Greene, “Angora and Istanos”, Western Turkey Mission-Letter from Mr. Greene, *Missionary Herald*, C. LXIII, 1867, s. 104.

da iletişim kanalları tıkalı kalmış ve Ankara hakkında yeterli malumata vakıf olunamamıştır.

Öte yandan İngilizlerin Ankara'da bilhassa da Protestanlığa meyleden Ermenilere yönelik himaye edici tavırları ve bu meyanda gerekirse Bâbîâli ile ters düşmeyi göze aldıkları konusundaki tavırları Osmanlı Devleti arşiv kayıtlarında da kendisine yer bulmaktadır. Özellikle yüzyılın son çeyreğinde çeşitli ifsat faaliyetlerinde buldukları gerekçesiyle tutuklanan evangelist Ermeniler üzerinden kendisine rol biçme arayışına giren İngiliz Hükümeti ile Osmanlı Devleti arasındaki kıyasıya rekabet hayli dikkat çekicidir.

Nitekim Ermeni katillerin Ankara mahkemelerinde idam ve hapis cezalarına mahkûm edilmelerine karşı Londra'da Ermenilerin ve yerli halkın nümayişleri ve İngiliz basınında çıkan aleyhteki haberler Osmanlı Devleti kamuoyunu uzun süre meşgul etmiştir.⁸⁰² İddialar daha çok Ermenilerin hapishanede işkenceye maruz kaldıkları yönündedir ve mahkûmlara genel af çıkarılması yönünde taleplerde bulunmaktadır.⁸⁰³

Özellikle Kayseri, Develi, Yozgat, Çorum, Merzifon ve Aziziye kasabalarında ilanlar asarak halkı Osmanlı Hükümeti aleyhine isyana teşvik edici faaliyetlerde buldukları tespit edilen evangelist Ermenilerin Ankara'da görülen mahkemelerini İngiliz sefirinin de izlemek istediği yönündeki haberler de arşiv kayıtlarına konu edilmiştir.⁸⁰⁴ Bâbîâli bu talebi geri çevirmediği gibi kendisinin mahkûmları hapishanede ziyaret etme isteğini de yanıtız bırakmamış ve olumlu yönde cevaplamıştır.⁸⁰⁵

Bununla birlikte İngiltere'nin evangelist Ermenilere yönelik beklentileri hiçbir surette karşılanamamış ve İngilizler farklı yöntemler deneyerek Protestan Ermenilerin mahkûmiyetlerine son verdirme arayışına girmişlerdir. Londra'daki Ermeni Komitesi'nin, Ankara'daki mahkemede Ermenilerin yargılanmasını, dönemin İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Rosebery'den de cesaret alarak adaletsiz bir uygulama olduğunu aşikâr bir biçimde dile getirmesi yine Ermenilerin İngilizlerce himaye edilmeleri talebinde bulunacağına dair Daily News Gazetesi'nde yer alan haberler bunlardan sadece bir tanesidir.⁸⁰⁶ Ayrıca Times başta olmak üzere bazı İngiliz gazeteleri Ankara'daki Protestan Ermenilerin durumunu araştırmak için temsilcilerini Anadolu'ya

⁸⁰² BOA, Y. PRK. HR., Dosya No: 1/ Gömlek No: 40, 24.05.1294.

⁸⁰³ BOA, Y. PRK. TKM., Dosya No: 29/ Gömlek No: 54, 02.02.1295.

⁸⁰⁴ BOA., Y. PRK. UM., Dosya No: 27/ Gömlek No: 35, 17.11.1295.

⁸⁰⁵ BOA, Y. PRK. UM., Dosya No: 28/ Gömlek No: 50, 20.11.1295.

⁸⁰⁶ BOA, Y. PRK. EŞA., Dosya No: 18/ Gömlek No: 69, 25.11.1295.

göndermişlerdir.⁸⁰⁷ İngiltere maslahatgüzarının, Ankara'da mahkûm edilen Ermenilerden katil suçundan tutuklananlar müstesna olmak üzere politika müttehimlerinin affını bildirmesi de önemli bir adımdır.⁸⁰⁸ Hatta bu konuda İngiliz Parlamentosu mensubu yüz altmış kişinin bazı Ermeni mahkûmların affedilmesi konusunda Bâbîâli'ye gönderdikleri mektupta hayli ilginçtir.⁸⁰⁹ Diğer taraftan İngilizlerin evangelizm taraftarlarına yönelik himayeci politikalarının vardığı boyutları göstermesi açısından en önemli örnek ise Mısır Hıdivine İstanbul seyahatinde, İngilizler tarafından gemi terfîk edilmesinin, Ankara Mahkemesi'nce tevkif edilen Protestan Ermenilerin serbest bırakılmaları şartına bağlı olduğunu Lord Rosebery'den aldığı talimata binaen İngiliz maslahatgüzarının Bâbîâli'ye bildirmesidir.⁸¹⁰

Bu durum İngiltere'nin Protestanlık davasına ne kadar önem verdiği en bariz göstergesi olarak tarihe not düşülmüştür. İngilizler, dava dostları olarak kabul ettikleri evangelistlerin huzur ve rahatı için her şeyi göze almış, tabiri câizse Osmanlı gibi bir devlete siyasi manada rest çekmişlerdir. Kuşkusuz Bâbîâli'nin reaksiyonu da aynı sertlikte ve şiddette olacaktır.

Bâbîâli'nin öncelikli tepkisi basın yoluyla olayları kışkırtmaya çalışan İngiliz gazete ve gazetecilerine yöneliktir. Nitekim Ankara'da mahkûm edilen Protestan Ermenilerin kurtarılmasına dair İngiliz Ermeni Komitesi Reisi Stonson tarafından Dersâdet İngiltere Sefâretine telgraf gönderilmesi üzerine bu tür neşriyatı engellemek için Türkiye'nin Londra elçiliğine emir verilmiş ve bu minvaldeki yayınlara karşı tedbir alınması için ivedilikle harekete geçilmesi, yetkili mercilerle irtibat kurularak her türlü önlemin alınması yönünde çaba sarf edilmesi talimatında bulunulmuştur.⁸¹¹ Bu konuda elçiliğin elini güçlendirmek için bir dizi rapor da sunulmuştur. Bilhassa da muhakeme edilmek üzere celb olunan Ermenilere işkence yapıldığının İngiltere ve Amerika sefaretlerinden ifade edilmesi üzerine bu ifadelerin aslı olmadığını mübeyyin, Ankara Valiliği'nden alınan cevâbî tahrîrât ile belgelerin neşrinin Londra Sefâretine bildirilmesi önemli bir adımdır.⁸¹²

Dışarıda bu yönde tedbirler alınırken içeride de bir dizi önleme başvurulmuştur.

⁸⁰⁷ BOA, DH. MKT., Dosya No: 198/ Gömlek No: 13, 03.01.1296.

⁸⁰⁸ BOA, Y. A. HUS., Dosya No: 277/Gömlek No: 50, 08.01.1296.

⁸⁰⁹ Başbakanlık Devlet Arşivi Genel Müdürlüğü, *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1891-1893)*, C. II, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivi Genel Müdürlüğü Yayınları, 2004, s. 37.

⁸¹⁰ BOA, Y. A. HUS., Dosya No: 277/Gömlek No: 43, 16.03.1296.

⁸¹¹ BOA, Y. PRK. BŞK., Dosya No: 41/ Gömlek No: 83, 21.03.1296.

⁸¹² BOA, Y. A. HUS., Dosya No: 279/ Gömlek No: 132, 23.03.1296.

Nitekim Ankara Mahkemesi'nce Ermeniler hakkında verilen kararlarla ilgili Osmanlı Devleti aleyhine yaptıkları yayınlardan dolayı Londra'da neşredilen Pall Mall ve Daily News gazetelerinin ithallerinin yasaklanması yönündeki hüküm dikkat çekicidir.⁸¹³ Ayrıca Ankara'daki Ermeni mahkûmlar hakkında İngiltere Mebusan Meclisi'nde müzakere ve gazetelerle neşriyat yapılmakta olduğundan, hakikatin İstanbul'da Türkçe ve ecnebi lisanları üzerine tab olunan gazetelerle izahı yoluna gidilmiştir.⁸¹⁴

2.1.3. Evangelizmin Türk Korkusu

Ankara'yla alakalı misyoner kayıtlarında Müslüman nüfustan neredeyse hiç bahsedilmemiştir. Bu konuda sadece Richardson'un 9 Mart 1867 tarihli mektubunda ufak bir değini vardır ki bu da daha çok şüphe ve vehimler üzerine kurulu bir projenin hayata geçirilmesinden duyulan endişeyi dile getirmektedir. Şöyle ki misyonerin iddiasına göre Ankara'daki Hristiyan nüfus yıl içerisinde Türklere karşı büyük bir korku duymaya başlamıştır. Güya sekiz yüz kadar Türk, şeytanla işbirliği yaparak Hristiyanları tuzağa düşürmeyi planlamaktadır. Hatta maksatlarını hayata geçirirken içlerinden ceza alma ihtimali olanları kurtarmak amacıyla rüşvet vermeyi göze almış ve ortak tavır almışlardır. Bayramda, ramazanın bitiminde, genel bir katliam yapılacağına dair ciddi bir korku vardır. Rapor ve telgraflarda böyle bir hadisenin vuku bulacağı aşikâr bir biçimde izhar edilmekte ve bin beş yüz Hristiyan'ın kılıçtan geçirileceği ifade edilmektedir.⁸¹⁵ Fakat belirtilen vakit geçmiş, herhangi bir karışıklık meydana gelmemiş yahut rahatsız edici hiçbir durumla karşılaşılmamıştır. Diğer taraftan misyoner, Türkiye'nin ve Müslüman tebaanın, Hristiyan unsurlara karşı dış bilemesini, Giritlilerin direnişi sürdürmelerine, Doğu Sorununun giderek daha karmaşık bir hal almasına, silahlı güçlerin bir kez daha büyük bir isyana kalkışma ihtimallerine, hepsinden de öte sâbık müttefiklerin sempatisinin kaybedilmesine bağlamaktadır. Richardson sözlerine şu şekilde son vermiştir: "Kuşkusuz bizler de davamızı hararetle savunduğumuz bu yeni vatanımızdan sürülme tehdidiyle karşı karşıyaydık. Ne var ki yegâne hükümrân Tanrı'dır ve ne olacağına o karar verir."⁸¹⁶ Elbette ki bu, misyonerlerin bildik beylik

⁸¹³ BOA, Y. A. HUS., Dosya No: 277/Gömlük No: 33, 12.04.1296.

⁸¹⁴ BOA, Y.A. HUS., Dosya No: 279/Gömlük No: 107, 17.04.1296.

⁸¹⁵ Sanford Richardson, "Apprehensions", Western Turkey Mission-Letter from Mr. Richardson, *Missionary Herald*, C. LXIII, 1867, s. 200.

⁸¹⁶ Sanford Richardson, "Apprehensions", Western Turkey Mission-Letter from Mr. Richardson, *Missionary Herald*, C. LXIII, 1867, s. 200.

ifadelerinden biridir. Burada ümitsizliğe gerek olmadığına altı çizilmeye çalışılmış ve evangelizm taraftarlarının er ya da geç muvaffak olacakları vurgulanmak istenmiştir.

Richardson'un Türklere yönelik şüpheli yaklaşımı yerel yöneticilerle olan münasebetler göz önüne alındığında bir dereceye kadar makul kabul edilebilir. Ancak infial yaratacak olayların zuhur edeceğine dair iddialarda bulunurken rakam verecek kadar ileriye gidilmesini açıklamak güçtür. Nitekim buldukları kentte neredeyse herkes tarafından hasım kabul edildiği varsayılan bir avuç Protestanın böylesine bir istihbarata sahip olması pek makul görünmemektedir. Diğer taraftan dönem itibariyle Osmanlı Devletinin başını ağrıtan hadiselerin neredeyse tamamını Hıristiyan unsurların varlığına bağlamak dünya kamuoyunun ilgisini çekme çabası olarak değerlendirilebilir. Hıristiyan nüfusu bilhassa da Protestanları nüfuz sahibiymiş gibi göstererek mizansen bir katliam planı tasarlanmış ve bu batı dünyasıyla paylaşılmış gibi görünmektedir.

Bununla birlikte misyonerler, tüm olumsuzluklara ve çok kısa bir süreliğine Ankara'yı mesken edinebilmiş olmalarına rağmen, kentte bir dizi faaliyette bulunabilmişlerdir. Board mensuplarının Anadolu'daki icraatları genel itibariyle üç ana başlık altında toplanabilir. Bunlar sırasıyla: Din, eğitim ve basın yayın faaliyetleridir. Müteakip bölümde evangelizm taraftarlarının Ankara'da bu hedefleri gerçekleştirme konusunda ne kadar başarılı olup olmadıklarına değinilecektir.

2.2. ANKARA'DA MİSYON FAALİYETLERİ

2.2.1. Protestan Cemaat

Misyonerler bir yerleşim yerini hedef olarak seçtiklerinde öncelikle bu bölgede kendilerine yandaş kazandırıp kazandıramayacaklarını tahlil etmişlerdir. Şayet bu konuda başarılı olabileceklerine kanaat getirirlerse harekete geçip, hedef noktasını istasyona dönüştürmüşler ve yürütecekleri çalışmaların bir plan doğrultusunda icra edilebilmesi için yön tayin etmişlerdir. Öncelikli gaye insan kazanmak yani sayıca çoğalmaktır. Bu da ancak konuşlanılan mevzide nüfuz sahibi olmak ve zihin algısını o topluma aşlamakla mümkündür.

Bu bağlamda Ankara ile ilgili Board kayıtlarında kente yönelik faaliyetler konusunda ümit ve ümitsizlik, kaygı ve sevinç, heyecan ve tereddüt hep bir arada işlenmiştir. Ankara konusunda net bir duruşun sergilenememiş olmasının en önemli gerekçesi bölgede kalıcı bir hizmetkârın bulunmamasıdır. Misyonerlik faaliyetlerini

yürütecek bir görevliden yoksun kalmak, Ankara'yı kaderiyle baş başa bırakmak Board mensuplarında gelgitlere neden olmuş ve bu ruh hali kayıtlara da ciddi oranda yansımıştır.

Misyoner evraklarında faaliyetler konusunda en çok Protestanlık davasına kazandırılan üyelerin sayısı ve kitap satışlarına vurgu yapılmaktadır. Niceliğin sıklıkla bahis konusu edilmesi bir hareketin başarısında ilk ölçüt kabul edilmesiyle açıklanabilir. Kitap satışları ise bölgede çoğunlukla yerli yardımcıları vasıtasıyla hizmetlerin sürdürüldüğü gerçeğiyle izah edilmelidir. Zira misyonerlik sistemine göre yerli yardımcıların görevi Protestanlığa nefer kazandırmaktan ziyade evangelizm akidesini yansıtan kitapları gerek kent merkezinde gerekse de çevre ziyaretleriyle dış bölgelerde dağıtmak ve bu bahaneyle muhbirlik yapmaktır. Dağıtılan kitaplar sonucunda ele geçen para da titizlikle kayıtlara geçirilmiş ve genel merkeze tebliğ edilmiştir.

Misyoner kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla Ankara halkı Protestanlık davasına çok fazla teveccüh göstermemiştir. Nicelik konusunda ilk bilgi 1864 tarihli rapordur. Bahsi geçen yıla ait istasyon raporunda Ankara'da on iki kişilik, cesaretsiz küçük bir Protestan grubunun varlığından bahsedilmektedir. Ayrıca bu kimselerin İsa Mesih'in yolunda gerçeğe ulaşma hevesinde olduklarına değinilmekte ve şehirde misyonerlere dostça tavırlar sergileyen başka kimselerin de bulunduğu vurgu yapılmaktadır.⁸¹⁷ Benzer ifadeler Joseph Greene'in 1864 tarihli mektubunda da rastlanmaktadır. Misyoner bu konuda şunları söylemektedir: "Bugün bizler bir düzine insandan oluşan küçük, zayıf, ürkek bir Protestan cemaatiz. Ama İsa'nın hakikatlerini dünyanın tüm hazinelerinin üstünde tutuyoruz."⁸¹⁸ Kent raporundaki ifadeler ve misyonerin sözleri Board genel merkezinin yıllığına da yer almış ve antik Galatya'nın başkenti Ankara'da bir düzine hakikat sevdalısının, Papa yanlısı bağnaz Katoliklerin zulüm ve baskılarına direnmek zorunda kaldıklarına vurgu yapılmıştır.⁸¹⁹

Nicelik konusundaki bilgilere 1865 yılına ait istasyon raporunda da yer verilmiş ve bir düzine zayıf ve yoksul Protestan'ın inanç ve tevekkülle davaları yolunda mücadele ettiklerine değinilmiştir. Ancak raporda genel merkezin bir yıl önce ortaya attığı iddiadan da bahsedilerek kendilerini saklamak zorunda kalan pek çok gizli

⁸¹⁷ *PABCFM*, 1863-64, 00044-011-012.

⁸¹⁸ Joseph K. Greene, "Angora", Western Turkey-Letter from Mr. Greene, *Missionary Herald*, C. LX, 1864, s. 145.

⁸¹⁹ *Reports of ABCFM*, 1864, s. 69.

sempatizanın var olduğu beyan edilmiştir.⁸²⁰

Ankara özelinde düşünüldüğünde yıllar misyonerlerin lehine işlememiştir. Her geçen gün davalarını yaymak için gayret ve basiretlerini arttırmaya çalışan evangelizm yanlıları sükûtu hayale uğramışlardır. Nitekim Greene'in 31 Aralık 1866 tarihli mektubunda Ankara'da, Katolik, Rum ve Ermeni din adamlarının ortasında sekiz dava dostunun dâhil olduğu bir Protestan cemaatinden söz edilmektedir.⁸²¹ Dolayısıyla iki yıl öncesiyle mukayese edildiğinde dört neferin kaybedildiği anlaşılmaktadır. Peki, kazanç nedir? Greene adeta zihninde bu soruyu tasarlamış olacak ki rakamı belirttikten hemen sonra bu cemaatin hükümet tarafından tanındığını ifade etmiş ve adeta genel merkezi avutmaya çalışmıştır.⁸²² Elbette bu gelişmelerin hiçbirisi evangelizm davasının yerinde saydığı gerçeğini değiştirmemektedir. Nitekim nicel manada güç sahibi olmadıktan sonra resmi bir mezhep kabul edilmenin çok fazla fayda sağlamayacağı ortadadır.

Ankara'da Protestanlık davasına gönül verenlerin sayısı konusunda kesin bilgiler olmamakla birlikte bu rakamın beklenti ve arzu edilenin çok altında kaldığı aşikârdır. Ne var ki misyonerlik davasının bilhassa da Protestan evangelist anlayışın ana fikrinin nicel manada gelişim kaydetmekten ziyade nitelik açısından belirli bir mesafe kat etmek maksadı güttüğü göz önüne alındığında aslında sanılandan daha fazla hedefe ulaşıldığı varsayılabilir. Nitekim Protestanlar adım attıkları her yerde halkla iç içe olmak kadar yönetici sınıfla da irtibat kurma yoluna gitmişlerdir ve esas itibariyle elit sınıfın ve zengin çevrelerin gönlünü kazanmayı tercih etmişlerdir. Misyonerlerin Ankara'da İngiliz konsolos vekilinin de aracılığıyla umumiyetle paşa seviyesinde irtibatlar kurmaları soylu ve aristokrat addettikleri kimselerle diyaloga geçmeleri ancak bu amaç doğrultusunda izah edilebilir.

Diğer taraftan kentte Protestanlık davasına hizmet edenlerin yani evangelizme sempati besleyenlerin sayısı konusunda seyahatnâmelerde de bazı çıkarımlarda bulunulmuştur. Lennep, Ankara'da yirmi kadar Protestan bulunduğunu ifade ederek bu kimselerin ibadetlerini aksatmadan yerine getirdiklerini söylemektedir. Gezginin dini meseleleri izah etmek için dava dostlarına Türkçe hitap etmesi hem bahsi geçen lisana olan vukufiyetini hem de yerli Hıristiyan unsurların kendi dillerindeki yetersizliklerini

---

⁸²⁰ *PABCFM*, 1864-65, 00062-011, 012.

⁸²¹ Joseph K. Greene, "Angora and Istanos", *Western Turkey Mission-Letter from Mr. Greene, Missionary Herald*, C. LXIII, 1867, s. 103.

⁸²² Joseph K. Greene, "Angora and Istanos", *Western Turkey Mission-Letter from Mr. Greene, Missionary Herald*, C. LXIII, 1867, s. 103.

bir kez daha ortaya koymaktadır. Lennep sadece vaazlar vermekle kalmamış Ankara'daki kısa konukluğunda iki küçük çocuğu vaftiz ederek gerçek manada Hristiyan kılmıştır. Seyyahın dikkatini çeken en önemli husus ise kendisini dinlemeye gelen dava dostlarının Anadolu'nun muhtelif bölgelerindeki evangelizm sevdalılarının durumu hakkındaki meraklarıdır. Diğer kentlerdeki Protestanların ne tür koşullarda yaşadıkları, sahip oldukları ve karşılaştıkları güçlükler pek çok kez kendisine sorulmuş alınan cevaplar ise kısmi manada onları rahatlatmıştır.⁸²³

Lennep, aynı zamanda Anadolu'da pek rastlanmayacak bir hadiseden de bahsederek Harput'ta evangelizmle tanışıp irtidâd eden bir Türk'ün hikâyesini aktarmaktadır. Bahsi geçen şahıs tercihi nedeniyle seyyahın kente ulaşmasından yaklaşık iki buçuk sene önce Ankara'ya sürgün edilmiştir.⁸²⁴ Yeni memleketinde önce hapsedilmiş ancak iyi hali ve topluma herhangi bir zarar vermeyeceği göz önüne alınarak kısa sürede serbest bırakılmıştır. Zamanla kendisine yönelik korkular silinmiş, şek ve şüpheler ortadan kalkmıştır. Bugünlerde şehri terk etmemesi koşuluyla özgürce Ankara sokaklarında dolaşabilmektedir. Ne var ki bu zavallı adam büyük bir yoksulluk çekmekte adeta tırnağıyla toprağı kazarak para kazanmaya çalışmaktadır. Yaşadığı güçlükler daha çok hasımlarının muhalefetinden kaynaklanmakta hiç kimse Müslümanlığı terk edip 'küfrün' peşinden koşan bu 'dönme' iş vermek istememektedir. Seyyah, hayli ağır koşullarda çalışmak zorunda kalan Harputlu adamın elleri isilik döktüğü için ona ilaç verdiğinden bahsetmektedir.⁸²⁵

Tüm bu anlatılanların ışığında değerlendirildiğinde evangelizm davasının nicel manada Ankara'da ciddi bir başarı kaydedemediği rahatlıkla anlaşılmaktadır. Ne var ki misyonerlerin yaşanan başarısızlık için gerekçeleri vardır. Bu önemli ve stratejik yerleşim birimine yeterli desteğin sağlanamaması en önemli neden olarak gösterilmektedir. Hatta bu konuda genel merkeze yönelik bir serzenişte de bulunmaktadır. Greene mevzuyla alakalı olarak şunları söylemektedir:

“Merzifon Teoloji Okulu mezunlarından birisinin sonbaharda bu bölgeye gönderileceğine dair önemli bir beklenti içerisindeydik. Ancak umudumuzun gerçeğe dönüşmemesi ve böylesine bir atamanın yapılmayacağını kesin olarak bize bildirilmesi

⁸²³ Lennep, a.g.e., ss. 186-187.

⁸²⁴ Osmanlı hukukunda irtidâdın cezası ölümdür. Yani bir Müslüman dinini değiştirip başka bir inanca intisap ederse katli vacip kabul edilmektedir. Dolayısıyla seyyahın bu konudaki çıkarımı çok isabetli görünmemektedir. Muhtemelen bahsi geçen şahıs farklı gerekçelerle sürgüne tabi tutulmuştur.

⁸²⁵ a.g.e., s. 188.

Ankara'da meskûn az sayıdaki kardeşimizi hayal kırıklığına uğratmış ve üzmüştür. Bununla da yetinilmeyerek Ankara'daki yerli yardımcımız da İstanbul'a gönderilmiştir. Böyle bir durumda başarıdan söz etmek mümkün müdür?"⁸²⁶

Daimi bir yardımcıya duyulan ihtiyaç bir sonraki seneye ait raporda da vurgulanmış ve engin topraklara sahip Ankara'da başarılı olmak için zaruret taşıyan hususun kalıcı bir hizmetkâra kavuşmak olduğu beyan edilmiştir.⁸²⁷ Aslında bu ifadeler bildik bir senaryonun tekrarıdır. Sorunlar dönmüş dolaşmış ve yine aynı gerekçeye, hizmetkârdan yoksun olmaya bağlanmıştır. Böylesine bir yorumda bulunarak haklılıklarını kanıtlamak isteyen misyonerlerin bir diğer amacı da muhtemelen başarısızlığın sorumluluğundan sıyrılıp suçu genel merkeze atma telaşesidir.⁸²⁸

Bu noktada tüm bilgilendirme ve ısrarlara rağmen Board genel merkezinin vâiz taleplerine kulak tıkamasının gerekçelerine de değinmekte yarar vardır. Daha önce de ifade edildiği üzere kentteki Katolik cemaatinin iktisadi açıdan güçlü bir yapı arz etmesi ve yine diğer Hıristiyan unsurlar üzerinde kurmuş olduğu tahakküm, Boston'daki genel merkezin en büyük çekincesi olmuştur. Muhtemelen ABD'dekiler, misyonerlerin kentin geleceğine dair ümitlerini paylaşmamış ve Ankara'da vakit kaybetmektense farklı bölgelere yönelmeyi tercih etmişlerdir.

2.2.2. Kitap Satışları

Ankara'daki Board taraftarları daha önce de ifade edildiği üzere en ciddi çabayı kitap satışları konusunda göstermişlerdir. Kentte sadece bu iş için vazifelendirilmiş bir gezgin kitapçı bu görevi ifâ etmektedir. Zaman zaman yerli yardımcı da kendisine destek çıkmaktadır.⁸²⁹ Ama bu hususta da ciddi bir engel vardır ki o da Katoliklerin muhalefetidir. Katolikler basılı materyallerin dağıtımını sekteye uğratmak için her türlü mücadeleyi sergilemişler, Protestanlara ait Kitâb-ı Mukaddeslerin dolaşımına bile tahammül edememişlerdir.⁸³⁰

Misyonerler genellikle buldukları kentte dağıtım yapılan kitaplar konusunda oldukça detaylı açıklamalar yapıp, hangi kitaptan kaç tane satıldığına ilişkin ayrıntılı

⁸²⁶ *PABCFM*, 1867-68, 00315-002.

⁸²⁷ *PABCFM*, 1869-70, 00357-013.

⁸²⁸ *PABCFM*, 1864-65, 00062_011-012.

⁸²⁹ Joseph K. Greene, "Broosa", *Western Turkey: Station Reports, Missionary Herald*, C. LX, 1864, s. 266.

⁸³⁰ *PABCFM*, 1863-64, 00044-012.

bilgiler vermeyi alışkanlık haline getirmişlerdir. Ancak Ankara’da benzer bir tutum sergilenmemiştir. Elbette ki bunun nedeni kentte her türden bilgiyi en ince ayrıntısına kadar kaydedecek bir misyonerin bulunmamasıdır. Dolayısıyla kitaplar konusunda malumatlar son derece genel hatlarıyla aktarılmış ve satışlarda yıldan yıla artış yahut azalma olup olmadığına dair bilgilendirmeler yapılmıştır. Nitekim 1868 tarihli istasyon raporunda rakam belirtilmemekle birlikte önceki yıllarla mukayese edildiğinde kitap satışlarında düşüş yaşandığına dair bilgiler mevcuttur. Aynı raporda yerli yardımcı Abkar’ın kitap satmak için Sivrihisar’a gittiği de belirtilmektedir. Abkar bununla da yetinmemiş sonbaharda Çankırı yakınlarındaki bir dağda düzenlenen panayıra katılmıştır.⁸³¹

Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla gerek kent merkezine gerekse de çevre yerleşim birimlerine sevk edilen kitaplar, şehirde basılı materyaller için depo olarak kullanılan küçük bir dükkânda tutulmaktadır. Ancak bu dükkân yerli yardımcının 1868 yılında İstanos’a tayin edilmesiyle kapatılmıştır.⁸³² Ne var ki bu gelişme kitap satışlarını olumsuz yönde etkilememiştir. Abkar, yeni görev yerinde de vazifesini ihmal etmemiş, çevre vilâyet ve kasabaları ziyaret ederek satış yapmayı sürdürmüştür. Buna bağlı olarak satış miktarı konusunda belirli bir artış yaşandığı bile söylenebilir. Misyonerler bu artışı önceki yıllarla mukayese edildiğinde daha özgür bir ortama sahip olunmasına bağlamışlardır. Hatta dükkânın kapatılmasıyla kitap tedarikinde yaşanan sıkıntılar nedeniyle gezgin kitapçının Kastamonu ve Çankırı’ya tertip ettiği seyahatler azaltılmıştır.⁸³³

Misyoner evraklarında her ne kadar satılan kitapların niceliğine vurgu yapılmamışsa da satışlar sonrasında elde edilen gelir konusunda titizlik gösterildiği hemen fark edilmektedir. Bu hususta ilk bilgiler 1864 yılına aittir. Bahsi geçen tarihe ait istasyon raporunda Ankara’da son dört yılda Kitâb-ı Mukaddes de dâhil olmak üzere kitap satışlarından kazanılan paranın üç yüz dolardan fazla olduğu beyan edilmiştir.⁸³⁴ Benzer bir rakama Greene’in 1864 tarihli mektubunda da rastlanmaktadır. Ancak misyoner üç yüz doların dört değil üç yıllık gelir olduğunu iddia etmiştir.⁸³⁵ Daha da

---

⁸³¹ *PABCFM*, 1867-68, 00315-015.

⁸³² *PABCFM*, 1868-69, 00334-002.

⁸³³ *PABCFM*, 1868-69, 00334-004, 005.

⁸³⁴ *PABCFM*, 1863-64, 00044-011.

⁸³⁵ Joseph K. Greene, “Angora”, Western Turkey: Letter from Mr. Greene, *Missionary Herald*, C. LX, 1864, s. 145.

ilginci Greene'in bu rakamı verdikten çok kısa bir süre sonra kaleme aldığı ikinci mektupta kendisiyle çelişmesidir. Bu yeni belgeye göre üç yüz dolarlık gelir ne dört ne de üç yıllıktır ve sadece bir sene içerisinde toplanmıştır.⁸³⁶

Misyonerin gerek kendisiyle gerekse de aynı yıl kaleme alınan istasyon raporuyla çelişmesinin izahını yapmak güçtür. Ancak en muhtemel neden bölgede misyoner bulduramamanın sonucunda sahil bilgiye ulaşmada yaşanan güçlüktür. Board genel merkezi de bu sıkıntıdan kaynaklanıyor olsa gerek ki yıllık raporunda "Ankara'da büyük bir kısmı Kitâb-ı Mukaddes olmak üzere yaklaşık üç yüz dolar değerinde kitap satılmıştır"⁸³⁷ diyerek sene bahsini es geçmiştir.

Kitap satışları konusunda bir diğer rakam da 1865 yılına aittir. Buna göre yıl içerisinde Ankara'da yaklaşık bin piaster yani kırk dolarlık satış yapılmıştır.⁸³⁸ Bu konuda son veriler Greene'in 31 Aralık 1866 tarihli mektubunda yer almaktadır. Misyonerin ifadesiyle Ankara'da son altı yıl boyunca Kitâb-ı Mukaddes ve diğer dini kitapların satışından bin piaster yani dört yüz dolar gelir elde edilmiştir.⁸³⁹

Buraya kadar sıralanan rakamların ne ifade ettiğini daha rahat izah edebilmek için kentin resmi manada irtibat halinde olduğu merkez istasyondaki satışlarla Ankara'dakileri mukayese etmekte yarar vardır. Bursa'da 1863 senesi itibariyle altı bin dört yüz piaster tutarında kitap satışı gerçekleştirilmiştir.⁸⁴⁰ Öte yandan 1864 yılında toplanan paranın miktarı altı bin dokuz yüz doksan yedi piasterdir.⁸⁴¹ Ancak bu miktarın yedi yüz piasterlik kısmı o dönemde ulusal ve uluslararası mahiyette tertip edilen Balıkesir panayırından toplanmıştır.⁸⁴² 1865 yılında ise bir önceki seneye göre yaklaşık bin beş yüz piasterlik bir artış elde edilmiş ve satış rakamı sekiz bin beş yüz piasteri bulmuştur.⁸⁴³ Bu artış istikrarlı bir biçimde devam etmiş ve 1867 yılı itibariyle dokuz bin iki yüz doksan iki piasterlik bir tutar yakalanmıştır.⁸⁴⁴ Bu rakamlar üst üste toplandığında Balıkesir'deki satışlar hariç tutulursa dört yıl için otuz bin beş yüz

⁸³⁶ Joseph K. Greene, "Broosa", Western Turkey: Station Reports, *Missionary Herald*, C. LX, 1864, s. 266.

⁸³⁷ *Reports of ABCFM*, 1864, s. 69.

⁸³⁸ *PABCFM*, 1864-65, 00062-012.

⁸³⁹ Joseph K. Greene, "Angora and Istanos", Western Turkey Mission: Letter from Mr. Greene, *Missionary Herald*, C. LXIII, 1867, s. 104.

⁸⁴⁰ *PABCFM*, 1863-64, 00044-002.

⁸⁴¹ *PABCFM*, 1864-65, 00062-002.

⁸⁴² Joseph K. Greene, "Fruits of Bible Reading", Western Turkey: Letter from Mr. Greene, *Missionary Herald*, C. LXI, 1865, s. 110.

⁸⁴³ *PABCFM*, 1865-66, 00098-001.

⁸⁴⁴ *PABCFM*, 1867-68, 00315-012.

piasterlik bir meblağa ulaşılır ki bu da bin iki yüz yirmi dolar civarında bir değere tekâbül etmektedir. Daha önce de ifade edildiği üzere Ankara’da bu süreçte altı yıllık satışlardan elde edilen gelir dört yüz dolar da kalmıştır. Hâlbuki İstanbul bir yana Bursa bile dört yıllık bir dönem içerisinde Ankara’yı üçe katlamayı başarmıştır. Aslında bu doğaldır zira Bursa merkez istasyon iken, Ankara çok uzun bir süre dış istasyon olma payesini bile elde edememiştir.

2.2.3. Güzel Haber Avedaper

Board mensupları kitapların yanı sıra farklı dergiler vasıtasıyla da propaganda faaliyetleri yürütmüşler ve evangelizme yeni neferler kazandırma mücadelesi vermişlerdir. Misyonerlerin Ankara başta olmak üzere ‘*Küçük Asya*’ genelinde en göze çarpan mecmuaları Avedaper’dir. Ermenilerin her türden meselelerini incelikle işleyen ve Protestanlaştırma konusunda propaganda faaliyetleri yürüten bu derginin genel yayın yönetmeni teşkilat mensuplarından Edwin Bliss’dir.⁸⁴⁵ Türkçe’ye “*güzel haber getiren, haberci*” şeklinde tercüme edilebilecek Avedaper’in yayımlandığı ilk tarih 1855’tir.⁸⁴⁶ İki farklı dilde yayın yapan derginin Ermenicesi umumiyetle uzak noktalara gönderilirken Ermeni Türkçesi ile basılan nüshalar ise daha çok Anadolu’daki Ermenilere hitap etmektedir. Dergi ilk etapta bin adet basılmış ama bu rakam talep ve beklentilere göre sıklıkla değiştirilmiştir.⁸⁴⁷

Bahsi geçen dergiyle alakalı olarak Ankara kayıtlarında sadece tek bir belgede bilgiler mevcuttur. Greene, 1866 yılında kaleme aldığı mektubunda bir sonraki yıl için dini mecmua Avedaper’e seksen iki yeni abone bulunduğunu ifade etmektedir. Misyoner, abonelerin birçoğunun Protestanlığa iman etmediğini söylemektedir. Greene’e göre bu durum önyargıların nasıl yıkıldığını ve rahiplerin nüfuz ve etkisinin büyük oranda kaybolduğunu göstermesi açısından önemlidir. Diğer taraftan Greene dergiye bu derece teveccüh gösterilmesinin gerekçesini şu sözlerle açıklamaktadır: “Ankara’da hakikat bilgisinin yaygın bir biçimde neşredilmesi karşısında rahiplerin gaddarca tutumları ve amaçlarına ulaşabilmek için her yolu mubah saymaları pek çok kimseyi Hıristiyanlığın esasları ve Hz. İsa’nın öğretisine zihnen hazırlanma ve İncil’in

⁸⁴⁵ *Reports of ABCFM*, 1866, s. 76.

⁸⁴⁶ Yıldız, a.g.t., s. 296.

⁸⁴⁷ *Reports of ABCFM*, 1867, s. 57.

hakikatlerine kulak verme konusunda uyandırmıştır.”⁸⁴⁸

Tüm bu ifadelerden Avedaper’in Ankara’ya 1867 yılında ulaştığı sonucu çıkarılabileceği gibi derginin en ciddi abone sayısını bahsi geçen senede yakaladığı yönünde bir çıkarımda da bulunulabilir. Ne var ki mevcut bilgilerden net bir sonuç elde etmek zordur. Ancak Bursa’ya ilişkin kayıtlarda da Avedaper’in isminin 1866 yılından önce hiç zikredilmemesi⁸⁴⁹ birinci ihtimali kuvvetlendirmektedir. Zira o dönemde Bursa merkez istasyondur ve merkeze ulaşmayan bir derginin dış istasyon olarak bile kerhen kabul gören bir kente girmesi pek mümkün görünmemektedir. Öte yandan 1866 tarihinde Bursa’da Avedaper’in abone sayısı yüzün üzerindedir.⁸⁵⁰ Benzer malumat genel merkezin kayıtlarında da bulunmaktadır.⁸⁵¹ Rakamlar her iki kentte dergiye olan ilginin, kitapların aksine, birbirine yakın olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla Ankara’da dergicilik konusunda belirli bir başarı yakalandığı düşünülebilir.

2.2.4. Din Ve Eğitim Alanındaki Faaliyetler

Ankara kayıtlarında dini faaliyetler konusundaki bilgiler son derece sığdır. Belgelerde o da sadece bir kere kentte dini ayinler tertip edildiğinden bahsedilmiştir.⁸⁵² Bir sonraki yıla ait belgede ise bölgede dini maksatlar için toplanan para miktarının üç yüz yirmi yedi piaster yani yaklaşık on üç dolar olduğuna değinilmiştir.⁸⁵³ Bu konuyla ilgili bir diğer husus da daha önce de belirtildiği üzere yerli yardımcı Abkar’ın İstanos’a tayin edilmesinin sonucunda kitaplar için depo olarak kullanılan küçük dükkânın kapatılmasıdır. Zira bahsi geçen dükkân az sayıdaki cemaat üyesi tarafından zaman zaman ibadethane olarak da kullanılmaktadır. Ancak dükkân elden gidince evangelizm taraftarlarından başlarının çaresine bakmaları istenmiştir.⁸⁵⁴ Görüldüğü üzere kentte bağımsız bir Protestan Kilisesi açma konusunda en ufak bir teşebbüste bulunulmamıştır. Bu konuda çekimser davranılmasının en önemli nedeni kalıcı hizmetkâr yoksunluğudur. Bir diğer gerekçe ise cemaate üye olanların sayısının azlığıdır.

Öte yandan her ne kadar misyoner evraklarında Ankara’da müstakil bir kilise

---

⁸⁴⁸ Joseph K. Greene, “Angora and Istanos”, *Western Turkey Mission: Letter from Mr. Greene, Missionary Herald, C. LXIII*, 1867, s. 104.

⁸⁴⁹ *PABCFM*, 1865-66, 00098-001.

⁸⁵⁰ *PABCFM*, 1865-66, 00098-001.

⁸⁵¹ *Reports of ABCFM*, 1866, s. 77.

⁸⁵² *PABCFM*, 1864-65, 00062-012.

⁸⁵³ *PABCFM*, 1865-66, 00098-012.

⁸⁵⁴ *PABCFM*, 1868-69, 00334-002.

bulunmadığı yönünde bilgiler mevcutsa da Protestan cemaatin düzenli olarak toplanıp ibadetlerini gerçekleştirdiği bir ibadethaneleri de bulunmaktadır. Bu mabet, gezgin kitapçı Garabed'in evangelist faaliyetlerin daha ilk günlerinden itibaren büyük bir ciddiyet ve samimiyetle gerçekleştirdiği kitap satışları sonucunda teşkil edilmiştir. Ardından sayıca küçük ama samimi ve güçlü duygularla hareket eden bir Protestan topluluğun mevcudiyetiyle geliştirilmiştir. Ayrıca o dönemde ilahiyat öğrencisi olan ama sonrasında Kayseri Kilisesine papaz olarak atanan fedakâr genç bir '*hakikat taraftarı*' da dini faaliyetlere destek çıkmıştır. 1862 yılında Richardson'un kentte görev yapmaya başlaması ibadethaneyi daha iyi noktalara taşımıştır. Misyonerin bu konudaki en büyük destekçisi önceki bölümlerde de ismi sıklıkla zikredilen Abkar Hailozyan'dır. Bahsi geçen yerli yardımcı kendisini fazlasıyla davaya adanmış, hiçbir görevden kaçınmayan, son derece ihlaslı ve samimi bir Tanrı dostudur. Bütün bu çabalar, kurucu üyeleri Rabbin mazharına nail olmuş mabedin varlığını devam ettirmesine ve kısmen kilise olarak addedilmesine zemin hazırlamıştır.⁸⁵⁵

Eğitim konusunda da benzeri bir seyir izlenmiştir. Misyoner kayıtlarında Ankara'da okullaşma yahut herhangi bir başka eğitim kurumu konusunda faaliyet tertip edildiğine dair en ufak bir bilgi mevcut değildir. Sadece 1877 tarihli MH dergisinde Richardson'un parasal imkânsızlıklardan dolayı kentteki kız okulu projesinden vazgeçildiğine dair bir beyanatı yayınlanmıştır.⁸⁵⁶ Ancak okul konusundaki ki teşebbüslerin ne zaman başladığı ve ne derece yol kat edildiğine dair en ufak bir bilgiye rastlanmamaktadır.

Bütün bu anlatılanlardan sonra şöyle bir sonuca varılabilir ki Ankara'da faaliyet icra eden Amerikalı misyonerlerin kentte keşif amaçlı bulunmak dışında ciddi bir etkinlikleri yoktur, çabaları kitap satışı ve üç beş kişilik bir cemaat oluşturmanın ötesine geçememiştir. Ankara'daki girişimlerin birçok merkez istasyonla mukayese edildiğinde onlarla hiçbir surette karşılaştırılabilecek bir yönü yoktur. Ancak belli başlı bazı dış istasyonlarla mukayese edildiğinde de Ankara'nın sınıfta kaldığı söylenebilir. Dolayısıyla Boston'daki genel merkezin kente yeterince önem atfetmemesi ve Anadolu'da faaliyet gösteren misyonerlerin ve seyyah kimliğiyle '*Küçük Asya*'yı karış karış arşınlayan gezginlerin her türlü şikâyet ve beklentilerine karşın Galatya'nın

---

⁸⁵⁵ Manougyan, a.g.e., s. 10.

⁸⁵⁶ Sanford Richardson, "Western Turkey", Items from the Missions, *Missionary Herald*, C. LXXIII, 1877, s. 146.

başkentinin merkez istasyona dnştrlmemesinin en önemli gerekçesi nicel ve nitel manada yeterli seviyeye ulaşamamasından kaynaklanıyor olsa gerektir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

EVANGELİST PARADİGMA: DIŞ MERKEZ KAVRAMI BAĞLAMINDA İSTANOS VE MURATÇA İSTASYONLARI

1. FARKLI BİR TEŞEBBÜS, BAMBAŞKA BİR HAREKET: ABD'Lİ MİSYONERLER İSTANOS'DA

1.1. PROTESTAN MİSYONERLİĞİ AÇISINDAN DIŞ İSTASYON KAVRAMI

ABD'li misyonerlerin Ankara'da yürüttükleri faaliyetler neticesinde nicel manada çok büyük kazanımlar elde edememiş oldukları aşikârdır. Bununla birlikte nitelik açısından halk nazarında, bilhassa da Ermeni vatandaşlar üzerinde önemli izler bıraktıklarına inanmaları ve bahsi geçen cemaati derinden etkileyerek, kendi zaviyelerinden değerlendirildiğinde '*toplumsal inkişafa*' kapı araladıkları konusunda hemfikir olmaları yeni beklenti ve arayışların zuhur etmesine zemin hazırlamıştır. Evangelizmin nihai hedefinin yayılmak olduğu ama yayılırken insanlığı Protestanlığa davet etmek kadar ABD'nin fikri ve politik anlayışını da dünyaya tanıtmak gibi bir maksat güttüğü göz önüne alındığında sadece merkez tayin ettiği istasyonlarla yetinmeyeceği ve etkisini hissettirebileceğini düşündüğü farklı noktalara davasını taşıyacağı da rahatlıkla tahmin edilebilir. Bunu yaparken de ustasından da destek alacağı bir başka ifadeyle sırtını Britanya'nın ele avuca sığmaz evlatlarına dayayarak Anglo-Amerikan bir paradigma oluşturacağı gün gibi ortadadır.

Aslında dış merkezlere yahut misyonerlik tabiriyle dış istasyonlara yönelik faaliyet yürütmek kutlu bir vazifedir ve her misyonerin mutlaka bu görevi üstlenmesi gerekmektedir. Zira bahsi geçen bölgelerde daimi bir misyoner görevlendirilmesi yapılmamakta hatta çoğu zaman din adamı, vâiz yahut yerli yardımcı bile konuşlandırılmamaktadır. Büyük oranda gezici kitapçılar vasıtasıyla propaganda faaliyetlerine tabi tutulan bu bölgelerde kitap dağıtımı ve satışı yoluyla denetim sağlanmaya çalışılmaktadır. Ancak ekseriyetle dağıtılan kitaplar din adamları tarafından toplatılmakta şiddetli muhalefet bilginin yayılımını engellemektedir.⁸⁵⁷ Bu aynı zamanda dini uyuşukluğa da sebep olmakta ve insanları tembelliğe sürüklemektedir. Korkuyla karışık duygular neticesinde ortaya çıkan vurdumduymazlık ve kayıtsızlığın

---

⁸⁵⁷ Benjamin Schneider, "Opposition-Spread of Knowledge", Turkey: Journal of Mr. Schneider, *Missionary Herald*, C. XXXV, 1839, s. 177.

engellenebilmesi için de dış merkezleri gözden kaçırmamak ve oralarda faaliyet yürütmek hayli değerlidir.⁸⁵⁸ Ayrıca köy ve kasabalarda başka bir deyişle dış istasyonlarda karşılaşılabilecek en önemli olumsuzluklardan bir tanesi de eğitimin kutsiyetini kavrama noktasında halktaki duyarsızlık ve gönülsüzlüktür. İlgisizlik ve üşengeçlik bir noktaya kadar dış istasyon kabilinden değerlendirilebilecek küçük yerleşim birimlerinin tamamında var olan bir olgudur ve bunun üstesinden gelebilmek için çok çaba sarf etmek gerekmektedir. Zira cehalet ortamında yetişen insanlar çocuklarının daha iyi eğitim almalarının önemini kavrayamamışlardır. Bu nedenle de eğitimin yücelmesi için maddi ve manevi bedel ödemekten kaçınılmaktadır. Aynı zamanda bu ihmal zihinsel ve ahlaki melekelerin mevcut şekliinden sıyrılması için en önemli unsurun göz ardı edilmesi demektir. Özellikle de kadınların Tanrı'nın kelâmını anlayabilecek yeteneğe hâiz olmamaları misyonerlerin dış merkezlerde hanımlara yönelik faaliyetlerini ciddi boyutta sekteye uğratmaktadır.⁸⁵⁹

Tüm bu olumsuzlukların yanı sıra dış istasyonların sağladığı bazı imkânlar da bulunmaktadır. Nüfusun seyrek olması, kişiler arası iletişimin daha güçlü ve etkileyici bir seyirde ilerlemesi, samimiyeti ve duygusallığı arttırmakta aynı zamanda tanınırlığı güçlendirmektedir. Hiç şüphe yok ki tüm bu hususlar da evangelizm taraftarlarının daha rahat hareket edebilmelerine olanak sağlamaktadır.⁸⁶⁰ Diğer taraftan sadece belirli avantajların bulunması sorunları tek başına çözmeyecektir. Bu bağlamda değerlendirildiğinde daha fazla imkân yaratılmak ve fayda sağlayabilmek için sunulan reçetede ise akıllı ve basiret sahibi bir misyonerin hile, desise, düzenbazlık, fitne çıkarma ve ortalığı karıştıma, iyilikbilmez tutum ve yaklaşım sergileme gibi tavrılara karşı her durum ve koşulda müteyakkız olması gerektiği, karşısındakileri daima uyararak ölçülü davranışlarla, muhataplarına örneklik teşkil etmesinin elzem olduğu vurgulanmaktadır. Yani misyonerlerin görevi, 'hakikat' konusunda insanları bilgilendirmek ve onları 'mutlak doğru'ya davet etmektir. Bu konuda kesinlikle ödün verilmemeli, görevden kaçılmamalıdır.⁸⁶¹ Ne var ki dış istasyonlarda Tanrı'nın davası

---

⁸⁵⁸ Benjamin Schneider, "Religious Apathy", Turkey: Journal of Mr. Schneider, *Missionary Herald*, C. XXXV, 1839, s. 178.

⁸⁵⁹ Benjamin Schneider, "Journal of Mr. Schneider, on a Tour Among the Villages", Turkey: Journey of Mr. Schneider, *Missionary Herald*, C. XXXV, 1839, ss. 175-176.

⁸⁶⁰ Benjamin Schneider, "Sparseness of Population", Turkey: Journal of Mr. Schneider, *Missionary Herald*, C. XXXV, 1839, s. 178.

⁸⁶¹ Henry Otis Dwight, "Journal of Mr. Dwight on a Visit to Broosa", Constantinople: Journal of Mr. Dwight, *Missionary Herald*, C. XXXIV, 1838, s. 461.

için ihtiyaç duyulan misyoner ve yerli hizmetkâr vazifelendirmeleri gerçekleştirilmediği müddetçe başarı ummak yersiz ve sağlıksız olacaktır.⁸⁶² Evangelizm taraftarları bu noktada bildik bir hikâyeyi yeniden terennüm etmişler ve ihtiyaç listesinin en başına yine kalıcı misyoner ve yerli yardımcıyı nakşetmişlerdir.

Bununla birlikte Protestanlık davasının tek yönlü bir çabayla sonuca ulaşması da pek mümkün görünmemektedir. Halkın da en az misyoner veya yerli yardımcıları kadar gayretli olması, vâiz ve öğretmenlerden samimiyet ve içtenlikle talepte bulunması gerekmektedir. Dış merkezlerde sorunları giderip başarıya ulaşabilmenin en önemli vasıtalarından birisi de budur. Özellikle yerli yardımcıların büyük bir özveriyle gayret sarf etmeleri çok mühimdir. Köy ve kasabalarda küçük çalışma grupları oluşturmak halkın beklentilerini karşılayabilecek bir ortamın doğmasını sağlayabilecektir. Bahsi geçen çalışma grupları gerek misyoneri gerekse de yerli yardımcıyı destekleyecek, irşat faaliyetlerinde onlara katkıda bulunacaktır.⁸⁶³

Netice itibarıyla tüm bu hikâyeye Anadolu'nun muhtelif bölgelerinde olduğu gibi Ankara'da da cereyan etmiş ve misyonerler kentte mevcudiyetlerini hissettirir hissettirmez çevre kasaba ve köylere yönelik keşif ziyaretlerine başlamışlardır. Aslında resmi manada yani Board teşkilatının yapılanması çerçevesinde değerlendirildiğinde Ankara da bir dış istasyondur. Ancak büyük bir merkez olması Ankara'yı bölgede faaliyet yürüten misyonerlerin nazarında farklı bir konuma oturtmuştur. Öte yandan ABD'li Protestanların Ankara istasyonunun hinterlandında yer alan ve dış istasyon yahut dış merkez olarak adlandırılan birçok bölgeye ziyaret tertip ettikleri bilinmekle birlikte⁸⁶⁴ bu seyahatlerin çoğunlukla İstanos ve Muratça'ya yönelik olduğu Board arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır.

---

⁸⁶² *PABCFM*, 1872-73, 00407-012.

⁸⁶³ *PABCFM*, 1867-68, 00315-005.

⁸⁶⁴ ABD'li misyonerlerin Ankara sınırları dâhilinde kabul edilebilecek Nallıhan, Beypazarı ve Çankırı'ya da seyahatler düzenledikleri bilinmektedir. Ayrıca Sivrihisar, Kütahya, Bilecik, Afyonkarahisar, Eskişehir ve Konya da evangelizm taraftarlarının hâkimiyet kurmaya çalıştıkları bölgelerdendir. Ne var ki zikredilen bu yerleşim birimlerinin hiçbirisi İstanos, ve Muratça kadar dikkat çekici olmamıştır. Misyonerlerin niçin böylesine bir ayrıma gittikleri kesin olarak bilinmemekle birlikte Board mensuplarının tercihte bulunurken umumiyetle azınlık nüfusun niceliğini ve koşullarını göz önüne aldıkları bilinmektedir. Bir diğer gerekçe de bahsi geçen bölgelerin başka bir istasyon üzerinden ziyaret edilme ihtimalleri olabilir. Bu konuda daha detaylı bilgi için bkz., *Reports of ABCFM 1862-1885*; *Papers of the American Board of Commissioners for Foreign Missions 1862-1885 (PABCFM)*; *The Missionary Herald (MH)*, 1862-1885.

1.2. EVANGELİZMİN YENİKENT RÜYASI

Bu istasyonlardan ilki ve Ankara üzerinden en çok ziyaret edileni İstanos'dur. İstanos, bugün Yenikent olarak adlandırılan ve şehrin yaklaşık otuz kilometre kuzeybatısında Sincan ilçesine beş kilometre mesafede bulunan bir yerleşim birimidir. Protestanların nazarında kasabanın Ankara üzerinden kontrol edilmesi ve misyonerler için önemli bir merkez haline dönüştürülmesi çok zor olmayacaktır. Nitekim Board arşiv kayıtlarında sürekli İstanos'un Ankara kent merkezine olan mesafesine dair açıklamalarda bulunulmuş ve bunun sağlayacağı imkân ve avantajlardan bahsedilmiştir. Bu konuda ilk bahis 1864-65 yılına ait yıllık raporda yer almaktadır. Buna göre İstanos, Ankara'nın batısında kent merkezine altı saatlik mesafededir.⁸⁶⁵ Bu konudaki bir diğer bilgi de Joseph K. Greene'den gelmektedir. Misyoner de benzer malumatı tekrar etmiş ve kasabanın altı saatlik uzaklıkta bulunduğunu ifade etmiştir.⁸⁶⁶ Bir başka belgede kent merkezi ile İstanos arasındaki mesafenin yirmi mil olduğu vurgulanarak bunun önemsenmemesi gereken bir uzaklık olduğuna değinilmiş ve bugüne kadar bahsi geçen kasabaya yönelik ciddi faaliyetler yürütülmemesinden duyulan üzüntü özellikle belirtilmiştir.⁸⁶⁷ Sanford Richardson tarafından 1 Mayıs 1869 tarihinde kaleme alınan istasyon raporunda da mesafenin altı saat olduğu yeniden vurgulanmıştır. Ancak daha önceki belgelerde kendisinden kasaba diye söz edilen İstanos'dan Richardson bu kez köy diye bahsetmiştir.⁸⁶⁸

Misyonerleri bu kasabaya iten en asli unsurlardan birisinin kent merkezine yakınlığı olduğu aşikârsa da yegâne neden bu değildir. Aynı zamanda evangelizm taraftarlarının iddiasıyla İstanos'un bir Ermeni yurdu olması da kasabayı cazip kılan ve misyonerleri buraya taşıyan ikinci önemli nedendir. Zira daha önce de pek çok kez zikredildiği üzere Anadolu'da Protestanlaştırma faaliyetlerine en fazla itibar gösteren cemaat Ermenilerdir. Bu durumun farkında olan misyonerlerin ellerine geçirdikleri fırsatı avantaja dönüştürmek için mücadele etmekten başka seçenekleri yoktur. Bu bağlamda değerlendirildiğinde Board arşiv kayıtlarında İstanos'daki Ermeni nüfus ve kasabada Protestanlığa intisap etmiş kimselerle alakalı bazı çıkarımlarda bulunulmuştur.

---

⁸⁶⁵ *PABCFM*, 1864-65, 00062-012.

⁸⁶⁶ Joseph K. Greene, "Persecution at Istanos", *Western Turkey: Letter from Mr. Greene*, *Missionary Herald*, C. LXI, 1865, s. 300.

⁸⁶⁷ Sanford Richardson, "Visit to Angora", *Western Turkey Mission: Letter from Mr. Richardson*, *Missionary Herald*, C. LXIII, 1867, s. 239.

⁸⁶⁸ *PABCFM*, 1868-69, 00334-002.

Bu belgelerden ilki Joseph K. Greene tarafından 5 Temmuz 1865 tarihinde kaleme alınan mektuptur. Buna göre İstanos'da toplam üç bin kişi yaşamaktadır ve bu nüfusun tamamı Ermeni'dir. Dolayısıyla kasabada misyonerlik faaliyetleri yürütebilmek adına son derece elverişli bir durum söz konusudur. Greene'i endişeye sevk eden ve üzüntüye boğan hadise ise kendisinin İstanos'u ziyaret ettiği tarihe kadar bu bölgede bırakın bir misyoneri herhangi bir vâiz yahut yerli yardımcının bile kalıcı bir biçimde hizmet vermemiş olmasıdır.⁸⁶⁹ Ancak tüm bu yakınmalarına rağmen misyoner önemli bir gerçeğin de altını çizerek dikkatleri bu küçük Ermeni kasabasına çekme konusunda önemli bir adım atmıştır. Zira onun ifadesiyle İstanos'da '*hakikat taraftarı*' on beş kişi ikamet etmektedir. Bu kimseler Ankara'da mukim olan yerli yardımcının yılda iki üç kez Kitâb-ı Mukaddes satmak üzere bölgeyi ziyaret etmesi neticesinde Protestanlığı tercih etmişlerdir. Greene'e göre bu önemli bir başarıdır zira kasabadaki Ermeniler'in birçoğu Tanrı kelâmını satın almış ve belirli sayıda cemaat mensubu da hakikat bilgisiyle şereflenme imkânını yakalamıştır. Sadece kutsal kitap okuyarak sağlanan bu önemli başarının arttırılması için atılması gereken yegâne adım yeni fırsatlar için kapı aralamaktır.⁸⁷⁰ Bu arada muhtemeldir ki burada kendisinden söz edilen yerli yardımcı daha sonra hakkında detaylı bir biçimde bilgi verilecek Abkar Hailozyan'dır.

Benjamin Schneider kasabanın toplam nüfusu ile ilgili bilgilendirme yapan ikinci misyonerdir. Greene'den yaklaşık iki yıl sonra İstanos'u ziyaret eden Schneider bölgede üç bin Ermeni yaşadığını ifade etmiştir.⁸⁷¹ İki yıl içerisinde herhangi bir rakamsal artış kaydedilmemesinin nedeni kuvvetle muhtemel yaklaşık ifadelerle bilgilendirme yapılmasıdır. Yine Schneider'ın kaleme aldığı mektupta bu rakamın kasabanın toplam nüfusu olup olmadığı konusunda da herhangi bir malumat yoktur. Onun iddiasını öncülü Greene'den ayıran en önemli husus da budur.

Öte yandan kasabadaki Protestanların niceliği konusunda bir diğer arşiv kaydı da 1866 tarihli istasyon raporudur. Belgede hâlihazırda kasabada on sekiz kişinin Protestanlığa intisap ettiği ifade edilmiştir.⁸⁷² Bu evrakın Mayıs 1866 tarihli olduğu göz önüne alındığında yaklaşık bir yıl içerisinde üç kişinin daha Protestanlığı tercih ettiği

⁸⁶⁹ Joseph K. Greene, "Persecution at Istanos", Western Turkey: Letter from Mr. Greene, *Missionary Herald*, C. LXI, 1865, s. 300.

⁸⁷⁰ Joseph K. Greene, "Persecution at Istanos", Western Turkey: Letter from Mr. Greene, *Missionary Herald*, C. LXI, 1865, s. 300.

⁸⁷¹ Benjamin Schneider, "Angora as a Mission Field", Western Turkey Mission, *Missionary Herald*, C. LXVII, 1871, s. 73.

⁸⁷² *PABCFM*, 1864-65, s. 12.

söylenbilir. Nitekim yukarıda da zikredildiği üzere misyoner Greene kasabayı bu raporun kaleme alındığı tarihten on ay önce ziyaret etmiş ve bu rakamın on beş olduğunu beyan etmiştir. Diğer taraftan 1867 yılına ulaşıldığında cemaate üye olanların sayısında ufak bir gerileme yaşandığı görülür. Zira bahsi geçen tarihte İstanos'da on üç erişkin dava dostunun mensubu olduğu bir Protestan cemaatin varlığından söz edilmektedir.⁸⁷³ Muhtemeldir ki bu sayının azalmasındaki en önemli etken sonraki bölümlerde de kendisinden detaylı bir biçimde bahsedilecek ve kasabayı önemli bir süre kasıp kavuracak olan şiddetli zulüm ve baskı sürecidir. Nicel manadaki bu düşüşe rağmen kasabadaki Protestan varlığının devlet tarafından tanınması evangelizm taraftarlarının elini fazlasıyla güçlendirmiştir.⁸⁷⁴ Buradaki tanınmadan kasıt bahsi geçen zulüm ve baskı sürecinin sona erdirilmesi ve '*hakikat taraftarları*'nın huzura kavuşmasıdır.

Bununla birlikte misyonerlik davası açısından İstanos'daki asıl patlama 1868 senesinde gerçekleşmiştir. Nitekim aynı yıla ait istasyon raporunda kasabada Protestan cemaati mensuplarının sayısının yüzden fazla olduğu vurgulanmış ve yakalanan başarının kesinlikle tesadüf eseri gerçekleşmediği beyan edilmiştir. Daha da mühimi evangelizme iman edenlerin içerisinde kendisini açık bir biçimde Tanrı'nın hizmetine adayanların da bulunmasıdır. Bu doğrultuda Boston'daki genel merkez de üzerine düşeni yapmalı cemaat üyelerine uygun, göreve yaraşır bir dava adamını vazifelendirerek bölgeye ivedilikle göndermelidir.⁸⁷⁵ Burada cemaat üyeleri arasında bir ayrımın yapılması ve bir grup '*hakikat taraftarı*'nın farklı bir bakış açısıyla değerlendirilmesinin nedeni, bu kimselerin yerli yardımcı olarak atanma hatta vâizlik rütbesiyle '*şereflendirilme*' vasıflarına hâiz olmalarındandır. Diğer taraftan raporu değerli ve anlamı kılan husus ise salt nicel olarak yakalanan başarı değildir. Aynı zamanda cemaate katılımların sadece Gregoryen mezhebinden değil Katoliklerin de Protestanlığa teveccüh göstermeleri değişim ve dönüşümü daha anlamlı hale getirmiştir.⁸⁷⁶

---

⁸⁷³ Joseph K. Greene, "Angora and Istanos", Western Turkey Mission: Letter from Mr. Greene, *Missionary Herald*, C. LXIII, 1867, s. 104.

⁸⁷⁴ Joseph K. Greene, "Angora and Istanos", Western Turkey Mission: Letter from Mr. Greene, *Missionary Herald*, C. LXIII, 1867, s. 104.

⁸⁷⁵ PABCFM, 1867-68, 00315-015.

⁸⁷⁶ PABCFM, 1867-68, 00315-015.

Bugün Yenikent olarak adlandırılan İstanos'un Ankara'da arzu ettikleri başarıyı yakalayamayan evangelizm taraftarı Protestan misyonerler için yeni bir umut kapısı haline geldiği anlaşılmaktadır. Bahsi geçen kasaba bir bakıma Tanrı'nın davasını Orta Anadolu'ya yayacak önemli bir merkez, karanlıkta kalmış 'Küçük Asya' topraklarını Tanrı'nın kelâmıyla aydınlatacak stratejik bir istasyon olarak öne çıkmıştır. Muhtemeldir ki Protestan misyonerlik faaliyetleri açısından Anadolu'nun mimarlarından birisi olarak kabul gören ve bahsi geçen topraklarda en fazla hizmette bulunan evangelizm taraftarı misyoner Benjamin Schneider da şu satırları kaleme alırken bugünün Yenikent'i geçmişin İstanos'u ile ilgili hayallerini ve rüyasını dile getirmektedir: "Burası öylesine mümbit bir beldedir ki gerek konumu gerekse de gelişmişlik düzeyi açısından şehir olmaya ve önemli bir istasyona dönüştürülmeye çok müsaittir. Bu yerleşim biriminin antik çağlarda kent seviyesinde önemli bir cazibe merkezi olduğu aşikârdır. Bütün bunlar bir yana İstanos, Pavlus'un yurdudur ve öyle kalacaktır."⁸⁷⁷

1.3. ÜMİT PROTESTANIN YİTİĞİDİR

1.3.1. Gezgin Ziyaretçiler: İstanos'dan Bu Yan Kimin Yurdudur?

Ankara'nın hemen yanı başına kurulu ve nüfusu büyük oranda Ermenilerden müteşekkil İstanos'un da gerek misyonerlerden önce gerekse de sonra Batılı ziyaretçileri olmuştur. Daha önce de ifade edildiği üzere büyük oranda maceracı duygularını törpülemek ama belirli bir noktaya kadar da Anadolu topraklarında farklı maksat ve hedefler için konuşlanacak Avrupalı ve ABD'lilere hizmet etmek maksadıyla 'Küçük Asya'ya seyahatler tertip eden gezginlerin durak noktalarından birisi de İstanos'dur. Kaynaklardan tespit edilebildiği kadarıyla kasabayı ziyaret eden ilk oryantalist Batılı kendisinden daha önce de bahsedilen Polonyalı Tıbir Simeon'dur. Polonya'da dünyaya gelmesine rağmen aslen Ermeni olan Simeon'u gerek misyonerlik faaliyetleri ve gerekse de Hıristiyan dünyası için önemli kılan asıl husus ise takva sahibi mütedeyyin bir kişilik arz etmesidir. Zaten yolculuğunu da hac ibadetini yerine

---

⁸⁷⁷ Benjamin Schneider, "The Churches of Galatia", Western Turkey Mission, *Missionary Herald*, C. LXVII, 1871, s. 74.

getirmek için gerçekleştirmiştir. Hatta papaz olma arzusunda iken bu hedefini gerçekleştirememesi kendisini hep eksik hissetmesine yol açmıştır.⁸⁷⁸

Ruhban sınıfı aday bir Ermeni'nin muhtemelen biraz da milliyetçi duyguların tesiriyle Ankara'dan geçerken kentin hinterlandında yer alan ve ciddi oranda Ermeni nüfus barındıran İstanos'a uğramasından daha doğal bir şey yoktur. Gezginin kasabayı ziyaret tarihi 1618 yahut 1619'dur. Zira kendisi bahsi geçen tarihlerde Ankara'da bulunmuştur.⁸⁷⁹ Simeon, İstanos'dan köy diye bahsetmiş ve buranın bir Ermeni yurdu olduğunun altını özellikle çizmiştir.⁸⁸⁰ Kendisi bu yerleşim birimindeki temel geçim kaynağı hususunda sof üretimini vurgulamaktadır.⁸⁸¹ Seyyahın, kasabadaki hayat, Ermenilerin hangi şartlarda yaşadığı, toplumsal ve kültürel yapı, dini refleksler, şehirleşme ve ekonomik duruma dair detaylı bilgiler vermemesi muhtemelen İstanos'da çok uzun süre bulunamamasından kaynaklanmaktadır. Kuvvetle muhtemel onun bu ziyareti kasaba sırf Ermeni yurdudur diye geçerken uğramak kabilindedir.

Simeon'un 17. yüzyılın ilk yarısında gerçekleştirdiği ziyaretin ardından kasabanın yeniden seyyahların uğrak noktası haline gelmesi için yaklaşık iki asır beklemek gerekecektir. Nitekim Ankara üzerinden Kayseri ve Malatya'ya seyahat eden İngiliz Protestan gezgin William Ainsworth da, 1839 yılında İstanos'a uğrama imkânı yakalamıştır. Ainsworth sözlerine, bu küçük kasabanın büyük İstanbul yoluna bağlanan bir köprü vazifesi görmesine rağmen neden yeterince gelişemediğini anlayamadığını söyleyerek başlamıştır. Onun ifadesiyle İstanos'un bahsi geçen ana yola uzaklığı sadece yarım saattir. Kasabada yaklaşık dört yüz hane bulunmaktadır. Bunlardan üç yüz elli tanesi Ermenilere geriye kalanlar ise Müslümanlara aittir.⁸⁸² Seyyahın verdiği rakamlar ortalama bir hanede beş kişi yaşadığı varsayıldığında iki bin gibi bir nüfusa tekabül etmektedir. Bu rakam, önceki bölümlerde misyonerlerin verdiği sayıyla mukayese edildiğinde yaklaşık bin kişilik bir fark ortaya çıkmaktadır. Diğer taraftan Ainsworth, kasaba nüfusunun cemaat yapısı konusunda misyonerlere göre daha rasyonel ve güvenilir bir portre çizmiştir denebilir. Zira hatırlanacağı üzere misyonerlerin iddiasına

---

⁸⁷⁸ Kasım Ertaş, "Ermeni Seyyah Polonyalı Simeon'un Gözüyle 17. Yüzyıl Osmanlı Toplumunu", *1. Uluslararası İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırması Kongresi*, ed. Mustafa Yiğitoğlu, Karabük: Karabük Üniversitesi Yayınları, 2018, s. 564.

⁸⁷⁹ Eyice, a.g.e., s. 71.

⁸⁸⁰ Şakiroğlu, a.g.m., s. 58.

⁸⁸¹ Korkmaz Âlemdar, "Seyahatnâmelerde Ankara", *Ankara Ankara*, s. 262

⁸⁸² Ainsworth, a.g.e., s. 275.

göre İstanos tamamen Ermeni yurdudur. Fakat seyyah bu varsayımı yalanlamış ve kasabada az sayıda da olsa Müslümanın da mukim bulunduğunu ifade etmiştir.

Ainsworth, kasabayı ikiye bölen bir dereden söz etmekte ve yerleşimin büyük oranda nehrin sağ tarafında yer aldığını beyan etmektedir. Sol tarafta ise bağ ve bahçeler ile yepyeni bir kilise bulunmaktadır. Gezgin, bu kilisenin çalışkan, vefakâr ve ekmeğini taştan çıkartan Hıristiyan vatandaşlara ait olduğunu vurgulayarak dikkatleri bölgede yaşayan Ermenilerin üzerine çekmek istemiştir. Seyyahın kaleme aldığı günlükte halkın geçim kaynağına da yer verilmiş ve insanların ekseriyetle tiftik ve sof üretimi ile hayatlarını idame ettirdikleri belirtilmiştir.⁸⁸³

Seyyahın ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla tıpkı Ankara'da olduğu gibi İstanos'da da, bölgenin en önemli ve popüler geçim ve üretim kaynağı azınlıkların elindedir. Her ne kadar Ainsworth Müslümanların iş sahalarıyla alakalı herhangi bir malumat vermemişse de daha önce de zikredildiği üzere Ankara ve çevresinde mukim Türkler çoğunlukla zirai faaliyetleri yürütüyor hayvancılıkla uğraşıyorlardı. Geniş ve verimli araziler umumiyetle onlara aitti. Değirmencilik, kasaplık, sebze ve meyve satışı, tütün ve kömür işletmeciliği gibi orta ve küçük ölçekli esnafılık da ekseriyetle Müslümanlar tarafından yürütülüyordu.⁸⁸⁴

İstanos'u ziyaret etme fırsat ve imkânı yakalayan bir diğer gezgin ise Captain Fred Burnaby'dir. Kesin bir bilgi bulunmama ile birlikte seyyahın kasabayı ziyaret ettiği dönem 1870 sonrasıdır. Bir başka ifadeyle Burnaby, İstanos'a Protestan misyonerlerin kasabayı ilk ziyaretlerinden yaklaşık on yıl sonra ulaşmıştır. Bir İngiliz seyyahın kasabaya uğrayacağı yönündeki haberlerin, kendisi kasabanın yüz on kilometre kuzeyindeki Ayaş'tan henüz yola çıkmadan duyulması⁸⁸⁵ Batılıların bölgeye çok da sıklıkla uğramadıklarının en önemli göstergelerinden birisi olsa gerektir. Daha da mühimi gezgin İstanos'da kadı ve beraberindeki üç zaptiye memurunun iştirak ettiği resmi bir törenle karşılanmıştır. Seyyahın dikkatini en çok merasim alanındakilerin kıyafetleri çekmiştir. Zira jandarmalar hariç ortamda bulunanların tamamı uzun, şık lacivert robdöşambrlara bürünmüşlerdir. Bu kimselerin atlı süvarilerle aralarına koydukları mesafe titizliklerinden kaynaklanmış olmalıdır. Zira zavallı hayvanların yakınında bulunmak onlara daha doğru bir ifadeyle kılık kıyafetlerine zarar

---

⁸⁸³ Ainsworth, a.g.e., ss. 275-276.

⁸⁸⁴ Georgeon, a.g.m., s. 104.

⁸⁸⁵ Burnaby, a.g.e., s. 108.

verebilecektir. Diğer taraftan kadının üzerine oturduğu heybetli katır da kendisine yakışana maruz kalmakta ve sahibinin hışım ve küstahlığından payına düşeni almaktadır. Bu sayede itaat altına alınan hayvanın sahibine isyan etme imkânı da kalmamaktadır.⁸⁸⁶

Burnaby'nin en ince ayrıntısına kadar resmettiği bu manzaranın kendisini fazlasıyla etkilediği konusunda herhangi bir şüphe yoktur. Batılı bir seyyahın Doğuda şahit olduğu pek çok şeyi anlamlandırmakta güçlük yaşaması doğaldır. Tuhaf olan ise çok sıradan gözüken hadiselerin bile farklı bir bakış açısıyla yorumlanıp abartılı bir mizansene dönüştürülmesidir. Burada bu tutum bir kez daha nüksetmiş, Garbın Şarka dönük hoşgörüden uzak, küçümseyici bakış açısı devreye girmiştir. Bu bağlamda değerlendirildiğinde misyonerlik faaliyetleri bir kez daha anlam kazanacak ve doğunun haşin ve medeniyetten yoksun evlatlarının ivedilikle dönüştürülmesi gerektiğine dair kanaatin meşru bir zemine oturtulması temin edilmiş olacaktır.

Burnaby, İstanos'un Ankara'yı payitahta bağlayan ana yola çok yakın bir noktada kurulmuş olmasının önemine de vurgu yaparak bölgenin gerek ziyaretler gerekse de ikamet anlamında oldukça stratejik bir noktada bulunduğunu söylemektedir. Ayrıca etrafında kayda değer başka bir menzilin bulunmaması kasabayı değerli kılmaktadır. Burası çok elverişli bir istasyondur ve kesinlikle ihmal edilmemelidir. Gezgini bu yerleşim birimine çeken en önemli husus da budur. İstanos'un konumu itibarıyla sahip olduğu avantajlar Burnaby'yi yolundan alıkoymuş ve Ankara yolculuğundan kısa bir süreliğine de olsa vazgeçmesini sağlamıştır. O, rotasında ufak bir değişiklik yaparak kasabaya uğramanın elzem olduğu sonucundan hareketle İstanos'u ziyaret etmiştir. Seyyahı bu küçük ama değerli beldeye iten bir diğer önemli gerekçe ise kasabanın tarihi önemi ve şöhretidir. Zira burası geleneksel değerlerini korumuş, mazisi kıymetli hatıralarla dolu ama yaşadığı tüm inkıraza rağmen inandığı değerleri içinde bulunan çağa taşımış, kültürel ve toplumsal normları hâlâ baki ve mevcut olan bir yerleşim birimidir.⁸⁸⁷ Bir başka ifadeyle İstanos, Büyük İskender yani III. Alexandros'un o meşhur '*Gordion Düğümü*'nü çözdüğü yerdir.⁸⁸⁸

---

⁸⁸⁶ Burnaby, a. yer

⁸⁸⁷ Burnaby, a.g.e., ss. 108-109.

⁸⁸⁸ Bu düğümün hikâyesi Büyük İskender'in MÖ 333 yılında İstanos yani bugünkü ismiyle Yenikent dolaylarında kurulu dünyanın en kadim medeniyetlerinden Frigya'yı ziyaretine dayanmaktadır. Rivayetlere göre ciddi taht kavgaları ve iç karışıklıklar yaşayan Frig Devleti mevcut yöneticilerle herhangi bir netice elde edemeyeceğini anlayınca yeni bir kral arayışına girmiş ve beklediği kurtarıcıyı da

Seyyah, günlüğünde aynı zamanda kasaba sakinlerinin niceliğine de yer vermiş ve bu konuda gerek misyonerlerden gerekse de Polonyalı gezgin Tıbir Simeon'dan daha insafli bir tutum takınmıştır. Onun iddiasına göre İstanos'da dört yüz hane bulunmaktadır ve bunların ancak yarısı Ermenilere aittir. Ayrıca Türkler kasabayı ikiye bölen nehrin sağ yakasına, Ermeniler ise sol kısmına yerleşmeyi tercih etmişlerdir.⁸⁸⁹

Burnaby'nin kaleme aldığı günlüğün İstanos ile olan kısımlarındaki satır araları dikkatli bir biçimde tetkik edildiğinde ortaya bambaşka bir manzara çıkmaktadır. Seçilen ifadeler, kullanılan kelimeler tamamen belirli bir bilinç ve iradenin ürünüymiş gibi gözükmektedir. Öncelikle şunu ifade etmek gerekir ki seyyah, kasabanın stratejik önemine vurgu yaparken bölgeyi ziyaret ettiği tarihlerde yani 1870'li yıllarda İstanos'un hâlâ merkez istasyona dönüştürülememesinin sıkıntısını dile getirmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla tıpkı misyonerler gibi o da bu konuda gerekli resmi adımların ivedilikle atılması gerektiğinin ve lokasyon açısından böylesine ciddi öneme hâiz bir yerleşim biriminin derhal istasyona çevrilmesinin lüzumunun altını çizmek istemiştir.

Muhtemeldir ki seyyahın kasabanın geçmişine dair çıkarımlarda bulunması da İstanos'un bir Hıristiyan yurdu olduğu gerçeğini gözler önüne sermek içindir. Nitekim gerek misyonerler gerekse de Protestan gezginler '*Küçük Asya*' diye adlandırdıkları bu coğrafyanın mazide kalmış o '*şanlı ve görkemli*' günlerine ancak ve ancak Protestanlıkla yeniden kavuşabileceğine iman etmişlerdir. Dolayısıyla bu toprakların hiçbir ihmale mahal vermeksizin batılın peşinden koşan Müslümanlardan alınarak yeniden Tanrının hakiki takipçilerine bahşedilmesi gerektiğini ifade etmişlerdir. Aslında bu Rabbin kullarından istediği en kutlu vazifedir. Zira dünyanın karanlıkta kalmış

---

kâhinlerin yönlendirmesiyle bulmuştur. İddia edildiğine göre başkent Gordion'a öküz arabasıyla girecek ilk kişinin kral olarak ilan edilmesine karar verilmiştir. Yoksul bir aileye mensup olan ve tarım işçiliği yaparak hayatını idame ettiren Gordios'un beklenmedik bir biçimde ciddi taht kavgaları ve iç karışıklıklar yaşayan Frig Devletinin başına geçmesi ve gerek yönetimi gerekse de adalet anlayışı ile dünyaya örnek olması da bu karar neticesinde gerçekleşmiştir. Zira şehre öküz arabasıyla giren ilk kişi kendisi olmuştur. Yaşadığı bu tuhaf ve inanılmaz hadisenin ardından ülkenin yeni kralı harikulâde öneme hâiz öküz arabasını Tanrısı Zeus'a adak olarak sunmak istemiş ve arabayı kalın ve kuvvetli kızılıcık dallarıyla Tanrısının tapınağına düğümlemiştir. İşte asıl hikâyede bundan sonra başlamaktadır. Zira bu öylesine bir düğümdür ki çözülmesi imkânsızdır. Hatta söylentiler düğümü çözen kişinin dünyayı kasıp kavuracak bir İmparatora dönüşeceği yönündedir. Tahmin edileceği üzere bahsi geçen bu düğümü kılıcıyla keserek çözmek de Makedonya Kralı Büyük İskender'e nasip olmuştur. Bu konuda daha detaylı bilgi için bkz., Lynn E. Roller, "Midas and the Gordian Knot", *California, Classical Antiquity*, C. 3, No. 2 (1984), ss. 256-271; ayrıca bkz., Mark Munn, "Alexander, The Gordian Knot and the Kingship of Midas", *Macedonian Legacies Studies in Ancient Macedonian History and Culture in Honor of Eugene N. Borza*, ed. Timothy Howe, Jeanne Reames, California: 2008, ss. 107-134.

⁸⁸⁹ Burnaby, a.g.e., s. 109.

kısımları ancak ve ancak evangelist beyaz adamın çabasıyla aydınlatılabilecektir.⁸⁹⁰ Bu bağlamda değerlendirildiğinde ‘*Gordion Düğümü*’ örneğinin de bilinçli bir tercih sonucu seçildiği düşünülebilir. Zira onlara göre içinde bulunan çağ itibarıyla ‘*Küçük Asya*’ da, kör bir düğümle sarmalanmış derdine deva bulunamayan bir hasta gibidir. Bu düğümü ise yaklaşık iki bin yıl önce III. Alexandros’un yaptığı gibi ancak kahraman bir imparator çözebilecektir. Evangelist misyonerlerin gayesi de, içinden çıkılmaz gibi duran bu karmaşık durumu yoluna koyup bir sonuca ulaştırarak Tanrı’nın en kutlu elçisi ve ‘*Küçük Asya*’nın imparatoru olmaktır.

1.3.2. Misyonerler Kasabaya Ayak Basıyor

Amerikan Board arşiv kayıtlarında İstanos ile ilgili ilk bilgi 1864 tarihlidir. Bu da misyonerlerin Ankara’yı ziyaretlerinden yaklaşık iki yıl sonrasına tekabül etmektedir. Daha önce de ifade edildiği üzere evangelizm taraftarları kendilerine merkez tayin ettikleri bölgelerle yetinmeyerek çevre yerleşim birimlerine de ulaşmak ve bilhassa da Ermeni yahut Rum nüfusun yoğun bulunduğu kasaba ve köylerde faaliyet yürütmek sevdasını sürekli yüreklerinde taşımışlardır. Ne var ki umumiyetle bu süreç biraz zaman almış ve en azından üç beş senelik bir çalışmanın neticesinde dış istasyon diye tabir edilen bölgelere ulaşabilme imkânı elde edilebilmiştir. Ancak misyonerler yukarıda kendilerinden bahsedilen gezginlerin özellikle de Captain Fred Burnaby’nin cüretkâr davetini çok daha önceden kalplerinde hissetmiş olacaklar ki Ankara’nın aksine Protestan seyyahlar kasabaya ulaşmadan İstanos’u ziyaret edebilme fırsatını yakalamışlardır. Nitekim hatırlanacağı üzere gerek Türkiye Cumhuriyetinin gerekse de uzun bir süre Galatya’nın başkentliğini yapan Ankara’ya ilk Board mensubu ulaşmadan asırlar önce birçok gezgin kente misafir olmuş benzer şekilde Protestan misyonerlik çağı şeklinde addedilen 19. yüzyılda da bu gelenek devam etmiştir.

Bu konuda aceleci davranmanın ve daha hızlı bir biçimde dış bölgelere açılma gayesi gütmenin en önemli gerekçesi Ankara’da yaşanan memnuniyetsizlik ve tatminsizlik olabilir. Kent merkezinde beklenen başarının yakalanamaması evangelizm taraftarlarını biran önce çevre bölgeler konusunda keşif ziyaretleri yapmaya zorlamıştır denilebilir. Ayrıca İstanos’un adeta bir Ermeni yurdu olması da bu durumu tetiklemiştir.

---

⁸⁹⁰ Dorothy Bullon, “The Missionary Movement of the Nineteenth Century”, *Didache Faithful Teaching*, 29 July 2015, <http://didache.nazarene.org/index.php/volume-14-1/1030-didache-v14n1-07b-19th-cent-missions-bullonen/file>, b.a. (11.05.2019).

Zira kasabada ikamet eden Hıristiyan azınlık nüfusun yerli Müslüman nüfustan çok daha fazla olması misyonierlerin elini güçlendiren bir durumdur. Diğer taraftan müteakip bölümlerde de bahsedileceği üzere küçük bir kasaba görünümü arz etmesi itibariyle misyonierlerin İstanos'da Ankara'daki kadar Katolik baskısı ve zulmüne maruz kalmamaları da onları bu gayriresmi dış istasyona çekmiş olmalıdır. Aslında işler burada da istenen şekilde yürümeyecek ve evangelizm yanlıları ciddi baskılara maruz kalacaklardır. Lâkin çevre bölgeler göz önüne alındığında yaşanan hiçbir sıkıntı veya ıstırap Ankara'daki kadar şiddetli ve yıkıcı değildir.

Daha önce de ifade edildiği üzere İstanoslular ilk kez 1864 yılında bir Board mensubuyla tanışma şerefine nail olmuşlardır. Bu misyonierin o yıla ait istasyon raporunu kaleme alan Joseph K. Greene mi yoksa Sanford Richardson mu olduğu konusunda kesin bir bilgi yoktur. Lâkin kasabaya yönelik keşif gezisini düzenleyen kişinin Richardson olma ihtimali daha yüksektir. Nitekim kendisi Ankara'da kısa bir süreliğine de olsa ikamet etmiş yegâne misyonierdir. Dolayısıyla bölgenin koşullarını, sosyal ve toplumsal yapısını yine bölgedeki halkın idrak ve yaklaşımını en iyi bilen kişi de odur. Bu bağlamda değerlendirildiğinde bu vazife için Richardson'un görevlendirilmiş olma ihtimali kuvvetlenmektedir.

Diğer taraftan misyonierin yıl içerisinde iki kez ziyaret ettiği kasabayla ilgili ilk izlenimleri olumludur. İstanos'daki hizmetkâr kendisini çok sıcak bir biçimde karşılamış hiçbir talebini geri çevirmemiştir. Bu samimi hava halkın arasında da hissedilmiştir. Bu olumlu hadiselerin en önemli sonucu da kasabada ciddi oranda kitap satışının gerçekleştirilmesidir.⁸⁹¹ Misyonierin gördüklerinden duyduğu memnuniyet aşikârdır. Zaten böylesine bir tatmin yaşanmasa ikinci bir ziyaret tertip edilmeyecektir. Yahut kasabaya bir daha çıkarma yapmak için bir dizi tedbir alınacak ve bir müddet beklenecektir. Ancak aynı yıl içerisinde iki kez keşif gezisine sahne olan İstanos'da işlerin, en azından ilk etapta Board mensuplarının istediği şekilde yürüdüğünü göstermektedir.

Bununla birlikte bu keşif yolculuğunun dikkat çekici bazı hususiyetler taşıdığı da göz ardı edilmemelidir. Öncelikle Board arşiv kayıtlarında misyonieri karşılayan hizmetkârın kimliğine yer verilmemiştir. Güvenlik gerekçesiyle böyle bir yöntem tercih edilmiş olabilir. Zira henüz tam manasıyla nüfuz edilememiş bir yerleşim biriminde

---

⁸⁹¹ *PABCFM*, 1863-64, 00044-012.

Protestanlık davasına sempati duyduğu varsayılan kimselerin kimliklerini ifşa etmek ciddi sıkıntıların baş göstermesine sebebiyet verebilecektir. Bilhassa da Katolik Ermeniler bir elin parmağını geçmeyecek sayıdaki bu kimselere baskı ve şiddet uygulayabilecek yeterince destek görmeyen evangelizm yanlıları aforoz edilme tehlikesiyle bile karşı karşıya kalabileceklerdir. Ayrıca bahsi geçen hizmetkâra vâiz yahut yerli yardımcı sıfatlarının yakıştırılmaması bu kişinin Ankara ziyaretleri sırasında Protestanlığa intisap etmiş bir İstanoslu olma ihtimalini güçlendirmektedir.

Öte yandan misyoner Greene tarafından kaleme alınan raporda İstanos’da yerli halkın teveccühleri sonucunda gerçekleştirilen kitap satışlarının niceliği konusunda da herhangi bir bilgilendirme yapılmamıştır. Bu konuda da ketum davranılması muhtemelen aynı hassasiyete dayanmaktadır. Amaç bir bakıma uyuyan devi uyandırmamaktır. Bu bir misyonerlik taktiğidir. Evangelistler su uyur düşman uyumaz düsturu mucibince hareket etmiş ve bir bölgede ciddi manada mevzi kazanmadan gerçekleştirilen faaliyetler konusunda net bilgiler sunmamayı tercih etmişlerdir.

İstanos’a yönelik bu ilk ziyaret fazlasıyla heyecan verici sonuçlar doğurmuştur. Daha da mühimi başta Board Teşkilatı mensupları olmak üzere Protestanlık davasına hizmet edenlerin tamamını ciddi manada umutlandırmış ve bu kimselerin faaliyetlerini ara vermeksizin devam ettirmeleri konusunda önemli oranda teşvik edici olmuştur. Greene’in kaleminden dökülen şu sözler de bu durumu açıkça ortaya koymaktadır:

“İstanos ziyaretinden sonra şunu söyleyebiliriz ki bizler civar bölgelerde gerçekleştirdiğimiz misyonerlik çalışmalarının etkilerini bugüne kadar hiç bu kadar derinden hissetmemiştik. Bizi halka ulaştıracak vasıtaların yetersizliği karşısında sahip olduğumuz imkânların genişliği geleceğe umutla bakmamızı sağlamaktadır. Bu raporun müellifi ve aynı zamanda da bölgedeki itikadi çalışmalarımızın baş hizmetkârı, kusurlar ve talihsizlikler karşısında bütün gücüyle mücadele edeceğine namusu ve şerefi üzerine ant içmektedir.”⁸⁹²

Bu satırlar adeta yeni bir muştuya, yeniden dirilişe işaret etmektedir. Bu, Ankara’da umduğunu bulamayan evangelistlerin küçük bir kasaba vasıtasıyla küllerinden doğabilecekleri ve belki de ‘*hakikat davası*’nı Orta Anadolu’ya bu vesileyle yayabilecekleri yönündeki bir diriliştir.

---

⁸⁹² PABCFM, 1863-64, 00044-012.

Kasabaya yönelik ilgi ve teveccüh bu kadarla da sınırlı değildir. Yaşanan gelişmeler ve geleceğe dair beklentiler Board mensuplarını öylesine cezbetmiştir ki bu durumun büyümesine kapılan misyonerlerin heyecanı gün be gün artmıştır. Hiç şüphesiz cesaret ve iştiyakı artan Board mensuplarından birisi de Joseph K. Greene'dir. Misyoner, 5 Temmuz 1865 tarihli mektubunda İstanbul'da misyonerlik faaliyetlerine çok fazla şahit olunamadığından dem vurmaktadır. Kuşkusuz bu durum teşkilat için büyük bir kayıptır. Bu ihmal derhal giderilmeli ve gerekli tedbirler alınmalıdır. Zira sadece Tanrı'nın kitabını okumak bile kasabada yaşayan birkaç kişinin ikna olmasına yetmiştir. Misyoner bu noktada Rabbin nurunu İstanbul'a ulaştıran kişinin kendisini evangelizme adanmış vefakâr bir hizmetkâr olduğuna da değinmiş ancak bahsi geçen bu hizmetkârın ne vesileyle Protestanlığı tanıdığından bahsetmemiştir. Ayrıca kasabanın yerlisi '*hakikat taraftarı*' bu sebatkâr Ermeni'nin aktardığı tecrübeler ilgiyle okunmakta ve muhataplarını duygulandırmaktadır.⁸⁹³ Burada kendisinden söz edilen bu şahsın yukarıda yine Greene tarafından zikredilen hizmetkârla aynı kişi olma ihtimali oldukça yüksektir. Her ne kadar bu durum yalnızca bir olasılıksa da evangelist yerli Ermeni vatandaşın evangelizm taraftarları nazarında önemsenmesi gereken hayırlı işlere imza attığı ve Protestanlık davası için adeta misyonerler kadar faydalı olduğu konusunda şüphe yoktur.

Greene'in ifade ettiği bütün bu gelişmelerin ardından İstanbul'da misyonerlik davası açısından önemli sonuçlar üretme ihtimali doğmuş ve bölge yerli yardımcı tarafından üç kez ziyaret edilmiştir. Kendisi her seferinde oldukça sıcak bir biçimde karşılanmış, kasaba halkı onu samimi duygularla bağrına basmıştır. Üstelik bu ziyaretler salt keşif gezisi düzeyinde kalmamış kasabada tertip edilen dikkate değer toplantılarla zenginleştirilmiştir.⁸⁹⁴ Misyoner evraklarında İstanbul'u üç kez ziyaret eden bu yerli yardımcının kimliğine yer verilmemiştir. Lâkin kasabanın Ankara'ya bağlı bir dış istasyon gibi algılandığı göz önüne alındığında bahsi geçen kişinin Abkar Hailozyan olma ihtimali kuvvetlenmektedir. Yine toplantıların içeriğiyle alakalı da herhangi bir malumata ulaşılamamıştır. Bu konuda hassas davranılmasının yegâne nedeni kuvvetle muhtemel daha önce de ifade edildiği üzere bölgede henüz resmi manada misyonerlik faaliyetlerinin başlatılamamasıdır. Bununla birlikte bu buluşmalarda İstanbul'u harekete

---

⁸⁹³ Joseph K. Greene, "Letter from Mr. Greene, July 5, 1865", Western Turkey: Letter from Mr. Greene, *Missionary Herald*, C. LXI, 1865, s. 300.

⁸⁹⁴ *PABCFM*, 1864-65, 00062-012.

geçirme hususunda ne tür tedbirler alınması gerektiğinin konuşulması muhtemeldir. Diğer taraftan bölgede Protestanlığa sempati duyanlar üzerinde etki bırakmak ve nüfuz geliştirmek adına ve yine fikirsel alt yapıyı tesis etmek için İncil vb. dini kaynaklardan okumalar yapılmış olma olasılığı da çok yüksektir. Zira daha önce de birçok kez ifade edildiği üzere misyonerler bir bölgede evangelizm faaliyetlerini başlatmadan önce sağlam bir zemin temin etmek ve yerli halkı mevcudiyetlerine alıştırmak gerektiğine ittifakla kâni olmuşlardır. Bu aynı zamanda halkı daha önce atalarından hiç duymadıkları yeni bir din anlayışıyla tanıştırmak için de gerekli bir durumdur. Zira alışlageleni terk etmek, geleneksel anlayış ve inanç kalıplarını bırakmak ve yeni bir anlayışın rüzgârına kapılmak kolay bir iş değildir. Dolayısıyla psikolojik manada toplumsal alt yapıyı tesis etmek belki de her şeyden daha elzemdir.

1866 yılında kaleme alınan istasyon raporu gelişmeleri biraz daha farklı bir zaviyeden değerlendirerek misyonerlerin faaliyetlerinin kapsam ve niteliğini arttırması gerektiğini ifade etmektedir. Buna göre İstanos'daki gelişmeler olumludur ama sadece orada faal olmak yetersiz kalacaktır aynı zamanda Ankara'nın diğer yerleşimleri Muratça, Kalecik, Sivrihisar ve Nallıhan'a da gerekli ehemmiyetin verilmesi zaruridir.⁸⁹⁵ Zira davaya dönük beklentiler o kadar genişlemiş ve önem kazanmıştır ki İstanos'da hakikat bilgisine yönelik ilgi Katolik ve Gregoryenleri aşmış Türklere kadar ulaşmıştır. Öncelikle köy İncil'in kudret ve ışığıyla adeta yeniden aydınlanmış ardından aralarında birkaç Müslümanın da bulunduğu pek çok kimse sorgulama ruhundan etkilenerek Protestanlık davasına ilgi duymaya başlamıştır.⁸⁹⁶

Tüm bu olumlu havaya rağmen garip bir biçimde 1867 yılında kasabaya yönelik herhangi bir ziyaret tertip edilmemiş ve bahsi geçen senede İstanos tabiri caizse kendi haline terk edilmiştir.⁸⁹⁷ Bu ihmalin bilinçli bir tercih olup olmadığı konusunda herhangi bir malumat yoktur ve kararın bizzat Amerikan Board Teşkilatının Boston'da bulunan Üst Yönetim Kurulu (Prudential Committee) tarafından alınmış olması ihtimali daha kuvvetlidir. Nitekim misyonerlik davası açısından işlerin böylesine iyi gittiği bir zaman diliminde bu yönde bir tercihte bulunmak sahada faaliyet icra eden misyonerlerin tarzı değildir. Öte yandan yalnız bırakılmasına rağmen kasabadan iyi haberler

⁸⁹⁵ *PABCFM*, 1865-66, 00098-009.

⁸⁹⁶ Joseph K. Greene, "Angora and Istanos", *Western Turkey: Letter from Mr. Greene*, *Missionary Herald*, C. LXII, 1866, s. 70.

⁸⁹⁷ Joseph K. Greene, "Angora and Istanos", *Western Turkey Mission: Letter from Mr. Greene*, *Missionary Herald*, C. LXIII, 1867, ss. 103-104.

alındığının ifade edilmesi, İstanos halkının genel olarak davaya ilgi duyanlara karşı dostane tavırlar sergilemesi ve buna bağlı olarak misyonerlerin bölgede evangelizme yönelim konusunda her geçen gün daha fazla heyecanlanıp ümitlenmeleri⁸⁹⁸ başka bir gerçeğe kapı aralamaktadır ki o da her ne kadar yıl içerisinde resmi manada ziyaret edilmese de İstanos ile irtibatın koparılmamasıdır. Bu bağlantı iki türlü sağlanmış olabilir. İlk ihtimal misyoner yahut yerli yardımcılarının kayıtlara yansımaya gayriresmi ziyaretleri, ikincisi ise İstanos’da mukim dava dostlarının Ankara’ya muhbirlik amacıyla gerçekleştirdikleri yolculuklardır. Olayların gelişim seyri göz önüne alındığında ikinci olasılığın daha yüksek olduğu kolaylıkla tahmin edilebilmektedir.

Öte yandan 1868 yılı İstanos’a tertip edilen seyahatler konusunda dönüm noktası olarak kabul edilebilir. Zira misyoner kayıtları bahsi geçen sene ilk kez Ankara ile kasaba arasındaki irtibatın kimin vasıtasıyla kurulduğundan bahsetmiş ve aşikâr bir biçimde Abkar’ın ismini zikretmiştir. 1867-1868 tarihli istasyon raporunda bu konuya ilişkin şu satırlar kaleme alınmıştır: “Dava dostumuz, yerli yardımcımız Abkar, bir süreliğine aksamış olan İstanos’a yönelik rutin ziyaretlerine neyse ki bu sene ara vermeden devam edebilmiştir. İstanos, onun için önemlidir. Zira Tanrı’nın inayetine mazhar olmuş dava arkadaşlarının gayretiyle bölgede Protestanlığa ilgi duyanların sayısı her geçen gün biraz daha artmaktadır.”⁸⁹⁹ Misyonerlerin zaviyesinden değerlendirildiğinde bu ifadelerin davayı ifşa etme ve resmi olarak faaliyetleri başlatma zemininin hazırlandığı anlamına geldiği söylenebilir. Artık harekete geçme zamanıdır ve gerekli adımlar ivedilikle atılmalıdır. Board mensuplarını böylesine bir düşünceye sevk eden husus ise Richardson tarafından kaleme alınan şu satırlarda gizlidir:

“Dostumuzun (Abkar) ziyaretleriyle alakalı tuttuğu aylık raporlar davamıza yönelik ciddi bir ilginin varlığını ispat eden olgu ve hadiselerle doludur. Dostumuz son raporunda bölgenin ileri gelenlerinden olan birisinden bahsetmektedir. Bu şahıs davamızın şiddetli muhaliflerindedir. Protestan hissiyatına sahip olduğu için iki yıldır üvey oğluya bile görüşmemektedir. Ne var ki kardeşimizin üvey evladın evinde tertip ettiği toplantıda baba oğul karşılaşmışlardır. Toplantı sonunda baba evine döndüğünde ailesi “aslan adeta kuzuya dönmüştü” demiştir. Ayrıca dostları onun ağzından şu sözlerin döküldüğüne tanıklık etmişlerdir: “Okudukları her şey çok güzel; vaazları da

---

⁸⁹⁸ Joseph K. Greene, “Angora and Istanos”, *Western Turkey Mission: Letter from Mr. Greene, Missionary Herald*, C. LXIII, 1867, s. 104.

⁸⁹⁹ *PABCFM*, 1867-68, 00315-015.

fevkalâde, ibadetlerine diyecek hiçbir şey yok, en güzeli de seslendirdikleri ilahiler...”⁹⁰⁰

Bu örnek İstanos’da Protestanlık davasının seyrini göstermesi açısından hayli mühimdir. Ama ümit verici ve misyonerlerin motivasyonunu arttırıcı hadiseler bu kadarla da sınırlı değildir. Zira kasabanın dört ileri geleninden üçü evangelizme sempati duyanlara yönelik dostane tavırlarıyla dikkat çekmektedir. Hatta içlerinden bir tanesi yakın zamanda Ermeni rahipleri evine davet etmiş ve onlara şunları söylemiştir: “Ya sizler İncili halkın anlayabileceği bir dille vaaz edersiniz ya da Protestan kitapçının kasabamızı ziyaret ettiği haftalarda, Pazar ayinlerinde kilisede bu vazifeyi üstlenmesine müsaade edersiniz.”⁹⁰¹ Böylesine cüretkâr bir çıkış ve tehdit dolu mesajlar içeren bu konuşma muhalifler açısından işlerin ne kadar sarpa sardığını göstermesi açısından da hayli önemlidir. Ancak bu ifadeler bir başka gerçeği daha ortaya koymaktadır ki o da Protestanlığa iman etmiş olanların halka hitap etme ve onları anlama konusunda diğer Hıristiyanlık mezheplerine mensup olan kimselere göre çok daha iyi bir konumda bulunmalarıdır. Evangelistler, bu konuda öylesine başarılı bir strateji izlemişlerdir ki daha önce de ifade edildiği üzere Rum ve Ermeni vatandaşların Osmanlı alfabesine çok fazla aşina olmadıklarını görünce yazılışı Rumca yahut Ermenice ama seslendirilişi Türkçe yeni lisanlar bile icat etmişlerdir.⁹⁰² Halka karşı kendilerini izah etme konusunda hiçbir fedakârlıktan kaçınmamaları da doğal olarak onları başarılı kılmış ve nüfuz sahalarını genişletmiştir. Bir diğer husus da Protestan kitapçının düzenli aralıklarla İstanos’u ziyaret etmesidir. Sadece bu bilgi bile kasaba sakinlerinin evangelizm davasına aşinalıklarını göstermesi açısından önemlidir. Diğer taraftan yapılan bu konuşmanın ardından savrulan tehditler işe yaramış olacak ki toplantı zamanı geldiğinde bahsi geçen bu nüfuzlu din adamları dostlarının tamamını salonda göremeyince vâizin başlamasına müsaade etmeden cadde cadde, sokak sokak ve çarşı pazar dolaşarak arkadaşlarını ibadethaneye getirmeye başlamışlardır.⁹⁰³

---

⁹⁰⁰ Sanford Richardson, “Letter from Mr. Richardson, March 9, 1867”, Western Turkey Mission: Letter from Mr. Richardson, *Missionary Herald*, C. LXIII, 1867, ss. 199-200.

⁹⁰¹ Sanford Richardson, “Head-Men and the Priests”, Western Turkey Mission: Letter from Mr. Richardson, *Missionary Herald*, C. LXIII, 1867, s. 200.

⁹⁰² Bu konuda bkz. 3. bölüm, dipnot: 669.

⁹⁰³ Sanford Richardson, “Head-Men and the Priests”, Western Turkey Mission: Letter from Mr. Richardson, *Missionary Herald*, C. LXIII, 1867, s. 200.

Protestanlık davasının kasabadaki seyrini gösteren başka örnekler de mevcuttur. Evangelizme yönelik yerli halkın teveccühünü ortaya koyması açısından Richardson'un bölgede mukim bir dava dostunun ağzından aktardığı şu cümleler yaşananları çok güzel izah etmektedir:

“Bir ay önce bir kahvehanede benimle ağız dalaşına giren ve daha önce Protestan ibadethanesinde hiç rastlamadığımız bir adam şimdilerde yanına başkalarını da alarak bizleri ziyaret etmektedir. İki yaşlı erkek vatandaş hakikate yönelik büyük bir aşk duyduklarını açıkça izhar etmiş ve toplantılarımıza sürekli katılmaya başlamışlardır. Üstelik son toplantıya geç kalıp faaliyetlerimizi kaçırmış endişesiyle hayli erken gelmişlerdir. Ayrıca kâğıt oyunlarını alışkanlık haline getirmiş üç genç adam kâğıtlarını bir tarafa atmış ve bu boşluğu Yeni Ahitle doldurma uğraşısına girmişlerdir. Geçmişteki muhaliflerin pek çoğu yanımıza gelerek şimdiye kadar bize ve dinimize karşı gaflette bulduklarını itiraf etmişlerdir. Kadınlar, büyük bir dikkat ve nezaketle bizleri dinlemekte çoğu kez gözyaşlarına boğulmaktadır. Toplantının ardından içlerinden birisi yanımıza gelmiş ve bizden bağışlanmasını talep etmiştir. Zira geçmişte kendisi arkamızdan çok konuşmuştur. Bir diğeri eve dönerken yolda karşılaştığı kadına neden onun da Protestan meclislerine katılmadığını sormuştur. Onun ifadesiyle Tanrı'nın kelâmı şeker yahut baldan bile daha tatlıdır.”⁹⁰⁴

Bu satırları kaleme alan müellifin Protestanlığı farklı bir din kabilinden değerlendirmesi daha önce de pek çok kez ifade edildiği üzere Hıristiyan cemaatlerin kendi mezhepleri dışındakileri ‘*profan*’ yani dindışı addetmelerindedir. Özellikle de bu çekişme Protestan ve Katolikler arasında kendisini daha belirgin bir biçimde hissettirmektedir. Sâbık bölümlerde de ifade edildiği üzere bir Protestan için papa taraftarları kâfirdir. Aynı zamanda Katolikler için de tam tersi bir durum söz konusudur. Dolayısıyla misyonerler mezhep değiştiren Hıristiyanların dini bir inkişaf, uyanış içerisinde olduklarını her fırsatta dile getirmişlerdir.

Tüm bu gelişmelerin ardından beklenen hadise gerçekleşmiş ve yaklaşık dört yıl sonra kasaba yeniden bir misyoner tarafından ziyaret edilmiştir. Ancak durum bu sefer çok daha farklıdır. Zira ilk seyahat ağırlıklı olarak keşif maksatludur ve İstanbul’da nasıl bir manzara ile karşılaşılacağı konusunda herhangi bir belirti yoktur. Ama artık meselenin yönü değişmiştir. Evangelizm taraftarları yaşanan bir dizi sıkıntı ve güçlüğü ardından ve yine uzun süreli uğraşların sonrasında bir nebze de olsa huzur ve sükûna

⁹⁰⁴ Sanford Richardson, “Cases of Interest”, Western Turkey Mission: Letter from Mr. Richardson, *Missionary Herald*, C. LXIII, 1867, s. 200.

ererek bölgeye çıkarma yapmak istemişlerdir. Muhtemeldir ki bir tür gövde gösterisine dönüşecek olan bu ziyaret misyoner Richardson tarafından gerçekleştirilmiştir. Kendisi bölgede mukim ‘*hakikat dostları*’ ve en başta da o dönemde İstanos’da bulunan kitapçı tarafından karşılanmıştır. Bu buluşma bir tören edasında gerçekleşmiştir.⁹⁰⁵ Ne var ki Amerikan Board kayıtlarında serüvenin bundan sonraki kısmına dair herhangi bir bilgi yoktur.

Öte yandan Richarson’un şaşaalı ziyaretinden dört yıl sonra bu sefer de kasabaya Benjamin Schenieder’in yolu düşmüştür. Misyoner, Ankara seyahati sırasında kasabaya uğramıştır.⁹⁰⁶ Lâkin tıpkı Richardson’unki gibi Schneider’in İstanos gezisi konusunda da kayıtlarda tatmin edici detaya yer verilmemiştir. Bununla birlikte misyonerlerin kasabayı dört yıllık arayla toplamda üç kez ziyaret etmeleri de bu maceranın en ilginç kısmını teşkil etmektedir. Netice itibariyle her ne kadar kasabada Protestanlık davasının seyri açısından umumiyetle olumlu bir hava estirilmişse de, bölgenin on iki yıllık süre içerisinde evangelizmin asli unsurları olan misyonerler tarafından sadece üç kere ziyaret edilmesi sanılanın ve iddia edilenin aksine İstanos’da beklentilerin çok da fazla karşılanamadığı sonucunu akla getirmektedir.

1.4. İSTANOS’DA MİSYONER ÇIĞLIĞI

Misyonerlerin faaliyet yürüttükleri bölgelerde davalarının gelişim ve yayılımıyla alakalı umumiyetle iyimser bir ruh hali içerisinde oldukları ve geleceğe dair daima umut besledikleri bilinmektedir. Öte yandan evangelizmi aşılama çabalarına çalışmaları halkların yaşam tarzı, inanç değerleri, kültürel ve toplumsal normları, adet ve alışkanlıkları konusunda ise tam tersi bir bakış açısına sahip olup kötümser kalmayı tercih ettikleri de ortadadır. Aslında bu anlaşılır bir durumdur. Zira hedef addedilenin ya da muhatap alınanın eksik ve yetersiz şeklinde tanımlanması misyonerlik mücadelesine meşruiyet kazandıracak ve Protestanları ‘*cehalet içerisinde yüzen toplulukları hakikatle aydınlatma*’ konusunda haklı kılacaktır.

Bir diğer önemli gerçek ise mücadele esnasında yaşanan güçlüklerdir. ABD’den kalkıp dünyanın farklı coğrafyalarına yayılarak din bezirgânlığı kisvesi altında uyruğu

---

⁹⁰⁵ Sanford Richardson, “Journey”, Western Turkey Mission: Letter from Mr. Richardson, *Missionary Herald*, C. LXIV, 1868, s. 239.

⁹⁰⁶ Benjamin Schneider, “Angora as a Mission Field”, Western Turkey Mission, *Missionary Herald*, C. LXVII, 1871, s. 73.

oldukları devletin emperyalizm sevdasının bayraktarlığını yapan misyonerlerin teşkilatlanmaya çalıştıkları bölgelerde yerli unsurlar tarafından baskı, zulüm ve şiddete maruz kalmaları çok olağan ve bildik bir hadisedir. Anadolu ve bilhassa da Ankara ve çevresi bağlamında değerlendirildiğinde ise daha önce de pek çok kez ifade edildiği üzere itirazlar sanılanın ve beklenenin aksine egemen güç ve asli unsur olan Müslümanlardan değil Türkiye coğrafyasının en güçlü Hıristiyan azınlık cemaati Katoliklerden gelmiştir. Kuşkusuz bu durum İstanos için de geçerlidir. Protestan anlayışın kasabaya sirayet ettiği ilk günden itibaren tıpkı Ankara'nın merkezinde olduğu gibi İstanos'da da ciddi bir muhalif hava yükselmiş ve evangelizm davasının bölgeye nüfuz etmemesi için her türlü çaba sarf edilmiştir. Ne var ki yaşanan tüm olumsuzluklara rağmen misyonerler yukarıda da ifade edildiği gibi sükûneti elden bırakmamış ve hep ümitvar olmayı tercih etmişlerdir. Zira yılgınlık ve bıkkınlık davayı yıpratmak ve '*hakikat sevdalıları*'nı psikolojik açıdan çökertip yollarından alıkoyacaktır. Bir önceki bölümde de ifade edildiği şekliyle İstanos hakkında sürekli pembe bir tablo çizilmesi ve sanki hiçbir olumsuzluk yokmuşçasına bir hava estirilmesinin nedeni de bu olsa gerektir. Bu bölümde ise her ne kadar üzeri örtülmeye çalışılsa da Board mensuplarının kasabada karşı karşıya kaldıkları güçlükler ve sıkıntılara yer verilecektir.

Amerikan Board arşiv kayıtlarında İstanos'daki evangelizm faaliyetlerine yönelik ilk muhalif kalkışmanın 1865 yılına ait olması dikkat çekicidir. Zira bu tarih misyonerlerin kasabaya yönelik ilgisinin bir yıl sonrasına tekabül etmektedir. Dolayısıyla yerli Hıristiyan unsurlar ki burada kastedilen Katoliklerdir, Protestanlığın bölgeye nüfuz etmesinin önüne geçmek adına ivedilikle harekete geçmiş ve evangelizm yanlılarına dönük baskı ve zulüm faaliyetlerine girişmişlerdir. Nitekim 1865 yılının Mayıs ayında İstanos'daki papa yanlısı başpapazın tahrikâtı sonucu evangelizme sempati duyanlara yönelik şiddetli bir zulüm kampanyası başlatılmıştır. Bu durumun neticesinde Protestanlık taraftarları kasabadan sürülmüş ve bu kimseler yaklaşık iki ay boyunca yurtlarına dönmeye cesaret edememişlerdir. Daha da kötüsü geri dönüşte yaşanmış ve '*hakikat taraftarları*' uzun süre işsiz kalmışlardır. Neyse ki misyoner Wilson Amos Farnsworth'un girişimleri sonucu İstanbul'dan sert talimatlar gelmiş

haksız uygulamalar kısmen de olsa telafi edilmiştir.⁹⁰⁷ Bu gelişmelerden sonra yaşananları bizzat Joseph K. Greene'in ağzından aktarmakta yarar vardır:

“Dostlarımızın bir daha aynı sıkıntılara maruz kalmamaları huzur ve barış ortamı içerisinde güvenli bir biçimde yaşayabilmeleri için harikulâde tedbirler alınmıştır. Bundan böyle vergilere yeni düzenlemeler getirilecek ve biraz daha insafli olunacaktır. Yine kardeşlerimize bir nebze de olsa saygı gösterilecek ve dostlarımızın güvenliği teminat altına alınacaktır. Keşke bu tedbirlerin ivedilikle alınabilmesi için kardeşlerimizin zulme uğramalarına gerek kalmazaydı.”⁹⁰⁸

Misyonerlerin zaviyesinden değerlendirildiğinde yaşanan tüm bu tatsız hadiselerin ve sonrasında kaleme alınan satırların şifreleri çözüldüğünde aslında birçok hususun da cevabı bulunabilmektedir. Öncelikle ifade etmek gerekir ki daha önce de defaatle ifade edildiği üzere Protestanlık resmi bir projedir ve gerek ABD ve gerekse de İngiliz hükümetlerinden ciddi destek görmektedir. Zaten evangelizm yanlıları bu durumu saklama gereği görmemiş ve umumiyetle başları sıkıştığında başvurdukları merciinin İngiliz Sefârehanesi olduğunu arşiv kayıtlarına nakşetmişlerdir. Burada zikredilen en son örnekte ise her ne kadar bu hususla ilgili net bir bilgilendirme yapılmamışsa da iki ay boyunca sürgüne tabi tutulan, yurtlarına döndükten sonra ise uzun süre işsiz kaldıkları için açlığa mahkûm edilen Protestanların sorunlarının ve yaşadıkları çaresizliğin çözüme kavuşturulmasının kendiliğinden gerçekleştiği ve Papa yanlılarının insafa gelip onları huzura kavuşturduklarını düşünmek abesle iştigaldir. Muhtemeldir ki pek çok kez şahit olunduğu üzere burada da devreye İngilizler girmiş ve gerekli tedbirler alınmıştır. Zaten her ne kadar ne tür önlemler alınacağı aşikâr bir biçimde ifade edilmemişse de vergi konusunda düzenlemeye gidileceğine dair malumat da bunun en bariz göstergesidir. Zira bu bir resmi düzenlemedir ve ancak devlet yetkilileri tarafından gerçekleştirilebilecektir.

Misyoner Greene tarafından kaleme alınan bu satırlar aynı zamanda evangelizm taraftarlarına yönelik şiddet ve zulüm faaliyetlerinin Müslümanlardan ziyade başta Katolikler olmak üzere diğer Hıristiyan cemaatlere mensup kimselerden geldiğini ortaya koyması açısından da mühimdir. Yine önceki bölümlerde zaman zaman değinildiği üzere Türkler çoğunlukla bizden olmayanın kavgası bizi ilgilendirmez düsturu

---

⁹⁰⁷ *PABCFM*, 1865-66, 00098-008.

⁹⁰⁸ *PABCFM*, 1865-66, 00098-008.

mucibince hareket etmişlerdir. Bâbîâli ise azınlıklar arasındaki iç çekişmelere karşı umumiyetle tarafsız kalmayı yeğlemiş, bir tür denge politikası gözeterek tarafların birbirleri üzerinde tahakküm kurmalarına müsaade etmemeye çalışmıştır. Zaten misyonerleri başları sıkıştığında dönemin paşalarına yahut İngiliz Sefârethanesi vasıtasıyla Bâbîâli'ye müracaat etme kararlılığına götüren sâik de budur.⁹⁰⁹

Misyonerlerin daha ziyade Katoliklerle hasım olduklarını ve yaşadıkları sıkıntıların büyük oranda papa taraftarlarından kaynaklandığını gösteren en önemli örneklerden birisi de Papaz Sahog'un Ankara'daki piskopos nâmına kasabayı ziyaret etmesidir. Kendisi 26 Mayıs 1865 tarihinde İstanos'a ulaşmıştır. Katolik okulunda üç yüz kişi toplanmıştır. Protestanlar da aynı mekâna çağrılmışlardır. Sahog'un hedefinde sadece Protestanlar vardır. Olayın gelişimini daha iyi anlayıp yorumlayabilmek adına hadisenin bundan sonraki kısmını bizzat mektubun muharririnden almakta yarar vardır:

“Protestanlar içeri girer girmez Papaz Efendi onlara dönerek bir komutan edasıyla “sorularına doğru cevap verin” diye bağırdı. Ardından “buradaki kalabalığı görüyor musunuz?” diye sordu. Evet, cevabı üzerine Papaz bu seferde “peki o zaman şeytani arzularınızı bir tarafa bırakarak, onların imanını ikrar edip beraberce hareket etmek ve atalarımızın yolundan yürümek istiyor musunuz?” şeklinde bir soru yöneltti. Protestanların cevabı şu şekildeydi: “Bizler bir beşerin kanaatlerine göre değil kutsal teslis inancına göre vaftiz edildik ve Tanrı kelâmının tüm yanılğı ve hatalardan ari olduğuna iman ettik.” Bunun üzerine Papaz hiddetle “iman ve itikadımızın Tanrı kelâmına zıt olduğunu nasıl ispat edeceksiniz?” diyerek tepkisini ortaya koydu. Dava dostlarımız bu soruya cevap vermeden önce Ermenilerden bir tanesi hiddetle bağırdı: “Kutsal Baba! Bu adamlar günaha hizmet ettiğimizi ve Tanrı kelâmına muhalif davrandığımızı söyleyerek bizlere iftira atıyorlar.” Kardeşlerimizin geri adım atmadığını gören Papaz, dava dostlarımıza hitaben şunları söyledi: “Atalarımızın yolundan ayrılmamanız hususunda sizi birkaç kez uyardığımızı. Fakat sizler bizleri dinlemediniz. Ve bundan böyle kâfir ve münafık kimseler olarak bu insanlarla irtibatımızın tamamen kesildiğini ilan ediyorum.” İftiraların en kötüsüne uğrayan dostlarımız lanetlendikten sonra salondan kovulmuşlardı.”⁹¹⁰

Bu satırlar Ankara'daki Katoliklerin İstanos'daki gelişmelerden ne kadar rahatsız olduklarını ortaya koymasından önemlidir. Ayrıca daha önce kent merkezinde bile rastlanmayan bir hadiseyle karşılaşmış ve piskoposun da kendisine

⁹⁰⁹ Bu konuda daha detaylı bilgi için bkz., Önal, a.g.m., b.a.

⁹¹⁰ Joseph K. Greene, “Persecution at Istanos”, *Western Turkey: Letter from Mr. Greene, Missionary Herald*, C. LXI, 1865, s. 300.

verdiği yetkiye dayanarak Katolik papaz aforoz hakkını kullanmıştır. Bundan böyle kasabadaki evangelizm taraftarları tecride uğrayacak ve toplumdan dışlanacaklardır.

Yaşananlar misyonerleri harekete geçirmiş ve Joseph K. Greene Ankara'daki paşayı bu konuda bilgilendirmiştir. Paşa, şikâyetlere olumlu dönüş yapmış ve hadiselerin araştırılması için İstanos kaymakamına talimat vereceğini beyan etmiştir. Ancak bu tahkikattan herhangi bir sonuç çıkmamış olacak ki baskı ve zulüm faaliyetleri azalmak yerine daha da çoğalmıştır. Hatta Protestanlar artık kasabada yaşayamaz hale gelmişler ve dağlara sığınmışlardır. Eşleri bile tahriklere kapılıp onlara yüzlerini çevirmiş ve kapıları kapatmışlardır.⁹¹¹

Geriye tek bir çare kalmıştır ki o da İngiltere Sefâretine başvurmaktır. Greene, hiç vakit kaybetmeksizin bu yola başvurmuştur. Sefir bu durumu Bâbiâli ile görüşmüş ve bu mesele mahkemeye taşınmıştır. Alınan netice evangelizm taraftarlarını pek memnun etmemiştir. Zira mahkeme Protestanların yaralarını sarmak ve kayıplarını telafi etmek yerine bu olaylara önyak olanların özür beyanını yeterli görmüştür. Ayrıca bir daha bu ve benzeri tatsız hadiselerin yaşanmaması için gerekli tedbirlerin alındığı konusunda güvence verilmiştir.⁹¹²

Her ne kadar elde edilen sonuç bir kazanım gibi değerlendirilmemiş ve başarı şeklinde addedilmemişse de evangelizm taraftarlarının nüfuz ve etki bakımından kendilerinden çok daha güçlü bir konumda bulunan Katoliklere kabahatlerini hatırlatma ve geri adım atmaları konusunda üstünlük kurmaları bile oldukça ehemmiyetli bir durumdur. Kuşkusuz bu kazanımın arkasında yatan ana sâik de yine ustanın yani hami rolündeki İngiltere'nin çırağı yeni evladı konumundaki ABD'li misyonerlere sahip çıkması ve onları bir kez daha bağrına basmasıdır.

Bu yaşanan hadiselerin ardından İstanos'da sükûn ve huzur hali hâkim olmuş ve evangelizm taraftarlarının daha rahat hareket etme imkânı tesis edilmiştir. Bu durum Board arşiv kaynaklarına da yansımıştır. Nitekim 1867 yılında Richardson tarafından kaleme alınan mektup bu durumu açık bir biçimde izhar etmektedir. Misyoner, gezgin kitapçının kitap satışları için sıklıkla kasabayı ziyaret ettiğini dile getirmekte ve

---

⁹¹¹ Joseph K. Greene, "Letter from Mr. Greene, June 1, 1865", Western Turkey Mission, Letter from Mr. Greene, *Missionary Herald*, C. LXI, 1865, s. 301.

⁹¹² Joseph K. Greene, "Letter from Mr. Greene, June 1, 1865", Western Turkey Mission, Letter from Mr. Greene, *Missionary Herald*, C. LXI, 1865, s. 301.

tatminkâr satışlarla geri döndüğünü söylemektedir. Bölgede o kadar rahat ve elverişli bir ortam vardır ki bu durum zaman zaman kitapçıyı bile tedirgin etmektedir.⁹¹³

Benzer ifadelere 1869 tarihli istasyon raporunda da yer verilmiştir. Belgede öncelikle olumlu ve ümit verici gelişmelerle alakalı olarak bölgedeki takva sahibi, samimi evangelizm taraftarlarından bahsedilmektedir. Bu kimselerin elinden Kitâb-ı Mukaddes asla düşmemektedir. Hepsi de her an vaaz dinlemeye hazır bir biçimde hayatlarını idame ettirmektedir. Hatta onlar kendilerinden olmayanları toplantılarına katılma konusunda ikna etmeye çalışarak misyonerlere yardım etmeye çalışmaktadır. Bölgede aynı zamanda Protestanlık davası için büyük bir şevk ve gayretle mücadele eden hanımlar da mevcuttur. Köydeki ailelerin önemli bir kısmında Kitâb-ı Mukaddes'in kopyaları bulunmaktadır. Rahiplerden birisinde Türkçe ve Ermenice İncil de vardır. Kendisi Ermenistan'dan Protestanlar için de İncil getirmiştir. En önemlisi de bu rahibin bir zamanlar evangelizm öğretisiyle alakalı ne kadar kitap bulduysa toplayıp yakmış olmasıdır. Bahsi geçen din adamı bununla da yetinmeyerek İncili Şerife duyduğu kin ve nefreti her fırsatta farklı yöntemlerle kismaya çalışmıştır. Netice itibariyle bütün bu husumetler sona ermiş rahipler ve bölgenin ileri gelenleri yeni misafirlerini ziyaret etmek için sıraya girmişlerdir.⁹¹⁴

İstanos'da ciddi tedirginlik ve sıkıntılı bir yaklaşım biçiminin ardından yakalanan istikrarın evangelizm davasının bölgedeki gelişimini müspet yönde etkileyeceği aşikârdır. Katolik Hıristiyanların kin ve nefretinin azalması hayli mühimdir. Ancak Protestanlığın bölgede kök salabilmesi için bu husus tek başına yeterli değildir. Aynı zamanda Türklerin tavrı ve bakış açısının ne olduğunu değerlendirmek ve Protestanlara yönelik yaklaşımlarından haberdar olmak da oldukça önem arz etmektedir. Bölgedeki Protestanların Türklerle münasebetleri hakkında malumat sahibi olmak için ise Protestan seyyah Fred Burnaby'ye müracaat etmekte yarar vardır.

Bu konuda seyyah ile İstanos'da mukim bir Ermeni rahip arasında geçen diyalog oldukça tatminkâr ve ilginç bilgiler vermektedir. Gezgin, rahibe bölgenin ileri gelenlerinden olan bir Müslüman ailenin evinde tertip edilen bir yemek davetinde rast gelmiştir. Burnaby, din adamına Türkler hakkında ne düşündüğünü, hatta daha da ileri giderek onları sevip sevmediğini sorduğunda rahip öncelikle Türkiye'nin bu kısmında

---

⁹¹³ Sanford Richardson, "The field for Out-stations", Western Turkey Mission: Letter from Mr. Richardson, *Missionary Herald*, C. LXIII, 1867, s. 240.

⁹¹⁴ *PABCFM*, 1868-69, 00334-005.

fazla bilinmeyen ve kullanılmayan robdöşambrının göğüs hizasındaki küçük cebe süs niyetine konulan mendili eline almış şöyle bir sümkürüp burnunu silmiş ardından kısa ve öz bir biçimde ‘fazlasıyla’ diyerek seyyahı cevaplamıştır. Ancak rahibin sözleri bu kadarla da sınırlı değildir. Onun ifadesiyle İstanos’da nüfusun yarısı Türk, yarısı ise Ermeni’dir. Bu durum kasabayı diğer yerleşim birimleriyle mukayese edildiğinde kayda değer bir biçimde farklı kılmaktadır. Çevredeki kasaba ve köylerdeki Müslümanlar sayıca hayli çoklardır. Dolayısıyla bahsi geçen bölgelerde Ermeniler kimi zaman acı ve ıstıraba duçar olabilmekteyken İstanos’da böylesine bir baskıya pek maruz kalınmamaktadır. Bu sözler Burnaby’nin merakını celp etmiş olacak ki kendisi rahibe şöyle bir soruyla karşılık vermiştir: “Acı ve ıstıraptan kastınız nedir? Zavallı Ermenilere işkence mi ediliyor yoksa?” Sohbetin bundan sonraki kısmını bizzat din adamının ağzından dinlemekte yarar vardır:

“Hayır, asla! Ancak geçmişte bir Türk herhangi bir Ermeni’yi darp eder yahut ona şiddet uygularsa ve yine mağdur olan Ermeni de bu zulme misliyle karşılık verirse civar bölgedeki Türklerin tamamı bu zavallı Hıristiyan vatandaşın üzerine çullanmaktaydılar. Daha da kötüsü şayet zulme uğrayan bu Ermeni, başına gelenlerden ötürü şikâyetçi olursa, Türkler sürü halinde hareket edip yalan beyanda bulunarak Ermeni’nin arkadaşlarına köpoğlu köpek, köpek soylu, şerefsiz diye hitap ettiğini söylemekteydiler. Hıristiyan’ın kelâmı ise delil kabul edilmiyordu; ona kesinlikle şahitlik etme imkânı tanınmamaktaydı. Neyse ki işler gün be gün daha iyiye gidiyor. Geçmişle mukayese edildiğinde her şey çok daha iyi durumda... Ve bizler burada Müslümanlarla huzur ve güven içerisinde bir arada yaşamaktayız.”⁹¹⁵

Rahibin anlattığı hikâyenin en çarpıcı kısmı İstanos’un nüfus yapısıyla ilgili olan bölümdür. O da tıpkı birçok misyonerin iddia ettiği gibi civar bölgelerle mukayese edildiğinde Hıristiyan azınlığın en kalabalık olarak yaşadığı yerleşim biriminin kendi kasabası olduğunu beyan etmiştir. Bu sözler önemli bir hususu yeniden gözler önüne sermiştir ki o da evangelizm taraftarlarının İstanos’a yönelik faaliyetleri en az Ankara’daki kadar mühim addetmelerinin ne kadar yerinde olduğu gerçeğidir. Diğer taraftan seyyahın Ermenilere yönelik işkence veya şiddet uygulanıp uygulanmadığı konusundaki merakının insani gerekçelere dayandığı ihtimalini de göz önüne almakla birlikte, bu durumun şayet gerçek ise politik bir malzeme olarak kullanılabileceği yönünde bir arayış şeklinde yorumlanabilmesi de mümkündür. Ermeni rahibin

⁹¹⁵ Burnaby, a.g.e., ss. 112-113.

sözlerinin ortaya koyduğu bir diğer önemli husus da genel itibariyle Müslümanların azınlık nüfus ile olan münasebetlerinde ölçülü, tutarlı, dengeli ve adaletli bir yaklaşım sergiledikleridir. Zira din adamı seyyahın garip ama bir o kadar da kışkırtıcı sorusunu umulanın aksine bir bakış açısıyla yanıtlamış ve Burnaby’i şaşkırtmıştır. Protestan bir rahip ortada hiçbir mecburiyet yokken kendisiyle aynı dini inancı taşıyan İngiliz bir gezgine, üstelik de tam tersi bir beklenti hâsıl olmuş iken samimi bir biçimde önemli bir gerçeği itiraf etmiş ve Türkleri sevdiğini söylemek zorunda kalmıştır. Nitekim onun gözünde Müslümanları karalayacak, onlara nefret kusacak hiçbir durum söz konusu değildir. Benzer şekilde daha önce de pek çok kez şahit olunduğu üzere misyonerler de aynı duygularla hareket etmişler ve ekseriyetle Anadolu’da mukim Türk nüfusa yönelik menfi herhangi bir kanaat belirtmemişlerdir. Elbette ki bazı eleştirilerde bulunmuşlardır. Lâkin bu konudaki sitayişler büyük oranda yerel yöneticilerin Protestanlara kin besleyen yerli Hıristiyan azınlıkların yönlendirmeleri sonucu aldıkları bir dizi tedbire yönelik itirazlarla sınırlı kalmıştır.

Burnaby İstanos seyahatini Türklerin İngilizlere yönelik sempati ve ilgisini ortaya koyan bir örnekle neticelendirmiştir. Daha önce de ifade edildiği üzere 19. yüzyılda Ankara’daki yerli nüfus umumiyetle ticari kaygılar nedeniyle Britanya’ya karşı ciddi bir teveccüh göstermekteydi. Zira İngiltere bölgedeki sof ve tiftik üretiminin ihraç edildiği önemli bir pazardı. Ancak bu seferki alaka ve hürmet ticari değil politik nedenlere dayanmaktaydı. Zira seyyah kasabadan ayrılırken kaymakam ve iki oğlu beraberlerinde yaklaşık on beş kişilik bir delikanlı grubuyla onu uğurlamaya gelmişlerdi. Hatta genç adamların gezmekten başka maksadı olmayan bu Frenk vatandaşın hızına ayak uydurmak ve onu yolcu etmek için sıkı sıkıya tembihlendikleri ve hiç alışık olmadıkları bir şekilde tan yeri ağarmadan uyanmak zorunda kaldıkları her hallerinden belliydi. Daha da mühimi Burnaby’ye kasabadaki misafirliği esnasında saygıda kusur etmeyen ve sürekli ona eşlik eden Protestan rahip de orada bulunmaktaydı. Dikkat çekici bir diğer husus da çok sayıda insanın evlerinin damlarına çıkarak gezgin ve etrafında kümelenmiş kasabanın saygın kimselerine yönelik meraklı bakışlarıydı. Tam bu esnada, halkın adeta selama durmuş bir şekilde konuklarını uğurladıkları sırada, kaymakam seyyaha, ona ve ülkesine ahalinin gösterdiği hürmet ve sevginin ne derece önemsenmesi gerektiğini beyan etmişti. Zaten şahit olunan manzara da bunun en önemli göstergesiydi. Burnaby bu sözleri duyar duymaz merakını gidermek

adına karşısındakine bu durumun gerekçesini sormuştu. Yerel yönetici saygın misafirine şu cevabı vermişti: “Burada insanlar, sizlerin başta Rusya olmak üzere ülkemizin üzerine karabasan gibi çökmeye hazır düşmanlarına karşı Türkiye’nin haklı mücadelesinde yardımcı olacağınıza sonsuz inanç duymaktalar.” Seyyahın tepkisi ise oldukça manidardı: “Ah! Bunu ne kadar isterdim; bir bilerseniz. Ama ben ne yapabilirim ki? Burada sadece basit bir seyyah olarak bulunmaktayım ve yegâne amacım dünyayı tanımaktır.”⁹¹⁶

Bu kısa ve etkileyici hikâyenin anlattığı çok şey vardır. Öncelikle ecnebi kimselerin hele bir de İngiltere’den gelmişseler Ankara ve civar bölgelerdeki yerli halk nazarında ne kadar önem arz ettikleri ortaya konulmaktadır. Zira onlar ticaret membaıdır. Ayrıca bu hikâyeden yerli nüfusun bu ve benzeri sahnelere çok alışık olmadığı da rahatlıkla anlaşılmaktadır. Bu sıradan bir durum değildir. Bir yabancı üstelik de bir İngiliz teveccüh göstermiş ve Anadolu’nun bu ücra kasabasını ziyaret etmiştir. Elbette ki hürmet gösterilecek ve kuşkusuz bu sayede meraklar da giderilmiş olacaktır. Öte yandan bu ilgiyi kısmen Anadolu insanının konuksever yapısı ve ‘başkası’ diye addedilebilecek kimselere yönelik saygısına da bağlamak mümkündür.

Diğer taraftan yukarıda sıralanan gerekçelerin hiçbirisi, yerel bir yöneticinin bir İngiliz vatandaşına politik mülahazalarla yakınlık göstermesi ve Osmanlı Devletinin yaşadığı sıkıntı ve buhranlar karşısında İngiltere’nin yardımının ne kadar yerinde olacağını imâ etmesinden daha manidar değildir. Bunun şahsi bir değerlendirme olduğu varsayılsa bile bu beklentinin Osmanlı Devletinin içinde bulunduğu çalkantıyı ve çaresizliği ortaya koyması açısından ciddi önem arz ettiği aşıkârdır. Burnaby’nin ülkesine yönelik bu talep karşısında sarf ettiği sözler ise olayı daha ilginç kılmaktadır. Aslında seyyah, Garplı bir vatandaşın ‘*Küçük Asya*’ diye tabir ettiği bu mümbit topraklarda bulunma gerekçesinin üzerini örtmeye çalışmış ve gayesini maceraperestlikle sınırlandırmak istemiştir. Hâlbuki başta İngiltere olmak üzere Avrupa’nın çok farklı coğrafyalarından Anadolu’yu ziyaret eden gezginlerin önemli bir kısmının bu yolculukları sadece heyecanlarını yatıştırmak için gerçekleştirmedikleri aksine farklı maksatlar güttüğü daha önce defalarca zikredilmiştir. Örtme ve saklama çabası muhtemelen kaymakama ipuçları sunmamak içindir. Seyyah, yerel yöneticinin kendisini sınıdığını ve ağzından laf alma çabası içerisine girdiğini de düşünmüş olabilir.

---

⁹¹⁶ Burnaby, a.g.e., s. 117.

Bütün bu anlatılanların ardından İstanos'da evangelizm davası açısından inişli çıkışlı bir grafiğe sahip olduğu, hatta istikrarsız bir ivmeyle hareket edildiği söylenebilir. Nitekim misyonerler kimi zaman kaleme aldıkları rapor ve mektuplarda umut aşılamış bazen ise hayal kırıklığı ve hüzün dolu bir ruh haliyle kötümser bir tablo çizmişlerdir. Lâkin karşılaşılan hiçbir hadise Board mensuplarını yollarından alıkoyamayacak ve tıpkı Ankara'daki gibi İstanos'da da dini manada teşkilatlanma ve bölgeye kalıcı bir vâiz yahut yerli yardımcı tayin etme konularında geri adım atmaya sevk etmeyecektir.

1.5. HİZMETKÂR BEKLENTİSİ

Anadolu'yu mesken edinen Board mensuplarının faaliyet yürüttükleri istasyonlarda etkin olabilmeleri ve daha güçlü bir biçimde halkla temas kurabilmeleri için gerekli gördükleri en temel ihtiyaç kalıcı bir hizmetkârın bahsi geçen bölgelerde istihdam edilmesidir. Ancak bu sancılı bir süreçtir. Zira yerli yardımcı hele bir de vâiz yetiştirmek kolay bir iş değildir. Öncelikle kişinin sadakati test edilmeli ardından dini ve ahlaki değerlere ne derece yatkın olduğu konusunda tetkiklerde bulunulmalıdır. Kişilerin girişkenliği, sosyal ve dışa dönük bireyler olmaları aynı zamanda basiretle ve kıvrak bir zekâyla olayları sentez etmeleri gibi hususlar vâiz yahut yerli yardımcı seçimlerinin ana kriterlerindedir. Vâizler umumiyetle genel merkez tarafından yetiştirilmekteyken, yerli yardımcıların akıl hocaları ağırlıklı olarak misyonerlerdir. Ancak eğitim safhasının zorlu ve sıkıntılı bir sürece dayanması ve Protestanlığın köklü bir geçmişe dayanmaması ve daha da mühimi başta Katoliklik olmak üzere diğer Hıristiyan mezhepler tarafından 'heretik' kabul edilmesi aday kimseleri bulmakta ciddi güçlükler yaşanmasına yol açmıştır. Kuşkusuz bu durum 'Küçük Asya' için de geçerlidir. Buna bağlı olarak da sahada faaliyet icra eden misyonerler her fırsatta bu ihtiyacı dile getirirken Board Genel Merkezi bu haykırıslara belki de çaresizlikten genellikle kayıtsız kalmayı tercih etmiştir.

Bahsi geçen bu husus hiç şüphesiz ki İstanos için de geçerlidir. Misyonerler kasabaya ulaşır ulaşmaz bu konudaki hassasiyetlerini dile getirmiş ve teşkilat merkezini harekete geçirmek istemişlerdir. Nitekim 1865 tarihli istasyon raporunda Joseph K. Greene İncil nüshalarının ulaştığı ve pek çok kimse tarafından benimsendiği İstanos'da faaliyetlerin etkin bir biçimde sürdürülebilmesi için herhangi bir çaba sarf

edilmediğinden dem vurmuş ve adeta Board Genel Merkezini göreve çağırıştır. Üstelik kasabadaki evangelizm taraftarları kendilerine vâiz atanması için kulis faaliyetlerine çoktan başlamışlardır.⁹¹⁷ Bu ifadeler aynı zamanda sahada görev yapan ‘*hakikat dostları*’nın kendilerine düşen vazifeyi yerine getirdikleri halde gerekli desteği bulamadıklarının kibar bir biçimde dile getirilmesidir. Üstelik misyonerin serzenişleri bu kadarla da sınırlı değildir. O raporunu şu sözlerle sona erdirmiştir:

“Bursa ve Ankara çevresinde Tanrı’nın hizmetine adadığımız faaliyetlerin durumu hakkında gelişigüzel bir biçimde kaleme aldığımız bu rapor devamının genişliği ve önemi hakkında bize fikir vermektedir. Tanrı’nın takdiri, çalışmalarımızda daha bir ciddiyet ve önem göstermemiz yönündedir. Küçük Asya’nın haykırıları istasyonumuzun dört bir yanında yankılanmaktadır. Hıçkırılarıyla gözyaşlarına boğulanların birçoğu Tanrı’nın üflediği ruhla yeniden doğmaktadır. Ne yazık ki Ankara ve İstanos’daki cemaatlerimiz Tanrı’nın hakikatlerini kendilerine vaaz edecek bir hatip için çaresizce yalvarmaktadırlar. Kendilerine refah ve huzur getirecek vasıtalara sahip olmak İsa’nın dostlarının en doğal hakkıdır. Ve inanıyoruz ki Tanrı, sadık ve vefalı hizmetkârlarının temenni ve dualarını boşa çıkarmayacaktır. Hasat mevsimi yakındır ve ekinler kısa bir süre sonra toplanacaktır.”⁹¹⁸

Greene’in kaygı ve umudun iç içe geçtiği bu sözleri yerli yardımcılara duyulan ihtiyacı gözler önüne sermekle birlikte yaşanan tüm olumsuzluklara rağmen evangelizm davasının hedeflerine ulaşabilmesi için ümitvar olmayı kesinlikle terk etmemek gerektiğini de salık vermektedir. Bu, Protestanlığın temel prensibi, ana düsturudur. Zira misyonerler ne tür zorluklarla karşılaşılırsa karşılaşsınlar mücadele etmeyi bırakmamışlardır. Onlar istikbali kendilerinin tayin edeceğine inanmakta ve sürekli bu kararlılıkla hareket etmektedirler.

İstanos’un yerli yardımcıya olan ihtiyacı aynı yıl yine misyoner Greene tarafından kaleme alınan başka bir belgede daha ifade edilmiştir. Buna göre o dönemde İstanbul’da görevli Farnsworth ve Herrick eşleriyle birlikte İstanos’a kısa bir seyahat tertip etmişlerdir. Gezi neticesinde ortak kanaatleri bölgenin en önemli ihtiyacının özgüveni yerinde, kendinden emin, ehliyet sahibi bir yerli yardımcı olduğudur. Nitekim kasabadaki Protestan dava dostları üzerlerine düşeni yapmakta ve doğru yolda yürümeye çalışmaktadırlar. Ancak tamamının uyanışı yenidir, henüz Protestanlığa

⁹¹⁷ *PABCFM*, 1864-65, 00062-012.

⁹¹⁸ *PABCFM*, 1864-65, 00062-012, 013.

intisap etmişlerdir. Dolayısıyla bir çobanın gözetimine ihtiyaç duyan koyunlar gibi ne yaptığını bilmez halde arayış içerisine girmişlerdir. Yerinde bir eğitim ve rehberlikle pek çoğu Hristiyanlığa hizmet etmek için birbirleriyle yarışacak ve kuvvetle muhtemel karanlıkta kalmış papa yanlılarının üzerinde de derin tesirler bırakabileceklerdir.⁹¹⁹ Bütün bu ifadeler o bildik gerçeğin bir kez daha açığa çıkarılması demektir. Nitekim misyoner mektubunu şu sözlerle bitirerek Board Genel Merkezini göreve davet etmiştir: “Fakat üzülenek belirtmeliyiz ki hizmet etmenin altın çağı geçmek üzeredir. Bölgede hasat mevsimi gelmiştir ve mahsuller keyfiyet sahibi hizmetkârlardan yoksun olduğu için telef olma tehlikesiyle karşı karşıyadır.”⁹²⁰

Misyoner bir kez daha Board genel merkezine gerekli uyarıları yapmış ‘*hayırlı ve sağlıklı*’ bir gelişim için gerekli olan tüm altyapının sağlandığını imâ etmiştir. Geriye sadece iş bitiren, dinamik bir yerli yardımcı bulmak kalmıştır. Kuşkusuz bu konuda sorumluluk genel merkeze aittir. Ayrıca bu gereksinim karşılanmadığı takdirde dengeler sarsılacak, mevcut koşullarda gerileme yaşanacak ve kazanımlar birer birer kaybedilecektir.

Vâiz yahut yerli yardımcı konusundaki beklentilerin 1866 yılı sonu itibariyle de karşılanmadığı belgelerden anlaşılmaktadır. Nitekim Joseph K. Greene bölgede sabırsız bir bekleyişin hâkim olduğunu ve bu konudaki belirsizliğin can sıkıldığını beyan etmiştir.⁹²¹ Bir yıl sonra da değişen bir şey olmamış, İstanos’daki Protestanlara uygun, göreve yaraşır bir dava adamının bölgeye gönderilmesinin gerekliliği konusundaki haykırıışlar bir kez daha belgelere yansımıştır.⁹²² Üstelik yerli yardımcıdan yoksun olmak sahipsizliğe delalet etmekte ve hasımları, evangelizm taraftarlarına şiddet ve baskı uygulama konusunda cesaretlendirmektedir. Papa taraftarlarına karşı ‘*hakikat dostları*’nı ayakta tutan ise inanç konusundaki kararlılık, samimiyet ve iştiyaktır.⁹²³

Büyük uğraşlar neticesinde misyonerlerin tıpkı Ankara’da olduğu gibi İstanos’da da yerli yardımcı istihdamı konusundaki haykırıışları en nihayetinde karşılık bulmuştur. 1869 tarihli istasyon raporunda ifade edildiği üzere Ankara’daki yerli

---

⁹¹⁹ Joseph K. Greene, “Angora and Istanos”, Western Turkey: Letter from Mr. Greene, *Missionary Herald*, C. LXII, 1866, s. 70.

⁹²⁰ Joseph K. Greene, “Angora and Istanos”, Western Turkey: Letter from Mr. Greene, *Missionary Herald*, C. LXII, 1866, s. 70.

⁹²¹ Joseph K. Greene, “Letter from Mr. Greene, December 31, 1866”, Western Turkey Mission: Letter from Mr. Greene, *Missionary Herald*, C. LXIII, 1867, s. 104.

⁹²² *PABCFM*, 1867-68, 00315-015.

⁹²³ *Reports of ABCFM*, 1867, s. 65.

yardımcı İstanos'a gönderilmiştir.⁹²⁴ Bu tanıdık bir isimdir. Daha önce kendisinden bahsedilen Abkar'ın görev yeri değiştirilmiş ve kendisi yalnız bırakılmış bu küçük kasabada görevlendirilmiştir. Kuşkusuz bu atama Ankara'daki evangelistleri ne kadar üzmüşse, İstanos'dakileri de o kadar sevindirmiştir. Kasabalılar gerekli tüm hazırlıkları yerine getirmiş ve Abkar bölgeye ulaşmadan onun için bir ev kiralamışlardır. Daha doğru bir ifadeyle vâizlik vazifesini yürütecek Abkar'ın ihtiyaç duyacağı her şey önceden temin edilmiş ve tüm hazırlıklar tamamlanmıştır.⁹²⁵

Bu atama yerli yardımcı meselesinin evraklara bu denli yoğun bir biçimde yansımalarının ne kadar elzem olduğunu gözler önüne sermektedir. Zira Board Genel Merkezi misyonerlerin ısrarlı talepleri ve bitmek bilmez çabalarına karşın kalıcı bir çare üretememiş ve Ankara'da görevli Abkar'ı İstanos'a kaydırmak zorunda kalmıştır. Sadece bu durum bile vâiz yahut yerli yardımcı yetiştirme konusunda Board Teşkilatının ne derece güçlük yaşadığını ortaya koymaktadır.

Bütün bu olumsuzluklara rağmen hizmetkâr Abkar, 1868 yılının Ekim ayında Ankara'dan İstanos'a taşınmıştır. Çalışkan ve güvenilir kimliğiyle tanınan Abkar için değişen bir şey yoktur. O, gecesini gündüzüne katarak çalışmaya devam edecektir. Üstelik kendisi bu bölge için en uygun kişidir. İstanos halkı onu yakından tanımakta ve çok sevmektedir.⁹²⁶

Taşınmanın gerçekleştiği süreçte Adapazarı Kilisesi papazı ve İzmit'in önde gelen Protestanlarından birisi önemli bir seyahatle vazifelendirmiş ve bu yolculuk sırasında bahsi geçen gezginler İstanos'a da uğramışlardır. Kendileri burada birkaç gün geçirmiş ve Pazar ayinine katılmışlardır. Bu sayede Abkar ve bölge halkı hakkında yeterince malumat sahibi olmuş, Protestan cemaatin gereksinim ve koşullarını tanıma fırsatı elde etmişlerdir. Onlar raporlarında şunları söylemektedir: "Her şeyin hâkimi ve mülkün sahibi Tanrı'nın davasının burada başarıya ulaştığını görmek bizi fazlasıyla memnun etmiştir. Ayrıca mütevazı kişiliği, dürüstlüğü ve gayretiyle herkesin sevgi ve saygısını kazanan hizmetkâr Abkar, İstanos'un bugüne kadar sahip olduğu en önemli şanstır."⁹²⁷

---

⁹²⁴ *PABCFM*, 1868-69, 00334-002.

⁹²⁵ *PABCFM*, 1868-69, 00334-002.

⁹²⁶ *PABCFM*, 1868-69, 00334-005.

⁹²⁷ *Reports of ABCFM*, 1868, s. 44.

Abkar adeta yukarıdaki ifadeleri doğrularcasına hareket etmiş ve hizmetlerini İstanos ile sınırlandırmamıştır. Kendisi Ankara'ya at sırtında yirmi sekiz saat mesafede, beş yüz Müslüman ve yalnızca iki Hristiyan ailenin ikamet ettiği Gerede'yi sık sık ziyaret etmeye başlamıştır. Görünüşte iki elin parmağını geçmeyecek sayıda Hristiyan'ın yaşadığı bu kasabanın yerli yardımcının dikkatinden kaçmamasının yegâne nedeni önemli bir ticaret merkezi olmasıdır. Burası panayırlarıyla meşhur bir yerleşim birimidir. Dolayısıyla farklı bölgelerden çok sayıda ziyaretçi Gerede'yi ziyaret etmektedir. Abkar da böyle bir fırsatı kaçırmayarak bölgede misyon faaliyetleri yürütmeye başlamıştır. Yerli yardımcının dikkatini çeken diğer yerleşim birimleri ise Sivrihisar, Kastamonu ve Çankırı'dır. Abkar, bu bölgeleri de mutad bir biçimde ziyaret etmektedir.⁹²⁸ Lâkin Board arşiv kayıtlarında son üç merkeze yönelik seyahatlerin gerekçelerine değinilmemiştir.

Benjamin Schneider tarafından kaleme alınan 1870 tarihli istasyon raporunda ne tür hizmetler yürüttüğü belirtilmemekle birlikte daha önce Ankara'da vazifeli Abkar'ın yıl boyunca İstanos'da bulunduğu değinilmektedir. Ayrıca kendisine yarıyıl tatili boyunca Merzifon'daki dershaneden mezun üyelerden birisi de eşlik etmiştir. Her ikisinin ortak çabaları Tanrı katında kabul görmüş ve Ermeniler arasında '*hakikat bilgisi*'ni araştırmaya yönelik gayretler hayli artmıştır. Bu sayede Protestan cemaatine intisap edenler olmuştur.⁹²⁹

Bu örnekte de görüldüğü üzere İstanos'a ilişkin Board raporlarında umumiyetle net bir biçimde istatistiki bilgiler vermekten kaçınılmış, davanın seyri konusundaki gelişmeler muğlak ve genel ifadelerle geçiştirilmeye çalışılmıştır. Bu husus, bölgede beklenen düzeyde başarı elde edilememesine rağmen sürekli geleceğe dair umutlar beslenmesi gerçeği ile izah edilebilir. Bugün olmayan bir gün mutlaka gerçekleşecektir prensibi İstanos'un kaderini tayin eden ana sâik olarak dikkatleri celbetmektedir.

Yukarıda da ifade edildiği üzere Ankara'da yaşanan hüsrânın ardından büyük hayal ve beklentilerle teşkil edilmeye çalışılan İstanos istasyonunda işlerin yolunda gitmemesi planları alt üst etmiş ve yerli yardımcı Abkar yaklaşık üç yıllık hizmetlerinin ardından kasabadan ayrılmak zorunda kalmıştır. Aslında bu ayrılış sadece İstanos ile de sınırlı kalmayacaktır. Zira bu veda aynı zamanda Ankara'dan da kopuş manasına

---

⁹²⁸ *PABCFM*, 1868-69, 00334-003, 004.

⁹²⁹ *PABCFM*, 1869-70, 00357-013.

gelmektedir. Zira Sanford Richardson tarafından kaleme alınan Mayıs 1872 tarihli raporda da belirtildiği üzere yerli yardımcı Abkar on bir yıllık bir misafirlikten sonra Kasım ayında Galatya'dan ayrılmıştır. Bu tünden bir terk edıştır ve her ne kadar bölgede kontrol edilmesi gereken birçok yerleşim birimi mevcutsa da iki dış istasyonla, Ankara ve İstanos ile yetinilmek durumunda kalınmıştır. Raporda hizmetkâra sunulan desteğin beklentilerin çok altında ziyadesiyle yetersiz kaldığına da değinilerek bu kopuşun gerekçesi oldukça sade ve anlaşılır bir üslupla genel merkeze bildirilmiştir. Ancak umutsuzluğa gerek yoktur. Zira bu geçici bir vedadır. Nitekim raporun müellifi Richardson, her ne kadar Galatya'da kontrol altında tutulması gereken pek çok bölge bulunsa da şimdilik iki dış istasyon Ankara ve İstanos ile yetinileceğini ifade ederek bu durumu izhar etmiştir.⁹³⁰ Şimdilik ifadesi bölgeye yönelik beklentilerin halen yüksek olduğu ve çalışmalara kısa bir mola verildiğini ortaya koymaktadır.

Board Teşkilatının '*Küçük Asya*'nın geleceğine dair planlamasında İstanos'un hâlâ önemli bir yer işgal ettiği gerçeğini ortaya koyan en önemli hadise ise Abkar'ın vedasından kısa bir süre sonra Muratça kilisesi eski papazı Alexander'ın kasabaya gönderilmesidir. Bu oldukça ümit verici bir gelişmedir ve bu sayede bölgede hayırlı hizmetlere devam edilebilecektir.⁹³¹

Kuşkusuz bir kavuşma aynı zamanda bir ayrılığı gerektirmektedir. Nitekim 1873 tarihli istasyon raporu Muratça'daki eski papaz yeni yardımcının başarılı çalışmalardan sonra İstanos'a gitmek üzere kasabadan ayrıldığını beyan etmektedir. Bu terk ediş neticesinde bölge halkı bir müddet sâbık papazlarının geri döneceği ümidi beslemişler ancak bu beklentileri boşa çıkmıştır. Zira Alexander, başka bir yerde hizmette bulunmayı tercih etmiştir. Dolayısıyla Muratça'daki kilise ve cemaat kendi kaderiyle baş başa bırakılmıştır.⁹³² Bu ifadeler papazın sanki gönül rızası ile Muratça'yı terk edip, İstanos'a yerleştiği izlenimini uyandırır da Board Teşkilatının işleyiş mekanizmasında ekseriyetle Üst Yönetim Kurulu (Prudential Committee) tarafından atama ve görevlendirme usulünün tatbik edildiği göz önüne alındığında bu durumun pek de mümkün olmayacağı anlaşılmaktadır.

1873 tarihli raporda Alexander'ın İstanos'da ne kadar süre görev yapacağına da değinilmiş ve kendisinin yeni yıla kadar bölgede kalacağı ifade edilmiştir. Zaten

---

⁹³⁰ *PABCFM*, 1871-72, 00392-014.

⁹³¹ *PABCFM*, 1871-72, 00392-014.

⁹³² *PABCFM*, 1872-73, 00407-011.

raporun müellifi Richardson'un hâlihazırda kasabada vâiz veya yerli yardımcının bulunmadığını beyan etmesi de Muratça papazının geçici bir süreyle İstanos'a yönlendirildiğini ortaya koymaktadır. Rapor aynı zamanda kasabada her ne kadar fiili manada bir okul mevcut değilse de öğretmenlik yapan eski bir öğrenciden de bahsetmektedir. Bu şahıs Merzifon'daki eğitimini henüz tamamlamamıştır. Kendisi özellikle Pazar ayinlerine önderlik etmektedir. Bunun yanı sıra sair zamanlarda da cemaatle bir araya gelip sohbet halkası oluşturmakta, hizmetleri karşılığında aylık yüz elli piaster almaktadır. Maaşının $\frac{3}{4}$ 'ü ise bölge halkı tarafından karşılanmaktadır.⁹³³

1868 yılında Abkar'ın kasabada vazifelenirilmesi ile başlayan heyecan ve yerli yardımcıya kavuşmanın verdiği mutluluk kısa bir süre inkıtaa uğramış Muratça eski papazı Alexander'ın İstanos'a gönderilmesiyle yeniden bir canlanış yaşanmıştır. Ne var ki yukarıda da ifade edildiği üzere bu serüven de çok uzun sürmeyecektir. Nitekim 1874 tarihli istasyon raporunda beyan edildiği üzere Alexander'ın bölgedeki on beş aylık hizmeti yılbaşında sona ermiştir. Hizmetkârın yeni görev yeri Edirne'dir. Bu olumsuz gelişmeye rağmen İstanos'daki Protestan dava dostları tarafından düzenlenen toplantılar fasılasız bir biçimde devam ettirilmiştir. Raporu kaleme alan Sanford Richardson bölgeden gelen haberlerin umut verici ve şevk arttırıcı olduğunu söylemektedir. Diğer taraftan misyonerin ifadesiyle her ne kadar kasabada Tanrı'nın acı ve gamdan arınmış bazı seçkin kulları varsa da hâlihazırda her on aileden yedi tanesi sefalet içerisinde. Richardson bu konuda gerekli adımların atıldığını ve evangelizm faaliyetleri için toplanan bağışlardan dört poundluk bir kısmın İstanos'a gönderildiğini belirtmektedir.⁹³⁴

1875 yılında da değişen bir şey olmamış ve İstanos yerli hizmetkârdan yoksun kalmıştır. Daha da kötüsü ekseriyetle kış dönemlerindeki tatil sürecinde, bir nevi staj maksadıyla görevlendirilen öğrencilerden de kasabaya gönderilen herhangi birisinin olmamasıdır. Buna rağmen evangelizm taraftarları Pazar ayinlerini ve diğer toplantıları aralıksız sürdürmeye devam ederek önemli bir başarıya imza atmışlardır. Onlar, hem erkekler hem de kadınlar için aralarından görevlendirdikleri kimselerle yola devam etmişlerdir. Aslında bölgedeki evangelizm taraftarları büyük bir umutla Merzifon'a

---

⁹³³ *PABCFM*, 1872-73, 00407-011.

⁹³⁴ *PABCFM*, 1873-74, 00427-007.

gönderdikleri öğrencinin mezun olduktan sonra geri dönerek aralarında hizmet edeceği günlerin beklentisine girmişlerdir.⁹³⁵

Bu satırlardan anlaşıldığı kadarıyla 1875 yılı İstanos için çok değerlidir. Zira kasabalılar içlerinden bir genç erkeği Merzifon'daki Teoloji Okulu'na gönderebilme imkânı yakalamışlardır. Adı Anadolu Koleji olan ve tamamen Protestan anlayışına göre dini alanda eğitim veren bu kurumun yetiştirdiği öğrenciler ruhban sınıfının önemli bireyleri olarak okuldan mezun olmuşlardır.⁹³⁶ Diğer taraftan İstanos'un kaderi de ehliyet ve kabiliyet sahibi hizmetkârlar edinme konusunda Ankara'dan farklı değildir. Kasaba daimi manada hiçbir zaman misyoner ikametgâhı olmamış daha da mühimi kalıcı yerli yardımcıdan da umumiyetle yoksun kalmıştır.

1.6. OKUL VE KİLİSE ÖZLEMİ

İstanos ile ilgili Board arşiv kayıtlarında müesseseleşme konusunda da tatminkâr bilgiler mevcut değildir. Misyoner evraklarında kilise, okul, yetimhane ve hastane gibi kurumların tesisi, kitap ve dergi satışları gibi hususlarda detaylı bilgiler bulunmamaktadır. Diğer taraftan kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla kasabada Protestan davasına gönül veren yerli nüfusun toplanıp beraberce ibadet edebilecekleri bir mabet açma yönünde çabalar sarf edilmiş ancak başarı sağlanamamıştır. Kuşkusuz misyonerlerin deyimiyle '*hakikat taraftarı dava dostları*'nın bir araya gelip fikir teatisinde buldukları mekânlar vardır. Lâkin resmi bir ibadethaneden yoksun olmanın neticesinde bu tip buluşmalar mutlak bir biçimde ev ortamlarında gerçekleşmiştir.

Kasabada sayıları ancak onlu rakamlarla ifade edilebilen evangelizm taraftarlarının bir kilise ve okul tesisi konusundaki gayretkeş çabalarıyla alakalı olarak Board kayıtlarına yansıyan ilk bilgi 1866 tarihlidir. Bahsi geçen yıla ait istasyon raporunda yaşanan tüm sıkıntı ve güçlüklerle rağmen İstanos'daki dava dostlarının dini faaliyetlerde kullanılmak üzere yedi yüz elli piaster topladıklarından bahsedilmektedir. Daha da mühimi aralarından birisi okul açmakla vazifelendirilmiş ve iki koldan harekete geçilmiştir. Okulda eğitim alması hedeflenen öğrenci sayısı otuzdur. Şayet kurumsallaşma konusunda başarılı olunursa toplanan bağış, okul ve ibadethane olarak

⁹³⁵ PABCFM, 1874-75, 00445-011.

⁹³⁶ Nazan Maksudyan, "Amerikan Kaynaklarında Merzifon Anadolu Koleji'nin Kısa Tarihçesi", *Ankara, İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, C. I, S. 36 (2013), b.a; ayrıca bkz., Gülbadi Alan, *Merzifon Anadolu Koleji ve Anadolu'daki Etkileri*, (Doktora Tezi), Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002, b.a.

kullanılacak binanın kirasıyla, öğretmenlik için vazifelendirilen cemaat üyesinin maaşının üçte birini karşılayabilecek miktardadır.⁹³⁷ Bu ifadelerden anlaşıldığı kadarıyla aylık toplam kira maliyeti iki bin iki yüz elli piaster tutmaktadır. Muhtemeldir ki cemaat üyeleri başarılı oldukları takdirde her ay bu bedelin üçte birlik kısmını ödemeyi taahhüt edeceklerdir. Geriye kalan kısım ise teşkilat merkezinden gelen parayla misyonerler vasıtasıyla karşılanacaktır.

1867 yılında Joseph K. Greene tarafından kaleme alınan mektupta İstanos'da bölge halkının çocuklarını güvenle teslim edebilecekleri bir okulun inşası için verilen mücadeleye atıfta bulunulmuş bu konuda gerekli desteği sağlaması adına Board Genel Merkezi göreve davet edilmiştir. Misyonerin ifadesiyle dava dostları tüm imkânlarını seferber ederek ekonomik güçleri nispetince gerekli miktarlarda yardımda bulunmuşlardır. Bundan sonrası artık teşkilatın işidir. Greene'in ifadesiyle bu okulda toplam kırk öğrenci eğitim alacaktır.⁹³⁸ Misyonerin sözlerinden de anlaşılacağı üzere bölgede henüz sadece adından söz edilen eğitim kurumu, açılmadan hedef büyütmüş ve kapasite artışına gitmiştir. Bu durum, İstanos'da şayet başarılı olurlarsa Protestanların eğitim kurumuna yönelik teveccühün beklentilerin üzerinde gerçekleşeceğini ortaya koymaktadır.

Okul konusundaki muğlaklık ve belirsizlik kilise binası hususunda kendisini çok daha fazla hissettirmiştir. Board arşiv kayıtları sürekli ibadethanenin er ya da geç teşkil edileceğine dair heyecan ve ümit ifadeleriyle doludur. Nitekim 1868 tarihli istasyon raporu İstanos'da derhal bir kilise kurulması gerektiğini söylemektedir. Bu sayede dava dostlarının bir araya gelebilecekleri bir örgütlenme tesis edilebilecektir. Üstelik bölge halkı kendi üzerine düşeni fazlasıyla yapmaktadır. Zira kasabada Protestanlığa gönül vermiş olanlar gerek ibadethanenin gerekse de okulun ihtiyaçlarına cevap verebilecek bir binayı evangelizmin hizmetine adamaya dünden hazırlardır. Şartlar müsait olur olmaz da inşaata başlanacaktır. Bu bağlamda misyonun elinden geldiğince kendilerine destek vermesi gerekmektedir.⁹³⁹ Burada bir kez daha genel merkez göreve davet edilmiş ve müesseseleşme konusunda her türlü alt yapının hazırlandığı, geriye sadece resmi katkının sağlanması konusunda adımlar atılması gerektiği imâ edilmiştir.

---

⁹³⁷ *PABCFM*, 1865-66, 00098-009.

⁹³⁸ Joseph K. Greene, "School Contributions", *Western Turkey Mission: Letter from Mr. Greene, Missionary Herald*, C. LXIII, 1867, ss. 102-103.

⁹³⁹ *PABCFM*, 1867-68, 00315-015.

1869 tarihli istasyon raporunda da kilise konusuna geniş yer verilmiştir. Raporun müellifi Sanford Richardson, İstanos'da çok kısa bir süre sonra on beş üyeli bir kilise kurulacağını beyan etmektedir. Zira bu sefer durum biraz farklıdır. Çünkü ibadethane olarak kullanılmak üzere eski bir bina bulunmuştur. Cemaat içerisinde binayı yıkıp yeniden yapmak yahut onarmak hususlarında ihtilafa düşülmüş nihai karar onarım yönünde olmuştur. Yapılan hesaplamalar restorasyonun binayı yıkıp yeniden inşa etmekten çok daha maliyetsiz olacağını ortaya koymaktadır. Raporda yeniden inşa etme bedeline değinilmemişse de onarım maliyetinin on iki bin piaster tutacağı ifade edilmiştir. Üstelik bu miktarın beş bin piasterlık kısmı Board Genel Merkezi tarafından karşılanacaktır.⁹⁴⁰

Bütün bu anlatılanlar İstanos'a kilise kazandırma konusunda hayli mesafe kat edildiğini ortaya koymaktadır. Sonuca ulaşmaya ilk defa bu kadar yaklaşılmıştır. Somut adımlar atılmış, bir bina bulunmuş gerekli maliyet hesaplamaları yapılmış hatta teşkilattan bir miktar yardım bile sağlanabilmiştir. Bu arada kiliseye intisap edeceklerin sayısı 1869 yılı itibariyle bölgede Protestanlığa ilgi duyanların sayısından çok daha azdır. Nitekim daha önce de ifade edildiği üzere 1868 senesinde kasabada cemaate üye olanların sayısı yüzden fazladır.⁹⁴¹ Bir yılda böylesine ciddi bir rakamsal düşüş yaşanamayacağına göre bu durum cemaate üye olan herkesin aynı zamanda kiliseye de dâhil olacağı anlamına gelmediği gerçeği ile izah edilebilecektir. Gerçekten de ikisi arasında belirgin farklar vardır. Cemaate giriş kolaydır zira herhangi bir yetkinlik yahut bilgi birikimi istememektedir. Diğer taraftan kiliseye dâhil olmak için ise ciddi manada Protestanlık öğretisi konusunda fikir edinilmesi gerekmektedir. Dolayısıyla Board Teşkilatının Anadolu'da faaliyet icra ettiği pek çok istasyonda kiliseye mensup olanlar ile cemaate dâhil üyeler arasında belirgin manada rakamsal farklılıklar zuhur etmiştir.⁹⁴²

1869 tarihli rapor tüm bu gelişmeleri de göz önüne alarak '*hakikat taraftarları*'nın kendi üzerlerine düşeni yaptığını ve yıl içerisinde bahsi geçen binayı faaliyete geçirebilmek için çalışmalarını başlattıklarını da beyan etmektedir. Bu bağlamda maddi yardım konusunda üzerine düşen fedakârlığı yapan genel merkezin aynı hassasiyeti bölgeye ivedilikle bir papaz gönderilmesi konusunda da göstermesi beklenmektedir. Bu sayede her ne kadar madden ve manen yoksul ve yoksun gibi

⁹⁴⁰ *PABCFM*, 1868-69, 00334-005, 006.

⁹⁴¹ *PABCFM*, 1867-68, 00315-015.

⁹⁴² Bu konuda bkz., Önal, a.g.e., ss. 284-303.

gözükseler de kasabadaki evangelizm taraftarları çok kısa bir süre içerisinde kendilerine yeter hale geleceklerdir.⁹⁴³

Board kayıtları bir sene sonra yani 1870 yılında da kilisenin henüz faaliyetlerine başlayamadığını okuyucularına duyurmaktadır. Bununla birlikte her ne kadar ibadethane tam manasıyla teşkil edilememişse de onarım işleri sürdürülmüş ve malzeme teminine gidilmiştir. Yıl içerisinde de ilave malzeme alımına devam edilecektir. Belgelerde kilisenin ibadete açılmasındaki gecikmenin gerekçesi olarak da papazlık makamı için uygun bir adayın henüz bulunamaması gösterilmektedir. Ayrıca ismi zikredilememekle birlikte bu iş için uygun bir adayın en kısa zamanda bulunacağı ve bu kimsenin en azından birkaç ayını İstanos'da geçireceğine dair bir beklenti taşındığı da kayıtlara yansımıştır.⁹⁴⁴

Yukarıdaki satırlardan anlaşıldığı kadarıyla her ne kadar ibadethane hususu henüz nihayete erdirilemese de, bu konuda ciddi adımlar atıldığı aşikârdır. Üstelik iktisadi anlamda herhangi bir kriz yaşanmadığı, bu manada her türlü imkânın sağlandığı ve elverişli ortamın hazırlandığı görülmektedir. Geriye ise Protestanlaştırma faaliyetlerinin 'kronik' sorunu olan istihdam problemi kalmıştır. Tıpkı yerli yardımcı yahut vâiz temininde olduğu gibi papaz görevlendirmesinde de benzer sıkıntılar zuhur etmiştir.

Diğer taraftan 1870 tarihli istasyon raporunun İstanos bahsi şu sözlerle sona ermektedir:

“Bizden alınan yardımlarla bölgede bir kilise inşa edilebilmiştir. Bu kilise, birkaç yıllığına da olsa cemaatin ihtiyaçlarına cevap verebilecek büyüklüktedir. Fakat bina henüz tamamlanamamıştır. Pencerelemesizdir. Bunun yanı sıra bina içerisinde yarım kalmış ve bitirilmeyi bekleyen başka işler de vardır. Bütün bu eksiklikler ümit ederiz ki bu yaz tamamlanacaktır. Hatta şayet şartlar elverirse ve Tanrı müsaade ederse dini faaliyetlere hazırlık mahiyetinde bazı adımlar atılabilecektir. Fakat bütün bunlar bir papaz bulma ve istihdam etme ihtimaline bağlıdır. Hülasa bölgeden gelen haberler memnuniyet vericidir ve cesaretimizi arttırmaktadır.”⁹⁴⁵

İstanos için bir papaza kavuşma konusunda en kritik yıl 1871'dir. Zira bahsi geçen senede ismi zikredilmeyen üst düzey bir Board yetkilisi kasabayı ziyaret etmiştir.

---

⁹⁴³ *PABCFM*, 1868-69, 00334-006.

⁹⁴⁴ *PABCFM*, 1869-70, 00357-013.

⁹⁴⁵ *PABCFM*, 1869-70, 00357-013.

Bu şahıs, İstanos halkından bölgede kalarak bir kilise oluşturması ve bu kiliseye papazlık yapması yönünde bir davet alabilir ümidiyle Merzifon Anadolu Koleji mezunlarından bir Protestan genci de yanında götürmüştür. Gerçekten de bölgede birkaç ay kaldıktan sonra genç adama beklenen teklif gelmiş ve kendisi de bu talebi geri çevirmeyerek kabul etmeye gönüllü olduğunu hissettirmiştir. Fakat papaz adayı maaş meselesi halledilmeden hemen önce yerlisi olduğu Kayseri'ye gitmiş ve burada kentteki Protestanlara öğretmenlik yapmaya başlamıştır. Üstelik iktisadi koşulları kendisine İstanos'da teklif edilmesi beklenen rakamla mukayese edildiğinde daha iyi de değildir. Niye böyle bir karar aldığı sorulduğunda, İstanos'un ikliminin sağlığı için tehdit içerebileceğini tahmin ettiğinden bu bölgede kalmadığını söylemiştir. Bir diğer neden de ailesini kasabaya getirme konusunda yaşayabileceği güçlüktür. Evli olmadığından memleketinden gelen teklifi kabul etme konusunda ise fazla tereddüt göstermemiş ve ebeveynlerinin yanında bulunmayı tercih etmiştir. Gerek İstanos halkı gerekse de bölgede faaliyet yürüten misyonerler böylesine bir neticeden dolayı derin bir üzüntü duymuş fakat bu kararı engelleyebilecek güce sahip olmadıklarını beyan etmişlerdir.⁹⁴⁶

Bütün bu gelişmelerin ardından İstanos'da, tıpkı yerli yardımcı ve vâiz istihdamı konusunda olduğu gibi okul ve kilise açma hususlarında da sükûtu hayale uğranmıştır. Hatta okul meselesinde çok daha erken pes edilmiş ve belirli bir başarı yakalanamayacağı anlaşılmıştır. İbadethane ise daha esaslı bir mevzu olarak gündemleri işgal etmiş hatta bu alanda önemli mesafeler kat edilmiş ve kilise olarak kullanılmak üzere bir bina tahsisine bile gidilmiştir. Binanın onarımı büyük oranda tamamlanmış iktisadi manada gerekli tedbirler alınmıştır. Ancak papaz istihdamı konusunda yaşanan sıkıntılar yani bu vazifeyi yürütebilecek ehliyet ve kabiliyete hâiz herhangi bir kimseyi bulma hususunda yaşanan güçlükler hevesleri kursaklarda bırakmış ve kilisenin resmi açılışı bir türlü gerçekleştirilememiştir.

Bununla birlikte Ankara ile mukayese edildiğinde bu kadarı bile çok önemlidir. Nitekim daha küçük bir yerleşim birimi olmasına rağmen İstanos gerek cemaate intisap edenlerin nitelik ve niceliği gerekse de kurumsallaşma konusunda atılan adımlar bakımından kent merkezinden yani Ankara'dan çok daha ileridedir. Bu başarıyı sağlayan ana sâik kasabanın gözlerden ırak bir bölgede bulunması ve Katolik nüfuz ve baskısını çok fazla hissetmemesidir. Aslında büyük umutlarla kasabaya gelen

---

⁹⁴⁶ *PABCFM*, 1871, 00375-007.

evangelizm taraftarları zaman zaman burada da şiddet ve baskıya maruz kalabilmişlerdir. Ancak bu zulüm faaliyetleri Ankara'daki kadar etkili ve yıpratıcı değildir. Bununla birlikte Sanford Richardson tarafından kaleme alınan şu satırlar İstanos'da yaşananların özeti gibidir:

“İçinde bulunduğumuz sürecin meyveleri azdır. Zira muhatap olduğumuz halklar hâlâ kültürlenme aşamasını yaşamaktadır. Öte yandan Tanrı'nın davası için ihtiyaç duyduğlarımız azimli ve dirayet sahibi misyonerlerle yerli yardımcılarıdır. Ayrıca ağır bir yük ve sorumluluğa talip olduğumuzun bilincindeyiz. Üstelik bu yük ve sorumluluğu tek başımıza sırtlanmak zorundayız. Şayet kısa bir zaman zarfında yardım gelmezse bu engin denizde boğulabiliriz. Tanrı emeklerimizi boşa çıkarmasın.”⁹⁴⁷

Netice itibariyle tüm bu iyi niyet temennilerine rağmen Tanrı Protestanların İstanos'daki gayretlerine karşılık vermemiş ve adeta onları yarı yolda bırakmıştır.

2. MİSYONERLİK ÇAĞININ AYDINLIK YÜZÜ MURATÇA

2.1. ANKARA'NIN GÖLGESİNDE İŞILDAYAN BİR KASABA

Ankara ile ilgili misyoner evraklarında kendisine en fazla yer bulan ikinci istasyon Muratça'dır. Bugün Bilecik vilâyetinin İnhisar kazasına bağlı bir köy konumundaki Muratça'nın Protestan misyonerliği bağlamında değerlendirildiğinde Bursa ile irtibatlı olduğu ve bahsi geçen kente bağlı bir dış istasyon şeklinde konumlandığı görülmektedir.⁹⁴⁸ Öte yandan kasabanın gerek misyonerler ve vâizler, gerekse de gezgin kitapçıların Ankara'ya yönelik ziyaretleri esnasında uğrak yerlerden birisi konumunda bulunması Board arşiv kayıtlarında bu dış istasyonun ekseriyetle Ankara ile ilişkilendirilmesine yol açmıştır. Misyoner evraklarında Ankara bahsi açıldığı takdirde genellikle Muratça'ya da değinilmektedir.

Bununla birlikte Protestan misyonerlerin hedefleri doğrultusunda değerlendirildiğinde kasabayı öne çıkaran ve civar yerleşim birimlerinden farklı kılan asıl unsur ise yakalanan kısmi başarıdır. Gerçekten de dönemi içerisinde değerlendirildiğine nüfusu çoğunlukla Ermenilerden müteşekkil Muratça'nın diğer Güney Batı ve Orta Anadolu istasyonlarıyla mukayese edildiğinde öne çıkan bir yerleşim birimi olarak dikkatleri çektiği görülmektedir. Küçük bir kasaba hüviyetinde

⁹⁴⁷ *PABCFM*, 1872-73, 00407-012.

⁹⁴⁸ *Reports of ABCFM*, 1864, s. 64; *Reports of ABCFM*, 1869, s. 18; *Reports of ABCFM*, 1873, s. 14.

olmasına rağmen bilhassa da kurumsallaşma konusunda elde edilen tatminkâr sonuçlar nicel manada cemaate katılımlar da göz önüne alındığında hayli anlam kazanmakta ve kasabayı değerli bir istasyon konumuna yükseltmektedir.

Misyoner evraklarında Muratça kazasına ilk kez 1863 yılında yer verilmiştir. 22 Kasım 1862 tarihinde misyoner Joseph K. Greene tarafından kaleme alınan bir mektupta⁹⁴⁹ üç bin nüfuslu kasabanın Bilecik'e on, Bursa'ya yirmi saat, Ankara'ya ise iki gün mesafede olduğu beyan edilmektedir. Mektupta ayrıca Muratça'nın önemine değinilerek şu ifadeler yer verilmiştir:

“Kasaba sahip olduğu değer ve imkânlar açısından ciddi bir öneme hâizdir. Lâkin kendisine kısa mesafe uzaklıktaki Ermenilere ait dört yerleşim biriminin ortasında olması açısından da dikkatleri çekmektedir. Üstelik bahsi geçen bu yerleşim birimlerinden ikisi Muratça'dan büyüktür. Bu kasabada yaklaşık dört beş yıldır Hıristiyanlığın esasları ve Hz. İsa'nın öğretisiyle alakalı faaliyetlerde bulunmaktadır. Geçtiğimiz sene bu bölgeye yaptığım seyahatte kısmen aydınlanmış birkaç kişiyle karşılaşmışım. Lâkin bu kimseler daha çok dünyevi ihtiras ve korkuların etkisi altındaydılar. Yakın bir zamanda gerçekleştirdiğim ziyarette ise saygıdeğer sekiz dava dostumuzla özel toplantılar gerçekleştirme ayrıcalığını yaşadım. Dostlarımız bir yıl içerisinde İncilin hakikatleri ve dini yükümlülükler konusunda çok büyük bir mesafe kaydetmişlerdir. Bununla birlikte henüz hayatlarını Tanrı ve İsa'nın rızasını kazanmak adına planlama cesaret ve bilincine ulaşamamışlardır. Hakikat taraftarları ile gerçekleştirdiğimiz özel görüşmeler dışında diğer kasabalılarla da dostça münasebetler kurmuşum. Bilhassa da bölgenin ileri gelenlerinden üçüyle samimi bir fikir alışverişinde bulunmuşuk. Zengin ve günahkâr birisi olan başrahip ve tamamen onun tesiri altındaki nüfuzlu bir adam dışında kasabada bize düşmanca davranan pek kimse yoktu. Davamıza yönelik tevaccüh arttıkça hidayete erecek kimseleri hakikate davet etmek ve kurtuluş yollarını daha kusursuz bir biçimde açıklayabilmek için bölgeye yerli bir papaz göndermek elzem hale gelecektir. Dolayısıyla kin ve düşmanlığa maruz kalınabilecektir. Ancak kasabada Hıristiyanlık ve Hz. İsa'nın öğretisi esaslı bir yer edinince her konuda sesimizi daha fazla yükseltebilecek ve daha saygın bir konuma yükseleceğiz. Bu arada halkın dini meselelerdeki cehaleti hayret verici düzeyde... Aynı zamanda örf, adet, gelenek ve kıyafet biçimleri çağlar öncesinden esinlenerek düzenlenmiş. İnsanlar bugün bile mülkiyet hakkından, tapu senedinden, yazılı anlaşmalardan bîhaberler. Çocuklarına doğar doğmaz söz kesiyorlar ve onları çok erken

⁹⁴⁹ Buradaki bir yıllık fark misyonerler tarafından Anadolu'nun muhtelif bölgelerinde kaleme alınan evrakların resmi olarak yayınlanması için Boston'daki Board Genel Merkezine gönderilmeleri gerektiği içindir. Genel merkez, farklı istasyonlardan gelen tüm kayıtları toplayıp yetiştiremediği durumlarda sene tamamlandıktan sonra yıllık olarak yayınlamaktadır.

yaşta evlendiriyorlar. Genç gelinler uşaklıktan başka bir şey yapmıyorlar. Yıllarca kayınpeder ve kayınvalidelerin bulunduğu bir ortamda tek bir söz bile söylemeye cesaret edemiyorlar. Fakat tüm yoksulluk ve sefaletle rağmen Muratçalılar, Türk hükümetine belirli bir bedel ödemekteler. Bunu himaye için değil, hayatta kalabilme ayrıcalığına sahip olabilmek adına yapıyorlar. Bölgenin yıllık vergi miktarının on bin dolardan fazla olduğunu söylediğimizde ne demek istediğimiz daha iyi anlaşılacaktır.”⁹⁵⁰

Uzun ama bir o kadar da anlam yüklü bu mektubun ifade ettiği pek çok şey vardır. Öncelikle bu evrak, Muratça’yı merkez kabul etmek üzere civardaki diğer dört yerleşim birimini de kapsamına alacak şekilde resmi manada bölgede misyon faaliyetlerinin derhal başlatılması gerektiğini ifade eden ilk belgedir. Nitekim mektupta bizzat bir misyonerin ağzından bölgeye ivedilikle bir papaz gönderilmesi çağrısında bulunmuş ve böylelikle Protestanlaştırma davasının fitili ateşlenmiştir. Dört beş yıldır gayriresmi olarak evangelizm faaliyetlerinin yürütüldüğü Muratça’da davanın seyrini kontrol altına alma vakti gelmiştir. Diğer taraftan kasabanın, çevresinde yer alan ve kendisinden daha büyük konumdaki farklı yerleşim birimlerine rağmen merkez addedilmesi Muratça’nın Protestanlar için taşıdığı ehemmiyeti göstermektedir. Yine mektupta belirtildiği üzere bu bölgenin son iki yıl içerisinde bir misyoner tarafından ziyaret edilme imkânını yakalamış olması da kasabaya atfedilen önemi gözler önüne sermektedir. Ayrıca misyonerin anlatım ve yaklaşımından bahsi geçen başrahibin Katolik olduğu rahatlıkla anlaşılmaktadır. Zira Protestanlık inancına göre bir insanın günaha bulaşması hatta kâfir ilan edilmesi için papa taraftarı olması yeterlidir. Muratça ve civar yerleşim birimlerindeki ‘*kurtuluş mücadelesi ile hakikat konusunda aydınlanma davası*’nın kayıtlı ilk belgesi durumundaki bu mektubun yerli halka dönük çıkarımlarını ise daha önce pek çok kez de örneklerle gösterildiği üzere bir batılının doğu dünyası ve doğululara yönelik önyargılı bakış açısını göz önüne alarak değerlendirmekte yarar vardır.

Muratça’nın çevredeki merkezlere mesafesi ve nüfusu hakkında bilgi veren bir diğer kaynak da 1865 tarihlidir. Yine misyoner Greene tarafından kaleme alınan mektupta kasabanın Bilecik’e on iki saat, Ankara’ya ise iki günlük mesafede olduğu ifade edilmiştir. Belgede ayrıca net bir sayı belirtilmemekle birlikte bir avuç dava

---

⁹⁵⁰ Joseph K. Greene, “Progress at Mooradchai”, Western Turkey: Letter from Mr. Greene, *Missionary Herald*, C. LIX, 1863, ss. 50-51.

dostunun bölgede faaliyet icra ettiklerinden bahsedilmektedir.⁹⁵¹ Bir yıl sonraki bir diğer evrak da ise kasabaya ait özel bir rakam verilmekten ziyade Muratça ve civar yerleşim birimlerinde yaklaşık on bin Ermeni'nin yaşadığına değinilerek hedef kitle hakkında bilgilendirme yapılmıştır. Zira bu bölgede de Ermeni cemaati misyonerlerin kıskacıdır. Diğer taraftan Muratça'da eksik olan şey ise hakikat bilgisidir. Cehalet, günahkârlık, batıl itikatlar ve utanç verici adetlerin batağına saplanmış bu gruhun derhal, doğru ve mutlak olana yönlendirilmesi gerekmektedir.⁹⁵² Kuşkusuz bu eksikliğin farkına varmak mühimdir. Ama sadece bunu anlamak yeterli değildir. Misyonerler aynı zamanda bir bölgede evangelist paradigmanın tesis edilebilmesi için elverişli bir ortam bulunup bulunmadığını da tetkik etmek durumundadırlar. Bu husus Muratça için de geçerlidir.

Bu bağlamda Board arşivlerinde Muratça ile ilgili tutulan kayıtlarda ilk günden itibaren olumlu bir hava estirilmiş ve umumiyetle ümitvar olmayı gerektirecek bir tablo çizilmiştir. Nitekim 1865 tarihli istasyon raporunda kasabada kutsal davanın cesaret verici bir hızla ilerlediğine değinilmektedir. Bu kökten uyanışın belirtisi sayılabilecek bir hadisedir. Bütün bu güzel gelişmeleri yerinde müşahade etmesi için Kasım ayında on beş kişilik bir grup Bilecik papazı Hohannes'i ziyaret ederek kendisini Muratça'ya davet etmişlerdir. Papaz, büyük bir özveri göstererek Kütahya vâizi Baron Krikor ile birlikte bu davete icabet etmiştir. Kendisi kasabada bir kaç gün geçirmiş Pazar ayininde vaaz vermiştir. Kütahya vâizi Baron Krikor'u dinlemek için yaklaşık iki yüz kişi toplanmıştır. Üstelik dinleyicilerin dörtte biri kadındır. Bu bağlamda değerlendirildiğinde araştırma ve çalışma ruhunun kasabanın iliklerine kadar işlediği görülmektedir. Gerçi hakikat düşmanları kin ve nefretlerini kusak için fırsat kollamaktadırlar fakat halkın gazabından çekinmeleri onları dizginlemektedir. Zira halkın önemli bir kısmı Tanrı'ya hizmet ettikleri için Protestanlık davasına sahip çıkanlara saygı göstermektedir. Hatta Muratça'daki yoğun faaliyetler ve hakikat arayışlarının ürettiği olumlu havanın etkisi komşu Ermeni köylerinden üçüne de sirayet etmiştir. Artık bu köylerde de az da olsa münevver insanlar bulunmaktadır. Asıl önemli husus ise Muratça'da bir araya gelen cemaatin bırakın Ankara'yı, neredeyse Bursa'daki

---

⁹⁵¹ Joseph K. Greene, "A Protestant Beaten to Death", Western Turkey: Letter from Mr. Greene, *Missionary Herald*, C. LXI, 1865, s. 111.

⁹⁵² Joseph K. Greene, "A Church Organized", Western Turkey: Letter from Mr. Greene, *Missionary Herald*, C. LXII, 1866, ss. 108-109.

kadar kalabalık bir nüfusa sahip olduğu gerçeğidir. Bu umut verici ve aynı zamanda da kritik dönemde yegâne ihtiyaç ise iyice olgunlaşmış ve el atılmazsa çürüyecek ekinleri toplayabilecek hizmetkârlardır.⁹⁵³

Yukarıdaki ifadeler Muratça'da ümitlerin ne derece yeşerdiğini ve beklentilerin ne kadar yükseldiğini göstermektedir. Raporun müellifi geleceğe dair umutlarını daha anlaşılır kılmak adına istasyondaki gelişmeleri Ankara ve Bursa ile mukayese etme cesareti bile göstermiştir. Orta hatta küçük ölçekli bir kasabada böyle bir hava yakalanması elbette ki değerlidir ama daha mühimi evangelizm ruhunun Muratça vasıtasıyla civar yerleşim birimlerine de sıçramış olmasıdır.

Öte yandan Hohannes'in ziyaretinde yaşanan tecrübelerle alakalı bilgilendirme MH dergisine de yansımıştır. Misyoner Greene tarafından kaleme alınan 1865 tarihli bir mektupta konuyla alakalı olarak şu sözlere yer verilmiştir:

“Altı hafta kadar önce Pazar ayininde sayıları on beşi bulan kardeşlerimiz Bilecik Kilisesi papazının kendilerinin ziyaret etmesi için bir davet göndermişlerdir. Papaz Hohannes bu daveti kabul etmiş ve altı gün bu köyde misafir olmuştur. Ziyaretiyle ilgili yazdığı raporda Hristiyanlığın esasları ve Hz. İsa'nın öğretisini günahkâr dostlarına vaaz etme konusunda böylesine harikulâde bir fırsatı daha önce hiç yakalamadığını beyan etmektedir. Altı gün içerisinde iki dini toplantı tertip etmiş ve her iki buluşmada on ila kırk arasında dinleyici hazır bulunmuş ve hepsi de pür dikkat kendisini takip etmiştir. Raporunda din adamımız iki yüzden fazla insana İncili vaaz etme imkânı yakaladığını söylemektedir. Kasabaya varışından önce dini toplantıları tertip etmek üzere müstakil bir ev kiralanmış ve dostlarımızı bilgi ve tecrübesinden yoksun bırakmamak için o sırada Eskişehir'i ziyaret etmekte olan Kütahya vâizi Baron Krikor'da toplantılara davet edilmiş ve vâiz birkaç haftasını Muratça'da geçirmiştir.”⁹⁵⁴

Bu ziyaret ve süreç boyunca yaşanan gelişmeler Board Genel Merkezi tarafından Muratça'da genel ve gerçek bir uyanışa vesile olabilecek yeni bir faaliyete girişildiği şeklinde yorumlanmıştır.⁹⁵⁵ Bunun yanı sıra Hohannes'in kasabada yaşadığı tecrübe, Anadolu'nun muhtelif pek çok istasyonundaki gibi hakikat taraftarlarının en iyisini yapmaya çalıştıkları⁹⁵⁶ ve bu bölgede de evangelizm davasının muhatabının Ermeni

⁹⁵³ *PABCFM*, 1864-65, 00062-007, 008.

⁹⁵⁴ Joseph K. Greene, “Hopeful Appearances at Mooradchai”, *Western Turkey: Letter from Mr. Greene, Missionary Herald*, C. LXI, 1865, s. 111.

⁹⁵⁵ *Reports of ABCFM*, 1865, s. 72.

⁹⁵⁶ Joseph K. Greene, “Release of Krikor-Restricted Liberty”, *Western Turkey Mission: Letter from Mr. Greene, Missionary Herald*, C. LXI, 1865, s. 113.

cemaati olduğunu ortaya koymuştur.⁹⁵⁷ Bu kararlılık ve cesaret misyoner Greene'in, dini inkişafın yaşandığına dair bazı belirtilerin rahatlıkla gözlemlendiği Muratça'nın bir Ermeni kasabası olduğunu tereddütsüz bir biçimde zikretmesine imkân sağlamıştır. Greene 19 Nisan 1865 tarihinde kaleme aldığı mektubunda samimiyetle atılan adımlar neticesinde birkaç yıl önce iki kişinin gizlice Yeni Ahit okumasıyla başlayan hareketlenmeler sonucunda evangelizm davasının bölgede tedrici bir biçimde yayıldığını ve insanların manevi havasının farklılaşmaya başladığını ifade etmektedir. Hatta bu çok hızlı ve kısmen beklenmedik bir gelişmedir. Ayrıca davanın bu boyutta ilerleyişi ve neticesinde ulaştığı nokta misyoneri fazlasıyla memnun etmiştir. Zira bu sayede sorgulama ve araştırma ruhu kasabanın büyük bir kısmına sirayet etmiştir.⁹⁵⁸

Bu noktadan sonra misyoner kendisinden daha önce bahsedilen 1865 tarihli istasyon raporunda yer alan ve Hohannes tarafından da zikredilen bildik hikâyeyi tekrar etmiştir:

“Her ne kadar bazı hakikat muhalifleri acı ve kinle dolu olsalar da pek çok kimse bunun gerçekten de Tanrı'nın davası olabileceği ihtimali nedeniyle müdahale etmeye korkuyordu. Davamızın etkileri her birinde birkaç münevver şahsın yaşadığı civardaki Ermeni kasabalarının üç tanesinde hissedilmeye başlanmıştı. Fakat ne yazık ki neredeyse Bursa'daki kadar kalabalık bir cemaate sahip bu kasaba, ümit verici ve kritik bir süreçte olgunlaşmış ekinleri hasat edebilecek uygun bir yerli hizmetkârdan yoksundur. Hâlbuki bölgedeki dava dostlarımız inançlı bir yerli vâizi her manasıyla desteklemeye hazırdılar.”⁹⁵⁹

Bu ifadeler Muratça'da misyonerlik davasının seyri açısından beklentilerin çok üzerinde bir ivme yakalandığını yeniden ortaya koymasından mühimdir. Ayrıca Bursa'nın adının bir kez daha zikredilmesi ve kasabadaki hareketliliğin misyonerlerin yaklaşık seksen yıl boyunca faaliyet yürütecekleri⁹⁶⁰ bir istasyonla mukayese edilmesi de kasabaya yönelik teveccüh ve umudun en belirgin sembolüdür.

⁹⁵⁷ Joseph K. Greene, “Fears in regard to Government Action”, Western Turkey: Letter from Mr. Greene, *Missionary Herald*, C. LXI, 1865, s. 113.

⁹⁵⁸ Joseph K. Greene, “Mooradchai”, Western Turkey: Letter from Mr. Greene, *Missionary Herald*, C. LXI, 1865, s. 203.

⁹⁵⁹ Joseph K. Greene, “Mooradchai”, Western Turkey: Letter from Mr. Greene, *Missionary Herald*, C. LXI, 1865, ss. 203-204.

⁹⁶⁰ Bu konuda bkz. Muhsin Önal, *Amerikan Board Kayıtlarına Göre Protestan Misyonerlerin Bursa ve Çevresindeki Faaliyetleri (1833-1883)*, (Yüksek Lisans Tezi), Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012, b.a.; ayrıca bkz., Özgür Yıldız, a.g.t., b.a.

Kasabada davanın gelişimiyle ilgili ve mutluluk verici hadiseler yaşandığıyla alakalı bilgiler 1866 yılı istasyon raporunda, “içinde bulunduğumuz süreçte Muratça’da şahit olduklarımız bizi yüreklendirmektedir” şeklinde duyurulmaktadır.⁹⁶¹ Aynı yıl misyoner Greene tarafından kaleme alınan bir mektupta ise hâlihazırda bir yaşına ulaşan Protestan cemaatin eşi bulunmaz bir istikrara kavuştuğundan bahsedilmektedir.⁹⁶² 1867 senesi itibariyle de değişen bir şey olmamış kasabada er ya da geç evangelizm davasının hayırlı neticeler üreteceğine yönelik inanç devam etmiştir. Misyoner Richardson’un ifadesiyle Muratça’da hakikat bilgisinin gelişimi kasabanın coğrafi yapısını çağrıştırmaktadır. Nitekim yüksek ve heybetli tepeleri aşarak engebeli bir dağ kütesine tırmanıp ciddi bir zahmet sonucunda ulaşılabilen kasabanın topoğrafik yapısı adeta bölgedeki Protestanlık faaliyetlerine de etki etmiştir. Zira fedakârca bir mücadele ve ciddi sıkıntılar sonucunda elde edilen netice cesaret vericidir. Misyoner, tepe ve dağları aşım hedefe varınca karşılaşılan o eşsiz manzara ve hissedilen hazzın uyandırdığı heyecanı evangelizmin bölgeye yaydığı hakikat ışığının sonucunda ortaya çıkan sevinç ve umuda benzetmektedir. Yegâne sıkıntı ise Anadolu’nun kronik sorunu olan sadık hizmetkârlara duyulan ihtiyaçtır. Richardson, bu durumu şu sözlerle özetlemiştir: “Acaba kiliselerimizi çalışkan, dürüst ve gayretli papazlarla tezyin edebilecek miyiz? Hakikat bilgisinden yoksun bu kasabayı gezici vâiz ve öğretmenlerle şenlendirmeliydik.”⁹⁶³ Tüm bu gelişmeler Boston’daki genel merkezin kayıtlarında ise şu şekilde yer almıştır: “Dış istasyonların bir kısmında kararlı bir gelişim yaşanmaktadır. Bilhassa da şiddetli zulüm ve baskı ortamına rağmen⁹⁶⁴ Tanrı’nın inayet ve lütfuyla faaliyetlerin sürdürüldüğü Muratça’da bu durum daha da geçerlidir.”⁹⁶⁵

Muratça’yı gerek civar yerleşim birimlerinden gerekse de sıklıkla kendisiyle mukayese edilen Ankara ve Bursa istasyonlarından ayıran daha doğrusu farklı kılan evangelizm konusundaki başarılı atılımlar ve ümitvar gelişmeler 1870 senesinde de devam etmiş olacak ki aynı yıl kaleme alınan istasyon raporunda kasabadaki olumlu

---

⁹⁶¹ *PABCFM*, 1865-66, 00098-004.

⁹⁶² Joseph K. Greene, “Mooradchai”, *Western Turkey: Letter from Mr. Greene*, *Missionary Herald*, C. LXII, 1866, s. 108.

⁹⁶³ Sanford Richardson, “Other Districts Visited”, *Western Turkey Mission: Letter from Mr. Richardson*, *Missionary Herald*, C. LXIII, 1867, ss. 392-393.

⁹⁶⁴ Burada bahsi geçen zulüm ve baskı Protestanlaştırma faaliyetlerinde kat edilen mesafe neticesinde Katolik ruhban sınıfı ve kısmen de Osmanlı Devleti yerel yöneticileri tarafından gösterilen tepkilerle ilgilidir. Müteakip bölümlerde bu sıkıntılardan bahsedilecektir.

⁹⁶⁵ *Reports of ABCFM*, 1867, s. 65.

hava bir kez daha kendisine geniş yer bulmuştur. Raporda ifade edildiği üzere bilhassa da Ermeniler arasında araştırma ve sorgulamaya dönük ciddi bir iştia ve heyecan vardır. Hakikat düşüncesi adeta onları canlandırmış ve kuşatmıştır. Ayrıca Protestanlar arasındaki öğrenme açlığı ve eğitim öğretime duyulan olağanüstü ilgi ve hissiyat dikkat çekicidir. Üstelik bu merak yalnızca erkekler için değil özellikle kadınlar için de geçerlidir. Bölge insanı tamamen kendi rızasıyla ve kuşkusuz evangelist öğretinin verdiği ilham ile okuma yazma öğrenebilmek için devlet okuluna devam etmeye karar vermiş ancak bu kurumun kendisine çok fazla bir şey sunamayacağını anlayınca farklı arayışlara girmiştir. Evangelistler bu fırsatı iyi değerlendirmiş ve bölge papazının karısı onlara öğretmenlik yapma teklifinde bulunmuştur. Bu önerinin aileler tarafından kabul görmesiyle aralarında annelerin de bulunduğu hanımlar kilisede papazın karısından okuma yazma dersi almaya başlamışlardır. Bu öylesine enerjik bir eğitim sürecidir ki, meyvelerin toplanabilmesi için yaklaşık iki aylık bir sürenin ardından, verilen eğitimin konularını kapsayan bir sınav yapılmış ve öğrencilerden bir kaçının Eski ve Yeni Ahitle birlikte ilmihali rahatlıkla okuyup yorumlayabildikleri görülmüştür. Her ne kadar bilgiye ve öğrenmeye bu boyutta iştah duymak doğulu kadınlar arasında çok yaygın değilse de durum bu sefer farklıdır. Dolayısıyla bu hadise, Protestanlık davası için oldukça önemli bir gelişmedir. Tüm bu yaşananlar göz önüne alındığında bölgede evangelizm davasının memnuniyet verici bir hızla ve istikbali parlak bir biçimde ilerlediği söylenebilecektir.⁹⁶⁶

Protestanlar ve misyonerlik davası için işlerin yolunda gittiğini gösteren bu satırlar aynı zamanda Muratça'da evangelizm davasının ihtiyaçlarını ortaya koymasından da önemlidir. Bu gereksinimlerden en önemlisi belki de müstakil bir okulun inşasıdır. Bir diğer husus da kadınların '*hakikat davası*'na duydukları ilgidir. Bu durum önemlidir. Zira erkeklerden bile kendilerine taraftar kazandırma konusunda ciddi güçlükler yaşayan Board mensuplarının böylesine kırsal ve merkezden uzak bir küçük kasabada kadınlarla irtibat kurabilmesi dikkat çekicidir. Üstelik her ne kadar rakam belirtilmemişse de rapordan yelpazenin geniş olduğu ve katılımların beklentileri tatmin ettiği anlaşılmaktadır. Eğitimler sonucunda elde edilen başarı ise takdire şâyandır. İfadelerden anlaşıldığı kadarıyla papazın hanımı tarafından verilen bu eğitim daha ziyade dini meselelerle ilgili olup İncil okuma ve tefsiri üzerinedir. Zaten Protestanlığın

---

⁹⁶⁶ PABCFM, 1869-70, 00357-011, 012.

genel prensipleri ve öğretisi göz önüne alındığında ve evangelistlerin geleneklerden kendilerini arındırıp ‘*mealci*’ bir bakış açısıyla dünyayı okumaya çalıştıkları gerçeği hatırlandığında derslerin mahiyetinin ne olabileceği daha iyi anlaşılacaktır.⁹⁶⁷ Nitekim Protestanlar kutsal kitapları ve Hz. İsa’nın İncil ile tasdik edilebilecek sözleri haricindeki her şeyi sorgulanabilir kabul etmiş ve geleneksel değerlere fazla itibar etmemişlerdir.⁹⁶⁸ Son bir husus da doğululara yönelik bakış açısıdır. Burada, bu satırlarda misyonerlerin Şark dünyası ve Şarklılara yönelik küçümseyici ve tahkir edici bakış açısı tekrar nüksetmiş ve Board mensuplarının bilinçaltına nakşedilmiş, Batının Doğu üzerinde kurması gereken tahakküm ve egemenlik gün yüzüne çıkarılmıştır.

Misyonerlerin faaliyetleri neticesinde beklenen düzeyde başarı elde edilemeyen önemli ve stratejik bir merkez olan Ankara’nın gölgesinde ışıldayan bir kasaba olarak ön plana çıkan Muratça’nın Boston’daki Amerikan Board Teşkilatı Genel Merkezi tarafından nasıl algılandığını ve ne derece önemli bir istasyon olarak değerlendirildiğini gösterecek en mühim örnek muhtemelen Bitinya Bölgesi Altıncı Yıllık Toplantısının bu kasabada gerçekleştirilmesidir.⁹⁶⁹ Mutat aralıklarla tertip edilen bu buluşmaların Kuzeybatı Anadolu’daki evangelist kiliselerin tamamına açık olması ve süreç boyunca birçok din adamı ve misyonerin aynı çatı altında fikir teatisinde bulunması toplantının ehemmiyetini göstermektedir. Diğer taraftan kuşkusuz önemli katılımcıları olan böylesine prestijli ve dikkat çekici bir faaliyetin huzur ve güven ortamının tesis edildiği bir bölgede gerçekleştirilme arzusundan daha doğal bir şey yoktur. Bu bağlamda değerlendirildiğinde Muratça’nın tesadüfen tercih edilmediği de aşikârdır. Gerçi müteakip bölümlerde detaylı bir biçimde ifade edileceği üzere bu bölgede de misyonerler ve dava arkadaşları ciddi baskı ve zulüm faaliyetlerine duçar olmuşlardır ancak toplantı bu sorunların da önemli ölçüde önüne geçildiğini göstermektedir. Daha doğru bir ifadeyle bu buluşmanın Anadolu’nun kırsalında yer alan adeta kuş konmaz kervan geçmez bir bölgede yer alan dağlık ve ulaşımı güç bir kasaba olan Muratça’da gerçekleşmesi bu yerleşim birimindeki ‘*hakikat taraftarları*’nı onurlandırıp cesaretlendirmek ve ödüllendirmek içindir.

---

⁹⁶⁷ Olgun, a.g.e., ss. 242-249.

⁹⁶⁸ Önal, a.g.t., s. 191.

⁹⁶⁹ Sanford Richardson, “The Bithynia Union”, Western Turkey Mission, *Missionary Herald*, C. LXVI, 1870, s. 21.

Bununla birlikte toplantı süreciyle alakalı olarak misyoner Sanford Richardson'un izlenimleri şu şekildedir:

“Bitinya Bölgesi Altıncı Yıllık Toplantısı beni fazlasıyla rahatlatmış ve cesaretlendirmiştir. İstanbul'daki kongrenin uzaması sonucunda meydana gelen iki haftalık gecikmenin ardından buluşma 23 Eylül 1870 tarihinde Muratça'da gerçekleştirilmiştir. Bay ve Bayan Parsons ve Hitchcock İzmit'ten, Bay I. G. Bliss ve bendeniz ise Bursa'dan Muratça'ya geldiğimizde toplantı başlayalı iki gün olmuştu. Bazı dava dostlarımız bizi yolda karşılaşmışlardı. Onlar bize her şeyden önce neşe içerisinde günde iki kez halka yönelik toplantılar tertip ettiklerini söylemişlerdir. Toplantılardan ilki sabah gerçekleştirilen dua meclisidir. Diğerisi ise akşamları tertip edilen vaaz faaliyetidir. Görünüşe göre her şey yolundadır ve burada bulunmamız gerek davetlileri gerekse de dava dostlarını müthiş derecede heyecanlandırıp gururlandırmıştır.”⁹⁷⁰

Evangelizmin Batı Anadolu'daki tarihi açısından belki de en gurur verici ve anlamlı faaliyetin tertip edildiği bir kasaba olarak kayıtlara geçen Muratça'nın Bitinya Bölgesi Altıncı Yıllık Toplantısından sonra misyoner kayıtlarına yeniden düşmesi için çok fazla beklemeye gerek kalmayacaktır. Nitekim Benjamin Schneider buluşmanın gerçekleştiği sene kaleme aldığı mektubunda bildik hikâyeyi tekrar etmiş ve şu satırları kaleme almıştır: “Büyük bir aşk duyarak uyum içerisinde ve samimi bir ruhla devamıza gerekli teveccüh gösteriliyordu.”⁹⁷¹ Kuşkusuz bu yaklaşım çok doğal karşılanmalıydı. Zira Muratça'da en başından itibaren istikrarlı ve güven verici bir gelişme kaydedilmişti.

Benzer şekilde 1871 tarihli istasyon raporunda da dini manada beyan edilecek farklı bir ilgi olmamasına ve cemaat sayısında herhangi bir artış kaydedilmemesine rağmen halk arasında evangelizm ruhunun canlılığını koruduğunu gösteren dolayısıyla da misyonerleri memnun edecek bir hissiyatın gelişmeye devam ettiği yönünde ifadelere yer verilmiştir.⁹⁷²

1862 yılının Kasım ayında Board arşivlerinde kendisine yer bulmaya başlayan Muratça'nın bahsi geçen tarihten yaklaşık sekiz yıl sonra Anadolu'daki evangelizm

---

⁹⁷⁰ Sanford Richardson, “The Bithynia Union”, Western Turkey Mission, *Missionary Herald*, C. LXVI, 1870, s. 21.

⁹⁷¹ Benjamin Schneider, “Opposition at Chengeler”, Western Turkey Mission, *Missionary Herald*, C. LXVI, 1870, s. 186.

⁹⁷² *PABCFM*, 1871, 00375-007.

tarihi açısından oldukça önemli ve prestijli bir zirveye, Bitinya Bölgesi Altıncı Yıllık Toplantısına ev sahipliği yapması kat edilen mesafeyi ve yakalanan başarıyı göstermesi açısından hayli mühimdir. Bu aynı zamanda Protestanların büyük umutlarla ve eşsiz bir heyecanla Batı Anadolu'nun bu sıradan ve küçük kasabasına gerçekleştirdikleri yolculuğun neticesini aldıklarını göstermesi açısından da oldukça önemli bir gelişmedir. Genel itibariyle '*Küçük Asya*' topraklarında büyük başarılar imza atabilme adına mücadele veren Board mensuplarının umumiyetle hüsrana uğramaları ve pek çok istasyonda en azından nicel manada kendilerini tatmin edebilecek rakamlara ulaşamamaları karşısında Muratça gibi beklentilerin çok düşük olduğu bir yerleşim biriminde tatmin edici bir seviyeyi yakalamaları sadece bahsi geçen bölge için değil aynı zamanda Anadolu'nun tamamı adına cesaret aşılmalı bir durumdur. Hele bir de Ankara gibi Orta Anadolu'nun stratejik ehemmiyete hâiz bir kentle mukayese edildiğinde onun gölgesinde kalacağı varsayılan bu kasabanın umulanın aksine adeta ışıldayan bir meşaleye dönüşmesi onu daha da değerli kılmıştır. Müteakip bölümde Muratça'daki misyon faaliyetlerine değinilecek, Board menşeli evangelist hareketin kasabadaki nicel ve nitel manadaki gelişim seyrine vurgu yapılarak misyonerleri yüreklendirici unsurlardan ve kasabayı değerli kılan hususlardan bahsedilecektir.

2.2. MURATÇA'DA MİSYON FAALİYETLERİ

Amerikan Board Teşkilatı mensubu misyonerler daha önce de ifade edildiği üzere faaliyet yürütmeye başladıkları bölgelerin tamamında ilk olarak bölgeyi keşfetme ve tanıma yönünde çalışmalar gerçekleştirmiş, tanıma sürecinden sonra ise tanınma safhasına adım atmışlardır. Zira tanımak etkili bir strateji geliştirmek ve doğru kararları almak için gerekliyken, tanınmak ise bölge halkı tarafından kabul edilmek zarureti dolayısıyla mühimdir. Bu husus Muratça için de geçerlidir. Hatta misyon arşivleri kasabada yaklaşık dokuz yıllık bir sürecin bölgede var olma mücadelesi ile geçtiğini cemaat mensuplarına aktaran örneklerle doludur. Bu meyanda kayıtlarda genellikle olumlu bir hava estirilmesi, cesaret ve umut aşılmalı bir söylemin takip edilmesi Muratça için stratejinin biraz daha farklı bir boyutta belirlenmesine gerekçe oluşturmuştur. Nitekim Board mensupları ve yerli evangelizm taraftarları Muratça'da bu iki safhayı yani tanıma ve tanınma evrelerini bir arada yaşamak gibi bir plan dâhilinde hareket etmişler ve arşiv kayıtlarını da bu doğrultuda tutmuşlardır. Zira Anadolu'nun

muhtelif pek çok istasyonu ile alakalı kayıtlar genel itibariyle o bölgede faaliyet yürütülecekse öncelikle bahsi geçen yerleşim birimine yönelik bakış açısı ve ön değerlendirme ile dolu olup ardından teşkilatlanmadan bahsedilmektedir. Muratça'da ise cemaat oluşumu, ibadetlere katılımcı sayısı ve bu ibadetlerin niteliği, kilise vb. konulardaki müesseseleşme hususları çok fazla vakit kaybedilmeden hayata geçirilmiş ve daha önce zikredilen tanıma ve tanınma süreçleri bir arada yürütülmüştür.

Bu doğrultuda bir stratejinin belirlenmesinde muhakkak ki evangelistlerin kasabaya adım attıkları an itibariyle Muratça'da '*hakikat davası*'na en azından ilgi gösteren ve sempati duyan kimselerin bulunması da etki etmiştir. Yerli halk az çok neyle karşılaşacağını farkındadır ve misyonerlerin kendilerine aşılama çalışacağı fikir ve kanaatlerin ayırdına önceden varmıştır. Muhtemeldir ki araştırma ve tetkik etme ruhuna sahip bir grup kasabalı gerek Bursa ve gerekse de Ankara ziyaretleri sırasında Protestanlarla irtibat kurduğu için evangelizm öğretilerinden haberdardır. Hatta bu kimselerin olayı daha ileri bir boyuta taşıyıp kasabada bir nevi gönüllü misyonerlik yaptıkları bile söylenebilir. Muratça ile alakalı Board arşiv kayıtları da bu ihtimali doğrulamaktadır. Nitekim yukarıda da ifade edildiği üzere kasabaya ait belgeler Anadolu'nun muhtelif istasyonları ile ilgili misyoner kayıtlarının genel sistematığından farklı bir plan dâhilinde oluşturulmuştur. Zira kasabaya ilk kimin adım attığı, nasıl bir strateji ile yerli halkla münasebet kurulduğu, cemaatleşmeden önce ne tür tedbirler alındığı ve stratejiler çizildiği gibi hususlar üzerinde çok durulmamış hatta neredeyse kendilerine hiç yer verilmemiş meselelerdir. Aksine misyonerler bu yerleşim birimiyle alakalı kayıtlarını sanki burada daha önceden yerleşik bir cemaat varmış ve bayrağı teslim almışlarcasına bir bakış açısıyla tutmuşlardır.

Misyoner evraklarında Muratça'da bir cemaatin teşekkülü, mensuplarının hissiyatı ve paylaştıkları ortak değerler gibi hususlarla ilintili ilk evrak 1865 tarihlidir. Bu da kasabaya dair ilk arşiv belgesinden üç yıl sonrasına tekabül etmektedir. Bahsi geçen seneye ait istasyon raporunun Muratça maddesi bir Protestan kadının defin töreninde yaşanan sıkıntılarla başlamaktadır. Kendisinden söz edilen hanımefendinin Katolik mezhebi inançlarına göre mi yoksa Protestanlık öğretisinin gerektirdiği prensipler doğrultusunda mı gömüleceği konusunda yaşanan sıkıntıların dini tahkikatla aşıldığı belirtilirken aslında bu kavgayı evangelizm taraftarlarının kazandığı da kayıt altına alınmak istenmiştir. Öte yandan bu sürece nasıl ulaşıldığı, bu kadının nasıl

Protestan olduğu ve bölgedeki ‘*hakikat taraftarları*’nın etki ve nüfuzunun boyutu gibi hususlarla ilgili hiçbir açıklama yapılmaması dikkat çekicidir. Ancak yaşananlar Muratça’da Protestanların gücünü göstermesi açısından önemlidir. Zira evangelistler Katoliklerle karşı verdikleri mücadeleyi üstelik bu münakaşa dini meselelerle ilgili olmasına rağmen kazanmayı bilmişlerdir. Aynı raporda mezarlıktaki kavga neticesinde üç Ermeni ve bir Rum vatandaşın doğruyu görüp hak ve hakikate teslim olmaya rıza gösterdikleri ve Protestan cemaate intisap ettiklerinden de bahsedilmektedir. Bu kimselerin dışında birkaç Ermeni’nin ve Rum cemaati mensubu üç kişinin de eski inançlarının ki burada eski inançtan kasıt yine Katolikliktir, ne kadar boş ve saçma olduğunu, batıl itikadın ötesine geçemediğini fark ettiklerine vurgu yapılarak elde edilen galibiyet perçinlenmek istenmiştir. Diğer taraftan raporun müellifi Joseph K. Greene Muratça bahsini kapatırken şahit olunanlar karşısında duyduğu heyecan ve mutluluğu şu şekilde dile getirmektedir: “Bu kimselerin tamamı gösteriştan uzak dua toplantılarımıza iştirak etmekte ve yoğun bir biçimde kutsal kitabımızı tetkik etmektedirler.”⁹⁷³ Raporda ayrıca bu toplantıların yerli cemaat mensupları tarafından tertip edildiği ancak kendilerine yeterli desteğin sağlanamadığı zira bölgedeki dava dostlarının hâlâ bir vâizden yoksun olduklarına da değinilmektedir. Son bir husus da misyonerin bizzat tecrübe ettiği bir Pazar ayiniyle ilgilidir. Bahsi geçen ritüele yirmi beş kişi katılmış ve bu durum Greene’i fazlasıyla mutlu kılmıştır.⁹⁷⁴

Yirmi beş rakamı hayli mühimdir. Nitekim Ankara gibi büyük bir istasyon da bile bu kadar kısa bir süre içerisinde böylesine bir mesafe katetmek mümkün olamamıştır. Hâlbuki beklentilerin asgari düzeyde tutulduğu Muratça gibi kırsal ve zor koşullara sahip bir yerleşim biriminde 1862’den 1865’e kadar geçen üç yıllık bir zaman zarfında sadece Pazar ayinine bile bu derece kalabalık bir katılım gösterilmesi önemsenmesi gereken bir husustur. Daha mühimi ise Katoliklere karşı kısmi zaferler elde edebilmektir. Zira hatırlanacağı üzere bu da Ankara’da çok karşılaşılan bir durum değildir.

Misyoner Greene, evangelizm yanlılarına telkinde bulunduğu Pazar ayininden fazlasıyla etkilenmiş olacak ki ilk konukluğundan kısa bir süre sonra kasabayı yeniden ziyaret etmiştir. Bu sefer Muratça’da daha fazla vakit geçirmek niyetindedir. Bölgede

---

⁹⁷³ *PABCFM*, 1864-65, 00062-005.

⁹⁷⁴ *PABCFM*, 1864-65, 00062-005.

beş gün kalarak bir dizi incelemelerde bulunacaktır. Misyonerin ikinci misafirliğiyle alakalı kanaatleri şu şekildedir:

“İki kişiyle başlayan ve birkaç yıl İncil’in gizli bir biçimde okunması suretiyle sürdürülen dini faaliyetlerimiz bugün hızla yayılmaktadır. Davamızın hakiki manada beklentilerimin çok üzerinde bir seyir izlediğini görmek memnuniyet vericidir. Bölgede yirmi yedi Protestan ailesi vardır. Farklı halk kesimlerinden yüz yedi kişilik bir cemaat ise çalışmalarımızı takdirle karşılamakta ve bizi takip etmektedir. Bu rakam önemsenmelidir. Zira Ankara’da ve hatta Bursa’da bile henüz böylesine bir başarı yakalanmış değildir. Üstelik bu bölgeye yönelik bir başka avantajımız da Muratça’daki kardeşlerimizin başlangıçtan beri sadık ve hakikatli bir vâizle yollarına devam etmeleridir. Üstelik beş aydır kendilerine ait bir okulları da bulunmaktadır. Okulda öğrenci sayısı yirmi beştir. Ziyaretim esnasında bu çocukların olağanüstü bir zekâyâ sahip olduklarını gözlemledim. Öyle ki evlatlarımız en çarpıcı on ilahimizi rahatlıkla ezberlemiş ve bunların tamamını tereddütsüz bana terennüm etmişlerdir.”⁹⁷⁵

Misyonerin kaleme aldığı bu satırlar kasabadaki evangelizm davasının seyri hakkında detaylı malumatlar içermese de ciddi ipuçları sunmaktadır. Bir kere davanın kaç kişiyle başladığı bilgisi önemlidir. Bu husus aynı zamanda Protestanlığın bölgeye henüz ilk evangelist ulaşmadan sirayet etmiş olması ihtimalini de güçlendirmektedir. Nitekim bu konuda açıklayıcı bilgiler sunulmamış ve hakikat bilgisinin Muratça’daki tarihiyle ilgili kısım müphem bırakılmıştır. Bununla birlikte daha önce de ifade edildiği üzere başta Ankara ve İstanos olmak üzere Anadolu’daki pek çok istasyonun belki de temel problemi olan istihdam meselesi Muratça için geçerli değildir. Kasabada en başından itibaren bir vâiz vasıtasıyla hizmetler yürütülmeye çalışılmıştır. Bu durum Muratça’nın bilhassa da tez kapsamına giren diğer iki istasyonla mukayese edildiğinde en önemli ayırıcı vasfı olarak dikkatleri çekmektedir. Aslında müteakip kısımlarda da değinileceği üzere bu bölgede de kimi zaman yerli yardımcı yahut vâiz ihtiyacı nüksetmiştir. Lâkin bu gereksinim var olanın yetersizliğinden kaynaklanacaktır. Nitekim raporun ilerleyen kısımlarında misyoner Greene tarafından sarf edilen şu sözler de bu durumu doğrulamaktadır: “Burası öylesine elverişli koşullara sahip bir bölgedir ki faaliyet yürüten vâizimizin yanına on tanesini daha ekleseniz ekinleri hasat etmeye güç yetiremezsiniz.”⁹⁷⁶

⁹⁷⁵ *PABCFM*, 1864-65, 00062-007, 008.

⁹⁷⁶ *PABCFM*, 1864-65, 00062-013.

Bir diğ er husus da kurumsallaş ma meselesidir. Misyonerin sözlerinden bu konuda da Muratça'nın Ankara ve İ stanos karş ısında önemli avantajlara sahip oldu ğ u anlaşı lmaktadır. Zira raporda bir okuldan söz edilmektedir. Bu da, ne zaman ve kimler tarafından aç ıldı ğ ı bilinmese de davanın ilk günlerinden itibaren kasabada Protestanlık yolunda hizmet veren bir eğitim kurumunun var oldu ğ u gerçe ğ ini gözler önüne sermektedir. Belki de hedef vasıtalarla kolay bir biçimde ulaş ılması Anadolu'nun muhtelif istasyonlarında şahit olunanın aksine ciddi zahmet ve sorun yaşamadan kurumsallaş ma aş amasının tamamlanmış olması, Muratça'daki misyonerlik kurumlarının ortaya çıkma ve geliş im süreçlerinin Board arş ivlerine detaylı bir biçimde kaydedilme ihtiyacının önüne geç miştir.

Misyoner Greene, 1865 tarihli istasyon raporunun yanı sıra yine aynı sene kaleme aldığı mektuplarda Muratça'da davanın seyri ve cemaatin tarihsel manada yaşad ığı inkiş afi gözler önüne sermiş ve sadece birkaç sene önce bir avuç dolusu '*takva sahibi hakikat dostu*'nun sabır ve metanetle baş latıp bugünlere ulaşt ırdıkları evangelizm mücadelesinin içinde bulunulan an itibariyle hayal bile edilemeyecek bir seviye yakalad ığını beyan etmiştir.⁹⁷⁷ Üstelik bölgedeki dava dostları sadece kalben iman etmemiş aynı zamanda dil ve bedenleriyle de inandıkları değerleri eyleme dökmüşlerdir. Zira kasabadaki cemaat mensuplarının uzun zamandan beri köklü bir gelene ğ i hiçbir aksamaya mahal vermeden sürdürmeleri takdire şâyândır. Bu kimseler bir rehber yahut dini önder olmaksızın Pazar ayinlerinde bir araya gelerek İ sa'nın sözlerini okumakta hatta ş erh etmektedirler. Böylesine bir vazifeyi kılavuzsuz olmalarına rağmen aksatmadan sürdürebilmeleri bile onların ne derece kabiliyetli ve feraset sahibi olduklarını ortaya koymaktadır. Ayinleri düzenli bir biçimde takip eden kişi sayısı ise on beştir.⁹⁷⁸

Misyoner tıpkı istasyon raporunda oldu ğ u gibi mektupta da Muratça'daki Protestanlaştırma faaliyetlerinin ne tür vasıtalar kullanılarak kimler tarafından baş latıldığına değ inmemiştir. Üstelik bu sefer harekete geçiren öncü dava dostları hakkında iki yerine bir avuç dolusu kimse ifadesi tercih edilerek başka bir soru iş aretine daha neden olunmuştur. Belgelerdeki rakamlar ç eliş ki arz ediyor gibi gözükse de

---

⁹⁷⁷ Joseph K. Greene, "A Protestant Beaten to Death", Western Turkey: Letter from Mr. Greene, *Missionary Herald*, C. LXI, 1865, s. 111.

⁹⁷⁸ Joseph K. Greene, "Hopeful Appearances at Mooradchai", Western Turkey: Letter from Mr. Greene, *Missionary Herald*, C. LXI, 1865, s. 111.

mühim olan kasabada evangelizm hareketinin kısıtlı imkânlar ve nicel manada yetersizliklerle başladığına dair vurgu yapılmasıdır. Diğer taraftan hatırlanacağı üzere daha önce yirmi yedi olarak bildirilen cemaate üye aile sayısı bu sefer müphem bırakılmıştır. Yine mektupta misyonerlik faaliyetlerinin belirli bir olgunluğa ulaştığını gösteren, bir başka ifadeyle Protestanlık hareketinin en önemli amillerden olduğu varsayılan Pazar ayınlarının Muratça'daki tarihsel oluşum ve gelişimiyle ilgili de yeterli malumat yoktur. Sadece kadîm bir gelenek olduğuna ve başarılı bir biçimde sürdürüldüğüne değinilmiş, katılımcı sayısı hakkında bilgilendirme yapılarak bu bahis kapatılmıştır.

Bir diğer husus da rehber yahut dini önder meselesidir. Greene bölgenin en önemli ihtiyacının ehil bir kılavuz olduğunu söylerken aynı yıl kaleme aldığı rapordaki bilgilerle çelişiyor gibi gözükse de bu durum tek bir gerçeği ortaya koymaktadır ki o da daha önce kendisinden bahsedilen vâizin aslında yerli yardımcı olma ihtimalidir. Hatırlanacağı üzere yerli yardımcıları Board mensubu olmamaları itibariyle hiçbir surette resmi görevli addedilmemişlerdir. Bu kimseler Boston'daki genel merkez tarafından tayin edilen misyoner ve vâizlerle eş değer görülmemiş sadece geçici görevle vazifelendirilmişlerdir. Faaliyet gösterilen bölgede evangelizm davasının yeterince olgunlaştığı düşünüldüğü durumlarda ise kılavuzluk mutlaka bir misyonere bu mümkün değilse de en azından resmi bir vâize tevdi edilmiştir. Muhtemeldir ki Greene'in kendisinden daha önce bahsedilen yardımcıyı yok saymasının gerekçesi de budur.

Misyoner aynı yıl sonradan kaleme aldığı bir diğer mektupta ise Muratça'da Protestanlığa teveccüh gösterenlerin sayısının otuz bir olduğunu ifade etmiştir. Kuşkusuz böylesine geniş bir cemaati rehbersiz bırakmak çölde susuz kalmaktan daha dehşet verici bir durumdur. Kasabanın yaşadığı bu talihsizliğin önüne geçilebilmesi için derhal adım atılmalı ve bir çözüm önerisi sunulmalıdır.⁹⁷⁹ Greene, burada bir kez daha resmi bir yetkilinin bölgeye gönderilmesi çağrısında bulunmuştur. Diğer taraftan otuz bir rakamı muhtemelen aile sayısını işaret etmektedir. Yıllık raporda yirmi yedi olarak beyan edilen bu rakamın bu sefer otuz bir şeklinde deklere edilmesi küçük bir artış olduğu gerçeği ile izah edilebileceği gibi yanlış bilgilendirmeden de kaynaklanabilecektir. Zira misyonerler istasyonlarla alakalı malumatları umumiyetle o

---

⁹⁷⁹ Joseph K. Greene, "Persecution There", Western Turkey: Letter from Mr. Greene, *Missionary Herald*, C. LXI, 1865, s. 111.

bölgede mukim yerli yardımcı, vâiz yahut cemaat mensuplarından almışlardır. Doğrudan sürece dâhil olunmayan bir durumda da yanlış yapma ihtimali yükselecektir. Öte yandan neyse ki misyonerin haykırıları karşılık bulmuş ve bir müddet sonra Bilecik'in en eski ve en muteber Protestanlarından birisi hizmet ve rehberlik etmek üzere Muratça'da görevlendirilmiştir.⁹⁸⁰

Yıl içerisinde yine Greene tarafından kaleme alınan bir diğer mektupta aile reisleri göz önüne alındığında Protestan cemaatine mensup olanların sayısı yirmi altıdır. Misyonerin ifadesiyle eşler ve çocuklar hesaba katıldığında ise bu rakam takribi yetmiş yükselmektedir. Mektupta ayrıca daha önce kendisinden bahsedilen okula bir kez daha yer verilmiş masrafları bölgedeki dava dostları tarafından karşılanmak üzere çocuklar için bir okul açıldığından söz edilmiştir.⁹⁸¹ Misyonerin cümlelerinden cemaate üye olanların sayısında ufak bir miktar azalış olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca okul konusu yine müphem bırakılmış eğitim kurumunun sadece varlığından bahsedilmiştir.

Greene, aynı sene içerisinde yazdığı bir başka mektupta ise cemaatin üye sayısı hakkında daha net rakamlar vererek adeta 1865 senesi için bu hususa noktayı koymuştur. Onun ifadesiyle bölgede yirmi yedi Protestan ailesi vardır. Buna bağlı olarak da dava dostlarının toplam sayısı yüz yedidir. Ancak bu kimselerin dışında da dini faaliyetlere katılan ve Hıristiyanlığın esasları ile Hz. İsa'nın öğretisini dinlemekten memnuniyet duyanlar vardır. Misyoner aynı zamanda kasabada beş aydan beri bizzat dava dostlarına ait yirmi beş öğrencili bir okulun faaliyetlerini sürdürdüğünü söylemektedir.⁹⁸²

Bu mektup, 1865 tarihli diğer belgeler göz önüne alındığında nispeten daha anlaşılır ve açıklayıcı bir üslupla yazılmıştır. Öncelikle cemaat üyeleri konusunda yirmi yedi ve yüz yedi rakamlarının yıllık rapordan sonra ikinci kez tekrar edilmesi en sahih bilginin bu doğrultuda olabilme ihtimalini arttırmaktadır. Diğer taraftan tedrisat ve işleyiş biçimiyle ilgili herhangi bir bilgi verilmemesine rağmen okulun beş aylık olduğunun beyan edilmesi de bu eğitim kurumunun 1865 yılında kurulduğunu ortaya

---

⁹⁸⁰ Joseph K. Greene, "Deception or Evasion", Western Turkey: Letter from Mr. Greene, *Missionary Herald*, C. LXI, 1865, s. 112.

⁹⁸¹ Joseph K. Greene, "Release of Krikor-Restricted Liberty", Western Turkey: Letter from Mr. Greene, *Missionary Herald*, C. LXI, 1865, s. 113.

⁹⁸² Joseph K. Greene, "Mooradchai", Western Turkey: Letter from Mr. Greene, *Missionary Herald*, C. LXI, 1865, ss. 203-204.

koymaktadır. Bu konuda da yıllık rapordaki rakam tekrar edilmiş ve önceki bilginin sağlanması yapılmıştır.

1866 yılına gelindiğinde kasabadaki Protestan sayısında kısmi bir azalma söz konusudur. Bunun gerekçesi ise müteakip bölümlerde detaylı bir biçimde kendisinden bahsedilecek olan ‘*hakikat taraftarları*’na yönelik şiddetli zulüm ve baskı faaliyetleridir. Evangelizm taraftarlarının maruz kaldığı sıkıntılar kasabada istikrarlı bir biçimde büyüyen Protestanlık davasının kısa bir süreliğine de olsa sekteye uğraması sonucunu doğurmuştur. Lâkin her türlü olumsuz koşulu ve buhranı avantaja çevirmeyi yahut görmezden gelmeyi iyi beceren Board mensupları bu şerri de hayra tevdi ederek yaşananlarla ilgili şöyle bir kanaat geliştirmişlerdir: “Zaman zaman kayıp ve ilavelerin getirdiği değişiklikler cemaatimize yarar sağlamakta, bizi kendimize getirip dinamik kılmaktadır.”⁹⁸³

Bununla birlikte rakamsal azalış sadece üç aile ile sınırlı kalmıştır. Bir önceki sene yirmi yedi olan bu sayı hâlihazırda yirmi dördttür. Cemaat mensupları göz önüne alındığında ise yirmi beş kişilik bir azalma söz konusudur. Bu rakam yüz yediden seksen ikiye düşmüştür. Misyonerlerin bu konudaki kanaati ise yine oldukça iyimserdir. Greene’e göre yaşanan tüm olumsuzluklara rağmen ciddi bir inkıraza şahit olunmaması ve gerilimli sürecin küçük kayıplarla atlatılabilmesi memnuniyet ve ümit verici bir durumdur. Hatta misyoner, uğradıkları zulüm neticesinde davalarına yönelik ilgi ve sempatinin daha da arttığını beyan ederek bu iddiasını bir örnekle dile getirmiştir. Onun ifadesiyle önceleri kendilerine kin kusan seçkin ve sözü muteber iki beyefendi eşleriyle ittifak halinde hareket etmekte ve geçmiş dönemlerin aksine hakikat bilgisine vakıf olmayı yürekten istemektedirler. Misyoner sadece bu örneğin bile her şerden bir hayır doğacağı gerçeğini izah etmek için yeterli olduğunu söylemektedir.⁹⁸⁴

Greene’in tüm bu sözleri sarf ederken ne kadar samimi olduğunu anlamak mümkün değilse de evangelizm davasının selameti açısından böylesine bir pembe tablo çizmesi gerektiği konusunda şüphe yoktur. Hele bir de işlerin yolunda gittiği ve beklentilerin çok üstünde bir mesafe kaydedilen Muratça gibi bir kasabada bu tutumu sergilemek daha da elzemdir ve misyoner her halükârda kendisine yakışanı yapmıştır. Üstelik davanın gidişatında, faaliyetlerin seyrinde herhangi bir duraksama yahut

⁹⁸³ *PABCFM*, 1865-66, 00098-004.

⁹⁸⁴ Joseph K. Greene, “Mooradchai”, Western Turkey: Letter from Mr. Greene, *Missionary Herald*, C. LXII, 1866, s. 108.

gerileme söz konusu değildir. Zira bölgedeki cemaat sivil hayatını idame ettirmenin yanı sıra kendi kurumlarına da destek çıkararak memnuniyet verici bir gelişmeye imza atmış ve yoluna devam etmiştir. Hatta sene içerisinde Muratça'daki evangelizm taraftarları bin sekiz yüz elli piaster bağışta bulunmuşlardır. Bu paranın önemli bir kısmı okul, geriye kalan miktar ise hayır işleri için harcanmıştır. Diğer taraftan bölgedeki dava dostlarının şimdiye kadar okullarında kendilerine hizmet eden öğretmenden daha yetenekli ve muktedir bir eğitime yahut rehber ihtiyacı duymaları da olumlu manada dikkat çekici bir gelişmedir. Daha da mühimi gezgin kitapçı ve bir grup 'hakikat taraftarı' yıl boyunca Muratça kazasını ve kasabaya bağlı köylerin tamamını defaatle ziyaret etmişler, köylerin bir kısmında münevver insanlara rastlamışlardır. Kitap satışlarından sekiz yüz on dört piaster gelir elde edilmesi de hayırlı gelişmelerin en önemli göstergesidir.⁹⁸⁵

1867 yılında yaşanan gelişmelerde, kendisinden müteakip bölümlerde bahsedilecek zulüm ve baskı ortamının evangelizm taraftarlarını fazla sarsmadığını ve yollarından alıkoymadığını göstermektedir. Bir başka ifadeyle misyoner Greene Protestanlık davasına yönelik şiddetli muhalefetin ciddi bir inkıza neden olmadan atlatılabildiği yönündeki iddiasında haklı çıkmıştır. Nitekim bizzat Greene tarafından kaleme alınan 1867 tarihli bir mektupta, cemaatin hâlâ bir papaz yahut vâizden yoksun olduğu ifade edilmektedir. Ayrıca mevcut yerli yardımcının büyük bir iştihak ve heves ile elinden gelenin en iyisini yapma arzusuyla hareket ettiğinin ancak kalıcı neticeler üretmekte ciddi sorunlar yaşandığının üzerinde durulmaktadır. Yine sadakati ve çalışkanlığı yönüyle değil ama etki, vizyon ve bilgi birikimi açısından ciddi şikâyetler alan öğretmen de bölgeden ayrılmak zorunda kalmış ve kendisi yetiştirilmek yani öğrenim görmek üzere Bursa'ya gönderilmiştir.⁹⁸⁶ Sadece bu iki örnek bile Muratça'da değişen pek bir şey olmadığını ortaya koymak için yeterlidir. Cemaatin güç ve enerjisi yeni istihdamların gerekçesi olarak sunulmaktadır. Bununla birlikte okulda işler yolunda gitmediği için ciddi bir reform süreci başlatılmış ve öğretime görevden el çektilmiştir. Artık yeni bir eğitmen arayışına girilecek ve eğitim kurumunun niteliği arttırılacaktır.

---

⁹⁸⁵ *PABCFM*, 1865-66, 00098-004.

⁹⁸⁶ Joseph K. Greene, "Mooradchai", *Western Turkey Mission: Letter from Mr. Greene, Missionary Herald*, C. LXIII, 1867, s. 103.

Aslında sayısal veriler de bu durumu doğrulamaktadır. Zira Greene'in verdiği rakamlara göre 1867 yılı itibariyle kasabadaki Protestanların tamamı doksan sekiz kişidir. Okulda ise öğretmen bekleyen, eğitim öğretim görmek için yanıp tutuşan otuz beş öğrenci bulunmaktadır. Öğrencilerin birkaç tanesi gelecek vaat etmektedir. Daha da mühimi erişkinler de önemli bir mesafe kaydetmişlerdir. Nitekim altı yetişkin dava dostu, okuma yazma öğrenmiş ve İncili idrak edebilme seviyesini yakalamıştır. Kuşkusuz bu olumlu havanın sürdürülebilmesi ve herhangi bir enerji kaybı yaşanmaması için kalıcı olmasa dahi bir dizi tedbir almakta yarar vardır ki bu konuda atılan en önemli adım da Bilecik kilisesi papazının zaman zaman kasabayı ziyaret etmeye başlamasıdır. Greene'in ifadesiyle: “Bu sayede Tanrı'nın inayet ve lütfü Muratça'daki hakikat taraftarları ve dava dostlarının üzerinden hiç eksik olmayacaktır.”⁹⁸⁷

Muratça istasyonu ile ilgili 1865 yılı istasyon raporuyla başlayan nicel bilgilendirme iki yıl sonra da misyoner evraklarındaki ruhu yansıtır bir biçimde devam ettirilmiş dönemsel olarak yaşanan baskı ve zulüm faaliyetlerine rağmen ciddi bir kayıp yaşanmadığı gerçeğiyle karşı karşıya kalınmıştır. Hatta okuldaki öğrenci sayısının o güne kadarki en üst seviyeye ulaştığı gözlemlenmiştir. Zira önceki yıllara ait evraklarda öğrenci sayısı sürekli yirmi beş olarak verilirken 1867 senesinde bu rakam on kişilik bir artışla otuz beşe yükselmiştir. Sadece bu durum bile yaşanan olumsuzlukların evangelistlere geri adım attırmadığını aksine onların sinerjisini arttırdığını, birlikte hareket etme ruhunu pekiştirdiğini ve Protestanlık davasına sıkı sıkıya bağlı kalma arzusunu üst mertebeye çıkardığını ortaya koymaktadır.

Diğer taraftan Greene'in mektubundan anlaşıldığı kadarıyla bir diğer önemli gelişme de kasabada yetişkinler için de bir eğitim öğretim seferberliği başlatılmasıdır. Sayısal veriler cemaate mensup olanlar konusunda da okul örneğini doğrulamaktadır. İlk arşiv kayıtlarında yüz yedi olarak bildirilen bu rakam dönemsel sıkıntıların yaşanmasıyla seksen ikiye düşmüş ancak kısa bir süre sonra 1867 yılında tekrar çıkışa geçerek doksan beşe yükselmiştir. Dolayısıyla Muratça'da değişen pek bir şey olmamış evangelizm davası ufak tefek sıkıntılara rağmen genel itibariyle misyonerlerin yüzünü güldürecek bir ivmede yoluna devam etmiştir.

---

⁹⁸⁷ Joseph K. Greene, “Progress”, Western Turkey Mission: Letter from Mr. Greene, *Missionary Herald*, C. LXIII, 1867, s. 103.

Kasabada misyonerlik faaliyetlerinin olumlu seyrini gösterecek başka belirtiler de mevcuttur. Nitekim 1867 yılında cemaat mensuplarının farklı maksatlar için kullanılmak üzere toplam iki bin piaster bağışta bulunması önemlidir. Üstelik bu miktar bir önceki seneye mukayese edildiğinde yüz elli piasterlik bir artış olduğu görülecektir. Aynı zamanda ‘*hakikat taraftarları*’nın Muratça’ya inşası planlanan bir toplantı mekânı için de bu rakamın üç katını taahhüt etmeleri yakalanan başarının bir başka ölçütüdür. Üstelik bu paranın bir kısmı sadece söylentiler üzerine toplanmıştır. Harekete geçildiği takdirde çok daha fazlasının gerçekleştirileceği ortadadır. Diğer taraftan Muratça yalnızca kendi içinde bir inkişaf yaşamamakta aynı zamanda civarındaki altı Ermeni köyünde de evangelizmin benimsetilmesi konusunda ciddi katkı sunmaktadır. İnançlı ve güvenilir bir seyyar kitapçı bu köyleri mükerreren ziyaret etmektedir. Kasabadaki cemaat mensupları ise içlerinden bir tanesini davaya hizmet etmek adına kalıcı olarak bu bölgeye gönderme planı yapmaktadır. Bütün bu olumlu gelişmelerden sonra yaşananların hazzına varan Greene şu sözlerle bölgeye olan itimadını ve geleceğe dair beklentilerini ifşa etmiştir: “Henüz emeklemekte olan ve gelecek vaat eden bu cemaat için Hıristiyan dostlarımızın dualarını bekliyoruz. Umulur ki bir gün yeryüzünün bu karanlık bölgelerinde de Tanrı’ya inananların saçtığı nur ışıldayacaktır.”⁹⁸⁸

Bütün bu olumlu gelişmelerin ardından yaşanan sevinç ve heyecan Muratçalılar’a ödül olarak dönmüştür. Nitekim o dönemde Ankara’da görev yapan misyoner Richardson, 1867 senesinde iki farklı Pazar ayinine iştirak ederek kasabayı şerefletirmiş evangelizm taraftarlarını onurlandırmıştır. İlk ziyaret 6 Mayıs 1867 tarihinde gerçekleşmiştir. Misyoner bu ziyaretinde Ermenice vaazın ardından vaftiz törenine ve Aşai Rabbani ayinine kılavuzluk yapmıştır.⁹⁸⁹ İkinci ziyaret ise 20 Eylül 1867 tarihlidir. Richardson kasabadaki bu kısa konukluğunda tecrübe ettiklerini şu şekilde satırlara dökmüştür: “Pazar ayininde Muratça kilisesindeydik. Kasabada şahit olduklarımız bizi fazlasıyla cesaretlendirmiştir. Yaşadıklarımızdan öylesine derinden etkilendik ki mümkün olsa buradan hiç ayrılmayacağız.”⁹⁹⁰ Boston’daki Board genel merkezi ise misyonerin düzenlediği bu iki ziyareti takipçilerine şu şekilde duyurmuştur:

---

⁹⁸⁸ Joseph K. Greene, “Progress”, Western Turkey Mission: Letter from Mr. Greene, *Missionary Herald*, C. LXIII, 1867, s. 103.

⁹⁸⁹ Sanford Richardson, “Letter from Mr. Richardson, May 6, 1867”, Western Turkey Mission: Letter from Mr. Richardson, *Missionary Herald*, C. LXIII, 1867, s. 239.

⁹⁹⁰ Sanford Richardson, “Letter from Mr. Richardson, September 20, 1867”, Western Turkey Mission: Letter from Mr. Richardson, *Missionary Herald*, C. LXIII, 1867, s. 392.

“Hâlihazırda Ankara’da faaliyetlerini sürdüren misyonerimiz Sanford Richardson, Muratça’da önemli hizmetlerde bulunmuş ve bölgeyle yakından ilgilenmiştir.”⁹⁹¹

Muratça kazasının Bursa veya diğer bir merkez istasyon yerine Ankara’da görevli bir misyoner tarafından ziyaret edilmesinin sadece bölgeyi gururlandırmak ve halkın moralini yüksek tutmak gibi bir manası yoktur. Bu, aynı zamanda kasabanın mesafe açısından ne kadar uzak olursa olsun Ankara ile derin ve köklü bağları bulunduğu da işaret etmektedir. Daha önce de ifade edildiği üzere Muratça’nın özellikle de Bursa yahut Batı Anadolu’daki diğer önemli merkezlerden Ankara’ya tertip edilen seyahatlerin güzergâhında bulunması kasabayı Ankara ile irtibatlı kılmıştır. Zira Ankara’ya yolu düşen Board mensuplarının tamamı kasabadan geçmek durumundadır. Zaten küçük bir yerleşim birimi olmasına rağmen Muratça’nın Board arşivlerinde kendisine sıklıkla yer bulması da önemli istasyonların kavşak noktasında bulunmasındandır.

Öte yandan Muratça’da davanın seyri açısından bir sene sonra da yani 1868 yılında da olumlu gelişmelere şahit olunmuştur. Nitekim cemaat mensuplarından toplanan para dört bin beş yüz piastere ulaşmıştır ki bu o güne kadar karşılaşılan en yüksek miktardır. Paranın önemli bir kısmı müteakip bölümde kendisinden bahsedilecek kiliseye tahsis edilmiştir.⁹⁹² Muhtemeldir ki miktarın bu boyutlara ulaşmasının gerekçesi de zaten budur. Zira bir bölgede evangelizm davasının gerçek manada tekâmül edip etmediği orada ibadethaneye sahip olunup olunmadığı olgusuyla izah edilmektedir. Dolayısıyla cemaat mensupları Muratça’nın hakiki bir istasyona dönüştüğünü ispat etmek istercesine yoğun bir bağış kampanyası düzenlemişler ve beklentilerin çok üzerinde bir rakama ulaşmışlardır.

1869 senesinde ise kasabanın kronik sorununa geçici de olsa bir çözüm bulunmuş ve bu reçete misyon takipçilerine aynı yıla ait istasyon raporunda şu şekilde duyurulmuştur: “Sonbaharda Merzifon’daki Teoloji Okulundan bir öğrenci Muratça’ya gönderilmiştir. Kendisi Mart ayına kadar bölgede öğretmenlik yapacak ardından Merzifon’a geri dönecektir.”⁹⁹³ Bu sözler kasabadaki okula bir öğretmen tayin edildiğini göstermektedir. Lâkin henüz kalıcı bir çözüm üretilmemiş ancak kısa süreliğine sorun giderilmeye çalışılmıştır. Büyük bir olasılıkla bu kararın alınmasındaki en önemli

---

⁹⁹¹ *Reports of ABCFM*, 1867, s. 65.

⁹⁹² *PABCFM*, 1867-68, 00315-016.

⁹⁹³ *PABCFM*, 1868-69, 00334-012.

gerekçe yaşanan kan kaybıdır. Zira Merzifonlu öğrencinin istasyona ulaştığı süreçte okulda sadece yirmi bir öğrenci kilise diyakozunun rehberliğinde eğitim almaktadır. İşinin ehli bir eğitmenen yoksun olmak ise iki yıl içerisinde on dört öğrencinin kaybedilmesi neticesini doğurmuştur. Fakat bu kayıp cemaat mensuplarını yetişkinler için de bir istasyon sınıfı oluşturmaktan alıkoyamamıştır. Dört öğrenci ile açılan bu sınıfta okuma yazma ve temel dini bilgilerle alakalı eğitim verilmektedir. Yine Pazar ayinlerinde ortalama cemaat sayısı doksandır. Ayinden sonra dini meseleler hakkında mülahazalarda bulunmak için açılmış olan Pazar okulunun ilk oturumuna ise altmış kişi iştirak etmiştir. Maddi bağışların miktarı ise bir yıl öncesine göre yüz doksan beş piasterlık artış ile dört bin altı yüz doksan beş yükselmiştir.⁹⁹⁴

Bütün bu bilgi ve veriler Muratça'daki gelişim ve büyümenin en belirgin göstergeleridir. Hatta kasaba açısından 1869 senesinin zirveyi işaret ettiği bile varsayılabilir. Zira bahsi geçen yıl, okula ilaveten yetişkinler için bir istasyon sınıfı ve yine bir Pazar okulu açılmıştır. Her ne kadar okuldaki öğrenci sayısı azalsa da bölgeye okulu derleyip toparlayacak bir öğretmen gönderilmesi de önemli ve başarıyı arttırıcı bir gelişmedir. Ayrıca nakdi yardımlar konusunda da kasabada o güne kadar şahit olunan en yüksek miktar toplanarak yeni bir başarıya imza atılmıştır.

1869 tarihinin Muratça açısından zirveye ulaşmaya tekabül ettiğini gösteren en önemli hususlardan birisi de ilerleyen yıllarda kasaba ile ilgili Board arşiv kayıtlarına yansıyan hususların giderek azalmaya başlamasıdır. Özellikle de kendisine daha önce değinilen Bitinya Bölgesi Altıncı Yıllık Toplantısıyla birlikte adeta bir devir kapanmış ve Muratça istasyonunun belgelerinde yer alma sıklık ve genişliği hayli azalmıştır. Bu durum özellikle de misyon faaliyetleri konusunda kendisini hissettirmektedir. Cemaatin nicel ve sosyal yapısı, okulun gelişimi, Pazar ayinlerine katılım, dini inkişaf ve tekâmül, nakdi yardımların miktarı gibi hususların tamamı ya hiç ya da yok denecek kadar az bir biçimde arşiv kayıtlarında yer almaya başlamıştır. Kuvvetle muhtemel bölgede tatmin edici bir başarının yakalanarak istikrarın sağlanması misyonerleri böylesi bir karar almaya itmiştir. Zira durağan seyirde ilerleyen bir istasyondan detaylı bir biçimde bahsetmeye gerek kalmayacak aynı bilgileri tekrar etmek manasız olacaktır.

Bununla birlikte burada ifade edilenlerden her suret ve şekilde kasaba hakkındaki bilgilendirmenin sona erdiği anlamı çıkarılmamalıdır. Nitekim 1870 tarihli

---

⁹⁹⁴ *PABCFM*, 1868-69, 00334-013.

istasyon raporunda misyon faaliyetleri bağlamında Muratça az da olsa kendisine yer bulmuş ve rakam verilmemekle birlikte bölgede kitap satışının günden güne arttığı ve cemaate katılımlar olduğundan bahsedilmiştir.⁹⁹⁵ Herhangi bir sayısal verinin kullanılmamasının gerekçesi bilinmemekle birlikte gerçek manada bir artış olmamasının böylesine bir yaklaşım sergilenmesine zemin hazırlaması muhtemeldir. Herhalde misyonerler kasabada işlerin yolunda gittiğini imâ etmek ve moralleri yüksek tutmak adına bu yolu tercih etmişlerdir.

Muratça'da evangelizm davasının hal ve gidişatı ile alakalı bir sonraki evrak ise 1878 tarihlidir. Dolayısıyla 1870 senesinden sonraki sekiz yıl boyunca, müteakip bölümde kendisine değinilecek kilise haricinde, kasabadaki misyon faaliyetlerinden bahseden hiçbir arşiv belgesi yoktur. Bahsi geçen tarihte ise kasaba kendisine Board Genel Merkezi tarafından yayınlanan arşiv kayıtlarında yer bulmuştur. Belgede Sivas'ta görevli Dr. West'in görev yaptığı bölgeden topladığı bağışların elli poundluk kısmını Muratça'ya aktardığından bahsedilmektedir. Aynı raporda Richardson'un kasabayı da içine alan Batı Anadolu'yu kontrol etmekte güçlük yaşadığına da değinilmiştir.⁹⁹⁶

Arşiv kayıtlarında kasabadaki misyon faaliyetleri hususunda son bilgilendirme ise 1881 tarihlidir. Bahsi geçen sene kaleme alınan istasyon raporunda nicel veriler sunulmamakla birlikte geniş ve detaylı sayılabilecek bir aktarım yapıldığı söylenebilir. Raporda öncelikle bölge insanının en güçlü arzusundan yalnızca kızlara ait bir okula kavuşma beklentisinden bahsedilmektedir. Zira erkek ve kızların birlikte eğitim gördükleri okulun avantajları sınırlı ve kısa sürelidir. Hâlbuki onlar, kızlarının daha yüksek standartlara ulaşarak daha yararlı olmalarının beklentisindedirler. Bu talebe olumlu cevap vermek zaruridir. Zira bu övgüye lâyık bir hevestir. Diğer taraftan erkek okulunun da bulunduğu konumdan daha üst seviyelere taşınması gerekmektedir. Ancak bu ihtiyaçların bizzat yerli halk tarafından giderilmesi çok daha sağlıklı olacaktır. Dolayısıyla bölgedeki cemaat mensuplarının omuzlarındaki yükü kendi kendilerine taşımayı başarabilecekleri ana kadar beklemekte yarar vardır. Yine farklı gerekçelerle her ne kadar bir kısım aile Muratça'dan ayrılmışsa da cemaat mevzi kaybetmemiş nicel manada herhangi bir küçülme yaşanmamıştır. Bunun yanı sıra okuldaki öğrenci sayısı da neredeyse ikiye katlanmıştır.⁹⁹⁷

---

⁹⁹⁵ *PABCFM*, 1869-70, 00357-012.

⁹⁹⁶ *Reports of ABCFM*, 1878, s. 34.

⁹⁹⁷ *PABCFM*, 1881, 00622-005.

Kasabaya yönelik kısmen detaylı bilgilerin yer aldığı raporda en dikkat çekici husus ise somut veriler sunulmasından kaçınılmasıdır. Aslında bunun bilinçli bir tercih mi yoksa gayriihtiyari mi gerçekleştirildiği konusunda tahminde bulunmak zordur. Lâkin değişmeyen bir gerçek vardır ki o da Muratça'nın bir kez daha misyonerlik çağının aydınlık yüzü olarak Batı Anadolu'yu süslediğidir. Board mensupları pek çok istasyonda ulaşamadıkları tatmin ve başarıyı bu küçük kasabada elde ederek önemli bir muvaffakiyete imza atmışlardır. Zira Board arşiv kayıtları göz önüne alındığında Muratça'da 1862'den 1881 senesine uzanan yaklaşık yirmi yıllık bir süreçte istikrarlı bir büyümeden bahsedilebilir. Diğer taraftan 1881 tarihli istasyon raporunun genel merkezdeki yansıması ise şu şekilde olmuştur: "Muratça'da devamıza sadık kalabalık bir cemaat vardır. Ümit verici bir diğer husus ise kız okuluna duyulan güçlü arzudur."⁹⁹⁸

Kasabanın bundan sonraki kaderinin nasıl tayin edildiği, Muratça'da kız okulunun açılıp açılmadığı yahut yeni ve güçlü kurumların oluşturulup oluşturulmadığı gibi hususlarla alakalı kayıtlara yansıyan herhangi bir bilgi olmamakla birlikte, bölgede başarılı çalışmalar yürütüldüğü aşikârdır. Lâkin hiçbir başarı müstakil bir kilise açmak kadar etkileyici olmayacaktır. Müteakip bölümde evangelizm davasının faaliyet yürüttüğü çalışma sahalarında rüştünü ispat ettiğini gösteren en önemli kurumsal yapıdan bahsedilecek ve Muratça Bağımsız Kilisesi'nin kuruluşu ve tarihsel gelişimine değinilecektir.

2.3. DAVANIN HASADI: EVANGELİST KİLİSE

Anadolu'daki Protestan misyonerliği bağlamında değerlendirildiğinde en etkili ve kalıcı sonuçları üreten Boston merkezli Amerikan Board Teşkilatının hedefine aldığı ve faaliyet yürüttüğü istasyonların tamamında kuşkusuz nihai amaç bölgeye nüfuz etmek ve bu topraklarda sosyal, siyasi, kültürel, psikolojik ve elbette ki dini manada egemenlik kurmaktır. Bahsi geçen misyonerlik örgütünün dinsel vasıtaları kullanmak dışında, ustası Büyük Britanya'yı örnek alarak '*Küçük Asya*' olarak nitelendirdiği Anadolu coğrafyasını vaat edilmiş topraklar kabilinden değerlendirmesi ve bu doğrultuda hareket ederek bir nevi ideallerinin batını kısmını oluşturan bu sonuca ulaşmaya çalışmasının gerekçeleri sâbık bölümlerde detaylı bir biçimde izah edilmiştir. Zahiri amaç ise dinsel kurumlar vasıtasıyla müesseseleşmek ve halkı mutlak olana yani

---

⁹⁹⁸ *Reports of ABCFM*, 1882, s. 29.

'*hakikat bilgisi*'ne davet etmek, insanlığı kurtuluşa çağırarak ve Hıristiyanlığın esasları ile Hz. İsa'nın öğretisini toplumsal manada kabul ettirmektir.

İşte bu maksadın belki de en önemli sacayağını teşkil eden ve nihai anlamda dini inkişafa vasıta olacak kurum ise kilisedir. Nitekim misyonerler bir bölgede ancak ve ancak kendi inanç ve prensipleri doğrultusunda hizmet veren bir ibadethane tesis etmeyi başardıkları takdirde maksatlarının hâsıl olduğu hissiyatına kapılmışlardır. Aksi takdirde bir şeyler hep eksik kalmış, hedef istasyonda cemaat mensuplarının sayısı her ne olursa olsun yeterli başarı düzeyinin yakalanamadığı algısıyla hareket edilmiştir. Daha anlaşılır bir biçimde ifade etmek gerekirse Protestan Kilisesi yani ibadethane Board misyonerliğinin zirve noktasıdır. Kazanılabilecek son mevzi, oluşturulabilecek son kurumsal mekanizmadır. Tez çalışmasının kapsamına giren ve Muratça ile mukayese edildiğinde çok daha merkezi ve stratejik bir konuma sahip olan Ankara gibi önemli bir yerleşim biriminde bile müstakil bir kilise kurulamaması ve ibadetlerin bizzat kaynaklarda ifade edildiği şekliyle ancak küçük bir mabette gerçekleştirilebilmesi⁹⁹⁹ meselenin önemi ve etkisini izah için yeterlidir. Benzer şekilde daha önce ifade edildiği üzere İstanbul'da da ibadethane konusunda önemli adımlar atılsa da hiçbir zaman nihai netice elde edilememiş ve kiliseye kavuşma ideali bir ütopya, bir özlem olarak sürekli misyonerlerin ve cemaat mensuplarının yüreklerini sızlatmıştır.

Muratça tıpkı pek çok hususta olduğu gibi kilise konusunda da bilhassa da Batı Anadolu'da başarı yakalanan ve hedefe ulaşılabilen ender istasyonlardandır. Misyonerler kasabadaki elverişli ortamın farkına çok erken tarihlerde vardıkları için en başından itibaren bölgeyi müstakil bir ibadethaneye kavuşturmak için mücadele vermişlerdir. Resmi kayıtlar göz önüne alındığında ilk Board mensubunun Muratça'ya adım attığı 1862 tarihinden üç yıl sonra yani 1865 senesinde o yıla ait istasyon raporunda bölge halkından on beş kişinin kilise üyeliğine lâyık görüldüğü ifade edilerek ilk izlenimler kayıtlara aktarılmıştır.¹⁰⁰⁰ Muratça'da evangelizm davasının ne derece hızlı ilerlediğini ve etkili olduğunu ortaya koyan bu örnek aynı zamanda bölgede bir kilise kurulacağına ilk işareti şeklinde yorumlanabilecektir.

Benzer ifadeler aynı yıl misyoner Greene tarafından kaleme alınan bir mektupta da tekrar edilerek olayın ciddiyeti ve önemi bir kez daha gözler önüne serilmiştir.

⁹⁹⁹ Bu konuda bkz. 3. bölüm, dipnot: 809.

¹⁰⁰⁰ *PABCFM*, 1864-65, 0062-008.

Greene, öncelikle Protestanlık davasının bu bölgede beklentilerin çok üstünde bir gelişme kaydettiğinden bahsetmiş ve bu durumun kendisini fazlasıyla memnun ettiğini belirtmiştir. Bu ifadeler adeta Board Genel Merkezini açılacak ibadethaneye psikolojik açıdan hazırlamak için sarf edilmiştir. Misyoner sözlerine devamla Muratça’da her gün üç tane ayin tertip edildiğini ve her birine otuz ila altmış arasında dikkatli dinleyicinin katıldığını belirtmektedir. Üstelik geriye kalan zamanlarda da yine dini meseleler hakkında bir araya gelinmekte ve fikir alışverişinde bulunmaktadır. Bu buluşmalarda Kitâb-ı Mukaddesten pasajlar okunmakta ve adeta bir vaaz hizmeti verilmektedir. Misyonerin mektubu aslında maksadının ne olduğunu ortaya koyan şu sözlerle tamamlanmaktadır: “İçlerinden on beş tanesi kilise üyeliğine aday olmaya hâiz kimselerdi.”¹⁰⁰¹

Greene’in kaleminden dökülen bu sözler bölgede bir kilise kurmak için şartların müsait olduğunun kibarca ifadesinden başka bir şey değildir. Ayrıca tıpkı yıllık rapordaki gibi misyoner de resmi bir ibadethaneye mensup olabilecek kişi sayısından bahsederek cemaat üyelerinin de zihnen ve kalben kilise fikrine kendilerini hazırladıklarını imâ etmek istemiştir.

Bütün bu çabaların ardından sahip olunan elverişli ortam ve nicel güç Muratça’yı kiliseye kavuşturmuştur. Aslında kasabanın böylesine ‘hayırlı’ bir gelişme için çok fazla beklemesine gerek kalmamıştır. Zira bölgedeki olumlu hava ve sürekli iyiye giden gelişmeler neticesinde genel merkezin de desteğini alan misyonerler ve elbette ki yerli cemaat mensupları 3 Aralık 1865 tarihinde dokuz üyeli Muratça Protestan Kilisesini faaliyete geçirmişlerdir.¹⁰⁰²

Greene, kilisenin açılışını Board mensuplarına ve evangelizm taraftarlarına şu şekilde duyurmuştur:

“Dokuz üyeli Muratça Kilisemiz nihayet hayırlı hizmetlerine başlamıştır. Altı erkek ve bir veya iki kadın dostumuz da deneme süresindedirler. Şayet yeterli olduklarını kanıtlayabilirlerse Nisan ayında onlar da kiliseye kabul edileceklerdir. Dava dostlarımızın dini tecrübeleri hakkında aktarılanlar oldukça ilginç ve memnuniyet vericidir. Zira onların İsa Mesih’i ve haçı yürekten benimsediklerine dair çok fazla delil vardır. Diğer taraftan Komünyon Ayını kalabalık ve dikkatli bir izleyici topluluğu

¹⁰⁰¹ Joseph. K. Greene, “Mooradchai”, Western Turkey: Letter from Mr. Greene, *Missionary Herald*, C. LXI, 1865, s. 203.

¹⁰⁰² Joseph K. Greene, “Letter from Mr. Greene, January 5, 1866”, Western Turkey: Letter from Mr. Greene, *Missionary Herald*, C. LXII, 1866, s. 108.

önünde Pazartesi gerçekleştirilmiştir. Dini ayinlerin her birine ortalama seksen kişi katılmaktadır. Bilecik papazı Hohannes uygun birisi bulununcaya kadar henüz oluşum aşamasındaki bu kilisenin sorumluluğunu üstlenecektir. Bu sayede karanlığın ve günahlar âleminin tam ortasında İsa Mesih'in ordusunun bir diğer karargâhı daha kurulmuştur. Kutsal İncil acaba on bin Ermeni'nin yaşadığı Muratça ve civar köylerin kaderini nasıl değiştirecektir? Cehalet ve günahkârlık, batıl itikatlar ve utanç verici adetler terk edilebilecek midir?¹⁰⁰³

Kuşkusuz misyonerin karanlığa hapsolmuş ve günaha bulanmış kimselerden kastı Katoliklerdir. Daha da mühimi kilisenin faaliyetleriyle birlikte papa taraftarlarının önemli bir mevzi kaybedecekleri ve Protestanlığın nüfuzunun bölgede daha rahat hissedileceği yönündeki beklentiler bu sözlerle birlikte hayat bulmuştur. Bir diğer önemli husus da Muratça'nın civar yerleşim birimleri için merkez addedildiği ve ibadethanenin sadece kasabaya değil bölgenin tamamına ışık tutup ilham kaynağı olacağı yönündeki güçlü iştiyaktır. Misyonerin sözlerinden kilisenin ihtiyaçlarını giderebilecek işinin ehli ve kabiliyet sahibi bir papaza ihtiyaç duyulduğu rahatlıkla anlaşılmaktadır. Nitekim bu vazife geçici olarak Bilecik papazına tevdi edilmiştir.

Greene, aynı yıl kaleme aldığı bir diğer mektupta bölgenin acil ihtiyacı olan kilisenin bugüne kadar ibadethane olarak kullanılmaya elverişli büyüklükte bir bina kiralanamadığı için açılmadığını ancak an itibariyle böyle bir yapıya kavuşulduğunu ve cemaat mensuplarından toplanan altı bin piastere ilaveten genel merkezden gönderilen benzer bir miktar ile faaliyetlerine başladığını duyurmuştur.¹⁰⁰⁴

Bütün bu gelişmeler 1866 tarihli istasyon raporuyla da kayıt altına alınmıştır. Bahsi geçen raporda öncelikle 1865 yılının Aralık ayında bölgede dokuz üyeli bir kilise kurulduğundan bahsedilmektedir. Bu mabet, Batı Anadolu sınırları dâhilindeki dördüncü evangelik kilise olarak kayıtlara geçmiştir. Mart ayında düzenlenen ikinci kurul toplantısında ise kiliseye sekiz kişi daha katılmıştır. Bunun yanı sıra ibadethaneye girme müsaadesi alabilecek başka adaylar da mevcuttur. Bilhassa da cehaletleri yüzlerinden okunan ancak İsa'nın ismi zikredildiğinde yürekleri titreyen ve büyük bir aşk ve iştiyakla hakikati arayan kadınlar bu konuda en şanslılardır.¹⁰⁰⁵

¹⁰⁰³ Joseph K. Greene, "A Church Organized", Western Turkey: Letter from Mr. Greene, *Missionary Herald*, C. LXII, 1866, ss. 108-109.

¹⁰⁰⁴ Joseph K. Greene, "Mooradchai", Western Turkey Mission: Letter from Mr. Greene, *Missionary Herald*, C. LXII, 1866, s. 108.

¹⁰⁰⁵ *PABCFM*, 1865-66, 00098-004.

Raporun muharriri Greene bu noktada yeni bir ihtiyaca daha değinmiş ve mevcut binanın yetersizliğine vurgu yapmıştır. Kilise çok hızlı bir biçimde büyümekte ve daha emekleme aşamasında olmasına rağmen talepleri karşılamakta yetersiz kalmaktadır. Nitekim üyeler dışında ibadetler için toplanan cemaat yüz, yüz elli kişiyi bulabilmekte hatta kimi zaman bu sayıyı bile aşabilmektedir. Yeni bir inşaat için bölgedeki cemaat mensuplarının taahhüdü altı bin dokuz yüz elli piasterdir. Şayet Board heyeti de gerekli fedakârlığı yapıp âlicenap tavrını gösterirse daha geniş bir binaya kavuşulabilecektir.¹⁰⁰⁶

Bütün bu gelişmeler Muratça'nın misyonerlik çağının aydınlık yüzünü gösteren bir evangelizm mucizesi olduğunu bir kez daha gözler önüne sermiştir. Zira Board mensuplarının faaliyet yürüttükleri pek çok istasyonda bir tane bile kiliseleri yok iken Muratça bir ibadethaneye kavuştuktan sadece birkaç ay sonra inkişaf ve büyümenin neticesinde yeni bir mabet arayışına girmiştir. Aslında istatistiki bilgilerde bu ihtiyacı doğrulamaktadır. Zira sonradan gerçekleşen katılımlarla üye sayısı on yedi olan kiliseye 1867 yılında iki kişi daha intisap etmiş ve bu sayı on dokuzaya yükselmiştir.¹⁰⁰⁷ Hatırlanacağı üzere Protestanlık inancına göre cemaate mensup olmak kiliseye de iştirak etmek anlamına gelmemektedir. Dolayısıyla Muratça gibi küçük bir kasabada on dokuz önemsenmesi gereken bir rakamdır. Diğer taraftan 1868 yılında ise bir kişinin daha katılımıyla bu sayı yirmiye yükselmiş ve kilise istikrarlı bir biçimde büyümeye devam etmiştir. Ayrıca yıl içerisinde bölgedeki evangelizm taraftarlarından dört bin beş yüz piaster toplanmış ve bu paranın önemli bir kısmı kilise binasına tahsis edilmiştir. Bu gelişmeden cesaret alan cemaat mensupları uzun bir süredir akıllarına koydukları hamleyi gerçekleştirerek ibadethane için münasip bir arsa satın almış ve inşaat için gerekli olan malzemenin büyük bir kısmınının tedarikini sağlamışlardır.¹⁰⁰⁸

Bu, yerli Protestan nüfusun ne derece iş bitirici olduğunu ve hızlı hareket ettiğini ortaya koyması açısından önemli bir gelişmedir. Ancak daha mühim bir husus vardır ki o da Board Teşkilatının Muratça'ya verdiği ehemmiyeti göstermektedir. Zira genel merkezin o yıl için Güney Batı Anadolu'daki istasyonlara tahsis ettiği bütçenin üçte biri kilise inşaatı için Muratça'ya tevdi edilmiştir. Bir diğer dikkat çekici hadise ise Adapazarı'nda ikamet eden ve Bebek Teoloji Okulu mezunu Alexander der

¹⁰⁰⁶ *PABCFM*, 1865-66, 00098-004.

¹⁰⁰⁷ Joseph K. Greene, "Progress", *Western Turkey Mission: Letter from Mr. Greene, Missionary Herald*, C. LXIII, 1867, s. 103.

¹⁰⁰⁸ *PABCFM*, 1867-68, 00315-016.

Peshdimaljean Mardivos'un bizzat bölgedeki cemaat mensuplarının daveti üzerine Kasım ayında vâizlik yapmak üzere Muratça'ya gelmesidir. Kendisinden beklenen ibadethane inşaatının tamamlanmasından sonra bölgede kalması ve kilisenin papazlık görevini yürütmesidir. Üstelik dört yüz piasterlık maaşının dörtte biri de halk tarafından karşılanacaktır.¹⁰⁰⁹

Gerek bütçe tahsisi gerekse de Adapazarı gibi önemli bir merkezden nüfuz sahibi bir din adamının bölgeye geçici de olsa tayin edilmesi kasabanın ehemmiyetini ve Board Teşkilatı nazarında kazandığı itibarı göstermesi açısından oldukça manidar örneklerdir. Belki de misyonerlerin tabiriyle '*Küçük Asya*' olarak nitelendirilen Anadolu coğrafyasında Muratça kadar hızlı gelişme kaydeden ikinci bir istasyon yoktur. Bu bağlamda değerlendirildiğinde kasabanın bu iki önemli hadise ile birlikte bir kez daha Protestanlık açısından misyonerlik çağının aydınlık yüzü şeklinde nitelendirilme vasfına hâiz olduğu gerçeği ile karşı karşıya kalınmaktadır.

1869 Muratça için adeta yeni bir hasat senesi olmuş ve kilisenin inşaatı güz mevsiminde tamamlanmıştır. Lâkin eksikler henüz tam manasıyla giderilemediği için bir müddet binanın alt katında bulunan dersliklerde hizmet verilecektir. Diğer taraftan 1868 yılının Kasım ayında bölgeye tayin edilen vâiz Mardivos yaklaşık on ay sonra yani sonbaharın başlangıcı itibariyle bölgeyi terk etmek zorunda kalmıştır. Zira kendisi önce İstanos'a gitmiş oradan da Bursa Protestan Kilisesi tarafından okulda öğretmenlik yapmak üzere vazifelendirilmiştir.¹⁰¹⁰ Bu, kasabadaki cemaat mensuplarını derinden sarsan bir gelişmedir. Yaşananlar karşısında sessiz kalmaktansa tepkilerini ortaya koymayı tercih eden yerli evangelistler Board Genel Merkezine hitaben şu satırları kaleme almışlardır:

“Vâiz Mardivos kış boyunca değerli hizmetlerini bizden esirgemediği için müteşekkirimiz. Onun sayesinde Tanrı'nın eli bu kasabaya kadar uzanmıştır. Verdiği mücadele sonucunda acı ve üzüntüden başka hiçbir şey kazandırmayan anlaşmazlıklara nokta konulmuş ve kiliseye itibarı iade edilmiştir. Tanrı'nın bize vaat ettiği gün işte bugündür. Rabbimizin lütuf ve keremi saygıdeğer vâizimizin gayretiyle birleşmiş İncil-i Şerif gönüllülerinin sayısı hayal bile edemeyeceğimiz bir noktaya ulaşmıştır. Dolayısıyla Mardivos'un aramızdan ayrılmak zorunda olması bizi fazlasıyla üzmüştür. Zira her toplantımız onu can kulağıyla dinleme arzusu taşıyan sayısız misafirle şenlenmekteydi.

¹⁰⁰⁹ PABCFM, 1867-68, 00315-016.

¹⁰¹⁰ PABCFM, 1868-69, 00334-012.

Acaba her şeyden önce ibadet için bir araya gelen bu kadar çok insanı vâizsiz bırakmak hangi akla hizmettir? Bölgemizde bir vâizin bulunması şarttır. Şuan bu satırlar kilise toplantısında kaleme alınmaktadır ve Alexander'a geri dönmesi yönünde çağrı yapma konusunda mutabakata varılmıştır. Neredeyse bir yıl boyunca aramızda bulunan ve hizmetlerini esirgemeyen bir Tanrı dostunun yeri kesinlikle Muratça'dır. Hıristiyanlığın esasları ve Hz. İsa'nın öğretilerine sıkı sıkıya bağlı olan bizler, inandığımız değerleri korumak ve daha da geliştirip fevkalâde bir hale dönüştürmek için Alexander'ı aramızda görmek istiyoruz. Yine bizler onun bu bölgeye hakikatin tohumlarını serpmesi için kendisine tevdi edilecek maaş dâhil üzerimize düşen ne varsa fazlasıyla yapmaya hazırız. Bunun karşılığında sizler de üzerinize düşeni yapın ve büyük bir sorumluluk örneği göstererek aydınlığa kavuşmuş Muratça'yı karanlığa gömmeyin.”¹⁰¹¹

Bir tür meydan okuma yahut deklarasyon şeklinde kaleme alınan bu satırlar karşılığını bulmuş ve Muratça açısından mutlu sona ulaşılmıştır. Kazanılan zafer Sanford Richardson tarafından şu şekilde duyurulmuştur: “Bursa Kilisesi âlicenaplığını göstererek vâiz Alexander'ı azat etmiş o da kasabalıların teklifine olumlu yanıt vererek hâlihazırda on sekiz üyesi bulunan Muratça Kilisesine geri dönmüştür.”¹⁰¹²

Bu yaşananlar Muratça'nın Board Genel Merkezi nazarında sahip olduğu prestij ve değeri ortaya koyması açısından önemlidir. Zira kasabalılar yayınladıkları bildirgeyle Bursa gibi önemli bir merkezde görev yapan bir vâizi geri kazanmayı başarmışlardır. Üstelik yazılanlardan anlaşıldığı kadarıyla vâizde bu durumdan hoşnuttur ve herhangi bir itirazda bulunmamıştır. Sadece Alexander'ın temayülü bile Muratça'nın evangelizm davası açısından ne derece kritik ve stratejik bir öneme hâiz olduğunu göstermesi açısından mühimdir.

Öte yandan 1870 tarihli istasyon raporunda da Alexander'ın kasabaya dönüşünün hayırlı neticeler ürettiğinden bahsedilmektedir. Bu sayede bölgede evangelizm davası bambaşka bir ivme kazanmış kilise ve cemaate katılımlar olmuştur. Üstelik bu motivasyon ve enerji sayesinde yeni kilise binası da tamamlanmıştır. Halk ise sorumluluğunu yerine getirmekte ve papazın maaşı için üzerine düşen miktarı düzenli bir biçimde ödemektedir.¹⁰¹³

Öte yandan vâiz Alexander'ın papazlığa atanma töreni bizzat misyoner Richardson'un iştirakiyle gerçekleştirilmiştir. Daha da mühimi bu ritüelin Bitinya

¹⁰¹¹ *PABCFM*, 1868-69, 00334-012.

¹⁰¹² *PABCFM*, 1868-69, 00334-013.

¹⁰¹³ *PABCFM*, 1869-70, 00357-011, 012.

Bölgesi Altıncı Yıllık Toplantısına denk getirilmiş olmasıdır.¹⁰¹⁴ Misyoner törenle alakalı olarak şu satırları kaleme almıştır:

“Yeni ibadethane samimi ve istekli dinleyiciler tarafından dolup taşmaktadır. Kısa bir süre içerisinde papazlar, vâizler, delegeler ve halk büyük bir içtenlikle bizleri selamlamışlardır. Hepsi de erkenden kutsal toplantının gerçekleştirildiği mekânı doldurmuşlardır. Henüz cam takılmamış pencerelerden esen soğuk rüzgâra rağmen sütun ve duvarlara asılı Çin yahut Türk malı uzun fanusların yaydığı loş ışığın kapladığı salondaki konuşmacıların samimiyet ve sıcaklığı herkesi büyülemiş ve dinleyicilerin derin bir hissiyata kapılmasına neden olmuştur. Bu, onların daha önce yaşamadıkları bir şeydir. Ertesi akşam saygın misafirleri rahat ettirmek için ivedilikle halden toplanan parayla pencerelere cam taktırılmasının ardından toplantıya devam edilmiştir. Bir gün sonraya denk gelen Pazar sabahı ise papazlığa atanan kişi için tören tertip edilmiştir. Dört misyoner ve üç papaz diz çökerek adayın etrafını sarmışlardır. Bilecik’ten törene iştirak eden aziz, İncil’den pasajlar okumuştur. Büyük bir kalabalık, sessizlik ve huşu ile asmalarla kaplı tepelerin ve granit kayalıkların ortasında daha önce hiç şahit olmadıkları bu sahneyi izlemişlerdir. Yeni papaz Bebek Teoloji Okulu mezunudur. Eşi ise İstanbul Hasköy’deki kız okulundadır. Her ikisi de çocukluklarını Adapazarı Kilisesinde geçirmişlerdir. Diğer taraftan Muratça halkı da mabetlerini ayakta tutabilmek için hiçbir fedakârlıktan kaçınmayarak her türlü gayreti göstermişlerdir. İlk atamasında papazın maaşının küçük bir kısmını karşılarken bu sefer tamamını üstlenerek fevkalâde bir işe imza atmışlardır.”¹⁰¹⁵

Richardson’un detaylı bir biçimde aktarımda bulunduğu papazlığa atanma töreninin Bitinya Bölge Toplantısına denk getirilmesi manidardır. Bu husus, Muratça’ya bir din adamı tayin edilmesinin Board Teşkilatı için ne kadar ehemmiyetli bir durum olduğunu göstermektedir. Diğer taraftan yerli cemaat mensuplarının henüz ince işçiliği tamamlanmamış kilise binasının her türlü ihtiyacını törenin düzenlendiği gün gidermeleri de dikkat çekici bir husustur. Bu gelişme, onların gerek kendilerine yeni inanç değerlerini aşıl原因an evangelist misyonerlere yönelik hürmetlerinin boyutunu ortaya koyması, gerekse de sâbık ve aynı zamanda yeni papazları Alexander’a gösterdikleri saygı ve sevginin yüceliğine işaret etmesi açısından önemlidir. Konuklar daha fazla zahmet çekmesin ve törenin kutsiyetine gölge düşmesin diye atılan her adım

¹⁰¹⁴ Sanford Richardson, “The Bithynia Union”, Western Turkey Mission, *Missionary Herald*, C. LXVI, 1870, s. 21.

¹⁰¹⁵ Sanford Richardson, “Ordination”, Western Turkey Mission, *Missionary Herald*, C. LXVI, 1870, ss. 21-22.

aynı zamanda bölge halkının iktisadi konularda her hangi bir sıkıntı yaşamadığının açık göstergesidir. Üstelik bu sefer vâizin maaşının tamamının da yerli Protestanlar tarafından karşılanacak olması bu durumu pekiştirmektedir. Alexander, Muratça için önemli bir isimdir ve bu önem sırf kendisinden kaynaklanmamaktadır. Aynı zamanda eşinin de misyonerlik kurumlarında eğitim almış olması papazın bölgede faaliyetlerde bulunmasını daha değerli ve manalı kılacaktır. Böylelikle sadece Alexander'dan değil eşinin hizmetlerinden de faydalanılabilecektir.

1871 Muratça'daki cemaatin gelişimi açısından durağan bir yıl olmuş, nicel manada herhangi bir değişiklik yaşanmamasına rağmen halk arasında misyonerleri memnun edecek bir hissiyat var olmaya devam etmiştir. Ne var ki benzer şeyleri ibadethane için söylemek mümkün değildir. Zira Muratça Kilisesi'nde öylesine beklenmedik bir hadise yaşanmıştır ki belki de kasabada dini faaliyetlerin müteakip yıllardaki kaderini tayin edecek talihsiz bir olaya şahit olunmuştur. Zira vâiz Alexander der Peshdimaljean Mardivos, bir yıl papaz olarak hizmet verdikten sonra hiçbir mazeret göstermeksizin kilisesini ve cemaatini terk etmiştir. Neyse ki bu boşluk kısa sürede doldurulmuş, Merzifon Teoloji Okulu mezunlarından birisi Alexander'ın boşalttığı minberi doldurmak üzere bölgeye tayin edilmiştir. Çiçeği burnundaki mezun kasabalıların sevgi ve saygısını kazandığı takdirde Muratça'ya kalıcı olarak atanacak ve bu yerleşim biriminde resmi manada hizmet etmeye başlayacaktır.¹⁰¹⁶

Muratça'ya yönelik ciddi bir sempati ve ilgi beslediği bilinen vâiz Alexander'ın neden böyle bir karar aldığı yönünde herhangi bir malumat yoktur. Olayların seyri açısından değerlendirildiğinde bu konuda tercihin Alexander'a ait olmadığı bile düşünülebilir. Kuvvetle muhtemel bu Board Genel Merkezinin insiyatifidir ve bölge halkının tepkisini çekmemek adına sorumluluk vâize yüklenmiştir. Nitekim Alexander'ın akıbeti hakkında herhangi bir bilgi verilmemesi de bu ihtimali güçlendirmektedir.

Sâbık Muratça papazının yerini doldurmak için kasabaya gönderilen ve kimliğinden hiçbir surette bahsedilmeyen Merzifon Teoloji Okulu mezunu yeni vâizin bölgedeki misafirligi de çok uzun sürmemiştir. 1873 yılı istasyon raporunda ifade edildiği kadarıyla kendisi başarılı çalışmalarından sonra Ankara'ya gitmek üzere Muratça'dan ayrılmış buna bağlı olarak da kasabadaki kilise ve cemaat kaderiyle baş

---

¹⁰¹⁶ *PABCFM*, 1871, 00375-007.

başa bırakılmıştır.¹⁰¹⁷ Bu ayrılığın bölge halkı için Alexander kadar tahrip edici etkiler taşımaması nedeniyle aşikâr bir biçimde gerekçesiyle birlikte arşiv kayıtlarına yansımaları doğaldır. Zira kimliği sır gibi saklanan vâizin, Muratça ile misyoner evraklarına yansıyan herhangi bir duygusal irtibatı yoktur. Ayrıca kilise ve cemaat mensupları üzerindeki etki ve nüfuzuyla ilgili de herhangi bir bilgilendirme mevcut değildir. Dolayısıyla da bundan sonraki kariyerinden bahsederek bu konuda malumat vermenin herhangi bir mahzuru yoktur.

Yaklaşık altı aylık süreyi ibadethanede görevli bir papazdan yoksun geçiren Muratça, 1873 yılının sonbaharında bölge kilisesinin en istikrarlı sürecine imza atacak ve kasabada en uzun süre hizmetlerde bulunacak yeni bir din adamına kavuşmuştur. Bu buluşma 1874 yılı istasyon raporuna şu şekilde yansımıştır: “Aramıza sonbaharda Arapkir’den katılan Papaz Hampartsoom, Muratça’daki kilise üyeleri ve halk tarafından içtenlikle ve büyük bir coşkuyla karşılanmıştır. Sağduyu ve takva sahibi olan kardeşimizin halkına en derin ve manevi duygularla hizmet edeceği ve ruhunu cemaatimize adayacağı konusunda hiçbir şek ve şüphemiz yoktur.”¹⁰¹⁸

Muratça’da Papaz Hampartsoom’un gayretleriyle önemli işlere imza atılmaya başlanmıştır. Alexander’dan sonra kalıcı bir vâizden yoksun geçen süreçte zuhur eden ihtilaflar büyük oranda sona ermiş, engeller bir bir ortadan kaldırılmış, daha kusursuz bir teşkilata yönelik çalışmalarda sona gelinmiştir. Bölgede yeni bir ruh ve anlayışla gelecekte çok daha farklı şeylere şahit olunacağı açıktır.¹⁰¹⁹ Ancak misyonerlerin yeni papazdan beklentileri bu kadarla da sınırlı değildir. Onlar, aynı zamanda Muratça ve komşu köyleri bir karabulut gibi saran ve halkın canını sıkıp moralini bozan kıtlığın sona erdirilmesi için de Hampartsoom’dan medet ummuşlardır. Zira misyoner Richardson’un tabiriyle tıpkı diğer yerleşim birimlerinde olduğu gibi burada da bu tip maddi felaketlerin önüne geçebilmek için bölge papazına çok iş düşmektedir.¹⁰²⁰ Gerek Osmanlı Devleti gerekse de Amerikan Board arşiv kayıtlarında bahsi geçen kıtlığın bölgede ne derece etkili olduğu konusunda net bir bilgi bulunmamakla birlikte Tanrı tarafından insanlığa imtihan için gönderilen bir musibetin bir din adamı vasıtasıyla sonlandırılabilceğini imâ etmek oldukça manidardır. Bu sayede manevi anlamda

---

¹⁰¹⁷ *PABCFM*, 1872-73, 00407-011.

¹⁰¹⁸ *PABCFM*, 1873-74, 00427-006.

¹⁰¹⁹ *PABCFM*, 1874-75, 00445-010.

¹⁰²⁰ *PABCFM*, 1874-75, 00445-010.

bölgenin saygınlığını kazanan evangelist bir papazın maddi bakımdan da itibar elde edeceği ve şüphesiz bu durumun en çok evangelizm davasına yarayacağı bellidir. Dolayısıyla ellerine geçen her fırsatı değerlendirmeyi iyi bilen misyonerler etkisi olsun yahut olmasın böylesine önemli bir sorunun ortadan kalkmasını da kendi din adamlarına atfederek mevzi kazanma arayışına girmişlerdir.

İstikrarı ve etkileyici çalışmaları neticesinde Hampartsoom'un nâmı '*Küçük Asya*'daki misyon sınırlarını aşmış ve papazın yürüttüğü faaliyetler Board Genel Merkezi tarafından evangelizm hareketini dünyanın dört bir yanına duyurmak için yayımlanan yıllık bültende kendisine yer bulmuştur. 1878 tarihli bu belgede aynen şu ifadeler yer almaktadır: "Muratça'daki kilise manevi bir ruh ve güçle büyümektedir. Üstelik yalnızca kasabaya değil aynı zamanda civar yerleşim birimlerine de hizmet sunan bu ibadethanenin masraflarının yarısı büyük bir fedakârlık örneği gösteren bölge halkı tarafından karşılanmaktadır."¹⁰²¹ Yıllık yayımlanan bu bülten, dünyanın dört bir yanında faaliyet icra eden tüm misyonerlere ait çalışmaların belgesidir. Dolayısıyla az ya da çok değiniyle burada yer almak önemlidir. Muratça da kilise papazının liyakati ve halkının basiret ve ferasetiyle dört yıllık bir emeğin neticesinde 1878 senesi itibarıyla bu bülten de yer alma hakkını elde etmiştir.

Kilisenin faaliyetleri açısından bölgedeki düzen ve istikrarın sağlandığını ve her şeyin misyonerlerin istediği doğrultuda devam ettiğini göstermesi bakımından 1880 tarihli yıllık rapora da değinmekte fayda vardır. Muharriri belli olmayan bu belgede ifade edildiği kadarıyla, Hampartsoom'un hayırlı ve etkili çalışmaları neticesinde kasabadaki cemaat üyeleri arasında en ufak bir kavga yahut münakaşaya tesadüf edilmemektedir. Hatta bir ara papazın görev yerinin değiştirilmesi düşünülmüşse de bölgeye yönelik hizmetleri göz önüne alınarak bu karardan vazgeçilmiştir.¹⁰²²

Benzer şekilde 1881 yılında da değişen bir şey olmamış ve Hampartsoom'un önderliğindeki kilise etkin bir biçimde faaliyetlerini devam ettirmiştir. Board teşkilatının bölge papazından beklentisi çok yüksektir. Zira din adamının yönetimi altındaki cemaat için yapacağı daha çok iş olduğu düşünülmektedir. Üstelik papazın köydeki geniş cemaatinin yanı sıra kendisini bakıp gözetmekle yükümlü hissettiği birkaç farklı grubu daha vardır. O, inançla ve sebatla çalışarak sorumluluklarını

---

¹⁰²¹ *Reports of ABCFM*, 1878, s. 34.

¹⁰²² *PABCFM*, 1879-80, 01501-010.

üzerinde hissettiği insanları kötülük ve günahlardan beri tutmak istemektedir. Aksi takdirde adeta tecrit edilmiş bir biçimde münferit bir hayat süren bu insanlar fenalıkların pençesine düşeceklerdir.¹⁰²³

Hampartsoom'a yönelik beklentilerin ne kadar yüksek olduğunu ve yine Muratça'nın misyonerlik davası nazarında taşıdığı değeri göstermesi açısından dönemin Güney Batı Anadolu misyonerlerinden Theodore Baldwin tarafından kaleme alınan şu sözler de oldukça önemlidir: "Bulunduğu havali ve çevresinde atanmış tek papaz olan dostumuz kendisine bağlı kilisenin yanı sıra diğer iki ibadethanenin dinsel törenlerini de yönetmekle yükümlüdür. Bu, Tanrı'nın ona bahsettiği bir lütuftur. Umulur ki kardeşimiz bu ikramı geri çevirmez ve Rabbin keremine mazhar olur."¹⁰²⁴ ,

Yukarıdaki ifadeler evangelizm davası açısından Muratça'nın önemini bir kez daha vurgulamaktadır. Zira civar yerleşim birimlerinin bir kısmının kontrolü de kasabadan sağlanmaktadır. Diğer taraftan tecrit altında bulunup yalnızlaştıkları varsayılanların papa taraftarı Katolikler olduğunu tahmin etmek çok güç değildir. Böylesine bir çıkarımda bulunmak her ne kadar nicel manada olmasa da nitelik açısından Protestanların bölgeye ciddi bir biçimde nüfuz ettiklerini ortaya koymaktadır.

Muratça'da papaz Hampartsoom'un 1873 yılının sonbaharında kiliseye tayin edilmesiyle başlayan huzur ve sükûn hali yaklaşık on senelik bir sürenin ardından 1883'te son bulmuştur. Kilisede bahsi geçen tarihten birkaç yıl öncesine uzanan ihtilaflar nedeniyle ciddi sıkıntılar baş göstermiştir. Arşiv kayıtlarında kesin bir bilgiye rastlanmasa da bu müşkülâtın itidalli davranamama ve öz-hâkimiyet sorunlarından doğan bir çekişmeyle başladığı düşünülmektedir. İddialara göre kilisenin kendisine lâıyk olmayan bazı üyelere arınma çabaları papaza yönelik hastalıklı bir ruh halinin doğmasına yol açmıştır. Olayların büyümesi neticesinde ise üyelere bir kısmı kiliseden ayrılmış diğerlerini de papazın maaşından kendilerine düşen payı ödememeleri konusunda ikna etmişlerdir.¹⁰²⁵

Tüm bu olumsuz hadiseler bölgede ciddi inkırazlara sebep olmadan müdahale etmek gerekecektir. Bu nedenle misyoner Theodore Baldwin olayları yatıştırmak ve bölgeyi yeniden istikrara kavuşturmak için Muratça'ya gönderilmiştir. Baldwin bu

---

¹⁰²³ *PABCFM*, 1881, 00622-005.

¹⁰²⁴ *PABCFM*, 1881, 00622-005.

¹⁰²⁵ *PABCFM*, 1883-84, 00659-005.

seyahatle ilgili izlenimlerini, yaşadığı tecrübeleri 1884 tarihli istasyon raporunda şu şekilde dile getirmiştir:

“Geçtiğimiz Kasım ayında Bayan Baldwin ve ben, bölgenin yerlisi olan genç bir vâizi de yanımıza alarak Muratça’ya doğru yola koyulduk. Orada iki hafta geçirdik. Bölgedeki farklı zümreleri uzlaştırmak ve ihtilafları yatıştırmak için her yolu denedik. Bu konuda kısmen başarılı olduğumuzu söyleyebiliriz. Ancak nihai manada çözüme ulaşabilmek ve kilise ile cemaatin güvenliğini tesis edebilmek için papazın azledilmesi gerektiği kanaatindeyiz. Elbette ki bu kararları alırken bazı zorluklar yaşayacağımızın farkındayız. Herhangi bir varis bulunmadan papazın kiliseyle olan bağlarını koparmak ne kadar mantıklıdır bunu sizin vicdanlarınıza bırakıyorum. Bu kutlu vazife için arayışlarımız sürüyor. Öte yandan yeni din adamımızla birlikte papazlık görevi Muratça’nın da ötesine taşınacak ve kardeşimiz Bilecik, Göldağı ve Karaağaç’ı da kucaklayacaktır. Bu yerleşim birimlerinde de Tanrı’nın kelâmını vaaz etme görevi bölge papazımızda olacaktır. Hülasa içinde bulunulan koşullar göz önüne alındığında işimizin ne kadar zor olduğu anlaşılacaktır. Yaşanan sıkıntıları ivedilikle aşmak için ciddi desteğe ihtiyaç duymaktayız. Tanrı kendi yolunda verdiğimiz bu çabayı boşa çıkarmasın.”¹⁰²⁶

Misyonerin aktarımından yaşanan sancının ve çekilen sıkıntıların sorumluluğunun Hampartsoom’a yüklendiği, buna bağlı olarak da Muratça’da bir devrin kapandığı ve rüyanın sona erdiği anlaşılmaktadır. Fakat hiçbir gerekçe kasabanın misyonerlik çağının aydınlık yüzü olduğu gerçeğini değiştirmeyecektir. Özellikle de 19. yüzyılın ikinci yarısında kendisinden fazlasıyla söz ettiren kasaba, papaz değişikliği esnasında alınan bir kararla nâmını daha da arttıracaktır. Zira yeni din adamına geniş yetkiler tanınacak ve Muratça Kilisesinin sorumluluk alanı Bilecik, Göldağı ve Karaağaç’ı da içine alacak şekilde genişletilecektir. İki küçük köy konumundaki Göldağı ve Karaağaç için kısmen kabul edilebilir olan bu durum Muratça ile mukayese edildiğinde çok daha gelişmiş ve büyük bir merkez hüviyetindeki Bilecik için anlamsız gibi gözükmektedir. Böylesine bir tercihte bulunmanın gerekçeleri şu şekilde izah edilebilir. Öncelikle daha önce de ifade edildiği üzere evangelist hareket için bir merkezin stratejik ehemmiyete hâiz olması coğrafi lokasyon ve toprak genişliğinden ziyade demografik yapıyla ilgilidir. Zira bir bölgede ne kadar çok azınlık bilhassa da Ermeni nüfus varsa orası misyonerler açısından değerlidir. Bu doğrultuda

---

¹⁰²⁶ *PABCFM*, 1883-84, 00659-005.

düşünüldüğünde Osmanlı Devletinin tanımlamaları Board mensupları için hiçbir anlam ifade etmemektedir. Yani Bilecik'in kent seviyesinde olması, Muratça'nın ise kaza addedilmesi Osmanlı Devletini bağlayan hususlardır. Misyonerler ise barındırılan nüfusun yapısı ve davaya yönelik ilgiye göre istasyonlar kurmuşlar ve faaliyetler yürütmüşlerdir. Muratça'nın da kendisine atfedilen değeri fazlasıyla hak ettiği göz önüne alınca papazın nüfuzunun Bilecik'i kapsamına alacak şekilde genişletilmesini anlamlandırmak biraz daha kolaylaşacaktır.

Diğer taraftan böylesine bir yetkilendirme kasabanın elzem ihtiyacını yani papaz tayinini kolaylaştırmak için de gerçekleştirilmiş olabilir. Bu şekilde Muratça'ya yönelik taleplerin artabileceği dolayısıyla da daha ehil ve nitelikli bir atamaya kapı aralanabileceğinin düşünülmesi de ihtimal dâhilindedir. Zira Hampartsoom gibi başarılı bir figürden sonra onun boşluğunu doldurabilmek için böylesine bir yaklaşımda bulunmak elzemdir.

Sonuç itibariyle kilisenin kurulduğu 1865 yılının Aralık ayından papaz Hampartsoom'un görevden el çektiği 1883 yılına kadar olan on sekiz yıllık süreçte Muratça'da yaşananlar genel itibariyle Anadolu'da şahit olunan manzaralardan çok farklıdır. Nitekim büyük umutlarla '*Küçük Asya*'ya gelen Board mensupları tezin kapsamına giren Ankara ve İstanos istasyonları da dâhil olmak üzere umumiyetle faaliyet yürüttükleri merkezlerde sükûtu hayale uğramış iken Muratça'da farklı bir durum zuhur etmiştir. Ancak misyonerler açısından her başarının can yakan bir yönü de bulunmaktadır. Zira evangelizm hareketinin beklentilerin üzerinde bir ivme yakalaması bölgede meskûn Katolikleri rahatsız etmiş ve kısmen devletin de gücünü kullanarak bir dizi tedbir almaya itmiştir. Müteakip bölümde Muratça kazasında Protestanların katlanmak zorunda kaldıkları zulüm ve baskı faaliyetleri bizzat Board arşiv kayıtlarına dayalı olarak aktarılacaktır.

2.4. ZULME SUSAMAM ZALİMİ AFFEDEMEM

Güney Batı Anadolu'nun küçük ama Protestan misyonerliği açısından da bir o kadar etkileyici ve büyük kasabası Muratça'da, evangelizm davasının beklentilerin çok üzerinde bir ivme yakalaması her ne kadar Board mensupları açısından hayırlı bir neticeyse de bu durumu tersi bir zaviyeden değerlendirenler de olmuştur. Önceki bölümlerde de sıklıkla ifade edildiği gibi '*Küçük Asya*'da Protestan misyonerlerin en

önemli hasmı papa taraftarı Katoliklerdir. Papa yanlılarının Anadolu'nun en güçlü ve nüfuzlu cemaati olarak öne çıkmaları ve yüzyıllarca 'Küçük Asya' topraklarının itibarını koruyan Hıristiyan zümre şeklinde addedilmeleri ve döneminin en güçlü devletleri tarafından korunup gözetilmeleri Protestanların varlığıyla birlikte ciddi boyutta tehdit edilmeye başlanmıştır.¹⁰²⁷ Anadolu'da Hıristiyanlaştırma adına şahit olunan neredeyse her türlü faaliyetin önderi bir başka ifadeyle başat aktörü kabul edilen Katoliklerin, bölgedeki misyonerlik faaliyetlerinin de öncüsü oldukları bilinmektedir. Zira papa taraftarlarının misyonlarını 'Küçük Asya' topraklarına yaymak ve bu coğrafyada davalarını güçlendirmek için verdikleri mücadele 1583 yılına kadar uzanmaktadır.¹⁰²⁸ Bu bağlamda değerlendirildiğinde misyonerlik faaliyetleri neticesinde bugün Türkiye olarak adlandırılan bölgede ilk dini müessesenin papa yanlılarınca tesis edildiği bilinmektedir.¹⁰²⁹ Benzer şekilde ilk eğitim kurumunun mimarı da Katoliklerdir.¹⁰³⁰ Diğer taraftan Protestan misyonerliğinin en etkin dönemi olarak nitelendirilebilecek 19. yüzyılın son çeyreği itibarıyla ise sadece Ermeniler arasında sayıları seksen beş bine ulaşmış Katoliklerin, itibarlı, maddi imkânları yüksek ve söz sahibi ailelere mensup olmaları dikkat çekicidir.¹⁰³¹

Tüm bu gelişmeler çerçevesinde değerlendirildiğinde gerek Ankara ve gerekse de İstanbul ile Muratça'da, evangelizm davasının en önemli muhalifleri Katoliklerdir. Lâkin Ankara ve İstanbul'da Protestanlar, maruz kaldıkları zulüm ve baskı faaliyetlerine ilişkin Osmanlı Devlet yöneticilerine çok fazla sorumluluk yüklememişlerdir. Muratça'da ise durum biraz daha farklı bir mecrada gelişmiştir. Hatta kasabada şahit olunan tatsız hadiseler için papa taraftarlarından ziyade Osmanlı devlet yöneticileri hedef gösterilmiştir. Bu bölümde evangelistlerin ciddi ve önemli başarılarına imza attıklarını iddia ettikleri Muratça kazasında davalarını sekteye uğratan bir dizi hususa bizzat misyoner kaynakları kullanılarak yer verilecektir.

---

¹⁰²⁷ Selahattin Satılmış, *I. Dünya Savaşından Önce Nesturiler ve Misyonerlik Faaliyetleri*, (Yüksek Lisans Tezi), Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006, s. 35.

¹⁰²⁸ Tülün Taş, *19. Yüzyılda Katolik Misyonerlerin Eğitim Alanındaki Faaliyetleri*, (Yüksek Lisans Tezi), Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006, s. 12.

¹⁰²⁹ Serdar Ay, *Misyonerlik ve Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri*, (Yüksek Lisans Tezi), Niğde: Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007, s. 40.

¹⁰³⁰ Önal, a.g.e., s. 40.

¹⁰³¹ Samuel S. Cox, *Diversion of a Diplomat in Turkey*, New York: Charles L. Webster & Co., 1887, s. 286.

Muratça kazasında Protestan misyonerlere yönelik zulüm ve baskı faaliyetleri ağırlıklı olarak 1864 ile 1867 yılları arasındaki üç yıllık süreyi kapsamaktadır. Bölgeyle alakalı ilk resmi kayımda 1863 tarihine ait olduğu göz önüne alındığında tıpkı Ankara'da ve kısmen de İstanbul'da şahit olduğu üzere Muratça'da da evangelistlerin ilk etapta ciddi manada kabul edilme ve benimsenme sorunu yaşadıkları görülmektedir. Ne var ki karşılaşılan ilk olumsuz hadise tahmin edilenin aksine papa taraftarı Katoliklerden değil yerli bir Müslüman Türk vatandaştan kaynaklanmıştır.

Misyoner Greene'in 3 Ocak 1865 tarihinde kaleme aldığı bir mektuba dayanarak aktarılan bu hadise kasabadaki evangelistlerin en yaşlı üyesi Bedros adlı bir Ermeni ile alakalıdır. Belgede ifade edildiği kadarıyla Bedros, hayli varlıklı bir kimsedir. Buna rağmen mütevazı bir hayat sürmekte ve alçak gönüllüğüyle tanınmaktadır. Kendisi 1864 yılının ilkbaharında civar köylerden birinde ikamet eden bir Türk'ün ipekböceklerini yetiştirme işini üstlenmiştir. Aynı zamanda kutsal dinlenme gününde yani her Pazar yanına gelen Türklere Ahitten pasajlar okuma gibi 'güzel' bir alışkanlık edinmiştir. İpek mevsimi sona erdiğinde pek çok kimsenin yaşadığı bir hadise burada kendisinden söz edilen Türk'ün de başına gelmiş ve ipekböcekleri koza örememişlerdir. Bu olay onu öfkeden deliye döndürmüştür. Adam, yaşananların sorumlusu olarak gördüğü evangelist Ermeni'nin yanına gelerek ona İncil okuduğu için işini ihmal ettiğini söylemiş ve şiddetli bir biçimde zavallı Ermeni'yi dövmüştür. Bedros yediği dayağın açtığı yaralara ancak birkaç gün dayanabilmiş ve ardından hayata gözlerini yummuştur.¹⁰³²

Greene'in aktardığı bu olay küçük bir ticari münakaşa ve neticesinde yaşanan hayal kırıklığından kaynaklanıyormuş gibi gözükse de aslında hakikat varsayılandan çok farklıdır. Zira Bedros'u ölüme götüren dayağın bahanesi yine dini bir hususa dayanmaktadır. Diğer taraftan bu olayın gerçekten vuku bulup bulmadığı konusunda kesin bir bilgi olmamakla birlikte yerli Türk'ün gerekçesi Protestan Ermeni'nin İncil okuması nedeniyle işini ihmal etmesidir. Dolayısıyla ipekböceklerinden beklenen verim elde edilememiş ve bu tatsız hadise cereyan etmiştir. Türk'ün tavrının istemsizce mi gerçekleştiği yoksa belirli bir bilinç çerçevesinde mi vuku bulduğu kesin olmamakla birlikte Katolik vatandaşların onu tesirleri altına almış olmaları ihtimal dâhilindedir. Şöyle ki kendilerince '*çoğunluğa muhalif sapkın bir anlayış hatta kâfirlik aşılardan*'

---

¹⁰³² Joseph K. Greene, "Letter from Mr. Greene, January 3, 1865", Western Turkey: Letter from Mr. Greene, *Missionary Herald*, C. LXI, 1865, s. 111.

Protestanların kitapları da kendileri gibi ‘heretik’ kabul edilmelidir.¹⁰³³ Daha ilginç ise Greene’in iddiasıyla yerel yöneticilerin hatta bölge valisinin bu olaya en ufak bir tepki bile göstermemeleridir. Misyoner, yaşananlar karşısındaki çaresizliği şu sözlerle dile getirmiştir: “Kardeşlerimiz ise Türk komşularının saldıgı korku nedeniyle olayın faalinin üzerine gidememişler ve böylesine iğrenç bir olay cezasız kalmıştır.”¹⁰³⁴

Öte yandan yapılan tetkik ve araştırmalarda Osmanlı Devlet arşivlerinde konuyla alakalı herhangi bir malumata rastlanmamıştır. Bunun nedeni hadisenin bir mizansene yahut kaba bir uydurmaya dayanıyor olma ihtimalidir. Bir diğer olasılık da misyonerin iddia ettiği gibi olayın örtbas edilmesi yani üzerinin örtülmesidir. Dolayısıyla da bu tatsız hadise resmi kayıtlara yansıtılmamış olabilir.

Bir diğer önemli vaka ise bizzat Katoliklerin iştirakiyle gerçekleşen önemli bir tutuklama haberidir. Muratça’da evangelizm davasının hızlı bir biçimde yayılması ve kısa süre içerisinde üç bin Ermeni’nin yaşadığı kasabada iki yüzden fazla cemaat mensubunun Protestanlara ait dini ritüelleri takip etmeye başlaması¹⁰³⁵ kuşkusuz papa yanlılarını galeyana getirmiş ve bu büyümenin önüne geçmek için her türlü tedbiri almak zorunda bırakmıştır. Nitekim Protestanlar açısından bölgedeki umut verici gelişmeleri yerinde incelemek için Muratça’yı ziyaret eden Kütahya vâizi Baron Krikor acı bir sürprizle karşı karşıya kalmıştır. Baron’un başına gelenleri öğrenebilmek için Greene’e kulak vermekte yarar vardır. Misyonerin ifadesiyle inançlı ve basiretli bir kimse olarak kendisini ispat etmiş Krikor, Bilecik Papazı Hohannes’in davetine icabet etmek üzere Muratça’ya gitmiş ve orada başarılı hizmetlerde bulunmuştur. Ne var ki iyilik ve doğruluk yolunda atılan olumlu adımlar, kötülüğüyle nâm salmış günahkâr ve zalim başrahibin dolduruşına gelmesine neden olmuştur. O ve kasabanın ileri gelenlerinden iki kişi kaymakamın huzuruna çıkararak Protestanların kasabalarını işgal etmesiyle birlikte huzurlarının kaçtığını ve yakın zamanda cemaatleri üzerinde otorite ve yetkilerinin kalmayacağı şikâyetinde bulunmuşlardır. Kaymakam bu hoşnutsuzluğu valiye bildirmiş, vali de beraberinde birkaç muhafızla birlikte Pazar gününe denk gelen 11 Aralık 1864 tarihinde Muratça’ya gelmiştir. Bu ziyaretin iki gün sonrasında yani Salı

¹⁰³³ Kadir Albayrak, “İzmit Konsili Öncesinde ve Sonrasında Heretik Hıristiyan Akımları”, *Kültürlerin Buluşma Noktasında Uluslararası İzmit Sempozyumu*, ed. Ali Erbaş, İzmit: Sakarya Üniversitesi ve İzmit Belediyesi, 2005, b.a.

¹⁰³⁴ Joseph K. Greene, “A Protestant Beaten to Death”, *Western Turkey: Letter from Mr. Greene, Missionary Herald*, C. LXI, 1865, s. 111.

¹⁰³⁵ Joseph K. Greene, “Hopeful Appearances at Mooradchai”, *Western Turkey: Letter from Mr. Greene, Missionary Herald*, C. LXI, 1865, s. 111.

günü ise Krikor tutuklanmıştır. Üstelik kendisi bundan böyle hükümetin müsaadesi olmadan Muratça'ya gelip vaaz veremeyecektir.¹⁰³⁶

Bu yaşananlar Katoliklerin bölgede hâlâ ciddi nüfuz sahibi olduklarını ortaya koymaktadır. Evangelizm taraftarlarının kısmi başarıları Anadolu'nun ve şüphesiz ki Muratça'nın asli Hıristiyan unsuru olan papa taraftarlarının güç ve etkisini gölgede bırakamamıştır. Mesele paşaya intikal ettirilmiştir ancak bu durum da sorunu çözememiştir. Dolayısıyla meydana gelen bu hadise ivedilikle Bilecik'e iletilmiş oradan da telgraf yoluyla Bursa'ya bildirilmiştir. O esnada Bursa'da görev yapan Greene, haberi alır almaz İstanbul'a doğru yola koyulmuştur. Misyonerin adresi bellidir. Olayın vuku bulmasından tam dokuz gün sonra Perşembe günü öğleden sonra kendisi İngiliz maslahatgüzarı William Stuart'a konuyla alakalı bir brifing vermiştir. Stuart, meseleye gerekli ihtimamı göstererek Hâriciye Nezâreti Sekreteri Ali Paşa'ya bu tatsız hadiseyle ilgili bir mektup yazmıştır. Durumdan haberdar olan Ali Paşa, Krikor'un tutuklanmasında sorumluluğu olduğu varsayılan valiye telgraf çekerek Protestan vâizin serbest bırakılmasını ayrıca hem onu hem de diğer evangelizm taraftarlarını rahatsız etmek yerine onlara sahip çıkılmasını talep etmiştir.¹⁰³⁷

Adeta çok bilinmeyenli bir denklemin sacayaklarını teşkil eden bu olaylar silsilesi misyonerliğin nasıl bir zincirleme sistem üzerine işlediğini gösteren önemli bir örnektir. Öncelikle karşılaşılabilecek en ufak bir güçlüğün bile hiyerarşik bir düzen içerisinde ulaşılabilecek en üst makama ivedilikle iletilmesi bir başka ifadeyle Muratça'dan Bursa'ya çok kısa bir süre içerisinde bilgilendirme yapılması bir misyonerlik başarısıdır. Ancak daha mühimi Board mensuplarının başları sıkıştığında nereye müracaat etmeleri gerektiği konusundaki bilinç ve hassasiyettir. Burada bir kez daha önemli bir gerçek zuhur etmiş ve çırak ustasından yardım talep etmiştir. Küçük bir yerleşim biriminde vâizlik görevini yürüten bir evangelistin yaşadığı sıkıntının bile devlet meselesine dönüştürülmesi ve İngiltere gibi önemli bir Batı ülkesinin bu durumu kendi öz meselesi kabul ederek sahip çıkması, misyonerlik faaliyetlerinin arkasında yatan ana sâikin mevcut olandan çok daha derin bir mana taşıdığını bir kez daha ortaya koymaktadır. Nitekim daha önce de birçok kez ifade edildiği gibi İngiltere ustadır ve

---

¹⁰³⁶ Joseph K. Greene, "Persecution There", Western Turkey: Letter from Mr. Greene, *Missionary Herald*, C. LXI, 1865, s. 111.

¹⁰³⁷ Joseph K. Greene, "Prompt Action of the English Charge d'Affaires", Western Turkey Mission: Letter from Mr. Greene, *Missionary Herald*, C. LXI, 1865, s. 112.

adeta müşfik bir baba edasıyla evladına bir başka ifadeyle çırağına sahip çıkmalıdır. Bir diğer önemli husus da Osmanlı devlet erkinin yaşanan hadiselerden kendi valisini sorumlu tutarak hesap sormasıdır. Zira olaya bizzat dönemin Hâriciye Nezâreti Sekreteri Ali Paşa müdahil olmuş ve Krikor'un azat edilmesini bölge valisinden talep etmiştir. Bu durum Osmanlı devlet yöneticilerinin misyonerlere yönelik katı bir tutum içerisinde oldukları iddiasını çürütecek bir gelişmedir. Zira baskı ve kısıtlama yerel idarecilerle sınırlı kalmış Bâbiâli ise aksi bir tavır sergileyerek tutukluğunun ortadan kaldırılması talimatını vermiştir.

İşlerin bu şekilde yola gireceğini düşünen Board mensupları çok geçmeden yanıldıklarını anlamışlardır. Zira Greene, Stuart ile görüşmesinin ardından kendisine teşekkür etmiş, mutlu ve huzurlu bir biçimde evine dönmüştür. Lâkin misyonerin sabırlı bekleyişi on sekiz gün sürmüş ama bu zaman zarfında Krikor'un serbest bırakılmaması üzerine misyoner yeniden Stuart ile iletişime geçmiştir. Ona göre bu bir aldatmacadır. Üstelik büyük bir endişe ve huzursuzlukla Osmanlı hükümetinin, Büyük Britanya temsilcisini kandırmaya yönelik bu teşebbüsünün sonucunun ne olacağını beklemekten başka çareleri de yoktur. Greene büyük bir çaresizlikle akıbeti hakkında hiçbir malumatının bulunmadığı vâiz Krikor için lütuf ve merhamet sahiplerinin en yücesine dua ederken Muratça'daki '*hakikat taraftarları*' iki kişiyi vâizin durumunu araştırmakla görevlendirmişlerdir. Kendisine mümkün olan her yardım sunulacaktır. Ayrıca Bilecik'in söz sahibi, nüfuzlu, en eski ve en muteber Protestanlarından birisi de bu müşkül durumu çözüme kavuşturmak için Muratça'ya gelmiştir.¹⁰³⁸

Yaşananlar ve bir türlü sonuç elde edilememesi Board mensuplarının bilhassa da Greene'in sabrını taşırmış ve Bâbiâli'ye karşı tavrını değiştirmiştir. Misyoner çaresizliğini, itirazlarını ve daha da mühimi şikâyetlerini şu şekilde dile getirmektedir:

“İnanmak istemesek de yaşanan tüm bu hadiseler geçtiğimiz yaz boyunca İstanbul'da Türk hükümetinin uyguladığı zulüm ve baskı politikasının bir yansımasıydı. Vilâyet yöneticilerine, muhatabımız Ermeniler bile olsa davamızı yayma konusunda mümkün mertebe bize engel olmaları ve işimizi bozmaları yönünde gizli talimatlar verilmiş olması ihtimalinin korkusunu yaşıyorduk. Zira Muratça kazasındaki Türk idareciler alenen sultanın Protestanlara lanet yağdırdığını ve bu davaya hizmet edenlerin davranışlarını tasvip etmediğini haykırıyorlardı. Vali “bunlar çok arsız insanlar, ne

¹⁰³⁸ Joseph K. Greene, "Deception or Evasion", *Western Turkey Mission: Letter from Mr. Greene, Missionary Herald*, C. LXI, 1865, s. 112.

kadar uzağa defederseniz o kadar sıkıntı veriyorlar” demektedir. Hıristiyanlığın nurunun Müslümanların karanlık zihnine de sirayet edebileceği korkusu Türk yöneticilerin manevi otoritesini zayıflatabilirdi. Kısacası Hükümet son altı ay boyunca gerçekleştirdiği faaliyetlerle Protestan reformasyonuna tamamıyla son vermekten memnuniyet duyacağını fazlasıyla kanıtlamıştır.”¹⁰³⁹

Misyoner her ne kadar yaşananlar konusunda ana sorumluluğunun Bâbîâli’de olduğunu imâ etmeye çalışsa da hâlihazırda daha önce yaşadığı tecrübeler nedeniyle ihtiyat payı bırakmayı da ihmal etmemiştir. Zaten duyum üzerine hareket etmekte ve ikinci hatta üçüncü kişilerin aktarımlarına göre çıkarımlarda bulunmaktadır. Vardığı netice ise bildik bir hikâyenin tekrarından başka bir şey değildir. Greene, bir kez daha Büyük Britanya’ya duyduğu minneti dile getirerek ustasına şükranlarını bildirmektedir: “Şayet İstanbul’daki İngiliz hükümetinin temsilcisi İngiltere’den himaye bekleyen yerli Protestanların haklarını savunma konusunda dik durmasaydı, dostlarımızın güvenliği sarsılacak ve İsa Mesih efendimizin kanaatlerini yarma konusundaki çabalarımız dumura uğrayacaktı.”¹⁰⁴⁰

Tüm bu çabalar en nihayetinde meyvelerini vermiş ve vâiz Krikor yaklaşık altı haftalık mahkûmiyetten sonra Hükümet tarafından yayımlanan talimatlara itaat edeceğine dair söz verdirilerek gönülsüzce de olsa paşa tarafından serbest bırakılmıştır. Bununla birlikte Muratça’ya dönüşü yasaktır.¹⁰⁴¹ Her ne kadar tutukluluk halinin sona ermesi mutluluk verici bir hadise olarak yorumlanmışsa da neticesinde konulan yasak, Board mensuplarını ciddi manada rahatsız etmiştir. Buna bağlı olarak da Greene, her türlü risk göz önüne alınarak bu yasağı göz ardı etmeleri gerektiğini söylemektedir. Zira Krikor, Muratça’ya dönme hakkına hâiz olmazsa, Hıristiyanlığın esasları ve Hz. İsa’nın öğretisini anlatan bir vâiz olarak başka bir bölgeye gitme şansından da yoksun kalacaktır. Yine bu haktan mahrum kalmak demek başka vâizlerinde benzer bir durumla karşılaşmaları ihtimalini doğurmaktadır. Yerli vâizler diledikleri yeri ziyaret etme imkânını kaybettikleri takdirde yahut bu izne ancak ve ancak hükümetten alınacak özel bir ruhsatla kavuşmaları durumunda hükümetin, Protestanlara yönelik önyargılarına da

---

¹⁰³⁹ Joseph K. Greene, “Fears in Regard to Government Action”, Western Turkey: Letter from Mr. Greene, *Missionary Herald*, C. LXI, 1865, ss. 112-113.

¹⁰⁴⁰ Joseph K. Greene, “Letter from Mr. Greene, January 31, 1865”, Western Turkey: Letter from Mr. Greene, *Missionary Herald*, C. LXI, 1865, s. 113.

¹⁰⁴¹ Joseph K. Greene, “Release of Krikor-Restricted Liberty”, Western Turkey: Letter from Mr. Greene, *Missionary Herald*, C. LXI, 1865, s. 113.

bağlı olarak, adaletsiz bir biçimde aleyhte kararlar alabileceği ve Protestanlığın kökünü kazımayı hedefleyeceği gün gibi aşikârdır.¹⁰⁴²

İngiliz hükümetinin devreye girmiş olmasına rağmen alınan kısmi özgürlük kararı şikâyetçi pozisyonundaki Katoliklerin etki ve nüfuzunu göstermesi açısından önemlidir. Zira Avrupa'nın belki de dönemi içerisinde en prestijli devleti konumundaki Büyük Britanya'nın çabaları bile Krikor özelinde Protestanlık davasını tam manasıyla huzura kavuşturamamıştır. Bununla birlikte Katoliklerin itirazlarını bir tarafa koymak kaydıyla vâizin tavırları Bâbıâli tarafından gerçekten de tehditkâr bulunmuş olabilir. Zira daha önce de ifade edildiği üzere kamu güvenliği açısından değerlendirildiğinde Osmanlı Devletinin cemaatler arasındaki dengeleri gözetmek ve bu konuda yeterli hassasiyeti göstermek adına böylesine bir yaklaşım sergilemiş olma ihtimali de göz önüne alınmalıdır.

Protestanlar açısından oldukça tahrip edici etkileri bulunan bu hadisenin Board Genel Merkezi tarafından yıllık olarak yayınlanan bültende kendisine yer bulamaması düşündürücüdür. Muhtemelen Board mensupları davayı sekteye uğratacak, moralleri bozup cesaret kıracak böylesine tatsız bir hadiseyi iktibas edip duyurmaktansa üzerini örtmeyi tercih etmişlerdir. Öte yandan yerel düzeyde yine yıllık olarak tutulan 1865 tarihli istasyon raporunda ise bu konuya yer verilmekle birlikte fazla detaya girilmemesi sadece yüzeysel bir biçimde değinilerek meselenin geçiştirilmesi dikkat çekicidir. Raporda öncelikle Bilecik papazı Hohannes'in büyük bir özveri göstererek gerçekleştirdiği ziyaretin ardından Kütahya vâizinin de bölgeye bir seyahat tertip ettiğinden bahsedilmiştir. Ardından vâizin düzenlediği toplantılara değinilerek bunların gösterişten uzak ama başarılı neticeler üreten buluşmalar olduğuna vurgu yapılmıştır. Sonrasında vâizin bölge müftüsünün kışkırtma ve tahrikleri sonucu tutuklanarak muhafız nezâretinde Bolu'ya sürgün edildiğinden söz edilmiştir. Raporun iddiasıyla vâiz suçsuz olmasına ve yargılanmamasına rağmen yaklaşık bir ay hapis yatmıştır. Bu belgede ayrıca din adamının tutukluluk halinin kaldırılması ve özgür bırakılması için fidye talebinde bulunulduğuna değinilmiş ve bu miktarın yirmi pounddan fazla olduğu beyan edilmiştir. Bunun üzerine devreye İngiliz maslahatgüzarı William Stuart girmiş ve vâiz kurtarılmıştır. Ancak Muratça'ya girişine yasak getirilmiştir. Buna rağmen

---

¹⁰⁴² Joseph K. Greene, "Release of Krikor-Restricted Liberty", *Western Turkey: Letter from Mr. Greene, Missionary Herald, C. LXI, 1865, s. 113.*

kendisi dönüş yolunda bölgede üç gün geçirmek zorunda kalmış ve daha sonra Kütahya'ya gitmiştir.¹⁰⁴³

Yıllık raporun kısa ve net hükümlerle yaşanan hadiseleri aktarmaya çalıştığı dikkatlerden kaçmamaktadır. Yine vâizin kim olduğundan bahsedilmemiş ve Krikor'un ismi hiçbir surette zikredilmemiştir. Güvenlik gerekçesiyle böylesine bir tercihte bulunulmuş olabilir. Nitekim raporlar daha fazla kişiye ulaşmaktadır. Mektuplar ise biraz daha lokal kalmakta umumiyetle Board mensupları tarafından okunmaktadır. Bununla birlikte yıllık raporda fidye ve sürgün edilen vilâyet bilgisi gibi farklı detaylara da yer verilerek adeta konuyla alakalı kaleme alınan mektuplar desteklenmek istenmiştir. İlginç olan ise hem raporun hem de mektupların muharririnin aynı kişi olmasına rağmen birbiriyle çelişiyormuş gibi ifadelere rastlanmasıdır. Nitekim mektuplarda olayların müsebbibi olarak kötülüğüyle nâm salmış günahkâr ve zalim başrahip gösterilirken yıllık rapor bölge müftüsünü hedef tahtasına oturtmuştur.

Muratça'da, tam manasıyla gerekçesi ve faili belli olmamakla birlikte zulüm ve baskı faaliyetlerinin temelini teşkil eden hadiseler bu kadarla sınırlıdır. Bunun dışında da bir takım sıkıntılar baş göstermişse de bunlar vâiz Krikor'un tevkifi kadar etkili sonuçlar üretmemişlerdir. Üstelik sonraki yıllarda şahit olunan bu problemlerin aslında tutuklama olayının kırıntıları olduğu belgelerle sabit kılınmıştır. Nitekim 1866 tarihli yıllık rapor da bu hususu doğrulamaktadır. Bahsi geçen raporda Muratça'da vâizin tutuklanma olayından sonra hâlâ evangelizm davasını sekteye uğratmak isteyenlerin bulunduğuna değinilmiş ancak cemaatin bir bütün olarak hareket etmesi ve profesyonelce bir yaklaşım serdetmeyi başarmasının neticesinde nahoş olayların önüne geçilebildiği ifade edilmiştir.¹⁰⁴⁴

Bir diğer hadise ise 1866 yılının son günlerinde yani Aralık ayında gerçekleşmiştir. Bahsi geçen tarihte misyoner Greene tarafından kaleme alınan bir mektupta Muratça'da cemaat üyelerine yönelik zulüm ve baskı faaliyetlerinin kısmen de olsa sürdürüldüğüne değinilerek dava taraftarlarından iki tanesinin yanlış ve iğrenç bir itham ile töhmet altında bırakıldıklarından söz edilmektedir. Kendilerine atfedilen suçlama ise bazı zengin Ermenilerin tıpkı kendileri gibi günahkâr ve zalim bir rahibi öldürmeleri neticesinde suçu zavallı iki Protestan vatandaşa atmalarından başka bir şey

---

¹⁰⁴³ *PABCFM*, 1864-65, 00062-007.

¹⁰⁴⁴ *PABCFM*, 1865-66, 00098-004.

değildir. Greene'in iddiasına göre din adamının ölümünden sorumlu olanlar kellelerini kurtarmak için böylesine bir iftira kampanyası düzenlemişlerdir.¹⁰⁴⁵ Misyonerin doğru bilgileri aktarıp aktarmadığı konusunda şüpheler olmakla birlikte olayı bağladığı husus dikkat çekicidir. Ona göre vâiz Krikor hadisesinden cesaret alanlar o gün ulaşamadıkları emellerini hayata geçirmek için önemli bir fırsat yakaladıklarını düşünerek hareket etmişlerdir. Neyse ki korkulan olmamış ve zavallı Protestanlar temize çıkmışlardır.¹⁰⁴⁶

Netice itibariyle Muratça, yaşanan tüm bu olumsuz hadiselerle rağmen sahip olduğu enerji ve yerli halkın evangelizm davasına yönelik teveccühü yönüyle Anadolu'nun belli başlı birçok istasyonundan farklı bir çizgide evrilmiştir. Board mensuplarının büyük umutlarla misyonerlik faaliyetleri yürüttükleri '*Küçük Asya*'da en azından nicel manada beklentilerin altında bir başarı elde etmeleri ve arzu edilen etki ve nüfuzu oluşturamamaları karşısında Muratça'da evangelizmin farklı bir veçhe kazanması dikkat çekicidir. Anadolu'nun muhtelif istasyonlarına ait Board arşiv kayıtları umumiyetle davanın seyri açısından karamsar tablolar çizerken Muratça ile ilgili belgelerde ağırlıklı olarak umut aşıl原因 ve heyecan uyandıran yorumlarda bulunulması kasabaya misyonerlik çağının yani 19. yüzyılın aydınlık yüzü olma sıfatının rahatlıkla yakıştırılması sonucunu doğurmaktadır.

---

¹⁰⁴⁵ Joseph K. Greene, "Continued Persecution", Western Turkey Mission: Letter from Mr. Greene, *Missionary Herald*, C. LXIII, 1867, s. 103.

¹⁰⁴⁶ Joseph K. Greene, "Progress", Western Turkey Mission: Letter from Mr. Greene, *Missionary Herald*, C. LXIII, 1867, s. 103.

SONUÇ

Bu çalışmada dünyanın dört bir tarafına dağılarak Protestanlığın öğretisi ve prensiplerini evrensel kılmaya mücadelesi veren ABD’li misyonerlerin Anadolu’nun üç önemli istasyonunda yürüttükleri faaliyetler konu edilmiştir. Bu istasyonlar sırasıyla Ankara, İstanbul ve Muratçı’dır. Çalışmanın bir diğer hedefi de evangelizme iman etmiş Amerikan Board Teşkilatı mensuplarının sadece teolojik anlamda dünyayı dönüştürmek amacıyla yola çıkmadıklarını aynı zamanda ait oldukları ülkenin ruhunu ve hayat felsefesini farklı bölgelere ihraç etmeyi gaye edindiklerini ortaya koymaktır.

Yukarıda zikredilen amaçlar doğrultusunda hareket eden misyonerlerin Anadolu toprakları ile tanışma tarihleri 1819’dur. Bahsi geçen tarihte İzmir’e ayak basan Board mensupları ‘*Küçük Asya*’nın farklı noktalarına Batı Anadolu’nun bu önemli ve stratejik kentinden dağılmışlardır. Misyonerlerin hedeflediği toplumsal dönüşümün fitilini ateşleyecek ilk kıvılcım İzmir’de çakılmış ve Anadolu coğrafyasının dört bir yanına yayılmıştır.

Kuşkusuz Anadolu’da faaliyet yürüten misyonerlerin ana hedefi bölgede kalıcı istasyonlar kurmak ve bu merkezler vasıtasıyla Batı dünyası tarafından ‘*Küçük Asya*’ diye tabir edilen Anadolu topraklarında ciddi ve etkili bir ‘*dinsel dönüşüm*’ü tesis etmektir. Bu da ancak sahil ve mutlak olana iman etmekle gerçekleşecektir. ABD’li Protestan misyonerlere göre doğru ve sağlam bir akideye ulaşabilmek için kesinlikle Tanrı’nın kelamına yani İncile kulak vermek ve Hz. İsa’nın sahil öğretisinden sapmamak gerekmektedir. Geriye kalan prensiplerin tamamı gelenektir ve onlar sorgulanır hususlardır. Yani kutsal kitapta yer almayan her şeye karşı çıkılabilir. Bu doğrultuda evangelizm anlayışı çerçevesinde dini faaliyetler yürüten Protestan misyonerlerin zahirdeki hedeflerinin dışında da bir dizi unsura hizmet ettikleri gerçeği kesinlikle göz ardı edilmemelidir.

Board üyesi misyonerlerin gizli bir ajandalarının bulunduğu ve pek çok hususta adeta mensubu oldukları devletin elçilik vazifesini yürüttükleri aşikârdır. Onlar, 18. yüzyılın son çeyreğinde tarih sahnesinde yer almaya başlayan bir devletin siyasi emellerinin yürütücüsü olma vazifesini üstlenmişlerdir. Bu bağlamda misyonerler henüz ayakları üzerine sağlam basamayan, politik veçhede atacağı adımlarla tepki ve dikkat çekebileceği kanaatini taşıyan bir siyasi mekanizmanın ‘*öncü kuvvetler*’i gibi hareket etmiş ve ülkelerinin menfaati doğrultusunda kararlar almışlardır. Bir tür saldırmazlık ve

içe kapanma doktrini olan Monroe Sözleşmesi ile adeta elini kolunu bağlayan ABD'nin görünüşte 'masum' ve 'iyiliksever' bir hareket vasıtasıyla genelde dünya özelde ise Anadolu coğrafyasında söz sahibi olmak ve emperyalist amaçlarına ulaşmak gibi bir hedef gütmesi neticesinde misyonerlere aracı rol vazifesi yüklemesi son derece anlaşılır bir durumdur.

Bir diğer husus da kültürel ve sosyal dönüşümle alakalıdır. Board özelinde cereyan eden ABD misyonerliğinin gizli maksatlarından bir diğeri de bu olsa gerektir. Nitekim kendilerine seyyahları örnek alan ve onların çizdiği rota doğrultusunda Ankara, İstanos ve Muratça istasyonlarına ulaşan evangelistlerin bir hayli derinlikli ve manalı kayıtlar tutmaları, faaliyet yürüttükleri coğrafyalardaki her türden unsuru adeta bir gezgin edasıyla en ince ayrıntısına kadar kaydetmeleri ve Boston'daki genel merkezlerine bildirmeleri dikkat çekicidir. Diğer taraftan misyonerlerin tavır ve rol alma konusunda da hedef kitlelerinin psikolojik ve toplumsal hallerini gözetmeleri onları incitecek her türlü davranıştan kaçınmaları ve mensubu oldukları ülke ile görev yürüttükleri toprakları sürekli mukayese ederek çıkarımlarda bulunmaları da kültürel ve sosyal manada bir tür 'dezenformasyon' faaliyeti yürüttüklerini ortaya koyan en bariz göstergelerdendir.

ABD'li misyonerlerin misyon faaliyetlerini gerçekleştirirken 'üzerinde güneş batmayan İmparatorluk' vasfıyla ünlenen Büyük Britanya'yı örnek alması da evangelizm faaliyetlerinin dinsel boyut dışında başka maksatlara da hizmet ettiğini ortaya koyabilecek önemli işaretlerdendir. Bu öylesine bir benzeşmedir ki tıpkı İngiltere gibi ABD'de Protestanlaştırma savaşını Hindistan'dan başlatmıştır. Bir diğer husus da Anadolu'da ve kuşkusuz Ankara, İstanos ve Muratça'da evangelist misyonerlerin evsahipliğini İngilizlerin üstlenmiş olmasıdır. Şöyle ki 'Yeni Dünya'dan yola çıkıp 'Eski Dünya'ya adım atan Board mensuplarını kucaklayan ve onlara rehberlik yapanlar da öncelikle İngiltere hükümetinin resmi yetkilileri ve İngiliz tüccarlar olmuştur. Bu bağlamda değerlendirildiğine varlığını hissettirdiği toprakların tamamını sömürgeleştiren, her türden zenginliğini ülkesine taşıyan ve din, dil, kültür gibi araçlar vasıtasıyla sosyal manada 'dönüştürme ve değiştirme' mücadelesi veren İngiltere'nin çırağı konumundaki ABD'nin de benzer bir rota tayin etmesi son derece anlaşılır bir durumdur.

Tüm bu hususlar göz önüne alındığında ABD menşeli misyonerlik faaliyetlerinin salt dini bir düzlemde gerçekleştirilmediği aynı zamanda sosyal, kültürel, toplumsal ve psikolojik etmen ve dinamikleri de kapsayan bir hareket olduğunu anlamak ve anlamlandırmak daha kolay hale dönüşmektedir. Misyonerler ABD'nin yarıresmi temsilcileri olarak 'örtülü' bir elçilik vazifesi üstlenmiş, mensubu oldukları ülkenin menfaat ve kazanımları için ciddi mücadele vermişlerdir. Bunun neticesinde de belki nicel olarak değil ama nitel manada faaliyet yürüttükleri coğrafyalarda ciddi etki ve izler bırakmışlardır.

Tez çalışmasının kapsamına giren Ankara, İstanos ve Muratça istasyonlarının Protestan misyonerler tarafından ilk kez ziyaret edilme tarihleri sırasıyla 1862, 1864 ve 1863'tür. Anadolu'daki misyon faaliyetlerinin başlangıç tarihi göz önüne alındığında arada yaklaşık kırk yıllık bir farkın bulunduğu gözden kaçmamaktadır. Kuşkusuz araştırmaya konu olan ve Board mensuplarınca dış istasyon şeklinde adlandırılan bu yerleşim birimlerinin Türkiye coğrafyasındaki Protestanlaştırma faaliyetleri açısından değerlendirildiğinde olgunluk evresinde yani geç sayılabilecek bir tarihte ziyaret edilmelerinin farklı gerekçeleri vardır.

Bu durumun en önemli nedeni üç istasyonun da merkezi Boston'da bulunan *American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABFCM)* Türkçe adıyla Amerikan Board Teşkilatı tarafından tarihin hiçbir döneminde merkez üs olarak kabul görmemeleridir. Ne Ankara, ne İstanos ve ne de Muratça bu teveccühü elde etmiş her üç bölgede tez kapsamına giren yaklaşık yirmi üç yıllık zaman zarfında ya dış istasyon yahut da sıradan birer yerleşim birimi olarak Board kayıtlarında kendilerine yer bulmuşlardır.

Misyonerlerin ziyaretlerini geciktirmelerindeki bir diğer önemli neden de bahse konu olan istasyonlardaki Katolik tahakkümüdür. Nitekim ABD'li Protestanların Anadolu coğrafyasındaki en güçlü ve önemli hasımları papa taraftarı Katoliklerdir. Müslüman yahut diğer azınlık unsur ve cemaatlerle kısmi manada mücadele eden ve umumiyetle dostane ilişkiler geliştirmeyi başaran evangelist misyonerlerin benzer bir münasebeti Katoliklerle kuramamış olmaları dikkat çekicidir. Zira zimmî nüfus açısından değerlendirildiğinde papa taraftarları Anadolu'nun egemen Hristiyan unsuru olarak kabul görmüşlerdir. Kıta Avrupası devletlerinin desteğini alan bilhassa da Fransa'nın himayesi ile ciddi bir nüfuz elde eden Katoliklerin yeni kurulmuş bir devlet

olan ABD'nin ve daha da mühimi Batı dünyasının egemen unsuru Büyük Britanya'nın gölgesinde hareket eden Protestanları rakip görmesi ve diğer Hıristiyan cemaat ve unsurlardan ayırması çok doğal karşılanmalıdır.

Bu bağlamda değerlendirildiğinde Ankara'nın evangelist Board mensupları için en büyük talihsizliği kentteki Katolik nüfusun etkisi ve gücüdür. Diğer Anadolu kentleri ile mukayese edildiğinde azınlık nüfus anlamında geride kalan bir şehrin başat Hıristiyan aktörünün papa taraftarları olması ikinci bir dezavantajı teşkil etmiş ve Protestan misyonerlerin bölgeyi ziyaretlerini geciktirmiştir.

Bununla birlikte hiçbir husus evangelistleri Ankara'ya adım atmaktan alıkoymamıştır. Misyonerler şehre ulaşır ulaşmaz bölgede görevlendirilecek bir vâiz yahut yerli yardımcının arayışına girmişlerdir. Zira bir yerleşim biriminde etkin olmak ve orada faaliyet yürütmek için en elzem husus bir temsilciye sahip olmaktır. Bu sayede misyonerlerin yokluğunda gerekli temas ve irtibat kurulabilecek bölgeden haber akışı sağlanabilecektir. Bunun bilincinde olan Board mensupları bıkip usanmadan genel merkezle yazışmalar gerçekleştirmiş ve bölgeye bir hizmetkârın atanması için mücadele vermişlerdir. Bu yöndeki çabalar 1865 yılında meyvelerini vermiş ve Ankara'ya bir yerli yardımcı atanmıştır. Böylelikle 1862 senesinde dış istasyon olarak kabul gören Ankara'nın en büyük arzusu yerine getirilmiştir. Abkar Hailozyan adındaki bu hizmetkârın kentteki faaliyetleri üç yıl sürmüştür.

Bununla birlikte Ankara'nın görevlendirmeler konusundaki altın çağının 1866 yılı olduğu varsayılabilir. Zira bahsi geçen tarihte Sanford Richardson kente tayin edilmiştir. Bu bir dış istasyon için olağanüstü bir gelişmedir. Nitekim pek çok merkez istasyonda bile herhangi bir misyoner vazifelendirilmemişken Ankara gibi genel merkez tarafından görece daha ehemmiyetsiz kabul edilen bir istasyona resmi bir görevli atanmıştır. Ne var ki Richardson'un kentteki varlığı çok kısa sürmüş misyoner bir yılı tamamlamadan şehri terk etmiştir.

Tüm bu hususlar göz önüne alındığında Ankara'nın kalıcı bir vâiz yahut yerli yardımcıya sahip olma konusunda ciddi manada sıkıntı yaşadığı sonucuna varılmıştır. Misyonerlik davasının en zaruri ihtiyacı olan bu hususun hiçbir dönemde kalıcı şekilde çözüme kavuşturulamaması, kentteki faaliyetlerin her zaman ağır aksak bir biçimde yürütmesine yol açmıştır.

Bir kenti Protestan misyonerliği davası açısından önemli ve etkili kılacak birinci unsur bölgede bir hizmetkâr vasıtasıyla temsil edilmek iken ikinci unsur da teşkilatlanma konusunda kalıcı adımlar atmaktır. Misyonerler faaliyet yürüttükleri bölgelerde ses getirmek, üs kurmak ve daha da mühimi yeni neferler kazanabilmek için mutlak surette davalarını yayabilecekleri vasıtalara sahip olmak durumundadırlar. Bu bağlamda değerlendirildiğinde de Ankara'nın Protestanlık için ümit verici ve umut aşılایıcı sonuçlar üretmediği görülmüştür. Zira Board mensupları olağanüstü bir gayret sarf etmelerine ve emek harcamalarına rağmen kentte ne bir okul açabilmiş ve ne de misyonerlik davasının zirve noktası kabul edilen ütopyayı hayata geçirip bir kilise kurabilmişlerdir.

Misyoner evrakları cemaate üye olanların sayısını sürekli iki elin parmağını geçmeyecek rakamlarla ifade etmişler, davanın en parlak döneminde bile bu sayının bir düzine ile sınırlı kaldığını vurgulamışlardır. Nicel manada yakalanmayan başarı nitel olarak da elde edilememiştir. Daha önce de ifade edildiği üzere kentte azınlıkların en temel ihtiyacı olan eğitim öğretim faaliyetlerine dönük kalıcı ve somut bir adım atılamamıştır. Ayrıca her ne kadar Ankara'da Protestan cemaatine mensup olanların bir araya gelip ibadet ettikleri bir ibadethaneleri bulunsa da müstakil bir kilise Ankara'daki Protestan misyonerliği tarihinin hiçbir döneminde kurulamamıştır.

Bu noktada misyonerlerin özelde Ankara, genelde ise Anadolu topraklarında ana hedef kitlesinin Ermeniler olduğunu belirtmekte yarar vardır. Board mensuplarını bu cemaate iten çok önemli nedenler bulunmaktadır. Osmanlı Devleti topraklarındaki Ermenilerin Rumlar ve Yahudiler'e göre daha dağınık bir biçimde yaşamaları bu sebeplerin başında gelmektedir. Zira bir arada bulunmamak birlikte hareket etmeyi ve güçlü bir milli ve dini geleneğe sahip olmayı engellemektedir. Bunun yanısıra Ermenilerin sosyal bağlarının kuvvetli olmaması ve okuma yazma oranının düşüklüğü de Protestan misyonerleri Ermenilere yöneltmiştir.

Öte yandan kentteki en önemli başarı basın yayın alanında yakalanmıştır. Zira misyonerlerin temel haber bülteni olan ve Ermenice ve Ermeni Türkçesi dillerinde yayımlanan Avedaper dergisinin 1866 yılında seksen iki kişilik bir abone sayısına ulaşması mühim ve dikkat çekicidir. Yine kitap satışları konusunda da yeterli olmasa da tatmin edici sonuçlar elde edildiği söylenebilir. Nitekim satışlar sonrasında elde edilen

gelir her ne kadar belli başlı merkez istasyonlarla mukayese edildiğinde düşükse de kentteki diğer vasıtalar göz önüne alındığında belirli bir ehemmiyet arz etmektedir.

Misyonerler Anadolu'daki basın yayım faaliyetlerini yönlendirmek maksadıyla 1822 yılında Malta'da bir matbaa kurmuşlardır. Dini faaliyetler kapsamında değerlendirildiğinde en kalıcı sonuçların kitap ve dergi satışı üzerinden yakalanması neticesinde bu matbaa 1833 yılında İzmir'e 1853 senesinde ise oradan İstanbul'a taşınmıştır. Bu sayede yazılı materyallere ulaşmak daha kolay olacaktır. Bunun yanısıra üretilen malzemenin dil tercihi de bir hayli ilginçtir. En başından itibaren kendi lisanlarını seslendirme konusunda zorlanan Ermeni ve Rum cemaatleri için ABD'li misyonerler tarafından iki farklı dil türetilmiş ve bunlara '*Greko-Türkçe*' ve '*Ermeni Türkçesi*' isimleri verilmiştir. Zira azınlık unsurların tıpkı yerli nüfus gibi aşına olduğu ve rahatlıkla kendilerini ifade edebildikleri yegâne dil Türkçe'dir. Bunu da Ermeni veya Rum alfabesiyle okuyabildikleri için bu tür bir yöntem izlenmiştir.

Bununla birlikte Ankara'nın hemen kuzeyinde yer alan ve bugün Yenikent olarak adlandırılan İstanos'un kaderi de şehir merkezinden çok farklı değildir. Aynı sıkıntılar ve ıstıraplar bu kasaba için de geçerli olmuş ve İstanos vâiz yahut yerli yardımcı konusunda Ankara'ya benzer bir hikâyenin tanığı olmak durumunda kalmıştır. Aslında Board mensupları bu kasabaya büyük umutlarla adım atmışlardır. Ankara'da yaşanan hüsrân ve tatminsizlik onları civar bölgelerde arayışa itmiştir. İstanos'da bu arayışlar sonucunda evangelistlerin hedef noktası haline dönüşmüştür. Kent merkezine yakınlığı ve ulaşım manasında her hangi bir sıkıntının yaşanmaması kasabayı cazip kılan en önemli unsurlardandır. Mesafe bakımından yakınlık hızlı hareket etmeyi sağlayacak ve İstanos ile sürekli irtibat kurulabilmesini mümkün kılacaktır.

Misyonerleri bahsi geçen yerleşim birimine çeken bir diğer unsur da kasabanın bir Ermeni yurdu olmasıdır. Üstelik Katoliklerin kent merkezindeki kadar itibarlı ve nüfuz sahibi olmamaları da Board mensuplarının elini güçlendiren en önemli husustur. Bu avantajları fırsata çevirebileceklerini düşünen misyonerler Ankara'ya ilk kez adım attıkları tarihten iki yıl sonra yani 1864 senesinde İstanos'u ziyaret etmişlerdir. Kasabanın dış istasyon olarak kabul görmesi de kent merkezinden beş yıl sonraya tekabül etmiştir. Nitekim İstanos istasyon olarak kabul gördüğünde takvim yaprakları 1867 tarihine işaret etmektedir.

Kasabanın Ankara ile bir dizi ortak yönü ve farklılıkları bulunmaktadır. Benzerlikler konusundaki ilk husus vâiz yahut yerli yardımcı konusundaki talihsizliktir. Tıpkı Ankara'da şahit olunduğu üzere İstanbul'da da hiçbir dönemde kalıcı bir hizmetkâr görevlendirilememiştir. İki yerleşim biriminin bu konudaki hüsrani o kadar benzerdir ki İstanbul'a umut ışığı olan ancak çok fazla zaman geçmeden sönüp giden yerli yardımcı bile aynıdır. Bu kişi Abkar Hailozyan'dan başkası değildir. Bir kenti hüsrana uğratan ama başka bir kasabaya umut aşıl原因 gelişme 1868 yılında yaşanmış ve bahsi geçen tarihte Abkar, Ankara'dan İstanbul'a tayin edilmiştir. Ancak bu umudun sonu da hüsrandır. Nitekim görevlendirme yaklaşık dört yıl sürmüş ve yerli yardımcı 1872 senesinde kasabadan hatta Ankara'nın dâhil olduğu Galatya'dan ayrılmıştır.

İki yerleşim birimi arasındaki bir diğer ortak nokta ise teşkilatlanma konusundaki başarısızlıktır. İstanbul'da da tıpkı Ankara'da olduğu gibi ne eğitim öğretim alanında ne de dini anlamda kurumsallaşma sağlanamamıştır. Gerçi kent merkezi ile mukayese edildiğinde kasabada müesseseleşme konusunda daha kalıcı adımlar atıldığı söylenebilir. Zira İstanbul'da gerek okul olmaya müsait gerekse de kilise olarak kullanılmaya elverişli binalar bulunmuş ama arzu edilen gelişme kaydedilememiş ve kurumsallaşma gerçekleştirilememiştir.

İki yerleşim birimi arasındaki ortak noktalar kalıcı hizmetkârdan yoksunluk ve teşkilatlanma konusundaki hüsrani iken, farklılıklar başka bir çizgide evrilmiştir. İstanbul'u Ankara'dan ayıran en önemli husus Board arşiv kayıtlarına da belirgin bir biçimde yansıyan Katolik zulmüdür. Bölgedeki papa taraftarları kısmen yerel yöneticilerin de desteğini alarak kasabadaki Protestan cemaati mensupları üzerinde baskı kurmuş ve onları yıldırma çalışmışlardır. Hâlbuki misyonerler İstanbul'da böylesine bir sürprizle karşılaşmayacakları ümidiyle kasabaya gelmişlerdir. Ancak beklentilerin aksine bir durum söz konusu olmuş ve kasabada Katolik baskısı kent merkezinden görece daha fazla hissedilmiştir. Aslında bu tip sıkıntılar kent merkezinde de zuhur etmiştir. Lâkin Ankara'daki cebir ve şiddet kasabadakiyle mukayese edildiğinde yok hükmündedir. Zaten merkezdeki sıkıntılar arşiv kayıtlarında da kendisine fazla yer bulmamıştır.

İki yerleşim birimi arasındaki bir diğer fark ise Ankara'da cemaate katılımın sınırlı kalmasına karşın İstanbul'da kısmi manada başarı yakalanmış olmasıdır. Kasabada onlu rakamlarla hayat bulan Protestanlık davası 1868 yılında büyük bir patlama

sonucunda yüzölçümlere ulaşmıştır. Bu başarı her ne kadar kalıcı değilse de dikkat çekicidir ve önemsenmelidir. Nitekim Ankara kent merkezinde tarihin hiçbir döneminde bir düzineyi geçmeyen dava taraftarı varken böylesine küçük bir kasabada ulaşılan netice hayranlık uyandırıcıdır.

Tez araştırmasının kapsamına giren son istasyon olan Muratça misyonerlik faaliyetleri bağlamında diğer iki yerleşim birimi ile mukayese edildiğinde Board mensuplarını en fazla tatmin ve mutlu eden merkez olarak dikkatleri çekmektedir. Küçük ve gözlerden uzak bir kasaba olmasına rağmen yakalanan başarı dudak ısırtacak cinstendir. Öncelikle şunu ifade etmek gerekir ki Muratça sadece Ankara ve İstanbulla mukayese edildiğinde değil aynı zamanda Anadolu'daki belli başlı merkez istasyonlarla ve muhtelif dış merkezlerle karşılaştırıldığında da ciddi manada ivme yakalanan bir istasyon olarak ön plana çıkmıştır.

Muratça asıl itibarıyla Bursa'ya bağlı bir dış istasyon iken iki farklı özelliği gerekçesiyle tez çalışmasına konu edilmiştir. Bunlardan ilki Ankara ile ilgili Board arşiv kayıtlarının neredeyse tamamında kasabaya yer verilmiş olmasıdır. Zira kasaba Bursa ile Ankara arasındaki misyoner rotasının kavşak noktasında bulunmaktadır. Dolayısıyla Batı Anadolu'dan Orta Anadolu'ya daha doğru bir ifadeyle Ankara'ya doğru yola çıkan Board mensuplarının tamamı Muratça'ya uğramak durumunda kalmışlardır.

İkinci neden ise yukarıda da ifade edildiği üzere Protestanlığın Anadolu'daki genel seyrinden uzak bir tablo çizmesidir. Nitekim büyük umutlarla ABD'den yola çıkıp '*Küçük Asya*' ya ulaşan misyonerlerin en azından nicel manada elde ettikleri netice umumiyetle beklentilerin çok altında kalmıştır. Misyonerlik faaliyetleri açısından önemli merkezler kabul edilen İstanbul, Bursa, Erzurum, Harput, Van, Trabzon gibi kentlerde bile cemaate katılımlar ve kurumsallaşma açısından tatminkâr sonuçlar elde edilememişken bugün Bilecik iline bağlı ve yeterince ücra sayılabilecek bir coğrafi lokasyona sahip küçük bir beldede 19. yüzyılda gurur verici sonuçlara ulaşmak hem cesaret arttırmış hem de Protestan misyonerliği üzerine çalışmalar yürüten araştırmacılar için müstesna bir örnek teşkil etmiştir.

Bu noktada Muratça'yı Ankara ve İstanbul'dan farklı kılan hususlara da yer vermekte yarar vardır. Öncelikle kasabanın en büyük talihi misyonerlerin bölgede faaliyet yürüttükleri her dönemde kalıcı vâiz yahut yerli yardımcıya sahip olmasıdır. Aslında hizmetkâr istihdamı bu bölge için bir zorunluluktur. Zira 1863 tarihinde yani

misyonerlerin kasabaya ayak bastıkları sene içinde derhal dış istasyona dönüştürülen ve bu dönüşümden iki yıl sonra da misyonerlik faaliyetlerinin kurumsallaşma konusunda zirve noktasına işaret eden kiliseye kavuşma fırsatını yakalayan bir beldenin daimi bir hizmetkârdan yoksun bırakılması imkân dâhilinde değildir. Buna bağlı olarak da Muratça, 1865 yılında kilisenin teşekkülünden 1883 yılına kadar olan on sekiz yıllık süreç boyunca kısa fasıllarla ve nöbet değişimleriyle birlikte sürekli bir vâiz yahut din adamı tarafından kontrol edilebilme imkânına sahip olmuştur.

Muratça'nın kilise konusundaki yegâne başarısı, bu ibadethanenin faaliyete geçirilmesi değildir. Aynı zamanda dini faaliyetlere katılım konusunda da takdire şâyân neticeler elde edilmesidir. Kasabada gerek cemaate üye olma gerekse de kiliseye devam etme konusunda çok hızlı bir biçimde yüzlü rakamlara ulaşılarak önemli bir başarı yakalanmıştır.

Muratça'nın kilise haricindeki bir diğer başarısı da okullaşmadır. Kasabada kiliseyle aynı tarihte bir de okul açılmıştır. Her ne kadar öğrenci sayısı hiçbir dönemde kiliseye üye olanların sayısına yaklaşmasa da böylesine küçük bir yerleşim biriminde okul açabilmek önemli bir başarıdır. Eğitim öğretim faaliyetleri evangelist hareketin en önemli sacayaklarından birisini teşkil etmektedir. Zira eğitilmiş bireyler davaya tutunma ve sadâkat konusunda '*kara cahil*'lere göre daha fazla güven uyandırmaktadırlar. Ayrıca toplum içerisinde itibar görme ve sözü dinlenme konusunda da rakiplerine göre daha avantajlıdırlar. Bu husus kadınlar için daha fazla önem arz etmektedir. Çünkü onlar evlerinin gizli reisleridir ve ikili münasebetler konusunda erkeklere göre daha fazla ön plandadırlar. Dolayısıyla kilise kadar olmasa da faaliyet yürütülen bir bölgede okullaşma konusunda kalıcı adımlar atmak Protestan misyonerliğinin olmazsa olmazlarındanındır.

Muratça'yı tez araştırmasının kapsamına giren diğer iki istasyondan olumlu manada ayıran bir diğer hususiyet de Bitinya Bölgesi Altıncı Yıllık Toplantısı'nın kasabada gerçekleştirilmesidir. Misyon tarihi açısından son derece prestijli bir yere sahip olan bu buluşma, Kuzey Batı Anadolu'nun önemli bir kısmını teşkil eden istasyonlarda görevli misyonerleri ve farklı zümre ve gruplardan saygın din adamlarını bir araya getirmektedir. Böylesine önemli bir kongrenin Muratça'da vukû bulması da kasabada Board Teşkilatı tarafından atfedilen ehemmiyeti ortaya koymaktadır.

Kuşkusuz her başarı için bazı kefâretlerin ödenmesi gerekir. Tıpkı İstanos'da olduğu gibi Muratça'da da kaydedilen mesafe ve elde edilen olumlu sonuçlar bölgedeki Katolikleri rahatsız etmiş ve kısmen yerli yöneticilerin de desteğiyle evangelistlere yönelik bir zulüm faaliyetine girişilmiştir. Lâkin baskı ve şiddet herhangi bir netice üretmemiş ve Muratça '*Küçük Asya*'daki pek çok istasyonun aksine misyonerlerin yüz akı olarak dikkatleri üzerine toplamayı başarmıştır.

Misyonerlik faaliyetleri bağlamında değerlendirildiğinde küçük bir yerleşim birimi olmasına rağmen yakalanan başarıyla öne çıkan Muratça tez çalışmasına katkı sunabileceği ihtimali göz önüne alınarak yazım süreci içerisinde ziyaret edilmiştir. Bugün sadece yazlıkçı sekiz on aile tarafından yaşatılan ve dikkatlerden uzak bir köy olmanın ötesine geçemeyen bu yerleşim biriminin mevcut hali ile 19. yüzyıldaki ehemmiyeti ve stratejik konumu mukayese edildiğinde ortaya bambaşka bir manzara çıkmaktadır. Zira köy günümüzde geçmişteki şaşaa ve ehemmiyetini fazlasıyla aramaktadır.

Köyde gerçekleştirilen saha çalışmaları neticesinde 3 Aralık 1865 tarihinde Batı Anadolu'nun dördüncü evangelik kilisesi olarak teşkil edilen ibadethanenin bir kısım kalıntısına rastlanmıştır. Ayrıca Ermeni mezarlığının bulunduğu bölgede yakın dönemlere kadar iskelet ve kemik kalıntılarına rastlandığı bilgisi edinilmiştir. Yine köyün tepe noktasında bulunan kayalıklardaki mağaralarda Protestan misyonerlere ait bir dizi yazılı materyal tespit edildiği ancak bu malzemelerin ciddi deformasyona uğradıkları için günümüze kadar korunamadığı yönünde kanaat edinilmiştir.

Netice itibariyle Ankara, İstanos ve Muratça dış istasyonlarını temel alarak Anadolu'daki Protestan misyonerlik faaliyetlerinin etki ve nüfuzunu araştırma gayesiyle kaleme alınmış tez çalışmasının daha önce kendilerine hiç değinilmemiş yerleşim birimlerinden bahsetmesi itibariyle önemli bir boşluğu doldurduğu söylenebilir. Yine misyonerlerin bahse konu istasyonlardan ilki olan Ankara'da hüsrana uğramaları, ikinci istasyon İstanos'da kısmi bir başarı elde etmeleri diğer taraftan Muratça'da ise Anadolu'daki muhtelif pek çok istasyonun aksine ciddi manada başarı kaydetmeleri mukayeseli bir çalışma oluşturulmasına zemin hazırlamıştır.

Son olarak bu çalışmanın Amerikan Board Teşkilatı mensubu misyonerlerin Anadolu coğrafyasının bu bölümündeki kazanım ve kayıplarının yanı sıra zihniyetleri, kendilerine yükledikleri anlam, yerli halka ve devlet yönetimine yaklaşımları, Osmanlı

topraklarındaki azınlıklara ilgilerinin nedenleri, misyonerlik bağlamında rakipleri ve onlarla baş etme yollarıyla, inançlarını ve politik nüfuzlarını yaymak için kullandıkları araçların anlaşılmasına bir nebze de olsa katkı sağladığı söylenebilir.

KAYNAKLAR

Arşiv Belgeleri

Papers Of The American Board Of Commissioners For Foreign Missions (PABCFM)

PABCFM 1863-64

PABCFM 1864-65

PABCFM 1865-66

PABCFM 1867-68

PABCFM 1868-69

PABCFM 1869-70

PABCFM 1871

PABCFM 1871-72

PABCFM 1872-73

PABCFM 1873-74

PABCFM 1874-75

PABCFM 1879-80

PABCFM 1881

PABCFM 1883-84

Amerikan Board Merkez Teşkilat Raporları

Reports of ABCFM 1862

Reports of ABCFM 1863

Reports of ABCFM 1864

Reports of ABCFM 1865

Reports of ABCFM 1866

Reports of ABCFM 1867

Reports of ABCFM 1868

Reports of ABCFM 1869

Reports of ABCFM 1870

Reports of ABCFM 1871

Reports of ABCFM 1872

Reports of ABCFM 1873

Reports of ABCFM 1874

Reports of ABCFM 1875

Reports of ABCFM 1876

Reports of ABCFM 1877

Reports of ABCFM 1878

Reports of ABCFM 1879

Reports of ABCFM 1880

Reports of ABCFM 1881

Reports of ABCFM 1882

Reports of ABCFM 1883

Reports of ABCFM 1884

United Kingdom Parliament Documents

Parliamentary Papers of England, Commercial Reports from Consular Offices in Turkey, The article of Ankara, 1887-1888.

Parliamentary Papers of England, Commercial Reports from Consular Offices in Turkey, The article of Ankara, 1889-1891.

Parliamentary Papers of England, Commercial Reports from Consular Offices in Turkey, The article of Ankara, 1892.

Dergiler

The Panoplist and Missionary Herald

P.M.H. 1819

“Mission to Jerusalem”, The Panoplist and Missionary Herald, Vol., XV, Feb., 1819, pp. 90-92.

The Boston Recorder

B.R. 1818

Poetry: Mission to Jerusalem”, The Boston Recorder, Vol. III, Nov., 1818, pp. 192-194.

The Missionary Herald

M.H. 1820

PARSONS Levi, “Mission to Palestine”, Religious Intelligence: Report of the Prudential Committee, Missionary Herald, V. XVI, 1820, pp. 262-265.

M.H. 1838

DWIGHT Henry Otis, “Journal of Mr. Dwight on a Visit to Broosa”, Constantinople: Journal of Mr. Dwight, Missionary Herald, V. XXXIV, 1838, p. 461.

M.H. 1839

SCHNEIDER Benjamin, “Journal of Mr. Schneider, on a Tour Among the Villages”, Turkey: Journey of Mr. Schneider, Missionary Herald, V. XXXV, 1839, pp. 175-176.

_____, “Opposition-Spread of Knowledge”, Turkey: Journal of Mr. Schneider, Missionary Herald, V. XXXV, 1839, p. 177.

_____, “Religious Apathy”, Turkey: Journal of Mr. Schneider, Missionary Herald, V. XXXV, 1839, p. 178.

_____, “Sparseness of Population”, Turkey: Journal of Mr. Schneider, Missionary Herald, V. XXXV, 1839, p. 178.

POWERS Philander O., Philander O. Powers, “Neglect of the Bible”, Turkey-Journal of Mr. Powers, Missionary Herald, V. XXXV, 1839, p. 409.

M.H. 1841

SCHNEIDER Benjamin, “Calls for Books”, Broosa-Journal of Mr. Schneider, Missionary Herald, V. XXXVII, 1841, p. 299.

M.H. 1843

SCHNEIDER Benjamin, “Opposition of the Bishop”, Broosa-Journal of Mr. Schneider, Missionary Herald, V. XXXIX, 1843, p. 321.

M.H. 1848

“Armenians and Jews”, Survey of the Missions of the Board, Missionary Herald, V. XLIV, 1848, pp. 3-4.

M.H. 1850

“Armenians”, Survey of the Missions of the Board, Missionary Herald, V. XLVI, 1850, p. 8.

M.H. 1855

“Armenians”, Survey of the Missions of the Board, Missionary Herald, V. LI, 1855, p. 4.

M.H. 1858

“Armenians”, Survey of the Missions of the Board, Missionary Herald, V. LIV, 1858, pp. 3-4.

BLISS Edwin E., “Feelings of Turks”, Northern Armenians-Letter from Mr. Bliss, Missionary Herald, V. LIV, 1858, p. 250.

M.H. 1860

“Northern Armenians”, Survey of the Missions of the Board, Missionary Herald, V. LVI, 1860, p. 4.

M.H. 1863

“Western Turkey”, Survey of the Missions of the Board, Missionary Herald, V. LIX, 1863, p. 3.

“Broosa”, Western Turkey: Station Reports, Missionary Herald, V. LIX, 1863, pp. 269-270.

GREENE Joseph K., “Letter from Mr Greene October 1, 1862”, Western Turkey: Letter from Mr. Greene, Missionary Herald, V. LIX, 1863, pp. 17-18.

_____, “Progress at Mooradchai”, Western Turkey: Letter from Mr. Greene, Missionary Herald, V. LIX, 1863, pp. 50-51.

_____, “Outstations”, Western Turkey-Station Reports, Missionary Herald, V. LIX, 1863, pp. 270-271.

_____, “A Deficiency of Native Helpers”, Western Turkey: Letter from Mr. Greene, Missionary Herald, V. LIX, 1863, pp. 364-365.

M.H. 1864

GREENE Joseph K., “Angora”, Western Turkey: Letter from Mr. Greene, Missionary Herald, V. LX, 1864, pp. 144-145.

_____, “Broosa”, Western Turkey: Station Reports, Missionary Herald, V. LX, 1864, p. 266.

M.H. 1865

GREENE Joseph K., ““Deception or Evasion”, Western Turkey Mission: Letter from Mr. Greene, Missionary Herald, V. LXI, 1865, pp. 110-111.

_____, “A Protestant Beaten to Death”, Western Turkey: Letter from Mr. Greene, Missionary Herald, V. LXI, 1865, p. 111.

_____, “Hopeful Appearances at Mooradchai”, Western Turkey: Letter from Mr. Greene, Missionary Herald, V. LXI, 1865, p. 111.

_____, “Persecution There”, Western Turkey: Letter from Mr. Greene, Missionary Herald, V. LXI, 1865, p. 111.

_____, “Letter from Mr. Greene, January 3, 1865”, Western Turkey: Letter from Mr. Greene, Missionary Herald, V. LXI, 1865, p. 111.

_____, “Persecution at Angora”, Western Turkey Mission-Letter from Mr. Greene, Missionary Herald, V. LXI, 1865, p. 112.

_____, “Deception or Evasion”, Western Turkey: Letter from Mr. Greene, Missionary Herald, V. LXI, 1865, p. 112.

_____, “Prompt Action of the English Charge d’Affaires”, Western Turkey Mission: Letter from Mr. Greene, Missionary Herald, V. LXI, 1865, p. 112.

_____, “Fears in regard to Government Action”, Western Turkey: Letter from Mr. Greene, Missionary Herald, V. LXI, 1865, pp. 112-113.

_____, “Release of Krikor-Restricted Liberty”, Western Turkey Mission: Letter from Mr. Greene, Missionary Herald, V. LXI, 1865, p. 113.

_____, “Letter from Mr. Greene, January 31, 1865”, Western Turkey: Letter from Mr. Greene, Missionary Herald, V. LXI, 1865, p. 113.

_____, “Mooradchai”, Western Turkey: Letter from Mr. Greene, Missionary Herald, V. LXI, 1865, pp. 203-204.

_____, “Persecution at Istanos”, Western Turkey: Letter from Mr. Greene, Missionary Herald, V. LXI, 1865, p. 300.

_____, “Letter from Mr. Greene, July 5, 1865”, Broosa, Missionary Herald, V. LXI, 1865, pp. 300-301.

_____, “Letter from Mr. Greene, June 1, 1865”, Western Turkey Mission, Letter from Mr. Greene, Missionary Herald, V. LXI, 1865, p. 301.

M.H. 1866

GREENE Joseph K., "Angora and Istanos", Western Turkey: Letter from Mr. Greene, Missionary Herald, V. LXII, 1866, pp. 69-70.

_____, "Mooradchai", Western Turkey: Letter from Mr. Greene, Missionary Herald, V. LXII, 1866, p. 108.

_____, "Letter from Mr. Greene, January 5, 1866", Western Turkey: Letter from Mr. Greene, Missionary Herald, V. LXII, 1866, p. 108.

_____, "A Church Organized", Western Turkey: Letter from Mr. Greene, Missionary Herald, V. LXII, 1866, pp. 108-109.

M.H. 1867

GREENE Joseph K., "Letter from Mr. Richardson, March 9, 1867", Western Turkey Mission: Letter from Mr. Greene, Missionary Herald, V. LXIII, 1867, p. 102.

_____, "School Contributions", Western Turkey Mission: Letter from Mr. Greene, Missionary Herald, V. LXIII, 1867, pp. 102-103.

_____, "Mooradchai", Western Turkey Mission: Letter from Mr. Greene, Missionary Herald, V. LXIII, 1867, p. 103.

_____, "Progress", Western Turkey Mission: Letter from Mr. Greene, Missionary Herald, V. LXIII, 1867, p. 103.

_____, "Continued Persecution", Western Turkey Mission: Letter from Mr. Greene, Missionary Herald, V. LXIII, 1867, p. 103.

_____, "Letter from Mr. Greene, December 31, 1866", Western Turkey Mission: Letter from Mr. Greene, Missionary Herald, V. LXIII, 1867, pp. 103-104.

_____, "Angora and Istanos", Western Turkey Mission: Letter from Mr. Greene, Missionary Herald, V. LXIII, 1867, p. 104.

_____, "A Church Organized", Western Turkey: Letter from Mr. Greene, Missionary Herald, V. LXII, 1866, pp. 108-109.

RICHARDSON Sanford, "Broosa", Western Turkey Mission: Letter from Mr. Richardson, Missionary Herald, V. LXIII, 1867, p. 199.

_____, "Letter from Mr. Richardson, March 9, 1867", Western Turkey Mission: Letter from Mr. Richardson, Missionary Herald, V. LXIII, 1867, p. 199-200.

_____, "Apprehensions", Western Turkey Mission-Letter from Mr. Richardson, Missionary Herald, V. LXIII, 1867, p. 200.

_____, “Head-Men and the Priests”, Western Turkey Mission: Letter from Mr. Richardson, *Missionary Herald*, LXIII, 1867, p. 200.

_____, “Cases of Interest”, Western Turkey Mission: Letter from Mr. Richardson, *Missionary Herald*, V. LXIII, 1867, p. 200.

_____, “Visit to Angora”, Western Turkey Mission: Letter from Mr. Richardson, *Missionary Herald*, V. LXIII, 1867, p. 239.

_____, “Moral Degradation of the People”, Western Turkey Mission: Letter from Mr. Richardson, *Missionary Herald*, V. LXIII, 1867, p. 239.

_____, “Letter from Mr. Richardson, May 6, 1867”, Western Turkey Mission: Letter from Mr. Richardson, *Missionary Herald*, V. LXIII, 1867, p. 239.

_____, “The Head-quarters of the Papacy”, Western Turkey Mission: Letter from Mr. Richardson, *Missionary Herald*, V. LXIII, 1867, pp. 239-240.

_____, “Papal Seminaries”, Western Turkey Mission: Letter from Mr. Richardson, *Missionary Herald*, V. LXIII, 1867, p. 240.

_____, “Importance of Angora as a Mission Station”, Western Turkey Mission: Letter from Mr. Richardson, *Missionary Herald*, V. LXIII, 1867, p. 240.

_____, “The field for Out-stations”, Western Turkey Mission: Letter from Mr. Richardson, *Missionary Herald*, V. LXIII, 1867, p. 240.

_____, “Angora as a Missionary Residence”, Western Turkey Mission: Letter from Mr. Richardson, *Missionary Herald*, V. LXIII, 1867, p. 241.

_____, “Letter from Mr. Richardson, May 6, 1867”, Western Turkey Mission: Letter from Mr. Richardson, *Missionary Herald*, V. LXIII, 1867, pp. 241-242.

_____, “Letter from Mr. Richardson, September 20, 1867”, Western Turkey Mission: Letter from Mr. Richardson, *Missionary Herald*, V. LXIII, 1867, p. 392.

_____, “Other Districts Visited”, Western Turkey Mission: Letter from Mr. Richardson, *Missionary Herald*, V. LXIII, 1867, pp. 392-393.

M.H. 1868

RICHARDSON Sanford, “Journey”, Western Turkey Mission: Letter from Mr. Richardson, *Missionary Herald*, V. LXIV, 1868, p. 239.

M.H. 1870

RICHARDSON Sanford, “The Bithynia Union”, Western Turkey Mission, *Missionary Herald*, V. LXVI, 1870, p. 21.

_____, "Ordination", Western Turkey Mission, Missionary Herald, V. LXVI, 1870, pp. 21-22.

SCHNEIDER Benjamin, "Opposition at Chengeler", Western Turkey Mission, Missionary Herald, V. LXVI, 1870, p. 186.

M.H. 1871

SCHNEIDER Benjamin, "Angora as a Mission Field", Western Turkey Mission, Missionary Herald, V. LXVII, 1871, pp. 73-74.

_____, "The Churches of Galatia", Western Turkey Mission, Missionary Herald, V. LXVII, 1871, p. 74.

M.H. 1877

RICHARDSON Sanford, "Western Turkey", Items from the Missions, Missionary Herald, V. LXXIII, 1877, pp. 144-146.

M.H. 1888

BLISS Edwin E. "The Missions of the American Board in Asiatic Turkey (1831-1887)", A Condensed Sketch, Missionary Herald, V. LXXXIV, 1888, pp. 60-65.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Ali Emiri Tasnifi

Ali Emiri Ahmed III (AE.SAMD.III) ALİ EMİRİ TASİFİ

Dosya No: 172/ Gömlek No: 16790

Bâbîâli Evrâk Odası (BEO)

Dosya No: 2448/ Gömlek No: 183576, Dosya No: 2454/ Gömlek No: 184030, Dosya

No: 321/ Gömlek No: 24070, Dosya No: 2521/ Gömlek No: 189045

Cevdet Tasnifi

Cevdet Adliye (C.ADL.)

Dosya No: 11/ Gömlek No: 735, Dosya No: 69/ Gömlek No: 4138, Dosya No: 22/

Gömlek No: 1332

Cevdet Mâliye (C.ML.)

Dosya No: 312/ Gömlek No: 12776

Dâhiliye Nezâreti Tasnifi

Dâhiliye Nezâreti Mektûbi Kalemi Evrâkı (DH.MKT.)

Dosya No: 61/ G mlek No: 33, Dosya No: 1847/ G mlek No: 116, Dosya No: 1903/
G mlek No: 37, Dosya No: 1925/ G mlek No: 27, Dosya No: 948/ G mlek No: 42,
Dosya No: 416/ G mlek No: 25, Dosya No: 1514/ Gömlek No: 30, Dosya No: 1976/
Gömlek No: 92, Dosya No: 1708/ Gömlek No: 133, Dosya No: 198/ Gömlek No: 13

Dâhiliye Nezâreti Şifre Evrâkı (DH.ŞFR.)

Dosya No: 153/ Gömlek No: 42

Dâhiliye Nezâreti Tesrî-i Muâmelât ve Islâhât Komisyonu (DH.TMIK.)

Dosya No: 5/ Gömlek No: 38, Dosya No: 67/ Gömlek No: 38

Dâhiliye Nezâreti Umûr-ı Mahalliyye ve Vilâyât M d rl g  Evrâkı (DH.UMVM.)

Dosya No: 104/ Gömlek No: 40

Hâriciye Nezâreti Tasnifi

Hâriciye Nezâreti İdare Evrâkı (HR.İD.)

Dosya No: 17/ Gömlek No: 15

Hâriciye Nezâreti Mektûbi Kalemi Evrâkı (HR.MKT.)

Dosya No: 183/ Gömlek No: 72, Dosya No: 197/ Gömlek No: 63, Dosya No: 304/
Gömlek No: 22, Dosya No: 245/ Gömlek No: 35, Dosya No: 285/ Gömlek No: 65,
Dosya No: 236/ Gömlek No: 85, Dosya No: 252/ Gömlek No: 67

Hâriciye Nez reti Terc me Odası Evr kı (HR.TO.)

Dosya No: 64/ G mlek No: 13, Dosya No: 211/ G mlek No: 40, Dosya No: 148/
G mlek No: 24, Dosya No: 147/ G mlek No: 92, Dosya No: 147/ G mlek No: 95,
Dosya No: 147/ G mlek No: 110, Dosya No: 144/ G mlek No: 40

İr delere Tasnifi

İr de D hiliye (İ.DH.)

Dosya No: 1295/ G mlek No: 102456, Dosya No: 1124/ G mlek No: 87836, Dosya No:

1317/ Gmlek No: 43

İrâde Hâriciye (İ.HR.)

Dosya No: 241/ Gmlek No: 14338

Maârif Nezâreti Tasnifi

Maârif Mektûb-i Kalemî (MF.MKT.)

Dosya No: 321/ Gmlek No: 35

Mâliye Nezâreti Tasnifi

Mâliye Vâridât Muhâsebesi Temettuât Defterleri (ML.VRD.TMT.)

Nr. 144, Nr. 191

Meclis-i Vâlâ Evrâkı (MVL)

Dosya No: 175/ Gmlek No: 19, Dosya No: 3/ Gmlek No: 44

Meclis-i Vkelâ Mazbataları (MV)

Dosya No: 115/ Gmlek No: 4

Sadâret Tasnifi

Sadâret Divân Mhimme Evrâkı (A.DVN.MHM.)

Dosya No: 2/ Gmlek No: 75

Sadâret Mektûbî Kalemî Evrâkı (A.MKT.)

Dosya No: 133/ Gmlek No: 75, Dosya No: 14/ Gmlek No: 75, Dosya No: 17/ Gmlek No: 23, Dosya No: 24/ Gmlek No: 81, Dosya No: 28/ Gmlek No: 86, Dosya No: 44/ Gmlek No: 93, Dosya No: 46/ Gmlek No: 24, Dosya No: 63/ Gmlek No: 28, Dosya No: 63/ Gmlek No: 29

Sadâret Mektûbî Kalemî Deâvî Evrâkı (A.MKT.DV.)

Dosya No: 131/ Gmlek No: 97, Dosya No: 4/ Gmlek No: 64, Dosya No: 67/ Gmlek No: 61

Sadâret Mektûbî Kalemî Nezâret ve Devâir Evrâkı (A.MKT.NZD.)

Dosya No: 309/ Gmlek No: 7

Sadâret Mektûbi Mühimme Kalemi Evrâkı (A.MKT.MHM.)

Dosya No: 2/ Gömlek No: 5

Sadâret Mektûbi Kalemi Umûm Vilâyât Evrâkı (A.MKT.UM.)

Dosya No: 14/ Gömlek No: 37

Şûrâ-yı Devlet Evrâkı (ŞD.)

Dosya No: 1343/ Gömlek No: 4, Dosya No: 2389/ Gömlek No: 27, Dosya No: 2681/

Gömlek No: 30

Yıldız Tasnifi

Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrâkı (Y.MTV.)

Dosya No: 128/ Gömlek No: 105, Dosya No: 129/ Gömlek No: 22, Dosya No: 108/

Gömlek No: 30

Yıldız Perakende Evrâkı Başkitâbet Dâiresi Maruzatı (Y.PRK.BŞK.)

Dosya No: 41/ Gömlek No: 83

Yıldız Perakende Evrâkı Elçilik Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik (Y.PRK.EŞA.)

Dosya No: 18/ Gömlek No: 69

Yıldız Perakende Evrâkı Evrâkı Müteferrik (Y.PRK.M.)

Dosya No:3/ Gömlek No: 45

Yıldız Perakende Evrâkı Hâriciye Nezâreti Maruzatı (Y.PRK.HR.)

Dosya No: 1/ Gömlek No: 40

Yıldız Perakende Evrâkı Tâhriât-ı Ecnebiyye ve Mâbeyn Mütercimliği (Y.PRK.TKM.)

Dosya No: 29/ Gömlek No: 54

Yıldız Perakende Evrâkı Umûmî (Y.PRK.UM.)

Dosya No: 27/ Gömlek No: 35, Dosya No: 28/ Gömlek No: 50

Yıldız Sadâret Husûsî Maruzat Evrâkı (Y.A.HUS.)

Dosya No: 277/ Gömlek No: 50, Dosya No: 277/ Gömlek No: 43, Dosya No: 279/

Gömlek No: 132, Dosya No: 277/ Gömlek No: 33, Dosya No: 279/ Gömlek No: 107

Yıldız Sadâret Resmi Maruzat Evrâkı (Y.A. RES.)

Dosya No: 64/ Gömlek No: 16

Yıldız Sadrazam Kâmil Paşa Evrâkı (Y.EE.KP.)

Dosya No: 8/ Gömlek No: 798

Kitaplar

ABCFM, *First Ten Annual Reports with Other Documents*, Boston: Board Press, 1834.

_____, *Constitutions, Laws and Regulations of the American Board of Commissioners for Foreign Missions*, Boston: Crocker & Brewster, 1839.

_____, *Condensed Sketch of the Missions of the American Board in Asiatic Turkey*, Boston: Board Press, 1910.

AÇIKSES Erdal, *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2003.

AINSWORTH William Francis, *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea, and Armenia*, London: John W. Parker, 1842.

AKGÜN Nejat, *Burası Ankara*, Ankara: Ankara Kulübü Yayınları, 1996.

AKSU Ayşe, *Osmanlı'da İki Amerikalı Misyoner: Levi Parsons ve Pliny Fisk'in Anadolu ve Kudüs Seyahat Raporları*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014.

ANDERSON Rufus, *Memorial Volume of the First Fifty Years of the American Board of Commissioners for Foreign Missions*, 4th ed., Boston: Board Press, 1861.

ANKARA BÜYÜKŞEHİR BELEDİYESİ, *Bir Zamanlar Ankara*, 3.b., Ankara: Belya AŞ., t.y.

ANKARA ENSTİTÜSÜ VAKFI, *Ankara: Başkent'in Tarihi, Arkeolojisi ve Mimarisi*, Ankara: Nurel Matbaacılık, 2004.

ARPEE Leon, *A History of Armenian Christianity*, New York: Armenian Missionary Association of America, 1946.

ARTINIAN Vartan, *The Armenian Constitutional System in the Ottoman Empire 1839-1863*, İstanbul: y.y., t.y.

AYDIN Mehmet, *Hıristiyan Kaynaklarına Göre Hıristiyanlık*, 2.b., Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005.

AYDIN Suavi, Kudret EMİROĞLU, Ömer TÜRKOĞLU, Ergi D. ÖZSOY, *Küçük Asya'nın Bin Yüzü: Ankara*, Ankara: Dost Yayınevi, 2005.

BAHAR Beki L., *Efsaneden Tarihe Ankara Yahudileri*, İstanbul: Pan Yayıncılık, 2003.

- BAL Özgür, *Memory, Identity, Home: Self-Perception of Identity Among the Armenian and Jewish Communities in Ankara*, (Doktora Tezi) Ankara: Middle East Technical University The Graduate School of Social Sciences, 2006.
- BARKLEY Henry C., *A Ride Through Asia Minor and Armenia*, London: John Murray, 1891.
- BARTLETT Samuel C., *Historical Sketch of the Missions of the American Board in India and Ceylon*, Boston: Board Press, 1876.
- _____, *Historical Sketch of the Missions of the American Board in Turkey*, Boston: Board Press, 1878.
- BARTON James L., *Daybreak in Turkey*, Boston: The Pilgrim Press, 1908.
- BASKICI M. Murat, *1800-1914 Yıllarında Anadolu'da İktisadi Değişim*, Ankara: Turhan Kitabevi, 2005.
- BAŞBAKANLIK DEVLET ARŞİVİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ, *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1891-1893)*, C. II, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivi Genel Müdürlüğü Yayınları, 2004, s. 37.
- BAŞKAYA Fikret, *Sömürgecilik, Emperyalizm, Küreselleşme*, Ankara: Öteki Yayınevi, 2015.
- BEAVER Robert Pierce, *Pioneers in Mission: The Early Missionary Ordination Sermons, Charges, and Instructions. A Source Book on the Rise of American Missions to the Heathen*, Michigan: W. B. Eerdmans Publishing Company, 1966.
- BEHAR Cem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu (1500-1927)*, C. 2, Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 1996.
- BENJAMIN M. G., *The Missionary Sisters: A Memorial of Mrs. Seraphina Haynes Everett and Mrs. Harriet Martha Hamlin*, Boston: American Tract Society, 1860.
- BLAUT J. M., *Sömürgeciliğin Dünya Modeli: Coğrafi Yayılmacılık ve Avrupa-Merkezci Tarih*, 2.b., çev., Serbun Behçet, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2015.
- BOND Alvan, *Memoir of the Rev. Pliny Fisk: Late Missionary to Palestine*, Boston: Crocker and Brewster, 1828.
- BOSCH David J., *Transforming Mission: Paradigm Shifts in Theology of Mission*, 2.b., Maryknoll: Orbis Books, 1993.
- BULLON Stephen, *Longman Dictionary of Contemporary English*, Essex: Pearson Education Limited, 2009.
- BURNABY Captain Fred, *On Horseback Through Asia Minor*, V. 1, London: Sampson Low, Marston, Searle & Rivington, 1877.

- BÜYÜKYILDIZ Feridun, *Başka Kent Ankara*, Ankara: Phoenix Yayınevi, 2008.
- CHANDLER Richard, *Travels in Asia Minor and Greece: On Account of a Tour Made at the Expense of the Society of Dilettanti*, V. 1, London: Joseph Booker, 1817.
- CHANEY Charles L., *The Birth of Missions in America*, California: William Carey Library, 1976.
- CHAPMAN Mark, *Anglicanism: A Very Short Introduction*, Oxford: Oxford University Press, 2006.
- CHILDS W. J., *Across Asia Minor on Foot*, London: William Blackwood and Sons, 1918.
- CHOULES John Everton, Thomas Smith, *The Origin and History of Missions*, 9th ed., Vol. 2, New York: Robert Carter, 1848.
- ÇİLACI Osman, *Hıristiyanlık Propagandası ve Misyonerlik Faaliyetleri*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2005.
- COCHRAN William, *Pen and Pencil in Asia Minor or Notes from the Levant*, New York: Scribner and Welford, 1888.
- CONYBEARE W. J., J. S. HOWSON, *The Life and Epistles of St. Paul*, Michigan: WM. B. Eerdmans Publishing Company, 1981.
- COX Samuel S., *Diversion of a Diplomat in Turkey*, New York: Charles L. Webster & Co., 1887
- CRAMER J. A., *A Geographical and Historical Description of Asia Minor*, Vol., 1, Oxford: Oxford University Press, 1832.
- _____, *A Geographical and Historical Description of Asia Minor*, Vol., 2, Oxford: Oxford University Press, 1832.
- CRAWFORD L. S., *Turkey: A Course of Twelve Lessons*, Boston: Board Press, 1899.
- CREAGH James, *Armenians, Koords, and Turks*, V. I, London: Samuel Tinsley & Co., 1880.
- ÇADIRCI Musa, A. Latif ARMAĞAN, Sedat BİNGÖL, Bekir KOÇ, *1830 Sayımında Ankara*, Ankara: Belya AŞ, 2000.
- DAVEY Richard, *The Sultan and His Subjects*, V. II, New York: E.P. Dutton & Co., 1897.
- DENNIS James S., *Islam and Christian Missions*, New York: Funk & Wagnalls, 1889.
- DERNSCHWAM Hans, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, çev. Yaşar Önen, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992.

- DURALI Şaban Teoman, *Çağdaş Küresel Medeniyet Anlamı-Gelişimi-Konumu*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2000.
- DWIGHT Harrison Gray Otis, *Christianity in Turkey: A Narrative of the Protestant Reformation in the Armenian Church*, London: James Nisbet and Co., 1854.
- DWIGHT Henry Otis, *Constantinople and It's Problems*, London: Oliphant, Anderson & Ferrier, 1901.
- DWIGHT Henry Otis, Allen TUPPER, and Edwin Munsell BLISS, *The Encyclopedia of Missions: Descriptive, Historical, Biographical, Statistical*, 2nd ed., New York and London: Funk and Wagnalls Company, 1910.
- EAGLETON Terry, Fredric JAMESON, Edward W. SAID, *Milliyetçilik, Sömürgecilik ve Yazın*, çev., Ş. Kaya, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 1993.
- EDDY David Breder, *What Next in Turkey*, Boston: The Taylor Press, 1913.
- ELLIOTT C. B., *Travels in the Three Great Empires of Austria, Russia, and Turkey*, V. 2, London: Richard Bentley, 1838.
- ERBAŞ Ali, *Hıristiyanlıkta Reform ve Protestanlık Tarihi*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2015.
- ERDOĞAN Abdulkerim , Gökçe GÜNEL, Ali KILCI, *Tarih İçinde Ankara*, 2.b., Ankara: Ankara Büyükşehir Belediyesi, 2008
- ERDOĞDU Şeref, *Ankaram*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı, 1999.
- _____, *Ankara'nın Tarihi Semt İsimleri ve Öyküleri*, 2.b., Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002.
- ERGENÇ Özer, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara: Ankara Enstitüsü Vakfı Yayınları, 1995.
- ERHAN Çağrı, *Türk-Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri*, Ankara: İmge Kitabevi, 2001.
- EYİCE Semavi, *Ankara'nın Eski Bir Resmi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1972.
- FARLEY J. Lewis, *Turks and Christians: A Solution of the Eastern Question*, London: Simpkin, Marshall & Co. Publishers, 1876.
- FAROQHI Suraiya, *Orta Halli Osmanlılar*, çev. Hamit Çalışkan, 2.b., İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.
- _____, *Osmanlı Kültürü Ve Gündelik Yaşam Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*, çev. Elif Kılıç, 2.b., İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014.

- FELLOWS Charles, *A Journal Written During an Excursion in Asia Minor*, London: John Murray, Albemarle, 1839.
- FENSHAM Florence A, Mary I. LYMAN, H.B. HUMPHREY, *A Modern Crusade in the Turkish Empire*, Chicago: Woman's Board of Missions, 1908.
- FISK Pliny, *A Sermon, Preached in the Old South Church Boston, Sabbath Evening, Oct. 31, 1819 Just Before The Departure of the Palestine Mission*, Boston: Published by Samuel T. Armstrong, U. Crocker, 1819.
- FORSTER Charles Thornton, F. H. Blackburne DANIELL, *The Life and Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq*, V. 1, London: C. Kegan & Co., 1881.
- GABRIELIAN M. C., *The Armenians or the People of Ararat*, Philadelphia: Allen, Lane & Scott, 1892.
- GAIDZAKIAN Ohan, *Illustrated Armenia and the Armenians*, 2nd. ed., Boston: B. H. Aznive, 1898.
- GALANTİ Avram, *Ankara Tarihi I-II*, İstanbul: Çağlar Yayınları, 1950.
- GALEANO Eduardo, *Latin Amerika'nın Kesik Damarları*, çev. Roza Hakmen, Attila Tokatlı, İstanbul: Sel Yayıncılık, 2015.
- GARNETT Lucy M. J., *The Women of Turkey and Their Folk-lore*, London: David Nutt, 270-271 Strand, W. C., 1890.
- _____, *Home Life in Turkey*, New York: The Mac Millan Company, 1909.
- GAUSTAD Edwin Scott, *The Great Awakening in New England*, Seattle: Quadrangle Books, 1968.
- GEYER Alan, *Piety and Politics: American Protestantism in the World Arena*, Richmond: John Knox Press, 1963.
- GORDON Leland J., *American Relations with Turkey, 1830-1930: An Economic Interpretation*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1932.
- GREENE Joseph K., *Leavening the Levant*, Boston: The Pilgrim Press, 1916.
- GRIFFITHS J., *Travels in Europe, Asia Minor, and Arabia*, London: T. Cadell and W. Davies, 1805.
- GUNN Geoffrey C., *First Globalization: The Eurasian Exchange, 1500-1800*, Oxford: Rowman & LittleField Publishers, 2003.
- GÜLEKLİ Nurettin Can, *Ankara: Tarih Arkeoloji*, Ankara: Doğu Matbaası, 1948.
- GÜNAY Tuncer, *Misyoner Örgütleri ve Misyoner Faaliyetleri*, Ankara: Ankara Ticaret Odası, 2004.

- GÜNDÜZ Şinasi, Mahmut AYDIN, *Misyonerlik, Hıristiyan Misyonerler, Yöntemleri ve Türkiye'ye Yönelik Faaliyetleri*, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2002.
- GÜNDÜZ Şinasi, *Misyonerlik*, 2.b., Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.
- GÜRÜN Kamuran, *Ermeni Dosyası*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1988
- HAMILTON William J., *Researches in Asia Minor, Pontus, and Armenia*, V. 1, London: John Murray, 1842.
- HAMLIN Cyrus, *Among the Turks*, New York: American Tract Society, 1877.
- HAWLEY Walter A., *Asia Minor*, New York: John Lane Company, 1918.
- HAYES John L., *The Ankara Goat*, Boston: A. A. Kingman Press, 1868.
- HEPWORTH George H., *Through Armenia on Horseback*, New York: E. P. Dutton & Company, 1808.
- HIGGLETTON Elaine, *Chambers Essential English Dictionary*, Cambridge: Chambers Harrap Publishers, 1995.
- ISSAVERDENS James, *Armenia and the Armenians*, Venice: Armenian Monastery St. Lazaro, C. II, 1875.
- İNCİL, İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları, 1995.
- JAEQUEMYS M. G. Rolin, *Armenia, The Armenians, and the Treaties*, London: John Heywood, 1891.
- KARPAT Kemal H., *Ottoman Population 1830-1914: Demographic and Social Characteristics*, Madison: The University of Wisconsin Press, 1985.
- KEMAL Mehmet, *Türkiye'nin Kalbi Ankara*, İstanbul: Çağdaş Yayınları, 1983.
- KILIÇ Davut, *Osmanlı Ermenileri Üzerine Araştırmalar 1*, Elazığ: Manas Yayıncılık, 2007.
- KIRŞEHİROĞLU Erol, *Türkiye'de Misyoner Faaliyetleri*, İstanbul: Bedir Yayınevi, 1963.
- KOCABAŞOĞLU Uygur, *Anadolu'daki Amerika*, 3.b., Ankara: İmge Kitabevi, 2000.
- _____, *Majestelerinin Konsolosları*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.
- KRAEMER Hendrik, *The Christian Message in a Non-Christian World*, London: Edinburgh House Press, 1938.
- KINNEIR John Macdonald, *A Journey Through Asia Minor, Armenian and Koordistan in the Years 1813 and 1814*, London: John Murray, 1818.

- LENNEP Henry J. Van, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, V. II, London: John Murray, 1870.
- _____, *Bible Lands: Their Modern Customs and Manners*, New York: Harper & Brothers Publishers, 1875.
- LURAGHI Raimondo, *Sömürgecilik Tarihi*, 3.b., çev. Aydın Emeç, İstanbul:e yayınları, 2016.
- LYNCH H. F. B., *Armenia: Travels and Studies*, V. II, New York: Longmans, Green and Co., 1901.
- MANOS John K., *Salem Press Encyclopedia*, New Jersey: Salem Press, 2015.
- MANOUGYAN G. A., *Sketch of the Protestant Church Angora, Galatia*, y.y., t.y.
- MASON De Witt, *Outlines of Missionary History*, New York: George H. Doran Company, 1916.
- MENGOUS Petros, *Narrative of a Greek Soldier*, New York: Elliott and Palmer, 1830.
- MIZRACHI Eli, *Two Americans Within the Gates, The Story of Levi Parsons and Pliny Fisk in Jerusalem*, Maryland: The McDougal Publishing Co., 1993.
- MORIER James, *A Second Journey Through Persia, Armenia, And Asia Minor, to Constantinople, Between the Years 1810 and 1816*, London: Paternoster-Bow, 1818.
- MORSE Jedidiah, *Signs of the Times: A Sermon Preached Before the Society for Propagating the Gospel Among The Indians and Others in North America at Their Anniversary, Nov. 1, 1810*, Boston: Board Press, 1810
- MORTON Daniel O., *Memoir of Rev. Levi Parsons, First Missionary to Palestine from the United States*, 2nd. ed., Boston: Cooke & Co., 1830.
- MOTRAYE Aubry, *Travels through Europe, Asia and into Part of Africa*, V. 1, London: Mr. Round, 1730.
- MURRAY John, *A Handbook for Travellers in the Ionian Islands, Greece, Turkey, Asia Minor, and Constantinople*, London: John Murray, 1845.
- _____, *A Handbook for Travellers in Turkey Describing Constantinople, European Turkey, Asia Minor, Armenia, And Mesopotamia*, 3rd. ed., London: John Murray, 1854.
- NEALE F. A., *Eight Years in Syria, Palastine, and Asia Minor*, V. 1, London: Colburn and Co. Publishers, 1851.
- NEILL Stephan, *A History of Christian Missions*, London: Penguin Books, 1991.

- NEWCOMB Harvey, *Cyclopedia of Missions: Containing a Comprehensive View of Missionary Operations Throughout the World*, New York: Charles Scribner, 1856.
- OLGUN Hakan, *Sekülerliğin Teolojik Kurgusu Protestanlık*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2006.
- ÖNAL Muhsin, *Yeni Dünyadan Eski Dünyaya 19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Misyonerlik Faaliyetleri (Bursa Örneği)*, İstanbul: Okur Kitaplığı, 2012.
- ÖZDEMİR Rifat, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1986.
- ÖZEL Mehmet, *Ankara*, Ankara: Türk Matbaacılık Sanayii AŞ., 1995.
- PAINE Caroline, *Tent and Harem: Notes of an Oriental Trip*, New York: D. Appleton and Company, 1859.
- PARSONS Levi, *A Sermon Preached in Park-Street Church Boston, Sabbath, Oct. 31, 1819, Just Before the Departure of the Palestine Mission*, Boston, Published by Samuel T. Armstrong, U. Crocker, 1819.
- PEABODY Andrew P., *American Board of Commissioners for Foreign Missions*, 5th ed. Boston: Board Press, 1862.
- PHILLIPS Clifton Jackson, *Protestant America and the Pagan World: The First Half Century of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, 1810-1860*, Cambridge: East Asian Research Center, 1969.
- PIRENNE Henri, *Hz Muhammed ve Şarhman: İslâm Fetihleri ve Ortaçağ Batı Uygarlığı*, çev. Muhsin Önal Mengüşoğlu, İstanbul: Pınar Yayınları, 2012.
- POCOCKE Richard, *A Description of the East, and Some Other Countries*, V. II, London: W. Bowyer, 1745.
- POOLE Stanley Lane, *The People of Turkey: Twenty Years' Residence Among Bulgarians, Greeks, Albanians, Turks and Armenians*, V. I, London: John Murray, 1878.
- _____, *The People of Turkey: Twenty Years' Residence Among Bulgarians, Greeks, Albanians, Turks and Armenians*, V. II, London: John Murray, 1878.
- PRIME Edward Dorr Griffin, *Forty Years in the Turkish Empire or Memoirs of Rev. William Goodell*, New York: Robert Carter and His Brothers, 1876.
- PROCTER Paul, *Cambridge International Dictionary of English*, London: Cambridge University Press, 1995.

- PURCHAS Samuel, *Hakluytes Posthumus or Purchas his Pilgrimes*, Glasgow: J. Mac Lehose and Sons, 1905.
- RAMSAY W. M., *The Historical Geography of Asia Minor*, London: William Clowes and Sons, 1890.
- RICHTER Julius, *A History of Protestant Missions in the Near East*, New York: Fleming H. Revell Company, 1910.
- RIDDERBOS Herman N., *Paul: An Outline of His Theology*, London: Westminster Press, 1961.
- SAYEGH Fayez A., *Zionist Colonialism in Palestine*, Beirut: Research Center Palestine Liberation Organization, 1965.
- SCHAFER Peter, *The Jewish Jesus: How Judaism and Christianity Shaped Each Other*, Oxfordshire: Princeton University Press, 2012.
- SENIOR Nassau W., *A Journal Kept in Turkey and Greece*, London: Longman, Brown, Green, Longmans and Roberts, 1859.
- Seyit Sertçelik, *Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorunu, Ortaya Çıkış Süreci 1678-1914*, 8.b., Ankara: Srt Yayınları, 2018.
- SEVİNÇ Necdet, *Osmanlı'dan Günümüze Misyoner Faaliyetleri*, 7. b., İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları, 2009.
- SHAHID Sadık, *Islam, Turkey and Armenia and How They Happened*, St. Louis: C. B. Woodward Company, 1898.
- SKEEL Caroline A. J., *Travel in the First Century After Christ with Special Reference to Asia Minor*, Cambridge: Cambridge University Press, 1901.
- SMITH Frederick George, *Missionary Journey through Bible Lands*, Indiana: Gospel Trumpet Company, 1915.
- STRONG William E., *The Story of the American Board: An Account of the First Hundred Years of the American Board of Commissioners for Foreign Missions*, Boston: The Pilgrim Press, 1910.
- ŞAFAK Nurdan, *Osmanlı-Amerikan İlişkileri*, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2003.
- ŞAHİN Recep, *Tarih Boyunca Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1988.
- ŞİMŞİR Bilâl N., *Ankara... Ankara Bir Başkent'in Doğuşu*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1988.
- TEVRAT, İstanbul: Kitâb-ı Mukaddes Yayınları, 2004.

- TIBAWI Abdul Latif, *American Interests in Syria, 1800-1901 (A Study of Educational, Literary and Religious Work)*, Oxford: Clarendon Press, 1966.
- TOURNEFORT Joseph Pitton, *A Voyage into the Levant*, V. 3, London: D. Midwinter, 1741.
- TOURNEFORT Joseph Pitton, *Tournefort Seyahatnâmesi*, çev. Ali Berktaş, Teoman Tunçdoğan, ed. Stefanos Yerasimos, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2005.
- TOZER Henry Fanshawe, *Researches in the Highlands of Turkey*, V. II, London: John Murray, 1869.
- _____, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, London: Longmans, Green, and Co., 1881.
- TRACY Joseph, *History of the American Board of Commissioners for Foreign Missions*, 2nd. ed. New York: M. W. Dodd, 1842.
- TROWBRIDGE Tillmann C., *Armenia and the Armenians*, y.y.: Nabu Press, 1874.
- TUNÇER Mehmet, *Ankara (Angora) Şehri Merkez Gelişimi (14-20. Yüzyıl)*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001.
- TUVESON Edward Lee, *Redeemer Nation: The Idea of America's Millennial Role*, Chicago: The University of Chicago Press, 1968.
- VILLA Susie Hoogasian, MATOSSIAN Mary Kilbourne MATOSSIAN, *Armenian Village Life Before 1914*, Detroit: Wayne State University Press, 1982.
- WAND John William Charles, *Anglicanism in History and Today*, Londra: Weidenfeld and Nicolson, 1961.
- WHIPPLE Charles King, *Slavery and the American Board of Commissioners for Foreign Missions*, New York: American Anti-Slavery Society, 1859.
- _____, *Relation of the American Board of Commissioners for Foreign Missions to Slavery*, Boston: R. P. Wallcut, 1861.
- WILLIAMS William Appleman, *The Tragedy of American Diplomacy*, New York: Delta Publications, 2009.
- YILDIRIM Hayri, *Sömürgeci Batının Barbarlık Tarihi-1*, İstanbul: Kum Saati Yayınları, 2012.
- YILDIRIM Önder Renkli, *Super Pocket Dictionary*, İstanbul: Yds Publishing, 2017.
- YILDIRIM Suat, *Mevcut Kaynaklara Göre Hıristiyanlık*, İzmir: Çağlayan Matbaası, 2005.

YILDIZ Özgür, *Misyonerlik ve Amerikan Board Teşkilatı*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2009.

YOTHERS Brian, *The Romance of the Holy Land in American Travel Writing, 1790-1876*, Aldershot: Ashgate Publishing, 2007.

Makaleler

AÇIKSES Erdal, “An Assessment of the Missionary Activities in the Ottoman Empire: Examples from Two Centres”, *The Great Ottoman Turkish Civilization*, ed. Kemal Çiçek, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2000, ss. 584-596.

AKGÜN Seçil, “Kendi Kaynaklarından Amerikalı Misyonerlerin Türk Sosyal Yaşamına Etkisi”, *X. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1994, ss.2121-2145.

AKSU Ayşe, “Buzdağının Ötesi: Amerikan Board’un Kuruluşunda (1810-1825) ve İlk Faaliyetlerinde İngiliz Misyonerlerin Katkıları”, *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi*, S. 13, İstanbul: 2008, ss. 293-316.

AKTÜRE Sevgi, “16. Yüzyıl Öncesi Ankara’sı Üzerine Bilinenler”, *Tarih İçinde Ankara*, ed. Ayşıl Tükel Yavuz, Ankara: TBMM Basımevi, 2000, ss.3-49.

_____, “1830’dan 1930’a Ankara’da Günlük Yaşam”, *Tarih İçinde Ankara II Aralık 1988 Seminer Bildirileri*, ed. Yıldırım Yavuz, Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları, 2001, ss.35-75.

ALAN Gülbadi, “Protestan Amerikan Misyonerleri, Anadolu’daki Rumlar ve Pontus Meselesi”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 1, S.10, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2001, ss. 183-208.

ALBAYRAK H. Şule, “Tarihi ve Sosyal Bir Realite Olarak Amerika Birleşik Devletleri’nde Gelişen Protestan Fundamentalizmi”, *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 42, S. 1, İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 2012, ss. 121-140.

ALBAYRAK Kadir, “İznik Konsili Öncesinde ve Sonrasında Heretik Hıristiyan Akımları”, *Kültürlerin Buluşma Noktasında Uluslararası İznik Sempozyumu*, ed. Ali Erbaş, İznik: Sakarya Üniversitesi ve İznik Belediyesi, 2005, ss.103-137.

ÂLEMDAR Korkmaz, “Seyahatnâmelerde Ankara”, *Ankara Ankara*, ed. Enis Batur, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1994, ss.245-253.

_____, “Seyahatnâmelerde Ankara”, *Tarih İçinde Ankara*, ed. Ayşıl Tükel Yavuz, Ankara: TBMM Basımevi, 2000, ss.97-105.

_____, “Seyahatnâmelerde Ankara”, *Ankara’dan Uçan Kuşlar... Türk ve Dünya Yazınında Ankara (Seçki-III)*, ed. A. Esat Bozyiğit, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002, ss.3-13.

- ALTUĞ Uğur, “Ankara Örneğinde Tahrir Defterlerinin Şehir Tarihi Araştırmalarındaki Yeri ve Önemi Üzerine”, *4. Milletlerarası Şehir Tarihi Yazarları Kongresi*, ed. Mustafa Orçan, Musa Kâzım Arıcan, Muhammed Enes Kala, Mehmet Tuğrul, İstanbul: İlbey Matbaa, 2017, ss.239-247.
- ANDREASYAN Hrand, “Ermeni Seyyah Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi (1608-1619)”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 10 S. 1, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1953, ss.269-276.
- ATAUZ Akın , “Kale ve Sur: Ankara Kal’ası”, *Şehrin Zulası Ankara Kalesi*, ed. Güven Tunç, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004, ss.61-220.
- AYDIN Mithat, “1876 Bulgaristan Ayaklanmasının Osmanlı İngiliz İlişkilerine Etkisi”, *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 2, S. 12, Denizli: Pamukkale Üniversitesi Yayınları, 2002, ss.80-87.
- _____, “Amerikan Protestan Misyonerlerin Ermeniler Arasındaki Faaliyetleri ve Bunun Osmanlı-Amerikan İlişkilerine Etkisi”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, C. 25, S. 19, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 2006, ss. 79-122.
- AYDIN Suavi, “Ankara Ankara Güzel Ankara!”, *İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, C. 5, S. 9, Ankara, Kebikeç: 2000, ss.65-76.
- BAĞÇECİ Yahya, “İngiltere Parlamento Tutanaklarında 1876 Bulgar İsyanı”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, C. 1, S. 24, Elazığ, 2014, ss.211-235.
- BASKICI M. Murat, “XIX. Yüzyıl Sonu ve XX. Yüzyıl Başlarında Ankara’nın İktisadi Durumu”, *Tarihte Ankara: Uluslararası Sempozyumu Bildiriler*, C. I, ed. Yılmaz Kurt, Ankara: Matser Basım Yayın, 2012, ss.193-207.
- BIRD Michael Yellow, “Cowboys and Indians: Toys of Genocide, Icons of American Colonialism”, *Wicazo Sa Review*, V. 19, No. 2, Minnesota: University of Minnesota Press, 2004, pp. 33-48.
- BİNGÖL Sedat, “1830-1835 Yılları Arasında Ankara Kent Merkezi’nde Müslüman (Erkek) Nüfus”, *Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü Nüfus Bilim Dergisi*, C. 23, S. 1, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 2001, ss.59-77.
- BREYTENBACH Cilliers, “What Happened to Galatian Christians? Paul’s Legacy in Southern Galatia”, *Bloemfontein, Acta Theologica*, V. 34, No. 19, 2014, pp.1-17.
- BÜLBÜL Sevil, Fulden Nuray KÜÇÜKERGİN, “Ankara, from the Past to the Future”, *Researches on Science and Art in 21st Century Turkey*, ed. Hasan Arapgirlioğlu, Atilla Atık, Robert L. Elliott, Edward Turgeon, C. I, Ankara: Gece Publishing, 2017, 1188-1195.
- CALLAN Terrance, “The Style of Galatians”, *Colorado Springs, Biblica*, V. 88, No. 4, 2007, pp.496-516.

- CEYHAN Muhammed, “Celali İsyânlarının Ankara Vakıf Gayrimenkulleri Üzerinde Yarattığı Tahribatın Tespiti (Şer’iyye Sicillerinin Işığında)” *Tarihte Ankara: Uluslararası Sempozyumu Bildiriler*, C. I, ed. Yılmaz Kurt, Ankara: Matser Basım Yayın, 2012, ss.359-377.
- CEZAR Yavuz, “18 ve 19. Yüzyılda Osmanlı Devletinde Sarraflar”, *Gülgen Kazgan’a Armağan Türkiye Ekonomisi*, ed. Hilal Akgül, Fahri Aral, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004, ss.179-207.
- CLARK Calvin Montague , “The Brethren: A Chapter in the History of American Missions”, *Andover Theological Seminary*, Box: 1, Folder: 21, Massachusetts: 1895.
- COOK Richard B., “Paul and the Victims of His Persecution: The Opponents in Galatia”, *Biblical Theology Bulletin*, V. 32 No. 4, w. place: 2002, pp.182-191.
- COŞKUN Neşe, “XIX. Yüzyılda ABCFM’nin Osmanlı Topraklarındaki Eğitim Uygulamaları”, *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 6, S. 2, Bitlis: Bitlis Eren Üniversitesi Yayınları, 2017, ss.83-96.
- ÇADIRCI Musa, “1830 Genel Sayımına Göre Ankara Şehir Merkezi Nüfusu Üzerinde Bir Araştırma”, *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 1, İstanbul: İslâm Araştırmaları Merkezi, 1980, ss.109-132.
- ÇADIRCI Musa, Özlem Gülenç İĞDİ, “Tanzimat’tan II. Meşrutiyete Ankara Valileri”, *Tarihte Ankara: Uluslararası Sempozyumu Bildiriler*, C. I, ed. Yılmaz Kurt, Ankara: Matser Basım Yayın, 2012, ss.431-445.
- ÇAĞLAYANER Halûk, “19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda Amerikan Misyoner Faaliyetleri”, *Türkiye Aile Hekimliği Dergisi*, C. 13, S. 2, İstanbul: Türkiye Aile Hekimleri Uzmanlık Derneği Yayınları, 2009, ss.104-108.
- ÇATALBAŞ Resul, “Anglikan (İngiliz) Misyoner Teşkilatlar”, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 2, S. 2, Yozgat: Yozgat Üniversitesi Yayınları: 2012, ss. 121-138.
- ÇETİN Abdullah, Hasan GENÇ, “16. Yüzyıl Osmanlı Devleti’nde Botanik Araştırmaları”, *Dört Öge*, C. 3, S. 5, Ankara: 2014, ss.83-88.
- ÇETİN Firdevs, “XVI. Asır Alman Seyyahlarında Osmanlı (Türk) Toplumunu ve İnsanına Dair Bilgisizlik ve Tarihi Önyargıların İzleri”, *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 1, S. 1, Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi Yayınları, 2011, ss.39-58.
- DANACIOĞLU Esra, “Osmanlı İmparatorluğunda Amerikan Board Okulları ve Ermeniler”, *D.E.Ü.E.F. Dergisi*, C. III, S. 9-10, İzmir: D.Ü. Yayını, 1999-2000, ss. 131-145.

- DARKOT Mehmet Besim, “Ankara”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. 1, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı ve İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1991, 417-453.
- DEMİRCİ Kürşad, “Misyonerlik Metotlarındaki Değişimler”, *43. Tartışmalı İlmi Toplantılar Dizisi: Türkiye’de Misyonerlik Faaliyetleri*, ed. Ömer Faruk Harman, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2004, ss. 83-86.
- DİLEK Mehmet Sait, “İngiliz ve Amerikan Misyonerlerinin Ermeni Sorununun Ortaya Çıkışındaki Rolü (1810-1878)”, *Ermeni Araştırmaları*, S. 43, Ankara: Avrasya İncelemeleri Merkezi, 2012, ss.89-112.
- DÖNMEZ Yusuf, “Türkiye Bitki Coğrafyası Çalışmaları”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Coğrafya Dergisi*, C. 1, S. 29, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2014, ss.1-27.
- DURŞUN Defne, Ufuk POYRAZ, “Ankara”, *Türk Dünyası Başkentleri*, ed. Murat Yılmaz, A. Çolpan Kavuncu, Ankara: SFN Yayıncılık, 2014, ss.25-101.
- EKEN Galip, “19. Yüzyılda Ankaralı Sarraf Esnafına Dair Bazı Bilgiler”, *Tarihte Ankara: Uluslararası Sempozyumu Bildiriler*, C. I, ed. Yılmaz Kurt, Ankara: Matser Basım Yayın, 2012, ss.185-193.
- ERDEM İlhan, “İlhanlılar Döneminde Ankara”, *Tarihte Ankara: Uluslararası Sempozyumu Bildiriler*, C. I, ed. Yılmaz Kurt, Ankara: Matser Basım Yayın, 2012, ss.131-139.
- ERDEM Sargon , “Ankara (İslâm Öncesi Ankara)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. 3, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı ve İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1991, ss.201-203.
- ERDOĞAN Emine, “Tahrir Defterlerine Göre Ankara Şehri Yerleşmeleri”, *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 6, S. 1, Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları, 2005, ss.249-262.
- ERDOĞAN Mustafa, “18. Asırda Ankara’nın Tarihini Yazan Şair Razi ve Ankara’ya Bakışı”, *4. Milletlerarası Şehir Yazarları Kongresi*, ed. Mustafa Orçan, Musa Kâzım Arıcan, Muhammed Enes Kala, Mehmet Tuğrul, İstanbul: İlbey Matbaa, 2017, ss.404-419.
- ERGENÇ Özer, “XVII. Yüzyılın Başlarında Ankara’nın Yerleşim Durumu Üzerine Bazı Bilgiler”, *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 1, İstanbul: İslâm Araştırmaları Merkezi, 1980, ss.85-108.
- EROĞLU Ahmet Hikmet “Türkiye’de Ortodoks Misyonerliği”, *Türkiye’de Misyonerlik Faaliyetleri, İSAV Tartışmalı İlmi Toplantılar Dizisi (17-18 Nisan 2004)*, ed. Ömer Faruk Harman, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005, ss. 135-146.

- ERTAŞ Kasım, “Ermeni Seyyah Polonyalı Simeon’un Gözüyle 17. Yüzyıl Osmanlı Toplumunu”, *1. Uluslararası İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırması Kongresi*, ed. Mustafa Yiğitoğlu, Karabük: Karabük Üniversitesi Yayınları, 2018, ss.563-568.
- ETÖZ Zeliha, “19. Yüzyıl Ankara’ında Mahalleler ve Gündelik Yaşam”, *Sanki Viran Ankara*, ed. Funda Şenol Cantek, İstanbul: İletişim Yayınları, 2006, ss.11-43.
- EYİCE Semavi, “Georges Perrot”, *Ankara’dan Uçan Kuşlar... Türk ve Dünya Yazınında Ankara (Seçki-III)*, ed. A. Esat Bozyiğit, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002, ss.102-116.
- _____, Semavi Eyice, “E. Naumann”, *Ankara’dan Uçan Kuşlar... Türk ve Dünya Yazınında Ankara (Seçki-III)*, ed. A. Esat Bozyiğit, Ankara: 2002, ss.120-122.
- FAROQHI Suraiya, “Mohair Manufacture and Mohair Workshops in Seventeenth Century Ankara”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 41, S. 1-4, İstanbul: 1982-3, pp. 211-236.
- FRENCH David, “A Sixteen Century English Merchant in Ankara”, *Anatolian Studies*, V. 22, No. 1, Ankara: British Institute at Ankara: 1972, pp.241-247.
- _____, “Roman Roads & Milestones of Asia Minor”, *British Institute*, V. 3, No. 3.4, Ankara: 2013, pp.4-86.
- GEORGEON François, “Keçi Kılından Kalpağa: Osmanlı İmparatorluğunun Son Yüzyılında Ankara’nın Gelişimi”, *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, ed. Paul Dumont, François Georgeon, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999, ss.99-116.
- GÖK Nurşen, “19. Yüzyıl Ortalarında Ankara Yahudilerinin Sosyal-İktisadi Durumu”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, S. 26, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 2009, ss.117-139.
- GRUNEBAUM G. E. Von , “Islam: Essays in the Nature and Growth of a Cultural Tradition”, *American Antropologist*, V. 57, No. 2, Wisconsin: 1955, pp.1041-1042.
- GÜÇHAN Neriman Şahin, “16-19. Yüzyıl. Nüfus Tahminlerine Göre Osmanlı Ankara’ında Mahallelerin Değişim Süreçleri Üzerine Bir Deneme”, *Tarih İçinde Ankara II*, ed. Yıldırım Yavuz, Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları, 2001, ss.123-155.
- GÜLER İbrahim, “XVIII. Yüzyılda Osmanlı Esnaf ve Zanaatkârları ve Sorunları Üzerine Gözlemler”, *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 1, S. 2, Muğla: Muğla Üniversitesi Yayınları, 2000, ss.121-158.
- GÜLER Yavuz, “Osmanlı Devleti Dönemi Türk-Amerikan İlişkileri (1795-1914)”, *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 6, S. 1, Kırşehir: Gazi Üniversitesi Yayınları, 2005, ss.227-240.

- HORNIKER Arthur Leon, “William Harborne and the Beginning of Anglo-Turkish Diplomatic and Commercial Relations”, *The Journal of Modern History*, V. 14, No. 3, Chicago: The University of Chicago Press, 1942, pp.289-316.
- HOSANLI Deniz Avcı, A. Güliz Bilgin ALTINÖZ, “Ankara İstiklal (Yahudi) Mahallesi: Tarihi Dokusu ve Konutları”, *TÜBA-KED*, S.14, İstanbul: 2016, ss.71-104.
- HOWARD Harry N., “The Bicentennial in American-Turkish Relations”, Washington: *Middle East Journal*, V. 30, No. 3, Washington: Middle East Institute, 1976, pp.291-310.
- İĞDİ Özlem Gülenç, “Abidin Paşa’nın Ankara Valiliği”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. II, S. 53, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 2013, ss. 225-248.
- İLTER Fügen, “Ankara’nın Eski Kent Dokusunda Yahudi Mahallesi ve Sinagog”, *Bellekten*, C. LX, S. 229, Ankara: Türk Tarih Kurumu Başkanlığı,1996, ss.719-758.
- İNCE Ayalp Talun, “Hans Dernschwam’ın İstanbul ve Anadolu’ya Seyahat Günlüğündeki Türk İmajı Üzerine Bir İnceleme”, *Türkbilig*, C. 15, S. 1, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2008, ss.110-125.
- JACOBY David, “Marco Polo, His Close Relatives, and His Travel Account: Some New Insights”, *Mediterranean Historical Review*, V. 21, No. 2, London: 2006, pp.193-218.
- KAÇAR Turhan, “IV. Yüzyıl Kilise Politikaları Ve Ancyra’lı Piskoposlar”, *Tarihte Ankara: Uluslararası Sempozyumu Bildiriler*, C. II, ed. Yılmaz Kurt, Ankara: Matser Basım Yayın, 2012, ss.599-609.
- KAMBERIDOU Irene, “The East in the Eyes of Western Women Travellers of the 18th and 19th Centuries: Solidarity and Understanding the East”, *International Conference the East in the Eyes of West*, Kuwait: Kuwait University Press, 2013, pp.1-27.
- KEHA Murathan, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Misyonerlik ve Erzurum’daki Faaliyetleri”, *Ekev Akademi Dergisi*, C. 18, S. 58, Erzurum: 2014, ss.73-96.
- KESKİN Özkan, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Modern Zirai Eğitimin Yaygınlaşması: Ankara Numune Tarlası ve Çoban Mektebi”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, Ankara: Ankara Üniversitesi OTAM, S. 28, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 2010, ss.87-106.
- KILIÇ Davut, “Polonyalı Simeon’un Gözüyle Osmanlı Ermenilerinin Dini-Sosyal Hayatı ve Türk-Ermeni Münasebetleri (1608-1619)”, *Türk Yurdu*, C. 33, S. 310, İstanbul: Türk Ocağı, 2013, ss.112-118.

- KILIÇASLAN Hâcer, “Tournefort Seyahatnâmesi: Şark’ta Sağlık ve Hastalık”, *Osmanlı’da Şehir, Vakıf ve Sosyal Hayat*, ed. Kerim İlker Bulunur, Fatih Bozkurt, Mahmut Cihat İzgi, Sakarya: Osamer, 2017, ss.419-457.
- KILIÇBAY Mehmet Ali, “Sof Şehri Ankara”, *Ankara’nın Taştır Yolu... Türk Yazınında Ankara (Seçki-II)*, ed. A. Esat Bozyiğit, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001, ss.354-367.
- KIRMIZI Abdulhamit, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Maliye Nazırları (1838-1922)”, *Türkiyat Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 1, S. 1, İstanbul: Bilim ve Sanat Vakfı Yayınları, 2003, ss.97-114.
- KUZGUN Şaban, “Misyonerlik ve Hıristiyan Misyonerliğinin Doğuşu”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 1, S. 1, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1983, ss. 59-82.
- KÖÇ Ahmet, “Osmanlı Klasik Dönem Şehirciliğinde Çarşı Merkezinin Teşekkülünde Bedestenin Rolü: Ankara Örneği”, *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, C. 18, S. 4, Ankara: Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, 1989, ss.1-26.
- KÖPRÜLÜ Orhan, “Türk Amerikan Münasebetleri”, *Bellekten*, C. LI, S. 200, Ankara: Türk Tarih Kurumu Başkanlığı, 1987, ss.927-947.
- KULEYİN Ş. Nezi, “Hans Denshwar, 1494-1568”, *Seyyahların Gözüyle Ankara*, ed. Arif Şayık, Ankara: Ankara Kalkınma Ajansı, 2017, ss.33-43.
- KÜÇÜK Mehmet Alparslan, “Anadolu’da Protestan Ermeni Milletinin Oluşumu”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 50, S. 2, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 2009, ss. 153-186.
- LEISER Gary, “Travellers’ Accounts of Mohair Production in Ankara from the Fifteenth through the Nineteenth Century”, *Textile Museum Journal*, C. 1, S. 32-33, Washington DC.: 1994, pp.5-34.
- LOMAWAIMA K. Tsianina, “American Indian Education: by Indians versus for Indians”, *A Companion to American Indian History*, ed. Philip J. Deloria and Neal Salisbury, Massachusetts: Blackwell Publishers Inc, 2002, pp. 422-441.
- MAKSUDYAN Nazan, “Amerikan Kaynaklarında Merzifon Anadolu Koleji’nin Kısa Tarihçesi”, *İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, C. I, S. 36, Ankara: Kebikeç, 2013, ss.131-154.
- MOORE Joan W., “Colonialism: The Case of the Mexican Americans”, *Social Problems*, V. 17, No. 4, Oxford: Oxford University Press on behalf of the Society for the Study of Social Problems, 1970, pp. 463-472.
- MORRISON S. E., “Forcing the Dardanelles in 1810: With Some Account of the Early Levant Trade of Massachusetts”, *The New England Quarterly*, V. 1, No. 2, Cambridge: The New England Quarterly Inc., 1928, pp.208-225.

- MUNN Mark, "Alexander, The Gordian Knot and the Kingship of Midas", *Macedonian Legacies Studies in Ancient Macedonian History and Culture in Honor of Eugene N. Borza*, ed. Timothy Howe, Jeanne Reames, California: Regina Books, 2008, pp.107-134.
- NEYREY Jerome H., "Bewitched in Galatia: Paul and Cultural Anthropology", *The Catholic Biblical Quarterly*, V. 50, No. 1, Washington: The Catholic University of America Press, 1988, pp.72-100.
- OBENZINGER Hilton, "Holy Land Narrative and American Covenant: Levi Parsons, Pliny Fisk and the Palestine Mission" *Religion & Literature*, V. 35, No. 2/3, Indiana: University of Notre Dame English Department, 2003, pp. 241-267.
- O'CONNOR Jerome Murphy, "Galatians. A Commentary on Paul's Letter to the Churches in Galatia by Hans Dieter Betz", *Revue Biblique*, V. 89, No. 2, Paris: 1982, pp. 103-141.
- ORAN Filiz Çoban, "Amerikan Kimliği ve Dış Politikasında Evanjelizmin İzleri: Sosyal-İnşacı Perspektiften ABD-İsrail ilişkileri", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C. 6, S. 3, İstanbul: 2017, ss.2019-2037.
- ÖNAL Muhsin, "Amerikan Board Kayıtlarına Göre Bursa'da Papaz Dövüşü: Amerikalı Misyonerlerle Yerli Ruhban Sınıfının İktidar Mücadelesi (1832-1860)", *Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 25, S. 25, Bursa: Uludağ Üniversitesi Yayınları, 2013, ss. 307-326.
- ÖZAYDIN Abdülkerim, "Ankara (İslâmi Dönem)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. 3, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı ve İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1991, ss.203-204.
- ÖZBEY Ali Ulvi, Ali COŞKUN, "Pavlus Hıristiyanlığından Protestan Evanjelizmine Misyonerlik Süreci", *Yönetim, Ekonomi, Edebiyatı İslâmi ve Politik Bilimler Dergisi*, C. II, S. 2, Bartın: y.y., 2017, ss. 145-161.
- ÖZCAN Murat Olcay, Deniz TAŞKIN, Kenan BAYSAL, "Video Görüntülerindeki Subliminal Çerçevelerin Tespiti Üzerine Bir Yöntem Önerisi", *Kırklareli Üniversitesi*, C. 5, S. 4, Kırklareli: Kırklareli Üniversitesi Yayınları, 2015, ss.94-103.
- ÖZDEMİR Rifat, "Ankara Esnaf Teşkilatı (1785-1840)", *On Dokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 1, S. 1, Samsun: On Dokuz Mayıs Üniversitesi Yayınları, 1986, ss.156-181.
- _____, "Ankara (Osmanlılar Devri)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. 3, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı ve İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1991, ss.204-209.
- _____, "Ankara'da Sof ve Şal Üretimi (1770-1850)", *Tarihte Ankara: Uluslararası Sempozyum Bildiriler*, C. II, ed. Yılmaz Kurt, Ankara: Matser Basım Yayın, 2012, ss.729-737.

- ÖZKAN Timur, “Seyahatnâmelerde Ankara”, *Tarihte Ankara: Uluslararası Sempozyumu Bildiriler*, C. I, ed. Yılmaz Kurt, Ankara: Matser Basım Yayın, 2012, ss.259-275.
- ÖZTÜRK Mustafa, “19. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara’da Fiyatlar”, *Tarihte Ankara: Uluslararası Sempozyumu Bildiriler*, C. 1, ed. ed. Yılmaz Kurt, Ankara: Matser Basım Yayın, 2012, ss.165-185.
- QUEEN E. L., S. R. PROTHERO, G. H. SHATTUCK, “Seventh-day Adventist Church”, *Encyclopedia of American Religious History*, V. 3, New York: Infobase Publishing, 2009, pp. 1183-1197.
- ROLLER Lynn E., “Midas and the Gordian Knot”, *Classical Antiquity*, V. 3, No. 2, California: University of California Press, 1984, pp.256-271
- SEIDLER Meir, “Elijah Benamozegh, Franz Rosenzweig and Their Blueprint of a Jewish Theology of Christianity”, *Harvard Theological Review*, V. 111, No. 2, Boston: Harvard University Press, 2018, pp.242-263.
- SZCZESNIAK B., “A Note on the Studies of Longitudes Made by Martini, A. Kircher, and J. N. Delisle from the Observations of Travellers to the Far East”, *Imago Mundi*, V. 15, London: Routledge, 1960, pp.89-93.
- SEZER Ayten, “Osmanlı Döneminde Misyonerlik Faaliyetleri”, *Yeni Türkiye*, C. II, S. 38, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 2001, ss.169-183.
- SUBAŞI Turgut, “Abdülmeçit Dönemi Osmanlı İngiliz İlişkileri”, *Osmanlı Diplomasi Tarihi Kurumları ve Tatbiki*, ed. Mehmet Alaaddin Yalçınkaya, Uğur Kurtaran, Ankara: 2018, ss.179-204.
- SÜLÜNER H. Sinan, “Yabancı Seyyahların Gözlemleriyle Roma ve Bizans Döneminde Ankara”, *Ankara Araştırmaları Dergisi*, C. 2, S. 1, Ankara: Vehbi Koç Ankara Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi, 2014, ss.11-21.
- SÜREYYA Mehmed, “Said Paşa”, *Sicill-i Osmani Yahud Tezkire-i Meşahir-i Osmaniyye*, C. 5, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996, ss.1458.
- ŞAKİROĞLU Mahmut, “Seyahatnâmelerde Ankara”, *Ankara’dan Uçan Kuşlar... Türk ve Dünya Yazınında Ankara (Seçki-III)*, ed. A. Esat Bozyiğit, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002, ss.65-76.
- ŞENEL Şennur, “XIX. Yüzyılda Ankara’nın Sosyal ve İktisadi Durumu Üzerine Değerlendirme”, *Tarihte Ankara: Uluslararası Sempozyumu Bildiriler*, C. I, ed. Yılmaz Kurt, Ankara: Matser Basım Yayın, 2012, ss.489-523.
- ŞERMET Sevim Karabela, “Hans Dernschwam’ın İstanbul ve Anadolu’ya Seyahat Günlüğünde Amasya’da Osmanlı Kültürel Dokusu ve İnsan Algısı”, *Bartın Üniversitesi Çeşmi Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E-Dergisi*, C. 4, S. 2, Bartın: Bartın Üniversitesi Yayınları, 2017, ss.62-71.

- TAŞ Hülya, “İhtisâb Mukâta’ası Verilerinin Şehir Ekonomisi Açısından Anlamı: Ankara Örneği”, *Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 2, S. 13, Bursa: Uludağ Üniversitesi Yayınları, 2007, ss.409-436.
- TEKELİ İlhan, “Ankara’da Tarih İçinde Sanayinin Gelişimi ve Mekânsal Farklılaşması”, *Ankara Ankara*, ed. Enis Batur, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1994, ss.171-201.
- TUNÇDİLEK Necdet, “Eskişehir Bölgesinde Yerleşme Tarihine Toplu Bir Bakış”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 15, S. 1-4, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1953, ss.189-208.
- TUNÇER Mehmet, “Angora (Ankara) Tarihsel Kent Merkezi Gelişim Süreci ve Suluhan Çevresi Tahtakale Çarşısı”, *Tarihte Ankara: Uluslararası Sempozyum Bildiriler*, C. II, ed. Yılmaz Kurt, Ankara: Matser Basım Yayın, 2012, ss.685-723.
- ÜNER TURGAY A., “Ottoman-American Trade During the Nineteenth Century”, *The Journal of Ottoman Studies*, V. 3, No. 3, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları, 1982, pp.189-246.
- UYGUR Ufuk Ege, “Rönesans Dönemi İngiliz ve İtalyan Kayıt, Dua ve Seyahatnâmelerinde Türk İmajına Epistemolojik Bakış”, *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 7, S. 1, Bitlis: Bitlis Eren Üniversitesi Yayınları, 2018, ss.1-12.
- VAZQUEZ-ARROYO Antonio Y., “Critical Theory, Colonialism, and the Historicity of Thought”, *Wiley Constellations*, V. 25, No. 1, Newark: Rutgers University Press, 2018, pp. 54-70.
- WHALEY Gray H., “Oregon, Illahee, and the Empire Republic: A Case Study of American Colonialism, 1843-1858”, *Western Historical Quarterly*, V. 36, No., 2, Oxford: Oxford University Press, 2005, pp. 157-178.
- YAVUZ Erdal, “19. Yüzyıl Ankara’ında Ekonomik Hayatın Örgütlenmesi ve Kent içi Sosyal Yapı”, *Tarih içinde Ankara*, ed. Aysıl Tükel Yavuz, Ankara: TBMM Basımevi, 2000, pp.195-207.
- YAMI Vedat Şafak, “Anglikan Kilisesinin Oluşum Süreci ve Bugünü Üzerine Bir İnceleme”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 3, S. 11, Samsun: 2010, ss.578-585.
- YETKİNER Cemal, “İstanbul’da Bir Cemaatin Doğuşu: William Goodell ve Amerikan Protestan Misyonu”, *Akademik Orta Doğu*, C. 3, S. 1, İstanbul: 2008, ss.133-164.
- YILDIZ Özgür, “ABCFM (Amerikan Board) Arşivlerinin Osmanlı-Amerikan İlişkileri Bağlamında Değerlendirilmesi”, *Tarih Okulu Dergisi*, S. XXVII, İzmir: 2016, ss.519-541.

YILDIZ Yusuf, “Ogier Ghiselin de Busbecq’ın Osmanlı Devleti’ndeki Araştırmaları”, *Elazığ, The Journal of Academic Social Science Studies*, C. 2, S. 66, Elazığ: 2018, ss.497-514.

Tezler

AKYÜZ Jülide, *Ankara’nın Bütüncül Tarihi Çerçevesinde XVIII. Yüzyılda Ankara (Şer’iye Sicillerinin Sayısal ve Muhteva Analizi Denemesi)*, (Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003.

ALAN Gülbadi, *Merzifon Anadolu Koleji ve Anadolu’daki Etkileri*, (Doktora Tezi), Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002.

ALTICE Eric De Witt, *Foreign Missions and the Politics of Evangelical Culture: Civilization, Race and Evangelism 1810-1860*, (Doktora Tezi), Los Angeles: University of California, 2004.

APILADO Mariano Casuga, *Revolution, Colonialism and Mission: A Study of the Role of Protestant Churches in the United States’ Rule of the Philippines, 1898-1928*, (Doktora Tezi), Tennessee: Faculty of the Graduate School of Vanderbilt University, 1976.

ARPACI Öznur Erbil, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Sosyo-Ekonomik Açından Ankara Kadını*, (Yüksek Lisans Tezi), Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.

AY Serdar, *Misyonerlik ve Türkiye’de Misyonerlik Faaliyetleri*, (Yüksek Lisans Tezi), Niğde: Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.

AYDIN İhsan, *Tanzimat Döneminde Ankara ve Gaziantep Terekelerinin Mukayeseli Bir Çalışması*, (Yüksek Lisans Tezi), Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.

BARRETT John, *International Politics, American Protestant Missions and the Middle East*, (Doktora Tezi), Texas: Baylor University Institute of Church-State Studies, 2012.

BAYRAKTAR Gülrû, *Hans Dernschwam’ın “İstanbul ve Anadolu’ya Seyahat Günlüğü” İle Evliya Çelebi’nin “Viyana Notları”nda İmgeler ve Önyargılar*, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.

BECK Brandon H., *The English Image of the Ottoman Empire, 1580-1710*, (Doktora Tezi), New York: Rochester University, 1976.

BELVADI Anilkumar, *American Missions and Sunday Schools in Victorian India*, (Doktora Tezi), Missouri: Washington University, 2005.

- BİLGİ Elif Mihçioğlu, *The Physical Evolution of the Historic City of Ankara Between 1839 and 1944: A Morphological Analysis*, (Doktora Tezi), Ankara: Middle East Technological University, 2010.
- BLAUFUSS Mary Schaller, *Goals of the American Madura Mission: A Study of Changing Mission Goals in the American Board of Commissioners for Foreign Missions During the Nineteenth Century*, (Doktora Tezi), New Jersey: Princeton Theological Seminary, 2000.
- BRADEN Jean Haythorne, *The Eagle and the Crescent: American Interests in the Ottoman Empire, 1861-1870*, (Doktora Tezi), Ohio: Ohio State University, 1973.
- CAKA Eduart, *Bir Mistik Olarak Pavlus*, (Doktora Tezi), Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.
- CARPENTER Kaley M., *A Worldly Errand: James L. Barton's American Mission to the Near East*, (Doktora Tezi), New Jersey: Princeton Theological Seminary, 2009.
- CHAMBERS Stephen Lionel, *Paul, His Converts, and Mission in First Corinthians*, (Doktora Tezi), Toronto: University of St. Michael's College School of Theology, 2004.
- CLINES Robert J., *Confessional Politics and Religious Identity in the Early Jesuit Missions to the Ottoman Empire*, (Doktora Tezi), New York: Syracuse University, 2014.
- CORR Donald Philip, *"The Field is the World": Proclaiming, Translating, and Serving by the American Board of Commissioners for Foreign Missions 1810-1840*, (Doktora Tezi), California: Fuller Theological Seminary, 1993.
- ÇABUK Mustafa, *1875-1925 Yılları Arasında Adana, Antakya, Antep, Maraş ve Mersin Bölgelerinde Misyonerlik Faaliyetleri ve Ermeni Olayları*, (Doktora Tezi), Kahramanmaraş: Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.
- ÇATALBAŞ Resul, *Anglikan Kilisesi ve Günümüz İngiltere'sinde Yeri*, (Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.
- ÇELİK Semih, *The Rich, The Poor and the Hungry: Social Differentiation and Famine in Ankara in 1845*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Bilgi University, 2010.
- DEMİR Cenk, *Amerikan Board'un İzmir'deki Faaliyetleri ve İzmir Uluslararası Kolej*, (Doktora Tezi), Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.
- DEMİREL Numan, *Antalya'da Misyonerlik Faaliyetleri*, (Yüksek Lisans Tezi), Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.
- DEVORE Ronald Marvin, *British Military Consuls in Asia Minor 1878-1882*, (Doktora Tezi), Indiana: Indiana University, 1973.

- DOĞAN Bilal, *Hristiyanlıkta Asli Günah Doktrini (Pavlus-Pelagius Örneği)*, (Doktora Tezi), Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.
- DOĞAN Mehmet Ali, *American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) and “Nominal Christians”: Elias Riggs (1810-1901) and American Missionary Activities in the Ottoman Empire*, (Doktora Tezi), Utah: The University of Utah Department of Languages and Literature, 2013.
- DONAHOO William Daniel, *The Missionary Expression of American Evangelical Social Beliefs*, (Doktora Tezi), Maryland: John Hopkins University, 1977.
- ERDOĞAN Emine, *Ankara'nın Bütüncül Tarihi Çerçevesinde Ankara Tahrir Defterlerinin Analizi*, (Doktora Tezi), Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004.
- ETÖZ Zeliha, *19. Yüzyıl Ankara'sında Sosyal ve Kültürel Yaşam*, (Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998.
- FISHMAN Hertzal, *American Protestantism and the State of Israel: 1937-1967*, (Doktora Tezi), New York: New York University Institute of Hebrew Studies, 1971.
- GOLDING David, *Superstitions of the Heathen: Foreign Missions and the Fashioning of American Exceptionalism, 1800–1861*, (Doktora Tezi), Claremont: Claremont Graduate University, 2016.
- GRABILL Joseph Leon, *Missionaries amid Conflict: Their Influence upon American Relations with the Near East, 1914-1927*, (Doktora Tezi), Bloomington: Indiana University, 1965.
- GÜLER Yusuf, *Ankara Vilâyeti'nde İdari Yapının, Yöredeki Sosyo-Ekonomik Yapıya Etkileri (1880-1919)*, (Doktora Tezi), Samsun: On Dokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.
- HAMLEN Lauren Elizabeth, *“Be a Missionary Everyday”: Evangelical Missionary Stories and the Mission Field at Home*, (Doktora Tezi), South Carolina: Clemson University, 2017.
- HOLMES Richard Lafayette, *Paul's Conception of Christ*, (Doktora Tezi), New Orleans: Baptist Bible Institute, 1929.
- HUBERS John, *A Reasonable Mission in an Unreasonable World: The Encounter of the Rev. Pliny Fisk, First American Missionary to the Middle East, with the Ottoman Religious Other*, (Doktora Tezi), Illinois: The Lutheran School of Theology at Chicago, 2013.
- İĞDİ Özlem Gülenç, *Tanzimat'tan Sonra İdari Yapılanmada Ankara Örneği (1842-1908)*, (Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.

- JACOBSON Timothy Allen, *Nurturing Spiritual Formation Among Missionaries*, (Doktora Tezi), Otterburne: Providence Theological Seminary, 2006.
- KARMI İlan, *The Tanzimat and the non-Muslims: 1839-1878. The implications of the reforms in 19th century Ottoman Empire on the legal, political, economic and social status of non-Muslims*, (Doktora Tezi), Madison: The University of Wisconsin, 1986.
- KAYALIOĞLU Behiye Meral, *Günümüz Türkiye Akademisinde Hıristiyan Misyonerliği Algısı*, (Yüksek Lisans Tezi), Yalova: Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.
- KEARNEY Helen McCready, *American Images of the Middle East, 1824-1924: A Century of Antipathy*, (Doktora Tezi), New York: The University of Rochester, 1975.
- KHAN Susan Haskel, *The India Mission Field in American History, 1919-1947*, (Doktora Tezi), Berkeley: University of California, 2006.
- KILIÇ Selda Kaya, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye'de İl Yönetimi*, (Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1992.
- KIM Chang Young, *A Histogramic Study of the Missiological Contribution of the American Presbyterian Missions and its Correlation to the Missions of the Korean Presbyterian Church*, (Doktora Tezi), Mississippi: Reformed Theological Seminary, 2006.
- KOÇAK Asuman, *Salnamelere Göre Ankara Vilâyeti (1871-1907)*, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.
- KOLUTEK Mikail, *Fransa'nın Doğu Akdeniz Havzasındaki Misyonerlik Faaliyetleri*, (Yüksek Lisans Tezi), Hatay: Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.
- LAU Clarence Wing-Ming, *Paraenesis and Theological Argument in Paul: Gal 6:6-10 A Puzzling and Yet Illuminating Case*, (Doktora Tezi), Toronto: Wycliffe College and the University of Toronto, 2005.
- LIN Rong-Hua Jefferson, *Paul: Deviant or Reformer of Judaism? A Study of Jewish and Christian Identity in Asia Minor*, (Doktora Tezi), Texas: Southwestern Baptist Theological Seminary, 2000.
- LINDSAY Rao Humpherys, *Nineteenth Century American Schools in the Levant: A Study of Purposes*, (Doktora Tezi), Michigan: University of Michigan, 1964.
- MAUNEY Richard Steadman, *The Development of Missionary Hymnody in the United States of America in the Nineteenth Century*, (Doktora Tezi), Texas: Southwestern Baptist Theological Seminary, 1993.

- MAXFIELD Charles A., *The 'Reflex Influence' of Missions: The Domestic Operations of the American Board of Commissioners for Foreign Missions: 1810-1850*, (Doktora Tezi), Virginia: Union Theological Seminary, 1995.
- MOORTHY Asha K., *A Seal of Faith: Rereading Paul on Circumcision, Torah, and the Gentiles*, (Doktora Tezi), New York: Columbia University, 2014.
- MORANIAN Suzanne Elizabeth, *The American Missionaries and the Armenian Question: 1915-1927*, (Doktora Tezi), Madison: The University of Wisconsin, 1994.
- MORESHEAD Ashley E., *The Seed of the Missionary Spirit: Foreign Missions, Print Culture, and Evangelical Identity in the Early American Republic*, (Doktora Tezi), Dover: University of Delaware, 2015.
- NOSSER Marion A., *Educational Policies of the American Board of Commissioners for Foreign Missions in Turkey, 1823-1923*, (Doktora Tezi), Illinois: Chicago University, 1929.
- ÖNAL Muhsin, *Amerikan Board Kayıtlarına Göre Protestan Misyonerlerin Bursa ve Çevresindeki Faaliyetleri (1833-1883)*, (Yüksek Lisans Tezi), Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.
- PIERCE Richard Donald, *A History of the Society of Inquiry at Andover Theological Seminary: 1811-1920*, (Doktora Tezi), Massachusetts: Andover Theological School, 1938.
- SATILMIŞ Selahattin, *I. Dünya Savaşından Önce Nesturiler ve Misyonerlik Faaliyetleri*, (Yüksek Lisans Tezi), Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.
- SCHREINER Thomas R., *Circumcision: An Entrée into "Newness" in Pauline Thought*, (Doktora Tezi), Los Angeles: Pasadena Fuller Theological Seminary, 1983.
- SCHULZ Zachary W., *The English in the Levant: Commerce, Diplomacy, and the English Nation in the Ottoman Empire, 1672-1691*, (Doktora Tezi), Indiana: Purdue University, 2018.
- SHAW Alan Bursley, *American Policy and Attitudes Towards Turkey, 1922-27*, (Doktora Tezi), Washington D.C., The American University, 1968.
- SHELDON Martin E., *The Apostle Paul's Theology of Good Works; With Special Emphasis on 1 Timothy 6:17-19*, (Doktora Tezi), Louisville: Kentucky Southeastern Baptist Theological Seminary, 2012.
- SHELTON Elizabeth W., *Faith, Freedom, and Flag: The Influence of American Missionaries in Turkey on Foreign Affairs, 1830-1880*, (Doktora Tezi), Washington DC, Georgetown University, 2011.

- SHRIKIAN Gorun, *Armenians Under the Ottoman Empire and The American Mission's Influence on Their Intellectual and Social Renaissance*, (Doktora Tezi), Chicago: Lutheran School of Theology at Chicago, 1977.
- ŞAHİN Emrah, *Responding to American Missionary Expansion: An Examination of Ottoman Imperial Statecraft 1880-1910*, (Doktora Tezi), Montréal: McGill University, 2011.
- TAHİROĞLU Rumeysa Karakaş, *Ankara Ermenileri (1910-1920)*, (Yüksek Lisans Tezi), Kahramanmaraş: Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.
- TAŞ Hülya, *XVII. Yüzyılda Ankara*, (Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004.
- TAŞ Tülün, *19. Yüzyılda Katolik Misyonerlerin Eğitim Alanındaki Faaliyetleri*, (Yüksek Lisans Tezi), Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.
- THACKER Christopher John Charles, *Attitudes of European Travellers in the Levant (1696-1811)*, (Doktora Tezi), Indiana: Indiana University, 1963.
- TIESEN Douglas P., *A Historical Ethnographic Document Analysis of an Invitational Partnership: A Case Study of the Evangelical Christian Missionary Union and the Christian and Missionary Alliance*, (Doktora Tezi), Mississippi: Reformed Theological Seminary, 2004.
- TUĞLUCA Murat, *Ankara: Vilâyetin Resmi Gazetesi (1870-1921)*, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003.
- TURAN Süleyman, *Misyon'dan Misyoloji'ye: Misyoloji'nin Hıristiyan Misyon Anlayışına Katkıları*, (Doktora Tezi), Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.
- ÜMİT Devrim, *The American Protestant Missionary Network in Ottoman Turkey, Political and Cultural Reflections of the Encounter, 1876-1914*, (Doktora Tezi), New York: Columbia University, 2008.
- WILSON Ann Marie, *Taking Liberties Abroad: Americans and International Humanitarian Advocacy, 1821-1914*, (Doktora Tezi), Massachusetts: Harvard University, 2010.
- YETKİNER Cemal, *American Missionaries, Armenian Community, and the Making of Protestantism in the Ottoman Empire, 1820-1860*, (Doktora Tezi), New York: The City University of New York, 2010.
- YILDIRIM Birsen Edanur, *Ankara Sancağının Tarihi Coğrafya Bakımından Yerleşme ve Nüfusu (1871-1907)*, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.

YILDIZ Özgür, *Türkiye’de Amerikan Protestan Misyonerlerinin Faaliyetleri Çerçevesinde Bursa Şubesi (İstasyonu) 1834-1928*, (Doktora Tezi), Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.

YILMAZ Şuhnaz, *From Strangers to Allies: Turkish-American Relations*, (Doktora Tezi), New Jersey: Princeton University, 2000.

YORK-SIMMONS Kevin Norman, *A Critique of Christians Development as Resolution to the Crisis in U.S. Protestant Foreign Missions*, (Doktora Tezi), Tennessee: Faculty of the Graduate School of Vanderbilt University, 2009.

YÜCEL İdris, *Kendi Belgeleri Işığında Amerikan Board’ın Osmanlı Ülkesindeki Teşkilatlanması*, (Yüksek Lisans Tezi), Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005.

İnternet Erişimi

BOUMA Jeremy, What is Evangelism, 2018, <https://zondervanacademic.com/blog/evangelism/> (19.10.2018).

BULLON Dorothy, “The Missionary Movement of the Nineteenth Century”, Didache Faithful Teaching, 29 July 2015, <http://didache.nazarene.org/index.php/volume-14-1/1030-didache-v14n1-07b-19th-cent-missions-bullonen/file>, (11.05.2019).

ENCYCLOPAEDIA BRITANNICA, Great Awakening: American Religious Movement, <https://www.britannica.com/event/Great-Awakening>, (22.10.2018).

JENKINS Daniel T., Congregationalism, <https://www.britannica.com/topic/Congregationalism>, (20.10.2018).

KESKİN Neslihan Koç, “17. Yüzyıl Osmanlı ve Amerikan Toplumlarında Zinanın İntikamı”, *Acta Turcica*, C. 3, S. 5, <http://www.acarindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423866415.pdf>, (13.11.2018).

KILIÇ Remzi, “Misyonerlik ve Türkiye’ye Misyoner Faaliyetleri”, *TÜBAR*, Bahar 2006, <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/156865>, (19.08.2018).

TYSON Joseph B., “Pauls’s Opponents in Galatia”, *Novum Testamentum*, V. 10, No. 4, 1968, <https://www.jstor.org/stable/1559999>, p. 252, (13.01.2019).

USA EMBASSY ANKARA, Amerikan Tarihinin Ana Hatları, <http://www.usemb-ankara.org.tr/ABDAnaHatlar/Tarih.htm> (22.10.2018).

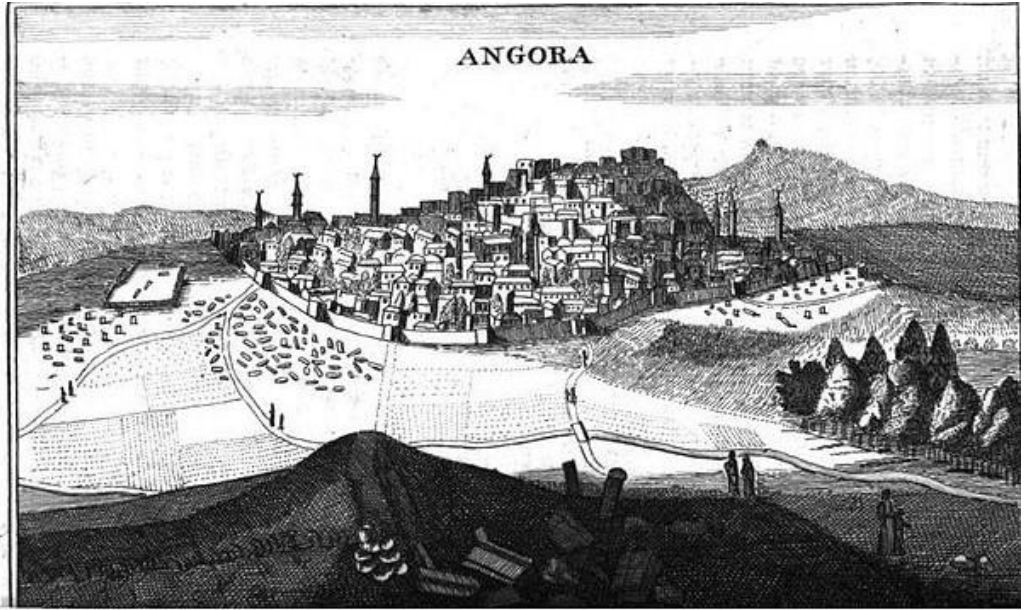
EKLER

EK 1: Ankara'nın 17. Yüzyılımı Sembolize Eden Bir Minyatür

Kaynak: Congregational Library and Archives, Boston

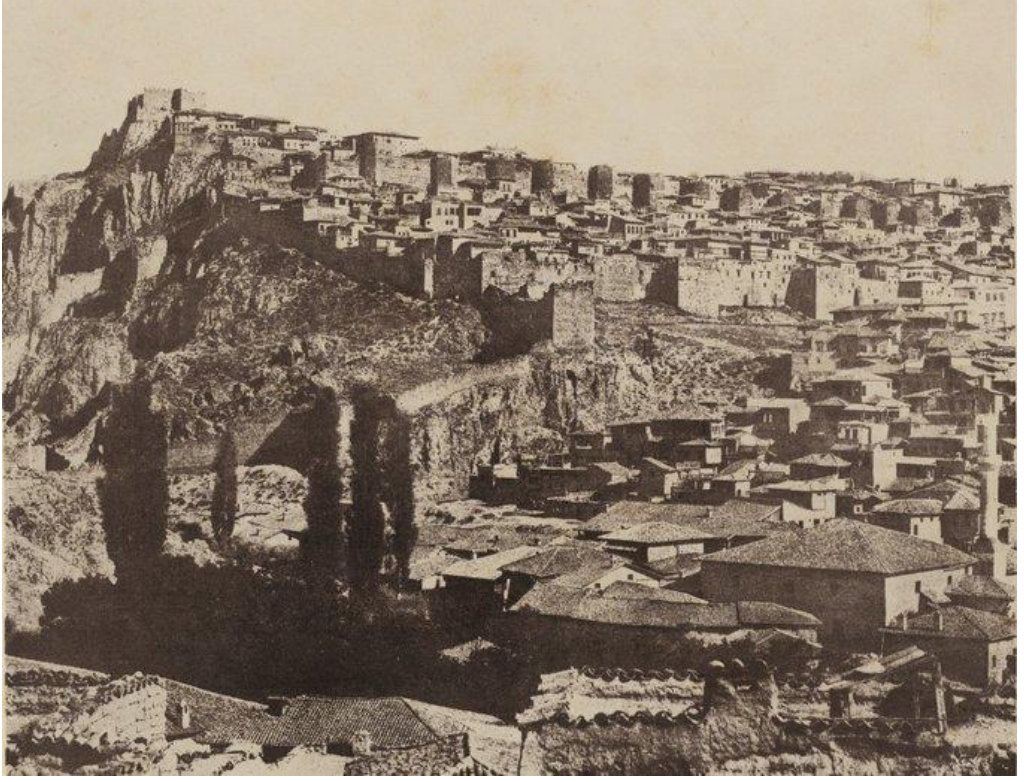
EK 2: Fransız Seyyah Joseph Pitton de Tournefort'un Gözüyle Ankara-1717

Kaynak: A Voyage into the Levant, Tournefort

EK 3: 1872 Yılı İtibariyle Ankara Kalesi ve Civarı

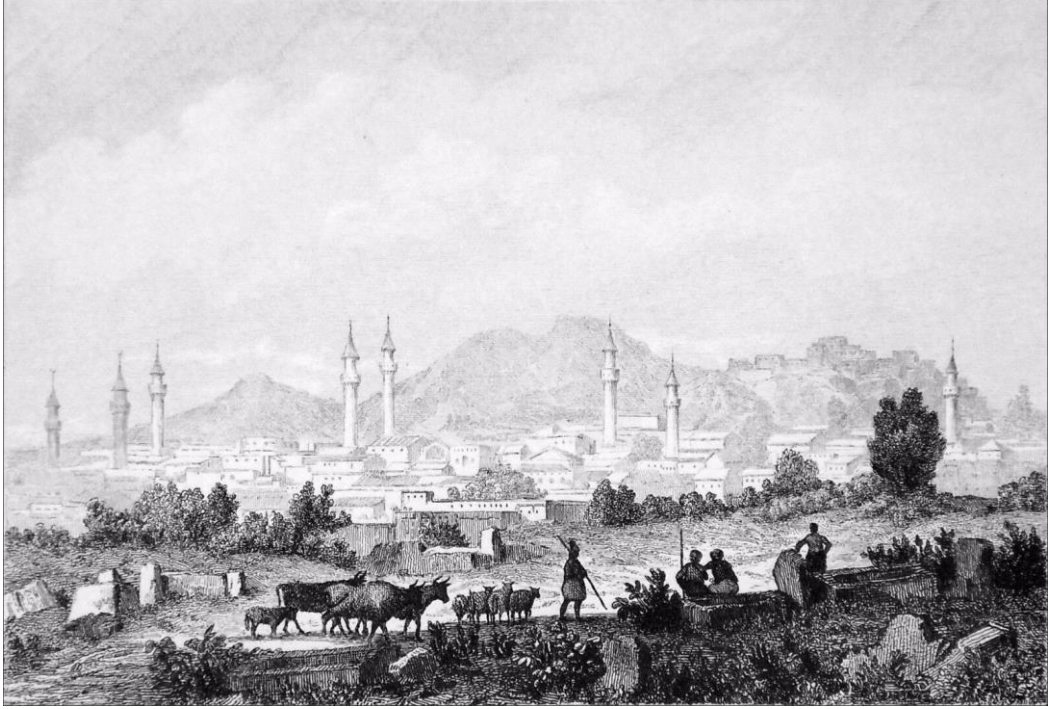
Kaynak: Missionary Research Library, New York

EK 4: Tipik Bir Ankara Konağı-1899

Kaynak: Congregational Library and Researches, Boston

EK 5: 19. Yüzyılda Ankara Manzarası

Kaynak: Congregational Library and Archives, Boston

EK 6: 19. Yüzyıl İtibariyle Ankara'nın Müslüman Mahalleleri

Kaynak: Congregational Library and Archives, Boston

EK 7: 19. Yüzyıl Sonu İtibariyle Ankara Çarşı Bölgesi

Kaynak: Congregational Library and Archives, Boston

EK 8: Ankara Hisarönü Ermeni Mahallesi

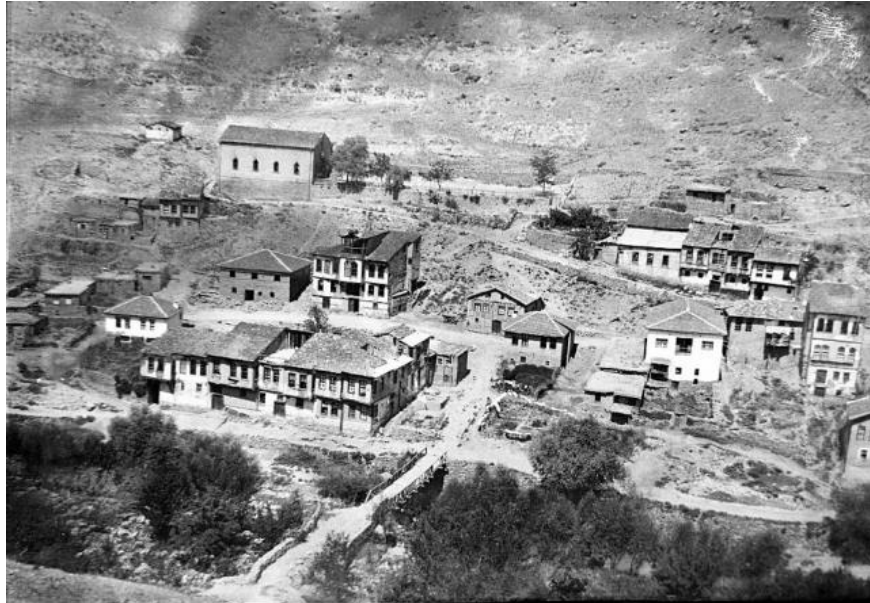
Kaynak: Congregational Library and Archives, Boston

EK 9: Eski Ankara'dan Bir Sokak

Kaynak: Congregational Library and Archives, Boston

EK 10: 19. Yüzyıl Sonu İtibariyle Ankara Hisarönü Ermeni Mahallesinden Bir Kesit

Kaynak: Missionary Research Library, New York

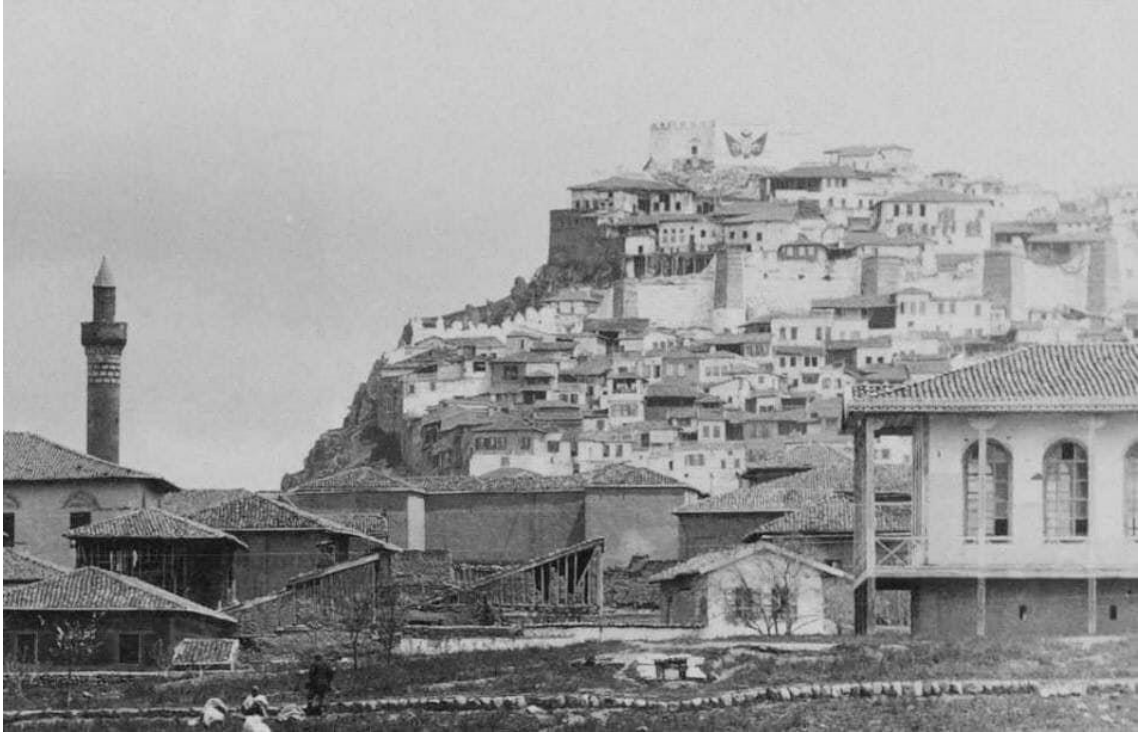

EK 11: 19. Yüzyılın Sonunda Ankara'dan Bir Kesit

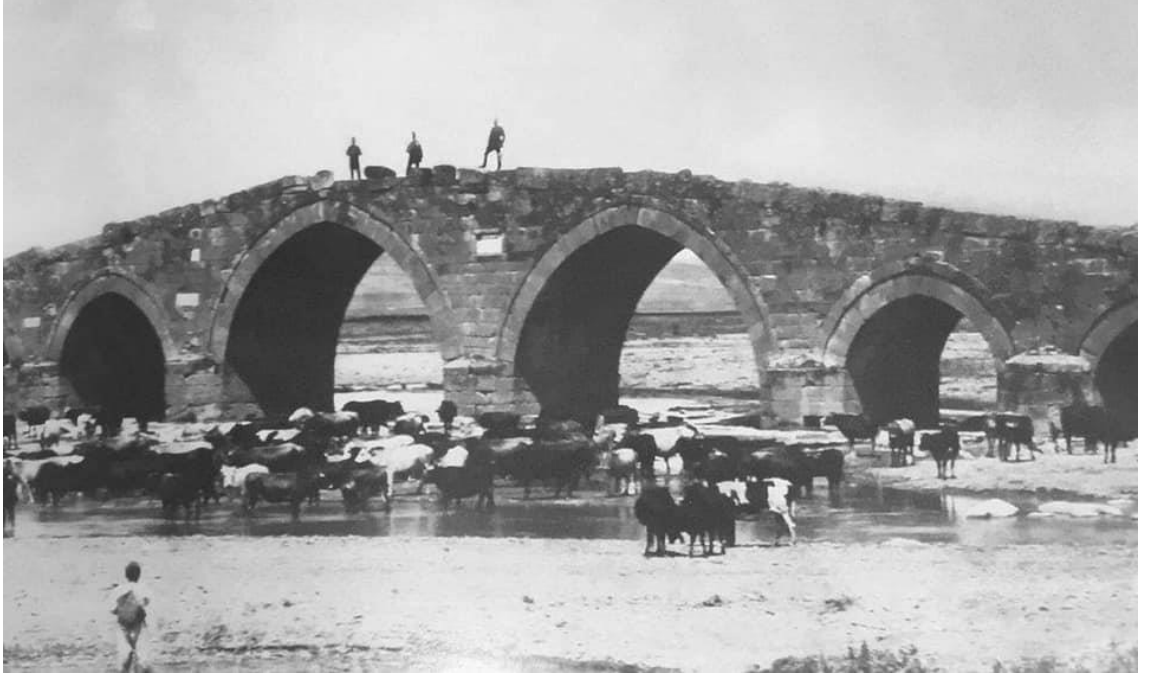
Kaynak: Congregational Library and Archives, Boston

EK 12: 19. Yüzyılda Ankara Kalesi ve Civarı

Kaynak: Missionary Research Library, New York

EK 13: Bugün Yenimahalle İlçe Sınırları İçerisinde Bulunan Akköprü-1890

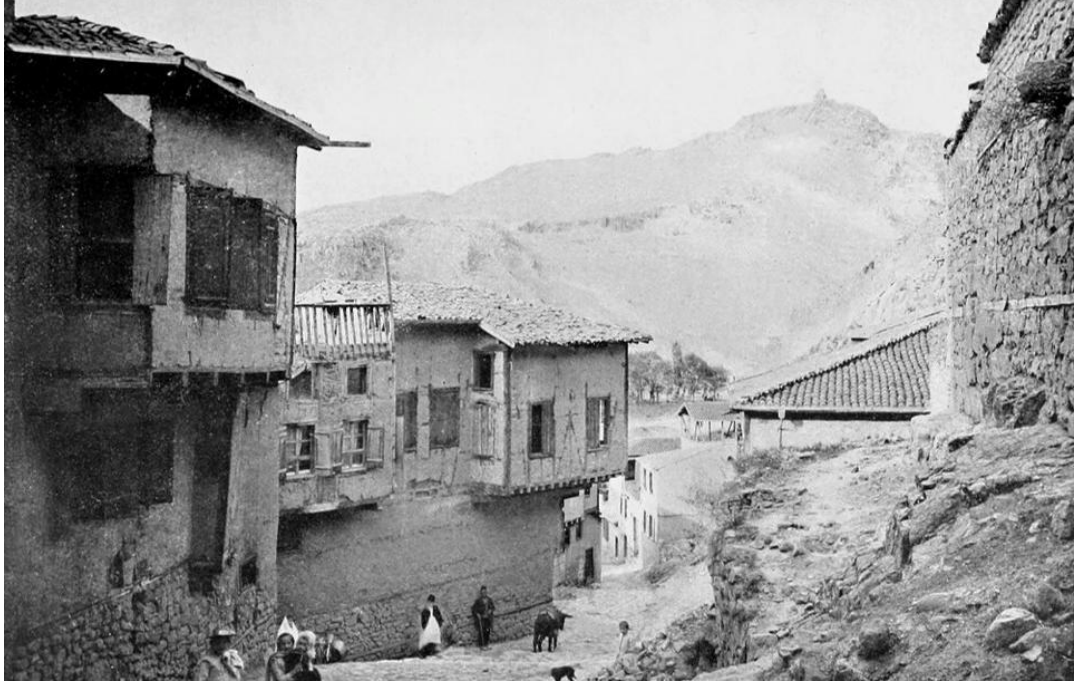
Kaynak: Arlet Natali Avazyan

EK 14: 19. Yüzyılın Sonu İtibariyle Müslümanlara Ait Dış Hisar Mahallesi

Kaynak: Arlet Natali Avazyan

EK 15: Ankara Kale İçi-19. Yüzyıl Sonu

Kaynak: Missionary Research Library, New York

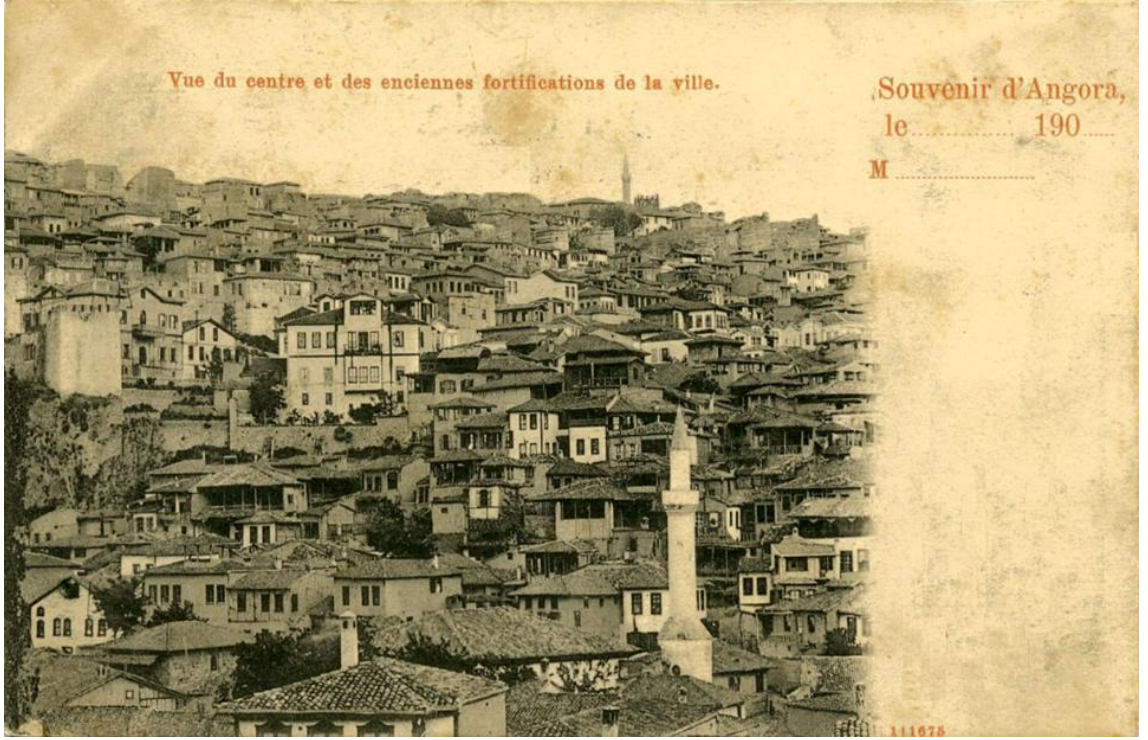
EK 16: Ankara Kale İçi-19. Yüzyıl Sonu

Kaynak: Missionary Research Library, New York

EK 17: 20. Yüzyılın Başında Kent Merkezi

Kaynak: Missionary Research Library, New York

EK 18: 1900 Yılı İtibariyle Ankara

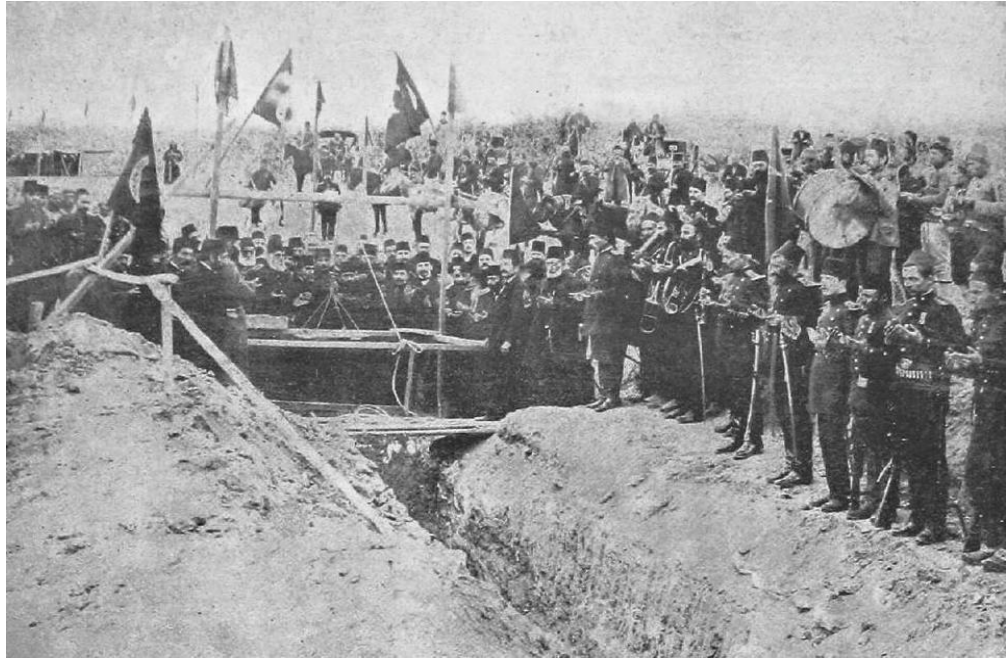
Kaynak: Arlet Natali Avazyan

EK 19: Ankara Ermeni Katolik Kilisesi Kalıntıları

Kaynak: Arlet Natali Avazyan

EK 20: Ankara'da Bir Temel Atma Töreni-1894

Kaynak: Congregational Library and Archives, Boston

EK 21: Ankara Keçisi

Kaynak: Researches in Asia Minor, Hamilton

EK 22: Paul Lucas'ın Gözüyle 18. Yüzyılda Ankara'da Sof Ticareti

Kaynak: Voyage du sieur, Paul Lucas

EK 23: Ankara'da Sof Ticareti

Kaynak: Missionary Research Library, New York

EK 24: Ankaralı Ermeni Tüccarlardan Tabibyan ve İskiyan Ailelerinin Yazlık Konutları

Kaynak: Arlet Natali Avazyan

EK 25: 19. Yüzyıl Sonu İtibariyle Ankara Ermenileri

Kaynak: Arlet Natali Avazyan

EK 26: 19. Yüzyıl Sonu İtibariyle Ankara Ermenileri

Kaynak: Arlet Natali Avazyan

EK 27: 19. Yüzyıl Sonu İtibariyle Ankara'da Ermeni Çocuklar

Kaynak: Arlet Natali Avazyan

EK 28: Ankaralı Ermeni Rahipler-1922

Kaynak: Arlet Natali Avazyan

EK 29: Ankaralı Bir Ermeni Ailesi

Kaynak: Arlet Natali Avazyan

EK 30: 19. Yüzyılda İstanbul

Kaynak: Arlet Natali Avazyan

EK 31: 19. Yüzyılda İstanos

Kaynak: Arlet Natali Avazyan

EK 32: 19. Yüzyılda İstanos

Kaynak: Arlet Natali Avazyan

EK 33: İstanos Ermeni Kilisesi Kalıntıları

Kaynak: Arlet Natali Avazyan

EK 34: İstanos'da Sonradan İlkokula Dönüştürülen Ermeni Kilisesi

Kaynak: Arlet Natali Avazyan

EK 35: 19. Yüzyılda İstanos

Kaynak: Arlet Natali Avazyan

EK 36: 19. Yüzyılda İstanos

Kaynak: Arlet Natali Avazyan

EK 37: İstanoslu Bir Ermeni Ailesi

Kaynak: Arlet Natali Avazyan

Ek 38: Muratça Köyü

Kaynak: Nevzat Demir

Ek 39: Muratça Köyü Protestan Kilisesi Kalıntıları

Kaynak: Nevzat Demir

Ek 40: Muratça Köyü Protestan Kilisesi Figürü

Kaynak: Nevzat Demir

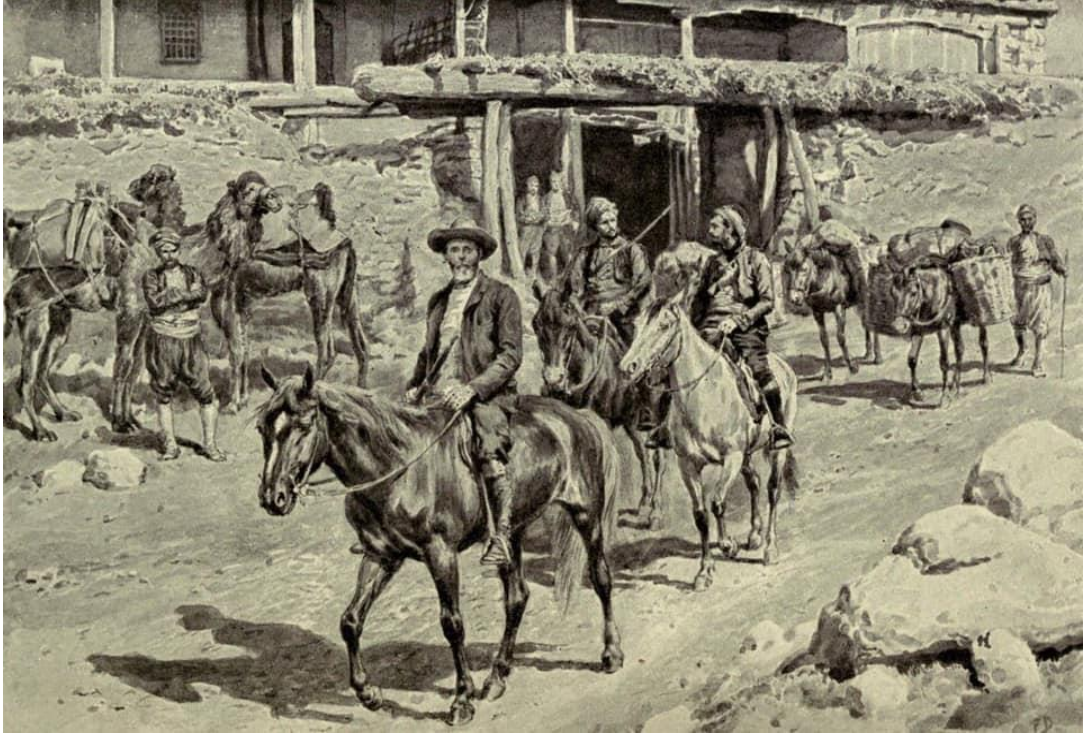

EK 41: Sanayi Devrimi Sonrasında Bradford İngiltere

Kaynak: Congregational Library and Archives, Boston

EK 42: Amerikalı Misyonerlerin 19. Yüzyılda Ankara Seyahati

Kaynak: Missionary Research Library, New York

EK 43: Levi Parsons ve Pliny Fisk'in Filistin Yolculuğu

Kaynak: Missionary Research Library, New York

EK 44: Levi Parsons ve Pliny Fisk'in Filistin Yolculuğu

Kaynak: Missionary Research Library, New York

EK 45: Osmanlı Topraklarına Ayak Basan İlk Amerikalı Misyonerlerden Levi Parsons

Kaynak: A Sermon Preached in Boston, Levi Parsons

EK 46: Osmanlı Topraklarına Ayak Basan İlk Amerikalı Misyonerlerden Pliny Fisk

Kaynak: A Sermon Preached in Boston, Pliny Fisk

**EK 47: Bir Müddet Ankara, İstanbul ve Muratça'da Bulunma Fırsatı Yakalamış
Misyonerlerden Joseph K. Greene**

Kaynak: Leavening the Levant, Joseph K. Greene

**EK 48: Hıristiyanlığın Resmi Manada İsimlendirilmesinin Gerçekleştirildiği
Rivayet Edilen Antakya Saint Pierre Kilisesi**

Kaynak: Mübeyra Önal

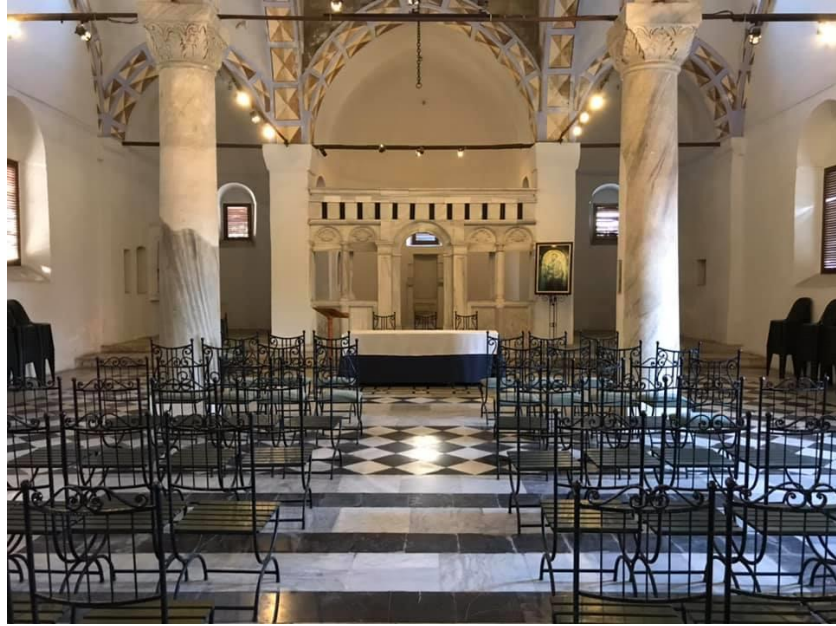

EK 49: Tarsus'ta Aziz Pavlus'un Doğduğu Bölgede İnşa Edilmiş ve Bizzat Azizin Adını Taşıyan Kilisenin Dış Cephesi

Kaynak: Mübeyra Önal

EK 50: Tarsus'ta Aziz Pavlus'un Doğduğu Bölgede İnşa Edilmiş ve Bizzat Azizin Adını Taşıyan Kilisenin İç Görünümü

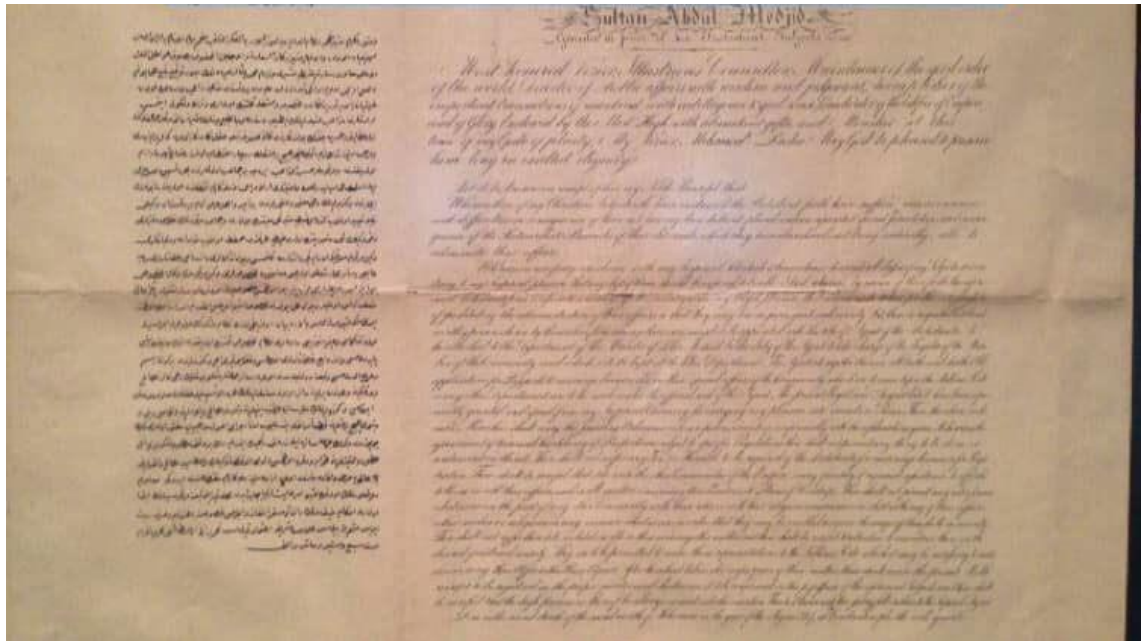
Kaynak: Mübeyra Önal

EK 51: Tarsus'ta Aziz Pavlus'un Doğduğu Evin Bahçesinde Bulunan Tarihi Kuyu

Kaynak: Mübeyra Önal

EK 52: 1850 Tarihinde Protestanların Bir Cemaat Olarak Tanındıklarını Gösteren Sultan Abdulmecid Tarafından Yayınlanan Fermanın Osmanlı Türkçesi Hali ve İngilizcesi

Kaynak: Salt Galata, İstanbul

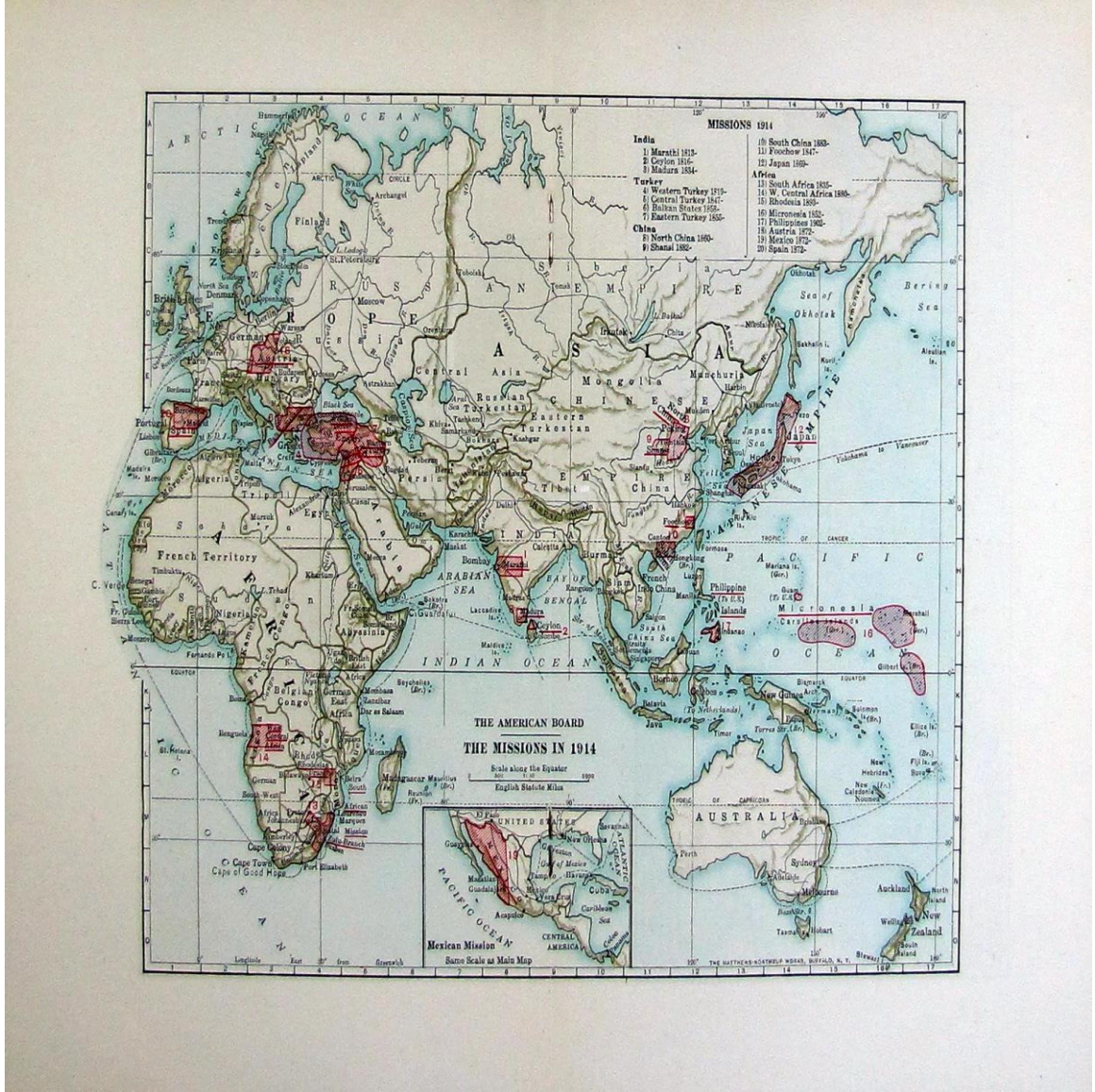
EK 53: 1854 Yılında Avrupa'da Osmanlı Haritası

Kaynak: ARIT, İstanbul

EK 54: 19. Yüzyılın Sonu İtibariyle Protestan Misyon Haritası

Kaynak: ARIT, İstanbul

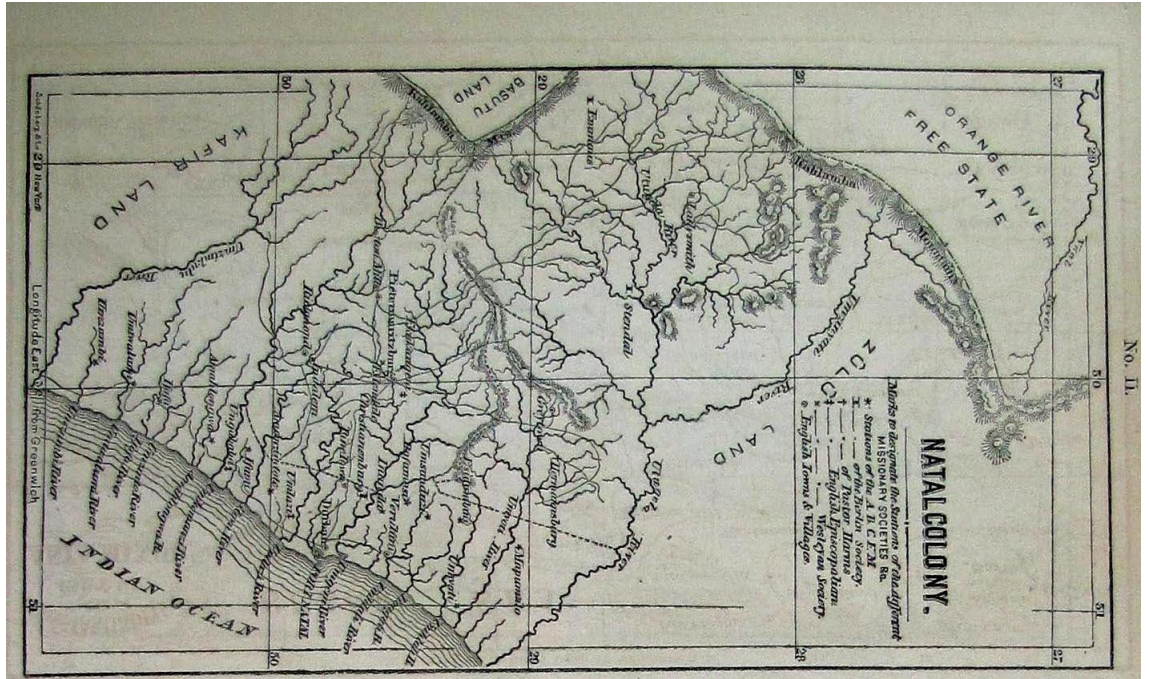
EK 55: Amerikan Board Kayıtlarına göre 1800'lü Yıllarda Beş Farklı Çalışma Sahasına Göre Düzenlenmiş Küçük Asya Haritası

Kaynak: ARIT, İstanbul

EK 56: 1867 Tarihinde Missionary Herald Dergisinde Yayınlanan ve Ankara, İstanos ve Muratça'yı da Kapsamına Alan Batı Anadolu Haritası

No. III.

Kaynak: ARIT, İstanbul

EK 57: 19. Yüzyıl İtibariyle Batı Anadolu'da Konuşulan Dillerde Protestan Misyonerlerce Hazırlanmış İncil'in Yuhanna Bahsinin 16. Ayeti

Kaynak: ARIT, İstanbul

EK 58: Amerikan Board Kayıtlarına Göre 1868 Tarihinde Ankara, Muratça ve Civarındaki Eğitim, Dini Faaliyetler Gibi Farklı Kalemlere Ait Harcamalar ve Maaş Tablosu

	Prot. over	
		86,500
Educatien		
Memad Chai	2400.	
Kutahya	1800	
Yeniya	2400	
Zerakk	3600	
Bilajit	1200	
Benderna	1200	
Soloz	2400	
Edirnek	11200	16,200
Ata Clan Teacher	mer. 4 - 2800	
12 Students	" " 8400.	
* Aid to 6 Students in Prosa in the School		11,200
Rents		
Ata Clan	1300	
M. H. Baluk Bazar	2500	
Benderna	1000 (1500?)	
Soloz	800.	
Kutahya	500	
Edirnek	300	
Anzma	800.	
		7,500
Tours, 7000	Postage 1500	8,500
Aid to Pansenay Memad Chai		3,000
Aid to delegates to Huron		500
Additional to Prosa Chapel		10,000
		132,900
In Cash of the Sta		
S. Richardson		
Tr.		
May 25, 1874		

Kaynak: ARIT, İstanbul

EK 59: 1866 Yılına Ait Ankara İstasyon Raporundan Bir Bölüm

of the village, and is substantially made. The contributions of four brethren, in money, towards the building amounted to about 2000 piasters. We hope that the erection of this house of worship, and the re-establishment of the school, will give a new impulse to the Lord's work both within and without the bounds of the community of Demirdağ.

Two native preachers have labored, each, a short time, in the town of Moolahich, and our little community of a dozen brethren has grown in strength and character, during the year. This place, however, like several others, is left without any special cultivation, because of the lack of ~~self-denying~~ and ~~fruitful~~ native laborers.

The work at Edinjik affords some encouragement. In September last, two brethren and one sister, were received into the church, and two new and able brethren have joined the community. Our cause is generally respected, but worldliness and extreme poverty have prevented any large measure of success. The native preacher spends one Sabbath each month at Banderma, and strives to care for the work at the latter place, so far as he has opportunity. A vigorous prosecution of the work at Banderma involves large expense, and the prospect is not specially hopeful; yet it is sad, that, after an evangelical church has been formed in the place, it should be left in its present state.

Angora and Estanas were visited, the past year, by Messrs Farnsworth and Herrick, and the reports of those brethren pointed out the great wants of the Angora field, the cultivation of which is still delayed by the lack of

Kaynak: ARIT, İstanbul

EK 60: 1869 Tarihli Board Arşiv Belgesinde İstanos Bahsi

2

well informed in regard to the state and wants of ~~the~~ interesting Protestant Community. In their report they say, "We greatly rejoiced when we saw the success of the Lords work in this place. We also rejoiced that Baron Aghas had been transferred from Angora to reside here. Both night and day he will have constant work. At present he is the most fit person for the place. They all know and love him. The brethren for the most part seem to be pious sincere Christians. ~~So~~ They search the Scriptures daily, and are always ready to hear preaching. They are constantly trying to persuade others to come to meeting. There is also a number of ardent Christian sisters. The larger part of the families of the Village have obtained copies of the Scriptures. One of the Priests ^{allegedly} had a Bible in Armeno-Turkish and bought another of us in Armenian. This same priest had at one time collected and burned all the Protestant books he could find, and in many other ^{ways} manifested his hostility to the Gospel. All the Priests and Chief men came to see us. xx. It seemed to us that in a little time a Church of 15 members might be formed at İstanos. An effort should be made to give them a pastor at the same time, as it would not be well to organize a church and leave it without a pastor so far from other churches or pastors,

Kaynak: ARIT, İstanbul

EK 61: Ankara'nın İzmit'e Bağlı Bir Dış İstasyon Olarak Kabul Edildiğini Gösteren 1862 Tarihli Board Belgesi

NAMES OF STATIONS.	Native pastors.	Native licensed preachers.	Helpers.	School teachers.	Totals.	Number of churches.	Number of members at the end of last year.	Excommunicated.	Number of members at the end of last year.	Number of persons added by baptism.	Average congregation on the Sabbath.
TABULAR VIEW OF THE NATIVE MINISTRY, CHURCHES, AND CONGREGATIONS.											
Constantinople	1	7	6	14	38	4	66	7	238		
Smayra						1	21	1	20		
Nicomedia	1	1	4	6	12	1	47	1	89		
Marcovra						1	19	1	113		
Cesarea	2	1	2	5	10	1	51	1	139		
Sivas	1				1		14		30		
Adrianople			1	1	2				20		
Eski Zagra									31		
Philippopolis			1	1	2				13		
OUT-STATIONS.											
<i>Dependent on Constantinople.</i>											
Ircus	1		1	2	4	5	52	1	80		
Bodosto		1			1	2	14	1	35		
Bandarma		1			1	6	6	1	20		
<i>On Smyrna.</i>											
Thyatira		1			1	1	10	1	12		
Aidin	1				1	5	5	1	12		
<i>On Nicomedia.</i>											
Haghebejuk	1	1	1	3	6	1	46	1	140		
Bihjik	1				1	1	10	1	16		
Adibazary		1	1	2	4		39		84		
Ovajuk			1	1	2				12		
Tombuk			1	1	2				10		
Asagra			1	1	2				5		
Kurbeleng			1	1	2				8		
<i>On Marsovan.</i>											
Anadin		1			1				20		
Hadi Keny			1		1				12		
Samsoun			1		1				13		
Zily			1		1				1		
<i>On Caesara.</i>											
Yozgat			1	1	2		23	1	75		
Moonjason				1	1				25		
Gerasar				1	1				12		
Eversak				1	1				5		
Nigeli				1	1				20		
Gomersk				1	1				20		
Sinjuria				1	1				5		
Ipiri				1	1				8		
Sarahamzali				1	1						
<i>On Sivas.</i>											
Zara			1	1	2				20		
Gurun			1	1	2				65		
Tocat			1	2	3		14		60		
Elisar				1	1				12		
Karabassar				1	1				5		
Divrik				1	1				45		
Sisano				1	1				15		
<i>On Philippopolis.</i>											
Tartarassajuk			1	1	2				1		
Totals	6	9	27	35	77	20	58	9	466	47	1,527

The number of persons registered as Protestants within the bounds of this mission, is 1,931, of whom 799 are males.

1862.] WESTERN TURKEY. 75

The annual meeting of the mission was held at Constantinople in June. The principal acts of the meeting were in the department of education, of which an account will be given in the sequel of this Report.

GREAT CENTRES, AND THE FORCES NEEDED TO OCCUPY THEM.

In such a field as this, it is not easy to determine the number of stations it is expedient to have, or the number of foreign missionaries. Experience leads to a somewhat different result from the early theories. Constantinople, for instance, with its suburbs, is supposed to contain a million of people. One would suppose a great number of missionaries might labor among so many people, without interfering with each other, or standing in the way of the native ministry. And so they might, could they at once have access to the whole, or even a considerable part, of the population. But this is very far from being the case, either as to the missionaries, or the native ministry. Nothing is gained, but there is loss, from placing more preachers on the ground than can find hearers and scope for their ministry. Even if the over-crowded ministry be of one religious denomination, it still works badly; but far worse, if of rival sects. For a time, at least, they must all operate upon nearly the same persons, and within nearly the same limited sphere. The difficulty of getting access to the resident population of large cities, is greater than in the country. In the rural districts of Asiatic Turkey, it is deemed expedient for missionaries to reside only in the great centres of population, and generally where two mission families can dwell together, and each missionary have a distinct and well-defined field of labor; and it is desirable that neither of them sustain the pastoral relation. Even at the stations, the churches should, if possible, have native pastors. Nor there alone; for churches should be gathered, with native pastors, as fast as possible, in each and all the surrounding districts; and every church should be expected to begin, at the very outset, to contribute something for the support of the pastor. In this manner constellations of churches will be gathered at and around these centres of population; and these churches, as a necessary means of grace, should be made to feel, that on them rests the chief responsibility of illuminating by the gospel the dark adjacent regions. It is not seen how, otherwise, self-governing, self-supporting, effective bodies of churches can be permeated and transformed by evangelical influences. Even should we suppose,—what is not improbable,—that the Armenian reformation, under the control of a strong national feeling, will cling in its general development to the old ecclesiastical forms, and be satisfied, like the

Kaynak: ARIT, İstanbul

EK 62: Missionary Herald Dergisine Göre 1876 Tarihinde Anadolu'da Dâhil Olmak Üzere Dünyanın Farklı Bölgelerinde Çalışan Board Mensuplarının Niceliğine Ait Bilgilendirme

12 *Statistics of the Missions.* [January, 1877.]

Rev. E. Seymour, Kombai.
 " J. Cornelius, Madura, E.
 " A. G. Rowland, Madura, W.
 " G. Vethanayagam, Mallankinaru.
 " A. Barnes, Pasumalai.
 " A. Clark, Pukalaiipatti.
 " D. Vethanattu, Palani.
 " M. Thomas, Sevalpatti.

Ceylon Mission.
 Rev. B. H. Rice, Batticootta.
 " J. S. Christmas, Chavagacherry.
 " A. Anketell, Tillipally.
 " D. Stickney, Oodopittiy.
 " F. Asbury, Navaly.
 " M. Welch, Alavetty.
 " A. Bryant, Changany.
 " H. R. Hoisington, odooville.

THOUGHTS FROM CONSTANTINOPLE.

MEETINGS OF THE BOARD.

DR. WOOD wrote from Constantinople on the 4th of October, while the American Board was holding its meeting at Hartford, as follows:—
 "At this moment you are doubtless, if well, about entering the hall in which our Board assembles to commence its Wednesday morning session at Hartford. Yesterday afternoon the multitude of its members and friends came together from all points of the compass, the warm greetings of friendship were interchanged, and the business preliminary to the evening sermon was transacted. The worship of the evening hour, and the high theme glowingly presented by the eminent preacher, brought the great congregation into the immediate presence of the Master, and gave the key-note of what your missionaries pray may prove to be the most spiritual and effective meeting which the Board has ever seen. This morning, with renewed prayer and consecration, you throng the place; and, while a world waits to be redeemed, and God and angels look down in sympathy, you take up the question, in practical details, of the part which the constituents of the Board have had, and will have, in its redemption.
 "In the period beginning with 1851 and ending with 1870, it was my privilege to attend eighteen out of twenty annual meetings of the American Board. How precious has been that privilege! What foretastes of heaven have those scenes afforded! What assemblages of intellectual power and moral worth have they presented! What an influence has gone out from them to bless our own country and to carry blessings around the world! Yea, what joy has been felt through them in heaven!
 "An eminently devoted and successful pastor once said, at one of those meetings: 'I find that I must come to the annual meetings of this Board in order to get toned up for my pastoral work during the coming year.' Often have I heard the remark made that 'nowhere did there seem to be so much of heaven upon earth as at the annual gatherings of the American Board.' Why is this, if it be not because their object, of going to seek and save the most needy and degraded, and those in whose behalf no claim can be urged but that of Christ-like compassion, brings the disciples of Christ into the most intimate possible sympathy and fellowship with him?
 "The workmen change, but the work goes on. How few remain of the venerable men who were most prominent in the affairs of the Board a quarter of a century ago! A new generation has come forward to take up the work, in new conditions of advancement, opportunities, experience, and resources. It does not look as if the world were outgrowing Christianity, or as if challenges from high places of science for tests of the utility of prayer were weakening faith in prayer. The 'philosophy of despair' has not quite vanquished, yet, the revelation of hope and joy. The banner of Zion's hosts is upborne by new hands; but never before by so many, or by those more assured of victory.
 "What though, by the growth of the missionary spirit, denominational organizations have withdrawn large portions of its former constituency from continued action through the American Board? And what though financial embarrassment cripples in some degree the ability of its present patrons for the support

STATISTICS OF THE MISSIONS — 1876.¹

MISSIONS.	When commenced.	Stations.	AMERICAN LABORERS.			NATIVE LABORERS.			Total from Marriages.	Professors.	Teachers.	Other Native Helpers.	Total of Native Churches.	Members.	Admitted by profession last year.	Male Pupils in Seminaries and Schools.	Female Pupils in Schools.	Pupils in Common Schools.	Whole Number under Instruction.		
			Outstations.	Ordained Ministers.	Other Min.	Presbyters & Clergymen.	Teachers.	Other Native Helpers.													
Telo Mission	1838	7	15	10	—	14	24	4	37	18	2	51	18	559	18	39	38	780	857		
European Turkey Mission	1858	4	8	10	—	12	22	0	5	7	6	21	3	154	20	11	22	88	11		
Western Turkey Mission	1839	6	76	24	—	1	41	65	16	29	87	35	167	27	1,511	107	75	3,181	3,679		
Central Turkey Mission	1847	2	29	6	—	1	13	20	19	19	50	8	96	28	2,170	221	21	56	1,695	1,786	
Eastern Turkey Mission	1836	4	115	18	—	1	29	34	20	28	86	64	198	31	1,789	114	91	54	3,631	4,407	
Malabar Mission	1816	6	56	11	—	1	15	27	15	8	48	44	112	23	868	105	—	100	895	985	
Madura Mission	1834	11	142	10	—	—	17	27	17	103	153	14	286	32	1,880	146	33	102	2,904	3,130	
Ceylon Mission	1816	7	12	5	—	1	10	16	8	15	109	29	53	12	720	59	35	96	6,588	6,719	
Poochow Mission	1857	2	17	6	—	1	7	13	2	35	4	1	33	11	163	25	—	24	29	68	
North China Mission	1864	6	19	24	—	—	23	15	31	—	8	—	2	10	7	200	27	29	19	36	75
Japan Mission	1860	5	6	10	—	—	—	—	—	—	—	—	1	4	121	78	—	49	—	109	
Micronesia Mission	1852	16	7	6	—	1	6	13	19	0	4	11	34	25	1,590	357	68	—	2,500	2,682	
Dakota Mission	1856	4	7	4	—	1	10	15	6	2	4	2	16	8	470	18	23	26	140	189	
Mission to Northern Mexico	1872	1	1	—	—	—	1	2	2	1	4	—	7	11	300	47	—	0	120	156	
Mission to Western Mexico	1872	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	130	119	—	—	—	3	
Mission to Spain	1872	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	122	122	—	—	—	40	
Mission to American Russia	1872	3	4	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Total		85	514	137	—	—	120	266	477	216	1,162	289	1,424	1,563	470	772	22	168	24,332		

¹ Some numbers, in a few of the mission fields, have been partly estimated, because of defective returns.
² Including some adults not in any of the schools.
³ The common schools in Ceylon, connected with the mission, are under the direction of a Board of Education, and the teachers are not reckoned as mission helpers.
⁴ Including 14 values.
⁵ Not including those still supported at the Sandwich Islands.

Kaynak: ARIT, İstanbul

EK 63: 1880 Yılı İtibariyle Osmanlı Devleti Sınırları Dâhilinde Görevli Amerikan Board Teşkilatı Misyonerlerinin Listesi

12 <i>Missionaries of the A. B. C. F. M.</i> [January, habitant. Christendom is now becoming undecieved. A new world is opened. Portions of it seem to be afflicted with worse than Egyptian plagues; we hear of extensive marshes not less pestilential than the Sunderbunds of the Ganges. For the American Board to enter blindly and without careful previous investigation, would not have been trusting but tempting Providence; and might have proved as costly an imprudence as it was for General Braddock, without sending forward scouts, to move on into the jaws of defeat and death. Yet even in the most malarial quarters may already be found the palm-oil merchant, the elephant-hunter, and the slave-trader. But the paucity of Christian laborers, and the value placed upon our consecrated sons and daughters, require great prudence in the selection of a field for the initial experiment, which may, however, become a base for well directed advance. So far as yet appears, the great plateau of Bihé, five thousand feet above the level of the Atlantic, not difficult of access, healthful, populous, a great radiating center, and where no other missionary Board contemplates an entrance, invites our approach. Fathers and mothers who have been training sons for the Master's service in the heart of the Dark Continent may rest assured that no pains will be spared to secure for our first heralds the best unoccupied vantage ground that can be found. To whom shall be accorded the honor of pioneers? "How beautiful upon thy mountains, O Africa, will be the feet of him that bringeth good tidings, that publisheth peace; that bringeth good tidings of good, that publisheth salvation!" MISSIONARIES OF THE A. B. C. F. M. The following list presents the names of Missionaries now in connection with the Board, in the field or expecting to return. The names, under each mission, are arranged alphabetically, and the station with which each person is connected is given. <i>Zula Mission.</i> Bridgman, Rev. Henry M., Umzumbi. Bridgman, Mrs. Laura B., Umzumbi. Day, Miss Laura A., Amanzimtote. Edwards, Mrs. Mary K., Inanda. Hance, Miss Gertrude F., Umvoti. Ireland, Rev. William, Amanzimtote. Ireland, Mrs. R. O., Amanzimtote. Kilbon, Rev. Charles W., Amanzimtote. Kilbon, Mrs. Mary B., Amanzimtote. Morris, Miss Fannie M., Inanda. Pinkerton, Rev. Myron W., Indandama. Pinkerton, Mrs. Laura M., Indandama. Pinkerton, Miss Mary E., Umzumbi. Pixley, Rev. Stephen C., Inanda. Pixley, Mrs. Louisa, Inanda. Price, Miss Martha E., Inanda. Robbins, Rev. Elijah, Amanzimtote. Robbins, Mrs. Addie B., Amanzimtote. Rosod, Rev. David, Umvoti. Rosod, Mrs. Alina V., Umvoti. Tyler, Rev. Josiah, Umzumbi. Tyler, Mrs. Susan W., Umzumbi. <i>European Turkey Mission.</i> Baird, Rev. J. W., Monastir. Baird, Mrs. Ellen R., Monastir. Belden, Rev. William H., Constantinople. Belden, Mrs. Ellen H., Constantinople. Bond, Rev. Lewis, Jr., Philippopolis. Bond, Mrs. Fannie G., Philippopolis. Byington, Rev. Theodore L., D. D., Constantinople. Byington, Mrs. Margaret E., Constantinople. Clarke, Rev. James F., Samokov. Clarke, Mrs. Isabella G., Samokov. House, Rev. J. Henry, Samokov. House, Mrs. Addie S., Samokov. Jenney, Rev. Edward W., Monastir. Jenney, Mrs. Kate M., Monastir. Locke, Rev. William E., Samokov. Locke, Mrs. Zoe A. M., Samokov. Maltbie, Miss Esther T., Samokov. Marsh, Rev. George D., Philippopolis. Marsh, Mrs. Ursula C., Philippopolis. Riggs, Rev. Elias, D. D., Constantinople. Riggs, Mrs. Martha J., Constantinople.	1880.] <i>Missionaries of the A. B. C. F. M.</i> 13 Stone, Miss Ellen M., Samokov. <i>Western Turkey Mission.</i> Baldwin, Rev. Theodore A., Constantinople. Baldwin, Mrs. Matilda J., Constantinople. Barrows, Rev. J. O., Constantinople. Barrows, Mrs. Clara S., Constantinople. Bartlett, Rev. Lyman, Cesarea. Bartlett, Mrs. Cornelia C., Cesarea. Bliss, Rev. Edwin E., D. D., Constantinople. Bliss, Mrs. Isabella H., Constantinople. Bowen, Mrs. Flora P., Manisa. Brooks, Rev. Charles H., Constantinople. Brooks, Mrs. Fanny W., Constantinople. Chamberlin, Miss Laura B., Sivas. Closson, Miss Sarah A., Cesarea. Crawford, Rev. Lyndon S., Manisa. Crawford, Mrs. Susan V., Manisa. Cull, Miss Phoebe L., Manisa. Davis, Myron J., M. D., Sivas. Davis, Mrs. Isabella C., Sivas. Dwight, Mr. H. O., Constantinople. Dwight, Mrs. Ardelie M., Constantinople. Farnham, Miss Laura, Nicomedia. Farnsworth, Rev. Wilson A., D. D., Cesarea. Farnsworth, Mrs. Caroline E., Cesarea. Fowle, Rev. James L., Cesarea. Fritcher, Mrs. Eliza, Marsovan. Gleason, Miss Martha J., Constantinople. Greene, Rev. Joseph K., Constantinople. Greene, Mrs. Elizabeth A., Constantinople. Hamlin, Miss Clara H., Constantinople. Herrick, Rev. George F., Marsovan. Herrick, Mrs. Helen M., Marsovan. Hitchcock, Rev. Milan H., Constantinople. Hitchcock, Mrs. Lucy A., Constantinople. Hubbard, Rev. A. W., Sivas. Hubbard, Mrs. Emma K., Sivas. Lawrence, Miss Clara D., Manisa. Leonard, Rev. Julius Y., Marsovan. Leonard, Mrs. Amelia A., Marsovan. Parsons, Rev. Justin W., Constantinople. Parsons, Mrs. Catharine, Nicomedia. Parsons, Miss Electa C., Nicomedia. Parsons, Miss Ellen C., Constantinople. Patrick, Miss Mary M., Constantinople. Perry, Rev. Henry T., Sivas. Perry, Mrs. Jennie H., Sivas. Pettibone, Rev. I. Fayette, Constantinople. Pierce, Rev. John Edwin, Nicomedia. Pierce, Mrs. Lizzie A., Nicomedia. Powers, Mrs. Hattie G., Manisa. Rappley, Miss Julia A., Broosa. Richardson, Rev. Sanford, Broosa. Richardson, Mrs. Rhoda A., Broosa. Riggs, Rev. Edward, Marsovan. Riggs, Mrs. Sarah H., Marsovan. Schneider, Mrs. Susan M., Constantinople. Smith, Rev. John P., Marsovan. Smith, Mrs. Laura E., Marsovan. Staver, Rev. Daniel, Cesarea. Staver, Mrs. Abbie S., Cesarea. Tracy, Rev. Charles C., Marsovan. Tracy, Mrs. Myra P., Marsovan. Washburn, Miss Fannie E., Marsovan. West, Miss Maria A., Smyrea. Williams, Mrs. C. P., Constantinople. Williams, Miss Cornelia P., Constantinople. Wood, Rev. George W., D. D., Constantinople. Wood, Mrs. Sarah A. H., Constantinople. <i>Central Turkey Mission.</i> Adams, Rev. L. H., Aintab. Adams, Mrs. Nancy D., Aintab. Bingham, Miss Grace, Aintab. Christie, Rev. Thomas D., Marash. Christie, Mrs. Carmelite B., Marash. Coffing, Mrs. J. L., Hadjin. Fuller, Rev. American, Aintab. Fuller, Mrs. Amelia D., Aintab. Hollister, Miss Mary G., Aintab. Marden, Rev. Henry, Marash. Montgomery, Rev. Giles F., Marash. Montgomery, Mrs. Emily K., Marash. Pierce, Miss Ellen M., Aintab. Proctor, Miss Myra A., Aintab. Sanders, Rev. Charles S., Aintab. Shattuck, Miss Corinna, Aintab. Spencer, Miss Charlotte D., Hadjin. Trowbridge, Rev. T. C., Aintab. Trowbridge, Mrs. Margaret R., Aintab. <i>Eastern Turkey Mission.</i> Allen, Rev. O. P., Harpoot. Allen, Mrs. Caroline K., Harpoot. Andrus, Rev. A. N., Mardin. Andrus, Mrs. Olive L., Mardin. Barnum, Rev. Herman N., D. D., Harpoot. Barnum, Mrs. Mary E., Harpoot. Barnum, Rev. Henry S., Van. Barnum, Mrs. Helen P., Van. Bliss, Miss Mary F., Erzurum. Browne, Rev. John K., Harpoot. Browne, Mrs. Leila, Harpoot. Bush, Miss Caroline E., Harpoot. Chambers, Rev. Robert, Erzurum. Chambers, Mrs. Elizabeth L., Erzurum. Chambers, Rev. William N., Erzurum. Cole, Rev. R. M., Erzurum. Cole, Mrs. Lizzie, Erzurum. Dewey, Rev. Willis C., Mardin. Dewey, Mrs. Seraphina S., Mardin. Ely, Miss Charlotte E., Bitlis. Ely, Miss M. A. C., Bitlis. Knapp, Rev. George C., Bitlis.

Kaynak: ARIT, İstanbul

ÖZGEÇMİŞ			
Adı-Soyadı	Muhsin ÖNAL		
Doğum Yeri ve Yılı	Elazığ / 1977		
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce / Arapça (Başlangıç)		
Eğitim Durumu	Başlama - Bitirme Yılı	Kurum Adı	
Lise	1991	1995	Bursa Nilüfer Anadolu Lisesi
Lisans	1995	2001	Boğaziçi Üniversitesi
Yüksek Lisans	2009	2012	Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı
Doktora	2012	2019	Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı
Çalıştığı Kurum (lar)	Başlama -Ayrılma Yılı	Çalışılan Kurumun Adı	
1.	2009	2013	Cidde Uluslararası Türk Okulu Suudi Arabistan
2.	2013	2014	Kamil Tolon Bilim Sanat Merkezi Osmangazi/Bursa
3.	2014		Bursa İpekçilik Anadolu İmam Hatip Lisesi Yıldırım
Üye Olduğu Bilimsel ve Meslekî Kuruluşlar			
Katıldığı Proje ve Toplantılar	-“Bursa’da Amerikan Misyonu: Amerikan Board Kayıtlarına Göre Protestan Misyonerlerin Bursa ve Çevresindeki Faaliyetleri”, <i>II. Türkiye Lisansüstü Çalışmaları Kongresi</i>, Bursa, 2013. -“Bir Misyoner Örgütü Olarak Amerikan Board Teşkilatı ve Osmanlı Devlet Ricalı İle Teşkilat Mensubu Misyonerler Arasındaki İlişkiler”, <i>Kurtuba Akademi Sosyal Bilimler Ulusal Öğrenci Sempozyumu 2</i>, Malatya, 2015. -“Protestan Misyonerlerin Bursa’da Basın Yayın Faaliyetleri”, <i>Bursa Büyükşehir Belediyesi Edebiyat Günleri Bildirileri</i>, Bursa, 2015.		
Yayınlar:	Telif Eser		
	-Yeni Dünyadan Eski Dünyaya 19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu’nda Amerikan Misyonerlik Faaliyetleri (Bursa Örneği), Okur Kitaplığı, 2012. -Darbeden Kaleme Bir Yol Hikâyesi, Okur Kitaplığı, 2015.		

	Çeviri Eser
	-Jöntürkler 1908 İhtilalinin Doğuşu, Pınar Yayınları, I. Baskı 2004, II. Baskı 2011.
	-Gündelik Hayat Politikaları, Açılım Kitap, 2010.
	-Hz. Muhammed ve Şarlman, Pınar Yayınları, 2012.
	Makaleler
	-“Panislâmizme Oryantalist Bakışlar”, <i>Umran Dergisi</i> , S. 195, Y. 2010.
	-“Türkiye’de Yabancı Dil Eğitiminde Etik İlkeler, Yaklaşımlar, Sorunlar ve Çözüm Önerileri”, <i>Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim</i> , S. 122, Y. 2010
	-“Hristiyanlık”, <i>Umran Dergisi</i> , S. 227, Y. 2013.
	-“Hristiyanlık İçerisinde Teolojik Bir Sapma: Protestanlık”, <i>Umran Dergisi</i> , S. 229, 2013.
	-“Amerikan Board Kayıtlarına Göre Bursa’da Papaz Dövüşü: Amerikalı Misyonerlerle Yerli Ruhban Sınıfı Arasındaki İktidar Mücadelesi”, <i>Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi</i> , C. 25, S. 25, Y. 2013.
	-“The Return of Martin Guerre”, <i>Anemon, Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi</i> , C. 1, S. 2, Y. 2013.
	-“Eski Dünyanın Yeni Misafirleri: Bursa’da Bir Misyonerlik Tecrübesi”, <i>Bursa’da Yaşam</i> , Ekim, 2018.
Diğer:	
İletişim (e-posta):	muhsinmengusoglu@hotmail.com
Tarih	17.12.2019
İmza	
Adı-Soyadı	Muhsin Önal

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
TEZ ÇOĞALTMA VE ELEKTRONİK YAYIMLAMA İZİN FORMU

Yazar Adı Soyadı	
Tez Adı	
Enstitü	
Anabilim Dalı	
Tez Türü	
Tez Danışman(lar)ı	
Çoğaltma (Fotokopi Çekim) İzni Kısıtlama	☐ Patent Kısıt (2 yıl) ☐ Genel Kısıt (6 ay) ☐ Tezimin elektronik ortamda yayımlanmasına izin veriyorum.

Hazırlamış olduğum tezimin belirttiğim hususlar dikkate alınarak, fikri mülkiyet haklarım saklı kalmak üzere Bursa Uludağ Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı tarafından hizmete sunulmasına izin verdiğimi beyan ederim.

Tarih: 17.10.2019

İmza:

